

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง

รองศาสตราจารย์ ดร.พอพันธ์ อูยานนท์
กุมภาพันธ์ 2546

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง

โดย

รองศาสตราจารย์ ดร.พอพันธ์ อูยานนท์
สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
ชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำแถลงของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ประกอบด้วยนักวิชาการและนักศึกษา 27 คน* ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ใช้สถิติของรัฐบาล ใช้สถิติที่ชุดโครงการฯ สำรวจเอง โดยใช้แบบสอบถามจาก 1,574 ครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 1,600 ครัวเรือนในภาคใต้ 887 ครัวเรือนที่ตำบลศิลาแลง อำเภอบัว จังหวัดน่าน สำรวจเองแบบมานุษยวิทยาในภาคเหนือ ใช้ข้อมูลจากที่นักวิจัยสำรวจไว้เดิมก่อนชุดโครงการฯ 1,935 ครัวเรือนในเขตอีสานใต้และในเขตตะวันตกของภาคกลาง ให้นักวิจัยผู้ช่วยฟังตัวและเก็บข้อมูลแบบมานุษยวิทยาในหมู่บ้านในภาคเหนือ สัมภาษณ์แบบวิธีการของประวัติศาสตร์บอกเล่าในทุกภาค และใช้ข้อมูลทุติยภูมิทั้งของรัฐบาล นักวิชาการและนักพัฒนาเอกชน สัมพันธ์ใกล้ชิดใช้ประโยชน์จากแนวคิดและข้อมูลของโครงการวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” ซึ่งมีคุณพรพิไล เลิศวิชาเป็นหัวหน้าโครงการ ศึกษาทฤษฎีและประวัติศาสตร์ชนบทของต่างประเทศ เชิญนักวิชาการชาวต่างประเทศจากญี่ปุ่น จีน และฝรั่งเศสมาบรรยายและเยี่ยมชมงานสนามในชนบทประเทศไทย รวมทั้งหัวหน้าชุดโครงการวิจัยนี้เดินทางไปพบกับนักวิชาการอินเดียที่เมืองกัลกัตตาและเซไน และพบนักวิชาการลาตินอเมริกาที่เมืองมานากัว นิการากัว และเมืองซานโฮเซ คอสตาริกา ศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ นักวิจัยในโครงการฯ เดินทางไปค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยเบเคเล มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา

* **ภาพรวม:** ดร. คริส เบเกอร์ นักวิชาการอิสระ **ภาคเหนือ:** ศ. ดร.ยศ สันตสมบัติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รศ. ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ มหาวิทยาลัยนเรศวร ผศ. ดร.รัตนพร เศรษฐกุล มหาวิทยาลัยพายัพ
คุณชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ นักศึกษาปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คุณลำแพน จอมเมือง นักวิชาการอิสระ
คุณสุทธิพงษ์ วสุโสภณพล สำนักงานสาธารณสุข จังหวัดน่าน คุณวินัย บุญลือ นักศึกษาปริญญาโท มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: รศ. สุวิทย์ ธีรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น รศ. ดร.สมคิด พรหมจ้อย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
รศ. ดร.สมบัติ พันธิษณีย์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.มณีนัย ทองอยู่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อาจารย์วิลาส โพธิสาร โรงเรียนเดลีวิทยา อ.ศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ผศ. สุทัศน์ กองทรัพย์ สถาบันราชภัฏสุรินทร์
อาจารย์ ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ อาจารย์ธันวา ใจเที่ยง สถาบันราชภัฏสกลนคร
ภาคกลาง: รศ. ดร.พอพันธ์ อุยานนท์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช อาจารย์ ดร.ทิพย์วัลย์ สีจันทร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
อาจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย เกียรติณินทร สถาบันราชภัฏสวนดุสิต ดร. อรสุดา เจริญรัตน์ สำนักพระราชพิธี
ดร. ภูมิรัตน์ สุธรรม กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย **ภาคใต้:** รศ. สงบ ส่งเมือง มหาวิทยาลัยทักษิณ
คุณชลิตา บัณทวงศ์ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) คุณอนุสรณ์ อุณโณ นักวิชาการอิสระ
เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ: รศ. เสรี ลีลาสัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง รศ. ดร.สังศิต พิริยะรังสรรค์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หัวหน้าชุดโครงการ: ศ. ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการอิสระ

ชุดโครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใช้เวลาวิจัย 3 ปี (1 มีนาคม 2543 – 28 กุมภาพันธ์ 2546) ใช้ทุนวิจัยทั้งหมดประมาณ 13 ล้านบาท มีผลงานวิจัยเป็นหนังสือรวม 21 เล่ม

การวิจัยได้ข้อค้นพบสำคัญ 3 ข้อ คือ

1. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจทุนเราราบกันอยู่แล้ว งานวิจัยชุดนี้ให้ความรู้เพิ่มว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย ใหญ่กว่าระบบทุน ดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนคือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่การรักษาตัวให้รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชน ให้สามารถเลี้ยงตัวเองได้และผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน วิธีการผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนั้นบนที่ดินเพื่อให้เกิดเป็นผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เติบโตก้าวหน้า แต่ต่อมาเมื่อจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ไ้ใช้ที่ดินน้อยแต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่น ผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายและบริการ เช่น ซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธีหารายได้ อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับให้ครอบครัว เพื่อจุนเจือครอบครัวซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้ การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ ใช้ทุนสูงเป็นหลักไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้ที่ดินมากเป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนหรือผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพมากที่สุดในภาคใต้ ที่ซึ่งภาคการเกษตรในท้องถิ่นหนึ่งๆ มีความหลากหลาย อันเป็นลักษณะของภูมิประเทศแบบ tropical rain forest ฝนตกชุกและแผ่นดินมีความอุดมสมบูรณ์ รายได้ของครัวเรือนชนบทถึง 2/3 มาจากภาคเกษตรในท้องถิ่นเองและสูงพอที่จะอยู่ได้ และครัวเรือนถึง 3/4 ของครัวเรือนทั้งหมดใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้นทำการเกษตร ส่วนในภาคเหนือและภาคกลาง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนก็ยังคงดำรงอยู่ ที่ใกล้เมืองเชียงใหม่แม้ว่าแต่ละครัวเรือนจะมีที่ดิน

น้อยมาก คราวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งในชนบทยังคงทำเกษตรกรรมเป็นหลัก คราวเรือนในภาคเหนือส่วนใหญ่พยายามอยู่ให้ได้ด้วยการทำอาชีพในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรหลายๆ อย่าง รวมทั้งรับจ้างพร้อมๆ กันในคนๆ เดียวกัน ในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เนื่องจากภาคเหนือมีน้ำบริบูรณ์ ดินดี จึงทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้นได้ ช่วยผ่อนคลาญปัญหาที่ดินมีจำกัดลงไปได้บ้าง และในภาคกลางประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบททำงานของคราวเรือน ซึ่งในระยะหลังเป็นงานนอกภาคเกษตรเป็นงานประเภทค้าขายและบริการอยู่มาก ซึ่งเป็นงานที่ต้องการความรู้และฝีมือ และให้ค่าตอบแทนพอสมควร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ รายได้ของคราวเรือนชนบทมากกว่าครึ่งหนึ่งมาจากการผลิตเกษตรกรรม และคราวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียง 17% ของการใช้แรงงานทั้งหมด แต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นภาคที่น่าเป็นห่วงมากที่สุด เพราะระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนดำรงอยู่ได้ ณ ระดับรายได้ที่ต่ำ มีการกระจายการผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งมักจะไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งแรงงานออกไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค

ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช้การแข่งขันและเอารัดเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและขยายกว้างถึงเป็นเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัดซึ่งเป็นตลาด “น้ำใจ” ระบบกล่อ แร่แรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผีเก้าผี สภาผู้เฒ่า ของหน้าหมู่บ้าน หมู่ฝาย ระบบหมวด ระบบครูบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตาและระบบเลี้ยวเป็นต้น และในทุกภาคมีระบบญาติมิตรและมีระบบวัฒนธรรมของแต่ละชนชาติดำรงอยู่ในชุมชนชนบท งานวิจัยของคุณพรพิไล เลิศวิชาในหนังสือ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2536) และในโครงการวิจัย” “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) และงานวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สัตตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ในชุดโครงการนี้ ให้ภาพเหล่านี้ชัดเจนมาก

2. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมาก และยังเกิดขึ้นจำกัด

เดิมนั้นงานคลาสสิกของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน James C. Ingram, “Economic Change in Thailand Since 1850” (1955) ที่พิมพ์ออกมา 10 ปีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ให้ภาพว่าเศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง เศรษฐกิจแบบทำมาหากินหมดไป กลายเป็นเศรษฐกิจค้าขายส่งออก (export economy) ต่อมาในทศวรรษ 2520 การศึกษา

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แก้ไขภาพนี้ ภาพที่ถูกตัดคือ แม้ในภาคกลางการผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมเติมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การผลิตเพื่อกินเพื่อใช้เอง ปลูกข้าวเพื่อใช้กินเอง การทอผ้าพื้นเมือง การดำข้าว การไม่มีและไม่ใช้แรงงานรับจ้าง คงสืบเนื่องตลอดมาจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองค.ศ. 1945 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองปฏิเสธงานของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่ให้ภาพว่าชาวบ้านเต็มใจที่จะเข้าร่วมในระบบทุนงานของสำนักฯ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้ให้ภาพใหม่ว่า ถ้าลงไปศึกษา ณ ระดับหมู่บ้านจริงๆ จะได้ข้อเท็จจริงว่าชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่า รัฐและทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม ชาวบ้านถูกลากเข้าสัมพันธ์กับระบบทุน พวกเขาต่อสู้และรักษาสถาบันชุมชนหมู่บ้านของเขา งานวิจัยว่าด้วยเศรษฐกิจหมู่บ้านของสำนักฯ ให้ภาพว่าสถาบันชุมชนหมู่บ้านแบบเลี้ยงตัวเองดำรงอยู่อย่างน้อยจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง การเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนในชนบทในช่วง 100 ปี จากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นไปอย่างล่าช้า

งานวิจัยชุดใหม่นี้ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ซึ่งคือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ต่อมา จากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (1945) จนถึงปัจจุบัน คือระยะเวลาอีกประมาณ 50 ปี ได้ให้ข้อค้นพบที่สำคัญมากกว่า ลักษณะการเปลี่ยนแปลงสู่ระบบทุนที่ล่าช้าในช่วงจากสนธิสัญญาเบาริงจนถึงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น แม้ในช่วงร่วมสมัยจากสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงปัจจุบัน ก็ยังคงเป็นจริงเช่นนั้น คือยังคงล่าช้าอยู่ ความหนืดตัวของระบบเศรษฐกิจครอบครัวยุคและชุมชน ไม่กลายเป็นระบบทุน ดำรงอยู่ทั้งในอดีตและร่วมสมัย การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบในเศรษฐกิจไทย

จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าเข้าสู่ระบบทุน จะอธิบายกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมากของเศรษฐกิจสังคมไทยได้อย่างไร? ในงานวิจัยชุดเดิมคณะนักวิจัยแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอธิบายว่าเป็นเพราะ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง และ 3) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกมาจากหมู่บ้าน จะยังอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านในช่วง 50 ปีหลัง คือช่วงร่วมสมัยนี้ด้วยปัจจัย 3 ข้อที่ใช้อธิบายช่วง 100 ปีแรกได้หรือไม่? ผลงานของชุดโครงการวิจัยนี้ชี้ว่าปัจจัยข้อ 1) และ 3) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ 2) มากขึ้น อีกทั้งการค้นคว้าในระยะต่อมาของสำนักฯ ก็ทำให้เราเข้าใจปัจจัยที่ 2) ดีขึ้น และเห็นความสำคัญของปัจจัยที่ 2) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย

ประเทศไทยโดยรวมมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็วช่วงหนึ่งหลังสงครามโลก

ครั้งที่สองทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาการขยายตัวของเกาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเพียงเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นข้อเท็จจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน

การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการใช้แรงงานครอบครัวจากข้าวไปสู่พืชหลายชนิด ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้จะต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้ กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้มีทั้งต่างทำกัน และทั้งทำกัน เป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในพื้นที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจชาวบ้านของไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัวและชุมชนนี้ปรากฏเด่นขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤติ สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่างๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เองที่อธิบายการหนีตัวของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน

การวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วง 15 ปีที่ผ่านมาว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทยได้ช่วยให้เราเข้าใจลักษณะพิเศษของชุมชนไทยดีขึ้น และความเข้าใจนี้ทำให้เราเริ่มจะเห็นเส้นทางของชนชาติไทยอันประกอบขึ้นมาจากชุมชน เส้นทางที่ผ่านมาและเส้นทางอันน่าพึงปรารถนา การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” (2536) ของคุณพรพิไล เลิศวิชา และเรื่อง “เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต” (2540) ของคุณพูนศักดิ์ ชานิกรประดิษฐ์ ในด้านหนึ่งได้ชี้ให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนในสถาบันหมู่บ้านและความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่สภากาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนาและนักพัฒนาเอกชนเห็นและนำมาเสนอ ในอีกด้านหนึ่งงานวิจัยทั้งสองชิ้นได้ค้นพบการดำรงอยู่และความสำคัญของเครือข่าย (network) ชุมชน คือพบว่าเครือข่าย (network) การแลกเปลี่ยนมากมายระหว่างชุมชนหมู่บ้านในอดีต ในภาคใต้ ชุมชนชายฝั่งแลกเปลี่ยนกับข้าวของชุมชนบนพื้นราบ และแลกเปลี่ยนกับผลไม้ของชุมชนชายภูเขา ใน

ภาคเหนือชุมชนบนที่ราบในหุบเขาแลกข้าวกับผักของชุมชนบนภูเขา อัตราการแลกเปลี่ยนในตลาดชาวบ้านเหล่านี้ขึ้นกับความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้แลกเปลี่ยน วัตถุประสงค์ของการแลกเปลี่ยนคือเพื่อความพอเพียงยิ่งขึ้น ไม่ใช่กำไร ตลาดไม่ได้ขับเคลื่อนโดยกฎแห่งระบบทุนนิยม ท่านอาจารย์ส่งเมืองในงานวิจัยชุดปัจจุบันนี้ได้ชี้ให้เราทราบว่าเครือข่ายเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ขณะนี้ในรูปของตลาดนัดและคุณพรพิไล เลิศวิชา ในงานวิจัย “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนสามลุ่มน้ำ” (2545) ได้อธิบายได้ชัดเจนว่าหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันได้ร้อยโยงเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำ คือระบบเหมืองฝาย ประกอบด้วยหมู่บ้านนับร้อยหมู่บ้าน จัดสรรน้ำและจัดสรรแรงงานเพื่อรักษาเหมืองฝายเอง โดยอาศัยประสบการณ์ร่วมกันในท้องถิ่นเดียวกัน สายญาติ ศาสนา พิธีกรรม งานบุญและงานรื่นเริง ฯลฯ เครือข่ายนี้ยังคงอยู่ดีในปัจจุบัน ชุดโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท” ซึ่งทำงานวิจัยในช่วง พ.ศ.2538-2541 ได้ขยายขอบเขตการศึกษาชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนไทยออกไปยังหมู่บ้านไทนอกประเทศไทย และได้มีข้อค้นพบมายืนยันว่าชุมชนหมู่บ้านไททั้งในและนอกประเทศไทยมีลักษณะพิเศษเพิ่มสำคัญอีก 2 ข้อ คือ 1) หมู่บ้านไทมีลักษณะโบราณและความเป็นชุมชนเข้มข้น หมู่บ้านไทนอกประเทศไทยมีระบบที่แบ่งที่ดินทำกินใหม่เป็นระยะ (repartition) ตามขนาดของครอบครัว มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันและน้ำใจเป็นพื้นฐานของชีวิต มีพิธีกรรมต่างๆ ที่แสดงความสำคัญของบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครอบครัวและชุมชน สถาบันชุมชนดำรงอยู่สืบเนื่องตลอดมาข้ามกาลเวลา ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจสังคมที่ครอบงำข้างบนจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร 2) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทเป็นวัฒนธรรมกลาง เป็นวัฒนธรรมของชนชาติทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยโดยธรรมชาติโดยสมัครใจ ทั้งนี้เพราะชาวไทอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่ม ชนชาติอื่นที่อาศัยอยู่บนภูเขาใกล้ๆ เมื่อลงมาที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนกับชาวไทและชาวเผ่าอื่นเขาใช้ภาษาไท ชนชาติอื่นเหล่านี้มีสองวัฒนธรรม วัฒนธรรมของตนเองและวัฒนธรรมไท ชนชาติทั้งหลายในดินแดนประเทศไทยจึงกลายเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมไทโดยสมัครใจ ชุมชนทั้งหลายบนดินแดนประเทศไทยสามารถประกอบกันขึ้นเป็นชนชาติไทได้อย่างสนิท เครือข่ายระหว่างชุมชนสร้างขึ้นได้ง่าย แน่นแฟ้น มีขอบเขตกว้างขวางและไม่มีความขัดแย้ง ชุดท้ายการวิจัยชุดปัจจุบัน “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ได้ทำให้เราสรุปทางทฤษฎีได้ว่าหมู่บ้านไทยเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมระบบหนึ่งในตัวเอง มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตร เป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต ลักษณะความเป็นพิเศษของหมู่บ้านไทยที่คณะของเราค้นพบทั้งหมดนี้ คือ 1) หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านาน 2) หมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง 3) หมู่บ้านมีเครือข่ายแลกเปลี่ยนและ

ช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง และ 4) วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่นและดินแดนประเทศไทย อธิบายลักษณะของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยที่ฐานราก ที่ลักษณะพื้นฐานที่สุดของคนจำนวนมากที่สุดในประเทศไทย และนี่คงจะเป็นคำอธิบายที่สำคัญที่สุดว่าทำไมการแปรรูปของเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก ที่จริงแล้วเศรษฐกิจไทยอาจจะพัฒนาจากระบบศักดินาไปสู่ระบบแห่งชาติที่เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนในช่วง 150 ปีที่ผ่านมา หากไม่ถูกตัดตอนไปเสียก่อนโดยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจทุนจากภายนอกประเทศ ด้วยความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์นี้เราจึงพัฒนาเป็นเศรษฐกิจสองระบบ ที่การขยายตัวของระบบทุนเกิดขึ้นอย่างช้าๆ และระบบชุมชนต่อสู้เพื่อดำรงตนเองอยู่ให้ได้

เรามาดูถึงปัญหาอนาคตของเศรษฐกิจสังคมไทย กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหรือเส้นทางของชาติที่มีระบบชุมชนเป็นระบบใหญ่อยู่ภายใน ควรเป็นอย่างไร? ปัญหาสำคัญยิ่งข้อนี้ชุดโครงการฯ มีคำตอบเบื้องต้นจากการค้นคว้า ขอเสนอเพื่อพิจารณา ดังนี้ :

3. เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริงและความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบชีวิตของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศชาติที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน ที่ผ่านมาระบบชุมชนถูกเอารัดเอาเปรียบ มีโอกาสน้อยที่จะได้พัฒนาเต็มศักยภาพ

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ณ เขตภายในของประเทศ เป็นการพัฒนาเศรษฐกิจโดยมีสภาพภูมิศาสตร์ทรัพยากรของพื้นที่ ชุมชนและเครือข่ายชุมชนในท้องถิ่นและวัฒนธรรมของชุมชนกำกับ และประกอบเครือข่ายของท้องถิ่นขึ้นมาเป็นประเทศชาติ มีชื่อเรียกว่าแนวทาง “วัฒนธรรมชุมชน” (บาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร) หรือ “ชุมชนธิปไตย หรือ ชุมชนภิวัฒน์” (คุณพิทยา ว่องกุล) หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” (ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี) พัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ ศึกษาเขตภายในสำรวจเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของทั้งประเทศ พัฒนาศักยภาพของท้องถิ่นต่างๆ พยายามใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น ผลิตเพื่อความพอเพียงของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุกส่วนของประเทศเข้าด้วยกัน เป็นระบบเดียวกันด้วยระบบการขนส่งและคมนาคม ให้มีความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ เน้นช่วงชิงตลาดภายในประเทศกลับคืนมาแทนเน้นการส่งออก สนใจการผลิตสิ่งของด้วยเทคโนโลยีที่คนภายในประเทศกำกับเอง มากกว่าสนใจเรื่องธุรกิจ เรื่องการเงิน การธนาคาร การค้าระหว่างประเทศ การแก่งแย่งด้วยวิธีต่างๆ ท้องถิ่นและประชาชนมี

ส่วนร่วมและควบคุมการพัฒนา ฟังตัวเองและฟังกันเองภายในประเทศเป็นหลัก พัฒนาคุณภาพของประชากรด้วยการสาธารณสุขและการศึกษา ในด้านการศึกษาถือเอาระบบของท้องถิ่นและประชาชนเป็นตัวตั้ง เนื้อหาสาระของวิชาความรู้ที่สอนกันในโรงเรียน วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย ควรต้องเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากขึ้น เรื่องของประชาชนธรรมดามากขึ้น ชุดโครงการวิจัยนี้ได้ค้นพบว่าประเทศชาติของเรามีทุนทางวัฒนธรรมอยู่มากในเขตท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งมีคุณค่ามากทางเศรษฐกิจ มีตลาดและมีราคา เช่นอาหารและขนม ทอผ้าพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา สมุนไพร เหล้าไวน์ งานบริการ เช่นนวดและต้อนรับแขกท่องเที่ยว ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้มักมีแม่บ้านผู้หญิงเป็นผู้นำและผู้สืบทอด ควรส่งเสริมการผลิตที่เป็นผลจากวัฒนธรรมชุมชนภูมิปัญญาและงานฝีมือเหล่านี้ คือเส้นทางของเศรษฐกิจหัตถกรรม หนึ่งชุดโครงการวิจัยนี้และผลการวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ค้นพบด้วยว่า ด้วยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติ วัฒนธรรม หรือประสบการณ์ประวัติศาสตร์ในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านสามารถเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประเทศชาติของเราและท้องถิ่นของเราโชคดีมากที่เราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น ตรงข้ามเรากลับมีการรวมตัวเป็นเครือข่ายของประชาชนได้ง่ายในทุกระดับ ในระดับท้องถิ่นเช่นระบบออมทรัพย์ในภาคใต้ ระบบเหมืองฝายและระบบของครุบาศรีวิชัยในภาคเหนือ ระบบทำนาและโรงสีในภาคอีสาน ระดับชาติ เช่นระบบของหลวงตามหาบัว เป็นต้น ในอนาคตจะต้องมีการเพิ่มจำนวน อาณาเขตครอบคลุมและกิจกรรมของเครือข่ายเช่นนี้ ให้มากขึ้นและเข้มข้นขึ้นอีก

การพัฒนากระบวนเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนให้เข้มแข็ง ทั้ง ณ ระดับท้องถิ่นและขยายขอบเขตเป็น ณ ระดับชาตินี้ต้องเป็นการกระทำของชาวบ้านร่วมกันเอง เกิดจากการมีสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน ที่จะรวมตัวพัฒนาอย่างอิสระตามภาวะที่สอดคล้องกับท้องถิ่น มากกว่าที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะกำหนดให้แทน คือมีปัญญาชนของชาวบ้าน (organic intellectual) ประกอบข้อมูลจากประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาวบ้านขึ้นเป็นระบบ แล้วส่งคืนความเข้าใจอันประกอบเป็นระบบ แล้วนั้นให้แก่ชุมชน จะทำให้ชุมชนรู้จักตัวเอง จากจิตสำนึกเป็นจิตสำนึก จะมีพลังอย่างมาก จะทำให้แนวทางการพัฒนาแบบชุมชนเป็นที่ยอมรับ และเป็นที่เรียกร้องของประชาชนพลเมือง และโดยที่ประเทศชาติของเราไม่มีความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่น การกระจายอำนาจปกครองจากรัฐส่วนกลางไปสู่รัฐส่วนท้องถิ่นจึงน่าจะทำได้โดยไม่มีปัญหาการสลายตัวของประเทศชาติ แต่กลับจะทำให้ทุกเขตท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้น เมื่อประกอบขึ้นเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ ยิงจะเป็นชาติที่เข้มแข็งและฟังตัวเองได้มากยิ่งขึ้น

การพิจารณาเสนอเส้นทางของชาติจะต้องกล่าวถึงด้วยถึงการประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนกับระบบเศรษฐกิจทุน ประกอบกันขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ ในหัวข้อนี้การศึกษาค้นคว้าเพื่อยุติในขั้นเริ่มต้น ควรจะต้องมีการค้นคว้าเข้มข้นขึ้นอย่างมากต่อไป แนวคิดเบื้องต้นคือควรใช้

วัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน หมายความว่าชนชั้นกระฎุมพีในเมืองไทยที่มีเชื้อสายจีน พิจารณารับวัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมชาวบ้าน จึงจะเกิดบูรณาการในสังคมไทย ใช้วัฒนธรรมกำกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างระบบทุนและระบบชุมชน เศรษฐกิจไทยอาจจะยังคงเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมชนชาติไทย

**คำขอบคุณของหัวหน้าชุดโครงการ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย**

ชุดโครงการฯ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนชุดโครงการนี้ เป็นทุนของฝ่ายวิชาการ (ทุนเมธีวิจัยอาวุโส) และของฝ่ายชุมชนรวมกัน

ขอขอบคุณอย่างยิ่งโดยเฉพาะกับบุคคล 3 ท่านที่แนะนำและชักชวนอย่างตั้งใจมากให้จัดทำโครงการนี้ คือศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช อดีตผู้อำนวยการ สกว. ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย หัวหน้าฝ่ายชุมชน สกว. และคุณพรพิไล เลิศวิชา นักวิชาการอิสระเพื่อนผู้ร่วมงานวิจัยหมู่บ้านมาด้วยกัน ตลอดเวลาอันยาวนาน

ขอบคุณศาสตราจารย์ ดร.วิชัย บุญแสง ผู้อำนวยการฝ่ายบริการ สกว. คุณพรพิมล กิตติมศักดิ์ คุณเบญจมาศ ตรีมาสวณิช คุณอังคณา ใจเลี้ยง และท่านเจ้าหน้าที่อื่นของ สกว. ที่ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างอบอุ่นมากตลอดเวลา 3 ปี ศาสตราจารย์เสนาห์ จามริก รองศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชาติ พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ปรึกษาของชุดโครงการ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนนิหาร อาจารย์ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมทั้งนักวิชาการชาวต่างประเทศที่กรุณาเดินทางมาบรรยายและสัมมนาร่วมนักวิจัยในชุดโครงการ คือ Professor Yoshiteru Iwamoto Professor Eiichi Hizen Professor Akira Nozaki Professor Shigeharu Professor Marcel Mazoyer Dr. Francis Molle และ Associate Professor Zhang Zheng

ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รองศาสตราจารย์ ดร.สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ ให้อำนาจการตัดสินใจและความสะดวกทุกประการในการบริหารชุดโครงการนี้แก่หัวหน้าชุดโครงการฯ และเมื่อเริ่มชุดโครงการฯ ต้นปี พ.ศ. 2543 ท่านรองอธิการบดีฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในขณะนั้น ศาสตราจารย์ ดร.สมศักดิ์ ปัญญาแก้ว ได้ให้ความสนับสนุนชุดโครงการฯ อย่างเต็มที่ ขอขอบคุณท่านอาจารย์ทั้งสองอย่างสูง

ขอขอบคุณ Dr.Lipi Ghosh Senior Lecturer แห่งมหาวิทยาลัยกัลกัตตา ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการอินเดียที่กัลกัตตาและเซไน คุณศักดิ์นา จัตุรกุล ณ อยู่ธรรมา และ Dr. Folke Keyser แห่งมูลนิธิฟรีดริค อีเบิร์ต (ประเทศไทย) ผู้ประสานงานให้หัวหน้าชุดโครงการฯ ได้พบกับนักวิชาการลาตินอเมริกา ที่นิคารากัวและคอสตา ริกา

ขอขอบคุณ คุณศิริพร ยอดกลุมศาสตร์ คุณสนั่นหา บุญยศรีสวัสดิ์ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ คุณทศนันท์ จันทรอำไพ และคุณมยุรี คำแปลว ที่ช่วยเรื่องงานธุรการของชุดโครงการฯ อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง รวมทั้งคุณวลิตทิพย์ ชื้อขาว เลขานุการคณะเศรษฐศาสตร์ และคุณวัชรินทร์ วิญญูตนา นนท์ เจ้าหน้าที่การเงินคณะฯ ซึ่งกรุณาตรวจทานเอกสารใบเสร็จต่าง ๆ ของชุดโครงการฯ โดยไม่รับค่าตอบแทนใด ๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

3 กุมภาพันธ์ 2546

คำนำของหัวหน้าชุดโครงการ ฯ

งานวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง” ของรองศาสตราจารย์ ดร.พอพันธ์ อูยานนท์ เป็นงานที่ใช้ความอุตสาหะวิริยะ ท่านอาจารย์พอพันธ์ใช้ตัวเลขสถิติทั้งระดับประเทศ ระดับภาค จังหวัด และหมู่บ้าน ตัวเลขสำมะโนประชากร การสำรวจรายได้รายจ่ายครัวเรือน ข้อมูลหมู่บ้าน กชช 2.ค สถิติเก่าที่เก็บอยู่ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ งานวิจัยของนักวิชาการผู้อื่น ทั้งท่านอาจารย์เอง ออกงานสนาม สังเกตการณ์และสัมภาษณ์ในหมู่บ้าน ข้าพเจ้าประทับใจมากในความขยันทำงานทางวิชาการของท่านอาจารย์พอพันธ์ โดยเฉพาะในกรณีที่ท่านใช้งานของนักวิจัยท่านอื่นที่ท่านมาก่อนหน้าอย่างกว้างขวาง ทั้งพยายามใช้ตัวเลขสถิติที่มีอยู่แล้วก่อน ก่อนที่จะคิดสำรวจเองเสียค่าใช้จ่ายแสดงถึงว่าท่านมีใจกว้างขวางพิจารณางานของผู้อื่น พิจารณาข้อค้นพบที่มีอยู่แล้วอย่างรอบด้าน ท่านเสียสละยอมเสียเวลาตัวเองประมวลองค์ความรู้และข้อมูลที่มีอยู่แล้ว แล้วจึงค่อยคัด แสวงหาสิ่งที่ยังไม่รู้ วิธีการค้นคว้าแบบของท่านอาจารย์พอพันธ์นี้น่าจะเอาเป็นตัวอย่าง จะทำให้องค์ความรู้ที่เราจะได้มานักหนาแน่น เรามั่นใจได้ว่าใช้ข้อมูลทุกอย่างและผ่านการพิจารณากลับกรองมาโดยรอบคอบอย่างเป็นระบบแล้ว ข้อมูลที่ประกอบขึ้นเป็นองค์ความรู้ในงานวิจัยนี้จึงเป็นข้อมูลทั้งจากระดับประเทศ ภาคและจังหวัดด้านหนึ่ง และข้อมูลจากระดับหมู่บ้านอีกด้านหนึ่งรับประสานกัน

ข้าพเจ้าสรุปองค์ความรู้ใหม่ว่าด้วยเศรษฐกิจชนบทภาคกลางจากงานวิจัยนี้ได้อย่างน้อย

2 ข้อด้วยกัน ดังนี้ :

1. เศรษฐกิจชนบทภาคกลางเป็นเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเกษตรกรรมที่พึ่งตัวเองได้ตลอดมาจนถึงกลางทศวรรษ 1980 งานวิจัยในอดีตให้ข้อเท็จจริงว่าแม้ว่าไทยจะเปิดการค้าระหว่างประเทศหลังจากสนธิสัญญาเบาริ่ง 1855 ก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างการผลิตเกษตรกรรมในภาคกลางจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 (1941) คือหมู่บ้านภาคกลางยังคงผลิตข้าวเป็นหลัก เพียงแต่ขายข้าวด้วย นอกเหนือจากที่ใช้บริโภคในครอบครัว ท่านอาจารย์พอพันธ์ได้มาเพิ่มเติมองค์ความรู้ให้เราได้ ลักษณะเช่นว่านั้นยังคงสืบเนื่องมาอีกกว่า 40 ปี คือมาจนถึงประมาณ ค.ศ.1985 รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านยังคงสูงกว่ารายได้จากนอกภาคการเกษตร ท่านอาจารย์พอพันธ์อ้างรายงานการสำรวจของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรในปี 1978/79 พบว่า ในภาคกลางรายได้ของหมู่บ้านจากนอกภาคเกษตรยังคิดเป็นเพียง 32-39% ของรายได้ทั้งหมด ท่านอาจารย์พอพันธ์อธิบายว่า เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะทรัพยากรยังคงมีอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านสามารถขยายที่ดินเพาะปลูกได้ รุกเข้าไปทำไร่ทำนาในที่ซึ่งเดิมเป็นป่าได้ คิมาณด์ต่อแรงงานเพื่อไปทำงานในโรงงานในสมัยนั้นก็ยังไม่มาก เพราะว่าภาคกลางก็ไม่มีเมืองอุตสาหกรรม เมืองใหญ่มีกรุงเทพฯ เพียงเมืองเดียว ถ้าไม่นับกรุงเทพฯ แล้วประชากรในภาคกลางสมัยนั้นอยู่ในหมู่บ้านชนบทถึง 90% ในสมัยนั้นชาวบ้านมีการศึกษาจำกัดไม่อาจทำงานตลอดไปในเมืองได้ การย้ายถิ่นจึงมีลักษณะเป็นฤดูกาลมากกว่าถาวร

หลังจาก ค.ศ.1985 คือประมาณ 20 ปีมานี้เอง จึงมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ที่ทำกินงวดตัวลง ไม่มีพื้นที่ให้รุกเข้าไปอีกต่อไป ไม่อาจปลูกข้าวแบบขยายเพิ่มได้อีก ต้องมีการปรับเปลี่ยนอาชีพ ขณะนี้หมู่บ้านชนบทภาคกลางมีรายรับส่วนใหญ่คือประมาณ 60-70% จากนอกภาคการเกษตรแล้ว รายรับเหล่านี้มาจากโรงงานแบบครอบครัว ร้านค้าเล็ก ๆ และจากการขายแรงงาน (32% ของหมู่บ้านภาคกลางขายแรงงานเป็นอาชีพหลัก) และในภาคการเกษตรเองการผลิตพืชเศรษฐกิจเช่น อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง ผัก ผลไม้ ก็มีความสำคัญมากขึ้นเป็นลำดับ และในการผลิตข้าวก็ใช้เครื่องจักรกล เช่น รถไถเดินตามและเครื่องสูบน้ำ ใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชมากขึ้น แรงงานหนุ่มสาวเข้าไปทำงานในเมือง ทั้งในกรุงเทพฯ และเมืองอื่น แบบถาวรมากขึ้น ในเขตชลประทานจำเป็นต้องใช้แรงงานรับจ้างแทบทุกครัวเรือนในการทำนา สัดส่วนแรงงานรับจ้างในการทำนาในเขตเหล่านี้สูงถึง 50-60% ของการใช้แรงงานทั้งหมด

2. หลังจาก ค.ศ.1985 เศรษฐกิจครอบครัวชนบทในภาคกลางกระจายการผลิต จากข้าวไปสู่การผลิตการเกษตรที่หลากหลายและกิจกรรมร้านค้าและบริการ

จากตัวเลขสำมะโนหมู่บ้านใน ค.ศ.1999 70% ของหมู่บ้านภาคกลางยังคงทำนา แต่ทว่า 62% ของหมู่บ้านภาคกลางก็ปลูกพืชไร่ ที่สำคัญคือ อ้อย ข้าวโพด และมันสำปะหลัง 54% เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจืด พื้นที่ ๆ ยังทำนาเป็นหลักคือที่ราบลุ่มภาคกลาง ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา คือจังหวัดสิงห์บุรี ลพบุรี อ่างทอง อยุธยา นครนายก ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ชัยนาท นครปฐม ปลูกพืชไร่อ้อยคือพื้นที่ดอนฝั่งตะวันตกของที่ราบลุ่มภาคกลาง คือจังหวัดกาญจนบุรี สุพรรณบุรี และนครปฐม พืชสวนผักผลไม้คือระบบร่องสวนในจังหวัดราชบุรี นครปฐม นนทบุรี นครนายก เลี้ยงสัตว์น้ำจืดในจังหวัดสมุทรปราการและฉะเชิงเทรา เลี้ยงสัตว์น้ำกร่อย (กึ่งกุลาคำ) ในจังหวัดสมุทรสงคราม สมุทรสาคร และสมุทรปราการ ไร่นาสวนผสมและเลี้ยงสัตว์ในจังหวัดนครปฐมและสมุทรสาคร การผลิตทางการเกษตรที่หลากหลายเหล่านี้เป็นความพยายามของครัวเรือนที่จะเพิ่มรายได้ในพื้นที่ ๆ จำกัด เนื่องจากการติดต่อกับระบบทุนนิยมทำให้มีรายจ่ายที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้น การกระจายการผลิตในภาคเกษตรกรรมของภาคกลางนี้ใช้เครื่องจักรกลการเกษตร (ทุน) (ต่อพื้นที่) และใช้แรงงานรับจ้าง (ต่อการใช้แรงงานทั้งหมด) ในสัดส่วนที่สูงกว่าในทุกภาค ใน ค.ศ.1998 70% ของครัวเรือนเกษตรภาคกลางจ้างลูกจ้างประจำและชั่วคราว

นอกจากที่ครอบครัวชนบทในภาคกลางจะกระจายการผลิตไปสู่การเกษตรที่หลากหลายแล้ว ครอบครัวจำนวนมากได้เปลี่ยนอาชีพจากเกษตรกรรม มาทำ “กิจกรรมร้านค้าและบริการ” คือร้านขายของชำ ขายอุปกรณ์การเกษตร ขายอาหาร ทำขนม ซ่อมรถยนต์ ซ่อมวิทยุ ซ่อมไฟฟ้า ซ่อม/กลึงโลหะ ซ่อม/ก่อสร้างอาคาร ตัดผม ตัดเสื้อผ้า ทำกรอบรูป ให้เช่าหนังสือ หาบแร่แผงลอย รถยนต์และมอเตอร์ไซด์รับจ้าง ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ใช้แรงงานเข้มข้น ใช้แรงงานสมาชิกของครอบครัวเป็นหลัก ใช้ทุนน้อย ใช้เทคโนโลยีง่าย ๆ ในบางกรณีใช้ภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่สะสมมา เช่น ทอผ้า จักสาน บางกรณีอาศัยทักษะและความชำนาญที่คนหนุ่มสาวที่เคยไปทำงานในเมืองแล้วนำประสบ

การณ์กลับมาหมู่บ้าน เป็นเศรษฐกิจของผู้ผลิตรายย่อยที่มุ่งทำมาหากินเลี้ยงชีพ มากกว่าที่จะมีจิตใจแสวงหาความร่ำรวย แสวงหากำไรสูงสุด ท่านอาจารย์พอพันธ์ให้ความสำคัญแก่ผู้ประกอบการรายย่อย ร้านค้าและบริการในชนบท ซึ่งเป็นกิจการของครัวเรือนเหล่านี้มาก ท่านกล่าวกับข้าพเจ้าว่ากิจการเหล่านี้คือ “พระเอก” ของเรา ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนในภาคกลางจะพัฒนา มีอนาคต ก็จะต้องมองที่ศักยภาพของกิจการเหล่านี้ กิจการเหล่านี้มีความเป็นอิสระ ผู้ใช้แรงงานไม่ใช่ลูกจ้าง ผู้ที่ทำงานมีศักดิ์ศรี ท่านอาจารย์พอพันธ์อ้างตัวเลขจากการสำรวจแรงงานของสำนักงานสถิติแห่งชาติระบุว่า ประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่ทำงานในชนบทภาคกลางทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรทำงานของครัวเรือน

ท่านอาจารย์พอพันธ์ได้สรุปผลการศึกษาของท่านและมองอนาคตของเศรษฐกิจภาคกลางของไทยที่น่าพึงปรารถนาไว่น่าสนใจมาก (ซึ่งข้าพเจ้าเห็นด้วย และก็หวังเช่นเดียวกับท่านอาจารย์พอพันธ์ว่าอนาคตจะเป็นไปเช่นนั้น) ดังนี้ :

“จากการศึกษาพบว่าแม้ว่าเศรษฐกิจชนบทเริ่มเปลี่ยน โครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ชนชั้นของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยอื่น ๆ ยังคงดำรงอยู่อย่างกว้างขวาง รวมทั้งได้มีการปรับตัวกับการต่อสู้ของทุนนิยมโดยการเป็นหัตถกรรมรายย่อย รวมทั้งเจ้าของร้านกิจการรายเล็กรายย่อยในหมู่บ้าน เศรษฐกิจ “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” จึงเป็นฐานและพลังขับเคลื่อนที่สำคัญของเศรษฐกิจชนบท..... การเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจนอกการเกษตร มิได้มีผลทำลายความเป็นเศรษฐกิจของชุมชนให้หมดไป ผู้ผลิตรายย่อยยังคงเป็นผู้ผลิตอิสระที่สามารถจะพัฒนารัฐกิจของครัวเรือนในรูปแบบใหม่ ๆ ได้ (โดยเฉพาะในรูปแบบธุรกิจอุตสาหกรรมร้านค้าและบริการในชนบท) ตลอดจนมีความสัมพันธ์ในการผลิตแบบแนวนอนหรือในระบบครอบครัวและญาติมิตร..... และหลังจากปี 1990 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นสวนใหญ่จะทำงานในจังหวัดเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อครอบครัวในหมู่บ้าน เพราะสามารถเดินทางไปเยี่ยมบิดามารดาหรือญาติพี่น้องในชนบทได้ หรือต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิด จึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน..... ในแง่นี้แม้ว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านจะเริ่มแปรรูปเข้าสู่เศรษฐกิจเมือง แต่ก็เป็นการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นเมืองที่เกิดจาก “ปัจจัยภายใน” หรือเกิดจากการเติบโตจากการผลิตและการค้าขายของชุมชนเอง ลักษณะของการเติบโตของเมืองในลักษณะนี้

มีผลดีในแง่ที่ว่าส่วนเกินในทางเศรษฐกิจของชุมชนไม่ได้ถูกถ่ายเทเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจเมืองมากเกินไปเนื่องจากรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต รวมทั้งค่าตอบแทนปัจจัยการผลิตอื่นๆ มีแนวโน้มจะหมุนเวียนในชุมชนหมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียง มากกว่าจะไปสู่เมืองใหญ่หรือต่างประเทศ เศรษฐกิจของชุมชนจึงดำรงอยู่ได้ควบคู่ไปกับระบบทุนนิยม..... เศรษฐกิจครัวเรือนหรือชุมชนมีเส้นทางเดินที่แตกต่างจาก ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอย่างสิ้นเชิง ทั้งในแง่ประวัติความเป็นมาของตนเองกลไกการจัดสรรทรัพยากรของตนเอง อีกทั้งเป็นเศรษฐกิจที่เป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินของผู้คนเป็นอันมาก ฯลฯ การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจึงควรเน้น ไปภาคเศรษฐกิจของครัวเรือนและชุมชนที่มีฐานการผลิตอยู่ที่ผู้ผลิตรายย่อยอิสระให้พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี มากกว่าจะพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในแนวทางทุนนิยมอย่างเข้มข้น”

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

2 กุมภาพันธ์ 2546

คำขอบคุณ

งานวิจัยชิ้นนี้ได้รับความช่วยเหลืออย่างมากมาจากบุคคลและหน่วยงานเป็นจำนวนมาก บุคคลแรกที่ผู้วิจัยขอขอบพระคุณเป็นพิเศษ คือ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าโครงการ ซึ่งมีเพียงแต่เป็นผู้ริเริ่มโครงการวิจัยนี้ หากแต่ได้กรุณาให้คำแนะนำ ข้อคิด คำวิจารณ์ที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งตั้งแต่เริ่มโครงการจนสิ้นสุดโครงการ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดของท่านมาช่วยในการวิเคราะห์และตีความในงานวิจัยฉบับนี้

ผู้วิจัยขอขอบคุณ อาจารย์พรทิพย์ สุพรรณกุล อาจารย์สุนันทา อุบลสอาด โรงเรียนชัยนาทพิทยาคม จังหวัดชัยนาท อาจารย์รัชฎา สุขแสงสุวรรณ ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนจังหวัดชัยนาท และอาจารย์สุทธาดา เลขไวฑูรย์ สถาบันราชภัฏราชนครินทร์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ได้ช่วยอำนวยความสะดวกในการเลือกหมู่บ้าน รวมทั้งช่วยเหลือหาชาวบ้านผู้ให้สัมภาษณ์ ช่วยสัมภาษณ์และเก็บข้อมูลจากประวัติศาสตร์บอกเล่าในแง่มุมต่าง ๆ

ผู้วิจัยได้รับข้อวิจารณ์และคำแนะนำทางวิชาการที่เป็นประโยชน์จากการสัมมนาทางวิชาการประจำปีของโครงการในวันที่ 23 – 24 เมษายน 2544 และวันที่ 18-20 มกราคม 2545 จากศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ศาสตราจารย์ ดร.อัมมาร สยามวาลา ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน และศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร ผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ผู้วิจัยได้รับคำแนะนำที่มีประโยชน์จาก ศาสตราจารย์ Malcolm Falkus (Emeritus Professor, University of New England) ผู้เป็น “ปรมาจารย์” ทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจคนแรกผู้วิจัย นอกจากนี้ Dr.Francois Molle และ อาจารย์ ดร.ทิพวัลย์ สีจันทร์ แห่งศูนย์วิจัยเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรม (DORAS Center) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ที่นอกจากจะให้คำแนะนำที่มีประโยชน์แล้ว ยังได้ให้หนังสือและเอกสารทางวิชาการมาให้ผู้วิจัยมาใช้ค้นคว้า

ขอขอบคุณผู้ช่วยนักวิจัยที่ร่วมวิจัยและช่วยเหลือผมนานปีการ คือ นายโสรัจ สุวรรณพฤกษ์ นายประจักษ์ อ้วนวิจิตร นายเอกวุฒิ ชุมวรฐายี นายวิฑูรย์ ชลอน นางสาวอุษา อาภรณ์พงษ์ นางสาวชนกร อาภรณ์พงษ์ และนางสาวอำพรพร เสาธงใหญ่ ทั้งช่วยสัมภาษณ์ชาวบ้านสำรวจเศรษฐกิจหมู่บ้าน ถ่ายรูป ประมวลผลข้อมูล และกิจการอื่น ๆ ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับงานวิจัยขอขอบคุณ คุณกฤตชญา รัตนประทีป บรรณารักษ์ห้องสมุดป๋วย อึ๊งภากรณ์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้ช่วยค้นหาหนังสือและถ่ายเอกสารจากห้องสมุดเป็นจำนวนมาก คุณชวนพิศ ทองแคล้ว แห่งกองจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้ช่วยแนะนำเอกสารที่ช่วยศึกษา โดยเฉพาะเอกสารของกรมการพัฒนาชุมชน เรื่อง การสำรวจเขตพัฒนาการตำบล คุณภาริดา สมิง ที่อำนวยความสะดวกและให้คำปรึกษาในการใช้ข้อมูล กชช.2.ค ได้ดีเยี่ยม นางสาวนวรรณ กิจเมฆ ที่ช่วยถอดเทปสัมภาษณ์ชาวบ้านและพิมพ์รายงานการวิจัยด้วยความประณีตยิ่ง

งานวิจัยเรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง คงไม่สำเร็จได้ หากผู้วิจัยไม่ได้รับการอุดหนุนด้านเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ระหว่างที่กำลังเริ่มโครงการวิจัย (ต้นปี พ.ศ.2543) ผู้วิจัย ณ ขณะนั้นได้ทุน Postdoctoral Research Fellow จาก Japan Society for the Promotion of Science (JSPS) ไปทำวิจัยอยู่ที่ Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University (ระหว่างเดือนมิถุนายน 2541 – เมษายน 2543) ผู้วิจัยได้มีโอกาสไปอ่านหนังสือและค้นคว้าเพิ่มเติมที่ห้องสมุด Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University ผู้เขียนขอขอบพระคุณสถาบันข้างต้นและโดยเฉพาะบรรณารักษ์ห้องสมุด คือ Ms Yasuko Kitano, Ms.Yasuko Taniyochi, Ms.Hisayo Yamada และ Mr.Shuji Tanaka

ท้ายสุดนี้ขอขอบพระคุณแก่ชาวบ้านทั้งวัยหนุ่มสาวและท่านผู้เฒ่ารวมทั้งพระสงฆ์ที่ได้สละเวลาในการให้สัมภาษณ์ โดยให้ข้อมูลที่เป็นอย่างประโชชน์กับงานวิจัยชิ้นนี้ รวมทั้งให้ความเป็นกันเองกับผู้วิจัยและทีมงานเป็นอย่างดี

พอพันธ์ อูยานนท์

สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

2 กุมภาพันธ์ 2546

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้ศึกษาถึงการแปรรูปของเศรษฐกิจ“ชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง” (โดยเน้นศึกษาหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) นับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันโดยมีวัตถุประสงค์หลัก 4 ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง ศึกษาถึงปัจจัยที่มีผลต่อความเข้มแข็งและความต่อเนื่องของเศรษฐกิจชนบทและเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะเศรษฐกิจที่เน้นการเพาะปลูกข้าวในที่ราบภาคกลางในช่วงระยะเวลาที่เศรษฐกิจของประเทศได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งมีผลกระทบต่อพลังการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

ประการที่สอง ศึกษาถึงปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านตลาด การบริโภค ความหลากหลายของการผลิตและอาชีพเทคโนโลยีทางการเกษตร การใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้าง การย้ายถิ่น การปรับตัวของตลาดแรงงาน แหล่งที่มาของรายได้ ฯลฯ และศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

ประการที่สาม ศึกษาถึงอิทธิพลของภาคเศรษฐกิจเมืองโดยเฉพาะ “กรุงเทพฯ” มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

ประการที่สี่ ศึกษาถึงลักษณะพิเศษของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในการดำรงอยู่ ปรับตัว และต่อสู้กับระบบทุนนิยมในด้านต่าง ๆ

จุดเน้นของงานวิจัย คือ ลักษณะการปรับตัวและต่อสู้กับระบบทุนนิยมของเศรษฐกิจครัวเรือนและเศรษฐกิจชุมชนในระยะเวลาที่เศรษฐกิจของภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจากเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรม ระยะเวลาของการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านมีอยู่ 3 ช่วงเวลา คือ ช่วงที่ 1 : ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 (ก่อนปี ค.ศ.1945) ช่วงที่ 2 : ช่วงปี ค.ศ.1945 – 1985 และช่วงที่ 3 : ช่วงปี ค.ศ.1985 – ปัจจุบัน (2002)

ผลงานศึกษาพบว่า :

(1) เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นระบบเศรษฐกิจที่มี “ผลิตภาพการผลิตและรายได้” อยู่ในระดับสูง ระดับรายได้และอัตราค่าจ้างโดยเฉลี่ยของชาวบ้านสูงกว่าแรงงานไร้ฝีมือชาวจีนในกรุงเทพฯ ปัจจัยที่มีผลต่อระดับรายได้และอัตราค่าจ้างในระดับสูงของหมู่บ้านคือผลิตภาพการผลิตของแรงงานอยู่ในระดับสูง เพราะประชากรเมื่อเทียบกับพื้นที่อยู่ในระดับต่ำ (แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ แต่ผลผลิตต่อแรงงานก็อยู่ในระดับสูง) ระดับรายได้และค่าจ้างสูงของหมู่บ้านโดย

เปรียบเทียบกับเมือง เช่น กรุงเทพฯ จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการดึงดูดให้แรงงานทำงานในหมู่บ้านและกิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจคือ การปลูกข้าวเป็นสำคัญ และข้าวเป็นแหล่งการจ้างงานที่ใหญ่ที่สุดในขณะนั้น ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าวข้างต้น การอพยพย้ายถิ่นจากหมู่บ้านเพื่อหางานทำในเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ จึงมีน้อยมาก เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นฐานสำคัญของคนไทยเป็นสำคัญ ในขณะที่การพัฒนาเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ในกรุงเทพฯ และเมืองอื่น ๆ จึงขึ้นอยู่กับแรงงานชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ เศรษฐกิจข้าวและวัฒนธรรมข้าวมีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน เนื่องจากข้าวเป็นพืชที่ใช้แรงงานในการผลิตอย่างเข้มข้น และมีขั้นตอนในการผลิตมากมาย ดังนั้นการปลูกข้าวจึงต้องอาศัยความร่วมมือจากเพื่อนบ้านในการสร้างकुคลอง สระน้ำ เขื่อน และประตุน้ำเป็นต้น การปลูกข้าวจึงเป็นกิจกรรมการผลิตที่ต้องอาศัยการควบคุมโดยชุมชนเป็นสำคัญ การแลกเปลี่ยนแรงงาน (ลงแขกเกี่ยวข้าว) จึงมีการใช้กันอย่างแพร่หลายโดยเฉพาะพื้นที่ ๆ เศรษฐกิจการค้าเข้ามามีบทบาทน้อย เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านขึ้นอยู่กับปลูกข้าวในภาคกลางจึงมีลักษณะการผลิตของเกษตรกรรายย่อยแบบเน้นการใช้แรงงานครัวเรือน (หรือใช้แรงงานรับจ้างในไร่นาเป็นจำนวนน้อย) และไม่เน้นการผลิตเพื่อการค้าในหลายพื้นที่ของหมู่บ้านในภาคกลางผลิตข้าวเพื่อส่วนเกินเพื่อขายหลังจากใช้บริโภคภายในครัวเรือนมีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

(2) เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงปี ค.ศ.1985 มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจไปในหลายลักษณะ เมื่อเปรียบเทียบกับระยะเวลาก่อนหน้านั้น การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ได้แก่ การกระจายการผลิตจากข้าวไปสู่การผลิตการเกษตรที่หลากหลายมากขึ้น รวมทั้งการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรไปสู่ส่วนนอกภาคเกษตรกรรมอย่างช้า ๆ แบบแผนการบริโภค การขยายตัวของถนนทางหลวงและการติดต่อสื่อสาร การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานจากแรงงานครัวเรือนสู่แรงงานรับจ้าง เป็นต้น แม้ว่าอัตราการเพิ่มของประชากรในหมู่บ้านจะเพิ่มขึ้นในระดับสูงในทศวรรษ 1940 ถึงทศวรรษ 1960 รวมทั้งรัฐบาลได้เก็บภาษีการส่งออกข้าวในระดับสูง ซึ่งส่งผลกระทบต่อลดลงของราคาข้าว การขยายตัวของภาคเกษตรกรรมก็ยังอยู่ในระดับสูง เพราะด้วยลักษณะของพื้นที่ดินเหลือเฟือและการเพิ่มขึ้นของการส่งออกสินค้าเกษตรกรรม เกษตรกรได้ขยายเนื้อที่ดินทำกินและกระจายการผลิตสินค้าทางการเกษตรนอกจากข้าว อาทิเช่น มันสำปะหลัง อ้อย ผัก และผลไม้ พื้นที่เพาะปลูกต่อหัวเพิ่มขึ้น ผลผลิตการผลิตของภาคเกษตรกรรมในภูมิภาคภาคกลางสูงกว่าภูมิภาคอื่น ๆ อย่างไรก็ตามด้วยระดับข้าวราคาค่อนข้างต่ำ ประกอบกับผลผลิตการผลิตในภาคเกษตรกรรมค่อนข้างต่ำโดยเปรียบเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม สมาชิกของครัวเรือนเกษตรกรบางส่วนได้อพยพย้ายถิ่นเพื่อไปทำงานในเมืองหรือทำงานนอกภาคเกษตรกรรม นับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา ภาคเกษตรกรรม

ในภาคกลางได้รับประโยชน์จากการลงทุนโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของรัฐบาล อาทิเช่น การก่อสร้างถนนทางหลวง ชลประทาน ตลอดจนการใช้พันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูง ส่งผลให้พืชผลทางการเกษตร เช่น ข้าว สามารถผลิตได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี ส่งผลให้แรงงานในการทำการเกษตรเริ่มขาดแคลน เกษตรกรบางส่วนเริ่มหันมาใช้เครื่องจักรเพื่อทดแทนแรงงาน รวมทั้งปรับปรุงเทคนิคการผลิตเพื่อเป็นแบบประหยัดแรงงานมากยิ่งขึ้น การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของกรุงเทพฯ นับแต่สงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาก็มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลาง โดยเฉพาะการดึงดูดแรงงานออกจากหมู่บ้าน รวมทั้งการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจตลาดภายในหมู่บ้าน อุตสาหกรรมพื้นบ้านเริ่มลดน้อยลง เพราะสินค้าอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ เริ่มเข้ามาตีตลาด อิทธิพลของกรุงเทพฯ ก่อนปี ค.ศ. 1985 มีผลสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในหมู่บ้านเป็นอันมาก เพราะกรุงเทพฯ เป็นศูนย์รวมของความทันสมัยของประเทศ กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมการส่งออกและทดแทนการนำเข้า ภาคบริการ เช่น ธนาคาร โรงแรม ตลอดจนท่าเรือที่ใหญ่ที่สุด ประชากรในกรุงเทพฯ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของประชากรทั้งประเทศและประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองได้เพิ่มขึ้น

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านก่อนปี ค.ศ. 1985 จะมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในหลาย ๆ ด้าน แต่การเปลี่ยนแปลงโดยรวมก็เปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ และมีขอบเขตจำกัด เช่น การเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรมไปสู่ภาคอุตสาหกรรม แม้ว่าจะระยะเวลาจะล่วงเลยมาถึงปี ค.ศ. 1980 ประมาณว่าร้อยละ 90 ของประชากรในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) อาศัยอยู่ในเขตชนบท และในจำนวนนี้ร้อยละ 60-70 มีอาชีพเป็นชาวนา แม้ว่าการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือลงแขกได้เริ่มลดความสำคัญลงและเริ่มหายไป แรงงานรับจ้างก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า ผู้ประกอบอาชีพทางการเกษตรคือ ผู้ทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง และแรงงานช่วยธุรกิจในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างเป็นแรงงานส่วนใหญ่ของแรงงานในเขตชนบท นอกจากนี้แม้ว่าจำนวนประชากรจะเพิ่มขึ้นหลังทศวรรษ 1960 แรงงานยังสามารถขยายเนื้อที่เพาะปลูกได้ สัดส่วนของรายได้จากกิจกรรมทางการเกษตรสูงกว่ารายได้จากกิจกรรมนอกภาคเกษตร การย้ายถิ่นของแรงงานจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองก็มีจำนวนน้อยและมีลักษณะเป็นฤดูกาล เมื่อเสร็จงานในเมืองแรงงานย้ายถิ่นเหล่านี้ก็เดินทางกลับหมู่บ้าน มีแรงงานจำนวนน้อยมากที่ทำงานในลักษณะถาวรในโรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลาง เมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) จึงเป็นเมืองขนาดเล็กและการเพิ่มขึ้นของประชากรเมืองเป็นไปอย่างช้า ๆ เพราะขาดอุปทานของแรงงานจากหมู่บ้านนั่นเอง แม้ว่าจะได้ของครัวเรือนในหมู่บ้านจะมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของตลาด การขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน เช่น ร้านขายของชำ ร้านจำหน่ายอาหาร ร้านซ่อมรถยนต์มอเตอร์ไซด์ และแทรกเตอร์ ร้านซ่อมวิทยุและโทรทัศน์ก็มีขอบเขตที่จำกัดยิ่ง

(3) เศรษฐกิจหมู่บ้านช่วงปี ค.ศ. 1985 – 2002 ได้มาถึงทางแยกที่สำคัญ มีการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านมากมาย โดยเฉพาะในช่วงเร็ว ๆ นี้ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เช่น การพัฒนาอุตสาหกรรม การใช้ที่ดิน แบบแผนการบริโภค ได้มีผลต่อการคุกคามหมู่บ้าน มีข้อจำกัดที่ดินของการขยายที่ดินทำกิน ซึ่งมีผลให้การขยายเนื้อที่เพาะปลูกไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไป การพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่มีเพียงแต่กระจุกตัวในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ทว่าได้ขยายตัวไปสู่พื้นที่อื่น ๆ ในภาคกลางด้วย ภาคอุตสาหกรรมและบริการในเมืองได้ดึงดูดแรงงานคนหนุ่มสาวจากไร่นาเข้าสู่โรงงานและสำนักงาน มีการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรกรรมเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมอย่างรวดเร็ว ในช่วงปี ค.ศ. 1988 – 1998 กำลังแรงงานในภาคเกษตรกรรมในภาคกลางลดลงอย่างรวดเร็ว จาก 3.5 ล้านคน เหลือเพียง 2.5 ล้านคน สัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในภาคเกษตรกรรมลดลงจากร้อยละ 70 ของประชากรทั้งหมดในปี ค.ศ. 1960 และเหลือเพียงร้อยละ 50 ในปี ค.ศ. 2000 (สัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทลดลงจากร้อยละ 90.8 ของประชากรทั้งหมดในปี ค.ศ. 1980 เหลือเพียงร้อยละ 65.5 ในปี ค.ศ. 2000) การขยายตัวของโอกาสในการทำงานในเมือง การเพิ่มขึ้น ระดับการศึกษาและทักษะของแรงงานในหมู่บ้าน รวมทั้งความแตกต่างระหว่างรายได้และค่าจ้างระหว่างเมืองกับหมู่บ้านเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายการย้ายถิ่นของแรงงานจากหมู่บ้านเข้าสู่เมือง รายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมเป็นสัดส่วนที่สำคัญของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนในหมู่บ้าน

นับแต่ปี ค.ศ. 1985 เป็นต้นมา บทบาทของภาคเกษตรกรรมในฐานะที่เป็นแหล่งการจ้างงานและรายได้ที่สำคัญของแรงงานในหมู่บ้านได้เริ่มลดบทบาทลง ในขณะที่บทบาทของนอกภาคเกษตรกรรมได้เริ่มเข้ามาแทนที่ อย่างไรก็ตามครัวเรือนเกษตรกรรมในหมู่บ้านเป็นจำนวนมากได้เริ่มปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเพื่อที่จะพยายามอยู่รอดและรักษาที่ดินในหมู่บ้านเอาไว้ ในปี ค.ศ. 2000 สัดส่วนของผู้ที่ประกอบอาชีพทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้างและผู้ทำงานในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างในเขตชนบทมีจำนวนสูงถึงร้อยละ 50 ของกำลังแรงงานทั้งหมดในเขตชนบท การขยายตัวของภาคเศรษฐกิจบริการ โดยเฉพาะกิจกรรมร้านค้ารายย่อย เช่น ร้านของชำ ร้านขายอาหาร ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์และแทรกเตอร์ ร้านซ่อมวิทยุโทรทัศน์และอุปกรณ์การไฟฟ้าต่าง ๆ ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว การขยายตัวเหล่านี้เกิดจากรายได้ที่ส่งมาจากสมาชิกในครัวเรือนที่อพยพย้ายถิ่นเข้าไปทำงานในเมือง กิจกรรมเหล่านี้ได้เพิ่มความสำคัญมากขึ้นในหมู่บ้านในฐานะเป็นการจ้างงานสำหรับครัวเรือนที่ใช้แรงงานของตนเอง(แรงงานที่ทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้างและแรงงานที่ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง)ทำการผลิตซึ่งเป็นแบบแผนอันเก่าแก่ที่สืบทอดกันมา

ข้อค้นพบดังกล่าวข้างต้น แสดงว่า เศรษฐกิจครัวเรือนของหมู่บ้านยังคงเข้มแข็ง เพราะแม้ว่า

ครัวเรือนเกษตรกรในชนบทจะเปลี่ยนแบบแผนการทำงานไปสู่งานนอกภาคเกษตรกรรมมากขึ้น แต่ครัวเรือนเหล่านี้ก็ยังคงพยายามรักษาที่ดินทำกินในชนบทเอาไว้ ในแง่นี้ครัวเรือนที่เป็นชาวนาและผู้ใช้แรงงานรายย่อยยังคงไม่หายไปแต่ยังคงทำการผลิตสินค้าและบริการที่สำคัญอยู่ในหมู่บ้าน ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจึงเป็นแรงงานและผู้ประกอบการในกิจการร้านค้าธุรกิจขนาดย่อม นอกจากนี้ยังแสดงว่า การพัฒนาเศรษฐกิจของภาคกลางในอดีตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันไม่ได้มีผลต่อการสร้างชนชั้นผู้ใช้แรงงานหรือกรรมกรในโรงงานเพื่อสนองตอบต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างมีนัยสำคัญ โดยการดึงดูดแรงงานจากไร่นาเพื่อทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมด้วยค่าจ้างที่สูงกว่าในเมือง การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจภาคบริการขนาดเล็กมีผลต่อการขยายตัวของกิจกรรมการผลิตในหมู่บ้านในรูปแบบการผลิตและธุรกิจที่แตกต่างกัน ธุรกิจเหล่านี้ได้ใช้แรงงานและทรัพยากรอื่น ๆ ในครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญ โดยใช้ทักษะและทุนในการประกอบการอยู่ในระดับต่ำ ในหลาย ๆ กรณีธุรกิจรายย่อยเหล่านี้ใช้ทักษะโดยอาศัยภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เป็นต้น กล่าวโดยสรุป การพัฒนาเศรษฐกิจของภาคกลางจึงเป็นการพัฒนาอุตสาหกรรมที่ควบคู่ไปกับการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้าน โดยที่สัดส่วนของผู้คนที่ทำมาหากินอยู่ในหมู่บ้านและภาคการเกษตรยังคงอยู่ในระดับสูง

Abstract

This research explores the economic transformation of the villages in the Central Region of Thailand, especially in the Central Plain. The major focus is on the period from the post- World War II until the present. The primary aims of this study are:

Firstly, to explain factors which led to the continued strength of the rural sector, the continued strength of the Thai village, and the continued strength of traditional rice agriculture, at a time when the economy as a whole was fast changing and when the Central plain, especially was subject to the forces of economic change.

Secondly, to investigate changes which took place in various aspects of the village economy. These include the growth of the market, changing consumption patterns, rural diversification, changes in agricultural technology, migration, communications, the transition from family based employment to hired farm employment, labor market adjustment, and sources of income.

Thirdly, to determine exactly how the influence of Bangkok has impacted on villages: in what ways change sustains, and in what ways destroys, traditional relations.

Fourthly, to focus on the strategies used by the peasantry (especially the household economy) to cope with, adapt to, and confront growing capitalist relations. At root, we will investigate why capitalist penetration into the villages has been limited.

Central to the theme of argument here is the process of transition from an agricultural to an industrial economy. The main protagonist of this transition has been the family based village economy, forced to adjust to changes which have threatened the relative stability of centuries. We can, of course, see Thailand's case as part of the wider historical process ushered in by Britain's industrial revolution, where the challenges of industrialization disturbed and transformed traditional village life.

Here, the focus of our attention is the way in which some peasant families adjusted to the transition. Three broad periods of village economy in the Central Region can be distinguished: (1) the pre- second World War, (before 1945), (2) the period of

1945- 1985, and (3) 1985 –the present (2002).

The findings are as follows :

(1) Before the Second World War, the village economy was characterized by “high productivity and income”. Average incomes and wages in the villages were in excess of Chinese coolies in Bangkok. A major factor affecting the high level of incomes and wage rates was the scarcity of labor in the rural areas and the relatively high productivity of Thai agriculture in relation to labor input (although rice yields per rai were low, output per worker per hour worked was high) . The high level of income and wage rates earned by the rural workers meant that the opportunity cost of changing occupations from that of a rural farmer to an urban worker was also high. Labor pressure was not severe. The average peasant family could not only have relatively large land holdings, a very high rate of owner-occupancy (except villages adjacent to Bangkok such as in Rangsit) but also sustained a reasonable livelihood while still enjoying significant leisure time. Rice remained the single most important product, the largest source of employment. Under these circumstances, there was a limited flow of labor from rural to urban areas. Hence, large-scale Chinese immigration played an important role in developing the non-farming occupations in Thailand in Bangkok and elsewhere. Another repository of the tradition was the village. Rice culture also contributed to this result. Since rice was labor intensive crop, there was need in nearly every village for an extensive system of ditches, dam, dikes, ponds, tunnels, and water gates. Since these could be constructed and maintained only by community effort their use was subject to community control. “Shared cooperative labor” (*long kaek*) was widespread especially the remote area where market economy was less developed. Family farming and the emphasis on rice production kept farming less commercial, characterized by small land holdings, and with a few agricultural wage laborers engaged as hired laborers in rice farming. In many parts of the Central Region, production for sale in the village was little beyond consumption.

(2) The period of 1945-1985 saw villages transformed rapidly by comparison to the earlier period. Transformation was seen in many aspects including rural diversification (commodity diversification, non-farm job diversification, slow shifts of rural labor to employment outside agriculture), changes in consumption patterns, improved communications, and a changed pattern of labor use from household labor to hired farm labor. Despite a high growth rate of population in the villages in the 1940s-1960s, and a heavy export taxation on rice that resulted in low rice prices, agricultural performance throughout the post war period was respectable. With still abundant unused land and the increased export orientation of the sector, farmers vigorously and successfully exploited the opportunities through land expansion and diversification into crops such as cassava, sugarcane, vegetables and fruits. Cultivated area per worker increased. Labor productivity and income in the rural Central region was higher than in other regions. But because farm-gate prices were low due to the export tax and because productivity was relatively low compared to the non agricultural sector, some villagers adjusted by migrating to towns or working in other non-farm activity. From the 1950s, the agricultural sector in the Central plain also benefited from some government developments projects including road construction, irrigation investment, and diffusion of high yielding varieties. As a result, multiple-cropping became possible and labor shortages began to emerge. The more dynamic farmers moved quickly to solve labor shortage via mechanization and adoption of less labor intensive techniques of production. The rapid growth of Bangkok in the post-war period also brought changes to villages in Central region, especially by attracting the rural migrants and expanding the market available to the villages. On the other hand, home industries in the villages declined with the increased availability of manufactured products from Bangkok. Until the mid 1980s, all the changes brought by modernization were concentrated on Bangkok. The industries of export-led growth, import –substitution industries, leading service sectors such as bank and hotels and so on were centered in Bangkok, Bangkok remained overwhelmingly the leading port, and Bangkok increased its share of both Thailand's population and urban population.

Although changes certainly took place in the villages, overall the village economy before the mid 1980s changed slowly. There was only slow shift from agricultural to non agricultural employment. As late as 1980, some 90 percent of population in the Central Region lived in rural areas (except Bangkok), and some 60-70 per cent of these worked as rice farmers. Although the traditional form of co-operative labor gradually disappeared, the number of rural wage laborers increased slowly. Farm own account and unpaid family workers were predominant, and there was still significant new land on the frontier until the 1980s. At the same time, population grew rapidly after the 1960s. The income share from agricultural activity earned by villagers remained higher compared to non –agricultural, migration from the village to city was still very limited and mainly seasonal. Typically when villagers finished working in towns, they returned to the village and there was only little labor working on the permanent basis in the industries in the Central Region. Under these circumstances, towns in Central Region (except Bangkok) grew very slowly, because of lack of supplies of labor from the countryside. Although there was a rise in income of the villages due to the expansion of the market, the growth of rural non-farm activities in the villages such as grocery stores, food stalls, motorcycle and tractor repair shops, television and radio repair shop was limited.

(3) The period of 1985-2002 has seen villages at a crossroads. The massive changes of recent years, which include not only industrialization, but changes to distribution, land usage, consumption patterns, threaten the village. There are clear signs that the long period of the extensive production of rice and upland crops in the Central rural agricultural areas due to the availability of land was coming to the end in the mid 1980s, while industrialization not only in Bangkok but also in the Central Region took place on a large scale. The industrial and service sectors drew the labor force, especially the young, from the fields to factories and offices. There was a rapid shift from agricultural to non agricultural employment. Between 1988-1998, the total labor force engaged in the agricultural sector in the Central Region declined sharply from 3.5 to 2.5

million. The share of agricultural population dropped sharply from 70 percent of the total population in 1960 to around 50 percent in 2000. (The share of population living in rural areas dropped from 90.8 percent of the total population in 1960 to 65.5 percent in 2000). The growth in job opportunities in urban areas, the growing proportion of skills and education of the villagers, and regional income and wage differentials were all significant factors in explaining the move from villages to cities. Increasingly life in the city and the countryside became divorced. Non-agricultural income constituted a substantial portion of total income.

Agriculture after the mid 1980s, as the major source of employment and income for the villagers, experienced a declining role. By contrast, non-farming expanded. However, many peasant families adjusted to the changes, and were able to survive on land. As late as 2000, employment as own-account workers and unpaid family workers in villages still generated almost 50 percent of the total labor force in rural areas in the Central region. The growth of service sectors, including especially small-scale activities such as grocery stores, food stalls, motorcycle and tractor repair shops, television, radio and electronic repair shops, small construction firms, and a host of artisan workshops was very spectacular. The growth of these activities was mainly sustained from remittances from the villages' migrants. Such activities have been increasingly important as major source of additional employment for traditional household workers (own account workers and unpaid family workers).

This finding suggests that the household economy in the villages is still strong, and peasant families turned their attentions to other forms of non-agricultural activity *in order to be able to survive on the land*. Indeed, it was at this point that the peasant-workers, far from disappearing, increasingly imposed themselves on the village economy. Peasants provided the workforce and often the entrepreneurship which lay behind the expansion of a multitude of new small businesses. What is interesting in historical terms is that the formation of this workforce does not correspond to the classic model for the creation of industrial working class. This model usually sees workers leave

farming due to agricultural modernization or else leave because of attractions of the higher wages in urban industries. The growth of small service activities in the village created a different structure of production and a different form of enterprise. The enterprises relied solely on family workers and the resources of the peasant family, and characteristic was the small capital and minimal level of skills required. In many ways the new forms of enterprise built on traditional skills and traditions, such as marketing and bargaining.

We conclude that economic development in the Central region saw not only the traditional village co-existing with industrialization, but being sustained by change. This point helps explain a notable and commonly mentioned feature of Thai economic development in the period of modernization, the continued high proportion of the population which has been retained in the village and agricultural sector generally.

สารบัญ

	หน้า
คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย.....	i
คำขอบคุณของหัวหน้าโครงการ ฯ.....	x
คำนำของของหัวหน้าโครงการ ฯ.....	xi
คำขอบคุณของผู้วิจัย.....	xv
บทคัดย่อ.....	xvii
Abstract.....	xxii
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง : บทนำ.....	1
บทที่ 1 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านจนถึง ค.ศ.1945.....	1-1
บทที่ 2 การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจตลาด.....	2-1
บทที่ 3 การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร.....	3-1
บทที่ 4 การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน.....	4-1
บทที่ 5 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง : กรณีศึกษา 5 หมู่บ้าน.....	5-1
บทที่ 6 บทสรุป : หมู่บ้านกับการพัฒนาเศรษฐกิจไทยสมัยใหม่.....	6-1
ภาคผนวก.....	7-1
บรรณานุกรม.....	8-1
รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย.....	9-1

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1.1	จำนวนประชากรในบริเวณที่ราบภาคกลางใน ค.ศ.1849..... 1-1
ตารางที่ 1.2	ประชากรในภาคกลาง ค.ศ.1919/20 - ค.ศ.1929/30..... 1-3
ตารางที่ 1.3	พื้นที่เพาะปลูกเฉลี่ยต่อรายตามลักษณะการถือครองที่ดินในภาคกลาง ค.ศ.1930-1931..... 1-10
ตารางที่ 1.4	การถือครองที่นาของชาวนาในภาคกลาง ปี ค.ศ.1937 (ร้อยละ)..... 1-12
ตารางที่ 1.5	ประชากรของกรุงเทพฯ ระหว่าง ค.ศ.1850-1937..... 1-14
ตารางที่ 1.6	รายได้ของชาวนาที่ราบภาคกลางและกรรมกรไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ค.ศ.1905-1929 (บาทต่อ 6 เดือน)..... 1-19
ตารางที่ 1.7	ค่าจ้างเฉลี่ยต่อวันของแรงงานไร้ฝีมือกรุงเทพฯ และแรงงานรับจ้างในชนบท ภาคกลาง..... 1-21
ตารางที่ 1.8	ผลผลิตข้าวต่อหนึ่งหน่วยแรงงาน (กิโลกรัมต่อ 1 ชม.ทำงาน)..... 1-22
ตารางที่ 1.9	ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่..... 1-27
ตารางที่ 1.10	ขนาดถือครองโดยเฉลี่ยเปอร์เซ็นต์ของผู้เช่าในภาคกลาง ค.ศ.1930-31 1-36
ตารางที่ 2.1	เปรียบเทียบระดับเงินเดือนเป็นตัวเงินและแท้จริงของข้าราชการชั้นผู้น้อย และผู้ใหญ่ ค.ศ.1933 – 1954..... 2-2
ตารางที่ 2.2	ประชากรของกรุงเทพฯ ค.ศ.1943 – 1954..... 2-3
ตารางที่ 2.3	เนื้อที่ปลูกพืชไร่ในภาคกลาง ค.ศ.1950 – 1990 (1,000 ไร่)..... 2-8
ตารางที่ 2.4	รายได้ที่เป็นตัวเงินจากการผลิตในภาคเกษตรในที่ราบภาคกลาง ค.ศ.1980 – 1991..... 2-12
ตารางที่ 2.5	จำนวนครัวเรือนที่ปลูกข้าว 5 จังหวัดในที่ราบลุ่มภาคกลาง ค.ศ.1973 – 1993..... 2-13
ตารางที่ 2.6	จำนวนของประชากรของกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในประเทศไทย.... 2-14
ตารางที่ 2.7	รายได้นอกสาขาเกษตรของครัวเรือนในภาคกลาง 1978 – 79..... 2-17
ตารางที่ 2.8	รายได้ของเกษตรกรในภาคกลางในปี ค.ศ.1978 – 79..... 2-21
ตารางที่ 2.9	ร้อยละของความเป็นเจ้าของสินค้าคงทนของครัวเรือนในชนบทภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพฯ และปริมณฑล) ปี ค.ศ.1968-69 และ 1975-76 2-23
ตารางที่ 2.10	จำนวนประชากรบางจังหวัดในภาคกลาง..... 2-26
ตารางที่ 2.11	การบริโภคข้าวในครัวเรือนและการจำหน่ายข้าวของเกษตรกรในที่ราบภาค กลางปี ค.ศ.1952/53..... 2-30

ตารางที่ 2.12	เปรียบเทียบมูลค่าของผลผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนกับรายได้จากการขายข้าวเปลือกของภาคกลาง ปี ค.ศ.1952/53 จำแนกตามขนาดถือครองที่ดิน	2-32
ตารางที่ 2.13	การบริโภคข้าวในภาคกลางปี ค.ศ.1962/63.....	2-35
ตารางที่ 2.14	ลักษณะทางการเกษตรของหมู่บ้านจำแนกตามการเพาะปลูกข้าวและอื่น ๆ ในภาคกลาง ปี ค.ศ.1999.....	2-48
ตารางที่ 2.15	อัตราร้อยละของหมู่บ้านในภาคกลางจำแนกตามอาชีพที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพในหมู่บ้าน ปี ค.ศ.1989 และ 1999.....	2-50
ตารางที่ 2.16	พื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการใช้ประโยชน์ของหมู่บ้านในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และกาญจนบุรี	2-53
ตารางที่ 2.17	จำนวนหมู่บ้านในภาคกลางที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม (ค.ศ.1994 - ค.ศ. 1999).....	2-55
ตารางที่ 2.18	อัตราค่าจ้างขั้นต่ำในภาคกลางและอัตราค่าจ้างในหมู่บ้านภาคกลางของโรงงานอุตสาหกรรม (1989-1999).....	2-57
ตารางที่ 2.19	รายได้ของครัวเรือนในภาคกลาง ปี ค.ศ.1986/87.....	2-59
ตารางที่ 2.20	รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีของหมู่บ้านในภาคกลาง.....	2-63
ตารางที่ 2.21	อัตราร้อยละ/ค่าเฉลี่ยของสิ่งอำนวยความสะดวกของหมู่บ้านในภาคกลาง	2-64
ตารางที่ 3.1	เครื่องจักรกลทางการเกษตรและความหนาแน่นของเครื่องจักรกลทางการเกษตรต่อพื้นที่ของภูมิภาคต่าง ๆ ในปี ค.ศ.1975/76.....	3-3
ตารางที่ 3.2	เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981.....	3-5
ตารางที่ 3.3	ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก (ครัวเรือนที่ปลูก) ของจังหวัดชัยนาท ในปี ค.ศ.1981.....	3-11
ตารางที่ 3.4	สัดส่วนราคาปุ๋ยต่อราคาข้าวใน ค.ศ.1981 ในประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย	3-17
ตารางที่ 3.5	ผลผลิตข้าวของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981.....	3-21
ตารางที่ 3.6	ผลผลิตจากสัตว์ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี ชัยนาท และอยุธยา ปี ค.ศ.1981.....	3-24
ตารางที่ 3.7	อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981.....	3-26
ตารางที่ 3.8	ปริมาณพาหนะที่ใช้ในการติดต่อคมนาคมของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981.....	3-31

ตารางที่ 3.9	จำนวนครัวเรือนที่มีรถจักรยานยนต์และรถอีแต๋น ค.ศ.1992-1999.....	3-41
ตารางที่ 3.10	ผลผลิตข้าวข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านใน 7 จังหวัดภาคกลาง	3-46
ตารางที่ 3.11	จำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางที่ใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริม 1992-1999.....	3-49
ตารางที่ 3.12	เปรียบเทียบรายได้จากการทำนาระหว่างหมู่บ้านในเขตและนอกเขตชลประทานจังหวัดชัยนาท ค.ศ.2002.....	3-54
ตารางที่ 3.13	เปรียบเทียบรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลาง ค.ศ.1998/1999 จำแนกตามเขตชลประทานและขนาดของฟาร์ม.....	3-56
ตารางที่ 3.14	จำนวนครัวเรือนตัวอย่าง ร้อยละของครัวเรือนเกษตรกรจำแนกตามประเภทกิจกรรมของฟาร์มและรายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์มของครัวเรือนของภาคกลาง ปี ค.ศ.1989/99.....	3-58
ตารางที่ 3.15	เปรียบเทียบรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรต่อพื้นที่ 1 ไร่ หมู่บ้านโลกกลาง อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี จำแนกตามชนิดของผลผลิต ปี ค.ศ.1996-97.....	3-60
ตารางที่ 4.1	ค่าจ้างแรงงานจำแนกตามสาขาอาชีพปี ค.ศ.1954 (บาท/สัปดาห์).....	4-3
ตารางที่ 4.2	การกระจายตัวของประชากรในเขตชนบทและเขตเมืองของภาคกลาง 1960, 1970 และ 1980.....	4-4
ตารางที่ 4.3	จำนวนครัวเรือนเกษตรกรและขนาดถือครองเฉลี่ยต่อครอบครัวในภาคกลาง	4-5
ตารางที่ 4.4	กำลังแรงงานในเขตชนบทของภาคกลาง 1973-1985.....	4-15
ตารางที่ 4.5	การจ้างงานในเขตชนบทของภาคกลางตามสาขาการผลิตและฤดูกาล ค.ศ.1978-1984.....	4-16
ตารางที่ 4.6	รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวนา ปี ค.ศ.1975/76, 1980/51 และ 1985/86 (ตามราคาคงที่ปี ค.ศ.1976).....	4-20
ตารางที่ 4.7	อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างของฟาร์มของที่ราบภาคกลาง ค.ศ.1965-1980.....	4-23
ตารางที่ 4.8	อัตราค่าจ้างนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านภาคกลางในปี ค.ศ.1965	4-24
ตารางที่ 4.9	แรงงานไร้ฝีมือในกิจการก่อสร้างในกรุงเทพฯ และภาคกลางในปี ค.ศ.1965.....	4-25
ตารางที่ 4.10	อัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกิจการก่อสร้างในปี ค.ศ.1972.....	4-26
ตารางที่ 4.11	ค่าจ้างรายวันของลูกจ้างชายปี ค.ศ.1977-1980.....	4-26
ตารางที่ 4.12	การกระจายตัวของประชากรในเขตชนบทและเขตเมืองของภาคกลาง 1980, 1990 และ 2000.....	4-31

ตารางที่ 4.13	ระดับการศึกษาของคนในหมู่บ้านในภาคกลาง (เฉพาะคนที่เรียนจบแล้วไม่ได้เรียนต่อ) ค.ศ.1992-1999.....	4-35
ตารางที่ 4.14	ประชากรในหมู่บ้านภาคกลาง จำแนกตามอายุ ปี ค.ศ.1992-1999.....	4-38
ตารางที่ 4.15	สัดส่วนของแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานนอกตำบลเทียบกับแรงงานทั้งหมดปี ค.ศ.1990 และ 1999.....	4-42
ตารางที่ 4.16	ครัวเรือนในหมู่บ้าน 5 จังหวัดภาคกลางที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ ค.ศ.1992.....	4-48
ตารางที่ 4.17	ร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ.1992-1999.....	4-50
ตารางที่ 4.18	จำนวนร้อยละของผู้ถือครองเกษตรจำแนกตามลูกจ้างทำงานเกษตร ปี ค.ศ.1988, 1993 และ 1998.....	4-57
ตารางที่ 4.19	ภาระการทำงานของประชากรในภาคกลาง ค.ศ.1985-2000.....	4-59
ตารางที่ 4.20	ภาระการทำงานของประชากรอายุ 15 ปีขึ้นไป เขตชนบทภาคกลางปี ค.ศ.2000.....	4-62
ตารางที่ 4.21	ผู้มีงานทำที่ประกอบอาชีพส่วนตัว (ไม่มีลูกจ้าง) และช่วยธุรกิจครัวเรือน เขตชนบทภาคกลาง ค.ศ.1985-2000.....	4-65
ตารางที่ 4.22	จำนวนร้านค้าและบริการและประมาณการผู้ทำงานในร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ.1992-1999.....	4-68
ตารางที่ 5.1	ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านกุดจอก ค.ศ.1999.....	5-4
ตารางที่ 5.2	ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านหนองพังนาค ค.ศ.1999.....	5-8
ตารางที่ 5.3	ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของบ้านใหม่ ปี ค.ศ.1999.....	5-15
ตารางที่ 5.4	สถิติการปลูกพืชไร่และทำนาของบ้านใหม่ ปี ค.ศ.1985.....	5-31
ตารางที่ 5.5	สินเชื่อของบ้านใหม่ในปี ค.ศ.1985.....	5-33
ตารางที่ 5.6	จำนวนครัวเรือนที่มียานพาหนะของหมู่บ้าน 4 แห่ง ค.ศ.1992-1999	5-40
ตารางที่ 5.7	สถิติการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีปราบศัตรูพืชของ 4 หมู่บ้านในปี ค.ศ.1992-1999.....	5-48
ตารางที่ 5.8	จำนวนครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992-1999.....	5-60
ตารางที่ 5.9	สถิติการไปทำงานนอกตำบลของหมู่บ้าน 4 แห่ง ปี 1992 และ 1999...	5-62
ตารางที่ 5.10	อัตราค่าจ้างที่แรงงานส่วนใหญ่ได้รับ 1995-1999.....	5-63
ตารางที่ 5.11	ระดับการศึกษาของคนในหมู่บ้าน 4 แห่ง (เฉพาะคนที่เรียนจบแล้วไม่ได้เรียนต่อ) ค.ศ.1992-1999.....	5-65
ตารางที่ 5.12	จำนวนราษฎรจำแนกตามอายุของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992-1999.....	5-66
ตารางที่ 5.13	ร้านค้าในหมู่บ้านของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992-1999.....	5-69

ตารางที่ 5.14	รายได้ของครัวเรือนของ 5 หมู่บ้าน ปี ค.ศ.2001/2002.....	5-74
ตารางที่ 5.15	รายได้รายจ่ายของครัวเรือนของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002.....	5-79
ตารางที่ 5.16	หนี้สินของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002.....	5-81

		หน้า
ตารางภาคผนวก 2.1A	พื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการใช้ประโยชน์ ในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และกาญจนบุรี ปี ค.ศ.1994-1998.....	7-2
ตารางภาคผนวก 2.2A	รายได้โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนจำแนกตามแหล่งที่มาของราย ได้ของหมู่บ้านในภาคกลาง ปี ค.ศ.1990-1999.....	7-3
ตารางภาคผนวก 2.3A	สรุปข้อมูลรายจ่ายรายปีของตำบลประดู่ยืน อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี ค.ศ.2000	7-4
ตารางภาคผนวก 3.1A	ตารางแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านใน จังหวัดชัยนาท ปี ค.ศ.1981.....	7-8
ตารางภาคผนวก 3.2A	เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัด ราชบุรี ปี ค.ศ.1981.....	7-9
ตารางภาคผนวก 3.3A	ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก (ครัวเรือนที่ปลูก) ของหมู่บ้านใน จังหวัดราชบุรี ปี ค.ศ.1981.....	7-11
ตารางภาคผนวก 3.4A	จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านที่ใช้ปุ๋ยในการผลิตปี ค.ศ.1981	7-15
ตารางภาคผนวก 3.5A	ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981.....	7-17
ตารางภาคผนวก 3.6A	ที่มาของรายได้หลักจำนวนครัวเรือนจำแนกตามแหล่งของ ครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท.....	7-19
ตารางภาคผนวก 3.7A	แหล่งที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจำแนกตาม ครอบครัวของหมู่บ้านต่าง ๆ ของจังหวัดสุพรรณบุรี ในปี ค.ศ.1981.....	7-20
ตารางภาคผนวก 3.8A	ที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจำแนกตามแหล่ง ของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ค.ศ.1981.....	7-22
ตารางภาคผนวก 3.9A	รายได้โดยเฉลี่ยของหมู่บ้านจังหวัดชัยนาทในปี ค.ศ.1981.	7-24
ตารางภาคผนวก 3.10A	ที่มาของรายได้ของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัด ราชบุรี ค.ศ.1981.....	7-26
ตารางภาคผนวก 3.11A	อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981.....	7-29
ตารางภาคผนวก 3.12A	อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทปี ค.ศ.1981.....	7-32
ตารางภาคผนวก 3.14A	จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางที่ใช้รถแทรกเตอร์ ค.ศ.1992 – 1999.....	7-36

ตารางภาคผนวก 3.15A	ร้านค้าในหมู่บ้านภาคกลางที่จำหน่ายปัจจัยการผลิต ค.ศ.1992-1999.....	7-37
ตารางภาคผนวก 3.16A	จำนวนครัวเรือนจำแนกตามสภาพการทำนาของหมู่บ้าน ในภาคกลาง ค.ศ.1992-1999.....	7-38
ตารางภาคผนวก 3.17A	จำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านภาคกลางที่อาศัยแหล่งสินเชื่อ เพื่อการผลิต ค.ศ.1999.....	7-40
ตารางภาคผนวก 4.1A	ประชากรอายุ 11 ปีขึ้นไปทำงานในเชิงเศรษฐกิจจำแนก ตามหมวดอุตสาหกรรมนอกเขตเทศบาลภาคกลาง (ไม่รวม กรุงเทพฯ) ปี ค.ศ.1980.....	7-42
ตารางภาคผนวก 4.2A	ลักษณะการใช้แรงงานและอายุของแรงงานจำแนกตาม ประเภทของหมู่บ้านต่าง ๆ ของจังหวัดสุพรรณ ชัยนาท ราชบุรี อุทัย ปี ค.ศ.1981.....	7-44
ตารางภาคผนวก 4.3A	จำนวนประชากรแยกตามกลุ่มอายุของหมู่บ้านในจังหวัด สุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี.....	7-47
ตารางภาคผนวก 4.4A	ระดับการศึกษาของประชากรของหมู่บ้านในจังหวัด สุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี อุทัย ปี ค.ศ.1981.....	7-49
ตารางภาคผนวก 4.5A	แรงงานที่ใช้ในการปลูกข้าวและประสิทธิภาพของแรงงาน ในประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย.....	7-50
ตารางภาคผนวก 4.6A	ผลิตภาพของแรงงานในภาคเกษตร ค.ศ.1961-1985 ณ ราคาคงที่ ปี ค.ศ.1972.....	7-51
ตารางภาคผนวก 4.7A	รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรที่ไม่ใช่ ชาวนา ปี ค.ศ.1975/76, 1980/81 และ 1985/86 (ตามราคา คงที่ ปี ค.ศ.1976).....	7-53
ตารางภาคผนวก 4.8A	อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าวในหมู่บ้านภาคกลางและ หมู่บ้านภาคอื่น ๆ ปี ค.ศ.1965.....	7-54
ตารางภาคผนวก 4.9A	แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบลปี ค.ศ.1990.....	7-57
ตารางภาคผนวก 4.10A	แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบลปี ค.ศ.1999.....	7-58
ตารางภาคผนวก 4.11A	ร้อยละของสถานที่ที่สมาชิกของครัวเรือนส่วนมากในหมู่บ้าน ภาคกลางทำงานนอกตำบลในปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999.....	7-59

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง

ความเบื้องต้น

ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจโลก ความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจ (economic development) กับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเกิดขึ้นได้น้อย 2 แนวทาง

แนวทางที่หนึ่ง การพัฒนาเศรษฐกิจมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ นำมาสู่การล่มสลายของภาคเศรษฐกิจสังคมเกษตรแบบดั้งเดิม และเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่พึ่งพาผลผลิตของภาคเกษตรกรรม เส้นทางการพัฒนาในแนวทางนี้ คือ เส้นทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่ประเทศในยุโรปเลือกเดินในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นตอนต้นศตวรรษที่ 18 แรงงานได้เคลื่อนย้ายจากภาคชนบทสู่ภาคเมือง แรงงานในชนบทได้ลดลงอย่างรวดเร็วในสหราชอาณาจักรในปี ค.ศ.1900 มีเพียงประชากรน้อยกว่า 1 ใน 10 ของประชากรทั้งหมดของประเทศทำมาหากินอยู่ในหมู่บ้าน และส่วนใหญ่ของประชากรจำนวนน้อยเหล่านี้ก็ยังประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มที่อาศัยทุนและเครื่องจักรเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต (highly capital intensive farming)

แนวทางที่สอง การพัฒนาเศรษฐกิจมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมไปสู่ภาคอุตสาหกรรมอย่างช้า ๆ หมู่บ้านยังคงเป็นฐานเศรษฐกิจที่สำคัญของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ และทำหน้าที่ผลิตสินค้าเกษตรกรรมเพื่อเลี้ยงดูในประเทศและส่งออกไปขายเพื่อนำเงินตราจากต่างประเทศเข้ามาพัฒนาเศรษฐกิจ และสนับสนุนการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการ ในแง่ของการผลิตวัตถุดิบและอาหาร ตลอดจนเป็นแหล่งป้อนแรงงานให้แก่ภาคเศรษฐกิจเมือง

ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยที่ยาวนาน เศรษฐกิจหมู่บ้านได้เลือกเดินตามแนวทางที่สองเป็นสำคัญ เช่น เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยที่เน้นการปลูกข้าวในภาคกลางมีส่วนสำคัญต่อการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจนอกภาคเกษตร เช่น โรงสีข้าว และการเติบโตของกิจการโรงสีข้าวก็มีส่วนสำคัญต่อการขยายตัวของการปลูกข้าวเป็นอันมาก เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นที่อยู่อาศัยของประชากรส่วนใหญ่ ในปี ค.ศ.1980 ร้อยละ 60 ของประชากรในภาคกลางอาศัยอยู่ในเขตชนบท หากนับรวมกรุงเทพฯ แล้วสัดส่วนของประชากรที่อาศัยในภาคกลางจะสูงถึงร้อยละ 90 ของประชากรในภาคกลางทั้งหมด (Escap 1982 : 17) และประชากรส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 80-90 อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ร้อยละ 70-80 มีอาชีพเป็นเกษตรกรและในจำนวนนี้ร้อยละ 60-70 มีอาชีพเป็นชาวนา

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศจากภาคเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรมมากยิ่งขึ้น นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา (โดยเฉพาะในช่วงปี ค.ศ.1987-1997) มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก โรงงานอุตสาหกรรมได้ขยายตัวจาก

“กรุงเทพฯ” เข้าสู่เขตเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางเป็นอันมาก คนหนุ่มสาวได้อพยพจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองเพื่อทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และงานในภาคบริการ สัดส่วนของประชากรอาศัยอยู่ในหมู่บ้านเมื่อเทียบกับเมืองได้ลดลงอย่างรวดเร็ว ประมาณว่าร้อยละ 40-50 ของประชากรในภาคกลางอาศัยอยู่ในหมู่บ้านในปี ค.ศ.1999 ประชากรที่อาศัยอยู่หมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มเจ้าพระยา (Chao-phraya Delta) เช่น จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อ่างทอง สระบุรี ชัยนาท ชลบุรี ฉะเชิงเทรา มีเพียงร้อยละ 33 ของประชากรในเขตดังกล่าวเท่านั้น (Molle : 1999) การเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านที่สำคัญนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา อาทิเช่น การเจริญเติบโตของตลาด การผลิต การใช้เทคโนโลยีการเกษตร การใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้าง การบริโภค การย้ายถิ่นออกของคนหนุ่มสาว ตลาดแรงงาน รายได้และหนี้สิน และความเสื่อมถอยของวัฒนธรรมความร่วมมือและแลกเปลี่ยนแรงงาน

แม้ว่า “หมู่บ้าน” จะถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนนิยมและส่งผลให้ที่ดินในบางพื้นที่จะกระจุกตัวอยู่ในมือเจ้าที่ดินรายใหญ่ อัตราการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยลดลง การผลิตในชนบทเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้นอย่างชัดเจน ภาคเกษตรมีความเชื่อมโยงใกล้ชิดกับภาคอุตสาหกรรม ในชนบทชาวนายหนึ่งอาจมีสถานภาพเป็นเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แรงงานรับจ้าง ทั้งในชนบทและเมือง พ่อค้ารายย่อย ฯลฯ แต่ทว่า “ชาวนารายย่อย” ยังมีได้สูญหายไปแต่อย่างใด รูปแบบการผลิตทั้งในแง่การใช้ “เวลา” และ “การปรับตัวทางด้านการผลิต” โดยมีการกระจายผลผลิตทางการเกษตร (diversification) และการใช้เวลาส่วนหนึ่งนอกภาคเกษตรกรรมมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้การรุกคืบของทุนนิยมก็ได้เปลี่ยนแปลงความแตกต่าง (differentiation) ทางชนชั้นในแง่แบ่งขั้วที่ดินแบบเบ็ดเสร็จระหว่างเจ้าที่ดินรายใหญ่กับชาวนา/กรรมกรไร้ที่ดิน แต่มีการแตกตัวในแง่ของ ชาวนารายย่อย ชาวนาขนาดกลาง มากกว่า ชาวนารายย่อย (และเกษตรกรพืชไร่รายย่อยบางพื้นที่) ยังคงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคกลาง แม้ว่าเศรษฐกิจภาคอุตสาหกรรมและบริการจะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในปี ค.ศ.1999 ประมาณร้อยละ 71 ของหมู่บ้านในภาคกลางยังคงปลูกข้าว และประมาณว่ากว่า 1 ใน 5 ของครัวเรือนดำรงชีพเป็น “ชาวนา” เป็นอาชีพหลัก (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์หลักที่จะศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจและสังคมของ “ชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง” (โดยเน้นศึกษาหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา) นับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันโดยศึกษาถึง

(1) ปัจจัยที่มีผลต่อความเข้มแข็งและความต่อเนื่องของเศรษฐกิจชนบทและเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะเศรษฐกิจที่เน้นการเพาะปลูกข้าวในที่ราบภาคกลาง (the continued strength of rural sector, the continued strength of traditional rice agriculture) ในช่วงระยะเวลาที่เศรษฐกิจ

ของประเทศได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งมีผลกระทบต่อพลังการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านและชุมชน

(2) ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านตลาด การบริโภค ความหลากหลายของการผลิตและอาชีพเทคโนโลยีทางการเกษตร การใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้าง การย้ายถิ่น การปรับตัวของตลาดแรงงาน แหล่งที่มาของรายได้ ฯลฯ และศึกษาถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

(3) อิทธิพลของภาคเศรษฐกิจเมืองโดยเฉพาะ “กรุงเทพฯ” มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างไร

(4) ลักษณะพิเศษของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในการดำรงอยู่ ปรับตัว และต่อสู้กับระบบทุนนิยมในด้านต่าง ๆ

โจทย์หลักของงานวิจัย

- โจทย์หลัก :** (1) เหตุใดเศรษฐกิจการปลูกข้าวของหมู่บ้านในภาคกลาง จึงเป็น “เศรษฐกิจการผลิตของเกษตรกรรายย่อย”
- (2) เหตุใดการแตกตัวของชนชั้นในชนบท (ชาวนารวย ชาวนาจน ชาวนาไร้ที่ดิน) เป็นไปอย่างเชื่องช้า
- (3) เหตุใด “เศรษฐกิจหมู่บ้านเพื่อการเพาะปลูกข้าว” จึงดำรงอยู่นาน และการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นอย่างเชื่องช้ามาก ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 และค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงก่อนทศวรรษ 1980 และเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว หลังกลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา
- (4) เศรษฐกิจหมู่บ้านมีเส้นทางเดินเป็นของตนเองหรือไม่ กลไกทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านเป็นเช่นไร

ลำดับของการนำเสนองานวิจัย

ตอนที่ 1: เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านแบบดั้งเดิมจนถึง ค.ศ.1945

บทที่ 1. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านจนถึง ค.ศ.1945

ตอนที่ 2: เศรษฐกิจหมู่บ้านสมัยใหม่หลังปี ค.ศ.1945

บทที่ 2. การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจตลาด

บทที่ 3. การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร

บทที่ 4. การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน

บทที่ 5. เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง : กรณีศึกษา 5 หมู่บ้าน

บทที่ 6. บทสรุป : หมู่บ้านกับการพัฒนาเศรษฐกิจไทยสมัยใหม่

บทที่ 1

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านจนถึง ค.ศ.1945

ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชน

ชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางมีประวัติศาสตร์อันยาวนาน อาณาบริเวณของภาคกลางเป็นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ และอุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ดินแดนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) หรือที่เรียกว่า ลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นแจ่มชัดเช่นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำอื่น ๆ ของโลก อาทิเช่น ลุ่มแม่น้ำโขงในประเทศเวียดนามและกัมพูชา และลุ่มแม่น้ำอิรวดีของพม่า ต่างก็เป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมและการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่สำคัญยิ่ง¹ ด้วยเหตุที่ดินดอนสามเหลี่ยมหรือเดลตาคือพื้นที่ราบลุ่มที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่แม่น้ำและลำน้ำพัดพาลงมาจากภูเขาและพื้นที่สูง จึงเป็นดินอุดมสมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารที่เลี้ยงผู้คนได้มาก ที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเป็นที่ตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนหลากหลายเชื้อชาติที่อพยพเข้ามาจากภายนอก เป็นที่เหมาะสมกับการสร้างบ้านเรือนและเรือนสวนและชุมชน ที่ราบลุ่มภาคกลางเคยได้รับสมญานามว่าเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” ที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก บางครั้งชาวตะวันตกให้สมญานามว่า “Rice Bowl of Asia” ซึ่งเป็นภาพสะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินในการทำเกษตรกรรมเพื่อค้าขาย “ข้าว” เลี้ยงดูผู้คนในเอเชียและของโลก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลักษณะของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนหมู่บ้านในที่ราบภาคกลางมีลักษณะเป็นชุมชนหลากหลายเชื้อชาติเป็นสำคัญ มัลลอค ได้ประมาณพลเมืองสยามในทศวรรษ 1840 มีราว 3.6 ล้านคน และในจำนวนนี้มีราว 3.6 ล้านคน อาศัยอยู่ในที่ราบภาคกลางอยู่ถึง 2.2 ล้านคน (หรือประมาณร้อยละ 61 ของประชากรในสยามอาศัยอยู่ที่ราบภาคกลาง) โดยการกระจายตัวของประชากร เชื้อชาติต่าง ๆ ในที่ราบภาคกลางเป็นดังนี้ (ตารางที่ 1.1)

ตารางที่ 1.1 จำนวนประชากรในบริเวณที่ราบภาคกลางใน ค.ศ.1849

จำนวนคนในบริเวณที่ราบภาคกลาง	จำนวน (คน)
ไทย	1,200,000
จีน	660,000
ลาว	50,000

¹ พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา โปรดดู (ศรัศคค์ 2543)

จำนวนคนในบริเวณที่ราบภาคกลาง	จำนวน (คน)
เขมร	10,000
พะโค	40,000
พม่า	7,000
มลายู	14,050
อื่น ๆ	10,000
รวม	2,200,000

แหล่งที่มา : Malloch อ้างใน ไพฑูรย์ (2527 : 316)

ตัวเลขของประชากรข้างต้นแสดงถึงภูมิภาคกลางเป็นอาณานิคมที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ประกอบกับเป็นที่อยู่ของผู้คนหลายเชื้อชาติย่อมแสดงถึงความสำคัญทางเศรษฐกิจและสังคมของภูมิภาคนี้ได้เป็นอย่างดี

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยยุคใหม่เริ่มต้นเมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาริง (Bowring Treaty) กับสหราชอาณาจักรในปี ค.ศ.1855 ผลของการทำสัญญาดังกล่าวนี้และสนธิสัญญาประเภทเดียวกันกับมหาอำนาจอื่น ๆ ในเวลาต่อมา ทำให้ระบบเศรษฐกิจไทยเริ่มแปรเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองหรือระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน (subsistence economy) มาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบใช้เงินตรา หากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านในภูมิภาคอื่น หมู่บ้านในภาคกลางได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด (ฉัตรทิพย์ 2533) เพราะผลของสนธิสัญญามีเพียงแต่ทำให้หมู่บ้านในภาคกลางเริ่มมีความชำนาญพิเศษและความได้เปรียบโดยเปรียบเทียบ (comparative advantage) ในการผลิตข้าว (เพราะเป็นภูมิภาคที่มีพื้นที่เพาะปลูกเหมาะสม) เพื่อเป็นสินค้าส่งออกเท่านั้น แต่ทว่ายังมีผลต่อการโยกย้ายแรงงานและทรัพยากรต่าง ๆ จากการผลิตสินค้าทดแทนดั้งเดิม เช่น สิ่งทอ และอุตสาหกรรมครัว ภายในครอบครัวก็เริ่มถูกทำลายลง ปริมาณการส่งออกข้าวจากที่ราบภาคกลางได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก (ในปี ค.ศ.1910 สัดส่วนการส่งออกข้าวจากภาคกลางเท่ากับร้อยละ 95 ของทั้งประเทศ) กล่าวคือ การส่งออกข้าวเท่ากับ 100,000 ตันต่อปี ในทศวรรษ 1860 500,000 ตัน ต่อปี ในทศวรรษ 1890 และมากกว่า 1 ล้านตันต่อปี ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 (1914-1918) ประมาณทศวรรษ 1870 ข้าวได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดของไทย ในขณะที่การผลิตน้ำตาลได้เสื่อมลงเพราะการเพาะปลูกอ้อยได้กำไรน้อยกว่าการปลูกข้าว การปลูกอ้อยเริ่มเสื่อมและหยุดส่งออกในปี ค.ศ.1878 ข้าวได้กลายเป็นสินค้าส่งออกของไทยมาเนิ่นนาน มีสัดส่วนประมาณ 2/3 ถึง 3/4 ของการส่งออกของทั้งหมด จนกระทั่งถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง นาย Ingram ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “กว่า 2 ศตวรรษ ก่อนปี ค.ศ.1850 ราคาข้าวประมาณ 0.30-0.50 บาทต่อหาบ หลังจากปี ค.ศ.1855 ราคาข้าวเพิ่มขึ้นเป็น 2.00-2.5 บาท และในปี 1900 ราคาข้าวเพิ่มเป็น 5 บาท” (Ingram 1971 : 209) ในปี ค.ศ.1860 Schomburg ได้บันทึกว่า การปลูกข้าวเป็นอาชีพที่

นิยมของคนไทยมากกว่าอาชีพอื่น ๆ ความต้องการข้าวในประเทศจีนทำให้เกิดการขยายตัวและทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นกว่าก่อนเปิดประเทศถึง 300 เปอร์เซนต์ และเขายังตั้งข้อสังเกตว่า การผลิตน้ำตาลได้เสื่อมลงเพราะการปลูกอ้อยได้กำไรน้อยกว่าการปลูกข้าว การปลูกอ้อยเริ่มเสื่อมลง เพราะการเพาะปลูกอ้อยได้กำไรน้อยกว่าการปลูกข้าว นอกจากนี้ทั่วมาครั้งใหญ่แถบนครไชยศรีในทศวรรษ 1860 มีผลให้การเพาะปลูกอ้อยเสียหายเป็นอันมาก การปลูกอ้อยและส่งออกน้ำตาลจึงได้ยุติลงในปี ค.ศ.1878 (ไพฑูริย์ 2527 : 333)

การขยายตัวของการผลิตข้าวย่อมมีผลต่อการเพิ่มประชากรในหมู่บ้านในภาคกลาง ในทศวรรษ 1910 และ 1920 ผู้คนจากทั่วทุกสารทิศได้เข้ามาจับจองและบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกข้าวซึ่งมีเพียงแต่เป็นชาวไทยเท่านั้น แต่ทว่ายังรวมถึงผู้คนจากหลากหลายเชื้อชาติ อันประกอบไปด้วย จีน มอญ พม่า อินเดีย มาเลย์ เวียดนาม และเขมร ลักษณะของหมู่บ้านในภาคกลางจึงประกอบไปด้วยผู้คนจากหลายเชื้อชาติเป็นสำคัญ ตัวเลขจากตารางที่ 1.2 แสดงถึง การเปลี่ยนแปลงประชากรในภาคกลางระหว่าง ค.ศ.1919/20 – 1919/30 โดยจำแนกเป็นมณฑล จำนวนประชากรในภาคกลางมีเท่ากับ 3.45 ล้านคน ในปี ค.ศ.1919/20 และเพิ่มขึ้นเป็นเท่ากับ 4.5 ล้านคนในปี ค.ศ.1929/30 หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 3.2 ต่อปี หรือประชากรเพิ่มขึ้นเท่ากับ 1.04 ล้าน ในระยะเวลา 10 ปี สัดส่วนของประชากรในภาคกลางเท่ากับร้อยละ 38ของประเทศในปี ค.ศ.1919/20 และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 40 ของประเทศ ในปี ค.ศ.1929/30 การเพิ่มขึ้นของประชากรในช่วง ค.ศ.1919/20 – 1929/30 มีเพียงแต่สะท้อนภาพของอัตราการเกิดที่สูงขึ้น แต่ทว่าเศรษฐกิจการผลิตข้าวเป็นสำคัญ มีผลดึงดูดให้ผู้คนจากทุกสารทิศเข้ามาจับจองพื้นที่ดินเพื่อการปลูกข้าวเพิ่มขึ้นตามลำดับ

ตารางที่ 1.2 ประชากรในภาคกลาง ค.ศ.1919/20 – ค.ศ.1929/30

มณฑล	ชาย		เปลี่ยนแปลง	หญิง		เปลี่ยนแปลง	รวม		เปลี่ยนแปลง
	1919/20	1929/30		1919/20	1929/30		1919/20	1929/30	
กรุงเทพ ฯ	350,812	483,924	+133,112	304,194	422,722	+118,525	655,099	906,646	+251,637
อยุธยา	339,340	409,594	+70,254	353,696	413,197	+59,501	693,036	822,791	+129,755
ปราจีน	201,421	252,481	+51,060	198,809	247,349	+48,540	400,230	499,830	+99,600
นครชัยศรี	174,435	235,488	+61,053	176,924	232,514	+55,590	351,359	468,002	+116,643
ราชบุรี	226,500	285,940	+58,440	235,682	284,406	+48,724	462,182	569,346	+107,164
จันทบุรี	74,056	83,644	+9,618	73,845	83,021	+1,854	147,871	166,665	+18,794
นครสวรรค์	178,185	253,082	+74,897	181,796	252,868	+71,072	359,981	505,950	+145,969

มณฑล	ชาย		เปลี่ยน แปลง	หญิง		เปลี่ยน แปลง	รวม		เปลี่ยน แปลง
	1919/20	1929/30		1919/20	1929/30		1919/20	1929/30	
พิษณุ โลก	190,014	283,641	+93,627	199,939	285,423	+85,484	389,953	569,064	+179,111
รวม	1,734,733	2,287,794	552,061	1,724,888	2,221,500	496,612	3,459,621	4,508,294	1,048,673
ร้อยละ ของ ประชา กรทั้ง ประเทศ	39.05	40.89		37.43	38.89	45.00	38.22	39.87	

แหล่งที่มา : (เทศาภิบาล ฉบับพิเศษ 2478)

ตัวเลขของประชากรในภาคกลางได้เพิ่มขึ้นมีเพียงแต่ในมณฑลกรุงเทพฯ แต่ทว่ายังได้เพิ่มขึ้นในมณฑลอื่น ๆ โดยเฉพาะในพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อการส่งออก อาทิเช่น อุทัย (เพิ่มขึ้น 129,755 คน) นครชัยศรี (เพิ่มขึ้น 116,643 คน) ราชบุรี (เพิ่มขึ้น 107,164 คน) นครสวรรค์ (เพิ่มขึ้น 145,969 คน) และพิษณุโลก (เพิ่มขึ้น 179,111)

สมุหเทศาภิบาล มณฑลนครสวรรค์ ได้พรรณาสเหตุของการเพิ่มขึ้นของประชากรของมณฑลนครสวรรค์มาจากการเข้ามาตั้งถิ่นฐานและหักร้างลงจากผู้คนจากภาคกลางเป็นสำคัญ เขาสรุปว่า

“จำนวนพลเมืองที่สำรวจในปี ค.ศ.1929/30 เทียบกับที่สำรวจในปี ค.ศ.1919/20 เป็นเวลา 10 ปี สำรวจครั้งนี้มีจำนวนมากกว่าครั้งก่อน 147,266 คน (ตัวเลขอาจคลาดเคลื่อนจากตารางที่ 1.2 เล็กน้อย ผู้เขียน) คิดเป็นเปอร์เซ็นต์เพิ่ม 40.26 เปอร์เซ็นต์ นับว่าเป็นการเพิ่มมากผิดปกติ ทั้งนี้เพราะพื้นที่ในมณฑลนครสวรรค์ยังเป็นป่าอยู่มาก คนในมณฑลอุทัย นครชัยศรี ราชบุรี ซึ่งมีที่ดินอุดมจะขยายการทำนาไม่สะดวก ได้พากันอพยพไปอยู่ในมณฑลนครสวรรค์มาก และที่อพยพมาจากมณฑลพายัพและพิษณุโลกก็มี”

จากคำกล่าวข้างต้นทำให้เราเห็นสภาพของการบุกรุกถากถางป่าเพื่อการทำนาของมณฑลนครสวรรค์ อันเนื่องมาจากการจับจองที่ดินเพื่อการปลูกข้าว ในเขตดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา อาทิเช่น ในมณฑลอุทัย นครชัยศรี และราชบุรี หลังจากมีการขยายตัวเป็นอันมากในทศวรรษ 1890-1920 เริ่มถึงจุดอิ่มตัว การตั้งถิ่นฐานของผู้คนจึงได้ย้ายไปสู่ตอนเหนือของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา

หมู่บ้านเพื่อการผลิตข้าวได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว การตั้งถิ่นฐานหมู่บ้านเป็นแนวยาวตามลำน้ำและตามลำคลอง เฉพาะมณฑลนครสวรรค์ได้มีการอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก และการอพยพ

เข้ามีผลต่อการเพิ่มขึ้นของประชากรของมณฑลนี้ ดังนั้นที่กของรายงานประจำปีของ มณฑล นครสวรรค์ ในปี ค.ศ.1928/29 ดังต่อไปนี้ :

“จำนวนคนอพยพไปมานั้น จะทราบได้ยากเพราะไม่มีการจดทะเบียนคนย้ายตำบล และไม่มีการสำรวจสำมะโนครัวทุกปี แต่จะประมาณในระยะ 10 ปี ระหว่าง พ.ศ.2463 ถึง พ.ศ.2473 ซึ่งมีจำนวนพลเมืองเพิ่มขึ้น 147,266 คนนั้น หักจากจำนวนคนเกิด คนตาย มากกว่าจำนวนคนตายเหลือ 5,712 คน คิดถัว 10 ปี เป็นจำนวนที่เหลือจากการอพยพไปมา 90,146 คน การทำนาและทำสวนในมณฑลนี้ นับว่าการทำนาเป็นส่วนสำคัญกว่าอาชีพอย่างอื่น เนื้อที่ที่เหมาะสมแก่การทำนามากกว่าอย่างอื่น จำนวนพลเมืองทั้งหมดที่ประกอบการหาเลี้ยงชีพได้มีจำนวนที่ทำนาและทำไร่เข้าถึง 251,135 แรง การหาเลี้ยงชีพอย่างอื่นรองลงไปมีการค้าขายเป็นจำนวนเพียง 24,493 แรง ทำไร่ ทำสวน 16,737 แรง รับจ้าง 13,282 แรง ส่วนการหาเลี้ยงชีพอย่างอื่นทุกประเภท ในประเภทหนึ่งมีไม่เกิน 3,000 แรง ซึ่งจัดว่าการทำนาเป็นส่วนสำคัญกว่าอย่างอื่น” (เทศาภิบาล 2478 : 176-177)

เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางถูกผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดก่อนภูมิภาคอื่น การสำรวจเศรษฐกิจชนบทสยามโดย ศาสตราจารย์ Zimmerman ในปี ค.ศ.1930/31 แสดงว่า หมู่บ้านในภาคกลางมีรายได้ในรูปเงินสดสูงที่สุดเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น กล่าวคือ 279 บาทต่อครัวเรือน เมื่อเทียบกับ 176 บาทหมู่บ้าน ในภาคเหนือ 126 บาท ในภาคใต้ และ 83 บาท ในภาคอีสาน ระดับรายได้เงินสดที่สูงของหมู่บ้านในภาคกลางแสดงหมู่บ้านในภาคกลางได้เริ่มใช้เงินตราในการซื้อขายแลกเปลี่ยนมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ/หรือในทางกลับกันหมู่บ้านในภูมิภาคอื่น ๆ ยังคงมีลักษณะการผลิตแบบเลี้ยงชีพเป็นสำคัญ

ประเภทของชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง

หมู่บ้านในภาคกลางมีลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และชุมชนที่แตกต่างกัน หมู่บ้านในที่ราบภาคกลางเกิดจากการผลักดันของขุนนางและเจ้าที่ดินเป็นสำคัญ ก่อนปลายศตวรรษที่ 19 ผู้คนเป็นจำนวนมากยังอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนางและเชื้อพระราชาวงศ์ภายใต้ระบบศักดินาหรือความสัมพันธ์แบบไพร่และนาย บ่าวและไพร่ การเจริญเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อส่งออกนับแต่ปลายศตวรรษที่ 19 ได้ผลักดันให้ขุนนางโดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงได้กะเกณฑ์ไพร่และทาสไปตั้งหมู่บ้านเพื่อสนองตอบการผลิตข้าวของตนเอง ศาสตราจารย์ Kitahara ได้พบว่า มีหลายหมู่บ้านในเขตจังหวัดนครนายกและจังหวัดใกล้เคียงเป็นหมู่บ้านซึ่งจัดตั้งโดยขุนนางเป็นสำคัญ (ในจังหวัดนครนายกมีหมู่บ้านชื่อโรงเจ้า) (Kitahara 1996: 54) เข้าใจว่าหมู่บ้านประเภทนี้หรือหมู่บ้านที่จัดตั้งโดย “ขุนนาง” ในที่ราบภาคกลางมีอยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาะในพื้นที่ ๆ ใกล้เมืองหลวง และมีการจับจองที่ดินและลงทุนปลูกข้าวโดยขุนนางโดยเฉพาะพื้นที่แถบรังสิต อยุธยา ปทุมธานี เป็นต้น แม้ในทางนิรันดร์จะมีการเลิกระบบไพร่ และทาส ในปี ค.ศ.1905 แต่ในทางปฏิบัติไพร่และทาสมีความประสงค์ที่จะอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนาง งานศึกษาหลายชิ้นชี้ให้เห็นว่า เมื่อการค้า

ข้าวขยายตัว โดยเฉพาะในปลายศตวรรษที่ 19 สิทธิในที่ดินในบริเวณชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาใกล้กรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ มักจะเป็นของเจ้านาย และขุนนาง เป็นสำคัญในขณะที่ชาวนาโดยทั่วไปจะอยู่ในฐานะผู้เช่ามากกว่าจะเป็นเจ้าของตนเอง (โปรดดู สุทธิ 2529, Johnson 1975, ทวีศิลป์ 2521) แม้ชาวนาจะมีที่ดินเป็นของตนเอง แต่ขนาดของที่ดินก็เล็กมาก ประมาณ 5-10 ไร่เท่านั้น เมื่อเวลาผ่านไป เขตชุดคลองใกล้ๆ กรุงเทพฯ และบริเวณที่นารอบ ๆ อยุธยา เจ้าที่ดินขนาดใหญ่สามารถควบคุมที่นาเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ งานสำรวจของศาสตราจารย์ Zimmerman ในปี ค.ศ.1930/31 พบว่า ที่เขตธัญบุรี อันเป็นที่ตั้งของคลองรังสิตนั้น เจ้าที่ดินเป็นเจ้าที่ดินถึงร้อยละ 90 ชาวนาที่ทำนาเขตนี้มีลักษณะเป็นผู้เช่า หรือชาวนารับจ้างไ้ที่ดินสูงถึงร้อยละ 94 ขนาดที่นาภายใต้การถือครองของเจ้าที่ดินส่วนใหญ่เป็นนาขนาดใหญ่ (Zimmerman อ้างใน ผาสุก 2542: 44) ในทศวรรษ 1880 มีตระกูลใหญ่เพียง 3 ตระกูล เป็นเจ้าของที่ดินถึง 1 ใน 3 ของที่นาเช่าในเขต 4 จังหวัดรอบกรุงเทพฯ แต่ละตระกูลครอบครองที่ดินโดยเฉลี่ยตระกูลละ 41,000 ไร่ นอกจากนี้ครอบครัวยื่นอื่น ๆ อีกประมาณ 120 ครอบครัวที่ดิน ครอบครัวละ 1,000 ไร่ โดยเฉลี่ย (Douglass อ้างใน ผาสุก 2542: 44)

Seksan Prasertkul (1989) ได้สรุปว่า พื้นที่ในที่ราบภาคกลางโดยเฉพาะใกล้กรุงเทพฯ อันได้แก่ ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ นครนายก นครปฐม และฉะเชิงเทรา ชาวนาเป็นอันจำนวนมากได้ตกอยู่ในฐานะเป็นผู้เช่า (Seksan 1989: 206) งานสำรวจการถือครองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าวโดยกระทรวงมหาดไทย ในปี ค.ศ.1937 พบว่า ร้อยละ 28-67 ของชาวนาในพื้นที่ใกล้กรุงเทพฯ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นมีฐานะเป็นผู้เช่า (Seksan 1989: 206) ที่ดินส่วนใหญ่เป็นของผู้มีบรรดาศักดิ์ ที่ดินของหมู่บ้านก็เป็นของนาพระคลัง และอีกส่วนหนึ่งเป็นของพวกเจ้าและเอกชนธรรมดา (เอกวิทย์ 2540: 323) หมู่บ้านในภาคกลางที่อยู่รอบ ๆ กรุงเทพฯ จึงเป็นหมู่บ้านเพื่อการผลิตข้าวเพื่อการค้าและส่งออก และหมู่บ้านส่วนหนึ่งก็เกิดจากการจัดตั้งของขุนนางและพวกเจ้าเป็นสำคัญ เนื่องจากการผลิตข้าวเป็นพืชที่ใช้แรงงานมาก (labor Intensive) ดังนั้นขุนนางจึงต้องอาศัยแรงงานของทาสสินไถ่ บ่าวไพร่ และแรงงานรับจ้าง (หากในกรณีขาดแคลนแรงงานเกิดขึ้น) เพื่อหักล้างค่างวดและเพาะปลูก มีตัวอย่างเป็นอันมากที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของที่ดินซึ่งเป็นขุนนางกับแรงงานที่ใช้ในการหักล้างค่างวดและเพาะปลูก เช่น เมื่อพระยาไชยวิชิตซื้อที่ดินจำนวน 720 ไร่ทางตอนเหนือของคลองรังสิตในปี ค.ศ.1893 เขาได้มอบหมายให้ทาสสินไถ่กลุ่มหนึ่งเป็นผู้ทำ ปีก่อนหน้านั้นมีราษฎรธรรมดาซื้อที่ดินขนาด 150 ไร่ จากบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม และเขาก็ใช้แรงงานของทาสในการปรับปรุงที่ดินเช่นเดียวกัน (จอห์นสัน 2530: 57) เจ้าฟ้าเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่คนหนึ่งได้แสดงความภูมิใจอย่างเปิดเผยในบทบาทที่เขาและคนอื่นได้มีต่อการปรับปรุงที่บริเวณรังสิตและคลองแสนแสบว่า

“ที่ดินกว้างใหญ่ไพศาลนี้เป็นป่าร้างแต่ไหนแต่ไรมา และไม่ได้ประโยชน์
แก่ใครเลย...ต่อมาบริษัทได้รับสัมปทานการขุดคลองและโดยการทำเช่นนั้นก็ได้
ที่ดินมาด้วย แต่พวกเรานั้นเองที่ออกค่าใช้จ่ายสำหรับคลองเหล่านั้น และพวกเรา
นั่นเองที่ทุ่มเงินลงไปในความพยายามที่จะปรับปรุงที่ดินบริเวณนี้ และจากความ
พยายามรวมเงินทุนร่วมกันของเรา เราจะสามารถรวบรวมประชากรจำนวนมากได้”
(จอห์นสตัน 2530: 57)

แม้ว่าเราจะขาดตัวเลขทางสถิติว่าจำนวนหมู่บ้านที่เกิดจากการกวาดต้อนผู้คนคือแรงงาน
ไพร่และทาสโดยขุนนางเจ้าของที่ดิน แต่เราพอจะคาดการณ่ว่า หมู่บ้านประเภทนี้น่าจะมีอยู่เป็น
จำนวนมาก ในเขตทุ่งรังสิตและบริเวณรอบ ๆ กรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะการปลูกข้าวมีเพียงแต่นำมาซึ่ง
ผลกำไรเป็นอันมาก (ในทศวรรษ 1890 - 1900) แต่ทว่าข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจที่ใช้แรงงานอย่างเข้ม
ขัน (labour intensive) ขุนนางเจ้าของที่ดินจึงพยายามหาแรงงานไพร่และทาสมาทำงาน (รวมทั้งหา
ผู้เช่าคนอื่น ๆ ด้วย) เป็นอันมาก เอกสาร British Consular Report ตั้งข้อสังเกตว่า “แหล่งกำลังคน
ของดินแดนใหม่นี้ยังเป็นที่สงสัยกันอยู่ ทั้งนี้เพราะช่วงต้นมีการขุดคลองใหม่ ๆ เป็นจำนวน (ก่อน
ทศวรรษ 1880 – ผู้เขียน) ทำให้มีที่ดินเพิ่มขึ้นถึง 250,000 ไร่ ซึ่งแบ่งกันในระหว่างพวกเจ้าหน้าที
ชั้นสูงและคนมั่งมี พื้นที่นี้ต่อมาเป็นเขตข้าวนาสวนที่สำคัญ ส่วนใหญ่ส่งออกไปนอกประเทศ เนื่อง
จากมีที่ดินขนาดใหญ่มากจนไม่อาจทำการเพาะปลูกเองได้ อีกทั้งไม่อาจจ้างแรงงานเข้ามาปลูกแทน
ได้ เพราะไม่มีแรงงานอิสระเหลือเฟือในขณะนั้น จากระบบสังคมที่กำหนดให้ทุกคนอยู่ได้บังคับ
ของมูลนาย ถ้าเป็นไพร่สมหรือถ้าเป็นไพร่หลวง ก็อยู่ได้สังกัดของเจ้าหมู่ ไพร่คือคนที่อยู่ได้สังกัด
สำหรับเรียกเกณฑ์แรงงานที่มีใช้การจ้าง แม้ว่าคนจีนเข้ามามากแต่คนจีนก็มีได้เตรียมตัวจะเข้าทำนา
แต่ตั้งใจจะมาทำงานที่จะได้ค่าแรงที่แน่นอน” (British Consular Report 1885 อ้างใน ไพฑูรย์ 2527:
334) ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าวคือ การขาดแรงงานเสรี การขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าว สามารถ
กระทำได้โดยการเพิ่มแรงงานไพร่และทาสนั่นเอง เพราะไพร่และทาสมักจะไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง หมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมากเรามักจะเห็นถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างขุนนางเจ้า
ของที่ดินและไพร่ทาส ยกตัวอย่างเช่น ม.ร.ว.ถัด สีหศักดิ์สนิทวงศ์ ชุมสาย หลานของพระองค์เจ้า
สาย และ ม.ร.ว. สุวพรรณ สนิทวงศ์ ซึ่งซื้อที่ดินผืนดีเยี่ยมบนฝั่งคลองรังสิต และอาศัยอยู่ในที่ดิน
ท่านจะตื่นทุกเช้าเพื่อดูแลคนงานและให้ความสนใจอย่างมากในเรื่องการเพาะปลูกและด้านอื่น ๆ
ท่านมีทัศนคติที่ว่า ไร่นาเปรียบเสมือนครอบครัว ม.ร.ว.ถัด จึงพบปะกับคนงานทุกคืน ซึ่งท่านจะคุย
ทั้งเรื่องการเกษตร และเรื่องอื่น ๆ เช่น ผลดีของการหลีกเลี่ยงการพนัน เหล้า และความประพฤติไม
ดีอื่น ๆ จากคำบอกเล่าของท่านสามารถผลิตได้มากกว่าผู้เช่าทำนาหรือคนงานในไร่นาที่เจ้าของไม่
ได้มายุ่งเกี่ยวโดยตรง (จอห์นสตัน 2530: 57)

ไม่มีสถิติบันทึกถึงจำนวนชาวนาประเภทต่าง ๆ (รายใหญ่และรายเล็ก) ในเขตรังสิตและหมู่บ้านใกล้เคียง ๆ กรุงเทพฯ จำแนกตามขนาดการถือครองที่ดิน เจ้าของที่ดิน การเช่าที่ดิน รายได้ ปัจจัยการผลิตที่ใช้ อันประกอบไปด้วย ทุน เครื่องจักรและแรงงาน เป็นต้น แต่หลักฐานที่มีอยู่แสดงว่าจำนวนชาวนาอิสระรายย่อยเป็นอันมาก ซึ่งจำนวนชาวนาอิสระรายย่อยอาจจะเป็นชาวนาที่เป็นผู้เช่าที่ดิน และเป็นเจ้าของที่ดิน ซึ่งอาจจะมีหรือไม่มีเครื่องมือในการผลิต โดยที่ชาวนารายย่อยซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินจะใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตเป็นสำคัญ (ในบางกรณีชาวนารายย่อยซึ่งมีที่ดินเป็นของตนเอง จะจ้างลูกจ้างทำนา และลูกจ้างจะได้รับอาหาร เสื้อผ้า และค่าจ้างจำนวนหนึ่ง) ในขณะที่ชาวนารายใหญ่ มักจะเป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ คือ ขุนนางซึ่งมีที่ดินขนาดใหญ่ตั้งแต่ 100 – 300 ไร่ ซึ่งโดยทั่วไปได้รับจากการพระราชทาน จะใช้ทาสในบ้าน ลูกจ้างทำนา (ไพฑูรย์ 2527 : 322) ในช่วงที่มีการขุดคลองรังสิตในทศวรรษ 1890 ชาวนารายย่อยเป็นอันมากได้เป็นผู้เช่าของเจ้าของที่ดิน (โดยเฉพาะในเขตอำเภอดุสิตบุรี) เพราะมีขุนนางเป็นอันมากได้จับจองที่ดินเพื่อซื้อขายเก็งกำไร ตลอดจนให้ชาวนาเช่าในที่นาของตน ชาวนาเป็นจำนวนมากจึงเป็นผู้เช่า

ภาพที่ 1.1 เรือบรรทุกข้าวในคลองรังสิตสมัยรัชกาลที่ 5

อาจกล่าวได้ว่าก่อนประมาณปี ค.ศ.1900 เกษตรกรรายย่อยที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านในแถบฝั่งตะวันออกของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะที่ราบลุ่มตอนใต้รอบ ๆ กรุงเทพฯ มีรูปแบบความสัมพันธ์ที่ไม่อิสระนัก เพราะแม้ว่าจะค่อย ๆ มีการยกเลิกระบบไพร่และทาส ตั้งแต่ทศวรรษ 1890 เป็นต้นมา แต่ทว่า การขยายตัวของการค้าข้าวและการจับจองที่ดินเพื่อการปลูกข้าวส่งผลให้ระบบที่ดินและทุนหรือความสัมพันธ์ในรูปแบบเจ้าของที่ดินกับผู้เช่าที่ดินได้เข้ามาแทนที่ความสัมพันธ์แบบไพร่กับนายตนเอง ความสัมพันธ์ในลักษณะเจ้าของที่ดินและผู้เช่าจึงเป็นลักษณะเด่นของที่ราบลุ่มภาคกลางบริเวณเขตคลองรังสิต ในการสำรวจเศรษฐกิจสยามของ Zimmerman ในปี ค.ศ.1930/31 พบว่า โดยเฉลี่ยแล้วในหมู่บ้านใกล้เคียงเมืองหลวง เช่น ที่จังหวัดชัยบุรีเป็นแหล่งที่มีผู้เช่า

ถึงร้อยละ 85 (ซิมเมอร์แมน ฉบับภาษาไทย 2525: 19) และโดยค่าเฉลี่ยแล้วในภาคกลางของประเทศไทยมีผู้เช่าถึง 36 เปอร์เซ็นต์ และพบว่าโดยเฉลี่ยแล้วเกษตรกรในภาคกลาง (ทั้งผู้เช่าและเจ้าของที่ดินมีขนาดการถือครองที่ดินเท่ากับ 24.14 ไร่ (ตารางที่ 1.3) งานของ Zimmerman ใช้ตัวอย่างน้อยมากเพราะเขาได้สุ่มหมู่บ้านเพียง 40 หมู่บ้านทั่วประเทศ และเก็บตัวอย่างประมาณ 50 ครอบครัวจากแต่ละหมู่บ้าน นอกจากนี้งานสำรวจชิ้นนี้ก็ได้แบ่งเกษตรกรเจ้าของที่ดินออกเป็นเกษตรกรผู้เช่าบางส่วนกับเกษตรกรเจ้าของที่ดินทั้งหมด ทำให้เราไม่ทราบเปอร์เซ็นต์ของเกษตรกรผู้เช่าบางส่วนว่ามีเท่าไร อย่างไรก็ตาม งานชิ้นนี้นับว่าเป็นงานชิ้นสำคัญที่ทำให้เราเข้าใจภาพของการถือครองที่ดินในภาคกลางในทศวรรษ 1930 ได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุที่ชาวนาในบริเวณทุ่งรังสิตส่วนใหญ่เป็นรายเล็ก และมีฐานะเป็นผู้เช่า ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวนาในหมู่บ้านเหล่านี้จึงถูกกระทบกระเทือนเป็นอันมาก ในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 1930 ราคาข้าวได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง ย่อมมีผลกระทบต่อรายได้และความเป็นอยู่ของชาวนา เพราะชาวนาต้องเสียค่าเช่า ค่าดอกเบี้ย และค่าภาษีอากรและค่านา ดังนั้น ชาวนาจึงเป็นหนี้สินเพิ่มขึ้นเพราะไม่มีเงินจ่าย ราคาข้าวที่ตกต่ำลงย่อมผลักดันให้ชาวนาขนาดเล็กเป็นจำนวนมากต้องสูญเสียที่ดิน และกลายเป็นผู้ที่ไร้ที่ดินทำกิน ประมาณว่า ในปี ค.ศ.1930/31 ชาวนาในภาคกลางที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเองอยู่ในราวร้อยละ 36 (ซิมเมอร์แมน 2525: 18) นอกจากนี้ชาวนาโดยเฉพาะผู้เช่าจะต้องเผชิญกับความไม่มั่นคงด้านอื่นๆ เกี่ยวกับน้ำท่วมและฝนแล้ง ความไม่แน่นอนของลมมรสุมมีผลต่อการผันแปรของผลผลิตเป็นอันมาก (ผาสุก 2542: 46)

ตารางที่ 1.3 พื้นที่เพาะปลูกเฉลี่ยต่อรายตามลักษณะการถือครองที่ดินในภาคกลาง ค.ศ.1930-1931

จังหวัด	จำนวนไร่เฉลี่ยต่อราย			พื้นที่เพาะปลูก เฉลี่ยต่อราย (ไร่)	ร้อยละของครอบครัว ไร่ที่ทำกิน
	เป็นเจ้าของ	เช่าผู้อื่น	ให้เช่า		
กรุงเทพฯ	8.44	7.20	0.70	15.04	78
ธนบุรี	13.40	1.62	8.90	6.12	54
ชัยบุรี	4.30	55.16	2.30	57.16	94
อยุธยา	25.95	11.97	8.40	30.45	42
สระบุรี	21.47	1.52	3.62	19.12	36
เพชรบุรี	13.81	6.53	2.38	17.40	46
ฉะเชิงเทรา	33.49	14.12	18.66	28.66	42
ลพบุรี	27.06	4.19	5.94	25.04	12
พิษณุโลก	28.45	0.50	0.55	25.50	2
สุพรรณบุรี	58.55	3.14	19.62	42.15	8
จันทบุรี	10.93	1.46	2.63	8.58	10
แหลมสิงห์	16.01	1.44	-	14.43	8
รวม	28.35	9.07	6.14	24.14	35

แหล่งที่มา: Zimmerman 1931: 25, 29 อ้างใน ผาสุก (2542: 45)

ภาวะความไม่มั่นคงทางด้านเศรษฐกิจมีผลกระทบต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนหมู่บ้านในบริเวณนี้ ดังจะเห็นได้จากการอพยพและตั้งถิ่นฐานเป็นการชั่วคราว ยามใดที่มีการทำนาล้มเหลว จนไม่อาจเสียดำเนา จำภาษี หรือจ่ายดอกเบี้ย ชาวนาเช่าก็จะย้ายไปที่อื่น ระหว่าง ค.ศ.1890 – ค.ศ.1905 ประมาณว่าชาวนาอพยพมาทำนาในเขตรังสิตประมาณ 100,000 คน แต่เมื่อถึง ค.ศ.1912 หลังจากที่ต้องเผชิญปัญหาต่าง ๆ ชาวนาประมาณ 35,00 คน จึงได้อพยพไป (ผาสุก 2542 : 47) การเคลื่อนย้ายของประชากรจึงสะท้อนให้เห็นถึงความไม่มั่นคงในการทำมาหากินในเขตนี้ ลักษณะการสร้างชุมชนแทนที่จะเป็นหมู่บ้านถาวร ชาวนาเช่าเขตรังสิตจึงมักจะสร้างเพิงชั่วคราวตามแนวชายฝั่งคลองหรือมีเขื่อนนั้นก็จะสร้างเป็นหมู่บ้านแบบกระจาย (Scatter Villages) (ผาสุก 2542: 42 และจอห์นสัน 2530: 58) ลักษณะสำคัญของหมู่บ้านกระจายคือ ชาวนาจะก่อสร้างบ้านขึ้นในใจ

กลางที่ดินของเขaben “ที่ราบกว้างใหญ่ที่ไม่มีต้นไม้อะไร” ซึ่งลักษณะหมู่บ้านแบบนี้เกิดขึ้นเนื่องจากความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ (จอห์นสตัน 2530: 60) จอห์นสตันได้กล่าวสรุปว่า “ดังนั้น การย้ายถิ่นของประชากรและการตั้งถิ่นฐานชั่วคราวเป็นลักษณะหนึ่งของสังคมชนเมือง ซึ่งทำให้บริเวณนี้ (เขตทุ่งรังสิต) แตกต่างออกไปจากเขตเพาะปลูกเก่าแก่ของภาคกลาง บริเวณทั้งสองยังแตกต่างกันในลักษณะทางกายภาพของหมู่บ้านอีกด้วย ในสมัยโบราณ หมู่บ้านของไทยมักจะมีลักษณะพื้นฐานสองประการซึ่งนักมานุษยวิทยาเขียนว่า “หมู่บ้านเป็นแนว” (strip villages) และ “หมู่บ้านกระจุก” (cluster villages) หมู่บ้านเป็นแนวประกอบด้วยบ้านปลูกเป็นแถวยาวแคบ ๆ ตามแม่น้ำลำคลองหรือ ตามถนน มีสวนผักและนาอยู่หลังบ้าน ศูนย์กลางจะอยู่ที่การมีขายน้ำร่วมกันมากกว่าจะอยู่ในใจกลางหมู่บ้าน หมู่บ้านเป็นแนวหลาย ๆ หมู่บ้าน ในที่ที่มีประชากรหนาแน่นมักจะกลายเป็นบริเวณการตั้งหลักแหล่งที่ยาวนานต่อเนื่อง สำหรับหมู่บ้านกระจุกซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ แต่อยู่ท่ามกลางนาข้าวมักจะรวมตัวกันเป็นหน่วยเดียว และแต่ละหน่วยจะแยกออกจากหมู่บ้านใกล้เคียง” (จอห์นสตัน 2530: 60)

นอกเขตคลองรังสิตและกรุงเทพฯ ตอนใต้ออกไป ระบบเจ้าที่ดินขนาดเล็กมีน้อย เพราะที่ดินไม่ค่อยมีราคา ประกอบกับห่างไกลจากเขตเมืองหลวง มีผลให้ต้นทุนการส่งข้าวสู่กรุงเทพฯ สูงขึ้น โดยเฉพาะเขตหมู่บ้านที่ไม่มีการเชื่อมโดยลำคลอง หมู่บ้านเหล่านี้ อาทิเช่น หมู่บ้านในจังหวัดสระบุรี เพชรบุรี ลพบุรี สุพรรณบุรี และจันทบุรี หมู่บ้านเหล่านี้มักจะเกิดขึ้นเมื่อชาวนารายย่อยบุกเบิกที่ดินทำกิน ในปี ค.ศ.1931 ที่จังหวัดอื่น ๆ นอกเขตรังสิตนั้นพบว่าร้อยละ 90 ของชาวนาเป็นชาวนาอิสระ (ตารางที่ 1.4) และมีสัดส่วนของที่ดินที่เป็นเจ้าของสูงมาก หรือเป็นผู้เช่าในอัตราส่วนที่ต่ำมากนั่นเอง (ตารางที่ 1.4) ขนาดการถือครองที่ดินจึงขึ้นอยู่กับความสามารถทางการผลิตของผู้ชาวนาต้องขายที่ดินและกลายเป็นผู้เช่ามากขึ้น เพราะหมู่บ้านเหล่านี้มิได้มีการผลิตเพื่อการค้ามากนัก ประกอบกับ ราคาที่ดินอยู่ในระดับต่ำ แม้ว่าจะจูงใจให้มีผู้ซื้อมากขึ้น แต่ผู้ซื้อคงไม่เห็นประโยชน์จากการใช้ที่ดินเพิ่มขึ้นนั่นเอง สถิติการถือครองที่ดินทำกิน (เฉพาะนาข้าว) ในปี ค.ศ.1937 ยังคงมีรูปแบบเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อเทียบกับปี ค.ศ. 1931 กล่าวคือ อัตราส่วนของผู้เช่าที่ดินจะต่ำลง เมื่อพื้นที่ของหมู่บ้านอยู่ไกลออกไป อาทิเช่น อุทัยธานี ปราจีนบุรี และกาญจนบุรี สัดส่วนของผู้เช่าจะอยู่ในระหว่าง 11.9 ถึง 19.6 เปอร์เซ็นต์ ในขณะที่พื้นที่นาในกรุงเทพฯ และจังหวัดรอบ ๆ เช่น ธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี และสมุทรปราการ นครนายก นครปฐม และฉะเชิงเทรา จะอยู่ระหว่างร้อยละ 28.8 – 67.0 (ตารางที่ 1.4)

ตารางที่ 1.4 การถือครองที่ดินของชาวนาในภาคกลาง ปี ค.ศ.1937 (ร้อยละ)

จังหวัด	เจ้าของ	ผู้เช่า	ทั้งสอง
กรุงเทพฯ	40.2	45.1	14.7
ธนบุรี	51.1	35.5	13.4
นนทบุรี	55.0	28.8	16.2
ปทุมธานี	22.7	67.5	9.8
สมุทรปราการ	49.4	41.0	9.6
นครนายก	51.4	39.3	9.3
นครปฐม	48.9	30.4	20.7
ฉะเชิงเทรา	35.4	48.6	15.9
ชลบุรี	50.8	30.3	18.9
อยุธยา	36.1	36.8	27.1
สมุทรสงคราม	36.2	38.2	25.6
สมุทรสาคร	55.4	32.3	12.3
ราชบุรี	61.1	16.1	17.8
เพชรบุรี	58.3	20.4	21.3
สุพรรณบุรี	66.3	19.0	14.7
สระบุรี	60.8	29.5	9.7
สิงห์บุรี	64.6	21.3	14.1
ลพบุรี	59.1	26.2	14.7
กาญจนบุรี	83.3	11.9	4.8
นครสวรรค์	77.9	15.6	4.5
อุทัยธานี	70.0	19.5	10.4
ปราจีนบุรี	68.9	19.6	11.5

แหล่งที่มา: การสำรวจสำมะโนประชากร พ.ศ.2480 อ้างใน Seksan (1989 :207)

หมู่บ้านในเขตรังสิตและพื้นที่รอบ ๆ กรุงเทพฯ ทั้งที่ตั้งใกล้แม่น้ำคลองมักจะเป็นหมู่บ้าน มักจะมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจรวดเร็วกว่าหมู่บ้านภาคกลางในเขตอื่น ๆ เหตุผลคือ พื้นที่ใกล้เมืองหลวงมักจะเป็นพื้นที่ที่ปลูกเพื่อขายและใกล้ตลาดเพื่อการส่งออก การผลิตมักจะเป็นการผลิตขนาดใหญ่กว่าพื้นที่เขตรอบนอก ๆ ออกไป เจ้าของที่ดินและชาวนาจึงต้องปรับปรุงผลิตภาพ

การผลิตอยู่เสมอ ประกอบกับโดยสภาพภูมิศาสตร์ที่เชื่อมด้วยแม่น้ำลำคลอง ต้นทุนการขนส่งจึงต่ำกว่าพื้นที่ที่ไกลออกไป ประกอบกับการมีเรือบรรทุกเข้าไปได้ง่ายและสามารถบรรทุกข้าวที่มีขนาดน้ำหนักมาก (bulky product) เมื่อตลาดข้าวขยายตัวเจ้าของที่ดินและชาวนาได้กำไร จึงเป็นแรงจูงใจให้มีการขายเพื่อการค้าเพื่อแลกเป็นเงินสด รายได้ที่เป็นเงินสดที่เพิ่มขึ้นมีผลให้ชาวบ้านได้เพิ่มการบริโภคและความต้องการสินค้า โดยเฉพาะจากกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ และมีการเลียนแบบการบริโภคด้วย พระองค์เจ้าดิlighนพรธน์ได้แสดงทัศนะเรื่องนี้ว่า ในปี ค.ศ.1908 :

“ยิ่งชาวนาติดต่อกับชาวเมืองมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเท่าใดย่อมมีผลให้เขาเพิ่มการผลิตในไร่นา เพราะชาวนาเห็นวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่หรูหรา ตลอดจนการบริโภคของฟุ่มเฟือยของชาวเมือง จึงชักนำให้เขาต้องแสวงหารายได้เพื่อที่จะมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่คล้ายกับคนในเมือง ความต้องการเขาจึงเพิ่มขึ้น เขาจะแต่งตัวและซื้อสินค้าเช่นเดียวกับคนเมือง ปัจจุบันชาวนามีความต้องการเพิ่มขึ้นมากกว่าแต่ก่อน และเพราะว่าเขาต้องการเงินเพิ่มขึ้น เขาจึงต้องเพิ่มการผลิตข้าว โดยการจ้างแรงงานมากขึ้น ในขณะที่ชาวนาในพื้นที่ห่างไกลออกไป ปัจจัยดังกล่าวแทบจะไม่มีผลเลย เพราะการติดต่อกับผู้คนในเมืองมีน้อย ความต้องการในชีวิตก็มีน้อยกว่า และพอใจกับสิ่งที่เป็นอย่างอยู่” (Prince Dilok Nabarath 2000: 91)

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของเมืองกรุงเทพฯ (และเมืองอื่น ๆ รอบ ๆ กรุงเทพฯ) มีผลสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจไปสู่การค้าของชนบทในภาคกลาง นับแต่กลางศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ มีเพียงแต่เป็นเมือง “โคเดียว” หรือเอนครแห่งเดียวของประเทศไทย แต่ทว่ายังมีฐานะเป็นเมืองท่า ศูนย์กลางการค้าและการลงทุน ตลาดแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทย สถิติของประชากรอันเป็นเครื่องชี้วัดของการเจริญเติบโตของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ขนาดของตลาดสินค้า และตลาดแรงงาน แสดงว่า กรุงเทพฯ ได้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 1850 ประชากรของกรุงเทพฯ มีประมาณ 50,000 – 100,000 คน (Terwiel 1989: 232) และเพิ่มเป็น 169,000 คน ในปี ค.ศ.1882 (Terwiel 1989: 232 และ Sternstein 1982) ในปี ค.ศ.1913 สำมะโนประชากรของกรุงเทพฯ ระบุว่า ประชากรในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น 365,000 คน (กชช. นครบาล 27/3 (2453-2458) และในปี ค.ศ.1929/30 ประชากรของกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นเป็น 687,966 คน (กชช. คลัง 0301.1.1/13 (2474)) และในปี ค.ศ.1937 ประชากรของกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น 890,453 คน หรืออัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรเท่ากับร้อยละ 1.90, 2.60, 3.79 และ 3.44 ในช่วงปี ค.ศ.1855-1882, 1882-1913, 1929/30-1937 ตามลำดับ (ตารางที่ 1.5) ในขณะเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวแทบจะไม่มีเมืองแห่งใดในประเทศไทยขยายตัวในแง่ของประชากรและเศรษฐกิจเลย

ตารางที่ 1.5 ประชากรของกรุงเทพฯ ระหว่าง ค.ศ. 1850 – 1937

ปี ค.ศ.	ประชากร	อัตราการเพิ่มขึ้น (%)
1855	100,000	-
1883	169,300	1.90
1913	365,482	2.60
1929/30	687,966	3.79
1937	890,453	3.44

แหล่งที่มา: (Porphant: 1997: 248)

หมายเหตุ: คำนวณอัตราเฉลี่ยการเพิ่มขึ้นของประชากร โดยใช้สูตร Compound Growth Rate

การเพิ่มขึ้นของประชากรในกรุงเทพฯ มาจากการเพิ่มขึ้นของชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ ประมาณว่า ร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ เป็นคนจีน การเติบโตของเมืองในกรุงเทพฯ ย่อมมีผลให้ ตลาดและการค้าภายในขยายตัวขึ้น การค้าขายข้าวและการค้าอื่น ๆ ดำเนินการโดยชาวจีนใน กรุงเทพฯ เป็นสำคัญ ชาวจีนอพยพได้สิทธิ์เดินทางไปทั่วพระราชอาณาจักร และไม่ต้องเข้าเฝ้ารับ ราชการ และยังมีแรงจูงใจที่จะทำการค้าเพื่อนำเงินสดและกำไรไปช่วยครอบครัวในเมืองจีน ดังนั้น คนจีนจึงมีบทบาทสำคัญในการขยายตัวของการค้าในภาคกลางให้กว้างขวางขึ้น และด้วยทำเลที่ตั้ง ของหมู่บ้านในเขตพื้นที่ปลูกข้าวรอบ ๆ กรุงเทพฯ อยู่ใกล้กรุงเทพฯ และถูกเชื่อมด้วยแม่น้ำลำคลอง ดังนั้น แม่น้ำลำคลองจึงเป็นปัจจัยอันสำคัญยิ่งที่ทำให้ตลาดขยายตัว ในด้านหนึ่งมีการผลิตข้าวเพื่อ ป้อนตลาดกรุงเทพฯ และเมืองท่ากรุงเทพฯ เพื่อการส่งออก ในอีกด้านหนึ่งมีการนำสินค้าจาก กรุงเทพฯ และจากต่างประเทศทั้งที่จำเป็นและ “ฟุ่มเฟือย” เข้าไปขายด้วย ผลที่ตามมาก็คือ เศรษฐกิจการตลาดและการใช้เงินตรา ได้ขยายตัวมากขึ้น ลักษณะเศรษฐกิจเช่นนี้จึงมีผลต่อชีวิต และผู้คนในหมู่บ้าน เพราะเศรษฐกิจเช่นนี้ได้ดึงชาวนาดังในอดีตเคย ผลิตเพื่อยังชีพ มาสู่ การผลิต เพื่อการค้า มากขึ้นตามลำดับ

ลักษณะการถือครองที่ดินในเขตรังสิตและรอบ ๆ กรุงเทพฯ ก็มีผลต่อการส่งเสริมและ สนับสนุนการผลิตขนาดใหญ่มากกว่าเขตนอกออกไป ด้วยลักษณะของความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน ประกอบกับราคาข้าวที่ค่อนข้างจะดีในช่วงเศรษฐกิจขยายตัว เจ้าของที่ดินและผู้เช่า ให้เช่า ขนาด ใหญ่มักจะขยายการผลิตโดยอาศัยแรงงานรับจ้าง และด้วยเหตุที่ข้าวเป็นพืชทางเศรษฐกิจที่ใช้แรง งานเข้มข้น (labor intensive) เป็นปัจจัยในการผลิต ประกอบกับประชากรและแรงงานในขณะนั้นมี น้อย การจ้างแรงงานในภาคกลางนั้นถูกจ้างในภาคกลางหายาก และคนในแถบนี้ก็ไม่นิยมเป็นแรง งานรับจ้าง แรงงานลาว ชาวจีนฮั่นจึงเป็นแรงงานที่สำคัญยิ่งในแรงงานรับจ้าง (โปรดอ่าน ทวีศิลป์ 2521) ด้วยเหตุที่เศรษฐกิจเพื่อการค้าข้าวเริ่มขยายตัว เจ้าของที่ดินหรือชาวนารายใหญ่ได้จ้างแรง งานมาทำการเพาะปลูกข้าว (เพราะแรงงานในครัวเรือนเริ่มประสบปัญหาขาดแคลน) ดังนั้นรูปแบบ

การใช้แรงงานในการผลิตในรูปของ “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “การลงแขก” ก็เริ่มถูกทดแทนด้วย “แรงงานรับจ้าง” หรือความสัมพันธ์แบบสัญญา “นายจ้างและลูกจ้าง” ในอดีตที่ยาวนาน “การลงแขก” ถือว่าเป็นสถาบันเก่าแก่ของหมู่บ้านของสังคมชนบทไทย เพราะเป็นสถาบันที่ครัวเรือนในชนบทได้ใช้เมื่อมีการ “ขาดแคลน” แรงงานขึ้น เหตุที่ใช้กันมากในอดีตเพราะสังคมในอดีตไม่มีการใช้เงินตราเป็นสื่อในการแลกเปลี่ยนมากนัก เพราะขาดการติดต่อกับโลกภายนอก และภายในสังคมนั้น ๆ นอกจากนี้สังคมชนบทในอดีตจะไม่ค่อยมีความเหลื่อมล้ำระหว่างฐานะทางเศรษฐกิจมากนัก ซึ่งก็หมายความว่าชาวนาต่างก็ไม่มี ความจำเป็นที่จะต้องไปรับจ้างทำงานให้คนอื่น แต่ขณะเดียวกันก็มีความต้องการแรงงานมาเสริมแรงงานของตนเองในบางฤดู ดังนั้น “การลงแขก” จึงเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีประสิทธิภาพยิ่งในสังคมชนบท แต่เมื่อสังคมชนบทได้เคลื่อนเข้าสู่เศรษฐกิจเพื่อการค้า หรือใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนมีมากขึ้น ความแตกต่างทางฐานะทางเศรษฐกิจมีมากขึ้น เช่น เจ้าที่ดิน ชาวนารายใหญ่ ชาวนารายย่อย ชาวนาไร้ที่ทำกิน ย่อมมีผลให้ผู้มีฐานะดีกว่าจ้างลูกจ้างซึ่งมักมีฐานะเศรษฐกิจค่อนข้างต่ำ และเมื่อชาวนาสามารถแก้ไขปัญหาแรงงานของตนได้ ความจำเป็นต้องใช้ “การลงแขก” ก็หมดลงไปด้วย แม้ว่าการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “ลงแขก” ถูกแทนที่ด้วยระบบแรงงานรับจ้างแทนในเขตรังสิตและรอบ ๆ กรุงเทพฯ แต่ทว่าในบางพื้นที่ของภาคกลาง การลงแขกก็ยังคงมีอยู่ ลักษณะของการใช้แรงงาน “ลงแขก” มักจะใช้กับชาวนาที่มีขนาดเล็กที่ต้องการใช้แรงงานในบางฤดูกาล ส่วนเจ้าของที่ดินหรือชาวนารายใหญ่มักจะใช้แรงงาน “รับจ้าง” ชาวลาวอีสานเป็นสำคัญ โดยผ่านบทบาทของคนกลางหรือที่เรียกว่า “นายร้อย” หรือ “นายฮ้อย” นั่นเอง

นอกจากหมู่บ้านที่ก่อตั้งโดยขุนนางแล้วในหลาย ๆ พื้นที่ของหมู่บ้านในภาคกลางเกิดจากการบุกเบิกที่ดินของและเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวลาว เขมร มอญ เหตุผลการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านเหล่านี้แม้ว่าเหตุผลจากทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญคือหมู่บ้านที่เกิดจากการกวาดต้อนเชลยรวมทั้งการอพยพของชาวบ้านเอง อันเนื่องมาจากผลของสงคราม แต่ทว่าการเจริญเติบโตของการผลิตข้าว นับแต่ปลายศตวรรษที่ 19 ก็มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานคือ อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันและผลิตข้าวเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะกลุ่มเชื้อชาติเหล่านี้ก็มี “วัฒนธรรมการเพาะปลูกและบริโภคข้าว” เช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น บรรดาชาวลาวเวียงจันทน์ ส่วนหนึ่งได้ถูกกวาดต้อนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 มาตั้งรกรากที่นครปฐม อุทอง ราชบุรี สุพรรณบุรี หมู่บ้านเหล่านี้ อาทิเช่น หมู่บ้าน 6 แห่งในตำบลบ่อกรู อำเภอดำรงนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี หมู่บ้านไผ่หนอง และบ้านต้นโพธิ์ ตำบลท่าช้าง อำเภอนครหลวง จังหวัดอยุธยา นอกจากนี้ยังมีหมู่บ้านมอญในจังหวัดปทุมธานี สมุทรปราการ นนทบุรี สมุทรปราการ เพชรบุรี กาญจนบุรี อุทัยธานี อยุธยา สิงห์บุรี ลพบุรี และราชบุรี หมู่บ้านเขมรและกวย ที่สุพรรณบุรี เป็นต้น หมู่บ้านหลายแห่งในตำบลดอนตูม อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม เป็นตัวอย่างของหมู่บ้านชาวลาวที่ตั้งอยู่ท่ามกลางหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541: 203 – 204) งานศึกษาทางมานุษยวิทยาก็แสดงให้เห็นถึงหมู่บ้านในภาคกลางโดยเฉพาะภาคกลางด้านตะวันตก

เป็นที่อาศัยของชาติพันธุ์ต่าง ๆ เป็นอันมาก ทั้งไทย จีน มอญ ลาว (ลาวครั่ง ลาวโซ่ง ลาวทรงดำ) ญวน เขมร เขก และกะเหรี่ยง ชาติพันธุ์เหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐาน เมื่อกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 นี้เอง เนื่องจากถูกกวาดต้อนเข้ามาเพราะแพ้สงคราม บางเผ่าพันธุ์มาตั้งถิ่นฐานเพราะหนีสงครามในประเทศ เช่น มอญ ผลจากสงครามกับพม่า ชนญวณ รัชฎีภาค (2531) ได้สำรวจกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ตั้งหมู่บ้านและบ้านเรือนชุมชนอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ในภูมิภาคตะวันตกดังต่อไปนี้ กระเหรี่ยง ตั้งถิ่นฐานอยู่แถบกาญจนบุรี ราชบุรี ประจวบคีรีขันธ์ สุพรรณบุรี เพชรบุรี ตาก กระหรั่งตั้งถิ่นฐานอยู่ประจวบคีรีขันธ์ มอญ อาศัยอยู่แถบกาญจนบุรี ราชบุรี และนครปฐม ละว้า อาศัยอยู่สุพรรณบุรี พม่า ตั้งถิ่นฐานอยู่ กาญจนบุรี ประจวบคีรีขันธ์ และตาก ลาวพวน ตั้งถิ่นฐานอยู่กาญจนบุรี และราชบุรี พวนตั้งถิ่นฐานอยู่ นครปฐม สุพรรณบุรี เพชรบุรี ลาวโซ่ง อาศัยอยู่แถบกาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และนครปฐม ลาวครั่ง อาศัยอยู่แถบ สุพรรณบุรี และนครปฐม ลาวตี้ ตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบราชบุรี ลาวเวียง อาศัยอยู่แถบสุพรรณบุรีและเพชรบุรี ลาวยวน อาศัยอยู่ที่ราชบุรี และเขมรออาศัยอยู่แถบราชบุรี ญวนอยู่แถบสุพรรณบุรี กวย (ส่วย) อยู่แถบสุพรรณบุรี มุสลิมอาศัยอยู่แถบเพชรบุรี (ชนัญ อ่างใน โอภาส 2543: 299 – 300) Grabowsky ได้ประมาณจำนวนคนของเชื้อชาติต่าง ๆ ที่ตั้งถิ่นฐานในภาคกลางในปี 1905 ซึ่งเขาได้ประมาณการโดยใช้ตัวเลขจากการสำรวจสำมะโนประชากรในปี ค.ศ.1904/1905 และพบว่า เขมรจะตั้งหมู่บ้านในมณฑลดังต่อไปนี้ ราชบุรี (19,886 คน) มณฑลนครชัยศรี (3,135 คน) ชวามาเลย์ ส่วนใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่มณฑลกรุงเก่า (5,235 คน) และมณฑลปราจีนบุรี (5,137 คน) และราชบุรี (1,389 คน) มอญจะตั้งหมู่บ้านส่วนใหญ่อยู่ที่มณฑลราชบุรี (12,806 คน) มณฑลนครชัยศรี (6,822 คน) มณฑลนครสวรรค์ (2,943 คน) มณฑลกรุงเก่า (2,532 คน) มณฑลปราจีนบุรี (1,715 คน) กระเหรี่ยงจะตั้งหมู่บ้านอยู่ที่มณฑลนครสวรรค์ (10,819 คน) มณฑลราชบุรี (6,288 คน) มณฑลนครชัยศรี (1,232 คน) (Grabowsky 1996: 64 – 65)

ชนชาติต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นมีเพียงแต่ตั้งถิ่นฐานหมู่บ้านในภาคกลาง แต่ได้มีการผสมผสานวัฒนธรรมในระดับหนึ่ง อาทิเช่น วัฒนธรรมการปลูกข้าว การนับถือศาสนาพุทธ การนับถือผี เป็นต้น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา ได้กล่าวสรุปไว้ดังต่อไปนี้

“ชนชาติ (เหล่านี้ – ผู้เขียน) ได้มาตั้งบ้านเรือนรวมกลุ่มอยู่กับหมู่คนไทยภาคกลาง โดยมากรวมอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน แต่กลุ่มชนชาติเดียวกันก็จะสร้างบ้านเรือนกระจุกตัวอยู่ร่วมกัน เมื่อชนหลายกลุ่มความเชื่อมาอยู่ร่วมกันเช่นนี้ก็มักเป็นผลให้เกิดการผสมผสานวัฒนธรรมในระดับหนึ่ง โดยมากมักเกิดผลในแง่ที่ว่าหมู่บ้านพยายามจะรักษาจารีตเดิมไว้” ด้วยหมู่บ้านเหล่านี้ส่วนหนึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาจากการกวาดต้อนเชลยศึก รวมทั้งการอพยพของชาวบ้านเองอันเป็นผลจากสงคราม “ชุมชนที่ถูกกวาดต้อนมา ยังคงรักษาความผูกพันภายในเอาไว้และอพยพกันทั้งชุมชนอย่างเกาะกลุ่ม โดยผลแล้วเป็นเพียงการย้ายที่ชุมชนและความผูกพันภายในชุมชนในเขตใหม่ ยังมีสูงกว่าชุมชนที่ก่อตั้งเพราะการขยายตัวธรรมชาติจากชุมชนเดิมเสียอีก” (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541 : 203)

ลักษณะทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยในภาคกลาง

ลักษณะสำคัญทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยมีอย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) เกษตรกรรายย่อย (2) รายได้และผลิภาพการผลิตของชาวนาอยู่ในระดับสูง (3) ความเป็นชุมชนที่เหนียวแน่น

เกษตรกรรายย่อย

เกษตรกรรายย่อย เป็น พลังขับเคลื่อนเศรษฐกิจชนบทในภาคกลาง ด้วยการหักร้างถางป่าและถางพงขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพื่อการทำนา เพื่อเลี้ยงผู้คนทั้งในประเทศและเลี้ยงผู้คนในต่างประเทศเป็นอันมาก ในปี ค.ศ.1910 ร้อยละ 95 ของการส่งออกข้าวของไทยมาจากที่ราบกลาง (Van der Heide 1906) โดยเฉพาะประเทศแถบเอเชียเป็นสำคัญ พัฒนาการของชาวนารายย่อย แม้ว่าในอดีตผู้คนเป็นอันมากจะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงตัวเองมาเนิ่นนาน แต่ทว่าระบบศักดินาหรือระบบไพร่ (ก่อนปี ค.ศ.1905) พันธนาการให้ผู้คนต้องรับใช้มูลนายในรูปของไพร่หลวงบ้าง และไพร่สมบ้าง ซึ่งระยะเวลาในการทำงานรับใช้มูลนายประมาณ 1-3 เดือน นอกจากไพร่แล้วยังมีทาสเป็นอันมากที่ต้องทำงานรับใช้มูลนายด้วย สังฆราช ปาเลกัวซ์ ประมาณว่าในทศวรรษ 1850 ประชากร 1 ใน 4 ของประเทศสยามเป็นทาส เอกสารของ British Consular Report ได้บันทึกไว้ว่าแม้ในปี ค.ศ.1880 ทาสยังมีอยู่ทั่วราชอาณาจักร (British Consular Report 1880 อ้างใน ไพฑูรย์ 2527: 336) ภายใต้ภาวะการณ์ดังกล่าว แม้จะมีชาวนารายย่อย แต่ก็ยังเป็น ชาวนารายย่อยที่ไม่อิสระ จากระบบไพร่และทาส ดังนั้นการผลิตข้าวและการขยายเนื้อที่เพาะปลูกในชนบทจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็นการขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวหลังจากการลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 มีผลสำคัญต่อการสันคลอนของระบบไพร่ กล่าวคือ ราคาข้าวสูงย่อมมีผลลดต่อการถือครองที่ดินที่ดินขนาดใหญ่ เพราะจะต้องเลี้ยงผู้คนเป็นจำนวนมาก ทำให้เป็นภาระที่จะต้องซื้อข้าว รัชกาลที่ 4 ทรงอ้อนวอนให้คนส่งไพร่ของตนออกไปทำนา ทั้งนี้เพื่อจะได้ไม่ต้องแบกรับภาระราคาข้าวที่สูงมาก พระองค์ทรงแบ่งที่ดินผืนใหญ่ให้แก่ไอรส ธิดา เพื่อให้มีรายได้แน่นอนจากการส่งบ่าวไพร่ไปทำการเพาะปลูกในที่ดินนั้น (ไพฑูรย์ 2527 : 334-335) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การเจริญเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการค้ามีผลให้การควบคุมกำลังคนในระบบศักดินาเริ่มล่าสมัย การครอบครองทรัพย์สินเช่นที่ดินและ “เงินทอง” จึงเป็นความต้องการของขุนนางมากกว่าจะเป็นควบคุม “กำลังคน” เพราะต้นทุนในการควบคุมแรงงานไพร่นั้นมีมหาศาล ในบางกรณีการเจริญเติบโตของการผลิตข้าว โดยเฉพาะในระยะเริ่มแรกกลับมีผลในทางตรงกันข้ามกลับที่กล่าวมาแล้วข้างต้น กล่าวคือ การขยายตัวของการค้าข้าวส่งผลให้ค่าจ้างแรงงานในการผลิตสูงขึ้นระหว่าง ค.ศ.1875-1890 อัตราค่าจ้างสูงขึ้นจากเดือนละ 5 บาท เป็น 15 บาท (ไพฑูรย์ 2527 : 338) การเพิ่มขึ้นของอัตราค่าจ้างย่อมมีผลให้ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้น จึงเป็นภาระของขุนนางที่จะจ้างหาแรงงานรับจ้างโดยทั่วไป ดังนั้นขุนนางบางคนจึงพยายามควบคุมแรงงานไพร่และทาสเอาไว้ให้มากที่สุด (ในประเด็นนี้ควรจะมีการศึกษาต่อไปในอนาคต) อย่างไรก็ตามนโยบายของกษัตริย์มีแนวโน้มที่จะส่งเสริมให้มีการเลิกระบบไพร่และทาสเพื่อมิให้ขุนนางได้

ควบคุมกำลังคน ผลที่ตามก็คือ ได้มีการบุกเบิกที่ดินและจับจองที่ดินเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก นายอินแกรมได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการยกเลิกระบบไพร่กับการขยายตัวการเพาะปลูกข้าว (Ingram 1971 : 63) ในปี ค.ศ.1899 ถือว่าเป็นปีที่ออกกฎหมายยกเลิกระบบไพร่ และนับเป็นก้าวแรกของการยกเลิกสถานภาพของไพร่ให้แก่ชาวนา ไพร่ผู้มีความประสงค์จะออกจากระบบศักดินาเพื่อเป็นแรงงานเสรีจะต้องจ่ายเงินภาษีเป็นจำนวนเท่ากับ 1.5 – 6 บาทต่อปี (Ingram 1971 : 59) ซึ่งอัตราดังกล่าวขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์และความสามารถในการเก็บภาษีในแต่ละพื้นที่

มูลเหตุที่สำคัญบางประการที่ทำให้เกษตรกรรายย่อยได้บุกเบิกที่ดินทำกินเพื่อการเพาะปลูกข้าวในที่ราบภาคกลางอย่างรวดเร็วคือ เป็นผลจากที่ดินในสมัยนั้นมีมากมายเหลือเฟือเมื่อเทียบกับจำนวนคน (เราจะกล่าวต่อไปในบทหน้า) ประกอบกับที่ดินอันสมบูรณ์เพื่อการเพาะปลูกข้าวได้กระจุกตัวอยู่ในที่ราบลุ่มภาคกลาง ในขณะที่เขตที่ราบสูงอื่น ๆ นั้นชุกชุมด้วยโรคมะเลเรีย ที่ราบภาคกลางจึงเป็นภูมิภาคที่อุดมสมบูรณ์ในการเพาะปลูกข้าวมากที่สุด นโยบายของรัฐบาลก็เป็นส่วนหนึ่งให้ได้ผลักดันให้เกิดชาวนารายย่อยขึ้นเป็นอันมาก นอกจากจะสนับสนุนการเลิกไพร่และทาส (เพื่อมิให้กำลังคนถูกควบคุมโดยขุนนางแล้ว) รัฐบาลยังสนับสนุนทำให้นโยบายที่ดินเอนเอียงไปเข้าข้างผู้ถือครองที่ดินรายย่อย และต่อต้านการทำนาขนาดใหญ่ (plantation) เพราะรัฐบาลกลัวการครอบงำจากลัทธิล่าอาณานิคมนั่นเอง

ดังนั้น การขยายตัวของการผลิตข้าว ได้มีส่วนทำให้เศรษฐกิจไทยไม่กลายเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีการประกอบการทางเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation economy) และการส่งออกข้าวก็ขึ้นอยู่กับการผลิตของชาวนารายย่อยทั้งหลายนั่นเอง (อัมมาร 2519 : 86-87) นอกจากเหตุผลข้างต้น มีเหตุผลที่สำคัญบางประการที่เศรษฐกิจการปลูกข้าวในที่ราบภาคกลางจึงเป็น “ชาวนารายย่อย” เพราะไทยเป็นประเทศขาดแคลนแรงงาน และขาดทุนเพื่อการประกอบการ เมื่อเทียบกับที่ดินประกอบกับโครงสร้างการผลิตข้าวเป็น “เศรษฐกิจหมู่บ้าน” ซึ่งใช้แรงงานครัวเรือนเป็นสำคัญ จึงไม่เหมาะกับการผลิตขนาดใหญ่ (plantation) ซึ่งต้องใช้ทุนและแรงงานเป็นจำนวนมาก

รายได้และผลิตภาพการผลิตของชาวนาอยู่ในระดับสูง

จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติขึ้นในปี ค.ศ.1941 หลักฐานที่มีอยู่อย่างกระจาดกระจายพบว่า ระดับรายได้ของชาวนาไทยตลอดจนแรงงานรับจ้างในไร่นาในที่ราบภาคกลางอยู่ในระดับสูง มิเพียงแต่เมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชีย แต่ทว่ายังสูงกว่าเมื่อเทียบกับรายได้หรือค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือชาวจีนในกรุงเทพฯ อีกด้วย ยกตัวอย่างเช่น ในปี ค.ศ.1883 อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในชนบทภาคกลาง ซึ่งในขณะนั้นประมาณ 80 บาทต่อ 9 เดือน (Feeny 1982: 133) อัตราค่าจ้างดังกล่าวสูงกว่าค่าแรงของคณงานไร้ฝีมือในประเทศญี่ปุ่นถึงสามเท่า ในช่วงที่เศรษฐกิจข้าวขยายตัวเป็นอันมากระดับในทศวรรษ 1890 อัตราค่าจ้างในไร่นาในท้องที่คลองรังสิตได้เพิ่มขึ้นจาก 1-2 บาท (ก่อนทศวรรษ 1890) เป็น 3 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1907 และเพิ่มสูงถึง 6

บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1908 ซึ่งอัตราดังกล่าวยังไม่ได้รวมถึงค่าอาหารและที่พักที่นายจ้างได้ออกให้ (Johnston 1981: 113) ในขณะที่อัตราค่าจ้างที่แรงงานชาวจีนได้รับในกรุงเทพฯ จากกิจการก่อสร้างตกประมาณวันละ 1 บาท (Thailand Statistical Yearbook, Various Years) ในปี ค.ศ.1930/31 ศาสตราจารย์ Zimmerman ได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจชนบทไทย และพบว่าชาวนาไทยมีระดับรายได้โดยเฉลี่ยสูงกว่าทุกประเภทในเอเชีย (Zimmerman 1931: 318)

ตารางที่ 1.6 แสดงถึงการเปรียบเทียบระดับรายได้ของชาวนา แรงงานรับจ้างในไร่นาในหมู่บ้านภาคกลางกับกรรมกรไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ซึ่งแสดงว่า ในช่วงปี ค.ศ.1905-1929 รายได้ของชาวนาทำนาหว่านอยู่ในอันดับหนึ่ง รองลงมาได้แก่ รายได้ของชาวนาที่ทำนาคำ อันดับสามคือ แรงงานกุลีจีนในโรงสีกรุงเทพฯ และอันดับที่สี่คือ ชาวนารับจ้าง (ตารางที่ 1.6)

ตารางที่ 1.6 รายได้ของชาวนาที่ราบภาคกลางและกรรมกรไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ค.ศ.1905-1929
(บาทต่อ 6 เดือน)

อาชีพ	1905	1910	1919	1929
1. ชาวนา (นาหว่านที่ดิน 8 เฮกเตอร์)	704	262	303	246
2. ชาวนา (นาคำ ที่ดิน 2 เฮกเตอร์)	245	152	202	135
3. แรงงานกุลีจีนในโรงสีกรุงเทพฯ	158	158	180	180
4. ชาวนารับจ้างในภาคกลาง	157	164	119	133

แหล่งที่มา: (Sompop 1989: 168 และพจนานุกรม 2539: 60)

หากพิจารณาถึงระดับรายได้หรือค่าจ้างที่แท้จริงโดยใช้ดัชนีต่าง ๆ เช่น ค่าจ้างในเมืองเมื่อคิดเป็นราคาข้าวต่อหาบ (Ingram 1964, Feeny 1982: 29) ซึ่งแสดงถึงอำนาจซื้อของกรรมกรในเมือง (เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย) ในช่วงปี ค.ศ.1860-1921 แสดงว่าค่าจ้างที่แท้จริงในกรุงเทพฯ มีแนวโน้มลดลงอย่างสม่ำเสมอ ในขณะที่รายได้ที่เป็นรายได้ที่แท้จริงของชนบทในภาคกลางมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น แม้ว่าหลังปี ค.ศ.1921 รายได้ของคนชนบทจะลดลง แต่ก็ลดลงไม่มากนัก (Feeny 1982: 29) เราไม่มีสถิติของการกระจายรายได้ระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน แต่ก็มีความเชื่ออันเชื่อถือได้ว่า การกระจายรายได้ไม่น่าจะแตกต่างกันมากนัก ไม่ปรากฏว่ามีงานสำรวจทางเศรษฐกิจชิ้นใดรายงานถึงสภาพความยากจนที่มีผลให้ประชาชนอดอยากหรือทำให้ถึงแก่ความตายหรือโรคขาดอาหาร แม้ว่าจะมีความแตกต่างในการกระจายรายได้และทรัพย์สินระหว่างบุคคลบ้าง แต่น่าจะมีจำนวนน้อย เหตุที่ปัญหาการกระจายรายได้ระหว่างบุคคลแลหรือในชนบทค่อนข้างน้อยเพราะว่าประชากรส่วนใหญ่ของหมู่บ้านในภาคกลาง (ประมาณมากกว่าร้อยละ 85) ดำรงชีพด้วยการเป็นชาวนาและชาวนาส่วนใหญ่ในภาคกลางก็มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง สาเหตุความแตกต่างของการกระจายรายได้ในชนบทน่าจะมาจากสาเหตุทางด้านผลผลิตตกต่ำ เนื่องจากฟ้าฝนไม่อำนวย นอก

จากนี้ในที่ราบภาคกลางแม้ว่าเกษตรกรรมจะเป็นเกษตรรายย่อย แต่สภาพการถือครองที่ดินของไทยยังมีขนาดใหญ่เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียด้วยกัน ศาสตราจารย์ Zimmerman ยังพบว่า นอกจากชาวนาไทยจะมีระดับรายได้สูงมากที่สุดในเอเชียแล้ว (รายได้ที่แท้จริงสูงกว่าแรงงานชาวจีนอพยพในกรุงเทพฯ ถึง 2 เท่า) ชาวนายังมีชีวิตที่เรียบง่าย ประกอบกับอาศัยอยู่ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่เต็มไปด้วยผลไม้ สัตว์น้ำ และต้นไม้อื่น ๆ อีกมากมาย งานศึกษาของ ศาสตราจารย์ Maddison และ รองศาสตราจารย์ ดร.สมภพ มานะรังสรรค์ พบว่า ไม่ปรากฏว่ามีความเปลี่ยนแปลง (เพิ่มขึ้นหรือลดลง) ของรายได้ประชาชาติต่อหัวของไทยอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ รายได้ประชาชาติที่แท้จริงต่อหัวในปี ค.ศ.1938 อาจจะลดต่ำลงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับปี ค.ศ. 1913 และเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับ ปี ค.ศ.1900 ระดับรายได้ที่แท้จริงต่อหัวของคนไทยในปี ค.ศ.1950 เกือบจะเท่ากับตัวเลขในปี ค.ศ.1913 (อ้างใน Falkus 1999 : 124) ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจหรือการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ทั้งในและนอกภาคเกษตรกรรมที่มีผลให้ความแตกต่างระหว่างรายได้ระหว่างเมืองและชนบทในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 (1941-1945) (Falkus 1999 : 124) นอกจากระดับรายได้ของชาวนาในภาคกลางยังอยู่ในระดับสูงแล้ว อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในไร่นา (ตลอดจนแรงงานรับจ้างในกิจการโยธาของรัฐบาล) ของหมู่บ้านภาคกลางก็ยังคงอยู่ในระดับสูง เมื่อเปรียบเทียบค่าจ้างของแรงงานคนจีนในกรุงเทพฯ สถิติค่าจ้างที่เป็นตัวเงินของแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางและกรุงเทพฯ ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ดังแสดงในตารางที่ 1.7 แม้ว่าจะไม่สมบูรณ์ แต่เราก็พอจะมองเห็นภาพคร่าว ๆ ได้ว่าค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในชนบท ทั้งในไร่นาและในกิจการก่อสร้างสาธารณะของรัฐบาล เช่น การสร้างถนน สร้างทางรถไฟ ที่ว่าการอำเภอ เป็นต้น มีแนวโน้มสูงกว่าอัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้ว่าระหว่างปี ค.ศ.1890-1893 (ยกเว้นปี 1895) ค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในการทำนาในที่ลุ่มภาคกลางสูงกว่าค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในโรงสีข้าวในกรุงเทพฯ ในขณะที่ระหว่างปี 1911-1938 อันเป็นช่วงที่ระบบเศรษฐกิจไทยประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ อัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกิจการก่อสร้างของรัฐบาลในภาคกลางสูงกว่าอัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือของโรงสีข้าวในกรุงเทพฯ เกือบสองเท่า ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าภาวะเศรษฐกิจตกต่ำระหว่างปี ค.ศ.1930-1940 อาจจะมีได้กระทบกระเทือนต่อโครงการก่อสร้างของรัฐบาลในชนบทมากนัก

ตารางที่ 1.7 ค่าจ้างเฉลี่ยต่อวันของแรงงานไร้ฝีมือกรุงเทพฯ และแรงงานรับจ้างในชนบทภาคกลาง (บาท/วัน)

ปี	กรุงเทพฯ	ภาคกลาง
1864	.60-.80	-
1889	.75	.74
1890	.75	.94
1891	-	.74
1892	-	.74
1895	1.25	.74
1896	.50	.74
1898	.50	.74
1899	.50	.74
1901	.83	.74
1902	.85	.74
1903	-	.82
1904	-	.64
1905	.50	.87
1906	-	.86
1907	-	2.5
1908	-	1.19
1910	-	.92
1911	-	.94
1912	.875	-
1914-1915	.75	-
1915-1916	.75	-
1916-1917	1.0	-
1924-1925	1.12	-
1925-1926	1.0	.80
1926-1927	1.0	.76

ปี	กรุงเทพฯ	ภาคกลาง
1927-1928	1.0	.80
1929-1930	1.0	.74
1930-1931	1.0	1.32
1931-1932	.8	.74
1932-1933	.8	-
1933-1934	.8	-
1934-1935	.8	1.20-1.50
1935-1936	.8	-
1936-1937	.8	-
1937-1938	.8	2
1938-1939	.8	.60-.70

แหล่งที่มา : (พอพันธ์ 2544 : 126-127)

มูลเหตุสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ ที่ทำให้ระดับอัตราค่าจ้างตลอดจนรายได้ของชาวชนบทในภาคกลางค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชีย และหรือเมื่อเทียบกับค่าจ้างในกรุงเทพฯ

ประการแรก ประสิทธิภาพการผลิตข้าวอยู่ในระดับสูง หากพิจารณาประสิทธิภาพการผลิตของหมู่บ้านไทยในภาคกลาง เมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชีย รองศาสตราจารย์ ดร.สมภพ มานะรังสรรค์ พบว่าประมาณปี ค.ศ.1900 ชาวนาในญี่ปุ่นต้องใช้เวลาถึง 2 เท่าของชาวนาไทยในภาคกลางเพื่อที่จะได้ผลผลิต 1 หน่วย นอกจากนี้ยังพบว่า ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของชาวนาในภาคกลางของไทยในช่วงปี 1906-1909 ยังสูงกว่าของอินโดนีเซียในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ประมาณปี 1920-1939 เสียอีก (ตารางที่ 1.8) ประสิทธิภาพการผลิตที่สูงขึ้นนี้จะสะท้อนถึงอุปสงค์ต่อแรงงานที่มีสูงขึ้น ค่าจ้าง (และรายได้) จึงพลอยสูงขึ้นไปด้วย

ตารางที่ 1.8 ผลผลิตข้าวต่อหนึ่งหน่วยแรงงาน (กิโลกรัมต่อ 1 ช.ม. ทำงาน)

ปี พ.ศ.	ภาคกลางของไทย	ปี พ.ศ.	อินโดนีเซีย (ตะวันออก)	ปี พ.ศ.	ญี่ปุ่น
1906-1909	3.47	1920-1929	2.40	1890	1.80
1930	3.41			1952	2.90
1965-1967	2.52			1970	6.80

แหล่งที่มา: (Sompop 1989 : 171)

เหตุที่ประสิทธิภาพการผลิตสูงเพราะชนบทไทยในภาคกลางยังมีที่ดินมากและประชากรน้อย ในปี ค.ศ.1900 ประชากรในที่ราบภาคกลางมีประมาณเพียง 3 ล้านคน (ในขณะที่ประชากรทั้งประเทศในปี ค.ศ.1900 เท่ากับ 7 ล้านคน) และเพิ่มขึ้นเป็นล้านคน ในปี ค.ศ.1919/1920 และล้านคน ในปี ค.ศ.1929/1930 ตามลำดับ (ประชากรทั้งประเทศเท่ากับ 9.4 ล้านคนในปี ค.ศ.1919-1920 และ เป็น 11.5 ล้านคนในปี ค.ศ.1929/1930 หรือเพิ่มขึ้นเพียง 2.1 ล้านคนในรอบ 10 ปี)

พระองค์เจ้าดิศกุลพรัตน์ประมาณว่าในปี ค.ศ.1900 มีพลเมืองไทยล้านคนอาศัยอยู่ในเนื้อที่ 634,000 ตารางกิโลเมตร หรือเท่ากับ 11 คน ต่อ 1 ตารางกิโลเมตร ในขณะที่พม่ามี 16 คน ต่อตารางกิโลเมตร อินโดนีเซียมี 21 คน ต่อตารางกิโลเมตร (รวมทุกเกาะ) ฟิลิปปินส์มี 25 คน ต่อตารางกิโลเมตร และอินเดียมี 73 คน ต่อตารางกิโลเมตร ในช่วงเวลาเดียวกันในจำนวนพลเมืองของไทยนี้ ประมาณ 3 ล้านคนอยู่ในภาคกลาง 2 ล้านคนอยู่ในภาคใต้ และอีกล้านคนอาศัยอยู่ในภาคเหนือและอีสาน (ฉัตรทิพย์ 2533 : 18)

นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ Zimmerman ยังพบว่า

- สภาพการถือครองที่ดินของไทยมีขนาดใหญ่เมื่อเทียบกับทุกประเทศในเอเชีย
- เกษตรกรมีที่ดินเป็นของตนเอง ผู้เช่ามีน้อยมาก (ยกเว้นในเขตรังสิตและธัญบุรี)
- แม้ในปี 1938 ร้อยละ 78 ของพื้นที่ทั้งหมดยังเป็นป่า
- ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเต็มไปด้วยผลไม้ สัตว์น้ำ ดิน ไม้อื่น ๆ อีกมากมาย

สภาพดังกล่าวส่งผลต่อโครงสร้างเศรษฐกิจของชนบทในภาคกลางคือ พลเมืองไทยส่วนใหญ่เลี้ยงชีพในภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าว การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเป็นสำคัญด้วยเทคนิคที่ยังล้าสมัย การขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวมาจากการหักร้างทำลายป่า Feeny ได้ประมาณว่าอัตราส่วนของที่ดินเพื่อการปลูกข้าวต่อแรงงานมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 1.13 ต่อปี ในช่วงปี 1905-1906 จนถึงปี 1941 (Feeny 1982) การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการขยายเนื้อที่เพาะปลูกโดยอาศัยเทคนิคที่ล้าสมัยนั้น แม้จะทำให้ผลผลิตรวมสูงขึ้นแต่ผลผลิตต่อไร่ยังอยู่ในระดับต่ำ

ประการที่สอง ลักษณะโครงสร้างการผลิตและตลาดแรงงาน เหตุที่ระดับอัตราค่าจ้าง (รายได้) ในชนบทค่อนข้างสูงโดยเปรียบเทียบกับค่าจ้างในเมืองเช่นกรุงเทพฯ เพราะลักษณะการผลิตและตลาดแรงงาน กล่าวคือ การผลิตข้าวในที่ราบภาคกลางได้ใช้พื้นที่ดินและแรงงานค่อนข้างมาก ประกอบกับชาวนายังมิได้พัฒนาด้านเทคโนโลยีการผลิตที่เพียงพอต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจ เมื่อการผลิตขยายตัวความต้องการแรงงานในการทำนาสูงขึ้น และต้องใช้แรงงานมาก อัตราค่าจ้างจึงย่อมสูงขึ้นตามด้วย ในขณะที่แรงงานรับจ้างขาดแคลน เพราะประชากรมีน้อยและส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ในบางพื้นที่ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย แรงงานในครัวเรือนจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต มีการลงแขกเกี่ยวข้าวเมื่อต้องการแรงงานเพาะปลูก สภาพการณ์ดังกล่าวมีผลให้เกิดการขาด

แคลนแรงงานรับจ้าง กำเนิดของแรงงานรับจ้างในชนบทเพิ่มมีเมื่อปลายศตวรรษที่ 19 ในหมู่บ้านภาคกลางมีแรงงานจีนมารับจ้างถางป่า คัดต่อไม้ และมีชาวอีสาน (ลาว) อพยพมาเป็นครั้งคราว

ประสิทธิภาพการผลิตและระดับรายได้ (ค่าจ้าง) ที่สูง มีนัยสำคัญต่อประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในภาคกลางก่อนปี ค.ศ.1950 อย่างน้อย 2 ประการ

ประการแรก การอพยพแรงงานจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีน้อย เพราะระดับรายได้ที่สูงกว่า โดยเปรียบเทียบความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนและความผันผวนเรื่องค่าจ้างของงานในเมืองมีมากกว่า ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและอาหาร แรงงานจึงไม่ต้องทำงานหนักและมีเวลาพักผ่อนมาก แม้ว่ากรุงเทพฯ จะเป็นเมืองโคเดียว (primate city) อย่างน้อย นับตั้งแต่ประเทศไทยทำสนธิสัญญาเบาริงเพื่อเปิดประตูการค้ากับโลกภายนอกในปี 1855 แต่กรุงเทพฯ ก่อนปี 1950 ก็ไม่ได้มีลักษณะของเมืองอุตสาหกรรมสมัยใหม่ เนื่องจากภาคอุตสาหกรรมมีบทบาทในทางเศรษฐกิจและความเชื่อมโยงกับภูมิภาคอื่นยังมีน้อยทั้งในแง่กิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น การอพยพแรงงานจากชนบทสู่เมือง นอกจากนั้นอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรในกรุงเทพฯ เองก็ยังอยู่ในระดับต่ำ จำนวนประชากรของกรุงเทพฯ ในบางปีมีดังต่อไปนี้กล่าวคือ ระหว่างปี 1850 – 1860 ประมาณ 120,000 คน ปี 1919 มีจำนวน 365,490 คน ปี 1928 มีจำนวน 556,655 คน ปี 1943 มีจำนวน 696,097 คน ปี 1945 มีจำนวน 897,886 คน และปี 1950 มีจำนวน 963,626 คน ดังนั้นจะเห็นว่าอัตราการเพิ่มของจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ จึงอยู่ในระดับต่ำคือไม่เกินร้อยละ 2.50 ต่อปี ระหว่าง ค.ศ.1919 – 1950 สัดส่วนของประชากรของกรุงเทพฯ เมื่อเทียบกับประชากรทั้งหมดของประเทศไทย ไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเลยนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 (1914-1918) เป็นต้นมา คือ ประมาณร้อยละ 4.4 ของประชากรทั้งประเทศเท่านั้น (คำนวณจากรายงานกิจการของเทศบาลฉบับต่าง ๆ ของกระทรวงมหาดไทย และ Thailand Statistical Yearbook ฉบับต่าง ๆ)

ประการที่สอง การแบ่งงานกันทำระหว่างเชื้อชาติและเศรษฐกิจหมู่บ้านได้กลายเป็นฐานสำคัญของแรงงานไทยอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่ในกรุงเทพฯ แรงงานจีนเป็นแรงงานที่สำคัญที่สุดเป็นทั้งผู้ประกอบการ พ่อค้า ผู้ส่งออก แรงงานรับจ้าง ฯลฯ ซึ่งประมาณว่ามีมากกว่าครึ่งหนึ่งของประชากรในกรุงเทพฯ โดยก่อนปี ค.ศ.1947 มีการหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานจีนในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ประมาณ 16,000 คน ต่อปี ในระหว่างปี 1880-1890, 25,000 คน ระหว่างปี ค.ศ.1890 – 1900, 60,000 คน ระหว่างปี ค.ศ.1900 – 1920 และมากกว่า 100,000 คน ระหว่าง ค.ศ. 1920 – 1930 (Skinner 1957 : 81) และมีผลให้ค่าจ้างแรงงานไร้ฝีมือและมีฝีมือในกรุงเทพฯ มีแนวโน้มคงที่หรือลดลง ค่าจ้างแรงงานในกรุงเทพฯ ไม่สูงพอที่จะดึงดูดแรงงานจากภาคเกษตรกรรมได้ จึงเป็นเหตุให้กรุงเทพฯ ขยายตัวอย่างเชื่องช้า การขยายตัวของประชากรในกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นภาคเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยจึงขึ้นอยู่กับแรงงานชาวจีนเป็นสำคัญ

ความเป็นชุมชนที่เหนียวแน่น

การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชนบทในภาคกลาง นับแต่กลางศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา ได้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจในชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เขตเมืองหลวงและแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ผลกระทบที่สำคัญ อาทิเช่น มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่เศรษฐกิจเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น การเพิ่มขึ้นอัตราการผลิตที่ดิน และการเพิ่มขึ้นของผู้เช่า (ในอำเภอธัญบุรีแห่งเดียวอัตราผู้เช่าได้สูงขึ้นถึงร้อยละ 85) การเพิ่มขึ้นของหนี้สินอันเนื่องจากการเพิ่มขึ้นของการใช้จ่ายในชีวิตประจำวันและการผลิตวิถีชีวิตชาวชนบทได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ความแตกต่างของรายได้ระหว่างชาวนารายย่อยและรายใหญ่ ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือ “ลงแขก” เกี่ยวข้าว เริ่มหายไป เงินตรามีบทบาทมากขึ้นในชีวิตประจำวัน เป็นต้น แม้ว่าชุมชนเศรษฐกิจภาคกลางใกล้เมืองหลวงและริมแม่น้ำลำคลองได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ในขณะที่ชุมชนห่างไกลออกไปจากเมืองหลวงและแม่น้ำลำคลองไม่ได้รับผลกระทบมากนักจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ในการสำรวจเศรษฐกิจชนบทสยามของ ศาสตราจารย์ Zimmerman ในปี ค.ศ.1930-1931 การผลิตข้าวเพื่อการค้าในภาคกลางยังจำกัดอยู่เฉพาะแนวรังสิต ธัญบุรี อยุธยา และบางส่วนของสุพรรณบุรี ซึ่งชาวนาถือครองที่ดินมากกว่า 25 ไร่ต่อครัวเรือน (Zimmerman 1931: 25-28) ขณะที่อาณาบริเวณอื่น ๆ อาทิเช่น สระบุรี เพชรบุรี และจันทบุรี ชาวนาถือครองที่ดินทำนาเพียงเล็กน้อย (Zimmerman 1931: 116) และแรงงานที่ใช้ในการทำนาก็มาจากแรงงานครัวเรือนเป็นสำคัญ งานของศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้สำรวจเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง โดยได้สัมภาษณ์ผู้เฒ่าเป็นจำนวนมาก พบว่า ผู้เฒ่าส่วนมากตอบว่า ในปลายศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 ชาวบ้านต้องเก็บข้าวไว้กินและทำพันธุ์ต่อไปให้พอก่อนจึงจะขายที่เหลือ หรือเก็บไว้จนเห็นข้าวสุกในฤดูใหม่หรือเก็บเกี่ยวของใหม่แล้วจึงขายของเก่าไป (ฉัตรทิพย์ 2533: 40) งานวิจัยภาคสนามของผู้เขียนที่หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทก็ให้ภาพเช่นเดียวกัน คือ ชาวบ้านมีจุดมุ่งหมายสำคัญในการผลิตข้าวเพื่อบริโภคก่อน ส่วนที่เหลือจึงไว้ขาย แม้ว่าจะล่วงเลยมาถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สองแล้วก็ตาม (โปรดอ่านในบทหน้า) นอกจากนี้งานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ยังพบว่า การขายข้าวเป็นกิจกรรมเสริมจึงทำให้การทอผ้าเพื่อใช้เองยังคงอยู่ ดังจะเห็นว่า การทอผ้าเพื่อใช้เองในภาคกลางได้ลดลงอย่างช้า ๆ เริ่มโดยเลิกเส้นฝ้ายก่อน แต่ในบางท้องถิ่นนั้นแม้การเส้นฝ้ายเองก็เพิ่งมาหมดในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นี้เอง เช่นที่อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี และที่จังหวัดอุดรดิตต์ (ฉัตรทิพย์ 2533: 41) ในเขตหมู่บ้านรอบนอก ๆ ออกไป การใช้แรงงานการผลิตข้าวยังคงใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และหากแรงงานไม่พอใช้ในการผลิตข้าว “วิธีการลงแขก” หรือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” จึงยังคงเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายในปี ค.ศ.1930-1931 (คำนวณจาก กจช. กระทรวงเกษตรฯ 15.2/25 (2474))

“การแลกเปลี่ยนแรงงาน” ถือว่าเป็นลักษณะที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต การช่วยเหลือกันมักจะกระทำกันในญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านเป็นสำคัญ พระองค์เจ้าดิlighนพรัตน์ได้

พรรณนาถึง การช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชาวนารายย่อยในหมู่บ้านภาคกลางในทศวรรษ 1900
ไว้ดังต่อไปนี้

Since the owners of adjacent pieces of land are either relatives or good friends they help each other quite naturally during harvest times. Because of this mutual support they can do without day laborers. This is particularly the case in areas further from the cities. Because the inhabitants of these regions do not have to supply cities with their produce, but produce mostly for their own consumption, only bringing their surplus to market, they do not practice intensive farming. In addition, these people do not have high expectations to satisfy their personal requirements so that Siamese conditions knows that farmers in this country work their land themselves and also sow by broadcasting the seed. But for germinated seed and at harvest times all neighboring relatives, and friends from the surrounding farmsteads join and help each other in the work. For the farmers this work is a happy gathering. While chatting and cheerfully cracking jokes men and women work all day long. Every evening, at the end of the work, a feast with music, dance, songs, etc., is held at the expense of the owner of the land (Prince Dilok 1908 (reprinted 2000): 90)

ในขณะที่ชาวนาที่มีขนาดเล็กแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงาน โดยใช้วิธีการ “แลกเปลี่ยน” แรงงาน ส่วนเจ้าของที่ดินหรือชาวนารายย่อยมักจะใช้แรงงาน “รับจ้าง” ชาวลาวอีสานเป็นสำคัญ ซึ่งเจ้าของที่ดินและชาวนารายใหญ่มักจะตั้งอยู่ในเขตรอบ ๆ เมืองหลวง เช่น รังสิต และชัยบุรี (กจช. ต่างประเทศ 96.1.8.4/3 (54) (1919)) ชาวนชนบทในภาคกลางที่มีประชากรน้อยและที่ดินอุดมสมบูรณ์ การหาปัจจัยในการยังชีพได้ง่ายและสะดวกสบาย มีผลให้ชุมชนชนบทไทยสามารถเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ ภายใต้อาณาการณเหล่านี้ ชาวนบ้านจึงเห็นว่าความมั่งคั่งเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นนัก และการทำงานหนักเป็นเรื่องไร้เหตุผล การผลิตจึงเป็นการผลิตเพื่อพอกินเท่านั้นหรือเศรษฐกิจแบบยังชีพ ผลผลิตต่อไร่จึงน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ค่าเฉลี่ยของผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ประมาณ 3.72-5.66 หาบเท่านั้น (ตารางที่ 1.9)

ตารางที่ 1.9 ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่

มณฑล	1923	1924	1925	1926	1927	1928
ราชบุรี	5.07	5.43	5.27	5.65	5.07	5.32
นครสวรรค์	4.40	5.68	4.96	5.41	4.42	5.31
พิษณุโลก	5.15	7.06	5.68	5.78	6.32	4.87
กรุงเทพฯ	4.34	4.97	4.92	4.73	5.37	4.28
นครชัยศรี	3.97	4.90	4.46	4.95	5.66	4.19
ปราจีนบุรี	4.18	3.90	3.47	4.20	4.39	3.99
อยุธยา	4.60	5.10	3.98	5.06	4.75	3.72

แหล่งที่มา: (The Record, January 1929)

เหตุที่ชาวนาไทยผลิตเพียงเพื่อการบริโภคนั้นส่วนหนึ่งมาจากความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เพราะประชากรมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับที่ดิน อีกส่วนหนึ่งมาจากอิทธิพลของศาสนาพุทธ เพราะศาสนาพุทธได้เน้นหนักอยู่ที่การทำบุญกุศลและการช่วยให้หลุดพ้นของแต่ละบุคคล รวมทั้งประมาณความหมกมุ่นที่มีมากเกินไปในทางวัตถุของตนเองและครอบครัว (สกินเนอร์ (ฉบับภาษาไทย) 2525: 96) ศาสตราจารย์ Zimmerman ให้ความเห็นว่าพลเมืองของประเทศสยามมีนิสัยใจคอดี และไม่มีความโลภในการสะสมทรัพย์ไว้เป็นมาตรฐานแห่งการครองชีวิต (คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน 2525: 130) ความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติประกอบกับระดับรายได้ที่สูง มีผลให้ชาวนาไม่นิยมที่จะเพิ่มผลผลิตข้าวโดยใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย ดังนั้นทิกของศาสตราจารย์ Zimmerman ในปี ค.ศ.1930-1931 :

“เทคนิคในทางกลีกรรมและทางเศรษฐกิจยังล้าหลังอยู่มากที่เป็นดังนี้เพราะสยามมีโภคทรัพย์ต่าง ๆ อุดมสมบูรณ์ แต่มีพลเมืองเบาบาง ชาวชนบทจึงไม่มีใครจะมีมานะในการบำรุงกำเนิดผลและใช้หลักวิชาแห่งเศรษฐกิจให้ดีขึ้น นอกจากวิธีต่าง ๆ ที่ได้รับช่วงมาจากพวกขอมในครั้งโบราณหรือจากภาคกลางแห่งทวีปเอเชีย กลีกรไทยยังไม่คิดอ่านเปลี่ยนแปลงวิธีกลีกรรม ไม่รู้จักวิธีไถนาที่ดีหรือเปลี่ยนแปลงวิธีเพาะปลูกบางอย่างให้ดีขึ้น ไม่คิดอ่านค้ายต้นหญ้าในนาให้เตียน และใช้ปุ๋ยตามธรรมชาติ แบบเดิมของระหัดซึ่งกลีกรไทยใช้รดน้ำเข้านาอยู่ทุกวันนี้ได้แบบอย่างมาจากจีน” (ซิมเมอร์แมน ฉบับภาษาไทย 2525: 129)

นอกจากปัจจัยทางด้านความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ ที่ดินเหลือเพื่อเมื่อเทียบกับประชากรแล้ว มูลเหตุที่ทำให้ชาวนาในภาคกลาง (ในเขตรอบนอกจากเมืองหลวงออกไปและอยู่ในบริเวณที่ไม่ถูกเชื่อมด้วยแม่น้ำลำคลอง) ไม่ได้สนองตอบกับการผลิตเพื่อตลาดและการพัฒนาเทคโนโลยีให้ทันสมัยคือ เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางมีลักษณะเป็นชุมชนที่เหนียวแน่น ชาวนาภาคกลางสามารถรักษาความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้านได้เป็นอย่างดี ความสัมพันธ์ของชาวนาในภาคกลางได้

แสดงถึงการพึ่งพาซึ่งกันและกัน การให้ความเคารพผู้ใหญ่และญาติพี่น้อง สมาชิกมีความเห็นอกเห็นใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน คำตอบของกำนัน ผู้เฒ่าในหมู่บ้านจากการสัมภาษณ์ ยังให้ภาพความทรงจำและประทับใจในการร่วมกิจกรรมลงแขกและเกี่ยวข้าว (สัมภาษณ์ชาวบ้าน) การช่วยเหลือกิจการของเพื่อนบ้านถึงวาระบวชลูก เจ็บป่วย หรือเมื่อตาย ชาวบ้านจะแสดงน้ำใจช่วยกันคนละไม้คนละมือในฐานะคนบ้านเดียวกัน ท่วมเดียวกันหรือลุ่มน้ำเดียวกัน (เอกวิทย์ 2540: 327) สถาบันชุมชนหมู่บ้านจะยิ่งเข้มแข็งมากขึ้น โดยเฉพาะชนกลุ่มน้อย เช่น ลาวโซ่ง ลาวพวน มอญ ตลอดจนผู้ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในฐานะเชลยศึกสงคราม ลักษณะของสังคมหมู่บ้านดังกล่าวข้างต้นมีผลให้ชุมชนหมู่บ้านไทยมีความผูกพันกับสังคมหมู่บ้านเพื่อการผลิตข้าว (rice village economy) ระบบดังกล่าวมีผลให้ชาวบ้านไม่อยากเปลี่ยนแปลงไปประกอบอาชีพอย่างอื่นนอกหมู่บ้าน เพราะเป็นชีวิตที่มีความพอเพียงและมีความเป็นอิสระ ภาวะการดังกล่าวมีผลให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม เช่น การก่อสร้างและอุตสาหกรรมประสบกับปัญหาการขาดแคลนแรงงานอย่างต่อเนื่อง ยกตัวอย่างเช่น ในช่วงที่มีการสร้างทางรถไฟในทศวรรษ 1910 กรมรถไฟต้องการแรงงานเพื่อสร้างทางรถไฟ แม้ว่าจะเสนออัตราค่าจ้างในระดับสูงเพื่อดึงดูดแรงงานจากไรรู้ แต่ก็ยังหาคนมาทำงานไม่ค่อยได้ดังข้อความต่อไปนี้

“...ซึ่งกรมรถไฟต้องการลูกจ้างทำงานเป็นอันมากให้ค่าจ้างถึงวันละ 75 สตางค์ ยังหาคนทำงานไม่ได้พอ เพราะการทำมาหากินของราษฎรอย่างอื่นที่ราษฎรพอใจทำกว่าได้รับจ้างทำทางรถไฟยังมีอยู่มาก ยกตัวอย่าง ตัดไม้ เฝ้าน้ำมันยาง ทำได้ ทำมากแห่ง เป็นต้น”

(เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 77 วันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ.131)

ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและที่ดินเหลือเพื่อมีผลสำคัญต่อการดึงดูดของแรงงานไทยอยู่ในไรรู้ ค่าครองชีพต่ำ ชีวิตของชาวนาในหมู่บ้านยังเป็นชีวิตที่อิสระ เป็นตัวของตัวเอง ชาวนาไม่มีความรู้สึกอยากจะเปลี่ยนแปลงหรือประสงค์จะย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมในเมือง ในการสำรวจเศรษฐกิจไทยของ the League of Nations ในทศวรรษ 1910 ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับความอิสระเสรีของแรงงานในประเทศไทยดังต่อไปนี้:

[T]he cost of living being very cheap in Siam and the country not being overcrowded, the inhabitants, both nationals and foreigners, were always able to secure a comfortable living in some way or other (especially by cultivation or retail trade); in consequence they are not anxious to find employment in a industry and even feel so independent of their employers that they do not mind giving up the employment they have got for the mere sake of a change, or living for sometime without doing anything, on the money the have saved out of their earnings. (กจช. ต่างประเทศ 96.1.8.4/3 (54) (2462))

นอกจากนี้ โครงสร้างการผลิตข้าวของไทยได้ใช้แรงงานเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญ และภายใต้สภาวะดังกล่าวไม่มีการว่างงานในชนบทไทย เอกสารจีนดังกล่าวได้บันทึกไว้ว่า

Life is easy; land is abundant; and opportunities for earning one's living are ample. The Siamese unemployed can always find work in rice-cultivation or some other agricultural operations- and that, without having to be afraid of foreign competition, for foreigners will never be able to stand the burning sun under which agricultural work has usually to be undertaken. (กจช. ต่างประเทศ 96.1.8.4/3 (54) (2462))

วิถีชีวิตชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง แม้จะได้รับผลกระทบจากกระแสทุนนิยม (โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตใกล้กรุงเทพฯ) แต่ความเป็นชุมชนยังมิได้ถูกทำลายจนหมดสิ้น ชาวนาภาคกลางที่อยู่ห่างไกลออกไปยังคงรักษาความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้าน และยังรักษาแบบแผนการใช้ชีวิตและระบอบการบริโภคที่ใช้เงินน้อยที่สุด จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทและอุทัยธานี เราจะเห็นภาพของการช่วยเหลือหาอาหารกินจากธรรมชาติและเป็นการบริโภคแบบพออยู่พอกิน ด้วยลักษณะความเหนียวแน่นของชุมชนหมู่บ้าน และความเป็นเกษตรกรรายย่อย มีผลให้พัฒนาการทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรมเป็นไปอย่างเชื่องช้า เนื่องจากสังคมและเศรษฐกิจหมู่บ้านได้ดึงดูดแรงงานไว้อย่างแน่นหนา

ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยก่อนปี ค.ศ.1950 มีเพียงเมืองกรุงเทพฯ นั่นที่ได้เจริญเติบโตในแง่ของประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการเพิ่มขึ้นของประชากรในกรุงเทพฯ ก็เกิดจากแรงงานชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ ในขณะที่เมืองอื่น ๆ ไม่มีการเจริญเติบโตเลย กำเนิดของแรงงานรับจ้างในไร่นาเพิ่งจะมีในปลายศตวรรษที่ 19 และมีเป็นจำนวนน้อย ส่วนใหญ่มาจากชาวลาวจากภาคอีสาน ส่วนแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมมีน้อยมาก และส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานชาวจีนเป็นสำคัญ และด้วยลักษณะสำคัญของชุมชนหมู่บ้านที่เหนียวแน่น จึงมีผลน้อยต่อการเข้ามาครอบงำของทุนนิยมจากเมือง ทุนนิยมการค้าเข้าแทรกซึมวิถีชีวิตในแง่ของการผลิตและใช้แรงงานค่อนข้างจำกัด ลักษณะของการผลิตขนาดใหญ่หรือ plantation จึงไม่สามารถลักษณะของความเป็นชุมชน

ชนที่แน่นอนว่ามีผลให้การแทรกตัวของระบบทุนนิยมมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ความแตกต่างทางรายได้ระหว่างชาวชนชั้นต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า สาเหตุความแตกต่างระหว่างรายได้ของชาวนามิใช่ขึ้นอยู่กับ การสะสมทุน/หรือกำไร หากแต่ขึ้นอยู่กับสภาพความผันแปรของภูมิอากาศและฟ้าฝนเป็นสำคัญ เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางจึงมิใช่เป็นเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่เน้นกำไรและการผลิตเพื่อการค้า แต่ทว่าเป็นเศรษฐกิจการผลิตขนาดเล็กเพียงเพื่อประกันให้มีผลผลิตบริโภค (โดยใช้แรงงานครัวเรือนและทุนขนาดเล็ก) นั่นเอง

ปัจจัยสำคัญบางประการที่มีผลให้เศรษฐกิจชุมชนชาวนาในภาคกลาง จึงมีลักษณะการผลิตแบบเลี้ยงตัวเอง มากกว่าจะเป็น การผลิตเพื่อการค้า นอกจากจะเป็นปัจจัยทางด้านการอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติแล้ว ยังมีปัจจัยสำคัญอื่น ๆ อีก อาทิเช่น ในหลาย ๆ พื้นที่ของภาคกลาง การคมนาคมไม่สะดวก ไม่สามารถเข้าถึงได้เลย แม่น้ำลำคลองส่งผลให้ต้นทุนการขนส่งสูงกว่าที่ควรจะเป็น จึงมีผลให้ระบบตลาดซึ่งขยายตัวน้อยกว่าที่ควรจะเป็น หมู่บ้าน การเคลื่อนย้ายผลผลิตและปัจจัยการผลิตด้วยความยากลำบาก การคมนาคมขนส่งในหมู่บ้านในชนบทภาคกลางเชื่อมกับเมืองใหญ่ โดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ ก็กระทำกันโดยผ่านแม่น้ำลำคลองเท่านั้น ซึ่งมีขอบเขตจำกัดในบางพื้นที่เท่านั้น ถนนเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับภาคกลาง เพิ่งเริ่มมีใช้ในทศวรรษ 1940 นี้เอง

แม้ในปี ค.ศ.1940 การคมนาคมติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ และจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ ยังต้องอาศัยเรือและรถไฟเป็นสำคัญ (Thompson 1941 : 507) แม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองน้อยใหญ่จึงเป็น “เส้นทางคมนาคม” ที่สำคัญยิ่งในการคมนาคมขนส่งระหว่างกรุงเทพฯ และภูมิภาคอื่น ๆ ในภาคกลาง ไม่มีถนนทางหลวงเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคภาคกลาง มีเพียงถนนสายสั้น ๆ ที่เชื่อมกรุงเทพฯ กับจังหวัดนนทบุรี และสมุทรปราการ ในปี ค.ศ.1931 มีการสร้างถนนเล็ก ๆ โดยเชื่อมถนนพระราม 5 ไปยังบางซื่อ และจังหวัดนนทบุรี ซึ่งมีระยะทางเพียง 6.4 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1933 มีการสร้างถนนจากถนนเพลินจิตในกรุงเทพฯ ไปยังตำบลบางด้วน จังหวัดสมุทรปราการเท่านั้น (กรมศิลปากร 2536 : 320 – 324) แม้ว่าการคมนาคมในที่ราบภาคกลางจะเชื่อมโยงโดยใช้แม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองน้อยใหญ่ แต่ก็มีจำนวนหมู่บ้านไม่น้อยที่อยู่ห่างไกลออกไปไม่สามารถใช้แม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมและขนส่งได้ การขนส่งจึงต้องอาศัยทางต่างและทางเกวียนเป็นสำคัญ ความล่าช้าหลังของเส้นทางคมนาคมจึงมีผลให้หมู่บ้านเป็นอันมากได้ตัดขาดการค้าขายจากโลกภายนอกเพราะต้นทุนการขนส่งสูงขึ้น จึงมีผลให้การขยายตัวของตลาดมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น เพราะสภาพความล่าช้าหลังของการคมนาคม (เช่น ทางเดินและทางเกวียน) มีผลให้ไม่สามารถเลือกเวลาขนส่งได้ตามความต้องการและเมื่อราคาสินค้าดี ไม่สามารถส่งสินค้าไปได้ไกลและหลายตลาดขึ้น ไม่สามารถส่งสินค้าออกขายให้ตลาดได้สม่ำเสมอตลอดปี ไม่สามารถซื้อสินค้าจากตลาดได้สม่ำเสมอตลอดทั้งปี เป็นต้น ผลกระทบของการขาดเส้นทางขนส่งหรือการคมนาคมไม่สะดวกเท่าที่ควรจะมีผลเป็นปัจจัยสำคัญให้ชาวนาชาวไร่ไม่มีแรงจูงใจในการเพิ่มผลผลิต ระดับของกิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงอยู่ในระดับต่ำ แต่ละหมู่บ้าน (และครัวเรือน) จึงต้องรักษาระดับการผลิต

เพียงเพื่อพอยังชีพเท่านั้น เพราะความยากลำบากและต้นทุนการขนส่งที่สูงในการติดต่อค้าขาย ดังนั้น ผลผลิตของพืชผลของหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคภายในพื้นที่ของตัวเองเป็นสำคัญ (กชช. (2) สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.66.5/5 (2477 – 2496)

ด้วยลักษณะของการผลิตในบางพื้นที่ในภาคกลางยังคงมีลักษณะการผลิตเพื่อการบริโภค (โดยมิได้ใช้แรงงานรับจ้างและทุนเพื่อการผลิตขนาดใหญ่) ลักษณะการผลิตดังกล่าวมีผลให้วิถีชีวิตของชาวนา (และเศรษฐกิจที่เน้นการปลูกข้าว) มิได้ถูกผลกระทบจากความผันผวนของภาวะทางเศรษฐกิจหรือระบบเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อการบริโภคจึงเป็น “ภูมิคุ้มกัน” อันดีเยี่ยมที่ไม่ให้ **ชุมชนหมู่บ้าน** ได้ล่มสลายไป หรืออย่างน้อยก็สามารถฝ่าฟันวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจไปได้ หากเปรียบเทียบกับพม่าซึ่งเป็นผู้ผลิตข้าวรายสำคัญและส่งออกข้าวมากที่สุดในขณะนั้น (เศรษฐกิจการปลูกข้าวของพม่าได้อาศัยเงินทุนขนาดใหญ่และแรงงานรับจ้างจากต่างประเทศในขณะที่เศรษฐกิจการปลูกข้าวของไทยในภาคกลางได้อาศัยทุนในประเทศและแรงงานอพยพภายในประเทศ/หรือแรงงานในครัวเรือน) ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ในทศวรรษ 1930 ได้ส่งผลกระทบต่อพม่ามากกว่า เพราะการทำนาของพม่าเป็นระบบตลาดมากกว่าของไทย” (จอห์นสตัน 2530 : บทที่ 9 และ สมภพ 2536) นายจอห์นสตัน ได้กล่าวว่า “ชาวนาไทยในสภาพดังกล่าว (เศรษฐกิจตกต่ำ) เห็นได้ชัดว่าสามารถฝ่าข้ามกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้ง่ายกว่าชาวนาเจ้าพม่า ซึ่งในทศวรรษ 1920 ต่างแข่งขันกันเองและแย่งกันเช่านาที่เห็นได้ชัดเจนอีกอย่างคือ ความสงบและความมั่นคงของสังคมชนบทไทย ซึ่งยังคงมีอยู่ตลอดทศวรรษ 1930 และ 1940” (จอห์นสตัน 2530 : 229) ดังนั้นในทศวรรษ 1930 ไทยยังสามารถพัฒนาเศรษฐกิจได้ไปอย่างช้า ๆ แม้จะเผชิญกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและสามารถดูดซับความเสียหายที่เกิดจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ได้ดีพอสมควร จนชาวนาไทยฝ่าข้ามปัญหาดังกล่าวได้ง่ายกว่าชาวนาในพม่า ซึ่งระบบเศรษฐกิจแบบตลาดได้พัฒนาไปมากแล้ว ทำให้มีปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาการเช่าที่ดินมากกว่า ส่วนภาคเกษตรของอินโดจีนและชาวอินโดนีเซีย ซึ่งถูกกระตุ้นโดยการจัดการของเงินทุนจักรวรรดินิยมตะวันตกคือ ฝรั่งเศส และเนเธอร์แลนด์ จนมีการใช้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมากก็ถูกกระทบกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่เช่นเดียวกัน อาทิเช่น ปัญหานี้สินรุงรัง และการเปลี่ยนมือทางกรรมสิทธิ์ที่ดินสูง ฯลฯ จนนำไปสู่การเสื่อมถอยของภาคเกษตรกรรมในประเทศดังกล่าวในระยะเวลาต่อมา (สมภพ 2536) การศึกษาของศาสตราจารย์ Ian Brown ก็แสดงให้เห็นว่า ผลกระทบของเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 1930 มี ขอบเขตจำกัดต่อเศรษฐกิจชนบทในที่ราบลุ่มภาคกลาง เพราะเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางในหลาย ๆ พื้นที่ยังคงมีลักษณะการผลิตแบบยังชีพ เขาได้สรุปว่า “การลดลงของราคาอย่างรวดเร็วตอนต้นทศวรรษ 1930 มีผลกระทบในขนาดและขอบเขตที่แตกต่างกันในบรรดาชนบทต่าง ๆ ที่ทำการผลิตพืชผลเพื่อการส่งออกในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชาวนาในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับผลกระทบน้อยที่สุด (ในแง่ของสวัสดิการทางเศรษฐกิจที่ลดลง) เมื่อเทียบกับที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดีและแม่น้ำโขง)” (Brown 1991) จึงอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะทางเศรษฐกิจของที่ราบภาคกลางซึ่งเป็นเศรษฐกิจที่

ประกอบไปด้วยผู้ผลิตรายย่อยและขนาดการผลิตในไรนาที่ยังไม่พัฒนาไปสู่การผลิตเพื่อการค้า (market economy) อย่างเต็มที่ซึ่งเป็นเศรษฐกิจที่มีความยืดหยุ่นและปรับตัวได้ดีกว่าระบบเศรษฐกิจระบบตลาดที่เน้นการหากำไรสูงสุด โดยใช้แรงงานรับจ้างและทุนขนาดใหญ่เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต

ลักษณะเศรษฐกิจการผลิตของชาวนาที่มีลักษณะเป็นชาวนารายย่อยและลักษณะการผลิตที่มีได้มุ่งเพื่อให้ได้กำไรเป็นสำคัญ จึงมีผลให้เศรษฐกิจชาวนาในภาคกลางหรือหมู่บ้านจึงเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีเสถียรภาพและมีการปรับตัวและยืดหยุ่น ตัวเลขที่สนับสนุนการผลิตที่มีได้แสวงหากำไรเป็นสำคัญของชาวนาได้มาจากการคำนวณของรองศาสตราจารย์ ดร.สมภพ มานะรังสรรค์ กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1935 จำนวนข้าวทั้งหมดที่ไทยส่งออกนั้นใช้แรงงานแบบชาวนาแบบเต็มเวลาเพียง 230,000 คน ในการผลิตซึ่งคิดเป็นร้อยละ 10 และร้อยละ 3 ของกำลังแรงงานในภาคกลางและทั่วประเทศตามลำดับ ดังนั้นครอบครัวของชาวนาจึงมีกำลังแรงงานเหลืออยู่เป็นอันมากที่จะสนองตอบความต้องการของตัวเองหรือแม้แต่อยู่ว่าง ๆ (Sompop 1989 : 78-95) นอกจากนี้งานของ Zimmerman ซึ่งได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจชนบทในปี ค.ศ.1930 พบว่า ชาวนาในภาคกลางแถวใกล้กรุงเทพฯ อาทิเช่น รังสิต อยุธยา (ซึ่งมีการถือครองที่ดินขนาดเล็ก และเมื่อเผชิญกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำมีผลให้ชาวนาได้รับรายได้จากการค้าขายข้าวน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ชาวนาจึงต้องลดต้นทุนการผลิตจึงหันมาทำนาหว่านมากขึ้น ประมาณว่า ชาวนาในที่ราบภาคกลางก่อนปลายทศวรรษ 1900 ประมาณร้อยละ 50 ของชาวนาทั้งหมดปลูกข้าวเป็นนาหว่านและสัดส่วนของชาวนาที่ทำนาหว่านได้เพิ่มเป็นร้อยละ 70 ในปี ค.ศ.1930 (Sompop 1989 : 68) นายจอห์นสตัน ได้สรุปว่า แม้ว่าในทศวรรษ 1930 ชาวนาจะเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำอย่างหนักหน่วง ชาวนาก็มีวิธีการต่าง ๆ ที่จะแก้ปัญหาการผลิตและรายได้ให้กับตัวเอง ชาวนาบางส่วนหันกลับไปดำเนินชีวิตแบบพึ่งตนเอง ชาวนาไทยได้ผ่านภาวะการตกต่ำทางเศรษฐกิจด้วยการทำงานหนักกว่าเดิม เพื่อสร้างผลผลิตส่วนเกินที่สามารถขายได้จำนวนมากขึ้น และด้วยการใช้เวลาที่เคยเป็นเวลาพักผ่อนในการผลิตสิ่งของและทำงานมากขึ้น (จอห์นสตัน 2530 : 224)

นายจอห์นสตัน ยังสรุปต่อไปอีกว่า “ชาวนามีปฏิกริยาในหลายรูปแบบ บางคนเก็บข้าวของตนไว้ รอให้สถานการณ์กลับสู่สภาพปกติ แต่ท้ายที่สุด พวกเขาจำเป็นต้องขายข้าวหลังจากที่ราคาข้าวยิ่งลดลง คนอื่น ๆ หารายได้อื่นมาแทนรายได้ประจำด้วยการทำนาในช่วงที่ว่างในวัฏจักรการทำนา ข้าราชการลพบุรีรายงานว่ “เมื่อเลิกระดุนาแล้ว ราษฎรไม่ใคร่ได้อยู่ว่างอย่างป้ชรรรมดา” พวกเขาทำสวนผัก สานตะกร้าไปขาย และหางานรับจ้างทำ ชาวนาอ่างทองก็พยายามหาแหล่งรายได้จากหลาย ๆ ทาง และลดพึ่งกาการทำนาที่ไม่แน่นอนนั้น แต่ความพยายามของพวกเขาไม่ได้ผลตอบแทนที่ดินัก ชาวนาที่ปลูกพืชผลเพื่อการบริโภคเอง และจักสานตะกร้า ทอผ้า และประดิษฐ์เครื่องใช้ต่าง ๆ ใช้เองสามารถลดค่าใช้จ่ายเป็นเงินสดได้ระดับหนึ่ง แต่เนื่องจากความตกต่ำทางเศรษฐกิจครั้งนี้ได้แพร่ไปทั่ว ทำให้กิจกรรมดังกล่าวไม่ได้ทำเงินให้เขามากนัก” (จอห์นสตัน 2530 : 221)

ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เน้นการปลูกข้าวมาเนิ่นนานคือ พฤติกรรมการไม่ชอบเสี่ยงของชาวนาไทย (risk aversion) ความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ประกอบกับปัจจัยทางภูมิศาสตร์มีผลให้ที่ราบภาคกลางไม่ได้ประสบกับปัญหาอุทกภัย เช่น น้ำท่วม ฝนแล้ง หรือแผ่นดินไหว ประกอบกับฟ้าฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล จึงเป็นปัจจัยสำคัญให้ชาวนาไม่ต้องเสี่ยงกับภาวะการตกต่ำของผลผลิตและรายได้ไม่พอใช้

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์แสดงว่า ภาวะแห้งแล้งและน้ำท่วมมีเพียง 4 ปีเท่านั้น ที่มีผลให้ผลผลิตและพื้นที่เพาะปลูกข้าวเสียหายคือภาวะแห้งแล้งมาก คือปี ค.ศ.1919 ภาวะแห้งแล้ง ในปี ค.ศ.1936 น้ำท่วมใหญ่ในปี ค.ศ.1942 และภาวะแห้งแล้งในปี ค.ศ.1945 (An Economic Survey of Thailand 1946-47 : 9) สภาพการณ์ดังกล่าวมีผลให้พฤติกรรมของชาวนาไม่ชอบชีวิตที่เสี่ยงและไม่แน่นอน จึงไม่เป็นที่แปลกใจที่ชาวนาในที่ราบภาคกลางไม่ค่อยชอบที่จะผจญภัยกับชีวิตที่เสี่ยงและไม่แน่นอนในเมือง เช่นที่กรุงเทพฯ การอพยพย้ายถิ่นจากหมู่บ้านเพื่อไปประกอบอาชีพใหม่ในภาคเศรษฐกิจในเมืองเช่นที่กรุงเทพฯ จึงแทบจะไม่มีเลยในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 การขยายตัวของประชากรในเมืองใหญ่ คือ กรุงเทพฯ จึงขึ้นอยู่กับแรงงานชาวจีนเป็นสำคัญ ประมาณว่าร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ เป็นชาวจีน ดังนั้นชาวจีนจึงเป็นแรงงานสำคัญต่อการเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจกรุงเทพฯ นั่นเอง

เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 : บทสังเคราะห์

จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติขึ้น หากนับรวมหมู่บ้านในภาคกลางที่อยู่รอบ ๆ กรุงเทพฯ และถูกเชื่อมด้วยแม่น้ำลำคลอง ซึ่งหมู่บ้านเหล่านี้จัดตั้งโดยเจ้าที่ดินและขุนนาง (อาทิ เช่น หมู่บ้านย่านคลองรังสิต หมู่บ้านย่านอำเภออินบุรี หมู่บ้านย่านจังหวัดนครนายก) หมู่บ้านที่อยู่รอบนอกออกไปยังมียลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเป็นสำคัญ กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของหมู่บ้านเหล่านี้คือ “การเพาะปลูกข้าว” ข้าวมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางและของประเทศไทยเป็นอันมาก ในแง่ของการผลิตของหมู่บ้าน การจ้างงาน วัฒนธรรม และพิธีกรรมต่าง ๆ ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยยังคงเป็นชาวนารายย่อย/หรือมีระบบการผลิตขนาดเล็กยังคงเป็นลักษณะเด่น (เหมือนกับการผลิตเมื่อมีการลงนามสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เกือบร้อยปีมาแล้วนั่นเอง) ในขณะที่การผลิตทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น การทำสวน การทำไร่ยาสูบ การทำไร่ต่าง ๆ การหัตถอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมอื่น ๆ มีความสำคัญน้อยเมื่อเทียบกับการปลูกข้าว ในแง่ของการใช้เวลาและแรงงาน ตลอดจนที่มาของรายได้ สัดส่วนของชาวนาสูงถึงร้อยละ 70 – 80 ของกำลังแรงงานทั้งหมด (แม้จะล่วงเลยมาถึงทศวรรษ 1950 สัดส่วนของชาวนายังสูงถึงร้อยละ 60-70) ผลผลิตข้าวจากภาคกลางจึงมีบทบาทสำคัญต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวของประเทศ เพราะมีสัดส่วนของผลิตในระดับสูงเพราะเป็นอู่ข้าวอู่น้ำ ผลผลิตข้าวมีส่วนในผลิตภัณฑ์ประชาชาติภายในประเทศสูงถึงร้อยละ 32 ในปี ค.ศ.1890 และสัดส่วนดังกล่าว

ได้ลดลงเท่ากับร้อยละ 18 ในปี ค.ศ.1938 (Sompop 1989 : 251) ผลผลิตข้าวมีมูลค่ามีค่าเท่ากับร้อยละ 41-43 ของมูลค่าผลผลิตการเกษตรทั้งหมด (ซึ่งรวมถึงกิจการการประมง ป่าไม้ และปศุสัตว์) ในช่วงปี ค.ศ.1890-1938 และสัดส่วนดังกล่าวจะสูงถึงร้อยละ 57 – 58 ในช่วงเวลาเดียวกัน หากคำนวณมูลค่าของผลผลิตทางการเกษตรเฉพาะพืชผลทางการเกษตรเท่านั้น (Sompop 1989 : 251) ตัวเลขดังกล่าวข้างต้นแสดงถึงความสำคัญของข้าวในฐานะเป็นแหล่งผลิตและรายได้ที่สำคัญที่สุดของเศรษฐกิจไทย เพราะพืชผลการเกษตรอื่น ๆ ที่มีความสำคัญคือ ยางพารา ไม้สัก และพืชไร่อื่น ๆ เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ปอ และอ้อยมีความสำคัญน้อยในแง่ของการผลิตและรายได้ในผลิตภัณฑ์ประชาชาติภายในประเทศ การเพิ่มผลผลิตข้าวเกิดจากการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ คือ ใช้วัว ควาย และคราด แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ แต่ทว่าผลผลิตข้าวต่อหน่วยแรงงานอยู่ในระดับสูง เพราะการผลิตข้าวในภาคกลางมีที่ดินมากและประชากรน้อย หากเราพิจารณาถึงประสิทธิภาพการผลิตของชาวนาไทยในภาคกลางเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชียด้วยกัน (โดยคิดเป็นผลผลิตข้าวต่อหนึ่งหน่วยแรงงานหรือกิโลกรัมต่อ 1 ชั่วโมงทำงาน) เราพบว่าประมาณปี ค.ศ.1890 ชาวนาในญี่ปุ่นต้องใช้เวลาถึง 2 เท่าของชาวนาไทยในภาคกลางเพื่อจะได้ผลผลิต 1 หน่วย นอกจากนี้ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของชาวนาในภาคกลางในช่วงปี ค.ศ.1906-1909 ยังคงสูงกว่าอินโดนีเซียในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือประมาณ ค.ศ. 1920-1929 เสียอีก (Sompop 1989 : 170 และพอฟันท์ 2539 : 54) ประสิทธิภาพของแรงงานที่สูงส่งผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างในชนบทอยู่ในอัตราที่สูงกว่าหรือสูงที่สุดเมื่อเทียบกับประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียด้วยกัน เช่น ญี่ปุ่น นอกจากนี้ระดับรายได้หรือค่าจ้างของชาวนาไทยยังมีระดับสูงกว่ารายได้หรือค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ อีกด้วย (คูวิเคราะห์ในพอฟันท์ 2544 และ Porphant 1998) ระดับรายได้และค่าจ้างที่สูงของชาวนาชนบทในที่ราบภาคกลาง (หรือที่อื่น ๆ ของไทย) เมื่อเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ในกรุงเทพฯ (ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและมีที่ดินเหลือเฟือ) มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานให้ทำงานอยู่ใรร่ และดำรงไว้ซึ่งเศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างแน่นหนา และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรกรรมในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงมีน้อยมาก

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางจะมีผลิตภาพของแรงงานและระดับรายได้ค่อนข้างสูง โดยเปรียบเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม แต่ทว่าภาวะความล้าหลังทางเทคโนโลยียังคงดำรงอยู่ ชาวยังคงใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ซึ่งมีผลให้ระดับการพัฒนาการเจริญมีเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร ซึ่งสภาพการณ์ดังกล่าวแตกต่างไปจากบริเวณที่มีการบุกเบิกที่ดินทำกินในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น สหรัฐอเมริกา นิวซีแลนด์ เพราะในประเทศเหล่านี้ การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการลงทุนและการนำเอาเทคโนโลยีและวิทยาการใหม่ ๆ มาใช้ตลอดเวลา ผลที่ตามมาก็คือ รายได้ของเกษตรกรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในขณะที่หมู่บ้านของไทยรายได้ที่เพิ่มขึ้นนั้นมาจากการบุกเบิกพื้นที่ดินทำกินไปเรื่อย ๆ และรัฐก็มิได้ส่งเสริมการเพิ่มผลิตภาพการผลิตโดยใช้สินค้าทุนและ

เทคโนโลยี (อาจจะเป็นเพราะประเทศไทยในขณะนั้นขาดแคลนทุนและความรู้ทางเทคโนโลยีที่อยู่ในระดับต่ำ) จึงกลายเป็นข้อจำกัดอันสำคัญมิให้การพัฒนาเกษตรเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร และด้วยเหตุที่ระดับการใช้ทุนและเทคโนโลยีของชาวนาไทยอยู่ในระดับต่ำ ผลที่ตามมาก็คือ เศรษฐกิจการผลิตของชาวนาไทยจึงเป็นการผลิตของ “ชาวนารายย่อย” ซึ่งแตกต่างไปจากเศรษฐกิจการเกษตรของประเทศที่พัฒนาแล้วจะมีการผลิตที่เน้นเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation)

คำถามหลักของงานวิจัยฉบับนี้คือ (1) ทั้ง ๆ ที่ประเทศไทยได้เปิดประเทศเพื่อรับเอาการพัฒนาแบบทุนนิยม นับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เหตุใดจนกระทั่งถึงกลางทศวรรษ 1940 ลักษณะการผลิตของหมู่บ้านไทยในภาคกลางยังคงเป็น “เศรษฐกิจการปลูกข้าว” ที่เป็นระบบการผลิตขนาดเล็ก (petty production) และผลักดันโดยชาวนารายย่อยยังคงเป็นลักษณะเด่นและดำรงอยู่นาน (2) รูปแบบและลักษณะทางเศรษฐกิจของชาวนามีลักษณะและการดำเนินงานเป็นอย่างไร

“ชาวนารายย่อย” กับพัฒนาการของทุนนิยมไทย

แม้ว่าเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้าได้ขยายตัวเข้าสู่ในหมู่บ้านภาคกลางเป็นอันมาก นับแต่กลางศตวรรษที่ 19 ลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางเป็นจำนวนมากยังดำรงอยู่เป็น “เศรษฐกิจของชาวนารายย่อย” และในหลาย ๆ หมู่บ้านที่ห่างออกไปจากกรุงเทพฯ และแม่น้ำลำคลอง ยังคงเป็นเศรษฐกิจ “แบบเลี้ยงตนเอง” โดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคเป็นสำคัญ และยังมีการผลิตสินค้าอื่น ๆ เพื่อการบริโภคเสริมด้วย อาทิเช่น สิ่งทอ และเสื้อผ้า การหากินของชาวบ้านก็ดำเนินไปอยู่กับธรรมชาติอย่างง่าย ๆ เช่น จับปลาจากแม่น้ำลำคลอง หาของกินจากป่าและสวน เป็นต้น แม้แต่ในพื้นที่ที่มีการผลิตข้าวเพื่อการค้าเป็นอันมาก เช่น ในย่านรังสิตและธัญบุรี เศรษฐกิจการปลูกข้าวก็ดำเนินไปด้วย “ชาวนารายย่อย” เป็นสำคัญ โดยที่ชาวนารายย่อยเหล่านี้ได้อาศัยที่นาเช่าของขุนนางและพ่อค้าเจ้าของที่ดินในกรุงเทพฯ

พัฒนาการของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางได้แตกต่างไปจากประสบการณ์ของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ในสหรัฐอเมริกาและยุโรป ในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมนับแต่ต้นศตวรรษที่ 18 จนถึงต้นศตวรรษที่ 20 กล่าวคือ พัฒนาการทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของประเทศเหล่านี้ได้มีผลต่อการทำลายเศรษฐกิจหมู่บ้านและมีส่วนสำคัญยิ่งต่อการผลิตให้แรงงานในชนบทได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองใหญ่เพื่อกลายเป็น “แรงงานราคาถูก” ในภาคอุตสาหกรรมในเมือง นอกจากนี้การพัฒนาเศรษฐกิจยังมีผลต่อ “ความแตกต่างของชนชั้น” ในชนบท (class differentiation) เนื่องจากมีการผลิตเพื่อการค้าขนาดใหญ่ (plantation) โดยใช้ทุนและที่ดินขนาดใหญ่ย่อมมีผลให้ทุนและที่ดินได้กระจุกตัวอยู่กับคนกลุ่มน้อย ในขณะที่เดียวกันชาวนาได้ถูกผลักดันได้สูญเสียที่ดินเพิ่มขึ้น ผลที่ตามมาก็คือ ชาวนาต้องไร้ที่ดินทำกิน ในขณะที่เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางยังคงรักษาระบบเศรษฐกิจของ “เกษตรกรรายย่อย” ที่เน้นการปลูกข้าวยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น และพัฒนาการ

ของทุนนิยมไม่สามารถทำลายวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและการผลิตของเศรษฐกิจหมู่บ้านลงไปได้ การถือครองที่ดินแม้จะมีการกระจุกตัวอยู่กับเจ้าของที่ดินรายใหญ่ไม่กระจายในพื้นที่โครงการรังสิตและธัญบุรี แต่ในหมู่บ้านรอบนอกออกไปการถือครองที่ดินยังเป็นขนาดเล็ก และชาวนาส่วนใหญ่มีที่ดินเป็นของตนเอง จากการสำรวจของนาย Zimmerman ในปี ค.ศ.1930/31 เขาพบว่าโดยเฉลี่ยแล้วพื้นที่ของที่ราบภาคกลางมีผู้เช่าที่ดิน เพื่อทำการเกษตรถึงร้อยละ 39 เปอร์เซนต์ ที่ทำการผลิตโดยเฉลี่ยเท่ากับ 24.14 ไร่ และพบว่าโดยค่าเฉลี่ยแล้วเกษตรกรในภาคกลาง (ทั้งผู้เช่าและเจ้าของที่ดิน) มีขนาดถือครองที่ดินประมาณร้อยละ 28.35 จำนวนเนื้อที่เช่าเพิ่มเติมเท่ากับ 9.07 ไร่ และจำนวนเนื้อที่ให้ผู้อื่นเช่าเท่ากับ 6.14 ไร่ (ตารางที่ 1.10) ในกรณีของการถือครองที่ดินรายใหญ่ที่มีการกระจุกตัวสูงมากในเขตรังสิตและธัญบุรี แต่ทว่าเจ้าของที่ดินก็แบ่งให้แก่ชาวนาผู้เช่าที่ดินมากกว่าจะเป็นผู้ผลิตเองโดยตรง เป็นเรื่องจริงที่การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อส่งออก นับแต่ปลายศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา ได้มีผลให้เกิดชนชั้นเจ้าที่ดินเพิ่มขึ้นในพื้นที่รังสิตและธัญบุรี และชนชั้นที่ดินได้ถ่ายเทส่วนเกินจาก “ชาวนาผู้เช่า” โดยการเก็บค่าเช่าที่ดิน แต่ชนชั้นเจ้าที่ดินมิได้มีความประสงค์จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในหมู่บ้านอย่างถาวร เจ้าที่ดินยังคงมีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองหลวงเป็นสำคัญ ในขณะที่เดียวกับเจ้าของที่ดิน (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้านายและขุนนาง) ก็ประสบกับปัญหาควบคุมกำลังคนและแรงงาน เนื่องจากได้มีพระราชบัญญัติการเลิกไพร่และทาสในปลายศตวรรษที่ 19 นั่นเอง

ตารางที่ 1.10 ขนาดถือครองโดยเฉลี่ย เปอร์เซนต์ของผู้เช่าในภาคกลาง ค.ศ.1930/31

รายการ	ไร่
ขนาดการถือครองเฉลี่ยของเกษตรกรทุกประเภท	28.35
จำนวนเนื้อที่ที่เช่าเพิ่มเติม	9.07
จำนวนเนื้อที่ที่ให้ผู้อื่นเช่า	6.14
ขนาดที่ทำการผลิตโดยเฉลี่ย	24.14
เปอร์เซนต์ของผู้เช่า	ร้อยละ 39

แหล่งที่มา: (Zimmerman 1931: 25-36)

ชาวนาจึงไม่จำเป็นต้องพึ่งพาเจ้าที่ดินและขุนนางได้ ภาวะที่ดินที่เหลือเพื่อมีผลให้การออกเอกสารสิทธิ์เพื่อการครอบครองที่ดินมิใช่เป็นสิ่งที่จำเป็นนักกับชาวนาในภาคกลาง การออกเอกสารสิทธิ์เพื่อครอบครองที่ดินยังคงมีความไม่ชัดเจน ซึ่งมีผลให้ตลาดที่ดินในภาคกลาง (ยกเว้นในเขตรังสิตและรอบ ๆ กรุงเทพฯ) ยังไม่พัฒนามากกว่าที่ควรจะเป็น ราคาที่ดินจึงต่ำ ด้วยเหตุนี้สภาพการถือครองที่ดินที่มีผลให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันทางด้านทรัพย์สินและรายได้ ซึ่งมักเกิดขึ้นในสังคมในยุโรป เช่น เยอรมนีจึงยังไม่เกิดขึ้นในภาคกลาง ดังนั้นนัยสำคัญของความไม่เท่าเทียม

กันจากการถือครองที่ดิน ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันทางสังคมเศรษฐกิจและการเมืองยังไม่เกิดขึ้นในสังคมและเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง งานศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในภาคกลางในอดีตมักจะให้ความสำคัญกับพื้นที่ในเขตโครงการรังสิตและธัญบุรีมากกว่าที่ควรจะเป็น เพราะพื้นที่ดังกล่าวเป็นแหล่งปลูกข้าวเพื่อการส่งออกที่สำคัญยิ่งของไทย นับแต่ปลายศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา (สุนทรี, 2530, ทวีศิลป์ 2521, Johnston 1975, Johnston 1980, Seksan 1989) และการเจริญเติบโตของการผลิตข้าวได้มีผลต่อการสะสมทุนของขุนนางและเจ้าของที่ดินจากกรุงเทพฯ โดยผ่านการกว้านซื้อที่ดินเพื่อการเก็งกำไร ปัจจัยดังกล่าวจึงมีผลให้พื้นที่ดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงเร็วกว่าพื้นที่อื่น ๆ ในที่ราบภาคกลาง ในแง่ของเศรษฐกิจเงินตราขยายตัวอย่างรวดเร็ว การลงทุนของเอกชน การถือครองที่ดินขนาดใหญ่และการสูญเสียที่ดินของชาวนา กำเนิดของแรงงานรับจ้างในการปลูกข้าว โดยการอพยพของชาวอีสาน เป็นต้น⁵

จริง ๆ แล้วการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านในเขตรังสิตและธัญบุรีได้เป็นภาพสะท้อนของหมู่บ้านในภาคกลางทั้งหมด ซึ่งยังมีหมู่บ้านอีกเป็นจำนวนมากในภาคกลางเป็นจำนวนมากยังมีได้ถูกผลกระทบการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจเพื่อการค้าโดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ และมีได้ถูกเชื่อมด้วยแม่น้ำลำคลอง การสัมผัสของผู้เช่าในหมู่บ้านที่ห่างไกลออกไป อาทิเช่น หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อุทัยธานี ได้ข้อสรุปว่า หมู่บ้านไม่ค่อยได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจเพื่อการค้ามากนัก นอกจากนี้หมู่บ้านในเขตรังสิตและธัญบุรีค่อนข้างจะเป็นหมู่บ้านใหม่ ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของผู้คนอย่างหลวม ๆ โดยการกวาดต้อนไพร่และทาสที่อยู่ในความดูแลของขุนนาง เจ้าของที่ดินนั่นเอง หากได้เกิดจากการตั้งถิ่นฐานที่เป็นลักษณะชุมชนเก่าแก่มาก่อน หมู่บ้านเหล่านี้เพิ่งจะเจริญเติบโตหลังจากทศวรรษ 1890 นี้เอง เมื่อมีการขุดคลองรังสิตขึ้น (โปรดดูใน จอห์นสัน 2530 : 54 – 74, สุนทรี 2530 : 89 – 135)

ชาวนาที่ตั้งถิ่นฐานในเขตนี้ส่วนใหญ่จึงไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน (เพราะที่ดินได้ถูกจับจองโดยเจ้านายและขุนนางจากกรุงเทพฯ) โดยจะเช่านาเป็นปี ๆ ไป และด้วยเหตุที่เป็นแรงงานไพร่และทาสที่ถูกเกณฑ์ขึ้นมา การตั้งถิ่นฐานจึงเป็นแบบชั่วคราวมากจะเป็นแบบถาวร ดังจะเห็นจากบ้านจะสร้างขึ้นในแบบง่าย ๆ ด้วยวัสดุถูกและคงทน และชาวนาก็จะย้ายที่อยู่อยู่ตลอดเวลา (สุนทรี 2530 : 91) ศาสตราจารย์ Zimmerman ก็ได้ตั้งข้อสังเกตสภาพการตั้งถิ่นฐานบริเวณทุ่งหลวงรังสิตว่า “ด้วยเหตุสัญญาเช่าทำนากันเพียงปีเดียว เจ้าของนาไม่เคยทำความตกลงกับผู้เช่าในเรื่องบำรุงพื้นที่ให้ดีขึ้น ผลของการเช่าตามวิธีนี้ก็คือ ชาวนาผู้เช่ามักจะย้ายถิ่นทำมาหากินเสมอ ดังนั้นผู้เช่าจึงไม่อยู่ในหมู่บ้าน และไม่มีหนทางที่จะบำรุงหรือตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ (ซิมเมอร์แมน (ฉบับภาษาไทย) 2525: 177) หมู่บ้านเหล่านี้จึงแตกต่างจากหมู่บ้านเขตอื่น ๆ ที่มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่ยาวนานและไม่ค่อยมีการเคลื่อนย้ายมากนัก ส่วนใหญ่ผู้คนในหมู่บ้านทุ่งหลวงรังสิตจะสร้างบ้านเรือนแบบ

⁵ งานศึกษาว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของพื้นที่บริเวณคลองรังสิต โปรดดู (สุนทรี 2530)

ข้าวคราว มีบ้านเพียงหลังเดียวโดด ๆ ตามฝั่งคลอง ไม่มีคอกสำหรับวัว ควาย ไม่มีพืชผักอื่น ๆ จะปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว แล้วซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคทุกอย่างที่ทุกคนต้องการ (Zimmerman อ้างใน สุนทรี 2530: 91)

จากที่ข้อความข้างต้นย่อมแสดงถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านในเขตทุ่งรังสิตย่อมแตกต่างจากหมู่บ้านในเขตอื่น ๆ ของภาคกลาง ทั้งในแง่ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน ความเป็นชุมชน วิธีการผลิตและการค้า ฐานะของผู้เช่าและผู้ให้เช่า เป็นต้น ดังนั้นการใช้หมู่บ้านในพื้นที่เขตรังสิตเพื่อเป็นตัวแทนหมู่บ้านโดยทั่วไปของภาคกลางจะต้องกระทำด้วยความระมัดระวังยิ่ง

หากเราพิจารณาถึงลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางคือ “เศรษฐกิจการปลูกข้าว แม้ว่าหมู่บ้านในภาคกลางจะมีการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่การผลิตการค้านับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงเป็นต้นมาในปี ค.ศ.1855 นับเป็นเวลาเกือบร้อยปีที่ “การปลูกข้าว” และ “วัฒนธรรมข้าว” ยังคงเป็นวิถีชีวิตหลักของชุมชนในภาคกลาง ชาวนามีเพียงแต่ปลูกข้าวเพื่อบริโภคและค้าขาย แต่ทว่าข้าวยังเป็นที่มาของวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชุมชนและภูมิปัญญาอื่น ๆ เศรษฐกิจการปลูกข้าวและที่มาของวัฒนธรรมจากการเพาะปลูกข้าวเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง ข้าวสามารถปลูกได้ดีในเขตที่ราบภาคกลาง เพราะที่ดินที่เหมาะสม ประกอบกับมีระบบแม่น้ำและลำคลองช่วยในด้านการขนส่งและด้านเกษตรกรรม และด้วยลักษณะพิเศษบางประการของ “ข้าว” คือ พืชที่ใช้แรงงานอย่างเข้มข้นในการเพาะปลูก (labor – intensive crop) ย่อมมีผลให้กิจกรรมการปลูกข้าวเกี่ยวพันกับการผลิต การเพาะปลูกข้าวย่อมอาศัยคนเป็นจำนวนมาก ชาวนาในอดีตจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นแรงงานในการเพาะปลูก หากแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอที่จะใช้ “การลงแขก” หรือขอความร่วมมือจากญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ขั้นตอนการปลูกข้าวรวมทั้งพิธีกรรมในการปลูกข้าวนั้นมีถึง 27 ขั้นตอน ทำให้ต้องใช้แรงงานและความร่วมมือเป็นอันมาก คือ (1) การเตรียมเครื่องมือทำนา (2) พิธีทำขวัญควาย (3) พิธีทำขวัญนา (4) พิธีทำบุญหน้าบ้านหลังบ้าน (5) การคิดเมล็ดพันธุ์ข้าว (6) พิธียกศาลเจ้านา หรือ ศาลพระภูมิ (6) การจัดการกับการปลูก (8) พิธีแรกนา (9) การเตรียมคันนาเพาะกล้า (10) การเพาะกล้า (11) พิธีปักตาแรก (12) การปักดำ (13) การบำรุงและดูแลต้นข้าว (14) พิธีแห่นางแมว (15) พิธีรับท้องข้าว (16) การเก็บเกี่ยวและทำลานนวดข้าว (17) พิธีลงแขกเกี่ยวข้าว (18) พิธีรับขวัญข้าว (19) การนวดข้าว (20) การฝัดข้าว (21) พิธีทำบุญลาน (22) พิธีทำขวัญยุ้ง (23) พิธีเปิดยุ้ง (24) การสีข้าวและตำข้าว (25) พิธีลาข้าว (26) พิธีเอาเกลือไปหว่านนา และ (27) พิธีเผาฟาง (งามพิศ 2541: 31)

ด้วยลักษณะการเพาะปลูกข้าวต้องอยู่ใน (น้ำ) นา และเพื่อต้องการผลผลิตข้าวให้สูงขึ้น จึงต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงจากเพื่อนบ้านในการสร้างकुคลอง สระน้ำ เขื่อน และประตูระบายน้ำ เป็นต้น ดังนั้น จึงเป็นการยากที่เพียงลำพังชาวนาคนเดียวหรือครอบครัวเดียวจะทำได้ การร่วมมือและช่วยเหลือระหว่างสมาชิกในหมู่บ้านจึงเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดในการผลิตข้าว ลักษณะ

การร่วมมือดังกล่าวย่อมมีผลต่อการรักษา “ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน” ตลอดจนวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ตกทอดกันมาของหมู่บ้าน เพราะหากสมาชิกในครัวเรือนใดไม่ได้ให้ความร่วมมือย่อมมีผลให้เขาถูก “ตำหนิ” จากชุมชนได้ ลักษณะการช่วยเหลือโดยเฉพาะการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” ในการผลิตข้าวย่อมมีผลต่อคงอยู่ของชุมชนในแง่ที่ว่า หมู่บ้านไม่ได้ถูกลากเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการค้ามากกว่าที่ควรจะเป็น เพราะหัวหน้าครัวเรือนหรือสมาชิกในครัวเรือนที่มีการเอาแรงกันจะต้องจัดหาอาหารคาวหวานมาเลี้ยงคนที่มาช่วยทำนาหรือในบางกรณีก็จ่ายเป็นข้าวและสิ่งของ แม้ว่าไม่มีสถิติการบันทึกของมูลค่าของรายได้ที่ไม่เป็นตัวเงินของผู้เข้าร่วมทำการช่วยเหลือการทำงานว่ามีมากน้อยเท่าใด แต่ก็มิเหตุอันเป็นที่เชื่อได้ว่า มูลค่าดังกล่าวอยู่ในระดับค่อนข้างสูงทีเดียวในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ด้วยลักษณะของการแลกเปลี่ยนของแรงงานมิได้เป็นการจ่ายเงินตาม “ระบบเศรษฐกิจตลาด” (และสมาชิกในครัวเรือนก็มีได้รับค่าจ้างในรูปตัวเงิน) จึงมีผลให้ “ค่านิยมทางการค้าและกำไร” ได้แทรกซึมเข้าสู่ “เศรษฐกิจหมู่บ้าน” น้อยกว่าที่ควรจะเป็น ลักษณะเด่นของ “เศรษฐกิจหมู่บ้าน” จึงเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวที่เน้นความร่วมมือในหมู่สมาชิก และลักษณะการผลิตเช่นนี้เองมีผลให้ลักษณะของชุมชน “ชาวนารายย่อย” จึงคงอยู่ได้อย่างยาว

ดังนั้นแม้ว่า “ทุนนิยม” จะเริ่มเข้าทะลวงเข้าสู่หมู่บ้านโดยผ่านเมืองกรุงเทพฯ และเมืองรอบ ๆ กรุงเทพฯ โดยผ่านการค้าขายทางแม่น้ำลำคลองนับแต่กลางคริสต์ทศวรรษที่ 19 ซึ่งน่าจะมีผลต่อการแตกสลายของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน แต่ทว่าหมู่บ้านไทยยังคงเปลี่ยนแปลงน้อยมาก อาทิเช่น ผู้คนส่วนใหญ่ยังดำรงชีวิตอยู่ในหมู่บ้านและเน้นการปลูกข้าวเป็นสำคัญ วัฒนธรรมและประเพณีดั้งเดิม (เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน) ยังคงดำรงอยู่ ประชากรและแรงงานส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในหมู่บ้าน การเคลื่อนย้ายของแรงงานจากหมู่บ้านสู่กรุงเทพฯ มีน้อยมาก อัตราส่วนระหว่างประชากรในเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งประเทศค่อนข้างจะคงที่หรือเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยในช่วงปี ค.ศ.1855 – 1940 ซึ่งอาจจะไม่เกินร้อยละ 2 ต่อปี และสัดส่วนของประชากรในกรุงเทพฯ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรของประเทศไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเลย นับแต่ปี ค.ศ.1914 เป็นต้นมา สัดส่วนของประชากรของกรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งหมดเท่ากับร้อยละ 4.5 เท่านั้น การเจริญเติบโตกรุงเทพฯ ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองเป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะส่วนหนึ่งมาจากการขาดแคลนแรงงานจากชนบท เพื่อเป็นแรงงานสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง ผลที่ตามมาก็คือ ภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ จึงขยายตัวอย่างเชื่องช้า กรุงเทพฯ จึงมิได้มีลักษณะของเมืองอุตสาหกรรมสมัยใหม่หรือภาคอุตสาหกรรมมีบทบาทน้อยมากในทางเศรษฐกิจ ความเชื่อมโยงกับภูมิภาคอื่นยังมีน้อยทั้งแง่กิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม การเพิ่มขึ้นของประชากรของกรุงเทพฯ มาจากแรงงานชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ กรุงเทพฯ เป็นฐานแรงงานของคนจีนอพยพเป็นสำคัญ และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม ประมาณว่ามากกว่าร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ เป็นชาวจีน (Skinner 1957, พงษ์พันธ์ 2544) ชาวจีนมีเพียงแต่มีบทบาท

ทางเศรษฐกิจในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ทว่าชาวจีนยังมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองอื่น ๆ นอกกรุงเทพฯ ด้วย ชาวจีนมีฐานะเป็นแรงงานในโรงสีข้าว พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าส่งออกและนำเข้า

เศรษฐกิจการผลิตข้าวนี้มีผลสำคัญต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางและสังคมการผลิตข้าวอื่น ๆ ในเอเชีย ด้วยลักษณะเทคโนโลยีการผลิตแบบดั้งเดิมมีผลต่อข้อจำกัดต่อการเพิ่มผลผลิตรายได้และการจ้างงาน ซึ่งมีผลให้การผลิตข้าวเพราะไม่สามารถจะพัฒนาไปสู่พืชเชิงพาณิชย์ขนาดใหญ่ได้ ดังนั้นความหลากหลายทางการผลิตทางเศรษฐกิจจึงยังไม่เกิดขึ้น (economic diversification) เศรษฐกิจชนบทจึงดำรงอยู่ได้ งานศึกษา Francesca Bray (1989) เกี่ยวกับเศรษฐกิจการปลูกข้าวของสังคมเอเชีย เรื่อง *The Rice Economies : Technology and Development in Asian Society* ได้ให้ข้อสรุปกับเศรษฐกิจการเพาะปลูกข้าวไว้อย่างน่าสนใจ :

“Rice lends itself to productive combinations, such as the centuries – old system of rice, fish and silk production typical of certain regions of East China and South Japan, which is in fact a self-sustaining ecosystem : mulberry trees are grown on high land, often along the banks of the rice-fields; silkworm droppings are used as powerful fertilisers for the rice; fish live in the irrigation channels as well as the rice-fields, nibbling away the water-weeds and eating the larvae of insect pests as well as being fed with the silkworm moultings. Often the farmers raise ducks in the rice-fields too, in which case some of the fish will enliven the diet of the ducks rather than that of the farmers.” (Bray 1989 : 132)

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพให้เห็นถึงลักษณะพิเศษของ “ข้าว” ข้าวมีเพียงแต่การผลิตเพื่อสนองตอบการบริโภค (และตลาด) แต่ทว่าการผลิตข้าวเป็นระบบการผลิตที่รักษาระบบนิเวศน์ธรรมชาติได้ดียิ่ง ชาวนาจะได้รับประโยชน์หลายอย่างจากการทำนา อาทิเช่น ที่นาสามารถใช้เลี้ยงเป็ด เป็นต้น ณ อาณาบริเวณของหมู่บ้านในภาคกลางก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ หมู่บ้านในภาคกลางโดยเฉพาะภาคกลางตอนบน ที่นาจะอยู่ใกล้กับแม่น้ำ ลำธาร ห้วย หนอง คลอง บึง ใหญ่น้อย เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิด มีไร่นา ป่าเขากว้างใหญ่ เป็นที่อยู่ของสัตว์บกน้อยใหญ่ รวมถึงสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบกอย่างกบ เขียด เต่า (เอกวิทย์ 2540 : 332) ในขณะที่ในไร่นายามีน้ำขังก็จะมีปลานานาชนิดอาศัยอยู่ อาทิเช่น ปลาดุก ปลาช่อน ปลาหมอ ปลากะดี่ ปลาแขยง ปลาไหล เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีสัตว์อื่น ๆ ได้แก่ กุ้ง หอย ปู เต่า และตะพาบน้ำอีกเป็นจำนวนมาก และมีหลายพันธุ์ เช่นเดียวกันกับปลา รวมไปถึงกบ เขียด เป็นต้น (เอกวิทย์ 2540: 332) ดังนั้นข้าวและความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ย่อมเป็นแหล่งโภชนาการและพลังงานที่สำคัญยิ่งต่อชาวนาผู้ปลูกข้าวตลอดจนสมาชิกในครัวเรือนชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งพลังงานที่ได้รับจากการรับประทานข้าวจะมีสูงถึง 3 ใน 4 ของพลังงานที่ได้จากอาหารทั้งหมดเลยทีเดียว ด้วยเหตุนี้แม้ว่าการปลูกข้าวในบางกรณีชาวนาจะประสบกับปัญหาการขาดทุน แต่การผลิตข้าวมีวัตถุประสงค์เพื่อความมั่นคงในชีวิตและความมั่นคงทางด้านอาหาร ดังนั้นชาวนาจึงยังคงผลิตข้าวอีกต่อไปและชา

วนาในหลายพื้นที่ได้ปลูกข้าวเพื่อการบริโภคมากกว่าจะผลิตเพื่อขาย ด้วยเหตุผลดังที่ได้กล่าวมาแล้ว การศึกษาของเศรษฐกิจข้าวในสังคมเอเชีย โดย Francesca Bray (1986) ก็ให้ข้อสรุปคล้าย ๆ กับกรณีของไทย คือ ลักษณะสังคมของการผลิตข้าวแบบดั้งเดิมในจีนมีผลต่อการคงอยู่ของชุมชนชนบท เธอสรุปว่า ในประเทศจีนสังคมเกษตรกรรมเพื่อการเพาะปลูกข้าวถูกผลักดันโดยชาวนารายย่อยเป็นสำคัญ รูปแบบเกษตรกรรมการปลูกข้าวได้เลี้ยงดูผู้คนส่วนใหญ่ของประเทศมานาน การปลูกข้าวได้ใช้ที่ดินเป็นจำนวนมาก เศรษฐกิจการเพาะปลูกข้าวมีผลสำคัญต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในจีนดังต่อไปนี้ (1) ธาตุไนโตรเจนในดินจากการปลูกข้าวมีผลต่อการสร้างปุ๋ย (2) ปลาและเป็ดในไรรานและคลองบึงมีผลต่อการสร้างโปรตีนแก่ผู้บริโภค (3) เชื้อนกันน้ำขนาดเล็กสามารถช่วยการเพาะปลูกสวนผัก (4) เชื้อนขนาดใหญ่ช่วยปลูกต้น mulberries เพื่อผลิตตัวหนอน และ (5) รำ สามารถนำมาใช้ปลูกข้าวบาร์เลย์ ผัก อ้อย และยาสูบ เพราะเป็นปุ๋ยคุณภาพดีและเพิ่มคุณภาพที่ดิน

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ข้าวในฐานะเป็นพืชที่ก่อให้เกิดประโยชน์นานนับประการต่อชาวนาและชุมชน ในฐานะเป็นแหล่งอาหารและโภชนาการที่สำคัญ ตลอดจนปัจจัยสำคัญในการรักษาระบบนิเวศระหว่างชุมชนกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ การเพาะปลูกข้าวและการทำนาจึงเป็นวิธีการผลิตหลักของชุมชนชนบทของไทย (และประเทศอื่น ๆ ของเอเชีย) มานาน ประเทศในเอเชียเขตร้อนส่วนใหญ่แล้วแต่นิยมปลูกข้าวเป็นพืชหลักพืชหลักด้วยกันทั้งสิ้น (แม้จะอย่างเข้าสู่ทศวรรษ 1980 แล้วก็ตาม) ประเทศเหล่านี้ อาทิเช่น จีน ไต้หวัน ญี่ปุ่น เกาหลี ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียใต้

ในกรณีของที่ราบภาคกลาง และที่ราบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ เช่น ที่ราบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำอิระวดี ปากแม่น้ำโขงในเวียดนาม และปากแม่น้ำคงคา-พรหมบุตรในบังคลาเทศ ที่ราบเหล่านี้มักจะมีน้ำท่วมลึก ซึ่งช่วยให้ชาวนาสามารถควบคุมวัชพืชได้โดยไม่ต้องใช้แรงงานมาก การทำนาในพื้นที่เหล่านี้แม้จะให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำแต่ผลผลิตต่อคนก็อยู่ในระดับที่สูง (ซึ่งหมายถึงประสิทธิภาพของแรงงานในการผลิตข้าวอยู่ระดับสูงนั่นเอง) และด้วยเหตุที่พื้นที่เหล่านี้เหมาะสมแก่วิธีการปลูกข้าวโดยใช้แรงงานน้อย ย่อมมีผลให้ผลผลิตเหล่านี้มีผลผลิตส่วนเกินออกขายได้มาก (ยกเว้นกรณีของบังคลาเทศ) (อัมมาร 2533: 282) ในกรณีหมู่บ้านไทยในภาคกลาง ประสิทธิภาพการผลิตต่อหน่วยแรงงานอยู่ในระดับสูง โดยเปรียบเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชียด้วยกัน ผลผลิต การมีประสิทธิภาพการผลิตต่อหน่วยแรงงานสูงของหมู่บ้านอยู่ในระดับสูง มิเพียงแต่มีผลดึงดูดให้ชาวนาได้ทำนาอยู่ในหมู่บ้านแล้ว แต่ยังมีผลต่อชาวนาภาคกลางสามารถผลิตข้าวเลี้ยงคนที่ไม่ใช่ชาวนาได้เป็นอันมาก หรือมีเช่นนั้นก็สามารถส่งข้าวออกจำหน่ายไปต่างประเทศได้ (เมื่อเทียบกับประเทศที่มีประสิทธิภาพการผลิตต่อหน่วยแรงงานต่ำ)

ความแตกต่างทางชนชั้นในหมู่บ้าน : ผลกระทบของทุนนิยม

การขยายตัวการผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง นับแต่สนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 จนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 มิได้มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของความแตกต่างทางชนชั้นในหมู่บ้านอย่าง ที่คาดว่าจะเห็น หากนับรวมหมู่บ้านพื้นที่ใกล้กรุงเทพฯ อาทิเช่น รังสิต และธัญบุรี หมู่บ้านรอบนอกออกไป ระดับรายได้และทรัพย์สิน ตลอดจนการถือครองที่ดินในหมู่บ้านต่าง ๆ ไม่มีความแตกต่างกันมากนัก ลักษณะของเศรษฐกิจที่สำคัญของหมู่บ้าน คือ “การผลิตข้าวโดยเกษตรกรรายย่อย” เกษตรกรมีที่ดินเป็นของตนเอง มีผู้เช่าน้อยมาก สภาพการถือครองที่ดินแม้ว่าจะมีขนาดเล็ก แต่ก็มีขนาดใหญ่เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชีย พื้นที่ของหมู่บ้านเป็นจำนวนมากเป็นป่า และมีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเป็นไปด้วย ผลไม้ ไม้ค้ำยัน ดินไม้อื่น ๆ อีกมากมาย (Zimmerman: 1931) ในหลายหมู่บ้านการทำนาเพียงเพื่อการบริโภค และไว้สำหรับขายเพียงเล็กน้อย การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเป็นสำคัญด้วยเทคนิคที่ยังล้าสมัย หมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ โดยเฉพาะชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้เผชิญหน้ากับระบบทุนนิยมมากกว่าที่อื่น ๆ จึงมีผลให้ความแตกต่างรายได้และทรัพย์สินภายในหมู่บ้านมีมากกว่าที่อื่น ๆ สิทธิที่ดินทำกินในย่านนี้มักเป็นของเจ้านาย และขุนนาง ชาวนามีฐานะเป็นผู้เช่ามากกว่า เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่ที่อยู่ในกรุงเทพฯ จะตั้งตัวแทนของตน เรียกว่า “นายกองนา” เป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ในไร่นาของตน เจ้าของที่ดินเหล่านี้สามารถขยายเนื้อที่เพาะปลูกข้าวเพื่อค้าขาย โดยการลงทุนเป็นจำนวนมาก โดยการใช้แรงงานจ้างจาก “ภาคอีสาน” แรงงานรับจ้างในไร่นาจึงกระจุกตัวอยู่ในบริเวณหมู่บ้านดังกล่าว และ “แรงงานรับจ้าง” เหล่านี้ น่าจะกลายเป็นผู้เช่าในระยะเวลาต่อมา ส่วนหมู่บ้านในที่ดอนห่างไกลจากแม่น้ำลำคลองการสูญเสียที่ดินมีไม่มากนัก เมื่อเทียบกับกรณีหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ เพราะที่ดินเหล่านี้ชาวบ้านได้บุกเบิกและเป็นเจ้าของเอง แต่ต่อมาก็สูญเสียให้แก่พ่อค้าคนกลางที่เป็นคนรับซื้อข้าวหรือที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในหมู่บ้านเพื่อค้าขาย และให้ชาวบ้านกู้เงิน งานของ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ ได้ชี้ให้เห็นว่า ภายหลังการค้าข้าวขยายตัว ได้เกิดชนชั้นนายทุนเข้ามาในหมู่บ้าน นายทุนเหล่านี้ อาทิเช่น นายทุนเงินกู้ พ่อค้าคนกลาง และเจ้าของโรงสี นายทุนเหล่านี้โดยเฉพาะพ่อค้าคนกลางได้เข้ามาทำหน้าที่ผูกขาดในการเชื่อมโยงเศรษฐกิจหมู่บ้านกับตลาดโลก จนคนกลุ่มนี้ได้รับผลประโยชน์ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมากมายจากเปลี่ยนแปลงในด้านการค้า การให้กู้เงิน การให้เช่าที่ดิน และด้วยการมีโอกาสทางเศรษฐกิจที่ดีกว่าชาวนา ชนชั้นนายทุนเหล่านี้ได้เข้าไปมีบทบาทเด่นชัดในความสัมพันธ์ทางการผลิตกับหมู่บ้านควบคู่ไปกับรัฐบาลในภาพรวม ชาวนาในภาคกลางจึงถูกขูดรีดแบบศักดินาและถูกขูดรีดแบบทุนนิยม (สุวิทย์ อ้างใน เอกวิทย์ 2540 : 323) แม้ว่าทุนนิยมจะคุกคามเข้าไปในหมู่บ้านที่ดอนห่างไกลจากกรุงเทพฯ แต่ผลกระทบของทุนนิยมต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะชาวนายังมิได้ถูกดูดเข้าไปในวิธีการผลิตแบบทุนนิยม กล่าวคือ การทำนอยังคงอาศัยรูปแบบการทำนาโดยอาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ กำเนิดของแรงงานรับจ้างเป็นไปอย่างเชื่องช้า หรือในบางพื้นที่ที่ไม่มีแรงงานรับจ้าง ชาวนามิได้ออกไปรับจ้างขายแรงงานในเมือง และหากชาวนาประสบกับปัญหาการขาดแคลน

แรงงาน เขาก็จะร่วมกัน “แลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “ลงแขก” โดยไม่ต้องจ่ายค่าแรงเป็นเงิน แต่จะมีการจัดเลี้ยงอาหารแทน วิธีการ “ลงแขก” ก็จะทำกันในหมู่เครือญาติ ตลอดจน “เพื่อนบ้าน” ในละแวกหมู่บ้านนั้น ในขณะที่พฤติกรรมการผลิตนั้น ในท้องที่ ๆ มีน้ำอุดมสมบูรณ์ ทำนาได้ ชาวนาที่ทำนา แต่จะเก็บข้าวไว้กิน ขายเฉพาะส่วนที่คาดว่า “เหลือกิน” เท่านั้น และพร้อมกันนั้นก็จะปลูกผักและผลไม้ไว้รับประทานเองด้วย ลักษณะการผลิตดังกล่าวจึงมีผลให้ “การสะสมทุน” ในชนบทเป็นไปอย่างเชื่องช้า ความแตกต่างของชนชั้นจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 5 ประการ ที่มีผลให้ความแตกต่างทางชนชั้นของชาวนารายย่อยในหมู่บ้านภาคกลางมีน้อยคือ

ประการแรก ดังได้กล่าวมาแล้วที่ราบภาคกลางมีที่ดินมากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร ศาสตราจารย์ Zimmerman ได้แสดงทัศนะในการสำรวจเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางว่า “ประเทศสยามไม่มีพลเมืองมากเกินไป การมีพลเมืองเพิ่มขึ้นแม้อีก 50 ปีข้างหน้า ก็จะไม่เป็นภัยแก่เศรษฐกิจของประเทศเลย แต่การที่จะเพิ่มจำนวนพลเมืองของประเทศอื่นให้พอแก่เนื้อที่นั้นย่อมเป็นการยากอยู่” (ซิมเมอร์แมน (ฉบับภาษาไทย) 2525: 184) และเขาได้ตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า พื้นที่ในตอนเหนือของภาคกลางริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยายังไม่ใช้เนื้อที่เพาะปลูกอย่างเต็มที่ ตั้งแต่จังหวัดพิษณุโลกลงมาถึงจังหวัดลพบุรี ยังมีพื้นที่ทำการเพาะปลูกอยู่อีกมาก ราษฎรจึงสามารถางป่าออกไป (ซิมเมอร์แมน 2525: 184) ดังนั้นหากลูกหลานชาวนาที่พ่อแม่ไม่มีที่พอจะแบ่งให้ยังสามารถไปแผ้วถางที่ดินใหม่ คือเป็นชาวนาบุกเบิกได้ ดังนั้นชาวนาจึงสามารถที่จะหลีกเลี่ยงจากการเป็นชาวนาไร้ที่ดินได้ (ผาสุก 2542: 55)⁶ และดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน การขยายเนื้อที่ทำกินแม้จะมีผลให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำ แต่ทว่าผลผลิตต่อหนึ่งหน่วยแรงงานอยู่ในระดับสูง ระบายรายได้จึงค่อนข้างสูงด้วย

ประการที่สอง การผลิตข้าวมีผลให้การสะสมทุนต่ำ ด้วยลักษณะการผลิตข้าวที่ดำเนินโดย “เกษตรกรรายย่อย” โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ มิได้ส่งผลเชื่อมโยงไปข้างหน้าและถอยหลัง (forward and backward linkage effects) การขยายตัวของการปลูกข้าวจึงไม่ได้ส่งผลให้อุตสาหกรรมปุ๋ย และอื่น ๆ ขยายตัวน้อยกว่าที่ควรจะเป็น การสะสมทุนในหมู่บ้านจึงเกิดขึ้นได้ช้า ความแตกต่างทางชนชั้นชาวนารวย ชาวนาจน ชาวนาไร้ที่ทำกิน ตลอดจนแรงงานรับจ้างจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น

ประการที่สาม ด้วยลักษณะของ “เกษตรกรรายย่อย” และใช้แรงงานภายในครัวเรือนเป็นสำคัญและการผลิตของชาวนาก็มิได้มุ่งหากำไรเป็นสำคัญ เพราะชาวนาผลิตข้าวได้มากกว่าปริมาณ

⁶ นโยบายของรัฐบาลก็มีส่วนสำคัญต่อการจับจองที่ดินของเกษตรกรรายย่อย เพราะรัฐบาลต้องการกระจายการถือครองที่ดินไปยังคนกลุ่มต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน กล่าวคือ ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก่อนเดือนกรกฎาคม 1943 รัฐบาลได้ออกใบเทียบย่ำให้ประชาชนทั่วประเทศ 106,064 ราย คิดเป็นเนื้อที่ 1.9 ล้านไร่ และพอถึงเดือนกรกฎาคมปีเดียวกันก็เพิ่มขึ้นเป็น 131,572 ราย หรือคิดเป็นเนื้อที่ 2.4 ล้านไร่ (สมภพ 2536 : 112)

ที่ใช้เองเพียงเล็กน้อย การผลิตเพื่อค้าขายของชาวนากระจุกตัวอยู่เฉพาะแถวรังสิต ัญบุรี อัญญา และสุพรรณบุรี ในขณะที่อาณาบริเวณนอกจากนี้ อาทิเช่น สระบุรี เพชรบุรี และจันทบุรี ชาวนาได้สามารถผลิตข้าวได้มากกว่าปริมาณที่ใช้เองเพียงเล็กน้อย (Zimmerman 1931 : 116) ดังนั้นผลกระทบต่อภาวะการเปลี่ยนแปลงของราคาและตลาดย่อมส่งผลจำกัดต่อระดับรายได้ของชาวนารายย่อย ดังจะเห็นว่า เศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 1930 มีผลกระทบต่อระดับรายได้ของชาวนาในภาคกลางค่อนข้างจำกัด เมื่อเทียบกับประเทศผู้ผลิตข้าวส่งออกอื่น ๆ เช่น เวียดนาม พม่า เป็นต้น จอห์น สตัน 2530 Brown 1991) ปัจจัยที่มีผลให้รายได้แตกต่างกันจึงมีให้อยู่ที่ภาวะราคาและภาวะการณ์ทางตลาด หากแต่อยู่กับสถานการณ์ทางด้านฟ้าฝนและดินฟ้าอากาศเป็นสำคัญ “เกษตรกรรายย่อย” ในหมู่บ้านภาคกลางได้มีการปรับตัวกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำและราคาข้าวตก ในทศวรรษ 1930 โดยได้หันไปทำการผลิตเพื่อเลี้ยงตัว และใช้เวลามากขึ้น โดยทำหัตถอุตสาหกรรมในครัวเรือนเพื่อใช้เอง นอกจากนี้เกษตรกรแก้ปัญหาเศรษฐกิจด้วยการแบ่งปันและช่วยเหลือกันทางด้านทรัพย์สินและความจน (ผาสุก 2542: 53)

ประการที่สี่ “ข้าว” เป็นพืชที่ใช้แรงงานเข้มข้นเป็นปัจจัยการผลิต (labor intensive crop) ด้วยโครงสร้างพื้นฐานการผลิตข้าวของไทยในภาคกลางใช้พื้นที่ดินและแรงงานมากกว่าประเทศอื่น ๆ อันมีผลให้ต้นทุนแรงงาน (ค่าจ้าง) ได้เพิ่มสูงขึ้น เพราะการขยายเนื้อที่เพาะปลูกที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้ต้องมีการใช้แรงงานมาก ในขณะที่ “แรงงาน” ในที่ราบภาคกลางขาดแคลน ย่อมมีผลให้ “อัตราค่าจ้าง” ถีบตัวสูงขึ้นเป็นอันมาก อัตราค่าจ้างสูงย่อมมีผลให้ต้นทุนในการผลิตข้าวสูงมากกว่าที่ควรจะเป็น จึงเป็นเหตุให้การทำนาขนาดใหญ่เพื่อการค้ามีอาจเกิดขึ้นได้ การสะสมทุนขนาดใหญ่จากการผลิตข้าวจึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ความแตกต่างของชนชั้นจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น และด้วยลักษณะของ “การขาดแคลนแรงงาน” มีผลให้เจ้านาย เจ้าที่ดิน ผู้มีความประสงค์จะลงทุนขยายการทำนาต้องแข่งขันกันเองเพื่อแย่งแรงงานหรือผู้เช่ามาให้มาอยู่กับตนเอง นายจอห์น สตัน ได้สรุปว่า ในช่วง ค.ศ.1880-95 เจ้าที่ดินเป็นอันมากได้มีข้อเสนอที่จะไม่เก็บค่าเช่านาในช่วงปีแรก ๆ ของการบุกเบิกที่นาใหม่ ๆ (เช่น การหักร้างถางพง) เจ้าที่ดินและ “นายกอง” (หรือผู้ดูแลผลประโยชน์ของเจ้าของที่ดิน) จะดูแลผู้เช่าที่ดินด้วยความกรุณาและเห็นอกเห็นใจ (จอห์น สตัน อ้างใน Molle 199 : 108) และในยามที่เศรษฐกิจตกต่ำ เช่น ในทศวรรษ 1930 อัตราค่าเช่าที่นาได้ลดลงและผู้เช่าเลือกที่จะทำสัญญาเช่าแบบแบ่งผลผลิตมากกว่าจะทำสัญญาแบบจ่ายเป็นเงินสดตายตัว เพราะผู้เช่าจะได้ประโยชน์จากราคาข้าวที่ต่ำลง ผู้เช่าเป็นจำนวนมากจะทำสัญญาค่าเช่าเป็นเงินสดยกเว้นแต่เจ้าของที่ดินจะลดค่าเช่าให้ ปรัชญาการณเช่นนี้แสดงถึงเจ้าที่ดินไม่มีอำนาจเหนือผู้เช่าแต่อย่างใด (Molle 1999: 108-115) นอกจากนี้นโยบายของรัฐบาลก็มีผลต่อการลดลงอำนาจของเจ้าที่ดิน เพราะรัฐบาลได้ออกกฎหมายในเดือนกันยายน ค.ศ.1932 โดยกฎหมายดังกล่าวไม่อนุญาตให้เจ้าที่ดินยึดพืชผลและวัวควายของผู้เช่า (Molle 1999: 110) ภาวะการณ์ดังกล่าวข้างต้นมีผลให้ผู้เช่ามีถูกผลักดันให้กลายเป็นชนชั้นชาวนาไร้ที่ดินหรือแรงงานรับจ้าง

ประการที่ห้า ปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ก็มีผลให้การสะสมทุนเพื่อการพัฒนาไปสู่ “ทุนนิยม” ในชนบทเป็นไปอย่างเชื่องช้า ศาสตราจารย์ Hary T. Oshima ได้เสนอว่า ลมมรสุมมีอิทธิพลใหญ่หลวงต่อชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของคนในแถบเอเชียอาคเนย์ (Oshima 1987) เขาชี้ให้เห็นว่า (ลักษณะการผลิตข้าวและการเกษตรอื่น ๆ) ถูกกำหนดจากอิทธิพลของลมมรสุมที่ทำให้ฝนตกชุกเพียง 4 เดือน และพื้นที่ส่วนใหญ่ยังขาดชลประทานทำให้ไม่อาจใช้เพาะปลูกได้ตลอดทั้งปี ลักษณะของเทคโนโลยีการผลิตและการใช้แรงงานจึงถูกกำหนดโดยภาวะการกระจุกตัวของความเข้มข้นและระยะเวลาของฝนตก การถือครองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าวจึงมีขนาดเล็ก (ประมาณ 20-25 ไร่ต่อครัวเรือน) เพราะว่าการทำนาจะต้องรีบเร่งทำให้เสร็จโดยเร็ว โดยใช้ “แรงงานจากครัวเรือน” เป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ “การสะสมทุน” จึงมีขอบเขตจำกัดและเป็นไปอย่างเชื่องช้า เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศในยุโรปและตะวันตก เพราะชาวนาในแถบเอเชียอาคเนย์ไม่สามารถดึงแรงงาน “ราคาถูก” จากนอกภาคเกษตรได้ง่ายนัก เพราะเกษตรกรจะต้องเสนอ “ค่าจ้าง” ในอัตราที่สูงกว่าภาคการผลิตนอกภาคเกษตรกรรม ด้วยเหตุนี้ระบบการผลิตข้าวจึงอาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ ระบบการผลิตแบบฟาร์มขนาดใหญ่จึงไม่เกิดในชนบท ความแตกต่างทางชนชั้นในชนบทจึงเกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า

บทที่ 2

การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจตลาด

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง (ค.ศ.1941-1945) และหลังจากนั้นอีก 4-5 ปี หมู่บ้านไทยได้รับผลกระทบเป็นอันมากจากภาวะเงินเฟ้อในระดับสูง (เงินเฟ้อในช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 สูงถึงกว่าร้อยละ 1000) ซึ่งส่งผลให้รายได้ที่แท้จริงของชาวนาที่ผลิตเพื่อขายลดลงเป็นอันมาก ผลที่ตามก็คือ ชาวนาจำนวนหนึ่งได้อพยพเข้าสู่กรุงเทพฯ เพื่อหางานทำ และเพิ่มรายได้ พลเมืองของกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้น (จะได้กล่าวต่อไป) ผลของเงินเฟ้อมีเพียงแต่มีผลต่อการลดลงของรายได้ของเกษตรกร หากแต่มีผลให้ระดับรายได้ที่แท้จริงของข้าราชการลดต่ำลงเป็นอันมาก (ตารางที่ 2.1)

ตารางที่ 2.1 แสดงถึงระดับเงินเดือนที่เป็นตัวเงินและแท้จริงของข้าราชการในช่วงปี ค.ศ.1933 ถึงปี ค.ศ.1954 ผลกระทบของการเพิ่มขึ้นของระดับราคามีผลสำคัญต่อการลดลงอย่างรวดเร็วของข้าราชการชั้นผู้น้อยและผู้ใหญ่ ดังจะเห็นได้ว่า ข้าราชการชั้นผู้น้อยซึ่งมีเงินเดือนที่แท้จริง (เงินเดือนที่เป็นตัวเงินปรับด้วยดัชนีของราคาข้าว) ในปี ค.ศ.1933 เท่ากับ 20 บาท ผลของการเพิ่มขึ้นของระดับราคาสินค้าโดยทั่วไปมีผลให้ระดับเงินเดือนลดลงเท่ากับ 9.16 บาท ในปี ค.ศ.1942 และเหลือเพียง 1.32 บาท ในปี ค.ศ.1948 ในขณะที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มีระดับเงินเดือนเท่ากับ 1,000 บาท ในปี ค.ศ.1933 มีเงินเดือนลดลงเท่ากับ 458.09 บาท ในปี ค.ศ.1942 และเหลือเพียง 52.74 บาท ในปี ค.ศ.1948 (ตารางที่ 2.1) การลดลงอย่างรวดเร็วของระดับรายได้ของข้าราชการมีผลให้การทุจริตและคอร์รัปชันมีอย่างแพร่หลาย เพราะข้าราชการพยายามจะแสวงหารายได้อื่นเพื่อชดเชยการลดลงของรายได้ พฤติกรรมการแสวงหาค่าเช่าทางเศรษฐกิจ (rent-seeking behaviour) ของข้าราชการจึงมีอยู่อย่างแพร่หลาย อาทิเช่น ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จำนวนมากได้เข้าไปดำรงตำแหน่งคณะกรรมการในวิสาหกิจเอกชนและรัฐวิสาหกิจเป็นจำนวนมาก (รังสรรค์ 2530, สังคีต 2527, พอพันธ์ 2542) จำนวนรัฐวิสาหกิจในกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว รัฐบาลในระยะสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังจากนั้นรัฐบาลไม่เลือกที่จะปรับเงินเดือนข้าราชการเพิ่มขึ้น แต่จะพยายามรักษาระดับราคาสินค้าในเมืองไม่ให้สูงขึ้น โดยรัฐบาลได้เลือกการ “ห้ามส่งออกข้าว” ในช่วงสงครามและเก็บ “ภาษีข้าวส่งออกข้าว” ในระดับสูง ในระยะหลังสงครามเพื่อทำให้ราคาข้าวต่ำลง (ทั้งนี้เพราะข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย) เพื่อไม่ให้ค่าครองชีพถีบตัวสูงขึ้นไปอีก ทั้งนี้เพื่อบรรเทาผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อรายได้ที่แท้จริงของข้าราชการและคนงานไร้ฝีมือในเมือง ตลอดจนผู้บริโภค ระดับราคาข้าวภายในประเทศที่ต่ำลงจึงเป็นการผลักดันให้เกษตรกรภาคเกษตรกรรม ภาคเกษตรกรรมต้องล้าหลังอยู่เรื่อย ๆ ผลกระทบการผลิตข้าวจึงลดลง อัตราการเพิ่มขึ้นของการส่งออกข้าวไปต่างประเทศจึงอยู่เกณฑ์ต่ำ (ดูการวิเคราะห์ใน Ammar 1975 พอพันธ์ 2544) หมู่บ้านภาคกลางได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงเป็นอันมากเพราะเป็นพื้นที่ปลูกข้าว “เพื่อขาย” ที่ใหญ่ที่สุด เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น

ตารางที่ 2.1 เปรียบเทียบระดับเงินเดือนเป็นตัวเงินและแท้จริงของข้าราชการชั้นผู้น้อยและผู้ใหญ่

ค.ศ.1933-1954

หน่วย: บาท

ค.ศ.	เงินเดือน (ตัวเงิน)		ดัชนีราคาข้าว	เงินเดือน	เงินเดือน
	ต่ำสุด	สูงสุด		(แท้จริง) ของ	(แท้จริง) ของ
				ข้าราชการ ชั้น	ข้าราชการ ชั้น
	(1)	(2)	(3)	ต่ำสุด	สูงสุด
				(1)/(3)*100	(2)/(3)*100
1933	20	1,000	100.0	20.00	1,000.00
20-Dec-36	20	1,000	95.4	20.96	1,048.22
7-Oct-39	20	1,000	106.4	18.80	939.85
24-Oct-42	20	1,000	218.3	9.16	458.09
1-Jan-48	20	1,000	2,275.20	1.32	52.74
18-Mar-51	30	1,200	2,422.00	1.24	55.94
16-Mar-54	30	1,300	2,807.30	1.07	45.58

แหล่งที่มา: (กรมบัญชีกลาง และ Statistical Yearbook of Thailand, Various Issues)

ในขณะที่ผลผลิตการผลิตข้าวตกต่ำลง อัตราการเกิดของประชากรกลับเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะประชากรในชนบท อัตราการเพิ่มของประชากรในภาคกลางในทศวรรษ 1940 เท่ากับร้อยละ 2.6 และเพิ่มเป็น 3.2 ในทศวรรษ 1950 อัตราการเพิ่มสูงกว่าอัตราการเพิ่มของทั้งประเทศซึ่งเท่ากับ 2.4 และ 3.0 ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน (ESCAP 1982: 14) การเพิ่มของประชากรในระดับสูงในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกมิได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นและลดลงในบางช่วงเวลาส่งผลให้ผลผลิตของแรงงานเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า ปัจจัยดังกล่าวย่อมกดดันต่อรายได้ของเกษตรกรที่ปลูกข้าว (ประกอบกับภาวะเงินเฟ้อและการขาดแคลนยาและเครื่องนุ่งห่มในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2) ผลที่ตามก็คือ มีการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านในภาคกลาง เพราะหมู่บ้านในภาคกลางตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ และเดินทางมากรุงเทพฯ ได้สะดวกกว่าภูมิภาคอื่น เข้าสู่ “กรุงเทพฯ เป็นอันมาก ประชากรของกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นในปี ค.ศ.1940 ประชากรอาศัยอยู่เขตเทศบาลนครกรุงเทพฯ เท่ากับประมาณกว่า 600,000 คน และเพิ่มขึ้นเป็นประมาณเกือบ 1 ล้านคนในปี ค.ศ.1954 และหากรวมประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลธนบุรีด้วย ประชากรที่อาศัยในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น 1,207,757 ล้านคน (ตารางที่ 2.2) แรงงานชาวไทยได้เข้ามาแทนที่แรงงานชาวจีนอพยพซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของ

กรุงเทพฯ มานับแต่ต้นศตวรรษที่ 19 กรุงเทพฯ จึงเป็นเมืองหลวงที่มีลักษณะเศรษฐกิจและสังคมเป็นของ “คนไทย” มากยิ่งขึ้น (Thompson 1947: 242)

ตารางที่ 2.2 ประชากรของกรุงเทพฯ ค.ศ.1943 – 1954

ปี	ประชากร	อัตราการเพิ่ม (%)
1943	843,431	-
1944	888,788	5.3
1945	897,886	1.0
1946	733,999	-18.2
1947	781,652	6.4
1948	860,707	10.1
1949	907,848	5.4
1950	963,626	6.1
1951	1,020,291	5.8
1954	1,207,757	5.7

แหล่งที่มา: (รายงานกิจการเทศบาลกรุงเทพ และธนบุรี ฉบับต่าง ๆ)

ข้อความตอนหนึ่งจากเอกสารจดหมายเหตุแสดงถึงเหตุผลการขยายตัวของกรุงเทพฯ ดังนี้:

“เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งของการเพิ่มขึ้นของประชากรในกรุงเทพฯ ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 คือ การย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมือง เพราะงานในเมืองมีมากกว่าประกอบกับอัตราค่าจ้างในเมืองที่เพิ่มสูงขึ้นในชนบท ในช่วงสงครามกิจกรรมทางเศรษฐกิจ (ในหมู่บ้าน – ผู้เขียน) ได้ลดลง ชาวนาเป็นจำนวนมากได้ละทิ้งไร่นาเพื่อหางานใหม่ในกรุงเทพฯ เพราะรายได้ที่ได้นั้นมีน้อยหรือแทบหาไม่ได้เลย การส่งออกได้ยุติลงชั่วคราว ชายหนุ่มได้ถูกเกณฑ์ให้เป็นทหารมาอยู่กรุงเทพฯ เพื่อควบคุมสถานการณ์การเมือง และป้องกันภัยจากทหารญี่ปุ่นผู้ก้าวร้าว ผู้คนที่ย้ายถิ่นเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้เคยชินกับชีวิตที่สะดวกสบาย.... จำนวนประชากรในกรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติขึ้น ประชากรของกรุงเทพฯ มีเพียง 600,000 คนเท่านั้น แต่ในปัจจุบัน (ปี ค.ศ.1955) ประชากรเพิ่มขึ้นถึงกว่า 1,200,000 คน หรือเพิ่มขึ้นถึงกว่าสองเท่าตัว” (กช.การคลัง 0301.2.12/3 (2499))

การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ในฐานะเป็นเมืองการค้าและอุตสาหกรรม นับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 และระยะเวลาต่อมาหลังทศวรรษ 1960 ได้ส่งผลอย่างยิ่งยวดต่อการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชนบทเป็นอันมากเพราะกรุงเทพฯ มีฐานะเป็น “ตลาดขนาดใหญ่” ของสินค้าเกษตรและ “ตลาดแรงงานราคาถูก” ตลอดจนปัจจัยส่งเสริมการขยายตัวของการผลิตและการค้าแบบ “ทุนนิยม” เข้าสู่ชนบท (เราจะกล่าวถึงประเด็นนี้ในภายหลัง)

หมู่บ้านไทยในภาคกลางในช่วงทศวรรษ 1950 ได้ถูกเชื่อมกับกรุงเทพฯ โดยการสร้างถนนทางหลวงเป็นอันมาก จากรายงานของธนาคารโลกได้ชี้ให้เห็นว่า “ก่อนปี ค.ศ.1936 ทางหลวงแผ่นดินเกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีที่มียี่สิบกว่า” (ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ 2503: 157) ระหว่างปี ค.ศ.1936-1941 รัฐบาลได้มีโครงการห้าปีเพื่อสร้างถนนเป็นระยะทางทั้งสิ้นเท่ากับ 2,880.3 กิโลเมตร (กช.สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5 (2477-2496)) ซึ่งในแผนดังกล่าวได้มีการสร้างทางเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดต่าง ๆ ในภาคกลาง และทางหลวงทั่วประเทศ ถนนที่เชื่อมกรุงเทพฯ กับจังหวัดในภาคกลางคือ อาทิเช่น กรุงเทพฯ – สมุทรปราการ – ฉะเชิงเทรา – สัตหีบ – ระยอง (กช.สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5/5 (2478-2496)) แต่โครงการสร้างถนนทั่วราชอาณาจักรดังกล่าวประสบปัญหากับความล่าช้า และไม่สามารถดำเนินการสร้างได้เนื่องจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและสงครามโลกตลอดจนระยะเวลาที่ไม่สงบในช่วงสงครามโลกยุคใหม่ ๆ ในปี ค.ศ.1940 ยังไม่มีถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลาง (ยกเว้นถนนสั้น ๆ ที่เชื่อมกรุงเทพฯ กับสมุทรปราการที่ตำบลบางด้วน กับถนนที่เชื่อมกรุงเทพฯ กับนนทบุรี โดยผ่านบางซื่อและสะพานพระราม 5 (กรมศิลปากร 2520: 320-324) เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีถนนทางหลวงจำนวนน้อยโดยเฉพาะกรุงเทพฯ เชื่อมกับจังหวัดในภาคกลางเพราะอุปสงค์ต่อถนนเพื่อการขนส่งต่ำ เนื่องจากเศรษฐกิจหลักของหมู่บ้านในภาคกลางคือข้าว และการขนส่งข้าวสู่กรุงเทพฯ เขตอื่น ๆ ก็อาศัยแม่น้ำ ลำคลอง ในที่ราบลุ่มภาคกลางเป็นสำคัญ นอกจากนี้หมู่บ้านหลายแห่งในพื้นที่ภาคกลางได้มีการ “ผลิตเพื่อยังชีพ” หรือมีผลผลิตส่วนเกินเพื่อขายจำนวนเล็กน้อย ด้วยเหตุนี้ความต้องการถนนในทางเศรษฐกิจจึงมีน้อย เพราะข้าวซึ่งเป็นสินค้าที่มีน้ำหนักต่อหน่วย (bulky products) ก็ได้ประโยชน์จากต้นทุนต่อหน่วยที่ลดต่ำลงโดยการขนส่งทางน้ำ นอกจากนี้ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือที่ราบภาคกลาง หากนับรวมกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่แล้ว ระดับความเป็นเมืองต่ำ (low level of Urbanization) เมืองที่รายล้อมกรุงเทพฯ อาทิเช่น อโยธยา ชลบุรี นครปฐม นนทบุรี ปทุมธานี ล้วนแล้วแต่เป็นเมืองขนาดเล็กที่ประชากรในเขตเทศบาลไม่ถึง 40,000 คน (แม้ในปี ค.ศ.1960 ประชากรที่อาศัยในเขตเทศบาลของจังหวัดอโยธยามีเท่ากับ 33,547 เท่านั้น) (กรมการปกครอง, ฉบับต่าง ๆ) ระดับความเป็นเมืองที่ต่ำแสดงถึงความต้องการใช้นถนนในกิจกรรมทางธุรกิจเช่นเดียวกับยุโรป หรือประเทศที่พัฒนาอื่น ๆ อยู่ในระดับต่ำด้วย การขาดแคลนถนนเชื่อมกรุงเทพฯ และที่ราบภาคกลางจึงมีผลต่อ “การเติบโตของตลาด” ของหมู่บ้านและ เมืองในภาคกลาง) เป็นไปอย่างเชื่องช้า (โดยเฉพาะหมู่บ้านในที่ดอนซึ่งอยู่ห่างจากแม่น้ำและลำคลอง) มีผลให้

หมู่บ้านถูกตัดขาดจากโลกภายนอก โดยเฉพาะฤดูฝน นอกจากนี้เพราะการไม่มีถนนทำให้ชาวนาข้าวไร้ขาดแรงจูงใจในการใช้รถยนต์เพื่อการขนส่ง ในหลายพื้นที่จึงต้องอาศัยเรือและเกวียน ในการบรรทุกผู้ตลาดมีผลให้เสียเวลามากมาย สินค้าบางประเภทเช่น ผลไม้เน่าเสียขายได้

นับแต่ปี ค.ศ.1950 เป็นต้นมา รัฐบาลโดยความช่วยเหลือของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้ก่อสร้างทางหลวงและเครือข่ายของถนนเป็นอันมาก มูลค่าความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาในการสร้างถนนมีมากกว่าครึ่งหนึ่งของมูลค่าความช่วยเหลือทั้งหมดในทศวรรษ 1950 (มัสแคต 2536: 118) การสร้างถนนมีสามระยะ ระยะที่หนึ่ง เริ่มในปี ค.ศ.1950 ถึงปี ค.ศ.1956 มีความยาวของถนนทั้งสิ้น 9,068 กิโลเมตร ระยะที่สองสร้างระหว่างปี ค.ศ.1956-1960 มีระยะทางทั้งสิ้นเท่ากับ 3,629 กิโลเมตร หรือมีการสร้างทางหลวงหลักเพิ่มอีก 31 สาย และระยะที่สามในช่วงปี ค.ศ.1962-1969 มีระยะทางยาวทั้งสิ้น 4,959 กิโลเมตร (กช.สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.66.5/5 (2477-2496), กช.สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.71/18 (2478-79) และ กช.การคลัง 0301.2.4/52 (2513)) ถนนทางหลวงจะเริ่มสร้างจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภาคกลางก่อนและขยายไปสู่ภาคอื่น ๆ ถนนที่สำคัญที่สร้างในภาคกลาง ในช่วงปี ค.ศ.1950-54 คือ ถนนเชื่อมกรุงเทพฯ - นครปฐม - ราชบุรี - เพชรบุรี - ชะอำ - หนองแค - ประจวบคีรีขันธ์ นอกจากนี้มีการสร้างถนนเชื่อมหลักสี่ - มินบุรี - ฉะเชิงเทรา เชื่อมระยอง - จันทบุรี เชื่อมชัยนาท - นครสวรรค์ เชื่อมฉะเชิงเทรา - ปราจีนบุรี เชื่อมกาญจนบุรี และสุพรรณบุรี (กช. (2) สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.71/18 (2498-99)) ในช่วงที่สองในปี ค.ศ.1956-60 ถนนที่สร้างในภาคกลางคือ สุพรรณบุรี - ศรีประจันต์ และสิงห์บุรี กาญจนบุรี และ เจริญสามองค์ (กช. (2) สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.71/18 (2498-99))

การสร้างถนนทางหลวงอย่างขนานใหญ่ทั่วประเทศนับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา ส่งผลให้หมู่บ้านได้เชื่อมโยงกับโลกภายนอกจนถึงกลางทศวรรษ 1970 ชนบทภาคกลางเป็นพื้นที่ที่มีความหนาแน่นของถนนเมื่อเทียบกับพื้นที่มากที่สุด เมื่อเทียบกับชนบทอื่น ๆ ของประเทศ (World Bank 1983: 130) ชนบทในภาคกลางตอนกลาง (Center-Middle) มีความยาวของถนน (ลาดยางและถนนลูกรัง) สูงถึง 302.31 กิโลเมตรต่อพื้นที่ 1,000 ตารางกิโลเมตร (World Bank 1983)

นอกจากนี้ถนนลาดยางหรือถนนคุณภาพยังกระจุกตัวในภูมิภาคภาคกลางมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย แม้ว่าวัตถุประสงค์หลักของการสร้างถนนแม้ว่าจะเป็นเหตุผลทางการเมือง และความมั่นคงของชาติเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ แต่ทว่าถนนก็มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางเป็นอันมาก ถนนที่สำคัญในที่ราบภาคกลางคือ ถนนมิตรภาพ ถนนเชื่อมระหว่างสัต์หีบถึงฉะเชิงเทรา และถนนระหว่างฉะเชิงเทราและโคราช ถนนมิตรภาพที่เชื่อมสระบุรี-โคราช ได้เปิดให้ยานพาหนะใช้ได้เป็นช่วง ๆ ระหว่างกลางปี 1957 จนถึงกลางปี 1958 ได้ส่งผลให้พื้นที่เพาะปลูกบนที่ราบสูงหรือพีชไร้ โดยเฉพาะข้าวโพด เป็นอันมากในเขตสระบุรี (และโคราช) ข้าวโพดคิดเป็นร้อยละ 90 ของพืชไร่ทั้งหมดของจังหวัดสระบุรี ในช่วงปี ค.ศ.1957-1968 การขยายตัวของ การเพาะปลูกพืชไร่มีผลให้ชาวนาข้าวไร้ได้จับจองพื้นที่เพาะปลูก

บริเวณสองข้างทางของถนนมิตรภาพเป็นอันมาก การเพาะปลูกข้าวและผลผลิตข้าวมีแนวโน้มขยายตัวอย่างเชื่องช้า (Visit 1971: 35)

ถนนมิตรภาพจึงมีผลต่อหมู่บ้านในการผลิตสินค้าทางการเกษตรคือพืชไร่ขึ้นอย่างมากในบริเวณสระบุรี และมีผลต่อการเชื่อมหมู่บ้านเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า เพราะพืชไร่เหล่านี้เกษตรกรได้ขายเพื่อส่งออก ถนนเป็นตัวเชื่อมให้มีบริการการขนส่งโดยรถบรรทุกไปยังตลาดกรุงเทพฯ ในราคาถูก กลางทศวรรษ 1950 มีเพียงรถยนต์ 100 คันต่อวัน วิ่งผ่านถนนสระบุรี – โคราซ (สายเก่า) แต่ทว่าหลังถนนมิตรภาพได้สร้างเสร็จแล้วในปี ค.ศ.1958 มีรถยนต์วิ่งประมาณ 2,500 คันต่อวัน ในทศวรรษต่อมาและ 2 ใน 3 ของรถยนต์เป็นรถบรรทุกและรถโดยสาร (Department of Highways 1969) นาย Muscat สรุปว่า “การสำรวจการจราจรใกล้สระบุรีชี้ให้เห็นว่าทางหลวงถนนมิตรภาพมีการใช้งานมากที่สุดสายหนึ่งในประเทศ ครั้งหนึ่งของจำนวนพาหนะที่ผ่านด่านตรวจเป็นรถบรรทุกและร้อยละ 60 เป็นรถที่เล่นเข้าออกกรุงเทพฯ...อัตราค่าขนส่งข้าวโพดที่สระบุรี (และโคราซ) ลดลงร้อยละ 20” (มัสแคต 2536: 121)

การสร้างถนนสายจะเชิงเทราเชื่อมสัทหีบ (ยาว 127 กิโลเมตร) และสายจะเชิงเทราเชื่อมโคราซ (ยาว 264 กิโลเมตร) ในทศวรรษ 1950 มีผลสำคัญต่อการบุกเบิกพืชไร่ หักร้างถางพงและการอพยพของจังหวัดต่าง ๆ นับเป็นพัน ๆ คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน นายมัสแคต ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “ทางหลวงสายนี้ก่อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานใหม่ของครอบครัวเกษตรกรที่อพยพมาจากที่อื่นเนื่องมาจากประชากรเพิ่มมากขึ้น ที่ได้ได้ถูกใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ ให้ผลผลิตต่าง ๆ ได้แก่ ไม้แปรรูป ไม้เผาถ่าน ข้าวโพดเพื่อส่งออกไปขายให้แก่ญี่ปุ่น และพืชผลอื่น ๆ อีก” (มัสแคต 2536: 29)

นอกจากการสร้างถนนอย่างขนานใหญ่ นับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา ได้มีโครงการปรับปรุงพื้นผิวถนนเดิมเพื่อให้ถนนมีคุณภาพเป็นจำนวนมาก เช่น การปรับปรุงถนนทางหลวงกรุงเทพฯ – นครปฐม เพื่อเชื่อมเมืองหลวงกับระบบขนส่งทางใต้ ถนนสายนี้มีความยาว 50 กิโลเมตร มียานพาหนะใช้มากรองลงมาจากถนนสายกรุงเทพฯ สระบุรี นาย Muscat ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “ถนนทั้งสองสายกลายเป็นถนนหลัก (กรุงเทพฯ – สระบุรี และ กรุงเทพฯ – นครปฐม ผู้เขียน) ของระบบทางหลวงภายในรัศมี 150 กิโลเมตร จากกรุงเทพฯ ซึ่งในปี 1984 ร้อยละ 50 ของการคมนาคมขนส่งของประเทศด้วยยานพาหนะทั้งหมดอยู่บนถนนสองสายนี้” (มัสแคต 2536: 127) ภาพสะท้อนของนาย Muscat ถนนมีผลต่อการเชื่อมโยงกรุงเทพฯ กับชนบทภาคกลางมากขึ้นตามลำดับ การสร้างถนนย่อมมีผลต่อการลดต่ำลงของต้นทุนการขนส่งและเข้าถึงตลาดโดยเฉพาะพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลออกไปจากเมืองใหญ่ออกไป เกษตรกรได้สนองตอบการผลิตโดยละทิ้งการผลิตพืชเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการผลิตเพื่อขายมากยิ่งขึ้น กระทรวงการคลังได้รายงานการสร้างถนนทั่วราชอาณาจักรเรื่อง “Thailand Road Investment Program” ในปี ค.ศ.1953 มีผลต่อการเพิ่มการผลิตเพื่อตลาดดังต่อไปนี้:

“ต้นทุนการขนส่งที่ถูกลงจากการสร้างถนน จะกระตุ้นให้เกษตรกรได้เพิ่มผลผลิต ผลไม้ ผัก และพืชไร่ และพืชการค้าอื่น ๆ (cash – crops) โดยเฉพาะพื้นที่ใกล้กรุงเทพฯ และเมืองใหญ่อื่น ๆ โดยเกษตรกรจะได้ผลตอบแทน (ราคา - ผู้เขียน) สูงขึ้น และผู้บริโภคจะได้ประโยชน์ในแง่ที่ราคาที่ ต้องจ่ายจะต่ำลง หรือทั้งสองอย่าง และที่สำคัญเท่า ๆ กัน คือ การเชื่อมระบบถนนเข้าด้วยกันมีผลให้ การค้าระหว่างภูมิภาคได้ขยายตัวโดยการไหลเวียนเพิ่มขึ้นเพื่อสามารถบรรทุกสินค้ามูลค่าสูง (high-value goods) และสินค้าเน่าเสียง่าย (perishable products) ระหว่างกรุงเทพฯ และที่ราบภาค กลาง และไปไกลถึงเชียงใหม่-ลำพูน และสงขลา-หาดใหญ่ เป็นต้น ตลาดภายในประเทศขยายตัว ซึ่งบางแห่งเป็นตลาดใหม่ ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้ผลิต ผู้แปรรูป และพ่อค้าจะได้รับประโยชน์ นอก จากนี้ถนนได้เชื่อมพื้นที่ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ซึ่งในขณะนี้ (ในปี ค.ศ.1954-ผู้เขียน) ยังคงล้าหลังเป็น อันมากเพราะถูกตัดขาดจากโลกภายนอก ถนนจึงมีผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานใหม่โดยการบุกเบิกที่ดิน เพื่อทำกินและเลี้ยงปศุสัตว์อื่น ๆ ด้วย” (กช.การคลัง 1.3.3.2/1, 2497)

ในรายงานการตรวจราชการของพลเรือโท หลวงสุนาวินวิวัฒน์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวง มหาดไทย ณ หมู่บ้านที่จังหวัดในภาคตะวันออกคือ ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และจังหวัดตราด ในปี ค.ศ.1954 ได้แสดงทัศนะไว้ว่า

“อาชีพสำคัญของราษฎรส่วนใหญ่ได้แก่ การทำนา ทำสวนยางพารา สวนผลไม้ สวน พริกไทย นอกจากนี้ก็มีการทำไร่ การประมง การเผาถ่าน หาของป่า และอุตสาหกรรมต่าง ๆ..... พืชผลที่ได้จากการทำสวนผลไม้มีราคาสูงกว่าแต่ก่อน ตลอดจนการขนส่งก็ได้รับความสะดวกยิ่ง ขึ้น จึงได้มีราษฎรพากันมาจับจองที่ดินรกร้างว่างเปล่า เพื่อทำสวนผลไม้มากขึ้น นับว่าเป็นผลดีต่อ การเศรษฐกิจของประเทศเป็นอย่างมาก” (กช.มหาดไทย 0201.2.1.36/34 (2497))

กล่าวโดยสรุป การสร้างและปรับปรุงถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคกลางและภาคอื่น ๆ เป็น ปัจจัยสำคัญต่อการเพิ่มขึ้นของการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร (ข้าว พืชไร่ ตลอดจนผลไม้ และสัตว์ น้ำจากการประมง) เพื่อขายในตลาดสินค้าภายในและเพื่อขายเป็นสินค้าส่งออก ในการสนองตอบ กับต้นทุนค่าขนส่งที่ต่ำลง ตลาดที่ขยายตัวมากขึ้น ตลอดจนมีการขยายตัวจับจองพื้นที่การเกษตร ใหม่ ๆ พื้นที่ปลูกพืชไร่ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (ตารางที่ 2.3) นอกจากนี้การค้าภายในประเทศ หมู่ บ้าน กับกรุงเทพฯ และภาคต่าง ๆ ย่อมขยายตัวเพิ่มขึ้น เพราะหมู่บ้านในภาคต่าง ๆ ย่อมจะมุ่งการ ผลิตสินค้าชนิดหนึ่งหรือจำนวนหนึ่งซึ่งสามารถผลิตได้โดยราคาต้นทุนถูกกว่าภูมิภาคอื่น ๆ และทำ การแลกเปลี่ยนสินค้าที่ผลิตขึ้นกับท้องที่อื่น โดยมีหลักความได้เปรียบโดยเปรียบเทียบ ซึ่งหมาย ความว่า ท้องที่นั้น ๆ อาจจะทำการผลิตสินค้าที่ผลิตถูกที่สุด และซื้อสินค้าชนิดอื่น ๆ จากท้องที่อื่น ๆ ที่มีราคาแพงกว่าด้วย

ตารางที่ 2.3 เนื้อที่ปลูกพืชไร่ในภาคกลาง ค.ศ.1950-1993 (1,000 ไร่)

	1950-52	1959-60	1965-67	1980-81	1989-93
ข้าวโพด เลี้ยงสัตว์					
กลาง	102 (40.0)	699 (54.0)	3,453 (83.9)	2,016 (22.5)	2,866 (25.6)
ทั่วประเทศ	255 (100.0)	1,275 (100.0)	4,113 (100.0)	8,960 (100.0)	11,165 (100.0)
อ้อยโรงงาน					
กลาง	247 (59.9)	513 (56.3)	603 (69.7)	2,267 (77.4)	2,779 (64.6)
ทั่วประเทศ	412 (100.0)	911 (100.0)	865 (100.0)	2,927 (100.0)	4,298 (100.0)
มันสำปะหลัง					
กลาง	-	327 (88.1)	597 (76.8)	2,704 (35.5)	2,894 (30.2)
ทั่วประเทศ	-	371 (100.0)	777 (100.0)	7,596 (100.0)	9,562 (100.0)
ถั่วเหลือง					
กลาง	68 (50.0)	77 (55.3)	201 (75.2)	66 (8.37)	296 (9.2)
ทั่วประเทศ	135 (100.0)	139 (100.0)	267 (100.0)	788 (100.0)	3,209 (100.0)

แหล่งที่มา: คำนวณจาก ผาสุก (2542: 93)

หมายเหตุ: ตัวเลขในวงเล็บคือ ร้อยละ

ตัวเลขในตารางที่ 2.3 ได้แสดงถึงการขยายตัวของเนื้อที่เพาะปลูกพืชไร่ในภาคกลาง เมื่อเทียบกับทั้งประเทศ นับแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติเป็นต้นมา ในช่วงต้นทศวรรษ 1950 พื้นที่การเพาะปลูกพืชไร่ในภาคกลางยังมีขนาดเล็กมาก อาทิเช่น พื้นที่เพาะปลูกข้าวโพดมีเพียง 102,000 ไร่ อ้อยเท่ากับ 247,000 ไร่ ถั่วเหลือง 68,000 ไร่ เท่านั้น ในขณะที่พื้นที่เพาะปลูกข้าวโพดทั้งประเทศเท่ากับ 250,000 ไร่ อ้อยเท่ากับ 412,000 ไร่ ถั่วเหลืองเท่ากับ 136,000 ไร่เท่านั้น ซึ่งตัวเลข

ดังกล่าวได้สะท้อนภาพของพืชไร่มีบทบาทน้อยในทางเศรษฐกิจในภาคกลาง และภาคอื่น ๆ เมื่อเทียบกับข้าว ซึ่งเป็นพืชหลักของประเทศเพราะสภาพการเกษตรของไทยในช่วงต้นทศวรรษ 1950 ยังคงเป็นสภาพการเกษตรที่เน้นการปลูกข้าว และส่งออกข้าวเป็นสินค้าหลักของประเทศ เพราะเนื้อที่การถือครองของประเทศทั้งหมดที่ใช้ไปในการปลูกข้าวมีสัดส่วนสูงถึงกว่าร้อยละ 80 ของประเทศ และผลผลิตข้าวมีค่าเท่ากับร้อยละ 50 ของมูลค่าผลผลิตการเกษตรทั้งหมด ในขณะเดียวกันประชากรสองในสามของประเทศทั้งหมดมีอาชีพเป็นชาวนา และการส่งออกข้าวนำมาซึ่งรายได้เงินตราจากต่างประเทศถึงเกือบครึ่งหนึ่งของเงินตราต่างประเทศทั้งหมด (ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ 2503: 42-44) ในขณะที่พืชผลทางการเกษตรอื่น ๆ เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง อ้อย และปอ (ตลอดจนยางพาราและไม้สัก) มีความสำคัญน้อยทั้งในแง่พืชที่เพาะปลูก การส่งออก และแหล่งการจ้างงาน เมื่อเทียบกับข้าว ในขณะที่นับแต่กลางทศวรรษ 1950 ได้มีการขยายตัวอย่างขนานใหญ่ของพื้นที่ปลูกพืชไร่ในภาคกลาง โดยเฉพาะข้าวโพด อ้อย และมันสำปะหลัง เนื่องจากการตัดถนนทางหลวงซึ่งทำให้หมู่บ้านไทยสามารถติดต่อกับโลกภายนอก และติดต่อถึงกันได้โดยสะดวกเป็นอันมาก และอีกส่วนหนึ่งมาจากการที่เกษตรกรในหมู่บ้านตอบสนองต่อราคาที่เพิ่มขึ้น เนื่องมาจากความต้องการในตลาดโลกได้เพิ่มสูงขึ้นในทศวรรษ 1960 และ 1970 โดยการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก จริง ๆ แล้วมีเพียงแต่พืชไร่ที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ข้าวก็มีการขยายตัวเช่นเดียวกันในช่วงนี้ แต่อัตราการขยายตัวของพื้นที่การเพาะปลูกข้าวในภาคกลางเป็นไปอย่างเชื่องช้า กล่าวคือ พื้นที่ปลูกข้าวในปีในภาคกลางเท่ากับ 16.9 ล้านไร่ ในปี ค.ศ.1950-52 เพิ่มขึ้นเป็น 20.0 ล้านไร่ ในปี 1965-67 และได้ลดลงเป็น 11.9 ล้านไร่ ในปี 1988-1990 ในขณะที่ข้าวนาปรังมีการขยายตัวเพิ่มขึ้น ในช่วงกลางทศวรรษ 1980 พื้นที่นาปรังเท่ากับ 3.8 ล้านไร่ ในปี ค.ศ.1988-1990 (ผาสุก 2542: 57) เหตุผลที่เนื้อที่การเพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นค่อนข้างต่ำในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา เพราะว่า (1) เกษตรกรได้จับจองพื้นที่ ๆ ดีในเขตที่ราบลุ่มเกือบหมดแล้ว นับแต่ทศวรรษ 1930 เป็นต้นมา (2) การขยายเนื้อที่เพาะปลูกพืชไร่อื่น ๆ เป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ซึ่งพืชดังกล่าวนี้มักจะเป็นที่ดอนมากกว่าที่ลุ่ม (3) นโยบายข้าวที่ผ่านมา อาทิ เช่น นโยบายพรีเมียมข้าว มักจะเป็นผลลบต่อราคาข้าวมากกว่าพืชอื่น ๆ (ในบางกรณี รัฐบาลได้ปกป้องเกษตรกรผู้ปลูกพืชไร่อีกด้วย) แม้กระนั้นก็ตามข้าวก็เป็นพืชที่ใช้เนื้อที่เพาะปลูกมากที่สุด ในภาคกลาง

นโยบายพรีเมียมข้าวหรือ “ภาษีข้าว” มีผลสำคัญต่อการกระจายผลผลิต (diversification) จากข้าวไปสู่พืชไร่มากยิ่งขึ้น นโยบายพรีเมียมข้าวเริ่มใช้ครั้งแรกในปี ค.ศ.1955 และยกเลิกไปกลางทศวรรษ 1980 การใช้นโยบายพรีเมียมข้าวมีผลให้ราคาข้าวภายในประเทศต่ำลง เพราะอุปสงค์ต่อการส่งออกข้าวมีความยืดหยุ่นมาก และโครงสร้างของตลาดข้าวภายในประเทศมีการแข่งขันกันมาก ดังนั้นผู้ส่งออกข้าวจึงมิสามารถผลักดันไปสู่ตลาดข้าวในต่างประเทศได้ ดังนั้นพรีเมียมข้าวจึงมีผลให้ระดับข้าวภายในประเทศต่ำลง (และค่าครองชีพในเมืองต่ำลง) รายได้ของชาวนาลดต่ำลง

ชาวนาจึงขาดแรงจูงใจที่จะเพิ่มผลผลิตข้าว การขยายเนื้อที่เพื่อการเพาะปลูกข้าวจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น นโยบายพรีเอมิยมข้าวจึงเป็นการถ่ายเทประโยชน์จากชาวนา โดยไปช่วยผู้บริโภคในเมือง โดยการลดราคาข้าวให้ต่ำนั่นเอง นักเศรษฐศาสตร์ได้ประมาณผลกระทบของนโยบายพรีเอมิยมข้าว และมีข้อสรุปที่สำคัญดังต่อไปนี้ นายวิระพงษ์ รามางกูร พบว่า หากยกเลิกพรีเอมิยมข้าวแล้วผลผลิตข้าวจะเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 2.1 และพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 1.4 ในช่วง ค.ศ.1953-69 (อ้างในรังสรรค์ 2530: 209) นายศรัณย์ ได้สรุปว่า หากยกเลิกพรีเอมิยมข้าว ผลผลิตข้าวและพื้นที่ในการเพาะปลูกข้าวจะเพิ่มขึ้นในอัตราร้อยละ 0.9 และ 0.8 ตามลำดับ (อ้างในรังสรรค์ 2530) นายเจษฎา โลหะอุ่มจิตร์ พบว่า หากยกเลิกพรีเอมิยมข้าว ราคาข้าวภายในประเทศจะเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 38 และผลผลิตข้าวจะเพิ่มขึ้นโดยมีผลให้รายได้จากการเกษตรจะเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 30 (Feeny 1982: 113) นาย Usher ได้ประมาณว่าหากรัฐบาลได้ยกเลิกพรีเอมิยมข้าว ราคาข้าวเปลือกจะเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 85 (Usher 1967: 206-230) นาย Lam ได้ประมาณว่า หากยกเลิกพรีเอมิยมข้าวระดับราคาข้าวเปลือกจะเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 23 ถึง 59 ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1962-1972 และหากรวมภาระภาษีที่ชาวนาแบกรับจะตกอยู่ประมาณร้อยละ 6 ถึง 15 ของรายได้จากการทำนาในช่วงเดียวกัน (Lam 1970: 3-13) งานศึกษาของ Renaud และ Suphaphichat พบว่า หากยกเลิกพรีเอมิยมข้าวราคาข้าวจะเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 68 ถึง 109 ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับคุณภาพของข้าว (อ้างใน Feeny 1982: 113)

นโยบายพรีเอมิยมจึงมีผลต่อการพัฒนาประสิทธิภาพและความทันสมัยในภาคเกษตร เพราะพรีเอมิยมข้าวได้มีผลต่อการบิดเบือนรายได้จากการผลิตข้าวโดยเปรียบเทียบการพืชไร่อื่น ๆ จึงส่งผลให้เกษตรกรขยายเนื้อที่เพาะปลูกพืชอื่น ๆ เป็นอันมาก นอกจากนี้พรีเอมิยมข้าวมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตทางการผลิต เพราะพรีเอมิยมข้าวมีผลให้ชาวนาขาดแรงจูงใจในการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และปัจจัยการผลิตเครื่องจักรอื่น ๆ ผลที่ตามก็คือ การเพิ่มผลผลิตข้าวและการขยายเนื้อที่การเพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า ในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกพืชไร่คือ อ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพด ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว สัดส่วนของพื้นที่การเพาะปลูกข้าวในพื้นที่การเพาะปลูกทั้งหมดในภาคกลางลดลงตามลำดับ กล่าวคือ ข้าวมีสัดส่วนในพื้นที่เพาะปลูกเท่ากับร้อยละ 80 ในปี ค.ศ.1950 ลดลงเท่ากับร้อยละ 75 ในปี ค.ศ.1960 และเท่ากับประมาณร้อยละ 65 ในปี 1980

การขยายตัวของเนื้อที่เพื่อการเพาะปลูกพืชไร่อย่างขนานใหญ่ได้เริ่มค่อย ๆ ยุติลงนับแต่กลางทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา และเหตุที่ลดลงก็เพราะว่าพื้นที่ดินที่สามารถนำมาใช้ในการเพาะปลูกลดลงเพราะว่าพื้นที่ดินที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกนั้นได้ลดน้อยร่อยหรอไปเกือบหมดสิ้น และในเมื่อความเป็นไปได้ของการเพิ่มผลผลิตโดยการขยายเนื้อที่เพาะปลูกที่มีขนาดเล็กลง เกษตรกรก็มีแนวโน้มที่จะใช้ที่ดินที่มีอยู่ให้ทั่วถึง โดยการใช้วิธีการผลิตที่เน้นผลผลิตต่อเนื้อที่ให้สูงขึ้น (เมธี 2529)

นอกจากพืชไร่อื่นประกอบไปด้วย ข้าวโพด อ้อย และมันสำปะหลัง ได้มีการขยายตัวเป็นอันมากทั้งในแง่ของผลผลิตและพื้นที่ หลังทศวรรษ 1950 เป็นต้นมาแล้ว ผัก พืชสวน และผลไม้ ก็

ได้มีการขยายตัวเป็นอันมากนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการสร้างถนนเชื่อมไปหมู่บ้านในภาคกลางออกไป แต่ทว่าเหตุผลที่สำคัญในการขยายตัวของพืชสวนและผลไม้คือ ราคาสินค้าของพืชผลเหล่านี้ค่อนข้างดี ประกอบกับพืชเหล่านี้ไม่ได้ใช้เนื้อที่มากนักในการเพาะปลูก ซึ่งสอดคล้องกับภาวะการอึดตัวในการขยายเนื้อที่เพื่อการเพาะปลูกนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมานั่นเอง

อาจกล่าวได้ว่า นับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา กระบวนการกระจายผลผลิตจากข้าวไปสู่พืชไร่และผัก พืชสวน และผลไม้ ได้มีเพิ่มขึ้นตามลำดับ พื้นที่สำคัญที่ปลูกอ้อยในภาคกลาง คือ บริเวณภาคกลาง ส่วนตะวันตกซึ่งเป็นพื้นที่ ๆ รับน้ำภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ในเขตจังหวัดนครปฐม กาญจนบุรี สุพรรณบุรี และภาคกลาง ตะวันออก คือ ฉะเชิงเทราและชลบุรี ในปี ค.ศ.1979-1980 พื้นที่ภาคกลางส่วนตะวันตกสามารถผลิตอ้อยได้เท่ากับร้อยละ 47 และพื้นที่ภาคกลาง-ตะวันออก สามารถผลิตได้เท่ากับร้อยละ 19 ของผลผลิตอ้อยทั้งหมด (World Bank 1983: 55) ในทศวรรษ 1990 ผลผลิตอ้อยได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายเนื้อที่การเพาะปลูกอ้อยไปยังพื้นที่เหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองขึ้นไป และพื้นที่ตอนเหนือสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยา (The Northern Chaphraya Delta) พื้นที่ดังกล่าว อาทิเช่น บริเวณอำเภอสองพี่น้อง อำเภอสามชูก อำเภอท่าช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี และอำเภอชัยบาดาล จังหวัดสิงห์บุรี และพื้นที่ในจังหวัดอ่างทอง สาเหตุของการขยายตัวของเนื้อที่การเพาะปลูกในบริเวณนี้เนื่องจากการขยายตัวของระบบชลประทาน (DORAS 1996: 109) ยกตัวอย่างเช่น ที่อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี ในปี ค.ศ.1958 พื้นที่การเพาะปลูกอ้อยเท่ากับ 3,600 ไร่ ได้เพิ่มขึ้นเป็น 20,000 ไร่ ในปี ค.ศ.1964 และเพิ่มขึ้นเป็น 30,000 ไร่ ในทศวรรษ 1980 และเพิ่มเป็น 50,000 ไร่ ในปี ค.ศ.1995 ในขณะที่โครงการกระเสียวพื้นที่การเพาะปลูกอ้อยได้เพิ่มขึ้นจาก 15,000 ไร่ เป็น 35,000 ไร่ ในทศวรรษ 1990 และพื้นที่ท่าโบสถ์เพิ่มขึ้นจาก 300 ไร่ เป็น 6,000 ไร่ ระหว่าง ค.ศ.1990 และ 1995 ส่วนที่อำเภอ บรมธาตุ เพิ่มขึ้นจาก 700 ไร่ เป็น 17,000 ไร่ ในช่วงปี ค.ศ.1985-1995 และบริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนเหนือ อันประกอบด้วย สองพี่น้อง และพนมทวน พื้นที่เพาะปลูกอ้อยได้เพิ่มขึ้นถึง 162,500 ไร่ ในช่วงปี ค.ศ.1985-1995 (DORAS 1996: 109) การขยายตัวของการปลูกอ้อยมีผลให้โรงงานน้ำตาลได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นด้วย โรงงานน้ำตาลในภาคกลางมีประมาณ 30 โรง (ทั้งประเทศมีเท่ากับ 42 โรง) และโรงงานน้ำตาลเหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งใกล้แหล่งผลิตอ้อย ซึ่งอยู่ใกล้บริเวณแม่น้ำ โดยเฉพาะบริเวณแม่น้ำแม่กลองและใกล้ถนน (World Bank 1983: 54)

กล่าวโดยสรุปนับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา ภาคการผลิตของหมู่บ้านในภาคกลางได้แปรเปลี่ยนจากเศรษฐกิจที่พึ่งพาการปลูกข้าวมาเป็นเศรษฐกิจที่เน้นการกระจายการผลิตสินค้าหลายชนิดมากขึ้น (crop diversification) อัตราการเจริญเติบโตของพืชไร่ (และข้าว) และพืชผลทางการเกษตรอื่น ๆ อยู่ในระดับสูงมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของรายได้ของเกษตรกรในหมู่บ้านโดยมีต้องสงสัยพืชผลทางการเกษตรมีความสำคัญเพิ่มขึ้นตามลำดับในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของ

เกษตรกร คือ พืชไร่ ผัก ผลไม้/และพืชยืนต้น ตลอดจนรายได้จากปศุสัตว์และสัตว์น้ำ ตัวเลขจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ซึ่งแสดงถึงแหล่งที่มาของรายได้ของเกษตรกรในที่ราบภาคกลางที่มีการกระจายไปพืชหลายชนิด โดยเฉพาะพืชไร่ที่มีความสำคัญเพิ่มขึ้นตามลำดับ และในบางปีรายได้เงินสดจากพืชไร่อยู่ใกล้เคียงกับรายได้จากการเพาะปลูกข้าว อาทิเช่น ในปี ค.ศ.1980/81 และในปี ค.ศ.1988/89 (ตารางที่ 2.4)

ตารางที่ 2.4 รายได้ที่เป็นตัวเงินจากการผลิตในภาคเกษตรในที่ราบภาคกลาง ค.ศ.1980-1991

(ล้านบาท)

	1980/81	1982/83	1986/87	1987/88	1988/89	1991/92
รายได้จากพืช	36,479	33,722	28,640	8,939	35,537	56,318
ข้าว	14,904	14,076	13,134	20,338	9,790	21,862
พืชไร่	14,902	11,553	8,529	13,731	9,946	19,063
ผัก	783	1,188	1,187	3,732	3,451	4,333
ผลไม้/ต้นไม้มืนต้น	2,757	2,657	3,073	7,366	7,630	9,295
ดอกไม้มืนต้น	n.a	n.a	601	704	270	774
รายได้จากปศุสัตว์	3,884	4,310	5,605	4,657	7,424	11,120
รายได้จากสัตว์น้ำ	306	234	1,472	592	1,433	3,425

แหล่งที่มา : (DORAS 1996: 104)

สถิติการใช้ที่ดินของเกษตรกรในที่ราบลุ่มภาคกลางก็แสดงให้เห็นถึงการที่ดินเพื่อการผลิตแบบหลากหลายมากขึ้น (ปลูกข้าวและพืชไร่และเลี้ยงสัตว์หลายชนิด) โดยได้เข้ามาแทนที่ที่ดินเพื่อใช้ในการปลูกข้าวอย่างเดียว ซึ่งแสดงถึงหมู่บ้านได้สนองตอบความต้องการของตลาดมากขึ้น โดยหันมาปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เพื่อหารายได้เพิ่มขึ้นนอกเหนือจากการปลูกข้าว นาย Molle, พบว่าในปี ค.ศ.1937 พื้นที่หมู่บ้านใน 6 จังหวัด ในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง (สิงห์บุรี อโยธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี ปทุมธานี และนครปฐม) มีครัวเรือนเกษตรกรที่ปลูกข้าว (ปลูกข้าวทั้งหมดหรือปลูกข้าวเพียงบางส่วน) เป็นจำนวนร้อยละ 96 ของครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด และลดลงเหลือร้อยละ 70 ในปี ค.ศ.1963 และอีก 30 ปีต่อมา คือในปี ค.ศ.1993 ตัวเลขดังกล่าวลดลงเหลือร้อยละ 70 (ตารางที่ 2.5) ส่วนพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกพืชอื่นที่ไม่ใช่ข้าวเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 16 ในปี ค.ศ.1978 และเพิ่มเป็นร้อยละ 18 ในปี ค.ศ.1993

ตารางที่ 2.5 จำนวนครัวเรือนที่ปลูกข้าว 5 จังหวัด ในที่ราบลุ่มภาคกลาง ค.ศ.1937-1993

จังหวัด	จำนวนครัวเรือนทั้งหมดที่ปลูกข้าว (หรือปลูกข้าวเพียงบางส่วน)					ครัวเรือนที่ปลูกข้าว อย่างเดียว		ครัวเรือนฟาร์มผสม (ข้าว+พืชอื่นๆ)	
	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด	% ทั้งหมด
	1937	1947	1963	1978	1993	1978	1993	1978	1993
อยุธยา	98	97	95	96	91	88	79	8	12
อ่างทอง	98	96	94	93	79	79	55	14	24
ปทุมธานี	94	95	93	78	64	64	48	14	18
สิงห์บุรี	97	95	95	95	84	81	65	14	19
สุพรรณบุรี	95	91	ไม่มีข้อมูล	72	67	66	47	6	20
นครปฐม	96	81	79	61	46	41	31	20	15
รวม	96	92	90	84	70	68	52	16	18

แหล่งที่มา: (Molle 1999: 66)

หลังปี ค.ศ.1993 เป็นต้นมา เกษตรกรในหลายหมู่บ้านในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางได้มีการใช้ที่ดินเพื่อการผลิตที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกข้าวเริ่มลดลง โดยมีการใช้ที่ดินเพื่อปลูกผักและผลไม้มากขึ้น เช่น พื้นที่ดำเนินสะดวกทางฝั่งตะวันตกตอนใต้ของที่ราบลุ่มภาคกลาง พื้นที่ร่องสวนที่ใช้ในการปลูกผักและผลไม้เพิ่มขึ้นจาก 312,500 ไร่ ในปี ค.ศ.1963 เป็น 625,000 ไร่ ในปี ค.ศ.1995 (ทิพย์วัลย์ 2543: 13) นอกจากนี้ก็มีการปลูกส้มในพื้นที่รังสิตการปลูกผักในบริเวณชานเมืองรอบกรุงเทพฯ ตลอดจนการทำบ่อเลี้ยง การเลี้ยงปลา การเลี้ยงสุกร สัตว์ปีก วัวเนื้อและวัวนม ในพื้นที่ต่าง ๆ กระจายอยู่ทั่วไปในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง (ทิพย์วัลย์ 2543: 13)

ปัจจัยสำคัญของการกระจายผลผลิตทางการเกษตรจากข้าวไปสู่พืชไร่และกิจกรรมทางการผลิตเกษตรกรรมด้านอื่น ๆ นอกจากผลของนโยบายพรีเมียมข้าวที่มีผลลบต่อผลิภาพการผลิตของการทำนา ราคาข้าวที่ตกต่ำลงโดยตลอด การสร้างถนนทางหลวง ตลอดจนความต้องการรัฐพืชและอาหารจำพวกแป้งจากตลาดโลก ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการขยายตัวของเมืองใหญ่ในภาคกลาง โดยเฉพาะเมืองกรุงเทพฯ (และเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก อันประกอบไปด้วย ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ระยอง นับแต่ปลายทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา) การเติบโตของเมืองย่อมส่งผลต่อการขยายตัวของตลาดและอุปสงค์ต่อสินค้าทางการเกษตร นอกจากนี้ระดับรายได้ของคนเมืองที่ค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับชนบทมีผลต่อรสนิยมการบริโภคอาหารจำพวก ผัก และผลไม้ ตลอดจนสัตว์น้ำ กุ้ง หอย ปู ปลา เพราะอุปสงค์ต่อรายได้ของคนเมืองต่ออาหารจำพวกดังกล่าวมักมีความยืดหยุ่น

มาก ซึ่งหมายความว่า ระดับรายได้ที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 1 มีผลต่อความต้องการในสินค้าเพิ่มขึ้นมากกว่าร้อยละ 1

การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ กับเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคกลาง

ประชากรของกรุงเทพฯ ค่อย ๆ เพิ่มขึ้นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วนับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา ในปี ค.ศ.1950 ประชากรของกรุงเทพฯ มีไม่ถึง 1 ล้านคน (ในปี ค.ศ.1947 ประชากรของกรุงเทพฯ เท่ากับ 781,662 คน) แต่ในปี ค.ศ.1967 กรุงเทพฯ มีประชากรเพิ่มขึ้นเป็น 2.6 ล้านคน ในปี ค.ศ.1981 ประชากรของกรุงเทพฯ มีเท่ากับ 5.3 ล้านคน และในปี ค.ศ.1988 ประชากรของกรุงเทพฯ มีมากกว่า 6 ล้านคน และปลายทศวรรษ 1990 ประชากรของกรุงเทพฯ มีมากกว่า 9 ล้านคน เมื่อเทียบกับประชากรของกรุงเทพฯ กับเมืองอันดับสอง รองลงมา พบว่าในปี ค.ศ.1947 กรุงเทพฯ ใหญ่กว่าเชียงใหม่ 20 เท่า เพิ่มขึ้นเป็น 32 เท่า ในปี ค.ศ.1967 เป็น 52 เท่า ในปี ค.ศ.1981 และลดลงเป็น 30 เท่า ในปี ค.ศ.1988 (ตารางที่ 2.6)

ตารางที่ 2.6 จำนวนของประชากรของกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในประเทศไทย

1947	1967	1981	1988
กรุงเทพฯ 781,662	กรุงเทพฯ 2,614,356	กรุงเทพฯ 5,331,402	กรุงเทพฯ 6,155,269
เชียงใหม่ 38,211	เชียงใหม่ 81,579	เชียงใหม่ 101,394	โคราช 204,982
ลำปาง 22,952	โคราช 73,030	หาดใหญ่ 102,953	เชียงใหม่ 164,030
โคราช 22,384	หาดใหญ่ 49,327	ขอนแก่น 100,210	หาดใหญ่ 138,046

แหล่งที่มา : (พอฟันซ์ 2544 : 54, Thomplinson 1971 : 58, Thailand Statistical Yearbook 1989)

นอกจากนี้กรุงเทพฯ นับแต่ปี ค.ศ.1950 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ ได้เจริญเติบโตในทุก ๆ ด้าน (และมีลักษณะเป็น Primate Megalopolis อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1960 เป็นต้นมา) กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของทุกสิ่งทุกอย่างทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และเป็นที่ตั้งของรัฐบาลและศูนย์กลางธุรกิจ เป็นที่ประทับของประมุขของชาติ เมืองทำการค้าระหว่างประเทศ ในทศวรรษ 1980 กรุงเทพฯ มีสัดส่วนของประชากรเท่ากับร้อยละ 60 ของประชากรในเขตเมือง ร้อยละ 32 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ ร้อยละ 55 ของโรงงานอุตสาหกรรมทั้งหมด ร้อยละ 75 ของเครื่องโทรศัพท์ทั้งประเทศ ร้อยละ 95 ของการค้าระหว่างประเทศของไทย (Yeung 1988 : 162 และ Pisit 1979: 4)

อัตราการเพิ่มของประชากรในกรุงเทพฯ ในช่วงปี ค.ศ.1952-1980 เพิ่มขึ้นสูงประมาณร้อยละ 6 ต่อปี (พอฟันซ์ 2544: 54) และลดลงบ้างประมาณร้อยละ 3-4 ต่อปี ในช่วง ค.ศ.1980-1990 การ

เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรในกรุงเทพฯ ร้อยละ 6 ต่อปี (เมื่อเทียบกับอัตราการเพิ่มของประชากรทั้งประเทศ ซึ่งอยู่ประมาณร้อยละ 2.5-3 ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1952-1980) ย่อมเป็นผลมาจากอัตราการเพิ่มขึ้นตามธรรมชาติและการย้ายถิ่น โดยที่การย้ายถิ่นจะมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังจะเห็นว่าในปี ค.ศ.1956 มีผู้ย้ายถิ่นประมาณร้อยละ 30 ของประชากรของกรุงเทพฯ (Wichian charoen 1960) ในปี ค.ศ.1960 มีผู้ย้ายถิ่นประมาณร้อยละ 12 ของประชากรในกรุงเทพฯ และในช่วงปี ค.ศ.1970-80 เป็นผู้ย้ายถิ่นประมาณร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ (Krong Kaew 1984) งานศึกษาของผู้เขียนก็ชี้ให้เห็นว่าการย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีผลสำคัญต่อการกดดันอัตราค่าจ้างที่แท้จริงในกรุงเทพฯ มิให้เพิ่มขึ้นโดยเฉพาะในช่วง ค.ศ.1950-1980 ค่าจ้างที่ไม่เพิ่มขึ้นหรือแรงงานราคาถูกมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของผลกำไรในภาคเศรษฐกิจเมืองและมีผลสำคัญต่อการเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ อย่างไม่หยุดยั้ง เพราะแรงงานราคาถูกเป็นปัจจัยสำคัญในการดึงดูดการลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศ การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการจะกระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ (Porphant 1998 พงพันธ์ 2544)

กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่มีประชากรมากที่สุดและเป็นทั้งศูนย์กลางการค้าและอุตสาหกรรม ตลอดจนเป็นเมืองท่าใหญ่ที่สุดของไทย ตลอดจนตั้งอยู่ในที่ราบภาคกลาง การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ย่อมมีผลต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางอย่างน้อย 3 ประการ

ประการแรก การเป็นตลาดสินค้าขนาดใหญ่ ด้วยประชากรในกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ได้มีอาชีพทางด้านการเกษตร แต่ต้องบริโภคสินค้าเกษตรยิ่งไปกว่านั้นกรุงเทพฯ ยังเป็นศูนย์กลางของการคมนาคมทั้งทางน้ำ ทางบก และทางอากาศ ที่ติดต่อทั้งภายในและต่างประเทศ กรุงเทพฯ จึงเป็นตลาดการค้าพืชผลและผลิตภัณฑ์การเกษตรที่สำคัญที่สุด เพราะนอกจากจะนำไปใช้ในกรุงเทพฯ เองยังส่งไปยังภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศแล้ว ยังส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศด้วย (เจิมศักดิ์ 2526: 6-20) ยิ่งประชากรในกรุงเทพฯ มากขึ้น ตลอดจนโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ อาทิเช่น ท่าเรือและถนนมีความพร้อมมากขึ้นเท่าใด ย่อมมีผลต่ออุปสงค์ของสินค้าเกษตร อาทิ ผัก ผลไม้ กุ้ง หอย ปู ปลา ข้าว และพืชไร่ ผลผลิตทางการเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลางจึงขยายตัว นอกจากนี้ การเติบโตของกรุงเทพฯ ย่อมส่งผลต่อการกระจุกตัวของอุตสาหกรรมแปรรูปบางประเภท อุตสาหกรรมแปรรูปบางอย่างที่มีน้ำหนักไม่ลดลงภายหลังการแปรรูป หรือกิจกรรมทางเกษตรบางอย่างที่ผลผลิตจะเสียเร็ว เช่น ผัก ผลไม้ กิจกรรมห้องเย็น หรือสินค้าที่มีน้ำหนักมากและอุปสงค์ที่มีความยืดหยุ่นต่อรายได้สูง เช่น การเลี้ยงหมู ไก่ เป็ด (ตลอดจนโรงงานอาหารสัตว์ ฯลฯ) จะตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ หรือ จังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ หมู่บ้านในจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ เช่น นครปฐม ปทุมธานี สมุทรปราการ ได้ถูกดึงเข้าไปรวมกับกระบวนการการผลิตดังกล่าว หมู่บ้านในจังหวัด นครปฐม ปทุมธานี สมุทรปราการได้เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูป และเกษตรกรได้เลี้ยงหมู เป็ด ไก่ ตลอดจนปลูกผักและผลไม้เพื่อสนองตอบกับความต้องการของตลาดที่เพิ่มขึ้นนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา หมู่บ้านที่รายรอบกรุงเทพฯ ได้มีการกระจายการผลิตสินค้า

เกษตรจากข้าวไปสู่วัสดุพืชผักและผลไม้มากขึ้นตามลำดับ ในกรณีของจังหวัดปทุมธานี พื้นที่เพาะปลูกของผักและผลไม้ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกข้าวลดลงอย่างรวดเร็ว ในช่วงปี ค.ศ.1979-1993 พื้นที่การเพาะปลูกข้าวลดลงร้อยละ 11 ในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกผลไม้เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 19 (DORAS 1996: 113) นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การขยายตัวของการเพาะปลูกของผลไม้ได้ขยายตัวไปถึงหมู่บ้านไกลออกไปเช่นที่ นครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี ที่นาถูกเปลี่ยนเป็นร่องสวนเพื่อเพาะปลูกผลไม้ พื้นที่ผลไม้ในที่ราบภาคกลางได้เพิ่มขึ้นร้อยละ 1.66 ต่อปี (ค.ศ.1980-1990) การเพิ่มขึ้นของผลผลิตผลไม้เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 69.5 ในที่ราบภาคกลางในทศวรรษ 1980 (และการเพิ่มขึ้นส่วนใหญ่เกิดขึ้นในช่วง ค.ศ.1984-1990) (DORAS 1996: 113) นอกจากนี้การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ มีผลต่อการกระตุ้นให้หมู่บ้านรอบ ๆ กรุงเทพฯ มีการผลิตสินค้าหัตถกรรมและฝีมือเพื่อขาย (สินค้าเหล่านี้ อาทิเช่น การทอผ้า การทำแหวน อาหารแห้ง และอาหารดอง (นิพนธ์ 2526 5(2)-33) เพราะด้วยลูกค้าจำนวนมาก การติดต่อซื้อขายที่สะดวกเพราะระบบการขนส่งและสื่อสารที่ดีย่อมกระตุ้นให้ครัวเรือนผลิตสินค้าสนองต่อความต้องการของตลาด การสำรวจรายได้นอกสาขาการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางในปี ค.ศ.1978/79 แสดงว่าครัวเรือนเกษตรกรในกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงในกรุงเทพฯ จะมีรายได้จากการผลิตสินค้าประเภทฝีมือต่าง ๆ มากกว่าจังหวัดที่ห่างออกไป (ตารางที่ 2.7) ดังจะเห็นว่า ครัวเรือนเกษตรกรในกรุงเทพฯ และปริมณฑลอันประกอบไปด้วย กรุงเทพฯ ปทุมธานี นนทบุรี และสมุทรปราการ จะมีรายได้จากการผลิตสินค้าประเภทฝีมือต่าง ๆ ถึง 1,621 บาท (ร้อยละ 5.2 ของรายได้ครัวเรือน) ส่วนครัวเรือนที่อยู่ไกลจังหวัดกรุงเทพฯ จะมีรายได้เท่ากับ 1,270 บาท (หรือร้อยละ 4.5) ส่วนจังหวัดรอบนอกออกไปจะมีรายได้ดังกล่าวนี้ลดลง คือเท่ากับ 304 บาทต่อเดือน (นิพนธ์ 2526 อ้างแล้ว)

ตารางที่ 2.7 รายได้นอกสาขาเกษตรของครัวเรือนในภาคกลาง 1978-79

(หน่วย : บาทต่อครัวเรือนเกษตรกร)

	รายได้รวม (1)	รายได้นอก สาขาเกษตร	เงินเดือน ประจำ	รับจ้างนอก สาขาเกษตร	ขายสินค้าที่ ผลิตในบ้าน
กรุงเทพฯ (2)	31,131	11,525 (37.0)	5,769 (18.5)	2,032 (6.5)	1,621 (5.2)
จังหวัดรอบ กรุงเทพฯ (3)	27,961	12,429 (44.5)	2,624 (9.4)	2,169 (7.8)	1,269 (4.5)
จังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลาง (4)	26,602	8,610 (32.4)	1,965 (7.4)	2,058 (7.7)	304 (1.1)

	รายได้รวม (1)	รายได้นอก สาขาเกษตร	เงินเดือน ประจำ	รับจ้างนอก สาขาเกษตร	ขายสินค้าที่ ผลิตในบ้าน
ภาคกลาง ยก เว้นกรุงเทพฯ	27,056	9,876 (36.5)	2,183 (8.1)	2,095 (7.7)	624 (2.3)

แหล่งที่มา: (การสำรวจเกษตรกร 2521-22)

หมายเหตุ: (1) รายได้รวม คือ รายได้เงินสดเฉลี่ยจากสาขาการเกษตรบวกด้วยมูลค่าผลผลิตที่
บริโภคในบ้านหักออกค่าใช้จ่ายเพื่อการเกษตรบวกรายได้เงินสดเฉลี่ยจากนอกสาขา
เกษตร

(2) กรุงเทพฯ รวมถึง กรุงเทพฯ และธนบุรี นนทบุรี ปทุมธานี และสมุทรปราการ

(3) จังหวัดรอบกรุงเทพฯ สมุทรสงคราม สมุทรสาคร นครปฐม อุทัยฯ สระบุรี
นครนายก ฉะเชิงเทราและชลบุรี

(4) จังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลาง หมายถึง จังหวัดในภาคกลางนอกเหนือจาก (2) และ (3)

ประการที่สอง การเติบโตของตลาดแรงงาน ด้วยกรุงเทพฯ เป็นตลาดแรงงานขนาดใหญ่
เพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจได้กระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ การเป็นตลาดแรงงานขนาดใหญ่
โอกาสในการหางานทำก็มีสูง เพราะความหลากหลายของอาชีพ (diversification of job) กว่า
ภูมิภาคอื่น ๆ นั่นเอง ตัวเลขของโครงสร้างสัดส่วนของผู้มีงานทำของอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ เมื่อ
เทียบกับทั้งประเทศแสดงว่าตลาดแรงงานกรุงเทพฯ มีลักษณะแตกต่างโดยสิ้นเชิง ราวกับว่าตลาด
แรงงานของกรุงเทพฯ เป็นตลาดแรงงานของประเทศที่พัฒนาแล้ว กล่าวคือ ในขณะที่แรงงานส่วนใหญ่
ประเทศทำงานอยู่ในภาคเกษตรกรรม ประมาณร้อยละ 88.0 ในปี ค.ศ.1954 และลดลงเท่ากับ

72.5 ในปี ค.ศ.1980 และมีจำนวนน้อยประกอบอาชีพอื่นนอกภาคเกษตรกรรมในขณะนั้นที่ตลาดในแรงงานของกรุงเทพฯ แรงงานส่วนใหญ่ทำงานนอกภาคเกษตรกรรมเป็นสำคัญ เพราะสัดส่วนของแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมต่อภาคเกษตรกรรมเพิ่มขึ้นตลอดเวลา หรือแรงงานในภาคเกษตรกรรมในกรุงเทพฯ ลดลงอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ ลดลงจากร้อยละ 19.2 ในปี ค.ศ.1955 และเป็นร้อยละ 18.6 ในปี ค.ศ.1960 และเท่ากับ 5.6 ในปี ค.ศ.1980 และไม่ถึงร้อยละ 2 ในปี ค.ศ.2000 ในขณะที่แรงงานนอกภาคเกษตรกรรมมีสัดส่วนรวมกันถึงมากกว่าร้อยละ 90 ของแรงงานทั้งหมด สัดส่วนของแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมได้เพิ่มขึ้นในทุกหมวด (ยกเว้นหมวดพาณิชยกรรมและบริการที่มีสัดส่วนลดลงเล็กน้อย) อาชีพแรงงานในภาคหัตถอุตสาหกรรมและการก่อสร้างได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (สัดส่วนของแรงงานในภาคหัตถอุตสาหกรรมเพิ่มจากร้อยละ 15.6 ในปี ค.ศ.1954 และเป็นร้อยละ 22.2 ในปี ค.ศ.1980 ในขณะที่สัดส่วนของแรงงานในภาคก่อสร้างเพิ่มจากร้อยละ 3.3 ในปี ค.ศ.1955 เป็นร้อยละ 6.1 ในปี ค.ศ.1980 และมากกว่าร้อยละ 9 ในปี ค.ศ.2000) (สำมะโนประชากรฉบับต่าง ๆ)

อาจจะนอกเหนือขอบเขตของงานวิจัยฉบับนี้ที่จะกล่าวถึงปัจจัยที่มีผลต่อความหลากหลายของอาชีพของตลาดแรงงานในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา นโยบายของรัฐบาลจนถึง ค.ศ.1972 ส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนนำเข้า และหลังจากนั้นสนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมที่เน้นการส่งออก ซึ่งมีผลสนับสนุนต่อการกระจุกตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ ประกอบกับโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ มีความพร้อมกว่าที่อื่น ไม่ว่าจะเป็นท่าเรือ และถนนเชื่อมภูมิภาคต่างจังหวัด มีผลให้ต้นทุนทางการดำเนินการทางธุรกิจในกรุงเทพฯ ถูกกว่าที่อื่น ประโยชน์จากการกระจุกตัวของภาคการค้าและอุตสาหกรรมก่อให้เกิดการประหยัดในการผลิตและการซื้อขายแลกเปลี่ยน ภาคอุตสาหกรรมขยายตัวอยู่ในระดับสูงมากกว่าร้อยละ 10 ต่อปี ในช่วง ค.ศ.1960-1980 นอกจากนี้ผลของสงครามเวียดนามที่มีผลต่อการไหลเข้าของเงินทุนจากต่างประเทศ ค่าใช้จ่าย “สุทธิ” ของทหารอเมริกาและโครงการอื่น ๆ ในประเทศไทย ในระยะสงครามระหว่างปี ค.ศ.1965-1972 โดยเฉลี่ยแล้วสูงถึงร้อยละ 4 ของมวลรวมผลิตภัณฑ์ประชาชาติภายในประเทศ หรือประมาณร้อยละ 26 ของมูลค่าสินค้าส่งออกในระยะเดียวกัน (บุญคง 2518: 111) และเงินทุนจำนวนมากได้เข้ามาอัดฉีดในระบบเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ ในรูปแบบการใช้จ่ายของทหารจีไอ อาจารย์บุญคง พันจางสิทธิ์ ได้ประมาณว่าการใช้จ่ายของทหารอเมริกันทั้งที่ประจำอยู่ในประเทศไทยและจากเวียดนาม ซึ่งพักผ่อนในเมืองไทยประมาณครึ่งหนึ่งของค่าใช้จ่ายทั้งหมด (บุญคง 2518: 112) โดยเหตุที่กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของการท่องเที่ยวตลอดจนเป็นที่ตั้งของท่าอากาศยานระหว่างประเทศเพียงแห่งเดียวของไทย ย่อมดึงดูดให้ทหารจีไอได้เข้ามาจับจ่ายใช้สอยซื้อสินค้าและบริการ ตลอดจนพักผ่อนหย่อนใจ สถิติของทหารจีไอที่เข้ามาในประเทศไทยเท่ากับ 33,000 คน ในปี ค.ศ.1966 และเพิ่มเป็น 54,000 คน ในปี ค.ศ.1967 (Thailand Yearbook 1969/70: N 35) และคิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 11-15 ของนักท่องเที่ยว

ทั้งหมด ค่าใช้จ่ายของทหารจีไอคิดเป็น 6.8-10.8 ล้านดอลลาร์สหรัฐอเมริกา ในแต่ละปีในช่วง ค.ศ.1966-1968 และค่าใช้จ่ายต่อหัวของทหารจีไอคิดเป็น 2 เท่า ของค่าใช้จ่ายของนักท่องเที่ยวโดยทั่วไป (Thailand Yearbook 1969/70: N 35) การใช้จ่ายจำนวนมากย่อมนำมาซึ่งการขยายตัวและเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมนุ่ม (soft Service Industry) อันประกอบไปด้วย ไนท์คลับ อาบอบ นวด บาร์ ฯลฯ ซึ่งประมาณว่าร้อยละ 50 กระจุยตัวอยู่ในกรุงเทพฯ นอกจากการขยายตัวในอุตสาหกรรมนุ่มแล้ว ก็มีการขยายตัวในกิจการของโรงแรมตามมาด้วย มีการก่อสร้างโรงแรมชั้นนำใน กรุงเทพฯ อย่างมากมายโดยเฉพาะในช่วงปี ค.ศ.1966-1970 อาทิเช่น โรงแรม Century, Majestic, Siam Inter, Dusit Thani เป็นต้น (Thailand Yearbook 1968-9: G 102-103) การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของอุตสาหกรรมนุ่ม (Soft industry) และกิจการโรงแรมย่อมมีผลให้การจ้างงานในภาคบริการขยายตัวอย่างรวดเร็วมีเพียงแต่เป็นการจ้างงานโดยตรง อันได้แก่ การจ้างงานบาร์ ไนท์คลับ และอาบอบนวด ตลอดจนในโรงแรมต่าง ๆ แต่ทว่าการจ้างงานโดยอ้อม อันประกอบไปด้วย แรงงานในภาคก่อสร้างและอุตสาหกรรมต่อเนื่อง อาทิเช่น อาหารและเครื่องดื่ม เพอร์นิเจอร์ ขายของที่ระลึก เป็นต้น แม้ว่าเราจะไม่มีสถิติการจ้างงาน แต่เป็นที่คาดว่าอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการขยายตัวของโรงแรมจะดูดซับแรงงานไว้เป็นจำนวนมากเพราะว่าอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้อง อาทิเช่น อาหารและเครื่องดื่ม การก่อสร้าง ขายของที่ระลึก เป็นอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานเข้มข้นเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต (labor-intensive industries) และด้วยเหตุที่ประเทศเพื่อนบ้านของไทยอันประกอบไปด้วย เวียดนาม ลาว และกัมพูชา อยู่ในภาวะสงคราม ในขณะที่อินโดนีเซีย สิงคโปร์ และมาเลเซีย ก็อยู่ในภาวะความไม่สงบทางการเมืองภายในประเทศ กรุงเทพฯ จึงได้เปรียบกว่าเมืองอื่น ๆ ในประเทศเพื่อนบ้าน ในการดึงดูดนักท่องเที่ยวและการลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศ สถิติเงินลงทุนจากต่างประเทศโดยตรงจากต่างประเทศได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1960/62 การลงทุนโดยตรงจากต่างประเทศเฉลี่ยเท่ากับ 337.8 ล้านบาท เพิ่มขึ้นเป็นเฉลี่ย 6,858.3 ล้านบาท ในปี ค.ศ.1972-74 และเท่ากับกว่า 10,000 ล้านบาทต่อปี ในทศวรรษ 1980 (ธนาคารแห่งประเทศไทย)

การเจริญเติบโตของตลาดแรงงานในกรุงเทพฯ จึงเป็นแหล่งรองรับการเคลื่อนย้ายแรงงานจากหมู่บ้านโดยเฉพาะหมู่บ้านในภาคกลางที่มีอาณาเขตบริเวณใกล้เคียงกับกรุงเทพฯ การย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีทั้งถาวรและฤดูกาล ในช่วงปี ค.ศ.1960-1977 สัดส่วนของแรงงานย้ายถิ่นในกรุงเทพฯ ผู้ย้ายถิ่นชาวชนบทจากภาคกลางมีอัตราส่วนสูงสุดเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ การสำรวจสำมะโนประชากรของสำนักงานสถิติแห่งชาติแสดงว่า อัตราการย้ายถิ่นจากต่างจังหวัดสู่กรุงเทพฯ สูงถึงร้อยละ 7 ในช่วงปี ค.ศ.1960-1970 หรือมีผู้ย้ายถิ่นเข้ากรุงเทพฯ เท่ากับ 486,000 คน ในปี ค.ศ.1960 และเพิ่มเป็น 837,761 คน ในปี ค.ศ.1970 (ซึ่งตัวเลขดังกล่าวจะต่ำกว่าความเป็นจริงมากเพราะการสำรวจไม่ได้รวมถึงการย้ายถิ่นแบบฤดูกาล ตลอดจนไม่ได้สำรวจผู้ย้ายถิ่นที่อาศัยอยู่ในสลัมในกรุงเทพฯ) ผู้ย้ายถิ่นถึงประมาณร้อยละ 50-60 เปอร์เซนต์ ในช่วงปี ค.ศ.1960-1970 มาจากภาคกลาง (สำนักงานสถิติแห่งชาติฉบับต่าง ๆ) ในขณะที่ยังปี ค.ศ.1977 เป็นต้นมา สัดส่วน

ของผู้อพยพจากภาคอีสานได้ก้าวล้ำหน้าภาคกลางและอยู่ในลำดับที่หนึ่งมาโดยตลอด ซึ่งแสดงถึงผลของการสร้างถนนเป็นจำนวนเชื่อมกรุงเทพฯ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือนับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา มีผลบวกต่อการย้ายถิ่นเข้ากรุงเทพฯ แม้ว่าสัดส่วนผู้ย้ายถิ่นจากชนบทในภาคกลางจะอยู่ในอันดับที่สองรองจากภาคอีสานแต่การย้ายถิ่นจากภาคกลางเข้าสู่กรุงเทพฯ ก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ผู้ย้ายถิ่นจากภาคกลางเข้ากรุงเทพฯ เท่ากับ 31,564 คน ในปี ค.ศ.1977 และเพิ่มขึ้นเป็น 32,294 คน และ 41,830 คน ในปี ค.ศ.1978 และ ค.ศ.1981 ตามลำดับ (การสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร : กรุงเทพมหานคร พ.ศ.2520 พ.ศ.2521 และปี พ.ศ.2524) งานศึกษาของ Molle พบว่า ในช่วงปี ค.ศ.1975-1980 การย้ายถิ่นออกของชาวชนบทในภาคกลางมีประมาณ 262,000 คน และในจำนวนนี้มีถึงจำนวนร้อยละ 47 อพยพเข้ากรุงเทพฯ ร้อยละ 14 อพยพไปจังหวัดใกล้เคียง และอีกร้อยละ 39 อพยพไปทางจังหวัดภาคเหนือ (Molle 1999: 20)

การย้ายถิ่นจากชนบทหมู่บ้านเข้าสู่กรุงเทพฯ จึงเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้านจึงมีความสัมพันธ์กับการจ้างงานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคเมือง สมาชิกในครัวเรือนส่วนหนึ่งออกมาทำงานในภาคอุตสาหกรรม ก่อสร้างและบริการมากขึ้น แต่แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงมีความผูกพันกับภาคเกษตร เช่น มีครอบครัวที่ยังอยู่ในหมู่บ้าน แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงมีความผูกพันกับหมู่บ้านอยู่ พอหน้าปักดำหรือเก็บเกี่ยวก็กลับไปทำนา ขณะที่อยู่ในโรงงานในกรุงเทพฯ พวกเขาเหล่านี้ได้ส่งเงินรายได้กลับเข้ามายังครอบครัว เงินรายได้นอกภาคเกษตรเหล่านี้มีส่วนช่วยให้ครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถลงทุนดำเนินการผลิตกิจกรรมในภาคเกษตรต่อไปได้ รายได้นอกภาคเกษตรจากการทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ (ตลอดจนเมืองใหญ่อื่น ๆ) นับวันจะมีสัดส่วนที่มากขึ้นเรื่อย ๆ การสำรวจของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรพบว่า ในปี ค.ศ.1978/79 รายได้นอกภาคเกษตรกรรมที่มาจากนอกภาคเกษตรมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 32-39 ของรายได้ในครัวเรือนทางการเกษตรทั้งหมด แม้ว่าจะไม่มีตัวเลขว่ารายได้นอกฟาร์มนอกภาคการเกษตรมาจากแหล่งไหนบ้าง แต่มีเหตุผลอันเชื่อว่ารายได้จากการทำงานในกรุงเทพฯ เป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญยิ่งในทศวรรษ 1970

ตารางที่ 2.8 รายได้ของเกษตรกรในภาคกลางในปี ค.ศ.1978-79

พื้นที่	(1) จำนวน ครัวเรือน	(2) รายได้จาก การเกษตร (บาท/ครัว เรือน)	(3) รายได้นอกภาคเกษตร		(4) รายได้ ทั้งหมด (2)+(3)	(5) รายได้นอก ฟาร์มนอกภาค เกษตรทั้งหมด คิดเป็นร้อยละ ของรายได้ทั้งหมด
			นอก ฟาร์ม ใน เกษตร*	นอกฟาร์ม นอกภาค เกษตร		
ภาคกลาง-ตะวันตก	186,794	12,164	2,764	9,261	24,188	38.2
ภาคกลาง-กลาง	238,555	13,643	1,751	10,008	25,402	39.3
ภาคกลาง-ตะวันออก	188,848	18,571	3,078	10,319	31,968	32.2
ทั่วประเทศ	3,600,592	11,049	1,797	6,758	19,478	34.6

แหล่งที่มา: คัดแปลงจาก World Bank (1983: 116)

*หมายเหตุ : รายได้นอกฟาร์มในเกษตร หมายถึง ให้เช่าวัวควาย เครื่องมือเกษตร แรงงานรับจ้างในฟาร์ม ให้เช่าที่ดิน และที่อยู่อาศัยในภาคเกษตร

ประการที่สาม การเติบโตของกรุงเทพฯ ย่อมมีผลต่อการเชื่อมโยงการค้ากับหมู่บ้านในภาคกลาง หมู่บ้านภาคกลางจึงเป็น “ตลาด” ของสินค้าเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมที่มาจากกรุงเทพฯ การที่กรุงเทพฯ เป็นเมืองท่าส่งออกที่สำคัญที่สุดของประเทศ (ใน ค.ศ.1980 ร้อยละ 95 ของการค้าระหว่างประเทศกระจุกตัวอยู่ที่ท่าเรือกรุงเทพฯ) การผลิตหลายอย่างแม้กระทั่งสินค้าแปรรูปสินค้าเกษตรจึงมักมากระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ เช่น กิจการปลากระป๋อง ปลาและกุ้งแช่เย็นจึงอยู่ที่กรุงเทพฯ เพื่อหาข้อได้เปรียบจากการอยู่ใกล้ท่าเรือเพื่อเพราะสินค้านี้ค้างคาวเน่าเสียง่าย นับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการขนส่งภายในประเทศอย่างสมบูรณ์ ถนนสายสำคัญของประเทศที่เชื่อมกับภาคอื่น ๆ ของประเทศจะเริ่มขึ้นกรุงเทพฯ เสมอ ถนนเพชรเกษมและถนนเครือข่าย (feeder roads) ได้เชื่อมกรุงเทพฯ ไปยังภาคกลางตอนล่างและภาคใต้ ถนนพหลโยธินและถนนเครือข่ายก็เชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคกลางตอนกลางและตอนบน ถนนสุขุมวิทก็เชื่อมกรุงเทพฯ กับภาคกลางตะวันออก และด้วยการค้าอยู่กึ่งกลางของประเทศและอยู่ในภาคกลางจึงมีผลให้กรุงเทพฯ กลายเป็นประตูการค้าเชื่อมโยงระหว่างภาคต่าง ๆ ตลอดจนเป็นศูนย์กลางการกระจายสินค้าทั้งเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมไปภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะภาคกลางซึ่งอยู่ใกล้

กรุงเทพฯ มากที่สุด สินค้าอุตสาหกรรมโดยเฉพาะในทศวรรษ 1960 ซึ่งอุตสาหกรรมซึ่งเป็นสินค้า อุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้า อาทิเช่น วิทยุ จักรยาน โทรทัศน์ สบู่ ถังพลาสติก เสื้อผ้า ได้เข้า มาตีตลาดอุตสาหกรรมพื้นบ้านที่หมู่บ้านผลิตใช้เองหรือเพื่อขายตลาดภายในประเทศ อาทิเช่น เสื้อ สิ่งทอ ผ้าไหม ค่อย ๆ หายไป การสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี ค.ศ.1968 พบว่า อุปกรณ์ และเครื่องทำเสื้อในภาคกลางเหลือเพียงร้อยละ 5.4 ของครัวเรือนในภาคกลางเท่านั้น และในปี ค.ศ.1975-76 ครัวเรือนที่มีกี่ทอผ้าหรือเครื่องทำเสื้อลดน้อยลง เหลือเพียงไม่กี่เปอร์เซ็นต์เท่านั้น (World Bank 1983: 76-78) เมื่อเวลาผ่านไปสินค้าอุตสาหกรรมนับวันจะเข้าไปมีบทบาทในชีวิต ประจำวันของเกษตรกรหมู่บ้านมากขึ้นตามลำดับ ส่วนหนึ่งเนื่องจากรายได้ของเกษตรกรเพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากการขยายตัวทางการตลาดของพืชไร่ คือ อ้อย มันสำปะหลัง และข้าวโพด และตลอดจน การเพิ่มผลผลิตข้าวเนื่องจากระบบชลประทาน และ “การปฏิวัติเขียว” นับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้น มา รายได้ของหมู่บ้านเพิ่มขึ้น ส่งผลให้อุปสงค์ต่อสินค้าอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ มากขึ้นตาม ลำดับ โดยเฉพาะสินค้าเพื่อการบริโภคที่ค่าความยืดหยุ่นต่อรายได้สูง อาทิเช่น วิทยุ จักรยาน จักร เย็บผ้า มอเตอร์ไซด์ รถยนต์ และเรือนยนต์ (ตารางที่ 2.9)

ตารางที่ 2.9 ร้อยละของความเป็นเจ้าของของสินค้าคงทนของครัวเรือนในชนบทภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพฯ และปริมณฑล) ปี ค.ศ. 1968-69 และ 1975-76

	จักรเย็บผ้า		วิทยุ		โทรทัศน์		จักรยาน		มอเตอร์ไซด์		รถยนต์นั่ง	
	1968-69	1975-76	1968-69	1975-76	1968-69	1975	1968-69	1975	1968-69	1975-76	1968-69	1975-76
กลาง-ตะวันตก		13.64		84.62		4.70		56.29		21.64		5.92
กลาง-กลาง	9.8 (กลาง ทั้งหมด)	14.80	66.7 (กลาง ทั้งหมด)	84.32	4.1 (กลาง ทั้งหมด)	7.67	33.9 (กลาง ทั้งหมด)	33.71	8.3 (กลาง ทั้งหมด)	9.28	0.3 (กลาง ทั้งหมด)	2.31
กลาง-ตะวันออก		10.81		79.82		2.31		30.90		12.09		4.44

แหล่งที่มา: คัดแปลงจาก World Bank (1983: 77)

ภาพที่ 2.1 ฟาร์มกุ้ง ผักและผลไม้ที่หมู่บ้านในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

ตัวเลขตารางที่ 2.9 แสดงว่าครัวเรือนในชนบทภาคกลางมีสัดส่วนการถือครองสินค้าคงทนสูงมากอย่างมีนัยสำคัญในช่วงปี ค.ศ.1968/69 – 1975/76 การเพิ่มขึ้นของสินค้าคงทน เช่น จักรเย็บผ้า วิทยุ โทรทัศน์ จักรยาน มอเตอร์ไซด์ ตลอดจนรถยนต์นั่งย่อมสะท้อนถึงสินค้าอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ ได้แผ่ขยายเข้าสู่ชนบทในเขตภาคกลางอย่างรวดเร็ว ส่วนหนึ่งเกิดจากระดับรายได้ของชาวชนบทได้เพิ่มสูงขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของการผลิตข้าว พืชไร่ และเกษตรกรได้นำเงินสดเพื่อซื้อสินค้าดังกล่าวเพิ่มมากขึ้น หมู่บ้านในภาคกลางจึงมีฐานะสำคัญเป็นตลาดอันสำคัญยิ่งของสินค้าอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ กระบวนการขยายตัวของสินค้าอุตสาหกรรมมีเพียงแต่สินค้าคงทนเท่านั้น ยังประกอบไปด้วยสินค้าอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น เสื้อผ้า เครื่องดื่ม เป็นต้น เข้าสู่ตลาดหมู่บ้านกรุงเทพฯ มีมากขึ้นตามลำดับ เมื่อพ่อค้าได้นำสินค้าจากกรุงเทพฯ มาขายยังหมู่บ้านในชนบทโดยรถปิคอัพ เนื่องจากการคมนาคมที่ได้ขยายตัวเชื่อมกรุงเทพฯ กับจังหวัดและหมู่บ้านในภาคกลาง นอกจากนี้สื่อที่สำคัญที่กระตุ้นให้สินค้าเหล่านี้เข้ามาตีตลาดในหมู่บ้านภาคกลางคือ วิทยุและโทรทัศน์ โดยเฉพาะวิทยุ (จากตารางที่ 2.9 ในปี ค.ศ.1975/76 มากกว่าร้อยละ 80 ของครัวเรือนในภาคกลางมีวิทยุ ส่วนโทรทัศน์ยังไม่แพร่หลายมากนักประมาณร้อยละ 2-7 ของครัวเรือนในภาคกลาง) วิทยุเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ทศวรรษ 1930 และแพร่ขยายตัวอย่างรวดเร็วเข้าไปในชนบทในทศวรรษ 1960 และหลังจากนั้นวิทยุเป็นกลไกในการหล่อหลอมรสนิยมของผู้คนในหมู่บ้านให้เกิดการเลียนแบบในการบริโภค (demonstration effect) จากกรุงเทพฯ และสร้างทัศนคติที่ว่าสินค้าจากเมืองกรุงเทพฯ เป็นสินค้าที่มีความจำเป็นในชีวิตประจำวันและโก้หรู (ประกอบกับการขยายตัวของวัฒนธรรมการเน้นการบริโภคจากเมือง ความสะดวกสบาย รสนิยมในการแต่งตัว และมาตรฐานความเป็นอยู่ที่สูงขึ้น) จึงเป็นเหตุให้การบริโภคเพิ่มขึ้นมากกว่าที่ควรจะเป็น และการออมมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ผลที่ตามมาก็คือ รายจ่ายเพื่อซื้อสินค้าจากเมืองเพิ่มสูงขึ้น จึงมีผลให้หนี้สินเพิ่มขึ้นตามมาหนี้สินของชาวนาในภาคกลางปี ค.ศ.1957/58 เป็นค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภค (เพื่อเป็นค่าครองชีพ) สูงถึงร้อยละ 26.80 (อุทิศ 2501: 160) ปริมาณหนี้สินเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และนับวันสัดส่วนการกู้หนี้ยืมสินเพื่อการบริโภคและกิจกรรมที่ไม่เพิ่มผลผลิตจะสูงขึ้น (Pasuk 1980: 234)

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตของเมืองกรุงเทพฯ และขอบเขตของเศรษฐกิจตลาดในภาคกลางได้แผ่ขยายมากขึ้นทุกขณะ การขยายตัวทางเศรษฐกิจในระดับสูง (ประมาณร้อยละ 7-8 ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1985-1997) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมส่งผลให้การขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ และภาคอุตสาหกรรมได้ขยายตัวออกไปสู่จังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น ผลกระทบของการเกิดเมืองภายในบริบทของกรุงเทพมหานครมิได้จำกัดภายในขอบเขตพื้นที่ 5 จังหวัดปริมณฑล คือ นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ และนครปฐม เท่านั้น แต่การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมได้กระจายออกไปจากปริมณฑลสู่พื้นที่อื่น ๆ ด้วย โดยครอบคลุมพื้นที่อยุธยาและสระบุรีด้านเหนือ ราชบุรี และเพชรบุรี

ทางด้านตะวันตก และตลอดแนวพื้นที่บริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก ฉะเชิงเทรา และระยอง (กฤษฎ 2536: 5)

หลังปี ค.ศ.1985 ประชากรในเขตเมือง (เทศบาล) ในจังหวัดและในเขตชนบทที่ราบลุ่มใน ภาคกลางได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมืองใหญ่ทางด้านชายฝั่งทะเลตะวันออก อันประกอบ ไปด้วย ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (ตารางที่ 2.10) ในทศวรรษ 1990 จังหวัด ออยุธยา สระบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และระยอง อัตราการเพิ่มของประชากรเท่ากับร้อยละ .30, 1.13, 1.36, 1.80 และ 1.43 ตามลำดับ (ตารางที่ 2.10)

ตารางที่ 2.10 จำนวนประชากรบางจังหวัดในภาคกลาง

จังหวัด	1980	1990	2000	เฉลี่ย (%) 1990-2000
พระนครศรีอยุธยา	602,021	700,649	721,641	.30
สระบุรี	432,875	507,792	568,377	1.13
ฉะเชิงเทรา	445,379	552,108	632,511	1.36
ชลบุรี	693,510	851,181	1,018,576	1.80
ระยอง	339,196	450,646	520,082	1.43

แหล่งที่มา: (สมุคสถิติรายปีประเทศไทย ฉบับต่าง ๆ)

การเติบโตอย่างรวดเร็วของประชากรในจังหวัดดังกล่าวสะท้อนภาพถึงการย้ายถิ่นเข้าจาก ภูมิภาคอื่นเพื่อเข้ามาเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรม (โดยเฉพาะอุตสาหกรรมส่งออก) โดยการ กระจายตัวจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคต่างจังหวัด สัดส่วนของโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ ต่อ ทั้งประเทศได้ลดลงจากร้อยละประมาณร้อยละ 47 ในปี ค.ศ.1980 เป็นร้อยละ 37.7 ในปี ค.ศ.1987 และเป็นร้อยละ 30 ในปี ค.ศ.1999 (กรมโรงงาน ฉบับต่าง ๆ) นอกจากนี้สัดส่วนของจำนวนของคน งานในโรงงานอุตสาหกรรมของกรุงเทพฯ ต่อทั้งประเทศก็ลดลงจากร้อยละ 46.5 ในปี ค.ศ.1980 และเป็นร้อยละ 35 ในปี ค.ศ.1987 และเป็นน้อยกว่าร้อยละ 30 ในปี ค.ศ.1999 (กรมโรงงาน ฉบับ ต่าง ๆ) การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในจังหวัดภาคกลางฝั่งตะวันออก อันประกอบไปด้วย ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และระยอง มีผลให้โครงสร้างของระบบเศรษฐกิจปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมและการบริการอย่างเด่นชัด โดยภาคเศรษฐกิจอุตสาหกรรมในทศวรรษ 1990 มีมูลค่าการ ผลิตถึงกว่าร้อยละ 32 ของมูลค่าการผลิตรวมของผลิตภัณฑ์ภาค ในขณะที่ภาคเกษตรซึ่งในอดีตมี ความสำคัญสูงมากในแง่ผลิตภัณฑ์ภาคได้ลดลงเหลือประมาณร้อยละ 12 ในทศวรรษ 1990 ซึ่ง แสดงให้เห็นถึงภาคอุตสาหกรรมและบริการมีบทบาทอย่างสำคัญมากในจังหวัดชายฝั่งทะเลตะวันออก ในขณะที่จังหวัดในภาคกลางส่วนอื่น ๆ ยังคงมีเศรษฐกิจการเกษตรเป็นด้านหลัก (ยกเว้น

จังหวัดอยุธยา และสระบุรี ที่บทบาทของภาคอุตสาหกรรมและบริการเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ)

การเจริญเติบโตของเมืองและประชากรของจังหวัดในพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันตก ตลอดจนอยุธยาและสระบุรี มิเพียงแต่แสดงให้เห็นว่า เขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลถึงจุดอิ่มตัวในการรองรับอุตสาหกรรม ตลอดจนประสบกับปัญหาสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมและปัญหาความคับคั่งของจราจร แต่ทว่าแสดงถึงกระบวนการของทุนอุตสาหกรรมได้รุกล้ำเข้าไปยังภูมิภาคอื่น ๆ ในภาคกลาง กระบวนการเกิดเมือง (urbanization) จึงเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจชนบท ให้มีลักษณะหมู่บ้านต้องขึ้นต่อเศรษฐกิจเมือง หมู่บ้านจะเป็นฐานสำคัญในแง่ของการเป็น “แรงงานราคาถูก” และทรัพยากรราคาถูก เช่น ที่ดิน ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อ “การสะสมทุน” และฐานกำไรให้แก่ภาคเศรษฐกิจอุตสาหกรรมในเมือง การเจริญเติบโตของเมืองในภูมิภาคภาคกลางได้รับแรงสนับสนุนจากนโยบายของรัฐบาลด้วย ดังจะเห็นว่าในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (ค.ศ.1987-1991) ซึ่งเศรษฐกิจไทยกำลังอยู่ในช่วงประสบกับความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับเมืองในภูมิภาคอื่น ๆ ก็กำลังเติบโตด้วย ในขณะที่การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ได้มีลักษณะช้าลง และชุมชนเมืองได้เริ่มขยายไปสู่จังหวัดอื่น ๆ การกระจายตัวของกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรูปของการเกิดชุมชนเมืองในบริเวณชานเมือง (Sub urbanization) และมีลักษณะเป็นการพัฒนาแบบแถบริ้ว (ribbon development) ในขณะเดียวกันผลการพัฒนาในอดีตมีผลให้ปัญหาของการกระจายรายได้ระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคอื่น ๆ รุนแรงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ในแผนฯ 7 (ค.ศ.1992-1996) ได้มีวัตถุประสงค์หลักในการกระจายรายได้และกระจายความเจริญไปสู่ภูมิภาคและชนบท โดยได้มีการใช้มาตรการทางด้านภาษีและรายจ่ายของรัฐบาล พร้อมทั้งมีการกระจายอำนาจทางการคลังสู่จังหวัดและท้องถิ่น มีการปรับโครงสร้างทางด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรมสู่ภูมิภาคมากขึ้น และมีการพัฒนาเมืองศูนย์กลางความเจริญในภูมิภาคเพื่อเป็นฐานทางด้านเศรษฐกิจและการจ้างงาน (อาคม 2543: 77) จริง ๆ แล้วรัฐบาลได้มีนโยบายกระจายอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ นับแต่ปี ค.ศ.1972 เป็นต้นมา โดยให้แรงจูงใจให้ผู้ประกอบการบางอย่าง อาทิเช่น ได้ลดทั้งอากรขาเข้า และภาษีการค้าไม่เกินครึ่งหนึ่งของอัตราปกติ สำหรับวัตถุดิบที่ส่งเข้ามาในประเทศได้ลดภาษีการค้าไม่เกินร้อยละ 90 ของอัตราปกติเป็นเวลาไม่เกิน 5 ปี และอนุญาตให้หักค่าขนส่ง ค่าไฟฟ้า และประปา สองเท่าของจำนวนผู้ที่ได้รับการส่งเสริมเพื่อประโยชน์ในการคำนวณภาษีเงินได้ เป็นต้น (อจนา 2-56-62) แม้ว่าแรงจูงใจเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่รัฐจะกระจายโรงงานอุตสาหกรรมไปนอกกรุงเทพฯ แต่ในทางปฏิบัติยังไม่ก่อให้เกิดผลในการย้ายโรงงานอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ มากเท่าที่ควร

งานศึกษาของโครงการ DORAS แสดงว่า โรงงานอุตสาหกรรมในที่ราบลุ่มภาคกลางในทศวรรษ 1990 นอกจากกระจุกตัวอยู่ในเขตกรุงเทพฯ ใกล้กรุงเทพฯ คือ สมุทรปราการ และปทุมธานี แล้ว โรงงานอุตสาหกรรมกระจุกตัวอยู่ในบริเวณที่สำคัญดังต่อไปนี้ คือ

(1) ทางตะวันออกของอยุธยาหรือพื้นที่บริเวณสระบุรีและลพบุรี ความหนาแน่นของโรงงานอุตสาหกรรมยังอยู่ในระดับต่ำอยู่ ในปี ค.ศ.1994 โรงงานอุตสาหกรรมมีประมาณ 32 ถึง 94 โรงงานต่ออำเภอ ซึ่งต่ำกว่าค่าเฉลี่ยหรือประมาณ 125 โรงงานต่ออำเภอของค่าเฉลี่ยในที่ราบลุ่มภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพและปริมณฑล) อย่างไรก็ตามค่าเฉลี่ยของขนาดของเงินทุนที่โรงงานได้นำไปลงทุนได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วกว่าส่วนอื่น ๆ ของที่ราบภาคกลาง หรือเงินลงทุนต่อโรงงานประมาณ 81-253 ล้านบาท เมื่อเทียบกับ 24 ล้านบาทในเขตอื่น ๆ ของที่ราบลุ่มภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ และปริมณฑล) นอกจากนี้โรงงานอุตสาหกรรมเริ่มมีการขยายตัวไปสู่บางส่วนของที่ราบภาคกลาง ส่วนบน อันประกอบไปด้วยอยุธยา สระบุรี และลพบุรี จากปี ค.ศ.1981 ถึง 1989 ภาคอุตสาหกรรมได้ขยายตัวสูงถึงอัตราร้อยละ 9.5 ต่อปี ในปี ค.ศ. 1991 มีโรงงานอุตสาหกรรมอยู่ในพื้นที่ที่ราบภาคกลางตอนบนถึง 3,172 โรง (DORAS 1996 : 62)

(2) พื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทราและชลบุรีถึงระยอง ได้พัฒนาอย่างรวดเร็ว นับแต่ปี ค.ศ.1984 เป็นต้นมา เนื่องจากนโยบายของรัฐที่ลงทุนเพื่อพัฒนาบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก โดยเฉพาะการขุดเจาะก๊าซธรรมชาติ และการตั้งโรงงานแยกก๊าซธรรมชาติส่งผลให้โรงงานอุตสาหกรรมได้กระจุกตัวบริเวณนี้ค่อนข้างจะหนาแน่น และอาจกล่าวได้ว่า โครงสร้างการผลิตในจังหวัดดังกล่าวได้พึ่งพาการผลิตของภาคอุตสาหกรรม (ตลอดจนบริการ) เป็นสำคัญ มูลค่าของผลิตภัณฑ์จังหวัด ณ ราคาคงที่ (ปี ค.ศ.1988) ของจังหวัดฉะเชิงเทรา ชลบุรี และระยอง ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว หลังปี ค.ศ.1985 เช่น มูลค่าผลิตภัณฑ์จังหวัดของจังหวัดฉะเชิงเทรา ภาคหัตถอุตสาหกรรมเพิ่มจาก 1,158 ล้านบาท ในปี ค.ศ. 1981 เพิ่มขึ้นเป็น 2,075 ล้านบาท ในปี ค.ศ.1985 และเพิ่มขึ้นมาโดยตลอด ในปี ค.ศ.1991 เท่ากับ 8,370 ล้านบาท หรือเพิ่มขึ้น 7 เท่าตัว ในระยะเวลาเพียง 11 ปีเท่านั้น การเติบโตอย่างรวดเร็วของภาคหัตถอุตสาหกรรมในจังหวัดฉะเชิงเทราให้มีมูลค่าผลผลิตของภาคอุตสาหกรรมได้ก้าวล้ำหน้าภาคเกษตรกรรม นับแต่ปี ค.ศ.1987 (ก่อนหน้าปี ค.ศ. 1987 มูลค่าผลผลิตของภาคเกษตรกรรมก้าวล้ำหน้าภาคอุตสาหกรรมมาโดยตลอด) การเจริญเติบโตของภาคหัตถอุตสาหกรรมมีผลให้ผลผลิตนอกภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ภาคก่อสร้าง ภาคขนส่ง ภาคขายส่งและขายปลีก ภาคธนาคารและอสังหาริมทรัพย์ ตลอดจนภาคบริการทั่วไป ผลที่ตามมาคือ สัดส่วนมูลค่าผลผลิตภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์จังหวัดได้ลดลงอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 37 ในปี ค.ศ.1981 และเป็นร้อยละ 31 ในปี ค.ศ.1985 และเหลือเพียงร้อยละ 22 ในปี ค.ศ.1991 ในขณะที่ผลผลิตนอกภาคเกษตรกรรมก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และในปี ค.ศ.1991 มีค่าเท่ากับร้อยละ 78 ของผลิตภัณฑ์จังหวัด และการเติบโตของภาคหัตถอุตสาหกรรมได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 12.5 ในปี ค.ศ.1981 เป็นร้อยละ 15.1 และเพิ่มเป็นร้อยละ 34.1 ในปี ค.ศ.1991 มูลค่าผลิตภัณฑ์จังหวัดของจังหวัดระยองและชลบุรีก็มีทิศทางเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกับจังหวัดฉะเชิงเทรา

(3) พื้นที่ที่มีการกระจุกตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลาง คือบริเวณอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ซึ่งในบริเวณดังกล่าวโรงงานอุตสาหกรรมมีขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไป

การเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมและนอกภาคเกษตรกรรมจึงมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอันมาก ได้มีการเคลื่อนย้ายแรงงานวัยหนุ่มสาวจากท้องนาเข้าสู่โรงงานและสำนักงานมากขึ้นส่งผลให้สัดส่วนกำลังแรงงานวัยหนุ่มสาวอันเป็นแรงงานที่มีผลิตภาพของแรงงานลดลง ในทศวรรษ 1990 กำลังแรงงานในภาคกลางลดลงจาก 3.5 ล้าน และเหลือเพียง 2.5 ล้าน (Molle 1999 : 165) สัดส่วนของผู้สูงอายุได้เพิ่มขึ้น นิพนธ์ พังพงศกร ได้ชี้ให้เห็นว่าการอพยพไปอยู่ต่างถิ่นมักพบในกลุ่มของผู้คนที่มียุอยู่ระหว่าง 15 – 35 ปี และในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง ร้อยละ 80 ของประชากรที่มีอายุระหว่าง 15 – 25 ปี ทำงานในเมือง (อ้างใน ทิพวัลย์ 2543 : 6) ดังนั้นกลุ่มเด็กและกลุ่มผู้สูงอายุจะเป็นกลุ่มที่ใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน ตัวเลขอายุของหัวหน้าครัวเรือนเกษตรกรรมในที่ราบลุ่มภาคกลางแสดงว่า สัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนเกษตรที่มีอายุมากกว่า 55 ปี เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 28 ในปี ค.ศ.1963 เป็นร้อยละ 36 ในปี ค.ศ.1963 ส่วนหัวหน้าครัวเรือนเกษตรที่มีอายุต่ำกว่า 35 ปี มีสัดส่วนลดลงจากร้อยละ 24 ในปี ค.ศ.1963 เป็นร้อยละ 13 ในปี ค.ศ.1993 (ทิพวัลย์ 2543: 8) (จะไว้วิเคราะห์โดยละเอียดในบทที่ 4)

การเจริญเติบโตของตลาดกับเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง : บทสังเคราะห์

ทั้ง ๆ ที่การเจริญเติบโตของตลาดและเมือง ได้ดำเนินอย่างต่อเนื่องมาอย่างต่อเนื่องนับแต่สงครามโลกครั้งที่สองยุติลง ในปี ค.ศ.1945 จนถึงปัจจุบัน (ค.ศ.2002) หรือประมาณกึ่งศตวรรษ เหตุใดหมู่บ้านไทยในภาคกลางจึงมีการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ ในแง่ของแรงงานที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของหมู่บ้าน สังคมหมู่บ้านในชนบทยังมีเสถียรภาพมากกว่าที่คิด (โดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980) เกษตรกรรายย่อยทั้งชาวนาและชาวไร่ ยังเป็น “แรงขับเคลื่อน” ที่สำคัญที่สุดของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในภาคกลางมีทั้งสิ้น 15,987 หมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านที่ทำการเกษตร 15,149 แห่ง หรือคิดเป็นร้อยละ 94.7 ของหมู่บ้านทั้งหมด และมีหมู่บ้าน 11,322 แห่ง ปลูกข้าวหรือคิดเป็นร้อยละ 74.7 ของหมู่บ้านทั้งหมด (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 : 54 และ 60)

ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 4 ประการ ที่หมู่บ้านในภาคกลางได้ปรับตัวกับการเจริญเติบโตของระบบตลาดและมีผลสำคัญต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน (1) การปรับตัวด้านการบริโภค (2) การปรับตัวด้านการผลิตและความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ (3) การปรับตัวด้านการเลือกใช้เวลา (4) การย้ายถิ่นภายในประเทศ (และนอกประเทศ) ซึ่งเราจะกล่าวไปพร้อม ๆ กัน

แม้ว่าหมู่บ้านในภาคกลางได้เริ่มเน้นการผลิตข้าวและพืชไร่เพื่อการค้ามากขึ้นนับแต่สงครามโลกครั้งที่สองยุติลงในปี ค.ศ.1945 จวบจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1960 สัดส่วนของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนยังคงอยู่ในระดับสูง เกษตรกรมิได้เน้นการผลิตเพื่อขายแต่เพียงอย่างเดียว แต่ได้เก็บผลผลิตบางส่วนไว้เพื่อการบริโภคด้วย เกษตรกรในภาคกลางโดยเฉพาะพื้นที่ที่ห่างไกลจากเมืองใหญ่ยังคงมีพฤติกรรมการเพาะปลูกข้าวเพื่อบริโภคเองเป็นจุดมุ่งหมายแรกและที่

เหลือเอาไว้ขาย เหมือนกับที่เคยกระทำมาแล้วเมื่อ 100 ปีที่แล้ว จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท (บ้านกุคจอก ถึงอำเภอหนองมะโมง และบ้านหนองพังนาค อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท) ได้ข้อเท็จจริงประการหนึ่งคือ ประมาณกลางทศวรรษ 1960 พฤติกรรมการผลิตข้าวเป็นการผลิตเพื่อสนองตอบการบริโภคเองเป็นจุดหมายแรก และขายเฉพาะส่วนที่เหลือ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งพฤติกรรมการผลิตของชาวนายังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ และมีได้สนองตอบกับการเปลี่ยนแปลงสนองตอบของราคาและตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็นคำถามก็คือว่า การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนมีมากน้อยแค่ไหน ศาสตราจารย์ Silcock ได้ใช้ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่ดินครองทำการเกษตร ปี ค.ศ.1953 (Thailand Economic Farm Survey 1953) โดยกระทรวงเกษตรฯ และข้อมูลสถิติการเกษตร ในปี ค.ศ.1955 (Agricultural Statistics of Thailand 1955) ได้ประมาณค่าผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนตลอดจนผลผลิตข้าวเพื่อขายในปี ค.ศ.1952/53 (ตารางที่ 2.11) ตารางที่ 2.11 แสดงว่า ในปี ค.ศ.1952/53 ผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเท่ากับ 1,126.9 ล้านตัน หรือมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 46.9 ของผลผลิตทั้งหมด

ตารางที่ 2.11 การบริโภคข้าวในครัวเรือนและการจำหน่ายข้าวของเกษตรกรในที่ราบภาคกลางปี ค.ศ.1952/53

ผลผลิตข้าวเปลือก (‘000 เมตริกตัน)	ผลผลิตข้าว (‘000 เมตริกตัน)	สัดส่วนของการผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน (%)	สัดส่วนการผลิตข้าวเพื่อขาย (%)	การบริโภคภายในครัวเรือนทั้งหมด (‘000 เมตริกตัน)	ผลผลิตข้าวที่ขายทั้งหมด (‘000 เมตริกตัน)
3,361	2,369.5	46.9	53.1	1,126.9	1,269.5

แหล่งที่มา: Silcock (1967: 235)

สัดส่วนของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคต่อผลผลิตข้าวทั้งหมดที่สูงถึงเกือบร้อยละ 50 ย่อมแสดงว่า หมู่บ้านในภาคกลางมิได้ถูกเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้ามากกว่าที่ควรจะเป็น ซึ่งแสดงว่า การเปิดประตูการค้าเสรีกับต่างประเทศนับแต่สนธิสัญญาเบาริง (ในปี ค.ศ.1855) และการเจริญเติบโตของตลาดหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 มีผลกระทบที่จำกัดต่อการปรับเปลี่ยนเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางมีขอบเขตจำกัด งานของ ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เรื่อง เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (ก่อน ค.ศ.1932) โดยการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านภาคกลางก็ได้คำตอบว่า การผลิตข้าวเพื่อขายในภาคกลางเมื่อเริ่มต้นเป็นกิจกรรมที่เสริมจากการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง การขายข้าวจะมากหรือน้อยเท่าใดขึ้นอยู่กับต้องเก็บไว้กินและทำพันธุ์ต่อไปให้พอก่อนจึงจะเหลือขายหรือเก็บไว้จนเห็นข้าวสุกในฤดูใหม่หรือเก็บเกี่ยวของใหม่แล้วจึงขายของเก่าไปที่เรียกว่า “เห็นน้องจึง

จะขาย” (ฉัตรทิพย์ 2533: 50) ในปี ค.ศ.1952/53 งานสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่ถือครองทำการเกษตร ค.ศ.1953 ก็ได้ให้ข้อสรุปเช่นกันคือ “ราคาพืชผลต่าง ๆ ที่มีอยู่คือพืชผลที่ผู้ทำการเกษตรเก็บเกี่ยวได้และมีอยู่ในที่ถือครอง ยังไม่ได้ขาย จากการตรวจแบบกำหนดข้อถามปรากฏว่า พืชผลต่าง ๆ ซึ่งมีผู้ทำการเกษตรมีอยู่ยังไม่ได้ขายส่วนมากมักจะเป็นข้าวเปลือก โดยคิดราคาตามท้องตลาดของท้องถิ่นนั้น ๆ ในขณะที่ไปสัมภาษณ์สอบถาม ข้าวเปลือกส่วนมากที่มีอยู่ผู้ทำการเกษตรมักเก็บไว้บริโภคจนกว่าจะถึงฤดูเกี่ยวเก็บต่อไป และเก็บไว้ทำพันธุ์ในฤดูหน้าด้วย” (กองเศรษฐกิจการเกษตร 1955) จริง ๆ แล้ว การสำรวจของกระทรวงเกษตรฯ ในปี ค.ศ.1952/53 ได้ชี้ให้เห็นว่า มูลค่าของผลผลิตข้าวเปลือกเพื่อใช้การบริโภคในภาคกลางมีค่ามากกว่ามูลค่าผลผลิตข้าวเพื่อขายอย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งแสดงในตารางที่ 2.12

ตารางที่ 2.12 เปรียบเทียบมูลค่าของผลผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนกับรายได้จากการขายข้าวเปลือกของภาคกลาง ปี ค.ศ.1952/53 จำแนกตามขนาดถือครองที่ดิน

ต่ำกว่า 6 ไร่		6 - 15 ไร่		15 - 30 ไร่		30 - 60 ไร่		มากกว่า 60 ไร่		เฉลี่ยทุกขนาด	
มูลค่าผล ผลิตข้าวเพื่อ บริโภค (บาท)	รายได้จาก การขาย ข้าวเปลือก (บาท)	มูลค่าผล ผลิตข้าวเพื่อ บริโภค (บาท)	มูลค่าผล ผลิตข้าวเพื่อ บริโภค (บาท)	มูลค่าผล ผลิตเพื่อการ บริโภค (บาท)	รายได้จาก การขาย ข้าวเปลือก (บาท)	มูลค่าผล ผลิตเพื่อการ บริโภค (บาท)	รายได้จาก การขาย ข้าวเปลือก (บาท)	มูลค่าผล ผลิตเพื่อการ บริโภค (บาท)	รายได้จาก การขาย ข้าวเปลือก (บาท)	มูลค่าผล ผลิตเพื่อการ บริโภค (บาท)	รายได้จาก การขาย ข้าวเปลือก (บาท)
640	286	1,491	518	2,254	1,313	2,508	2,691	3,316	5,215	2,135	1,921

แหล่งที่มา: กองเศรษฐกิจการเกษตร 2498 : 166 และ 232

จากตารางที่ 2.12 ข้างบน แสดงถึงมูลค่าของผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนโดยเฉลี่ยมีค่าเท่ากับ 2,135 บาท แต่รายได้เฉลี่ยจากการขายข้าวเปลือกมีค่าเท่ากับ 1,921 บาท หรือมากกว่า 214 บาท ตัวเลขจากตารางข้างต้นยังได้แสดงถึงว่าเกษตรกรรายเล็กหรือเกษตรกรที่มีเนื้อที่ถือครองที่ดินไม่เกิน 30 ไร่ (ซึ่งเป็นเกษตรกรส่วนใหญ่ในภาคกลางในขณะนั้น ค่าเฉลี่ยของการถือครองที่ดินของภาคกลางในปี ค.ศ. 1952/53 เท่ากับ 26.8 ไร่ (กองเศรษฐกิจการเกษตร 2498) มีแนวโน้มจะผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าจะผลิตเพื่อขายอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ เกษตรกรที่ถือครองที่ดินต่ำกว่า 6 ไร่ มีมูลค่าของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเท่ากับ 640 บาท หรือมากกว่า รายได้จากการขายข้าวเปลือกถึง 354 บาท และเกษตรกรที่ถือครองที่ดินเท่ากับ 15-30 ไร่ มีมูลค่าของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเท่ากับ 2,254 บาท หรือมากกว่ารายได้จากการขายข้าวเปลือกถึง 941 บาท (ตารางที่ 2.12) นอกจากนี้ การสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่ดินถือครองที่ดินทำการเกษตร ค.ศ. 1953 ยังพบอีกว่ามีเพียงร้อยละ 55.8 ของเกษตรกรในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีรายได้จากการขายข้าวเปลือก ในขณะที่ร้อยละ 19.1 ของเกษตรกรในภาคกลางฝั่งตะวันออก ประกอบไปด้วย ชลบุรี ระยอง ตราด และ จันทบุรี) เท่านั้นที่มีรายได้จากการขายข้าวเปลือก (กองเศรษฐกิจการเกษตร 2498 : 166) ซึ่งแสดงถึงยังมีชาวชนอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้ปลูกข้าวเพื่อขายแต่ปลูกเพื่อบริโภคเองตัวเลขดังกล่าวข้างต้นแสดงถึงว่า “การผลิตข้าวเพื่อนำมาใช้ในการบริโภคในครัวเรือนมีความสำคัญมากกว่าผลิตเพื่อขาย” (กองเศรษฐกิจการเกษตร 2498 : 233)

รายงานการสำรวจของธนาคารโลกในปี ค.ศ.1957 เรื่อง A Public Development Program for Thailand (หรือฉบับแปลภาษาไทยคือ โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย) ได้ตั้งข้อสังเกตว่าเกี่ยวกับการบริโภคข้าวภายในประเทศ “การเจริญเติบโตภาคเกษตรของไทย (ทำนา- ผู้เขียน) ในอดีตรากฐานสร้างขึ้นตามธรรมชาติ โดยไม่มีการช่วยเหลือหรือวางแผนทางไว้เลย แต่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวตามธรรมชาติ ความดำรงริเริ่มและความอุตสาหกรรมของพลเมือง ซึ่งดำรงชีวิตอยู่ภายใต้สิ่งแวดล้อมที่เต็มไปด้วยความสะดวกสบาย และประกอบด้วยแผ่นดินอันอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการผลิตข้าวอย่างเหลือเฟือ และมีอยู่อย่างมากมาย.....ปริมาณข้าวที่บริโภคภายในประเทศกำลังเพิ่มสูงขึ้นอยู่ตลอดเวลา ถ้าหากไม่มีการช่วยเหลือ (เพื่อการส่งออก-ผู้เขียน) นำเกรงว่าการผลิตข้าวจะเพิ่มขึ้นในอัตราที่ต่ำกว่าการเพิ่มของการบริโภคภายในประเทศ ซึ่งจะมีผลให้ปริมาณของข้าวที่เหลือส่งออกไปยังต่างประเทศลดน้อยลงเรื่อย ๆ” (ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ 2503: 3 และ 6)

ข้อความดังกล่าวข้างต้นได้สะท้อนภาพถึงผลผลิตข้าวเป็นจำนวนมากใช้ในการบริโภคในครัวเรือนมิได้จำหน่ายไปยังต่างประเทศ (แม้ว่าปริมาณขายข้าวส่งออกต่างประเทศจะมีมูลค่าสูงถึงร้อยละ 50 ของมูลค่าการส่งออกของไทยทั้งหมดในทศวรรษ 1950 และภาษีต่าง ๆ ที่เก็บจากข้าวรวมกันแล้วเป็นแหล่งรายได้ขนาดใหญ่ของรัฐบาล และการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน (ผลิต

เอง กินเอง) จึงเป็นมูลค่าที่สูงมากของเศรษฐกิจหมู่บ้านในขณะนั้น (โดยเฉพาะหมู่บ้านที่มีเกษตรกรที่มีที่ทำกินขนาดเล็กไม่เกิน 30 ไร่)

ในปี ค.ศ.1962/63 (ในช่วงเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1) การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางมิได้ลดลงแต่อย่างใด แต่ทว่ามีความโน้มเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญเมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1952/53 การสำรวจของการใช้จ่ายของครัวเรือนในปี ค.ศ. 1962/63 โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติแสดงให้เห็นว่าสัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อใช้ในการบริโภคในครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 72.8 ของผลผลิตข้าวทั้งหมด (Silcock 1967 : 237) ในขณะที่ผลิตเพื่อขายเพียงร้อยละ 12.0 เท่านั้น ศาสตราจารย์ Silcock ได้ประมาณค่าแบบแผนการบริโภคและผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนของภาคกลางและพบว่าในปี ค.ศ.1962/63 ปริมาณการบริโภคข้าวของหมู่บ้านในภาคกลางประมาณ 7 แสน 4 หมื่นตัน ในจำนวนนี้เป็นการบริโภคข้าวที่เกิดจากผลผลิตข้าวการผลิตในครัวเรือน 5 แสน 3 หมื่นตัน (หรือไม่ได้ซื้อจากตลาด) (consumption home-produced rice) หรือคิดเป็นร้อยละ 72.0 ของปริมาณการบริโภคข้าวทั้งหมด (ทั้งซื้อจากตลาดและไม่ได้ซื้อจากตลาด) ในขณะที่เกษตรกรได้ซื้อข้าวเพื่อบริโภคประมาณ 2 แสน 8 พันตันเท่านั้น (ตารางที่ 2.13) ในขณะที่ในเขตเมืองของภาคกลางยกเว้น กรุงเทพฯ (เขตเทศบาล) สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเองต่อการบริโภคทั้งหมดมีเพียงร้อยละ 12 (ตารางที่ 2.13) เหตุผลที่สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคครัวเรือนในหมู่บ้านมีความโน้มสูงมากหลังปี ค.ศ.1952/53 ส่วนหนึ่งเกิดจากการสำรวจของกระทรวงเกษตรฯ ในปี ค.ศ.1952/53 ไม่ได้แยกตัวเลขการบริโภคและผลผลิตเป็นหมู่บ้านและเขตเมือง และไม่ได้แยกข้าวเปลือกเพื่อใช้ในการทำพันธุ์ และวัตถุประสงค์อื่น ๆ จึงมีผลให้ตัวเลขการสำรวจผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภค (ไม่ได้ผ่านตลาด) จึงต่ำกว่าที่ควรจะเป็น (โปรดดู Silcock 1967: 238)

ตารางที่ 2.13 การบริโภคข้าวในภาคกลางปี ค.ศ. 1962/63

ภาคกลาง (ยกเว้น กรุงเทพฯ)	การบริโภคข้าวต่อหัว (กิโลกรัม) (1)	ประชากร ('000) (1962) (2)	ปริมาณการบริโภค ข้าว ('000 ตัน) (3)	สัดส่วนของผลผลิต ข้าวเพื่อการบริโภค ในครัวเรือน (%) (4)	ปริมาณการผลิตเพื่อ บริโภคทั้งหมด ('000 ตัน) (5)	การซื้อข้าวจากตลาด ('000 ตัน) (6) = (3) - (4)
หมู่บ้าน	166.2	4,477	744.2	72.10	535.19	208.3
เมือง	117.7	917	107.9	12.0	12.9	95.0

แหล่งที่มา: ดัดแปลงจาก Silcock (1967 : 237)

แม้ว่าจะมีปัญหาการเปรียบเทียบของข้อมูลในปี ค.ศ.1952/53 และปี ค.ศ.1962/63 เนื่องจากนิยามของตัวแปรแตกต่างกัน แต่ตัวเลขทั้งสองชุดก็แสดงให้เห็นถึง **ขนาดของผลผลิตข้าวที่ผลิตเพื่อการบริโภค (มิได้ผลิตเพื่อขาย) ของหมู่บ้านภาคกลางมีสัดส่วนที่สูงมากในผลผลิตข้าวทั้งหมด**

หมู่บ้านในภาคกลางได้ทำการผลิตข้าวเพื่อนำมาใช้ในการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าที่จะผลิตเพื่อขายได้สะท้อนภาพของเศรษฐกิจหมู่บ้านในช่วงปี ค.ศ.1952/53 – 1962/63 ดังต่อไปนี้

(1) การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้ามิได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว แม้ว่าจะมีการสร้างชลประทานในที่ราบภาคกลาง (เขื่อนชัยนาทเพื่อกั้นแม่น้ำเจ้าพระยา) นับแต่ปี ค.ศ.1956 ตลอดจนการสร้างถนนอย่างขนานใหญ่ในทศวรรษ 1950 มิได้มีผลให้ชาวนาผลิตข้าวเพื่อสนองตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็น มีหน้าซ้ำ ผลผลิตต่อไร่ในระยะทศวรรษ 1950 อยู่ในภาวะชะงักงัน ธนาคารโลกรายงานว่ “ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นเล็กน้อยเพราะการขยายชลประทานและผลผลิตทั้งล้นก็เพิ่มขึ้นในอัตราปีละร้อยละ 2 แต่ปริมาณข้าวที่ส่งออกลดระดับลง

(2) พฤติกรรมของชาวนามีแนวโน้มที่จะปลูกข้าวเป็นกิจกรรมหลัก โดยเฉพาะเน้นการผลิตเพื่อการบริโภค โดยกระจายไปปลูกพืชเงินสด (cash crops) อื่น ๆ เป็นจำนวนน้อย ระบบเศรษฐกิจการผลิตข้าวจึงเป็นเศรษฐกิจที่มีใช้เพื่อการค้าแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นระบบเศรษฐกิจที่เป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหาร ซึ่งดำเนินการโดยเกษตรกรรายย่อยเป็นสำคัญ (ขนาดเฉลี่ยของที่นาในภาคกลางเท่ากับ 25-30 ไร่) เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับการปลูกข้าว รายงานของธนาคารโลกได้ชี้ความสำคัญของเศรษฐกิจข้าวกับเศรษฐกิจไทยในปี ค.ศ.1957 ไว้ดังนี้ “ประชากรสองในสามมีอาชีพในการทำนา การปลูกข้าวเป็นกิจการเดียวที่ทำการได้ประชาชาติให้มากที่สุด ทำรายได้เกือบครึ่งหนึ่งของสินค้าขาออกของประเทศไทย และทำรายได้ให้แก่วัฐบาลเป็นจำนวนมากทั้งทางตรงและทางอ้อม ...ถึงแม้ว่าประเทศไทยมีการปลูกพืชอย่างอื่นได้หลายชนิด และในระยะหลัง ๆ ก็มีปลูกพืชอื่นกันมากขึ้นก็ตาม การปลูกข้าวก็ยังคงใช้ที่ดินกว่าร้อยละ 80 ของเนื้อที่เพาะปลูกทั้งหมด และมีมูลค่าประมาณร้อยละ 40 ของผลผลิตการเกษตรทั้งหมด” (ธนาคารโลก 2503: 43)

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนถึงพฤติกรรมของชาวนาไทยไม่มีแรงจูงใจที่จะกระทบผลผลิตจากการทำนาไปเพาะปลูกพืชเงินสด (cash crops) เหมือนกับที่เคยเป็นมาในตอนปลายศตวรรษที่ 19 และ ต้นศตวรรษที่ 20 พฤติกรรมดังกล่าวสอดคล้องกับการวิเคราะห์ของ A Lewis ในทฤษฎี Vent for Surplus ที่ว่า “เมื่อเกษตรกรเริ่มทำการผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตลาด เกษตรกรจะไม่เต็มใจที่จะเปลี่ยนจากการปลูกธัญพืช (เช่น ข้าว) ไปปลูกพืชเงินสดอื่น ๆ เพราะเกษตรกรจะไม่สามารถแบกรับภาระต่อสภาวะความเสี่ยง จากความผันผวนของตลาดได้ ดังนั้นเกษตรกรจึงยังคงเพาะปลูกพืชจำนวนธัญญาหารอยู่ แต่จะเพิ่มการผลิตส่วนเกินส่วนหนึ่งเอาไว้ขายด้วย ถ้าหากว่าตลาดต้องการ และแม้ว่าต่อมาตลาดจะตกต่ำลงเกษตรกรเหล่านั้นก็ยังคงมีความคล่องตัว

ที่จะลดการผลิตลงจนเหลือเพียงปริมาณที่เพียงพอต่อการบริโภคเองในครัวเรือนทำให้ชีวิตของพวกเขาไม่ต้องเสี่ยงมากนัก (Lewis A 1970: อ้างใน สมภพ 1993)

เพราะเหตุใดสัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคต่อผลผลิตข้าวทั้งหมดถึงเพิ่มขึ้นเป็นอันมากจากร้อยละ 46.7 ในปี ค.ศ.1952/53 เป็นร้อยละ 72.0 ในปี ค.ศ.1962/63

สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเมื่อเทียบกับผลผลิตข้าวทั้งหมดแสดงถึงความสามารถในการปรับตัวต่อตลาดของชาวนาเป็นสำคัญ กล่าวคือชาวนาพยายามจะเก็บข้าวเพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ และส่วนน้อยเท่านั้นเก็บไว้เพื่อขาย และมีชาวนาได้เริ่มหันไปปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด และอ้อยแทน เพราะมีราคาค่อนข้างดีกว่าการปลูกข้าว แต่สัดส่วนการปลูกยังน้อยอยู่ ชาวนาส่วนใหญ่จึงได้เก็บข้าวไว้บริโภคเพื่อความมั่นคงในครอบครัว นอกจากนี้ในช่วงระหว่างปี ค.ศ.1952/53 ถึง ค.ศ.1962/63 การเพิ่มขึ้นของประชากรในที่ภาคกลางอยู่ในระดับสูงถึงประมาณร้อยละ 3.2 ต่อปี (Escap 1982 : 14) มีผลให้เกษตรกรได้ขยายเนื้อที่การเพาะปลูกเพิ่มขึ้น ซึ่งการขยายเนื้อที่เพาะปลูกมักจะเข้าไปที่ดินที่เสื่อมคุณภาพ (เนื่องจากที่ดินที่สมบูรณ์ได้ถูกจับจองและใช้ประโยชน์จนเกือบจะหมดสิ้นในทศวรรษ 1930) ผลที่ตามมาก็คือ ผลผลิตต่อไร่ค่อนข้างต่ำ ซึ่งหมายความว่า ผลผลิตเพื่อขายจากการเพาะปลูกข้าวจึงต่ำไปด้วย เกษตรกรมีแนวโน้มที่จะกระจายการผลิตไปสู่พืชไร่อื่น ๆ มากขึ้นเพราะได้ราคาดีกว่า และหารายได้เสริมเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม รายได้จากการปลูกพืชไร่อื่น ๆ ในช่วงปี ค.ศ.1952/53 – ค.ศ.1962/63 ยังอยู่ในระดับต่ำเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนา

จากข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพของเศรษฐกิจของชาวนาว่ามีได้มีแต่การผลิตข้าวแต่เพียงอย่างเดียว ชาวนาได้มีปลูกพืชไร่อย่างอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย การเพิ่มขึ้นของประชากรในระดับสูงถึงในทศวรรษ 1950 น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายการเพิ่มขึ้นของสัดส่วนดังกล่าว เพราะเมื่อประชากรเพิ่มขึ้นในช่วงระยะเวลานี้ เพียง 10 ปี อัตราส่วนของสมาชิกในครัวเรือนที่มีการบริโภค (dependent ratio) มีมากกว่าอัตราส่วนของสมาชิกครอบครัวผู้ให้แรงงาน ชาวนามีแนวโน้มที่จะทำงานหนักขึ้นเพื่อจะผลิตข้าวเพื่อสนองตอบการบริโภคในครัวเรือนมากขึ้น โดยผลิตข้าวเพื่อบริโภคเองเป็นหลัก และหารายได้เสริมจากการผลิตพืชไร่ด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งพฤติกรรมการผลิตของชาวนาไทยได้คล้ายคลึงกับข้อค้นคล้ายกับพฤติกรรมการผลิตของชาวนาของสำนักองค์การการผลิตซึ่งนำโดย เอ วิ ชายานอฟ (Alexander Vasil'sevich Chayanov 1888 – 1939) กล่าวคือ “พฤติกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจของชาวนาแตกต่างจากพฤติกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจของผู้ประกอบการในระบบทุนนิยม เป้าหมายการผลิตของเศรษฐกิจของชาวนาคือการทำงานเพื่อตอบสนองต่อการบริโภคของครอบครัวเป็นสำคัญและการดำเนินการผลิตก็โดยดำเนินโดยอาศัยแรงงานในครอบครัว (โดยไม่มีการจ้างแรงงานและค่าจ้างในเศรษฐกิจครอบครัว) ในขณะที่เศรษฐกิจทุนนิยมผลิตเพื่อขายเป็นสินค้าเอากำไร เศรษฐกิจของชาวนาด้านหนึ่งถูกกำหนดโดยศักยภาพของผู้ผลิตทางเศรษฐกิจ แต่อีกด้านหนึ่งถูกกำหนดโดยความต้องการบริโภค “ครอบครัวชาวนาเป็นอินทรีย์ที่มีการ

เติบโต การเกิด และการตาย (เป็นจุดสำคัญมากจุดหนึ่งของทฤษฎีชานอฟ) มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา คุณภาพของแรงงานครอบครัวและความต้องการบริโภคของครอบครัวจะขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของผู้ใช้แรงงานและสมาชิกในครอบครัว ความแตกต่างทางชีวภาพตามขั้นตอนในการแปรเปลี่ยนของครอบครัว มีความสัมพันธ์กับการเกิดการเติบโตของเด็กเป็นผู้ใหญ่ ออกจากครอบครัวของพ่อแม่ และก่อรูปครอบครัวของตัวเองขึ้นมา สอดคล้องกับความแตกต่างในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของปริมาณสมาชิกของครอบครัวและจำนวนผู้ใช้แรงงานในครอบครัว เมื่อใดก็ตามที่อัตราส่วนของสมาชิกในครอบครัวที่บริโภคมีมากกว่าอัตราส่วนของสมาชิกของครอบครัวผู้ใช้แรงงาน เมื่อนั้นการทำงานของผู้ใช้แรงงานจะเป็นไปอย่างหนักหน่วงมาก และระดับการบริโภคของสมาชิกในครอบครัวก็จะต่ำ สถานการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้นเมื่อครอบครัวอยู่ ณ วงจรชีวิตเศรษฐกิจที่พ่อแม่ระดับอายุนาถกลางต้องดูแลสมาชิกในครอบครัวที่ยังไม่ได้อยู่ในวัยทำงานจำนวนหนึ่ง สถานการณ์จะได้คลี่คลายต่อไปในลักษณะที่สมาชิกครอบครัวได้แปรเปลี่ยนเป็นแรงงานที่อยู่ในวัยทำงาน พ่อแม่หยุดมีบุตร ชีวิตครอบครัวจะแปรเปลี่ยนไปเป็นอีกรูปแบบหนึ่ง” (ชานอฟ อ้างใน ฉัตรทิพย์ 2541 : 106)

การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคจึงมีผลต่อความคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอันมาก เนื่องจากชาวนา (โดยเฉพาะชาวนารายย่อยและขนาดกลาง) ไม่ได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็น ดังนั้น เศรษฐกิจของชาวนาจึงไม่ถูกระทบจากภาวะความผันผวนของตลาดและราคาและผลกระทบที่เกิดจากต้นทุนปัจจัยการผลิต อาทิเช่น ปุ๋ยเคมี เครื่องจักร เศรษฐกิจของชาวนาจะถูกกระทบจากเงื่อนไขอื่น ๆ มากกว่า อาทิเช่น ฟ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล และน้ำท่วม ฐานะของผู้เช่าที่ต้องจ่ายผลผลิต/เงินสดในอัตราส่วนที่สูง คุณภาพที่ดิน เป็นต้น เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ

งานศึกษาของ ดร.อุทิศ นาคสวัสดิ์ เรื่อง ภาวะหนี้สินของชาวนาและการค้าข้าวในภาคกลาง ค.ศ.1957-1958 ได้พบว่า แม้ว่าจะมีชาวนาถึงร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจ (ตัวอย่างของครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมดเท่ากับ 2,823) แต่ทว่าเป็นชาวนาที่หนี้ส่วนมากอยู่ในจังหวัดพระนคร หรือใกล้เคียงบริเวณใกล้เคียงกรุงเทพฯ (ยกเว้น จังหวัดนนทบุรี) อาทิเช่น สมุทรปราการ ฉะเชิงเทรา และปทุมธานี โดยเป็นหนี้ถึงร้อยละ 85, 82 และ 53 ตามลำดับ ในขณะที่ชาวนาไกลกรุงเทพฯ ออกไป เช่น จังหวัดกาญจนบุรี ราชบุรี และจันทบุรี มีหนี้ร้อยละเท่ากับร้อยละ 37, 30 และ 27 ตามลำดับ (อุทิศ 2501: 78)

เหตุผลที่ชาวนาในจังหวัดพระนครและจังหวัดใกล้เคียงมีหนี้สินมากเพราะต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินในอัตราที่สูง และหากปีใดธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยให้ผลิตข้าวได้เต็มที่ ผู้เช่าก็จะได้รับความยากลำบาก ในขณะที่ชาวนาจังหวัดไกลออกไปมักมีที่ดินเป็นของตนเอง ประกอบกับค่าครองชีพของจังหวัดเหล่านี้ยังถูกกว่ากรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง (อุทิศ 2501 : 43)

นับแต่ปลายทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา การใช้เครื่องจักรและเครื่องทุ่นแรง ตลอดจนการใช้ปุ๋ยเคมีได้แพร่หลายมากขึ้น เพราะมีการขยายตัวของระบบชลประทานมีผลให้ชาวนาผลิตข้าวได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี โดยมีการสร้างโครงการดินและคูนาเพิ่มเติมในปี ค.ศ.1965 ประกอบกับการใช้พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวต่อช่วงแสง (Photoperiod-insensitive varieties) เพื่อปลูกในข้าวนาปรัง หลังปี ค.ศ.1965 ผลที่ตามก็คือ สามารถปลูกข้าวได้ตลอดปี ไม่ว่าจะปลูกเดือนไหน เมื่อพันธุ์ข้าวมีอายุครบกำหนดก็จะออกดอกออกรวงและเก็บเกี่ยวได้ (ดูรายละเอียดใน อัมมาร และวิโรจน์ : 2533 : 9) ผลผลิตข้าวเพื่อขายจึงมีเพิ่มขึ้นส่งผลให้สัดส่วนการผลิตเพื่อขายได้เพิ่มขึ้น ชาวนาในภาคกลางส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 74.3 ผลิตข้าวส่วนเกินออกสู่ตลาด มีเพียงร้อยละ 26.6 ของครัวเรือนเกษตรกรที่ผลผลิตเพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ หรือขายเป็นส่วนน้อย (Prasarn 1984: 68)

การเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อขายยังแสดงถึงรูปแบบการทำนาในภาคกลางมีลักษณะเป็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการทำฟาร์มในลักษณะให้เป็นการค้ามากยิ่งขึ้น (commercial farm) มีการจ้างแรงงานรับจ้างในการทำนามากยิ่งขึ้น โดยที่ชาวนามีจำเป็นต้องผลิตเพื่อบริโภคเหมือนแต่ก่อน ในหลายกรณีชาวนาขายผลผลิตข้าวสู่ตลาดทั้งหมด และซื้อข้าวกินจากตลาดแทน

มีความแตกต่างกันมากของผลิตข้าวของหมู่บ้านในภาคกลางระหว่างเขตชลประทานและนอกเขตชลประทาน หมู่บ้านในเขตชลประทานที่มีพื้นที่การทำนาได้มากกว่า 2 ครั้ง และอาศัยพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงและกรรมวิธีสมัยใหม่ผลผลิตข้าวเฉลี่ยในหมู่บ้านนี้จะแตกต่างจากผลผลิตข้าวนอกเขตชลประทานอย่างเห็นได้ชัด เช่นในปี ค.ศ.1976 หมู่บ้านในเขตอำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท (ที่ตั้งอยู่ในระบบชลประทานสมบูรณ์แบบ) สามารถปลูกข้าวนาปรังได้ผลผลิตถึง 1,000 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งมากกว่านอกเขตชลประทานอย่างมีนัยสำคัญในบางกรณี ผลผลิตต่อไร่แตกต่างกันถึง 2-3 เท่าหรือมากกว่านั้น (โกลิต 2534 : 24) แม้ว่าระบบชลประทานของไทยจะกระจุกตัวอยู่ในภาคกลางเป็นสำคัญ และหมู่บ้านในที่เขตที่ราบลุ่มภาคกลางได้รับผลประโยชน์จากการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตของข้าว แต่ทว่าสัดส่วนพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่เกษตรในภาคกลางในทศวรรษ 1980 มีเพียงร้อยละ 50 ของพื้นที่ถือครองการเกษตรทั้งหมด ในขณะที่มีหมู่บ้านอีกเป็นจำนวนมากในภาคกลางอยู่นอกเขตชลประทาน หมู่บ้านเหล่านี้ยังคงทำการเกษตรโดยอาศัยฟ้าฝนเพียงอย่างเดียวในการเพาะปลูกพืช หมู่บ้านเหล่านี้ได้กระจกระบายอยู่ทั่วไป เฉพาะพื้นที่ที่เป็นที่ดอน (หรือแม้กระทั่งในจังหวัดที่อยู่ในเขตชลประทาน แต่ขาดคูคลองใส่ไก่อเพื่อเชื่อมกับระบบชลประทาน)

หมู่บ้านในเขตชลประทานได้รับประโยชน์เป็นอันมาก หมู่บ้านเหล่านี้ อาทิเช่น หมู่บ้านในจังหวัดสิงห์บุรี อ่างทอง ชัยนาท อยุธยา สระบุรี สุพรรณบุรี ลพบุรี เป็นต้น ชาวนาที่พอมีทุนและเนื้อที่มากจะได้รับประโยชน์จากการสามารถเพิ่มผลผลิตได้มากขึ้นโดยการลงทุนในเครื่องจักรและจ้างแรงงานมากขึ้น และหากราคาข้าวตกต่ำลง ชาวนาเหล่านี้ก็หันไปปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ได้ เช่น ในทศวรรษ 1980 มีการเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่ปลูกผลไม้ยืนต้น และสวนผักสำหรับทำผลไม้และผักกระป๋องส่งออก เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ระบบชลประทานก็มีด้านลบต่อชาวนา (โดยเฉพาะชาวนานอกเขตชลประทานด้วย) กล่าวคือ ผลผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นมีผลต่อราคาข้าวที่ตกต่ำลง และมีผลต่อรายได้ของชาวนาโดยเฉพาะชาวนารายย่อยที่มีทุนและที่ดินน้อย และในช่วงทศวรรษ 1970 และ 1980 ราคาข้าวส่วนใหญ่มีแนวโน้มลดต่ำลง ชาวนาเริ่มประสบกับปัญหาเสียที่ดินและการเป็นหนี้ ทางเลือกของชาวนาเหล่านี้คือ (1) กลายเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองหรือเป็นชาวนาและ/หรือเกษตรกรรับจ้างในหมู่บ้าน (2) บุกเบิกที่ดินใหม่เพื่อปลูกพืชไร่ใหม่ ๆ และ (3) หาอาชีพเสริมเพื่อความอยู่รอดในครอบครัว

แม้ว่าเกษตรกรในภาคกลางจะเลือกแนวทางทั้ง 3 ในการปรับตัวกับการถดถอยของเศรษฐกิจการปลูกข้าว แต่ทว่าลักษณะและสังคมเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางในต้นทศวรรษ 1980 ยังคงเป็นเศรษฐกิจของเกษตรกรรายย่อยอย่างเหนียวแน่น และหมู่บ้านยังคงเป็นที่พึ่งพิงของเกษตรกรเป็นสำคัญ แม้ว่าอัตราการขยายตัวภายนอกเกษตรกรรมโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ได้มีอัตราการขยายตัวสูงกว่าภาคเกษตรมาโดยตลอด นับแต่ต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 1 เป็นต้นมา (ค.ศ.1961-1966) มากกว่าสองในสามของประชากรของภาคกลาง (ยกเว้นในกรุงเทพฯ) ยังคงอาศัยอยู่ในเขตชนบท ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การดูดซับของแรงงานของนอกภาคเกษตรกรรมมีอยู่อย่างจำกัด

ลักษณะของการโยกย้ายแรงงานออกจากหมู่บ้านไปหางานนอกภาคเกษตรกรรมเกิดขึ้นส่วนใหญ่จึงมีลักษณะเป็นชั่วคราว เพราะแรงงานในหมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือนที่ไม่ได้รับการจ่ายค่าจ้าง (unpaid family workers) และแรงงานอพยพชั่วคราวยังคงกลับไปช่วยงานครอบครัวในหมู่บ้านส่วนหนึ่งเนื่องจากรายได้ไม่แน่นอน (แม้ว่าจะสูงกว่าภาคเกษตร) ด้วยเหตุนี้แรงงานจะต้องคำนึงถึงค่าความเสี่ยงจากความผันผวนของรายได้ ค่าจ้างจะต้องสูงมากพอที่จะต้องชดเชยกับค่าความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากการตกงาน หรือสูงพอที่จะคุ้มทุนจากค่าอาหารและเครื่องนุ่งห่มที่แรงงานต้องหาเอง และเนื่องจากแรงงานในหมู่บ้านเป็นแรงงานไร้ฝีมือ เพราะระดับการศึกษาต่ำมาก ส่วนใหญ่จบไม่เกินประถม 4 หรือประมาณมากกว่าร้อยละ 90 (กรมพัฒนาชุมชน 2521-2525) มีผลให้ระดับค่าจ้างที่เขาได้รับมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น จึงไม่มีผลต่อการดึงดูดให้เกษตรกรเหล่านี้ย้ายถิ่นในลักษณะ “ถาวร” ประกอบกับด้วยลักษณะอุปนิสัยของแรงงานจากหมู่บ้านที่เคยชินกับ “ความเป็นอิสระ” ไม่ผูกพันและเคยชินกับ “ระบบโรงงานและงานก่อสร้าง” ซึ่งต้องทำงานตลอดเวลาภายในระยะเวลาที่กำหนดให้ ประกอบกับโรงงานอยู่ไกลบ้านทำให้รู้สึกหวาดและความรู้สึกที่ไม่มั่นคงในด้านการครองชีพเนื่องมาจากลักษณะงานที่เป็นงานรับจ้างโดยชั่วคราวและไม่มีหลักประกันจะมีรายได้ตลอดปี แรงงานจึงไม่อาจทอดทิ้งหมู่บ้านไปได้ เพราะงานเกษตรในหมู่บ้านแม้ว่าจะให้รายได้ต่ำแต่ก็แน่ใจว่าอย่างน้อยครอบครัวจะมีข้าวบริโภค (โพลิต 2534 : 93)

ข้อมูลจากการสำรวจหมู่บ้านของกรมการพัฒนาชุมชนในช่วงปี ค.ศ.1978-1982 ในเขตภาคกลางโดยเฉพาะพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวพืชไร่และพืชอื่น ๆ จะให้ภาพที่คล้าย ๆ กัน คือ แรงงานส่วน

ใหญ่ (ถึงร้อยละ 70-80) ยังคงดำรงชีพในการทำนา ทำไร่ ตลอดจนประกอบอาชีพส่วนตัวและแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร ในครัวเรือนหนึ่ง ๆ จะมีรายได้มากกว่าหนึ่งแหล่ง ซึ่งเป็นการสะท้อนภาพของการกระจายผลผลิตและอาชีพครัวเรือนเป็นจำนวนมากถึงร้อยละ 70-80 ของครัวเรือนทั้งหมด ยังพึ่งพารายได้จากการเกษตร (แม้ว่ารายได้ต่อครัวเรือนของการทำนาและทำไร่จะต่ำกว่ารายได้ต่อครัวเรือนจากนอกภาคเกษตร) มีผลให้รายได้รวมของหมู่บ้านทั้งหมดสูงกว่ารายได้จากนอกภาคเกษตร ลักษณะการเคลื่อนย้ายของแรงงานจนถึงต้นทศวรรษ 1980 มักจะเป็นแบบชั่วคราวมากกว่าจะเป็นถาวรเนื่องจากค่าจ้างในเมืองแม้จะสูงกว่ารายได้ในการทำไร่ นา แต่ทว่ายังไม่สามารถดึงดูดแรงงานจากไร่ นาเพื่อเข้ามาทำงานได้ เพราะค่าความเสี่ยงจากการว่างงานก็มีอยู่สูงเช่นกัน เนื่องจากงานที่ทำนอกภาคเกษตรส่วนใหญ่มักจะเป็นงานชั่วคราวมากกว่า และแรงงานเหล่านี้จะย้ายกลับหมู่บ้านเพื่อช่วยครอบครัวทำงานทางด้านเกษตรเมื่อมีความต้องการแรงงานมากขึ้นในฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว ซึ่งแสดงถึงแรงงานย้ายถิ่นยังคงมีความผูกพันกับสมาชิกของครอบครัวในหมู่บ้านเป็นอันมาก

เกษตรกรรายย่อยกับการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน

กล่าวโดยสรุป นับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา จนถึงอย่างน้อยกลางทศวรรษ 1980 ระบบการผลิตแบบตลาดได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วจาก “กรุงเทพฯ” ไปสู่ “หมู่บ้าน” โดยมีการสร้างถนนเป็นตัวเชื่อมเพื่อให้เกษตรกรหันมาผลิตข้าวและพืชไร่เพื่อสนองตอบการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น ข้าวและพืชไร่อันประกอบไปด้วย อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง ได้ขยายตัวเป็นอันมากเพื่อสนองตอบความต้องการภายในประเทศและต่างประเทศ และด้วยแรงกดดันของประชากรที่เพิ่มขึ้น เศรษฐกิจหมู่บ้านที่พึ่งพาการปลูกข้าวในภาคกลางเริ่มประสบกับปัญหาการขยายตัวในอัตราที่เชื่องช้าลง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพื้นที่ทำนาในที่ราบลุ่ม ซึ่งเหมาะแก่การทำนาได้ถูกจับจองเกือบหมดสิ้นแล้ว นับแต่ทศวรรษ 1930 เป็นต้นมา และพื้นที่ที่เหลืออยู่จึงมักจะเป็นที่ดอนและไม่ค่อยมีคุณภาพเท่าที่ควร การขยายพื้นที่เพาะปลูกจึงเป็นไปอย่างเชื่องช้า ในขณะที่การเพิ่มขึ้นของประชากรในชนบทอยู่ในระดับสูง รัฐบาลปลัดภะระให้กับภาคเกษตรกรรมโดยอาศัย “นโยบายพรีเมียมข้าว” เพื่อทำราคาข้าวภายในประเทศให้ต่ำลงเพื่อสนับสนุนนโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทำให้ “อัตราค่าจ้างในเมือง” ต่ำลงเพื่อจูงใจและสนับสนุนให้มีการใช้ทุนในภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น ราคาข้าวถูกลดลงย่อมมีผลลบต่อประสิทธิภาพการผลิตข้าว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเกษตรกรขาดแรงจูงใจในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตข้าว นั่นเอง ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในการผลิตข้าว จึงเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า (แม้ว่าในที่ราบภาคกลางจะมีระบบชลประทานมากกว่าทั่วทุกภูมิภาค) เมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ราคาข้าวตกต่ำประกอบกับผลิตภาพการผลิตที่เพิ่มขึ้นซ้ำมีผลให้ชาวนาเริ่มละทิ้งไร่นาหันไปปลูกพืชไร่อื่น ๆ แทน ราคาข้าวที่ตกต่ำลงส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเพิ่มผลผลิตข้าว (โดยชาวนาที่มีทุนและที่ทำกินมาก) จากการมีระบบชลประทานมากขึ้น และมีการใช้ปุ๋ย

และพันธุ์ข้าวเพื่อเร่งผลผลิตส่งผลให้ราคาข้าวโดยรวมถูกกดดันไม่ให้เพิ่มขึ้นมากกว่าที่ควรจะเป็น ผลที่ตามมาคือชาวนาระดับล่างคือพวกที่มีที่ดินน้อยหรือไร่น้อยทำกินได้ถูกกระทบเป็นอันมาก เนื่องจากไม่สามารถผลิตพอเพียงและประสบกับความขาดทุน ชาวนารายย่อยได้เริ่มบุกเบิกที่ทำกินใหม่ ๆ เพื่อต้องการหารายได้เพิ่มเติม จากการประเมินของ ศาสตราจารย์ Douglass พบว่า ชาวนากลุ่มที่มีที่ดินน้อย (คือน้อยกว่า 15 ไร่) และไร่น้อยทำกินในภาคกลางมีประมาณร้อยละ 30 ของชาวนาทั้งหมด (Douglas 1984 : 74-75) ชาวนากลุ่มนี้ได้บุกเบิกหาที่ใหม่ โดยเฉพาะการทำพืชไร่และพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ (เนื่องจากที่นาได้ประสบกับปัญหาถึงจุดอิ่มตัว) เนื่องจากการเพาะปลูกข้าวในภาคกลางลดลงจากร้อยละ 76 ในปี ค.ศ.1974 และเป็นร้อยละ 61 ในปี ค.ศ.1991 (ผาสุก 2542 : 70) พื้นที่พืชไร่และพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมากโดยเฉพาะในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม เป็นต้น เกษตรกรกลุ่มนี้ได้ทำการเพาะปลูกพืชไร่เพื่อขายและในบางกรณีก็ได้ทำนาพร้อม ๆ กันไปด้วย โดยผลิตเพื่อกินเองและขายไปพร้อม ๆ กัน นอกจากนี้เกษตรกรกลุ่มนี้ก็ได้หันไปเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้านทั้งในและนอกภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะในเมืองด้วย

แม้ว่าการเจริญเติบโตของ “ตลาด” มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีลักษณะ “การผลิตเพื่อการค้า” ได้เพิ่มสูงขึ้น หมู่บ้านในภาคกลางก็ยังไม่ถูกดูดกลืนเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเต็มตัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการเติบโตของตลาดยังมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงหมู่บ้าน แรงงานในครัวเรือนหรือแรงงานที่ช่วยงานครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างยังคงเป็น “แรงงานหลัก” ในการผลิต เกษตรกรในหลายหมู่บ้านยังได้ผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง ตลอดจนปลูกพืชผักและผลไม้ ตลอดจนสัตว์เลี้ยงไว้บริโภคเอง ซึ่งอยู่ในสัดส่วนค่อนข้างสูง (กองเศรษฐกิจการเกษตร : 1953 และการสำรวจเศรษฐกิจและสังคมฉบับต่าง ๆ) จวบจนต้นทศวรรษ 1980 รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านส่วนใหญ่ยังคงล้าหลังรายได้จากนอกภาคการเกษตร แม้ว่าจะมีแรงกดดันของประชากรที่เพิ่มขึ้นเป็นอย่างมากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงอย่างน้อยในปี ค.ศ.1970 (ประมาณร้อยละ 2.5-3.2) การย้ายถิ่นออกจากชนบทภาคกลางมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น เพราะแรงงานจำนวนมากได้ย้ายถิ่นสู่หมู่บ้านใหม่เพื่อบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ใหม่ ๆ การศึกษาของศาสตราจารย์ Ngo พบว่า “การย้ายออกสุทธิจากที่ราบภาคกลางซึ่งได้มีอย่างต่อเนื่องจนทศวรรษ 1960 มีผลช่วยผ่อนคลายภาวะแรงกดดันของประชากรต่อที่ดินเพื่อการผลิตข้าวและการย้ายถิ่นออกมีผลให้ทรัพยากรบุคคลได้พัฒนาการเพาะปลูกพืชไร่” (Ngo 1980) การสำรวจสำมะโนประชากรของการเคหะของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ในปี ค.ศ.1965-70 พบว่า ในช่วงปี ค.ศ.1965-70 เขตชนบทในที่ราบภาคกลางได้มีการอพยพออกสุทธิ (อพยพออกมากกว่าอพยพเข้า) และการย้ายถิ่นออกของแรงงานได้เข้าสู่พื้นที่ภาคตะวันตกและตะวันออกของภาคกลาง ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีการขยายตัวของพืชไร่เป็นอันมาก (Adulavidhaya and Onchan 1955 and Tirasawat อ้างใน Molle 1999 : 19) และนาย Molle ได้ใช้ข้อมูลของการสำรวจสำมะโนประชากรและการเคหะในปี ค.ศ.1980 พบว่า ชนบทในที่ราบลุ่มภาคกลางอันประกอบไปด้วยจังหวัดอยุธยา อ่างทอง ปทุมธานี สิงห์บุรี นครปฐม พบว่า การย้ายถิ่น

ออกจากเขตชนบทได้เริ่มลดลงเมื่อเทียบกับทศวรรษที่แล้วและมีประชากรย้ายออกในปี ค.ศ.1975-1980 เท่ากับ 262,000 คน หรือเพียงร้อยละ 4.72 จำนวนประชากร (ที่มีอายุเกิน 5 ปี) ของจังหวัดดังกล่าว ในจำนวนนี้ร้อยละ 47 ของผู้อพยพชาวชนบทย้ายเข้ากรุงเทพฯ และธนบุรี ร้อยละ 14 อพยพเข้าจังหวัดใกล้เคียงกรุงเทพฯ อันประกอบไปด้วย นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรสาคร และสมุทรปราการ และไปจังหวัดอื่น ๆ อีกประมาณร้อยละ 46 (Molle 1999 : 20) แม้ว่าหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางจะมีการย้ายถิ่นออกเท่ากับ 260,000 คน แต่ในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางก็มีผู้ย้ายเข้าจากถิ่นอื่น ๆ ด้วย เหมือนกับส่งผลให้การย้ายออกสุทธิจากชนบทของที่ราบลุ่มภาคกลางจึงลดลงเหลือเพียง 91,017 คน ในปี ค.ศ.1980 แม้ว่าหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางจะมีการย้ายออกไปสู่ที่อื่น ๆ คือกรุงเทพฯ และจังหวัดอื่น ๆ แต่แรงงานเหล่านี้ก็ได้ย้ายเข้าไปเขตหมู่บ้านในเขตที่มีการเพาะปลูกพืชไร่ด้วย อันประกอบไปด้วย จังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี และลพบุรี และบางส่วนได้ย้ายไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในเขตจังหวัดสระบุรี ชลบุรี และกาญจนบุรีด้วย (Molle 1999 : 20)

หมู่บ้านจึงเป็นแหล่งรองรับแรงงานจากการย้ายถิ่น และ/หรือการเจริญเติบโตของประชากรได้อย่างมีประสิทธิภาพ หมู่บ้านจึงเป็นรากฐานในการยังชีพของครอบครัวเกษตรกรเป็นสำคัญ ในขณะที่สมาชิกในครอบครัวในหมู่บ้านอพยพไปทำงานในเมืองเพื่อหารายได้เสริมมากกว่า การเจริญเติบโตของหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็นฐานสำคัญของเศรษฐกิจการเกษตรจนถึงกลางทศวรรษ 1980 และส่งผลให้การเจริญเติบโตของแรงงานรับจ้างในเมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เป็นไปอย่างเชื่องช้า ซึ่งมีผลให้การเจริญเติบโตของเมืองในเขตภาคกลางเป็นไปอย่างเชื่องช้าหรือหยุดชะงัก เพราะขาดอุปทานแรงงานจากชนบทนั่นเอง ในขณะที่กรุงเทพฯ กลับเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเปรียบเทียบกับตัวเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางเพราะกรุงเทพฯ สามารถควบคุมการบริหารสั่งการที่ตั้งของรัฐบาล ตลาดแรงงานที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และเป็นศูนย์กลางของการค้าและเมืองท่า ในปี ค.ศ.1980 กรุงเทพฯ มีประชากรถึง 5.3 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 60 ของประชากรเมืองทั้งประเทศ และไม่มีเมืองแห่งใดเลยในช่วงเวลาเดียวกันที่มีพลเมืองเกิน 150,000 คน หากนับรวมกรุงเทพฯ แล้ว จำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลางค่อนข้างต่ำ (low level of urbanization) ในปี ค.ศ.1980 ประมาณว่าร้อยละ 90 ของประชากรอาศัยอยู่ในเขตชนบท (ซึ่งหมายถึงพื้นที่นอกเขตเทศบาล) (Escap 1982 : 17) ระหว่างปี ค.ศ.1971-1978 เมืองในภาคกลาง (ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล) เติบโตเพียงร้อยละ 1.5 ต่อปีเท่านั้น แลการเพิ่มของประชากรเกิดจากอัตราการเพิ่มตามธรรมชาติมากกว่าจะเป็นการเพิ่มโดยการย้ายถิ่น (Douglass 1984: 110) ในปี ค.ศ.1960 อูรยาซึ่งมีประชากรในเขตเทศบาลเท่ากับ 33,547 คน ถูกจัดว่าเป็นเมืองที่มีประชากรอยู่ในอันดับ 7 ของเมืองที่ใหญ่ที่สุดของไทย ในปี ค.ศ.1967 ชลบุรีได้เข้ามาแทนที่เมืองอูรยาคืออยู่ในอันดับที่ 7 ของเมืองที่ใหญ่ที่สุด (ในปี ค.ศ.1981 ชลบุรีมีประชากรอาศัยในเขตเทศบาลเท่ากับ

52,141 คน) ในขณะที่ในปี ค.ศ.1981 ไม่มีเมืองในภาคกลางติดอันดับ 10 อันดับแรกของเมืองที่มีประชากรมากที่สุดของประเทศ (กรมการปกครองฉบับต่าง ๆ)

อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) อยู่ในระดับต่ำหรือในหลายกรณีเท่ากับศูนย์หรือติดลบ แสดงถึงอัตราการดูดซับแรงงานอยู่ในระดับต่ำของภาคเศรษฐกิจการผลิตในเมือง ซึ่งเป็นลักษณะของการประกอบการขนาดเล็กมากและขาดแคลนเงินทุน จึงมีข้อจำกัดที่จะดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านเข้ามาทำงานในเมืองในลักษณะเป็นงานประจำ (หรือแม้แต่งานตามฤดูกาลก็ตาม) (Uris อ้างใน Douglass 1984 : 111) ด้วยเหตุนี้เมืองในเขตภาคกลางจึงมีข้อจำกัดในการเป็นแหล่งรองรับแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้าน หน้าที่ของเมืองในภาคกลางจึงมีหน้าที่สนับสนุนการเติบโตของกรุงเทพฯ โดยทำหน้าที่ซื้อขายสินค้าจากกรุงเทพฯ และกระจายสินค้าสู่ชนบทและเป็นจุดเชื่อมของการส่งต่อสินค้าระหว่างเมือง-ชนบท-กรุงเทพฯ และเมืองต่างประเทศมากกว่าที่จะเป็นแหล่งการจ้างงานจากหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้การขยายตัวของการจ้างงานในลักษณะของแรงงานที่ได้รับค่าจ้างเป็นฤดูกาล (คืองานเป็นวันหรือต่อไร่) จึงกระจุกตัวอยู่ในหมู่บ้านและเขตชนบทเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแตกต่างจากกรณีของฟิลิปปินส์หรือลาตินอเมริกาที่ฟาร์มขนาดใหญ่สามารถจ้างแรงงานรับจ้างในฟาร์มจะมีลักษณะเป็นการจ้างงานในลักษณะถาวรหรือจ้างงานตลอดชีวิตได้ (Douglass 1984 : 111) งานศึกษาของ Amyot พบว่า เขาไม่พบแรงงานรับจ้างในหมู่บ้านของจังหวัดอยุธยาที่มีการจ้างงานในระยะเวลายาวคือ 1 ปี ในขณะที่งานอุตสาหกรรมในเขตเมืองของอยุธยาในทศวรรษ 1970 ส่วนใหญ่ร้อยละ 50-70 เป็นอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าเกษตร อันประกอบไปด้วย ข้าว ข้าวโพด มันสำปะหลัง ซึ่งเป็นโรงงานขนาดเล็กและบริหารจัดการโดยครัวเรือนและมักจะมีการจ้างงานเป็นฤดูกาลเป็นสำคัญ งานศึกษาของ ดร.อุทิศ ขาวเทียน พบว่า ประมาณร้อยละ 1.4 ของกำลังแรงงานในชนบทเท่านั้นมีลักษณะเป็นการจ้างงานในลักษณะถาวร (permanent wage employment) (อ้างใน Douglass 1984 : 112)

เศรษฐกิจชาวนากับระบบตลาด

กล่าวโดยสรุปจวบจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1980 “เกษตรกรรายย่อย” ของภาคกลาง ยังคงเป็นแรงขับเคลื่อนเศรษฐกิจหมู่บ้านอันสำคัญ ลักษณะการดำรงอยู่ของ “เกษตรกรรายย่อย” น่าจะสะท้อนภาพของ ฟาร์มครอบครัวของเกษตรกรที่มีความคงทนและค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ และไม่ถูกดึงเข้าไปในวิธีการตลาดอย่างเต็มตัว ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนเกษตรกรสามารถที่จะขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในที่บุกเบิกใหม่ ๆ ได้ การผลิตของเกษตรกรเป็น

การผสมผสานระหว่างการผลิตแบบธรรมชาติกับแบบสินค้าเพื่อตลาด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เกษตรกรได้ผสมผสานการผลิตเพื่อการบริโภคเองในครอบครัวและการผลิตเพื่อตลาดด้วย ลักษณะของรายได้ของครัวเรือนที่เป็นสัดส่วนของการใช้แรงงานของครอบครัวเป็นสำคัญ ซึ่งอาจมาจากผลผลิตที่มาจากข้าวและอาหารของคนและเลี้ยงสัตว์ รายได้จากการเป็นหัตถกร (artisan) รายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือน (cottage industry) รายได้จากแรงงานรับจ้างอื่น ๆ ทั้งในและนอกภาคเกษตรกรรม

เศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นรากฐานสำคัญของการผลิตและการดำรงอยู่ของเกษตรกรรายย่อย แม้ว่าผลผลิตทางการผลิตของแรงงานจะต่ำกว่าภาคอุตสาหกรรมในเมือง ประกอบกับภาคเกษตรกรรมมีอัตราการขยายตัวน้อยกว่าภาคอุตสาหกรรมอย่างต่อเนื่อง แรงงานส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในหมู่บ้าน (ในปี ค.ศ.1980 ประชากรถึงร้อยละ 90 ของประชากรของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) (Escap 1982 : 17) อาศัยอยู่ในเขตชนบทและส่วนใหญ่อยู่ในหมู่บ้าน) และหากพิจารณาถึงแรงงานในครัวเรือน เกษตรกรซึ่งต้องออกไปทำงานรับจ้างนอกครัวเรือนและ/หรือนอกหมู่บ้าน “แรงงานดังกล่าว มิได้เป็นแรงงานรับจ้างจริง ๆ แต่เป็นเพียงแรงงานในครอบครัวที่เป็นแรงงานรับจ้าง “ชั่วคราว” เพื่อหารายได้เสริมเป็นครั้งคราว ระบบเศรษฐกิจแบบครอบครัวจึงดำรงชอนอยู่ข้างในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนั่นเอง

ลักษณะของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1980 จึงมีลักษณะคล้ายกับลักษณะบางประการของเศรษฐกิจชาวนาของรัสเซียในปลายศตวรรษที่ 19 ซึ่ง เอ วิ ชายานอฟ (Chayanov 1888 –1939) นักทฤษฎีสำนกองค์การการผลิตของชาวนาได้พยายามจะสร้างทฤษฎีชาวนาที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับเศรษฐกิจการค้าและตลาดแรงงาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเศรษฐกิจชาวนามีวัตถุประสงค์ทำงานเพื่อสนองตอบต่อการบริโภคของครัวมากกว่า ข้อสังเกตของ ชายานอฟ ต่อแรงงานของครอบครัวที่มีต่อค่าจ้างและตลาดแรงงานมีดังต่อไปนี้

“ในชีวิตจริงที่ระบบฟาร์มที่ใช้แรงงานครอบครัวดำรงอยู่คู่ขนานไปกับระบบเศรษฐกิจทั่วไปที่เป็นทุนนิยม ระบบฟาร์มแรงงานครอบครัวมีผลใหญ่หลวงต่อเรื่องค่าจ้างในระบบทุนนิยม ในประเทศที่เป็นเกษตรกรรมแบบชาวนาที่ชนชั้นกรรมาชีพแท้ ๆ ยังไม่ได้พัฒนาขึ้นมาเต็มที่ ชนชั้นชาวนาเป็นแหล่งที่มาที่ไม่เหือดแห้งที่อุตสาหกรรมในเมืองจะเรียกดึงมาเป็นกำลังแรงงาน (labor force) แต่ชีพพลายของกำลังแรงงานชนบทเช่นนี้ เราก็ทราบแล้วว่าขึ้นอยู่กับกรณีที่ครอบครัวชาวนาจะสามารถสร้างคุณภาพภายในโดยอาศัยแต่รายได้จากเกษตรกรรมอย่างเดียวได้หรือไม่ ในปีที่รายได้จากเกษตรกรรมสูงชนบทก็ไม่ถูกปัจจัยกระตุ้นให้ส่งแรงงานเข้ามาในตลาด ตรงกันข้ามในปีที่มีการเกษตรตกต่ำ ชนบทจะปล่อยแรงงานเข้ามาในตลาดเต็มไปหมด ค่าจ้างจึงลดลงหรือเพิ่มขึ้นสุดแล้วแต่กระบวนการภายในของฟาร์มชาวนา หรืออีกนัยหนึ่งระบบฟาร์มแรงงานครอบครัวไม่เพียงแต่จะเป็นอิสระจากการควบคุมค่าจ้าง แต่ตัวเองกลับเป็นระบบที่ผ่านทางการเข้ามาหรือไม่เข้ามารับจ้างนำเอาระบบเศรษฐกิจทุนนิยมทั้งหมดมาอยู่ภายใต้คุณภาพภายในฟาร์มระหว่างการ

สนองความต้องการบริโภคกับความเปราะบางของการใช้แรงงาน” (ชายนอฟ อังใน ฉัตรทิพย์ 2541 : 71)

การเจริญเติบโตของ “ตลาด” กับเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางหลังกลางทศวรรษ 1980

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตของ “ตลาด” ตลอดจนปัจจัยอื่น ๆ อาทิเช่น อัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลง การสิ้นสุดของการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก และความเสื่อมโทรมของทรัพยากร การขยายตัวของอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ สู่อำเภอต่างจังหวัด การถดถอยของการเพาะปลูกข้าวและพืชไร่ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอันมาก ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางนับแต่กลางทศวรรษ 1980 อย่างน้อย 3 ประการคือ

1. ความหลากหลายของระบบการผลิตทางการเกษตร
2. การเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมและบริการในชนบท
3. การเจริญเติบโตของรายได้นอกภาคเกษตรกรรมและปฏิสัมพันธ์กับเมือง

1. เศรษฐกิจหมู่บ้านกับความหลากหลายของระบบการผลิตทางการเกษตร

จวบจนต้นทศวรรษ 1980 ประชากรส่วนใหญ่ในภาคกลางอาศัยอยู่ในหมู่บ้านและเศรษฐกิจการผลิตของภาคเกษตรโดยเฉพาะการผลิตข้าวและพืชไร่อื่น ๆ เป็นพืชเศรษฐกิจหลัก ในขณะที่ระดับราคาของสินค้าเกษตรดังกล่าวมีแนวโน้มลดลงมาตลอดนับแต่ปี ค.ศ.1981 มูลค่าของผลผลิตของพืชผลในผลิตภัณฑ์ภายในประเทศ มีแนวโน้มลดลงส่งผลให้อัตราการขยายตัวของผลิตภัณฑ์ภายในประเทศของภาคเกษตรโดยรวมลดลง เมื่อเทียบกับการขยายตัวของผลิตภัณฑ์ภายในประเทศนอกภาคเกษตรกรรม ในขณะที่หมู่บ้านยังคงเป็นแหล่งรองรับประชากรส่วนใหญ่ หรือการโยกย้ายออกจากหมู่บ้านและเขตชนบทอื่น ๆ เข้าเมืองเป็นไปอย่างเชื่องช้านับแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ในขณะที่นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การขยายตัวของเนื้อที่เพาะปลูกมีอัตราลดลงเพราะการเพิ่มปริมาณพืชไร่บุกเบิกลดลง และเหตุผลที่ลดลงก็เพราะว่าพื้นที่ดินที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกได้นั้นได้ร่อยหรอลงเกือบหมดแล้ว ดังนั้นความเป็นไปได้ของการเพิ่มผลผลิตโดยการขยายพื้นที่ที่มีขนาดเล็กลง เกษตรกรมีแนวโน้มที่จะใช้ที่ดินที่มีอยู่ให้ทั่วถึงโดยใช้ผลผลิตที่เน้นต่อไร่ให้สูงขึ้น (เมธี 2529 : 5-12) นอกจากนี้เกษตรกรมีแนวโน้มที่จะกระจายการผลิตทางการเกษตรไปสู่ผลผลิตทางการเกษตรที่ให้ผลตอบแทนสูงขึ้นคือ ผัก ผลไม้ ตลอดจนการประมงมากขึ้น การศึกษาเชิงพื้นที่ของระบบการผลิตทางการเกษตรของที่ราบลุ่มภาคกลางของ ดร.ทิพวัลย์ สัจจันทร์ และ นาย Molle (2543) พบว่าในทศวรรษ 1980 ระบบการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญของพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางคือ

(1) ระบบการผลิตที่มีข้าวเป็นพืชหลัก (rice based farming system) ซึ่งระบบการผลิตดังกล่าว ได้แก่ พื้นที่ส่วนใหญ่ของที่ราบลุ่มภาคกลาง หรือได้แก่บริเวณตอนกลางและฝั่งตะวันออก

ของที่ราบลุ่มดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา ซึ่งครอบคลุมเนื้อที่ประมาณ 7.5 ล้านไร่⁸ หรือครอบคลุมพื้นที่จังหวัดสิงห์บุรี ลพบุรี อ่างทอง อุทัยธานี นครนายก ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ชัยนาท นครปฐม

(2) ระบบการปลูกพืชอ้อยเป็นหลัก (sugarcane based farming system) พบในพื้นที่ดอน (upper land) ฝั่งตะวันตกของที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่รับน้ำภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี สุพรรณบุรี และนครปฐม และพบในบางส่วนของพื้นที่ดอนบนของที่ราบลุ่มภาคกลาง ในเขตจังหวัดสิงห์บุรีและอ่างทอง

(3) ระบบการปลูกพืชสวน (ผัก/ผลไม้) เป็นพืชหลัก (horticulture based farming system) ในพื้นที่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งเป็นการปลูกผักและผลไม้ในระบบร่องสวน พบมากในเขตอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี และพบบางส่วนในเขตจังหวัดนครปฐม นนทบุรี และนครนายก

(4) ระบบการประมงในเขตน้จืด (freshwater aquaculture) เป็นการเลี้ยงสัตว์ทั้งที่อาศัยน้ำจืด เช่น กุ้งก้ามกราม ปลา พบในพื้นที่ด้านฝั่งตะวันออกในเขตจังหวัดสมุทรปราการและฉะเชิงเทรา

(5) ระบบการประมงเขตน้กร่อยและการทำนาเกลือ (brackish water aquaculture and salt pans) การประมงในเขตน้กร่อย ได้แก่ กุ้งกุลาดำ พบในพื้นที่ด้านใต้ติดชายฝั่งทะเลในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม สมุทรสาคร และสมุทรปราการ

(6) ระบบการเกษตรแบบไร่นาสวนผสม (mixed farming system) พบในพื้นที่ของที่ราบลุ่มภาคกลางเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายในการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ การทำนา การทำไร่อ้อย การทำสวนผัก/ผลไม้ การทำสวนกล้วยไม้ การปลูกไม้ดอก/การปลูกข้าวโพดฝักอ่อน การเลี้ยงวัวเนื้อและวัวนม พบในจังหวัดนครปฐมและสมุทรสาคร

แม้ว่าจะมีระบบเกษตรอยู่หลายระบบในภาคกลาง แต่ระบบการผลิตที่เน้นการกระจายหรือการผลิตการเกษตรแบบหลากหลาย (diversification) คือ การปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิด ได้เข้ามาแทนที่ระบบการปลูกข้าว และเป็นลักษณะเด่นของระบบเกษตรในภาคกลาง ครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่ในภาคกลางได้ใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกพืชชนิดอื่นที่ไม่ใช่ข้าว (รวมทั้งได้มีการ

⁸ ระบบการผลิตทั้งที่มีข้าวเป็นพืชหลักยังแบ่งออกเป็น 3 ระบบย่อย คือ (1) ระบบการปลูกข้าวในพื้นที่ลุ่มจัด ซึ่งพื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพียง 1 ครั้งต่อปี การปลูกข้าวระบบนี้พบในพื้นที่บางส่วนในเขตจังหวัดสิงห์บุรี ลพบุรี อ่างทอง อุทัยธานี นครนายก และฉะเชิงเทรา (2) ระบบการปลูกข้าวในพื้นที่มีการจัดการน้ำในระดับปานกลาง ซึ่งพื้นที่นี้สามารถปลูกข้าวได้ 2 ครั้งต่อปี พบได้บางส่วนของเขตจังหวัดลพบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี และอุทัยธานี และ (3) ระบบการปลูกข้าวแบบเข้มข้นหรือเป็นเขตพื้นที่สามารถปลูกข้าวได้ 3 ครั้งในรอบปี 2 ปี ระบบการปลูกข้าวระบบนี้พบในเขตจังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี สุพรรณบุรี นครปฐม นครนายก และฉะเชิงเทรา (โปรดดูรายละเอียดใน ทิพวัลย์ 2543 : 4)

เลี้ยงสัตว์) ได้เพิ่มขึ้น (ทิพย์ 2543: 13) การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเกษตรกรรมมีผลสำคัญต่อโครงสร้างกิจกรรมและผลิตและอาชีพในภาคกลาง (ตารางที่ 2.14 และตารางที่ 2.15)

ตารางที่ 2.14 ลักษณะทางการเกษตรของหมู่บ้านจำแนกตามการเพาะปลูกข้าวและอื่น ๆ ในภาคกลางปี พ.ศ.1999

จำนวนหมู่บ้านทั้งสิ้น	15,987
ลักษณะการผลิตทางการเกษตรของหมู่บ้าน	ร้อยละของหมู่บ้านในภาคกลาง
ทำการเกษตร	94.76
(1) ข้าว	70.82
(2) ยางพารา	8.20
(3) พืชไร่	
อ้อยโรงงาน	15.22
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	13.80
มันสำปะหลัง	14.71
สับปะรด	5.94
อ้อยรับประทาน	2.14
ถั่วลิสง	0.77
ยาสูบ	0.51
ถั่วเหลือง	0.49
ถั่วเขียวผิวมัน	0.32
ปอแก้ว	0.08
(4) พืชยืนต้น	
มะม่วง	52.27
มะพร้าว (แก่)	9.40
ทุเรียน	7.34
ขนุน	7.17

จำนวนหมู่บ้านทั้งสิ้น	15,987
ลักษณะการผลิตทางการเกษตรของหมู่บ้าน	ร้อยละของหมู่บ้านในภาคกลาง
เงาะ	3.43
กล้วยน้ำว้า	2.61
มะขามหวาน	.93
(5) เพาะเลี้ยง สัตว์น้ำจืด	53.50
(6) ชนิดของปศุสัตว์	
ไก่	58,504,851
เป็ด	8,831,958
สุกร	3,260,380
โค	877,844
แกะ	102,329
ห่าน	150,747
กระบือ	83,384
แพะ	21,061

แหล่งที่มา : (รายงานผลสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

ตัวเลขในตารางที่ 2.14 แสดงถึงลักษณะของกิจกรรมการผลิตทางการเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลาง ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านภาคกลางมีเท่ากับ 15,987 หมู่บ้าน หมู่บ้านส่วนใหญ่ (กว่าร้อยละ 90 ของหมู่บ้านในภาคกลาง) ดำรงชีพโดยการทำการเกษตรเป็นสำคัญ โดยที่กิจกรรมการปลูกข้าวยังคงเป็นกิจกรรมหลักของหมู่บ้าน โดยที่มีหมู่บ้านถึงร้อยละ 70.8 หากพิจารณาถึงการผลิตของพืชไร่ที่สำคัญของหมู่บ้าน จำนวน 3 ชนิด พบว่า พืชไร่ที่ปลูกกันมากคือ อ้อยโรงงาน ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และมันสำปะหลัง ซึ่งมีร้อยละถึง 15.22, 14.71 และ 13.80 ตามลำดับ ในขณะที่พืชอื่น ๆ มีสัดส่วนการผลิตค่อนข้างต่ำกว่าพืชไร่ 3 ชนิดนี้เป็นอันมาก อาทิเช่น สับปะรด (ร้อยละ 5.91) อ้อยรับประทาน (ร้อยละ 2.14) เป็นต้น ตัวเลขจากตารางที่ 2.14 ยังได้แสดงถึงสัดส่วนของหมู่บ้านในกิจกรรมการผลิตเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจืดมีสูงถึงร้อยละ 53.50 ของหมู่บ้านทั้งหมดในภาคกลาง ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในภาคกลางเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจืดทั้งสิ้น 8,554 หมู่บ้าน โดยเพาะเลี้ยงเพื่อขายเท่ากับ 4,251 หมู่บ้าน หรือมีจำนวนครัวทั้งสิ้นถึง 44,837 ครัวเรือน และเพาะเลี้ยงเพื่อบริโภคในครัวเรือนเท่ากับ 4,303 หมู่บ้าน หรือเท่ากับ 55,068 ครัวเรือน (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542: 136) นอก

จากนี้ตัวเลขจากตารางที่ 2.14 ยังได้แสดงถึงจำนวนปศุสัตว์ที่เลี้ยงในหมู่บ้านของภาคกลางซึ่งมีการเลี้ยงไก่ถึง 58.5 ล้านตัว เป็ด 8.8 ล้านตัว และสุกร 3.2 ล้านตัว ลักษณะความหลากหลายของระบบเกษตรและการผลิตมีผลต่อความหลากหลายของอาชีพในหมู่บ้านด้วย ในตารางที่ 2.15 ข้างล่างนี้แสดงถึงอัตราร้อยละของหมู่บ้านในภาคกลางจำแนกตามอาชีพที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพในหมู่บ้าน ในช่วงปี ค.ศ.1996 และ 1999

ตารางที่ 2.15 อัตราร้อยละของหมู่บ้านในภาคกลางจำแนกตามอาชีพที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพในหมู่บ้าน ปี ค.ศ.1989 และ 1999

(หน่วย : ร้อยละ)

อาชีพ	1989	1991	1992	1995	1996	1999
1. รับจ้าง	21.1	25.1	26.2	31.8	80.99	85.30
2. ทำนา	46.0	42.0	41.2	35.4	73.21	62.09
3. ค้าขาย	1.8	1.6	1.7	1.6	33.32	34.14
4. ทำไร่	15.8	15.4	15.3	13.9	27.55	26.81
5. ทำสวน (พืชยืนต้น)	9.6	9.7	9.7	10.4	26.57	26.66
6. รับราชการ/รัฐ วิสาหกิจ (ลูกจ้าง)	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	15.70	17.45
7. ประมง/ เพาะเลี้ยง สัตว์น้ำ	1.7	1.8	1.9	2.1	6.75	8.64
8. เลี้ยงสัตว์	0.9	1.1	0.9	1.03	10.10	8.61
9. สวนยาง	0.0	0.3	0.3	.6	1.20	1.88
10. สวนผัก	ไม่มีข้อมูล	0.5	0.3	.4	3.37	1.30

แหล่งที่มา: (การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ, สำนักโนนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 : 11)

หมายเหตุ : ตัวเลขอาชีพแตกต่างกันมากเพราะวิธีการจัดเก็บแตกต่างกันในช่วงปี ค.ศ.1989-1995

และ ค.ศ. 1996-1999 เพราะในช่วงปี ค.ศ.1989-1995 จำแนกอาชีพที่ประชากรประกอบอาชีพมากที่สุด (โดยพิจารณา 1 อาชีพ) ส่วนช่วงปี ค.ศ.1996-1999 จำแนกอาชีพหลัก 3 อันดับแรก

ตัวเลขจากตารางที่ 2.15 มีนัยสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของหมู่บ้านอย่างน้อย 3 ประการ

ประการแรก หมู่บ้านในภาคกลางมีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทางการเกษตรจากการพึ่งพาข้าวและพืชไร่มาสู่การผลิตที่พึ่งพาการทำสวน (พืชยืนต้น) ประมง/เพาะเลี้ยงสัตว์ เลี้ยงสัตว์ มากยิ่งขึ้น อาชีพชาวนาหรือการทำนาในหมู่บ้านมีแนวโน้มที่ลดลงเป็นอันมาก สัดส่วนของหมู่บ้าน ที่ทำนาลดลงจากร้อยละ 73 ในปี ค.ศ.1996 มาเป็นร้อยละ 62 ในปี 1999 (หรือลดลงมากกว่าร้อยละ 9 ในช่วงเวลาเพียง 3 ปีเท่านั้น) ในขณะที่อาชีพรับจ้างในภาคเกษตร (และนอกภาคเกษตรอื่น ๆ) ได้ เพิ่มขึ้นเป็นอันมากจากร้อยละ 80 ในปี ค.ศ.1996 เป็นร้อยละ 85 ในปี ค.ศ.1999 อาชีพที่มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในหมู่บ้านคือ อาชีพค้าขาย ซึ่งสัดส่วนในปี ค.ศ.1996 มีค่าเท่ากับร้อยละ 33.3 และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 34 ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 2.15)

ประการที่สอง การเพิ่มขึ้นของอาชีพ “รับจ้าง” ในหมู่บ้านแสดงถึงการทำนา ทำไร่ และกิจกรรมทางการเกษตรอื่น ๆ มีแนวโน้มจะพึ่งพา “แรงงานในครัวเรือน” น้อยลง โดยเฉพาะการทำนา และทำไร่ที่ต้องใช้แรงงานรับจ้างมากยิ่งขึ้น เนื่องจากแรงงานครัวเรือนไม่พอเพียงที่ใช้ในไร่นา การเพิ่มขึ้นของแรงงานรับจ้างมีเพียงแต่สะท้อนภาพของการเปลี่ยนแปลงของการใช้แรงงานในภาคเกษตร แต่ยังไม่หมายถึงการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการในและนอกหมู่บ้าน แรงงานจำนวนหนึ่งได้หันมาเป็นแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมมากขึ้น (จะได้กล่าวในบทหน้า)

ประการที่สาม ลักษณะของการกระจายอาชีพในหมู่บ้าน (village diversification) แสดงถึงการขยายตัวของ “ตลาด” ในชนบทที่ครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถที่จะปรับตัวและเปลี่ยนสถานภาพจากชีวิตของ “ชาวนา” ซึ่งมีได้ยึดติดกับการทำนาและที่ดินในหมู่บ้านอย่างเดียวในช่วงฤดูทำนา แต่สามารถเปลี่ยนตนเองไปสู่ “แรงงานรับจ้าง” ในหมู่บ้านหรือในเมืองในฤดูแล้ง หรือสามารถที่จะมีอาชีพเป็นพ่อค้าและแม่ค้า โดยประกอบการค้าขายในหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นขายของชำ ขายอาหาร ดัดเย็บเสื้อผ้า และค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง “ครัวเรือนของชาวนา” ในหมู่บ้านมีลักษณะยืดหยุ่น ในฐานะหน่วยการบริโภคและการผลิตแรงงานภายในครัวเรือน ชาวนาจึงมีวิธีการปรับตัวได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยใช้เวลาและทรัพยากรในการทำการเกษตรไปพร้อมกับทำงานรับจ้าง ค้าขาย การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานของครัวเรือนชาวนา โดยเฉพาะแบบตามฤดูกาล เป็นต้น

ลักษณะของความหลากหลายของอาชีพในหมู่บ้านสะท้อนให้เห็นถึงแบบแผนของการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของหมู่บ้านในบางจังหวัดของจังหวัดในภาคกลาง (ตารางที่ 2.16) จากตารางที่ 2.16 แสดงถึงพื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการปลูกพืชชนิดต่าง ๆ ของหมู่บ้านในภาคกลางในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และกาญจนบุรี ช่วงปี ค.ศ.1994-1998 หมู่บ้านใน 6 จังหวัดจะใช้ที่ดินทำการเกษตรปลูกพืชหลาย ๆ อย่างในเวลาเดียวกัน โดยมีจำนวนหมู่บ้านเพิ่มขึ้นจาก 4,739 หมู่บ้านในปี ค.ศ.1994 เป็น 4,742 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1995 และ

4,891 ในปี ค.ศ.1998 (ตารางภาคผนวก 2.1A) แม้ว่าจำนวนหมู่บ้านที่ใช้ที่ดินเพื่อปลูกข้าวจะมีจำนวนมากที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับปลูกพืชอย่างอื่น คือ พืชไร่ ผัก และพืชยืนต้น แต่จำนวนหมู่บ้านที่ใช้พื้นที่ดินปลูกข้าวก็มีแนวโน้มลดลงในทุกจังหวัด (ยกเว้นหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี) กล่าวคือ จำนวนหมู่บ้านที่เน้นการปลูกข้าวเท่ากับ 3,802 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1994 และลดลงเท่ากับ 3,765 หมู่บ้าน และ 3,469 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1998 ตามลำดับ ในขณะที่หมู่บ้านที่เน้นการปลูกผักและปลูกพืชอื่นได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ หมู่บ้านที่เน้นการปลูกผักได้เพิ่มจาก 1,627 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1994 เป็น 2,246 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1995 และเพิ่มเป็น 2,022 แห่ง ในปี ค.ศ.1998 หมู่บ้านที่เน้นการปลูกพืชยืนต้นเพิ่มจาก 3,057 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1994 เป็น 3,146 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1995 และ เป็น 3,476 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1998 (ตารางภาคผนวก 2.1A)

แบบแผนการใช้ที่ดินทางการเกษตรของหมู่บ้าน (ตารางภาคผนวก 2.1A) จะแสดงถึงการสับเปลี่ยนการเพาะปลูกระหว่างพืชไร่และพืชต่าง ๆ มีผลต่อความต้องการของแรงงานในหมู่บ้านแตกต่างกันออกไปในแต่ละฤดูกาลผลิต กล่าวคือ ยามใดที่พืชใดมีราคาดี การเพาะปลูกก็จะหันเหไปในการปลูกพืชนั้น นอกจากนี้ในบางพื้นที่การเติบโตของพืชผักและพืชยืนต้น เช่น หมู่บ้านในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี (ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในการผลิตทางการเกษตรแบบยกร่องสวนคือการปลูกผลไม้และผัก) หมู่บ้านในพื้นที่รังสิต ปทุมธานี ที่เน้นการปลูกส้มและปลูกผัก มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานในการผลิตในไร่นาในฤดูกาลผลิต ระบบการผลิตเชิงหลากหลายนับวันจะมีความสำคัญมากขึ้นทุกขณะ เพราะผลได้ที่สำคัญคือการใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์สูงสุด มีการกระจายแรงงานทำกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งปี การลดภาระความเสี่ยงจากการปลูกพืชชนิดเดียว การขยายตัวของรายได้ค่อนข้างที่จะมีสม่ำเสมอตลอดทั้งปี (ทิพวัลย์ 2543 : 14)

2. หมู่บ้านกับการเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมและบริการในชนบท

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การขยายตัวอุตสาหกรรมและบริการจากภาคเศรษฐกิจเมืองคือกรุงเทพฯ และปริมณฑล ได้ขยายตัวเข้าไปเมืองต่าง ๆ ในภาคกลางเป็นอันมาก โรงงานอุตสาหกรรมทั้งขนาดใหญ่ ย่อม และเล็ก ได้กระจุกตัวอยู่ในจังหวัดเหล่านี้ อยู่ชยา สระบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง ราชบุรี และกาญจนบุรี การย้ายฐานการผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ และปริมณฑลส่วนหนึ่งเกิดจากความแออัดของพื้นที่ในกรุงเทพฯ และปัญหาการจราจร ตลอดจนปัญหาสิ่งแวดล้อมอีกส่วนหนึ่งเกิดจากนโยบายของรัฐบาลต้องการขยายความเจริญจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ จึงมีการพัฒนาเมืองหลักต่าง ๆ ในภาคกลาง อาทิเช่น ชลบุรี ระยอง เพื่อรองรับการขยายตัวของอุตสาหกรรมขนาดต่าง ๆ โดยรัฐบาลได้ให้แรงจูงใจในด้านต่าง ๆ เช่น โครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ ด้านประปา ไฟฟ้า ถนน ตลอดจนมาตรการทางด้านภาษี เพื่อดึงดูดนักลงทุน (กฤษฎ 2536)

ตารางที่ 2.16 พื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการใช้ประโยชน์ของหมู่บ้านในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และกาญจนบุรี
ปี ค.ศ.1994-1998

จังหวัด	จำนวนหมู่บ้าน 1994					จำนวนหมู่บ้าน 1995					จำนวนหมู่บ้าน 1998				
	ทำการ เกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืน ต้น	ทำการ เกษตร	ปลูก ข้าว	ปลูก พืชไร่	ปลูกผัก	ปลูก พืชยืน ต้น	ทำการ เกษตร	ปลูก ข้าว	ปลูก พืชไร่	ปลูกผัก	ปลูก พืชยืน ต้น
ฉะเชิงเทรา	802	684	141	91	524	795	686	148	96	515	786	668	164	118	535
สุพรรณบุรี	898	796	497	245	605	905	787	566	299	642	962	828	459	337	691
ราชบุรี	892	639	437	299	541	889	624	402	361	576	910	604	411	409	643
นครปฐม	849	654	274	433	536	845	645	274	462	538	888	614	284	470	601
อ่างทอง	506	496	100	136	365	507	490	106	150	388	484	477	67	143	420
กาญจนบุรี	792	533	755	423	486	801	533	750	446	487	861	578	788	545	586
รวม	4,739	3,802	2,204	1,627	3,057	4,742	3,765	2,246	1,814	3,146	4,891	3,469	2,173	2,022	3,476

แหล่งที่มา: (แฟ้มการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ)

การเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในภาคกลางนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา มีผลให้โครงสร้างการผลิตของภาคกลางมีแนวโน้มจะพึ่งพาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมและปรับตัวเข้าสู่ภาคบริการ จากรายงานของสภาพัฒนาฯ ในปี ค.ศ.1991 ได้รายงานไว้ว่า “เศรษฐกิจในภาคกลาง (กลาง-ตอนกลาง ผู้เขียน) ที่ผ่านมาเป็นเศรษฐกิจการเกษตร เป็นแหล่งผลิตที่สำคัญของประเทศในอดีต โดยในปี ค.ศ.1981 มีสัดส่วนมูลค่าการผลิตของภาคเกษตรต่อมูลค่าการผลิตรวมของภาคเป็นสัดส่วนร้อยละ 33.....ในช่วงแผนฯ 6 ภาคอุตสาหกรรมได้ขยายตัวจนเป็นสาขาการผลิตอันดับหนึ่งของภาค โดยมีสัดส่วนของมูลค่าการผลิตในปี 1991 เป็นร้อยละ 30.1 ของมูลค่าการผลิตเพิ่มของภาคใหญ่เป็น 2 เท่าของภาคเกษตร โดยเฉพาะจังหวัดสระบุรี และพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีบทบาทเศรษฐกิจรวมในภาคสูง ได้มีการขยายตัวในด้านการลงทุนด้านอุตสาหกรรมอย่างมาก” (ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัดอนุกรมปีฐานใหม่ 2524-2534 2537 : 10)

ส่วนโครงสร้างการผลิตของภาคกลาง-ตะวันออกก็มีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมและบริการอย่างเด่นชัด สภาพัฒนาฯ ได้รายงานสถานการณ์ในปี ค.ศ.1991 ดังต่อไปนี้

“ภาคอุตสาหกรรมเป็นเศรษฐกิจหลักที่สำคัญที่สุดของภาคนี้มาโดยตลอด โดยในปี ค.ศ.1981 (ผู้เขียน) สัดส่วนในมูลค่าการผลิตถึงร้อยละ 28.2 ของมูลค่าการผลิตรวมของภาค ขณะที่ภาคเกษตรมีความสำคัญสูงถึงร้อยละ 27.7 แต่จากนโยบายของรัฐที่ลงทุนเพื่อพัฒนาบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกในระยะที่ผ่านมา โดยเฉพาะการขุดเจาะก๊าซธรรมชาติและการตั้งโรงงานแยกก๊าซธรรมชาติ ประกอบกับการท่องเที่ยวและการลงทุนที่มีการขยายตัวสูงในภาคนี้ ทำให้ในปี 1991 โครงสร้างการผลิตของภาคมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและมีการบริการเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน โดยภาคเกษตรลดความสำคัญลงเหลือเพียงร้อยละ 14.5 ขณะที่ภาคบริการเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15.4 เป็นร้อยละ 20.4 จังหวัดต่าง ๆ ในภาคนี้มีลักษณะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน 2 กลุ่ม คือ จังหวัดที่มีภาคอุตสาหกรรมและบริการเป็นภาคการผลิตหลัก ได้แก่ ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ระยอง ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีบทบาทความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจรวมในภาคสูง ในขณะที่จังหวัดที่เหลือจะมีภาคเกษตรเป็นหลัก ได้แก่ นครนายก ปราจีนบุรี และตราด (ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด อนุกรมปีฐานใหม่ 2524-2534 2537 : 9)

รายงานดังกล่าวได้สะท้อนภาพของการเปลี่ยนโครงสร้างของเศรษฐกิจการเกษตรในภาคกลางมาสู่ภาคเศรษฐกิจที่เป็นแบบอุตสาหกรรมและบริการมากยิ่งขึ้น โรงงานอุตสาหกรรมมีเพียงกระจุกตัวอยู่ในเขตเมืองและนิคมอุตสาหกรรมในเมืองหลัก แต่ทว่าได้กระจายไปสู่พื้นที่ในเขตหมู่บ้านเป็นอันมาก ไร่นาได้ถูกเปลี่ยนสภาพเป็นที่ตั้งของโรงงานและสำนักงานมากขึ้นตามลำดับ สถิติของโรงงานอุตสาหกรรมในหมู่บ้านในภาคกลางในช่วงปี ค.ศ.1994-1999 แสดงถึงโรงงานอุตสาหกรรมได้กระจายไปในหมู่บ้านของทุก ๆ อำเภอ อาทิเช่น ในปี ค.ศ.1994 หมู่บ้านในจังหวัดนครปฐมถึง 179 หมู่บ้าน ที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม หมู่บ้านในจังหวัดอยุธยาถึง 180 แห่ง จังหวัดระยอง 86 แห่ง จังหวัดราชบุรี 144 แห่ง กาญจนบุรี 80 แห่ง ฉะเชิงเทรา 79 แห่ง ชัยนาท 22

แห่ง สิงห์บุรี 58 แห่ง จำนวนหมู่บ้านที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1999 (หลังเกิดภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ 2 ปี) หมู่บ้านที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมก็ยังเพิ่มขึ้นในทุก ๆ จังหวัด (ยกเว้นจังหวัดสิงห์บุรี) ซึ่งเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 28 ในช่วงปี ค.ศ.1994 และ 1999 หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 5.6 ต่อปี ในช่วงดังกล่าว (ตารางที่ 2.17)

ตารางที่ 2.17 จำนวนหมู่บ้านในภาคกลางที่เป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรม ค.ศ.1994 และ ค.ศ.1999

จังหวัด	1994	1999
	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนหมู่บ้าน
นครปฐม	179	247
อยุธยา	180	181
ระยอง	86	126
ราชบุรี	144	184
กาญจนบุรี	80	87
ฉะเชิงเทรา	79	129
ชัยนาท	22	54
สิงห์บุรี	58	53
รวม	828	1,061

แหล่งที่มา : เป็นการสำรวจระดับหมู่บ้านปี พ.ศ.2537 และเพิ่มโครงการสำรวจสำมะโน 2542

หมายเหตุ : * ไม่รวมโรงสีข้าว

จำนวนโรงงานส่วนมากในหมู่บ้านของจังหวัดจะเป็นโรงงานที่การจ้างแรงงานมากกว่า 20 คนขึ้นไป ในปี ค.ศ.1999 และส่วนใหญ่มักจะเป็นอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากการเกษตรและกิจกรรมนอกภาคเกษตรและมีขนาดย่อม โรงงานที่เชื่อมโยงไปถึงผู้ผลิตวัตถุดิบในชนบท เช่น โรงงานอาหารกระป๋อง โรงงานแปรรูปอาหาร โรงงานน้ำตาล และอื่น ๆ ตลอดจนโรงงานทอผ้า โรงงานประกอบชิ้นส่วน ทำไฟแช็ค ผลิตภัณฑ์อู่เทคโทรนิค ผลิตภัณฑ์โลหะ เป็นต้น

ผลกระทบที่สำคัญต่อการขยายตัวของอุตสาหกรรมในหมู่บ้านคือ ก่อให้เกิดการกระจายในอาชีพมากยิ่งขึ้น (diversification of jobs) อาชีพที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในหมู่บ้านคือ อาชีพรับจ้าง ดังได้กล่าวมาแล้ว อาชีพรับจ้างในหมู่บ้านในภาคกลางในปี ค.ศ.1999 มีสัดส่วนสูงที่สุดเมื่อเทียบกับอาชีพอื่น ๆ หรือคิดเป็นร้อยละ 85 (รองลงมาได้แก่ อาชีพทำนาร้อยละ 62 ค้าขาย (ร้อยละ 34) ทำไร่ (ร้อยละ 26.8)) (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542) อาชีพรับจ้างในที่นี้ส่วนหนึ่งน่าจะหมายถึงอาชีพ

กรรมกร ตลอดจนอาชีพช่างและอาชีพใช้แรงงานอื่น ๆ ในโรงงานด้วย อุตสาหกรรมในหมู่บ้านน่าจะจะมีบทบาทสำคัญในการดูดซับแรงงานและช่วยลดปัญหาต่ำกว่าระดับได้ และช่วยดูดซับแรงงาน โดยจะช่วยลดปัญหาการทำงานต่ำกว่าระดับ และปัญหาการว่างงานตามฤดูกาลได้ทางหนึ่ง เพราะในบางกิจการในโรงงานสามารถทำควบคู่กันไปกับการผลิตทางการเกษตร นอกจากนี้ลักษณะของโรงงานอุตสาหกรรมในชนบทมักจะเป็นโรงงานขนาดเล็ก (ขนาดคนงาน 20-30 คน) และความต้องการแรงงานส่วนมากจะยังคงอยู่กับผู้มีการศึกษาในระดับต่ำ และมีทักษะในการทำงานน้อย จึงสอดคล้องกับสภาพแรงงานในหมู่บ้าน

แม้ว่าการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในชนบท (และเขตเมืองใหญ่ คือ กรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในภูมิภาคภาคกลาง) จะมีผลต่อการเพิ่มรายได้ ตลอดจนช่วยลดปัญหาการว่างงาน และปัญหาการทำงานต่ำกว่าระดับของหมู่บ้าน แต่การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในหลาย ๆ พื้นที่ก็มีผลลบต่อชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมมีผลต่อการดึงดูดของแรงงานจากไร่นาเข้าสู่กิจการนอกภาคเกษตรมีผลต่อลักษณะกิจกรรมทางการเกษตรในไร่นาที่อาศัยแรงงานในครัวเรือนไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ เนื่องจากลักษณะการทำนาและพืชไร่เป็นกิจกรรมที่อาศัยแรงงานเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญ (labor intensive) ประกอบกับในทศวรรษ 1980 อัตราการเกิดของประชากรของหมู่บ้านได้ลดลงอย่างรวดเร็ว ขนาดของครัวเรือนและแรงงานในครัวเรือนจึงลดลงอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมจึงเป็นการแย่งชิงแรงงานจากภาคเกษตร แรงงานในภาคเกษตรจึงขาดแคลนจึงมีผลให้ค่าจ้างแรงงานในหมู่บ้านได้ถีบตัวสูงขึ้น นอกจากนี้การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในชนบทก็ให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ บั่นทอนคุณภาพชีวิตของแรงงานคนหนุ่มสาวเป็นอันมาก อุตสาหกรรมบางประเภท เช่น รับทำชิ้นส่วนไฟแช็ค ได้ก่อให้เกิดปัญหาสุขภาพพลานามัยแก่แรงงาน เพราะต้องสูดน้ำยาเคมีที่มีผลกับสุขภาพ และบางคนต้องลาออกเพราะแก่ชราอายุสั้น (สัมภาษณ์ชาวบ้านที่ถูกจอก จังหวัดชัยนาท) นอกจากนี้โรงงานอุตสาหกรรมในชนบทเป็นจำนวนมากได้จ่ายอัตราค่าจ้างต่ำมาก โดยเฉลี่ยต่ำกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำ ในช่วงปี ค.ศ.1989-1999 ค่าเฉลี่ยของค่าจ้างของแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางต่ำกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำ ในบางปี เช่น ปี ค.ศ.1991 แรงงานในหมู่บ้านได้รับค่าแรงต่ำมากเท่ากับ 29 บาทต่อวัน ในขณะที่อัตราค่าจ้างขั้นต่ำเท่ากับ 82 บาทต่อวัน (ตารางที่ 2.18) นอกจากนี้ลักษณะการจ้างงานของโรงงานอุตสาหกรรมในชนบทส่วนใหญ่ไม่มีสัญญาแน่ชัด ลักษณะของงานขึ้นอยู่กับฤดูกาลและงานบางลักษณะเป็นงานเหมาหรือเป็นชิ้น

ตารางที่ 2.18 อัตราค่าจ้างขั้นต่ำในภาคกลางและอัตราค่าจ้างในหมู่บ้านภาคกลางของโรงงาน
อุตสาหกรรม (1989-1999)

ค.ศ.	อัตราค่าจ้างขั้นต่ำ (บาท/วัน)	อัตราค่าจ้างเฉลี่ยในหมู่บ้าน (บาท/วัน)
1989	65	49
1991	82	29
1992	94	76
1994	110	90
1995	118	89
1996	128	92
1999	130	101

แหล่งที่มา : (สังสิต 2538 : 16-18, การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน ฉบับต่าง ๆ และสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

นอกจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในหมู่บ้านแล้ว อุตสาหกรรมครัวเรือนก็มีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางเช่นเดียวกัน อุตสาหกรรมครัวเรือนในหมู่บ้านนับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา มีแนวโน้มลดน้อยลง เนื่องจากสินค้าราคาถูกจากภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ ได้เข้ามาตีตลาด อุตสาหกรรมครัวเรือนที่สำคัญในภาคกลาง เช่น สิ่งทอ สานตะกร้า ทอเสื่อ ผลิตภัณฑ์จักสานไม้ไผ่ สบู่ แชมพูสมุนไพร เสื้อผ้า สานจอบ กระบุงข้าว เป็นต้น งานผลิตประเภทนี้ในครัวเรือนลดลงไปอย่างมาก (โปรดดูใน World Bank 1980) ปัจจุบันอุตสาหกรรมในครัวเรือนเหล่านี้มีการทำจริงจังกในบางหมู่บ้านเท่านั้น ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในภาคกลางทั้งสิ้น 2,963 หมู่บ้าน มีการประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนหรือคิดเป็นเพียงร้อยละ 18.5 ของหมู่บ้านทั้งหมด (ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในภาคกลางมีทั้งสิ้นเท่ากับ 15,987 แห่ง) หรือมีจำนวนครัวเรือนที่มีการประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนทั้งสิ้นเท่ากับ 36,691 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 1.4 ของครัวเรือนทั้งหมด (ในปี ค.ศ.1999 ครัวเรือนทั้งสิ้น 2.57 ล้านครัวเรือน) (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 : 130)

การประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนมักจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และใช้ทุนในการผลิตค่อนข้างน้อย แต่เน้นการใช้แรงงานมีการเชื่อมโยงการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก ลักษณะของตลาดแรงงาน (ในกรณีที่มีการจ้างแรงงาน) มักจะไม่มีแบบแผนแน่นอนเหมือนกับโครงสร้างตลาดแรงงานของโรงงานอุตสาหกรรมในหมู่บ้านหรือในเมือง การเข้าออกตลาดแรงงานเข้าได้ง่าย และความต้องการแรงงานที่ใช้ในการทำงานก็เป็นแรงงานไร้ฝีมือและส่วนใหญ่มีการศึกษาต่ำ นอกจากนี้แรงงานบางส่วนจะมุ่งทำงานเพื่อเสริมรายได้ให้กับครัวเรือนเป็นหลัก หรือมี

จำนวนน้อยที่อาศัยรายได้ทั้งหมดจากการขายแรงงานเพื่อยังชีพ แรงงานส่วนนี้มักจะเป็นคนยากจนหรือมาจากครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง (Chalamwong อ้างใน จลตองภพ 2531 : 449)

แม้ว่าอุตสาหกรรมในครัวเรือนจะเป็นแหล่งดูดซับแรงงานในหมู่บ้านได้ และลดปัญหาการว่างงานในฤดูกาลหรือการจ้างงานต่ำระดับ การขยายตัวของอุตสาหกรรมดังกล่าวก็ดูดซับแรงงานได้อย่างจำกัด เพราะผู้ประกอบการขาดเงินทุน ขาดความยืดหยุ่นในการพัฒนาความชำนาญ (จลตองภพ 2531 : 451) ตลาดของสินค้าจากอุตสาหกรรมครัวเรือนแคบและส่วนใหญ่จำกัดอยู่ในท้องถิ่น

การเจริญเติบโตของโรงงานอุตสาหกรรมในหมู่บ้านตลอดจนการประกอบการของอุตสาหกรรมครัวเรือนในชนบทมีผลให้รายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้านจากกิจกรรมนอกฟาร์มมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ และหากนำรายได้ส่วนนี้ไปรวมกับรายได้นอกฟาร์มนอกหมู่บ้าน หรือรายได้จากการทำงานในเมืองในภูมิภาคและกรุงเทพฯ ย่อมมีผลให้รายได้จากกิจกรรมนอกฟาร์มมีความสำคัญเพิ่มขึ้นและเป็นรายได้ส่วนใหญ่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน

3. การเจริญเติบโตของรายได้นอกภาคเกษตรและปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน

รายได้นอกภาคการเกษตรของหมู่บ้านนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ รายได้นอกภาคเกษตรได้กล่าวถึงหน้ารายได้ รายได้จากภาคเกษตร⁹ เนื่องจากการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรทั้งในหมู่บ้าน ในจังหวัดใกล้เคียง และในกรุงเทพฯ มีผลให้ขอบเขตของ “ตลาด” ทั้งในแง่ตลาดสินค้า ตลาดปัจจัยการผลิต ตลาดแรงงาน มิได้มีขอบเขตจำกัดอยู่ในหมู่บ้านเท่านั้น แต่ขอบเขตของตลาดสามารถขยายออกไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งไม่มีพรมแดนที่แน่นอน การขยายตัวของตลาดดังกล่าวมีผลให้ รายได้ของเกษตรกรก็มีการเปลี่ยนแปลงตามภาวะการเปลี่ยนแปลงของตลาด สถิติภาพของรายได้ของหมู่บ้านจึงขึ้นอยู่กับเปลี่ยนแปลงแหล่งที่มาของรายได้ 3 แห่ง คือ รายได้จากการเกษตร (agricultural income) รายได้ที่ไม่ใช่จากการเกษตร (off-farm income) และรายได้จากกิจการนอกฟาร์ม (non farm income) และก็ขึ้นอยู่กับ การปรับตัวของเกษตรกรในหมู่บ้านเองว่าจะจัดสรรเวลาตนเองให้แก่กิจการการผลิตเหล่านี้ อย่างไร

การเติบโตของตลาดหลังกลางทศวรรษ 1980 มีผลให้เกษตรกรได้ใช้เวลาส่วนหนึ่งเพื่อทำกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในชนบทและในเมืองมากยิ่งขึ้น เช่น ค่าขายของชำ รับประทานอาหาร รับ

⁹ รายได้นอกภาคเกษตรแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ (1) รายได้นอกฟาร์มในเกษตร หมายถึง ให้เช่าวัวควาย เครื่องมือเกษตร แรงงานรับจ้างในฟาร์ม ให้เช่าที่ดิน และที่อยู่อาศัยในภาคเกษตร (2) รายได้นอกฟาร์มนอกภาคเกษตร หมายถึง เงินเดือนหรือค่าจ้างจากทำงานนอกภาคเกษตร กำไรจากการค้าขายอื่นที่ไม่ใช่การเกษตร เงินช่วยเหลือจากบุคคลอื่น ๆ และรายรับอื่น ๆ นอกการเกษตร เป็นต้น

ตัดเย็บเสื้อผ้า แรงงานรับจ้างในไร่นาและในอุตสาหกรรมชนบท ย้ายถิ่นในฤดูแล้งไปทำงานในเมือง ฯลฯ การสำรวจรายได้ของครัวเรือนในปี ค.ศ.1986/87 ของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร จึงให้เห็นว่า รายได้ของครัวเรือนของเกษตรกรในภาคกลางรายได้ของกิจกรรมนอกการเกษตรมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 56.9 ของรายได้ครัวเรือนทั้งหมด (ตารางที่ 2.19)

ตารางที่ 2.19 รายได้ของครัวเรือนในภาคกลาง ปี ค.ศ.1986/87

รายการ	บาท/ครัวเรือน	เปอร์เซ็นต์
รายได้เงินสดทางการเกษตร	36,062.89	-
รายได้เงินสดสุทธิทางการเกษตร	13,392.68	43.1
รายได้เงินสดนอกการเกษตร	17,605.14	56.9
รวม	30,997.82	100.0

แหล่งที่มา : สถิติการเกษตรแห่งประเทศไทย 2531//32 อ้างในโพลิต (2534: 91)

งานสำรวจของภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ก็พบว่า รายได้นอกภาคเกษตรได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะรายได้จากค่าแรงและเงินเดือน ในปี ค.ศ.1990 รายได้จากค่าแรงและเงินเดือนของหมู่บ้านในภาคกลางเท่ากับ 27.1 และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 32.3, 37.0, 37.8 และ 36.3 ในปี ค.ศ.1992, 1994, 1996 และ 1998 ตามลำดับ และหากรวมรายได้จากนอกเกษตรอื่น ๆ อาทิเช่น กำไรสุทธิจากการทำธุรกิจส่วนตัวที่ไม่ใช่เกษตร รายได้จากทรัพย์สิน เช่น ค่าเช่าที่ดิน ดอกเบี้ย และเงินปันผล และอื่น ๆ ส่งผลให้รายได้นอกภาคการเกษตรสูงถึงร้อยละ 60-70 ในช่วงปี ค.ศ.1990-1998 หากเรานิยามว่ารายได้จากการเกษตร (farm income) หมายถึงรายได้ที่เกิดจากการทำไร่สุทธจากการทำการเกษตร รวมกับรายรับที่ไม่ใช่ตัวเงินอื่น ๆ (เช่น มูลค่าของสินค้าหรืออาหารหรืออาหารที่ครัวเรือนผลิตและบริโภคเอง) และรายรับจากค่าประเมินค่าเช่าบ้านที่ครัวเรือนเป็นเจ้าของ รายได้จากการทำเกษตรจะอยู่ระหว่างร้อยละ 30-40 เท่านั้น ในช่วงปี ค.ศ.1990-1998 และหากเราพิจารณาถึงรายได้จากการเกษตรหมายถึงเฉพาะกำไรสุทธิจากการทำการเกษตรเท่านั้น สัดส่วนของรายได้จากการเกษตรในช่วงปี ค.ศ.1990-1998 จะลดลงเหลือเพียงร้อยละ 20-29 เท่านั้น (กำไรสุทธิจากการทำการเกษตรของหมู่บ้านเท่ากับร้อยละ 28.9 ในปี ค.ศ.1990 ลดลงเหลือ 25.7, 20.4, 20.4 และ 19.9 ในปี ค.ศ.1992, ค.ศ.1994, ค.ศ.1996 และ ค.ศ.1998 ตามลำดับ)

ปัจจัยกำหนดรายได้เกษตรของหมู่บ้านจะมากขึ้นหรือน้อยขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย หมู่บ้านที่มีระบบการเกษตรที่พึ่งพาน้ำฝนอย่างเดียว มีแนวโน้มจะพึ่งพารายได้จากนอกภาคเกษตรมากขึ้น (ทั้งรายได้ที่ไม่ใช่จากการเกษตร (off-farm income) และรายได้จากกิจการนอกฟาร์ม (non farm

income) เพราะระดับรายได้ต่ำผลักดันให้เกษตรกรต้องหางานทำนอกหมู่บ้านมากขึ้น ดังนั้นชั่วโมงการทำงานจะมากขึ้น หรือขนาดของฟาร์มก็มีผลต่อรายได้และชั่วโมงการทำงานนอกเกษตร กล่าวคือ คราวเรือนไร่ที่ทำกินหรือคราวเรือนที่ยากจนและคราวเรือนขนาดเล็ก ย่อมพึ่งพาสัดส่วนของรายได้และชั่วโมงการทำงานนอกภาคเกษตรอยู่ในระดับสูงกว่าขนาดของคราวเรือนที่ใหญ่กว่า (ในประเด็นนี้โปรดดูการวิเคราะห์โดยละเอียดใน Narongchai (1983)) งานศึกษาของ ดร.สมจินต์ สันถรรักษ์ และคณะ เรื่อง **สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของคราวเรือนที่ยากจนดัดดานในภาคกลาง** ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านที่มีสภาพทางเศรษฐกิจที่ยากจน จำนวน 73 หมู่บ้าน จำนวน 354 คราวเรือน (ในอำเภอหันคา และอำเภอดงสิงห์ จังหวัดชัยนาท อำเภอแก่งคอย อำเภอมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี อำเภอวังน้ำเย็น และอำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว อำเภอไทรโยค และอำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี) พบว่า คราวเรือนที่ยากจนจะพึ่งพารายได้นอกภาคเกษตรเป็นหลัก โดยรายได้จากการเกษตรอันประกอบไปด้วย รับจ้าง หัตถกรรม ค่าขาย ผู้อื่นส่งให้ ค่าเช่า เลี้ยงโชค หาของป่า และเผาถ่าน เงินช่วยเหลือจากรัฐ มีสัดส่วนถึงร้อยละ 74.6 ของรายได้รวมทั้งหมด (โดยที่รายได้จากการรับจ้างมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 88.4 ของรายได้นอกเกษตรทั้งหมด (สมจินต์ 2543 : 111)) ในขณะที่หมู่บ้านในเขตรบบชลประทานสมบูรณ์แบบหรือระบบการปลูกข้าวแบบเข้มข้น (intensification rice cropping system) ซึ่งมีการใช้พันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูง (high yield variety) ปลูกข้าวต่อเนื่องตลอดทั้งปี ซึ่งสามารถปลูกข้าวได้ 3 คราวในรอบปี (ในบางพื้นที่สามารถปลูกได้ถึง 7 ครั้งในรอบ 2 ปี) หมู่บ้านเหล่านี้ซึ่งจะกระจุกตัวอยู่ในเขตจังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี สุพรรณบุรี เป็นต้น จะมีสัดส่วนจากรายได้นอกภาคเกษตรค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมด เพราะเกษตรกรจะใช้เวลาอยู่ในไร่นาเพื่อทำการปลูกข้าวทั้งปี การอพยพจากหมู่บ้านเพื่อหางานทำในฤดูแล้งจึงมีน้อย เช่นในปี ค.ศ.1998 ผู้อพยพแรงงานออกในฤดูแล้งของหมู่บ้านในจังหวัดสิงห์บุรีมีเพียง 4,376 คน จากจำนวนประชากรในหมู่บ้านทั้งสิ้นเท่ากับ 180,827 (หรือคิดเป็นร้อยละ 2.4 ของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมด) หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทมีผู้อพยพเท่ากับ 12,296 คน หรือจากประชากรในหมู่บ้านทั้งสิ้นเท่ากับ 306,594 คน (หรือคิดเป็นร้อยละ 4 ของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมด) (เพิ่มสรุปผลการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน 2541) ในบางกรณีหมู่บ้าน (แม้จะไม่ใช้มีรายได้น้อยเพราะขนาดการถือครองที่ดินน้อยหรือพื้งนาไม่ฝน) ที่ตั้งอยู่ใกล้กับตลาดใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ และจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ ตลอดจนเมืองใหญ่ในภูมิภาคภาคกลางย่อมมีผลให้รายได้จากการเกษตรจากอุตสาหกรรมในคราวเรือน (cottage industry) อยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่ไกลออกจากเมืองใหญ่ออกไป เพราะตลาดในเมืองมักจะเป็นตลาดใหญ่และมีรายได้สูง จึงเกิดประโยชน์ทางการซื้อขาย ประกอบกับ การขนส่งมีระบบการคมนาคมและการสื่อสารที่ดี ลูกค้านักมายจึงทำให้ความต้องการสินค้ามีสูง และรายได้จากการขายสินค้าอุตสาหกรรมคราวเรือนโดยเฉพาะสินค้าที่ใช้แรงงานฝีมือ เช่น ทอผ้า สานตะกร้า ถนอมอาหาร เย็บปักถักร้อย อยู่ในระดับสูง (Amyot 1994)

การขยายตัวของอุตสาหกรรมและบริการของกรุงเทพฯ และในภูมิภาคมีส่วนสำคัญต่อแหล่งที่มาของรายได้ในหมู่บ้าน ตลอดจนมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด มีนัยสำคัญการเจริญเติบโตของชุมชนเมืองสะท้อนภาพของการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการ และการลดความสำคัญของภาคเกษตรที่มีต่อเศรษฐกิจโดยรวม เช่น ในปี ค.ศ.1990 ประชากรในภาคกลางมี 17.9 ล้านคน อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ 5.8 ล้านคน (สำมะโนประชากรและเคหะ 2533) อาศัยอยู่ในหมู่บ้านภาคกลางเท่ากับ 7.9 ล้านคน (ข้อมูลจาก กชช. 2 ค.) และอีก 4.2 อาศัยอยู่ในเขตเมืองและสุขาภิบาลอื่น ๆ และเวลาผ่านไปประชากรในเขตชุมชนเมืองเพิ่มขึ้นตามลำดับ เนื่องจากประชากรของหมู่บ้านและเขตชนบทอื่น ๆ ได้ถูกผลักดันเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ ที่นับวันจะมีลักษณะงานในภาคเมืองจะมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น (diversification of work) ตัวเลขการสำรวจของสำนักงานจำแนกตามอุตสาหกรรมในเขตกรุงเทพมหานคร ในช่วงปี ค.ศ. 1960 – 1994 แสดงว่าลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของอุตสาหกรรมกรุงเทพฯ มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก ในรอบ 34 ปี นับแต่ปี ค.ศ.1960 เป็นต้นมา กล่าวคือผู้มีงานทำในภาคเกษตรลดลงอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 28.5 ของกำลังแรงงานทั้งหมด ในปี ค.ศ.1960 เป็นร้อยละ 8.3 และ 2.3 ในปี ค.ศ.1980 และ ค.ศ.1994 ตามลำดับ ในขณะที่ผู้ทำงานในสาขาหัตถอุตสาหกรรมและการก่อสร้าง ตลอดจนงานบริการอื่น ๆ ซึ่งเป็นอาชีพที่สำคัญของผู้ย้ายถิ่นจากหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ผู้มีงานทำในสาขาหัตถอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น 6 เท่าตัว ในสาขาก่อสร้างเพิ่มขึ้น 10 เท่าตัว ในสาขบริการเพิ่มขึ้น 4 เท่าตัว ในระยะเวลาเพียง 34 ปี

ตัวเลขข้างต้นแสดงถึงความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ (หรืออาชีพ) ซึ่งมีเพียงจำกัดอยู่แต่ในภาคอุตสาหกรรมเท่านั้นแต่ยังกระจายในสาขาการผลิตอื่น ๆ คือ ก่อสร้าง บริการ และการขนส่งด้วย โดยเฉพาะภาคการก่อสร้างที่กลายเป็นภาคที่ดูดซับแรงงานจากหมู่บ้านที่สำคัญภาคหนึ่ง เนื่องจากการใช้แรงงานที่เข้มข้นเป็นปัจจัยการผลิต (labor intensive industry) และมีการเชื่อมโยงกับหมู่บ้านกับเมืองในลักษณะเป็นงานแบบฤดูกาล แรงงานในภาคก่อสร้างเป็นจำนวนมากจะถูกเลือกจากหัวหน้าคนงาน (foremen) ทั้งส่งมาจากกรุงเทพฯ หรืออยู่ในหมู่บ้าน แรงงานที่ถูกเลือกก็มีหลากหลายทั้งระดับมีฝีมือและไร้ฝีมือ แรงงานมีฝีมือ อาทิเช่น ช่างไม้ ช่างทาสี ช่างปูน ในขณะที่แรงงานไร้ฝีมือซึ่งมีจำนวนมากกว่าจะช่วยงานแรงงานมีฝีมือในลักษณะเทปูน ผสมสี ผสมซีเมนต์ และช่วยเหลือการยกอุปกรณ์ก่อสร้างอื่น ๆ เป็นต้น แรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ย้ายถิ่นแบบฤดูกาล ซึ่งเป็นภาพสะท้อนการเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจระหว่างภาคเศรษฐกิจเมืองกับหมู่บ้าน (Porphant 2001 : 184) รายได้ของครัวเรือนจึงมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจในเมือง ซึ่งมีผลให้การก่อสร้างขยายตัว แรงงานอพยพไปทำงานนอกภาคเกษตรได้ส่งเงิน

กลับมายังครัวเรือนในหมู่บ้านซึ่งจะมากหรือน้อย ขึ้นอยู่กับการขยายตัวของภาคการก่อสร้างในเมืองนั่นเอง นอกจากการเคลื่อนย้ายแรงงานไปทำงานในภาคก่อสร้างแล้ว การเคลื่อนย้ายไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมในเมืองก็เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก การเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านมีทั้งออกแบบถาวรและชั่วคราว ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงของหมู่บ้านกับเมือง มีเพียงแต่ด้านรายได้นอกภาคเกษตรกรรม แต่มีความสัมพันธ์ในฐานะเป็น “แรงงานราคาถูก” ซึ่งมีผลต่อการสร้างกำไรให้แก่ภาคเศรษฐกิจในภาคเมืองด้วย

เศรษฐกิจตลาดกับชุมชนหมู่บ้าน : คุณภาพของการเปลี่ยนแปลง

ในระบกว่า 50 ปี นับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 เศรษฐกิจตลาดได้ขยายตัวเข้าสู่หมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก การสร้างถนนหลวงเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ และหมู่บ้าน ตลอดจนเมืองใหญ่ต่าง ๆ มีผลให้หมู่บ้านได้เชื่อมติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น เกษตรกรได้หันมาปลูกข้าวและพืชไร่ ตลอดจนพืชผักและผลไม้เพื่อนำเงินสดมาซื้อหาสินค้าและบริการจากภาคเศรษฐกิจเมืองมากขึ้นตามลำดับ การผลิตเพื่อบริโภคเริ่มลดลง ผลจากการสร้างระบบชลประทาน เช่น การสร้างเขื่อนชัยนาท มีผลทำให้รายได้ของเกษตรกรเพิ่มขึ้นและผลผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้น และต้นทุนของการขนส่งลดลงมีผลให้ราคาพืชผลต่อหน่วยสูงขึ้น (เพราะระบบการขนส่งที่ดีขึ้น) ในขณะเดียวกันการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในภูมิภาคภาคกลาง มีผลต่อการดึงดูดแรงงานในไร่นาเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมงานก่อสร้างและงานบริการเพิ่มขึ้นตามลำดับ และรายได้จากกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม เช่น รายได้จากการทำงานในโรงงานมีส่วนสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ในเขตใกล้เมืองหรือโรงงานอุตสาหกรรม ในรอบกว่า 50 ปีที่ผ่านมา รายได้ที่แท้จริงของครัวเรือนในชนบทได้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง (โปรดดู เมธี 2529, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับต่าง ๆ) มีผลให้เกษตรกรได้ซื้อสินค้าที่มีค่าความยืดหยุ่นต่อรายได้สูง อาทิเช่น สินค้าบริโภคคงทนถาวร เช่น มอเตอร์ไซด์ วิทยุ โทรทัศน์ ตลอดจนเสื้อผ้า รวมทั้งอุปกรณ์ที่ใช้ในครัวเรือน เช่น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า จาน ชาม เป็นต้น (World Bank 1980) สินค้าอุตสาหกรรมจากตัวเมืองได้เข้ามาตีตลาดสินค้าในชนบทที่แต่เดิมเคยผลิตใช้เอง มีผลให้อุตสาหกรรมในครัวเรือนลดน้อยถอยลงเป็นอันมาก

รายงานการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติ แสดงว่ารายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนเพิ่มขึ้นตามลำดับ (ตารางที่ 2.20) เช่นในปี ค.ศ. 1989 รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีของครัวเรือนในหมู่บ้านเท่ากับ 12,826 บาทต่อปี และเพิ่มขึ้นตามลำดับเท่ากับ 16,669 บาท ในปี ค.ศ.1992 และเท่ากับ 24,780 บาท ในปี ค.ศ. 1999 (ตารางที่ 2.20) การเพิ่มขึ้นของระดับรายได้แสดงถึงขนาดของตลาดในชนบทได้เพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ประกอบกับการมีไฟฟ้าเข้าถึงหมู่บ้านเกือบทุกแห่ง และมีการตัดถนนเข้าไปส่งผลให้แบบแผนของการบริโภคของหมู่บ้านได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก ในระยะ 10 ปีที่ผ่านมา จำนวนรถจักรยานยนต์ (มอเตอร์ไซด์) และรถปิคอัพ

ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว และแทบทุกหมู่บ้านมีรถจักรยานยนต์และปิคอัพ ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในชนบทภาคกลางมีจำนวนครัวเรือนที่มีรถมอเตอร์ไซด์รวมทั้งสิ้น 1.1 ล้านครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 64.7 ของครัวเรือนทั้งหมดเฉลี่ย 79 ครัวเรือนต่อหมู่บ้าน (โดยจำนวนของรถมอเตอร์ไซด์เท่ากับ

ตารางที่ 2.20 รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีของหมู่บ้านในภาคกลาง

ปี ค.ศ.	รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปี
1989	12,826
1991	13,618
1992	16,669
1994	20,775
1995	22,670
1999	24,780

แหล่งที่มา : (รายงานผลการสำรวจข้อมูลหมู่บ้าน ฉบับต่าง ๆ และสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

1.2 ล้านคัน) (ข้อมูล กชช. 2 ค. ปี 2542) ส่วนรถปิคอัพมีจำนวนครัวเรือนที่มีรถปิคอัพ รวม 360,823 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 12.7 ของครัวเรือนทั้งหมด เฉลี่ย 25 ครัวเรือนต่อหมู่บ้าน (โดยจำนวนของรถปิคอัพในหมู่บ้านภาคกลางเท่ากับ 382,673 คัน) (ข้อมูล กชช. 2 ค. ปี 2542) การเจริญเติบโตของถนนนอกจากจะมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการใช้จักรยานยนต์และรถปิคอัพ (รวมทั้งรถเก๋งนั่ง รถบรรทุกอื่น ๆ ด้วย) ยังมีผลให้หมู่บ้านได้มีรถประจำทางวิ่งผ่านหมู่บ้านมากขึ้นทำให้การไปซื้อสินค้าที่ตลาดทั้งในอำเภอในจังหวัดเดียวกันหรือต่างจังหวัดสะดวกสบายขึ้น รถขายสินค้าเร่มาขายสินค้าและให้สินเชื่อเพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้น ในหลาย ๆ หมู่บ้านได้มีการจัดตั้งตลาดสินค้าขนาดเล็กเพื่อเป็นตลาดนัด (weekly markets) เพื่อเป็นแหล่งซื้อขาย พืชผลและสินค้า โดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการผลิตพืชผลทางการเกษตรเพื่อการค้าที่หลากหลายทั้งพืชผักและผลไม้ เช่นที่หมู่บ้านในนครปฐมและหมู่บ้านในพื้นที่ตะวันตกเฉียงใต้ของที่ราบลุ่มภาคกลาง (เช่นที่จังหวัดราชบุรีและเพชรบุรี) ตลอดจนหมู่บ้านตามถนนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในส่วนที่ใกล้กับกรุงเทพฯ (DORAS 1996 : 182) สัดส่วนการใช้จ่ายต่อรายได้ได้เพิ่มขึ้นด้วย สินค้าที่ฟุ่มเฟือยในอดีต อาทิเช่น โทรทัศน์ สี โทรศัพท์มือถือ หม้อหุงข้าวไฟฟ้า ก็ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นในชีวิตประจำวัน สิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (ตารางที่ 2.21) ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในภาคกลางมีไฟฟ้าถึงร้อยละ 99.4 และอัตราร้อยละ 93.5 ของครัวเรือน

ตารางที่ 2.21 อัตราร้อยละ/ค่าเฉลี่ยของสิ่งอำนวยความสะดวกของหมู่บ้านในภาคกลาง

สิ่งอำนวยความสะดวก	1989	1991	1992	1994	1995	1999
อัตราร้อยละของครัวเรือนที่มีวิทยุ	91.7	84.9	83.5	83.0	82.8	79.6
จำนวนเครื่องรับวิทยุต่อครัวเรือน	1.0	1.0	1.1	1.0	1.0	1.0
อัตราร้อยละของครัวเรือนที่มีโทรทัศน์	61.5	42.9	68.7	74.7	77.84	86.5
จำนวนเครื่องรับโทรทัศน์ต่อครัวเรือน	0.7	1.0	1.0	1.0	1.0	1.2
อัตราร้อยละของหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้	94.2	96.6	97.1	98.2	98.9	99.4
อัตราร้อยละของครัวเรือนที่มีไฟฟ้าใช้	78.9	83.6	85.5	88.1	89.0	93.5
จำนวนหมู่บ้าน	14,955	15,154	15,238	15,535	15,474	15,987
จำนวนครัวเรือน (ล้าน)	1.80	1.91	1.97	2.06	2.14	2.5

แหล่งที่มา : (การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ และสำมะโนหมู่บ้าน 2542)

มีไฟฟ้าใช้และในขณะที่สุดส่วนของครัวเรือนที่มีเครื่องวิทยุลดลงจากร้อยละ 91.7 ในปี ค.ศ.1989 เป็นร้อยละ 79.6 ในปี ค.ศ.1999 ส่วนของครัวเรือนที่มีโทรทัศน์ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากร้อยละ 61.5 ในปี ค.ศ.1989 เป็นร้อยละ 99.4 ในปี ค.ศ.1999 เพิ่มขึ้นถึงเกือบร้อยละ 40 ในระยะเวลาเพียง 10 ปี ซึ่งแสดงว่าเมื่อครัวเรือนมีรายได้แท้จริงเพิ่มขึ้น ประกอบกับราคาของโทรทัศน์มีแนวโน้มต่ำลง ความต้องการซื้อโทรทัศน์ทดแทนวิทยุมีมากขึ้น การขยายตัวอย่างรวดเร็วของจำนวนเครื่องรับโทรทัศน์มีเพียงแต่มีผลต่อการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชุมชน แต่ทว่าไม่ผลกระตุ้นการใช้จ่ายเพื่อการบริโภคสินค้าจากเมืองเพิ่มขึ้นตามลำดับ ประกอบระบบสินเชื่อและการซื้อสินค้าผ่อนส่งได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 1980 การโฆษณาโดยผ่านทางสื่อวิทยุและโทรทัศน์จึงเป็นการหล่อหลอมรสนิยมในหมู่บ้านให้เป็นแบบแผนเดียวกัน โดยก่อให้เกิดการเลียนแบบในการบริโภค (demonstration effect) ในการกระตุ้นการบริโภคให้มากขึ้น โดยผ่านการโฆษณาและเห็นว่าเป็นสินค้าที่ควรบริโภคและสร้างวัฒนธรรมผิด ๆ ในการบริโภค ข้อมูลรายจ่ายของหมู่บ้านในตำบลประจักษ์ ยืน อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี ในปี ค.ศ.2000 ซึ่งจัดทำโดยโครงการกองทุนเพื่อการพัฒนาสังคม (social Investment Funds) โดยให้หัวหน้าครัวเรือนในหมู่บ้านบันทึกการรายจ่ายต่าง ๆ เอง แสดงว่าสัดส่วนการใช้จ่ายประเภทเครื่องคั้มที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อสุขภาพเป็นสัดส่วนที่มากเมื่อเทียบกับรายจ่ายทางด้านอื่น ๆ อาทิเช่น ค่าใช้จ่ายการซื้อเครื่องคั้ม คือกระเบื้องและเฌม 100 และเครื่องคั้มชุดกำลังอื่น ๆ เท่ากับ 126.7 บาท ต่อครัวเรือน ต่อเดือน (หรือเท่ากับ 1,520.4 บาทต่อครัวเรือนต่อปี) และหากคิดเป็นรายจ่ายของครัวเรือนทั้งตำบล ในปี ค.ศ.2000 ค่าใช้จ่ายส่วนนี้สูงถึง

2.1 ล้านบาท ค่าใช้จ่ายในส่วนนี้สูงกว่าค่าใช้จ่ายการบริโภคเนื้อวัว การบริโภคเนื้อควาย เนื้อเป็ด และไข่ไก่ รวมกันเสียอีก (รวมกันเท่านั้นเพียง 1.90 ล้านบาทเท่านั้น) (ตารางภาคผนวก 2.3A) สัดส่วนค่าใช้จ่ายของเครื่องคั้นประเภทสูงกำลังต่ำกว่าค่าใช้จ่ายในการซื้อข้าวสารเพียงเล็กน้อยเท่านั้น หรือเพียงร้อยละ 13 เท่านั้น (ค่าใช้จ่ายข้าวสารของตำบลประจักษ์เท่ากับ 2.3 ล้านบาท ในปี ค.ศ.2000 และหากรวมค่าใช้จ่ายประเภทเห็ด/เบียร์ และบุหรี ขนหมกรูปกรอบ อาหารสำเร็จรูป มา มา และไวไว และน้ำอัดลม เข้าไปด้วย รายจ่ายส่วนนี้เพิ่มสูงขึ้น 5.12 ล้านบาท ซึ่งถือว่าเป็นรายจ่ายที่สูงมากเมื่อเทียบกับค่าใช้จ่ายทางการศึกษาของครัวเรือน (ค่าใช้จ่ายในการศึกษาคือค่าเทอม/ค่าบำรุงการศึกษา เท่ากับ 3.4 ล้านบาท) ตลอดจนสูงกว่าค่าใช้จ่ายค่าจ้างแรงงาน (4.9 ล้านบาท) ค่าเช่าแม่แลง (2.9 ล้านบาท) ค่าอุปกรณ์การผลิต (3.08 ล้านบาท) สัดส่วนค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นเมื่อเทียบกับค่าใช้จ่ายส่วนอื่น ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว แสดงถึง รายจ่ายเป็นจำนวนมากได้ถูกใช้ไปในกิจกรรมที่ไม่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ในการผลิตและเพิ่มผลิตภาพการผลิตของแรงงานในระยะยาว และรายได้ของหมู่บ้านได้ถูกดูดเพื่อการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในเมือง หมู่บ้านจึงต้องประสบกับปัญหาหนี้สิน ในปี ค.ศ.2000 ครัวเรือนในตำบลประจักษ์ มีหนี้สินทั้งสิ้นเท่ากับ 95.4 ล้านบาท โดยเป็นหนี้ ธ.ก.ส. เท่ากับ 52.2 ล้านบาท กองทุนหมู่บ้านเท่ากับ 1.6 ล้านบาท และจากแหล่งอื่น ๆ เท่ากับ 41.6 ล้านบาท (ตารางภาคผนวก 2.3A) คุณภาพของการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงแย่ลง

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร

ความเบื้องต้น

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 ความต้องการข้าวและธัญพืชอื่น ๆ ตลอดจนอาหารสัตว์ของตลาดโลกได้เพิ่มขึ้น ได้ส่งผลให้องค์การอาหารแห่งสหประชาชาติ (FAO) และธนาคารโลก ได้ให้ความช่วยเหลือในการพัฒนาระบบชลประทานเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวในที่ราบภาคกลางเพราะเป็นภาคที่มีการผลิตข้าวที่สำคัญที่สุดของไทย และสามารถส่งออกข้าวไปต่างประเทศเป็นจำนวนมาก รัฐบาลไทยได้สร้างโครงการก่อสร้างเขื่อนเจ้าพระยา (ค.ศ.1952-1962) นอกจากนี้รัฐบาลได้สร้างโครงการที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันในระยะต่อมา คือ โครงการแม่กลอง โดยมีเขื่อนศรีนครินทร์ฯ และเขื่อนเขาแหลมเป็นตัวเก็บกักน้ำ (และปั่นไฟฟ้า) เหมือนเขื่อนภูมิพลและสิริกิติ์ และมีเขื่อนวชิราลงกรณ์ เป็นเขื่อนทดน้ำเพื่อแจกจ่ายน้ำเช่นเดียวกับเขื่อนเจ้าพระยา แต่โครงการนี้มีขนาดย่อมกว่าโครงการเจ้าพระยา โดยคลุมเนื้อที่ประมาณ 2 ล้านไร่เท่านั้น ในระยะแรกของการสร้างเขื่อนในภาคกลาง มิได้มีผลกระทบต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวต่อไร่มากนัก (ก่อนปี ค.ศ.1969) แม้รัฐบาลจะทุ่มเทรายจ่ายจำนวนมากเพื่อพัฒนาระบบชลประทานเนื่องจากขาดโครงการย่อย เช่น ขุดคลองซอย คูน้ำ และระบบระบายน้ำเป็นอันมาก นอกจากนี้การเพาะปลูกในฤดูแล้งก็ทำไม่ได้เพราะไม่มีการพัฒนาพันธุ์ข้าวนั้นเอง

นับแต่ปี ค.ศ.1969 เป็นต้นมา ระบบชลประทานจากโครงการเจ้าพระยาได้มีการก่อสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำ ตลอดจนสร้างคลองส่งน้ำ และระบบระบายน้ำ ฯลฯ เป็นจำนวนมาก และรัฐบาลได้มีโครงการจัดรูปที่ดินในเขตชลประทานด้วย ระบบชลประทานได้มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก ในแง่ของการผลิตสามารถเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่เก็บเกี่ยวเพราะสามารถขยายพื้นที่ทำนา 2-3 ครั้ง เพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวนาดำ เมื่อเทียบกับนาหว่านลดพื้นที่ที่ไม่ได้เก็บเกี่ยวเนื่องจากความเสียหายเพราะน้ำท่วมหรือฝนแล้ง เป็นต้น การเพิ่มผลผลิตและรายได้ ตลอดจนการจัดรูปที่ดินใหม่ ทำให้มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ อาทิเช่น การใช้รถแทรกเตอร์แทนแรงงานสัตว์ รวมทั้งการใช้ปุ๋ยเคมีและข้าวพันธุ์ใหม่ เป็นต้น ระบบชลประทานจึงมีผลต่อระดับการเพิ่มผลผลิตและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิต ตลอดจนการใช้เมล็ดพันธุ์พืชวิทยาศาสตร์ และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในชนบทในแง่ของการเปลี่ยนแปลงการใช้เวลาในการผลิตในไร่นา การใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้นแทนโรงงานครัวเรือน การเพิ่มการผลิตขนาดใหญ่ การลดน้อยถอยลงของประเพณีดั้งเดิม คือ “ลงแขกเกี่ยวข้าว” ความแตกต่างทางรายได้ระหว่างเกษตรกรในเขตและนอกเขตชลประทาน หรือระหว่างเกษตรกรที่มีพื้นที่ทำนาขนาดใหญ่และขนาดเล็ก การแทรกซึมของระบบทุนนิยมในภาคเกษตร การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม

ลุ่มและธรรมชาติของชุมชน ความขัดแย้งเรื่องการจัดสรรน้ำระหว่างหน่วยงานของรัฐ และระหว่างเกษตรกรด้วยกัน

ถ้าหากเราจะนิยาม “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution) หมายถึง การปฏิวัติเกษตรกรรม หรือการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตรด้วยการใช้เทคนิควิทยาการใหม่ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้เมล็ดพันธุ์พืชวิทยาศาสตร์ เช่น พันธุ์ข้าวหมัศจรรย์ (ที่คิดค้นโดยสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ (IRRI) ที่ฟิลิปปินส์ ปี ตลอดจนการใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ และยากำจัดศัตรูพืชมากพอสมควรแล้ว การปฏิวัติเขียวในภาคเกษตรกรรมของภาคกลางในประเทศไทยนับแต่ปี ค.ศ.1969 ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรกรรม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม เป็นอันมาก โดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นไป

นับแต่ปี ค.ศ.1969 เป็นต้นมา เกษตรกรในภาคกลางได้มีการนำข้าวพันธุ์ใหม่ ๆ ที่ให้ผลผลิตสูงมาใช้ในการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น (high-yielding rice varieties หรือ HYVs) พันธุ์ข้าวใหม่ ๆ ได้เกิดขึ้น โดยเฉพาะนับแต่สถาบันวิจัยข้าวนานาชาติได้ประสบความสำเร็จในการผสมพันธุ์ข้าวเพื่อสร้างพันธุ์ใหม่ที่ต้านทานการหักล้มเมื่อใส่ปุ๋ย และมีประสิทธิภาพในการให้พลังแสงอาทิตย์และปุ๋ยสูงสุด หรือเป็นพันธุ์ข้าวใหม่ที่อายุสั้น ไม่ไวแสง และสามารถปลูกได้หลายครั้งอันทำให้ผลผลิตต่อปีเพิ่มขึ้น เช่น ข้าวพันธุ์ ก.ข. (รายละเอียดดู อัมมาร 2533 : 97) การใช้พันธุ์พืชให้ผลผลิตสูงย่อมต้องใช้เทคโนโลยีในการผลิตสูงตามไปด้วย ต้องมีการใช้ปุ๋ยเพิ่มขึ้น และการป้องกันศัตรูพืชต้องมีมากขึ้น ตลอดจนต้องมีการจัดการน้ำชลประทานและจัดรูปที่ดินให้ดีขึ้น จึงมีผลให้ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น

รัฐบาลได้ทุ่มเทการลงทุนในการชลประทานมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ เนื่องจากภาคกลางเป็นพื้นที่ปลูกข้าวที่สำคัญที่สุด ทั้งในแง่การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในประเทศและส่งออก ในปี ค.ศ.1978 พื้นที่ชลประทานได้กระจุกตัวอยู่ในภาคกลางเท่ากับร้อยละ 73 ของพื้นที่ชลประทานทั้งประเทศ (และร้อยละ 63 ของพื้นที่ปลูกข้าวในฤดูฝนได้น้ำชลประทาน) (ดาว 2527 : 13) โดยในปัจจุบัน (ปี ค.ศ.2002) ประมาณร้อยละ 50 ของพื้นที่ในเขตชลประทานอยู่ในเขตภาคกลาง

ในระยะเวลาประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา (นับแต่ปี ค.ศ.1969) การปฏิวัติเขียวและระบบชลประทานได้ส่งผลให้การใช้ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกลในการผลิตได้ใช้อย่างแพร่หลายในที่ราบภาคกลาง ในปี ค.ศ.1972 ปริมาณการใช้ปุ๋ยเคมีในนาข้าวของภาคกลางเท่ากับ 13.88 กิโลกรัมต่อไร่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 9.36 กิโลกรัมต่อไร่ ภาคใต้เท่ากับ 8.96 กิโลกรัมต่อไร่ (ชนธ 2517 : 228) เครื่องจักรกลทางการเกษตรถูกมาใช้แทนแรงงานคนและสัตว์ในการทำนา ในปี ค.ศ.1969การใช้รถแทรกเตอร์สำหรับการเตรียมดินมีอย่างแพร่หลายเมื่อเทียบกับการใช้แรงงานคนและสัตว์ เพราะเครื่องจักรกลมีผลให้การเตรียมดินให้ของเกษตรกรได้เร็วกว่าการใช้แรงงานคนและสัตว์ นอกจากการเตรียมดินแล้ว รถแทรกเตอร์ยังใช้ด้านอื่น ๆ ด้วย เช่น ใช้ลากรถเทรลเลอร์ (trailer) สำหรับบรรทุกของใช้เกลี่ยดิน (grading) ใช้ฉุดเครื่องสูบน้ำ ฉุดเครื่องสีข้าวและเครื่องนวด เป็นต้น

ในปี ค.ศ.1963 การใช้เครื่องจักรในการผลิตในภูมิภาคกลางยังไม่แพร่หลาย กล่าวคือ เกษตรกรในภาคกลางได้ใช้มอเตอร์ไฟฟ้าหรือเครื่องดีเซลเพียงร้อยละ 24.2 ของไร่นา รถแทรกเตอร์เท่ากับร้อยละ 14.2 เครื่องนึ่งน้ำเท่ากับร้อยละ 10 และเครื่องนวดข้าวเท่ากับร้อยละ 3.5 อย่างไรก็ตามแม้ว่าสัดส่วนจะต่ำแต่หากเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ แล้ว สัดส่วนของการใช้เครื่องจักรกลอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ (อินุไก 1971 : 262)

ในปี ค.ศ.1968/69 อัตราส่วนของการใช้แทรกเตอร์และอุปกรณ์ที่ใช้ควบคู่กับรถแทรกเตอร์ เช่น ไถ (plow) พรวน (harrow) เครื่องนวด (thresher) เมื่อเทียบกับแรงงานคนในภาคกลางอยู่เท่ากับ 69 ต่อ 31 ในเขตกรุงเทพฯ เท่ากับ 80 ต่อ 20 ภาคเหนือ 12 ต่อ 88 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 38 ต่อ 62 และภาคใต้ 56 ต่อ 44 (วรัญญา 2517 : 256)

อัตราส่วนของการใช้แรงงานคนกับสัตว์อยู่ในระดับต่ำในภาคกลาง แสดงถึงการปลูกข้าวในภาคกลางได้ใช้เครื่องจักรเป็นสัดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ และแสดงถึงกระบวนการปฏิวัติเขียวมีผลให้การใช้เครื่องจักรกลมีอย่างแพร่และเข้าทดแทนการใช้แรงงานคนและสัตว์และนับแต่ปลายทศวรรษ 1960 ควายที่ซึ่งเป็นกำลังหลักในการทำนาในเขตชลประทานได้เริ่มหายไป โดยเฉพาะเขตชลประทานเจ้าพระยาตอนบน เช่น จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง เกือบหมด จะเหลือก็แต่เพียงในหมู่บ้านนอกเขตชลประทานเท่านั้น ตัวเลขการนำเข้าเครื่องทุ่นแรงของไทยได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก เช่น ในปี ค.ศ.1960 การนำเข้ารถแทรกเตอร์ของไทยเท่ากับ 885 คัน และเพิ่มขึ้นเท่ากับปีละ 2,837 คัน ในช่วงปี ค.ศ.1961-1971 และเพิ่มขึ้นเท่ากับปีละ 3956 คัน ในช่วงปี ค.ศ.1971-1978 และในปี ค.ศ.1960 การนำเข้าเครื่องสูบน้ำ (Water pumps) เท่ากับ 11,166 เครื่อง เพิ่มขึ้นเป็นเฉลี่ยเท่ากับปีละ 132,569 เครื่อง ในปี ค.ศ.1971-1975 (World Bank 1983 : 63) การนำเข้าเพิ่มขึ้นของเครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรแสดงการขยายตัวของผลผลิตข้าวและการเกษตรอื่น ๆ ที่กระจุกตัวอยู่ในที่ราบลุ่มภาคกลาง เช่น ที่จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง สมุทรปราการ เป็นต้น นับแต่ปี ค.ศ.1973 เป็นต้นมาได้มีการผลิตรถแทรกเตอร์ประเภทต่าง ๆ ตลอดจนรถนวดข้าวภายในประเทศด้วย การนำเข้าจากต่างประเทศจึงลดลงและเครื่องจักรเหล่านี้มักจะกระจุกตัวอยู่ในภาคกลางเป็นสำคัญ (ตารางที่ 3.1)

ตารางที่ 3.1 เครื่องจักรกลทางการเกษตรและความหนาแน่นของเครื่องจักรกลทางการเกษตรต่อพื้นที่ของภูมิภาคต่าง ๆ ในปี ค.ศ.1975/76

รายการ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	เหนือ	กลาง	ใต้	ทั่วประเทศ
เนื้อที่ถือครองทางการเกษตร	47.4 ล้านไร่	23.9 ล้านไร่	27.5 ล้านไร่	13.2 ล้านไร่	112.2 ล้านไร่

รายการ	ตะวันออก เฉียงเหนือ	เหนือ	กลาง	ใต้	ทั่วประเทศ
แทรกเตอร์ 4 ล้อ มากกว่า 45 แรงม้า	3,014 (63.5)	4,624 (193.0)	4,957 (180.1)	743 (56.1)	13,338
แทรกเตอร์ 4 ล้อ น้อยกว่า 45 แรงม้า	1,306 (27.5)	4,204 (175.5)	10,752 (390.7)	530 (40.0)	16,752
แทรกเตอร์ 2 ล้อ	3,003 (63.2)	11,275 (740.7)	66,961 (2,433.2)	8,762 (661.8)	30,001
เครื่องสูบน้ำ	6,708 (141.2)	61,195 (2,554.6)	175,506 (6,377.4)	24,256 (1,832)	308,179
เครื่องนวดข้าวและ นวดข้าวโพด	1,092 (23.0)	4,029 (168.2)	4,264 (154.9)	291 (22.0)	9,676

แหล่งที่มา : (World Bank 1983 : 66)

หมายเหตุ : ตัวเลขในวงเล็บแสดงถึงจำนวนเครื่องจักรต่อเนื้อที่ทางการเกษตร 1 ล้านไร่

การเพิ่มการใช้เครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรงอื่น ๆ ประกอบกับการผลิตในเขตชลประทานย่อมมีผลให้ผลผลิตข้าวและผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับนอกเขตชลประทาน เนื่องจากสามารถปลูกข้าวได้มากกว่าปีละ 1 ครั้ง สถิติของกรมชลประทานแสดงว่าผลผลิตข้าวในเขตชลประทานเพิ่มเฉลี่ย 378 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1958 เป็น 457 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1977 และเพิ่มเป็น 510 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1988 ส่วนผลผลิตข้าวนอกเขตชลประทานเพิ่มเฉลี่ยจาก 143 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1958 และเป็น 168 และ 316 กิโลกรัมต่อไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน (โฆสิต 2534 : 24)

การปฏิบัติเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลาง

การปฏิบัตินี้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงใช้เทคโนโลยีการเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลาง แต่ขนาดการเปลี่ยนแปลงของแต่ละหมู่บ้านก็ไม่เท่ากัน หมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทานที่สามารถปลูกข้าวมากกว่า 1 ครั้ง จะมีการใช้เครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรง อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ รถไถ เครื่องสูบน้ำ ตลอดจนการใช้ปุ๋ยเคมีอื่น ๆ มากกว่าหมู่บ้านที่พึ่งน้ำฝนในการผลิต ในบทนี้เราจะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรและการผลิตของหมู่บ้านใน 4 จังหวัดคือ

- (1) สุพรรณบุรี
- (2) ราชบุรี
- (3) ชัยนาท
- (4) พระนครศรีอยุธยา

ในช่วงปลายทศวรรษ 1970 และต้นทศวรรษ 1980 หมู่บ้านจำนวนมากในจังหวัดสุพรรณบุรีและชัยนาทกำลังอยู่ในช่วงการจัดรูปที่ดินของโครงการเจ้าพระยาตอนบน โดยที่ก่อนหน้านี้ได้มีการก่อสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำทำให้มีการขยายพื้นที่ทำนา 2 ครั้งอย่างรวดเร็ว รวมทั้งมีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ พื้นที่การเพาะปลูกทางการเกษตรส่วนใหญ่ได้อาศัยน้ำจากชลประทานของรัฐ ประมาณถึงเกือบร้อยละ 40 ของพื้นที่การเพาะปลูกทั้งหมด ในจังหวัดสุพรรณบุรี และที่จังหวัดชัยนาทเกษตรกรได้อาศัยน้ำจากชลประทานของรัฐ ประมาณถึงร้อยละ 56.4 หรือคิดเป็นพื้นที่ถึง 3.6 แสนไร่ จากพื้นที่ทั้งหมด 86.3 แสนไร่ ในขณะที่จังหวัดราชบุรีพื้นที่ชลประทานมีเพียงร้อยละ 7 เท่านั้น ส่วนที่จังหวัดอยุธยาส่วนใหญ่ยังคงเป็นพื้นที่นาเขตน้ำฝน

แม้ว่าการปฏิวัติเขียวจะเริ่มมีผลอย่างจริงจังนับแต่ปลายทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา และมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการขยายพื้นที่ทำนา 2 ครั้ง ตลอดจนการเพิ่มขึ้นการใช้เครื่องจักรกลเพื่อการเกษตร แต่ที่ราบลุ่มภาคกลางแต่หัวหมู่บ้านในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีในตอนต้นทศวรรษ 1980 เป็นจำนวนมากยังใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบดั้งเดิม ในปี ค.ศ.1981 วัวควายยังปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปในหมู่บ้านของจังหวัดสุพรรณบุรี (วัวเท่ากับ 35,466 ตัว ควาย 5,683) เกษตรกรยังใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ ในการทำการเกษตร เช่น ใช้เครื่องสูบน้ำส่วนตัว เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม ไถไม้ไผ่ เกล็ก เครื่องพ่นยาใช้มือ เครื่องคายหญ้า คราด เลื่อย เป็นต้น ในขณะที่รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ ยังมีใช้จำนวนน้อยคือมีเพียง 1,505 คัน (อำเภอศรีประจันต์ 621 คัน สองพี่น้อง 84 คัน กิ่งอำเภอด่านช้าง 50 คัน บางปลาม้า 7 คัน เดิมบางนางบวช 743 คัน) ในขณะที่รถไถสองล้อมีเพียง 2,401 คัน (ศรีประจันต์เท่ากับ 1,390 คัน สองพี่น้อง 212 คัน กิ่งอำเภอด่านช้าง 147 คัน บางปลาม้า 315 คัน เดิมบางนางบวช 337 คัน) (ตารางที่ 3.2)

ตารางที่ 3.2 เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน (หน่วย)	ศรี ประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบาง นางบวช	รวม
ควาย	1,408	201	270	76	3,728	5,683
วัว	1,490	152	3,288	44	30,492	35,466
รถแทรกเตอร์ 4 ล้อนั่งขับ	621	84	50	7	743	1,505
เครื่องสูบน้ำส่วนตัวของชาว บ้าน	5,612	671	230	600	3,852	10,965
เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม	132	0	0	0	0	132
ไถไม้	132	0	0	0	4,005	4,137

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน (หน่วย)	ศรี ประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลาหมอ	เดิมบาง นางบวช	รวม
ไถเหล็ก	974	118	0	0	3,047	4,139
เครื่องพ่นยาใช้เครื่องยนต์	1,098	635	2,594	0	2,032	6,359
เครื่องพ่นยาใช้มือ	1,006	19,739	212	513	4,677	26,147
เครื่องค้ายหญ้า	1,708	113	0	0	2,038	3,859
คราด	1,779	302	3	315	3,599	5,998
เลื่อย	964	0	72	30	5,518	6,584
เกวียน	140	7	541	0	731	1,419
เรือพาย	417	321	0	0	49	787
รถไถ 2 ล้อ	1,390	212	147	315	337	2,401
ระหัดวิดน้ำ	0	13	0	0	330	343
เครื่องนวดข้าว	0	53	0	0	0	53
เครื่องเจ้าน้ำบาดาล	0	197	0	0	0	0

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ในขณะที่จังหวัดชัยนาทความเข้มข้นในการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรอยู่ในระดับสูง และเข้มข้นกว่าที่จังหวัดสุพรรณบุรีด้วยเฉพาะการใช้รถไถ 2 ล้อ และรถแทรกเตอร์ 4 ล้อ รถไถ 2 ล้อ มีใช้ในทุกตำบล ในปี ค.ศ.1981 มีจำนวนทั้งสิ้น 5,797 คัน โดยที่หมู่บ้านในเขตอำเภอเมือง ชัยนาทใช้มากที่สุด คือ 1,843 คัน มโนรมย์ 1,488 คัน และสรรคบุรี 1,732 คัน และเหตุที่หมู่บ้านทั้ง 3 อำเภอมีระดับการใช้รถแทรกเตอร์ 2 ล้อ มากกว่าหมู่บ้านในอำเภออื่น ๆ เพราะเป็นเขตชลประทานและมีการจัดรูปที่สมบูรณ์ ส่วนการใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ กระจุกตัวอยู่ที่หมู่บ้านในอำเภอหันคา (1,427 คัน) อำเภอสรรพยา (597 คัน) อำเภอเมือง (121 คัน) และอำเภอวัดสิงห์ (76 คัน) ซึ่งสะท้อนภาพให้เห็นถึงในหลาย ๆ พื้นที่ของอำเภอเหล่านี้ (ยกเว้นอำเภอเมืองและสรรพยา) มีการปลูกพืชไร่ (ตลอดจนที่นาที่ใช้น้ำฝนด้วย) เนื่องจากรถแทรกเตอร์ 4 ล้อ เหมาะที่จะใช้กับพื้นที่เพื่อการปลูกพืชไร่ การใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ ค่อนข้างจะแพร่หลายในพื้นที่เหล่านี้ (ตารางภาคผนวก 3.1 A)

ที่หมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ในปี ค.ศ.1981 เครื่องจักรกลทางการเกษตรมิได้มีการใช้อย่างแพร่หลายนัก รถไถ 2 ล้อ มีทั้งสิ้นเท่ากับ 1,571 คัน รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ เท่ากับ 315 คันเท่านั้น เกษตรกรได้อาศัยเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบง่าย ๆ คือ เครื่องสูบน้ำทั้งของส่วนตัวและของกลุ่ม (6,249 เครื่อง) ไถไม้ (16,151 เครื่อง) เครื่องพ่นยาใช้มือ 11,651 เครื่อง เครื่องค้ายหญ้า 33,677 เครื่อง ในขณะที่ไถเหล็กมีเพียง 795 เครื่อง นอกจากนี้การใช้แรงงานสัตว์ในการผลิตก็มีอย่างแพร่หลายใช้แรงงานควายทั้งสิ้นเท่ากับ 4,553 ตัว และแรงงานวัวเท่ากับ 79,937 ตัว

(ตารางภาคผนวก 3.2 A) ส่วนที่หมู่บ้านในจังหวัดอยุธยา ไม่มีการบันทึกสถิติการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร

การใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรในแต่ละพื้นที่จะแตกต่างกัน กล่าวคือ หมู่บ้านที่มีระบบชลประทานและการเพาะปลูกมากกว่าปีละ 1 ครั้ง เกษตรกรจะใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรมากกว่าพื้นที่ที่อยู่นอกเขตชลประทาน หรืออาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ และรถไถ 2 ล้อ จะมีใช้ในหมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์และเดิมบางนางบวช ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตชลประทานเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านในกิ่งอำเภอด่านช้างซึ่งมีพื้นที่ทางการเกษตรอาศัยน้ำฝน (ตารางที่ 3.2) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งระบบชลประทานสามารถทำการเพาะปลูกได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี จำเป็นต้องมีน้ำพอในฤดูแล้ง ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะเป็นจริงได้ก็ต่อเมื่อมีระบบการชลประทานที่ดีพอ เหตุผลที่นิยมใช้รถแทรกเตอร์เนื่องจากผลของการทำนา 2 ครั้ง เพราะแรงงานสัตว์ไม่สามารถทำงานให้เสร็จทันเวลาได้ นอกจากนี้การใช้เครื่องจักรกลการเกษตรยังช่วยทุ่นแรงและประหยัดเวลาเพื่อจะสามารถเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวให้ทันกับสภาพดินฟ้าอากาศได้ หากพิจารณาถึงต้นทุนค่าแรงของการใช้รถไถนา 2 ล้อ เมื่อเทียบกับการใช้ควาย การใช้รถไถนา ช่วยลดต้นทุนค่าแรงได้มากกว่าเมื่อเทียบกับการใช้ควาย นาย Songsak Sriboonchitta (1975) พบว่า ต้นทุนของการใช้รถไถนา 2 ล้อ ในการทำนาดำพื้นที่ 40 ไร่ ในจังหวัดฉะเชิงเทราในปี ค.ศ.1974 เท่ากับ 2,123 บาท ในขณะที่ต้นทุนการใช้ควาย 2 ตัวเท่ากับ 3,085 บาท 3 ตัวเท่ากับ 4,435 บาท และ 4 ตัว เท่ากับ 6,085 บาท (Songsak อ้างใน เกษฏา 2524 : 50)

ภาพที่ 3.1 รถไถเดินตามที่หมู่บ้านหนองพังนาค จ.พิจิตร

ในประเด็นเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนของการใช้เครื่องจักรกลกับควายยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ ม.ร.ว.เทพฤทธิ์ เทวกุล เห็นว่า สาเหตุของผลผลิตทางการเกษตรอยู่ในระดับต่ำเนื่องมาจากชาวไร่และชาวนาไม่มีแรงคนและสัตว์พอกที่จะเตรียมพื้นที่เพาะปลูกให้ทันภายในฤดูกาลจำกัด ทำให้เนื้อที่บางส่วนไม่ถูกนำมาเพาะปลูกตามจำนวนที่ถือครองหรือแม้แต่เวลาเก็บเกี่ยวบางครั้งก็ไม่ได้ทำในเวลาที่เหมาะสม ทำให้ต้องสูญเสียผลผลิต (วรรณญา 2517 : 250) ท่านได้ประมาณค่าใช้จ่ายว่าในปี ค.ศ.1966 ว่าค่าใช้จ่ายในการเตรียมดินเพื่อทำนาโดยใช้รถแทรกเตอร์ถูกกว่าการใช้แรงงานสัตว์มาก การใช้รถแทรกเตอร์ไถจะเสียค่าใช้จ่ายเท่ากับ 10.23 บาทต่อไร่ และการใช้ควายไถจะเสียค่าใช้จ่ายเท่ากับ 53.99 บาทต่อไร่ (วรรณญา 2517 : 250) ในขณะที่ ม.จ.สิทธิพร กฤดากร บิดาแห่งการเกษตรไทยเห็นว่า การใช้รถแทรกเตอร์เป็นพลังงานนั้นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายสูงกว่าการใช้แรงงานสัตว์เพราะท่านเห็นว่า เราสามารถใช้ควายสำหรับปลูกพืชหมุนเวียน (double cropping or Multiple cropping) ได้เท่ากับการใช้รถแทรกเตอร์ทำ หากแต่การปลูกนั้นต้องมีแบบแผน (cropping Pattern) (วรรณญา 2517 : 251)

แม้ว่าการปฏิวัติเขียวจะนำมาซึ่งการเพิ่มผลผลิตข้าวคือทำนาได้มากกว่าปีละ 2 ครั้ง และมีการใช้สายพันธุ์พืชใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) ซึ่งช่วงระยะเวลาการปลูกข้าวลงมีผลให้การใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้น แต่ทว่าในต้นทศวรรษ 1980 การใช้เครื่องจักรกลในหลาย ๆ พื้นที่ในเขตชลประทานยังมีขอบเขตจำกัด เช่น มีการใช้เครื่องนวดข้าวเพียง 53 เครื่องเท่านั้น ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี การใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ ของหมู่บ้านในอำเภอบางปลาม้ามีเพียง 7 คัน และกิ่งอำเภอด่านช้างมีเพียง 50 คัน ในขณะที่รถไถ 2 ล้อ (เดินตาม) จะได้รับความนิยมมากกว่า แม้กระนั้นก็ตามปริมาณการใช้รถไถเดินตามก็ยังมีปริมาณการใช้ยังน้อยอยู่ มีจำนวนทั้งสิ้น 2,401 คัน เท่านั้น (ศรีประจันต์ 1,390 คัน สองพี่น้อง 212 คัน กิ่งอำเภอด่านช้าง 147 คัน บางปลาม้า 315 คัน เดิมบางนางบวช 337 คัน) (ตารางที่ 3.2) ส่วนที่จังหวัดชัยนาทในพื้นที่เขตชลประทานคือที่อำเภอเมือง มโนรมย์ และสรรพยา วัวและควายได้ลดลงอย่างรวดเร็ว ส่วนหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตชลประทานเช่นที่อำเภอด่านสิงห์และอำเภอด่านช้าง คราวเรือนใช้แรงงานวัวและควายยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก เหตุที่รถไถ 2 ล้อ เติบโตได้รับความนิยมมากกว่ารถแทรกเตอร์ 4 ล้อ (แต่ละครั้ง) สูงกว่าเพราะรถไถ 2 ล้อเดินตามมีต้นทุนการไถต่อไร่ (แต่ละครั้ง) ต่ำกว่าการใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อนั่นเอง ในปี ค.ศ.1983 ต้นทุนเฉลี่ยของการใช้รถไถ 2 ล้อเดินตามเท่ากับ 42.50 บาทต่อไร่ ในขณะที่รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ เท่ากับ 47.28 บาทต่อไร่ (อัมมาร 2533 : 72) มีเพียงเครื่องสูบน้ำเท่านั้นที่ได้รับความนิยมมากที่สุด (ตารางภาคผนวก 3.2) อาจจะเป็นเพราะว่าไร่นาของหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางอยู่ติดกับแม่น้ำลำคลองและน้ำก็เป็นปัจจัยสำคัญในการปลูกข้าว และเครื่องสูบน้ำสามารถสูบน้ำเข้าสู่ไร่นาได้รวดเร็วกว่าเทคโนโลยีดั้งเดิมที่เคยใช้ (การใช้คนถีบระหัดวิดน้ำเข้านา) มาก ทำให้สามารถนำน้ำเข้าไร่นาได้ทันเวลา (อัมมาร 2533 : 85)

เกษตรกรรายย่อยกับเทคโนโลยีทางการเกษตร

เหตุไฉนระดับการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรในบางพื้นที่ในเขตชลประทานยังคงอยู่ในระดับต่ำ? ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 3 ประการที่มีผลต่อการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร

ประการแรก ลักษณะของเกษตรกร “รายย่อย” จวบจนกระทั่งต้นทศวรรษ 1980 ลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนของบางหมู่บ้านในเขตชลประทานยังคงเป็นเศรษฐกิจที่เน้นการใช้แรงงานในครัวเรือน เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ช่วยเหลือในการผลิต อาทิเช่น วัว ควาย ไถไม้ และไถเหล็ก เกษตรกรในหมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวชมีควายเพื่อใช้ผลิตถึง 30,492 ตัว และมีวัวถึง 3,728 ตัว ไถไม้ 4,005 หน่วย ไถเหล็ก 3,047 หน่วย เครื่องค้ายหญ้า 2,038 หน่วย คราด 3,599 หน่วย (ตารางที่ 3.2) ในปี ค.ศ.1981 แรงงานรับจ้างมีสัดส่วนน้อยเมื่อเทียบกับแรงงานในครัวเรือน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งครัวเรือนได้อาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นแรงงานสำคัญในกิจกรรมในไร่นา แรงงานรับจ้างในเขตชลประทานในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท คิดเป็นร้อยละ 15-20 ของแรงงานที่ใช้ในการทำนาทั้งหมด (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) (ดูบทที่ 4) ในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า เกษตรกรในหมู่บ้านจังหวัดสุพรรณบุรีทั้งสิ้น 124,028 คน โดยมีจำนวนถึง 105,698 คน (หรือคิดเป็นร้อยละ 85) ทำการเกษตรโดยใช้แรงงานของครัวเรือนทำการเกษตรของตนเอง ในขณะที่อีก 18,328 คน เป็นแรงงานที่รับจ้างในการเกษตร (หรือคิดเป็นร้อยละ 15 ของแรงงานทั้งหมดของหมู่บ้านของจังหวัดสุพรรณบุรี) (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

สัดส่วนแรงงานรับจ้างในแต่ละหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี แตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ที่อยู่ในเขตและนอกเขตชลประทาน สัดส่วนของแรงงานรับจ้างจะอยู่ในระดับต่ำถ้าหากอยู่ในพื้นที่อยู่นอกเขตชลประทาน เช่น กิ่งอำเภอด่านช้าง ซึ่งมีสัดส่วนของแรงงานรับจ้างต่อแรงงานทั้งหมดมีเพียงร้อยละ 10 ของแรงงานทั้งหมด ในขณะที่อำเภอในเขตชลประทาน เช่น อำเภอเดิมบางนางบวชมีสัดส่วนถึงร้อยละ 21.1 อำเภอสองพี่น้องเท่ากับร้อยละ 15 เป็นต้น (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) (การใช้แรงงานจะกล่าวถึงในบทที่ 4)

สัดส่วนของการใช้แรงงานในครัวเรือนสูงถึงร้อยละ 80 (หรือแรงงานรับจ้างมีน้อย) แสดงถึง แรงงานที่ใช้ในการทำนาหาได้ไม่ยากนัก หรือไม่ต้องพึ่งแรงงานรับจ้างเท่าที่ควร และหากขาดแคลนแรงงาน ครัวเรือนก็สามารถหาแรงงานเพื่อทำไร่นาได้ไม่ยากนัก และค่าจ้างแรงงานค่อนข้างต่ำ และหากพื้นที่ใดปลูกข้าวเพียงปีละครั้ง หรือเป็นพื้นที่นาที่อาศัยน้ำฝน มีผลให้การทำงานขั้นตอนต่าง ๆ จึงยืดหยุ่นได้พอสมควร ในขณะที่เดียวกันแรงงานสัตว์ เช่น วัว ควาย ราคาก็ไม่สูงมากนัก ด้วยเหตุนี้การซื้อเครื่องจักรซึ่งราคาในระยะแรก ๆ ราคามักจะแพงจึงไม่คุ้มค่ากับการลงทุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องจักรกลแต่ละอย่างจะถูกใช้งานเพียงปีละไม่กี่เดือนเท่านั้น นอกจากนี้ด้วยลักษณะของการถือครองที่ดินของ “เกษตรกร” มักจะเป็นขนาดเล็ก เพราะมักจะเป็นเกษตรกรรายย่อย (ในทศวรรษ 1980 – ผู้เขียน) และมีรายได้อันจำกัด จึงอาจจะไม่คุ้มค่ากับการลงทุน ในการซื้อหรือเช่า

เครื่องจักรกลในการทำการเกษตร ซึ่งมีราคาแพง ราคาเครื่องจักรกลการเกษตร ในปี ค.ศ.1980 มีดังต่อไปนี้ รถไถนาเดินตาม 2 ล้อ ราคาประมาณ 5,160 – 5,307 บาทต่อคัน รถไถนา 4 ล้อ นั่งขับประมาณ 18,382 บาทต่อคัน เครื่องนวดข้าว 15,200 – 33,050 บาทต่อเครื่อง (เฉยญา 2524 : 53) ซึ่งราคาดังกล่าวถือว่าเป็นราคาที่สูงมาก เมื่อเทียบกับรายได้ของเกษตรกรในขณะนั้น ผลการศึกษาของ เรณู พัฒนภาพ ในการสำรวจหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดสุพรรณบุรี แสดงว่า ร้อยละ 63 เปอร์เซนต์ของครัวเรือนที่มีเครื่องนวดข้าว ซื้อเครื่องนวดข้าวด้วยเงินออมของครอบครัว และกว่าร้อยละ 30 ไม่ได้ใช้เงินออมของครัวเรือนมาซื้อเครื่องนวดข้าวโดยตรงทั้งหมด แต่ได้อาศัยแหล่งเงินกู้อื่น ๆ เช่น ญาติพี่น้อง พ่อค้าเงินกู้และสถาบันเงินกู้ (Renu 1980) ด้วยราคาของเครื่องจักรกลทางการเกษตรอยู่ในระดับสูง ทำให้เกษตรกรโดยเฉพาะเกษตรกรต้องมีความเสี่ยงสูง โดยเฉพาะเกษตรกรรายย่อยเพราะจะต้องลงทุนมากอาจจะต้องประสบกับปัญหาขาดทุนได้ ดังนั้นการเข้ามาของเครื่องจักรกลในภาคการเกษตรจึงค่อนข้างช้า

ประการที่สอง ลักษณะของเทคโนโลยีทางการเกษตรมีส่วนสำคัญต่อการยอมรับเทคโนโลยีเกษตรกร ลักษณะของเทคโนโลยีทางการเกษตรบางประการไม่เหมาะสมกับสภาพการผลิตของไร่นา เพราะเทคโนโลยีบางประเภทมีความซับซ้อนมากเกินไป โดยเฉพาะเทคโนโลยีทางการเกษตรที่นำเข้าจากต่างประเทศ ซึ่งนอกจากจะมีราคาแพงแล้ว แต่ก็ยังไม่เหมาะสมกับการใช้ใบบางสภาพของท้องที่ เกษตรกรมักจะคุ้นเคยกับเทคโนโลยีแบบง่าย ๆ เทคโนโลยีที่ไม่ค่อยเหมาะสมกับการทำนาในระยะเริ่มแรก อาทิเช่น เครื่องนวดข้าว ตัวเลขของการใช้เครื่องนวดข้าวของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรีอยู่ในระดับที่ต่ำมาก แสดงถึง เทคโนโลยีประเภทนี้ (ในระยะเริ่มแรก) ซึ่งคิดค้นโดย IRRI ซึ่งมีขนาดเล็ก มีประสิทธิภาพในการนวดต่ำ เมื่อผลิตมาแล้วเกษตรกรจึงไม่นิยมใช้¹² (อัมมาร 2533 : 88) นอกจากนี้ในระยะแรกของการปฏิบัติเขียวจนถึงต้นทศวรรษ 1980 เกษตรกรในบางพื้นที่ยังมิได้ใช้สายพันธุ์ข้าวใหม่ที่ทำให้ผลผลิตสูงอย่างแพร่หลาย แต่ยังใช้พันธุ์พื้นเมืองควบคู่ไปด้วย จึงมีผลให้เครื่องจักรกลทางการเกษตร (ซึ่งมักจะเหมาะกับพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง) ไม่เหมาะสมกับการใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทแม้ว่าจะมีการใช้สายพันธุ์ข้าว ก.ข กช. 7 ก.ข.1 กช. 5 ซึ่งถือว่าเป็นพันธุ์ให้ผลผลิตสูง HYV_s ในสัดส่วนที่สูง เพื่อสนองตอบการปฏิบัติเขียว (ครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ ก.ข. เท่ากับ 13,473 ครัวเรือน กช. 7 6,441 กช.9 201 ครัวเรือน กช.1 220 ครัวเรือน กช.5 2509 ครัวเรือน) แต่ทว่ายังมีหมู่บ้านเป็นจำนวนมากที่ใช้สายพันธุ์พื้นเมือง เช่น หมู่บ้านถึง 8,085 ครัวเรือน ใช้สายพันธุ์ข้าวตาแห้ง พันธุ์ 7 รวง เท่ากับ 3,717 ครัวเรือน ข้าวเจ้า 3,168 ครัวเรือน พันธุ์ข้าว 5 รวง 1,090 ครัวเรือน ข้าวล้าใบ 1,040 ครัวเรือน พญาชม 806 ครัวเรือน เป็นต้น

¹² แต่หลังจากหันมาโรงงานผลิตเครื่องนวดข้าวในประเทศไทย บางแห่งจึงหันมาผลิตเครื่องนวดข้าวที่มีขนาดใหญ่ขึ้น ซึ่งทำให้ประสิทธิภาพในการนวดข้าวสูงขึ้น เช่น สามารถนวดข้าวเปลือกปริมาณมากในระยะเวลารวดเร็ว ทำให้เป็นที่นิยมกันมากในที่ราบภาคกลาง (อัมมาร 2533 : 88)

นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ยังใช้สายพันธุ์พื้นเมืองดังต่อไปนี้ ขวามะลิ (76 ครัวเรือน) ข้าวหลวงประทาน (158 ครัวเรือน) หอมมะลิ (53 ครัวเรือน) ขาวแก้ว (45 ครัวเรือน) ขาวประหวาด (279 ครัวเรือน) ขาวคัด (334 ครัวเรือน) ข้าวสี 4 (714 ครัวเรือน) ขาวนางลือ (82 ครัวเรือน) ข้าวดี 4 (47 ครัวเรือน) นางนวล (170 ครัวเรือน) นางมน (100 ครัวเรือน) นาขวัญ (111 ครัวเรือน) หอมไร่ (24 ครัวเรือน) เหลืองคง (205 ครัวเรือน) (ตารางที่ 3.3)

ภาพที่ 3.2 ชาวสวนที่หมู่บ้านในอำเภอดำเนินสะดวก จ.ราชบุรี

ตารางที่ 3.3 ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก (ครัวเรือนที่ปลูก) ของจังหวัดชัยนาท ในปี ค.ศ.1981

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันตา	รวม
ข้าวเจ้า	0	0	855	0	0	2313	3168
กข.	3406	1174	84	7787	0	1022	13473
ขวามะลิ	0	0	76	0	0	0	76
กข.7	1344	147	206	0	1672	3072	6441
ข้าวหลวงประทาน	0	0	0	0	0	158	158
หอมมะลิ	0	0	53	0	0	0	53
ขาวแก้ว	0	0	45	0	0	0	45
กข.9	201	0	0	0	0	0	201
กข.1	0	0	181	0	39	0	220
กข.5	0	0	53	0	0	2456	2509
ขาวตาแห้ง	1315	1520	780	335	2492	1643	8085

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันดา	รวม
ข้าวก่อนแก้ว	0	0	0	0	0	771	771
ขาวประกวด	0	0	0	0	0	279	279
ข้าวลำไย	0	0	0	0	0	1040	1040
พญาชม	329	0	0	0	0	447	806
ขาวคัด	334	0	0	0	0	0	334
ข้าว 5 รวง	445	400	0	245	0	0	1090
ข้าว สี4	263	451	0	0	0	0	714
พันธุ์อื่น ๆ	10	0	0	0	0	0	10
ข้าวนางลือ	0	0	82	0	0	0	82
ข้าว สี4	0	47	0	0	0	0	47
พันธุ์ 7 รวง	0	0	393	0	0	3324	3717
นางนวล	0	0	0	0	0	170	170
นางมน	0	0	0	0	0	100	100
นาขวัญ	0	0	0	0	0	111	111
หอมไร่	0	0	0	0	0	24	24
เหลืองดง	0	0	0	0	0	205	205

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนารัฐ 2524)

ในปี ค.ศ.1981 หมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์ได้ใช้พันธุ์ข้าว ก.ข. 7 (2513 ครัวเรือน) ก.ข. 3 (500 ครัวเรือน) ข้าวเจ้า (3027 ครัวเรือน) หอมมะลิ (250 ครัวเรือน) ก.ข. 5 (1,490 ครัวเรือน) เบอร์ 18 (105 ครัวเรือน) พญาชม (400 ครัวเรือน) เป็นต้น

หมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวช ได้ใช้พันธุ์ข้าวเจ้า (575 ครัวเรือน) ก.ข. 3 (125 ครัวเรือน) ก.ข.7 (1,678 ครัวเรือน) หอมมะลิ (712 ครัวเรือน) ก.ข.11 (100 ครัวเรือน) ก.ข.1 (1,347 ครัวเรือน) ก.ข.5 (1,218 ครัวเรือน) ขาวตาแห้ง (891 ครัวเรือน) ข้าวก่อนแก้ว (1,512 ครัวเรือน) ข้าวขาวพวง (961 ครัวเรือน) ขาวตาหลวง/ขาวหลวง (437 ครัวเรือน) ขาวตาแก้ว (15 ครัวเรือน) ขาวประกวด (38 ครัวเรือน) ข้าวลำไย (53 ครัวเรือน) หมู่บ้านในกิ่งอำเภอด่านช้างได้ใช้ข้าวพันธุ์เหลืองอ่อน (575 ครัวเรือน) ก.ข.7 (70 ครัวเรือน) ข้าวไร่ (1,629 ครัวเรือน) ก.ข.12 (141 ครัวเรือน) ข้าวนางมา (100 ครัวเรือน) บุญมา (100 ครัวเรือน) หมู่บ้านในตำบลมะขามส้มของอำเภอบางปลาม้าใช้พันธุ์ข้าว ก.ข.7 (447 ครัวเรือน) ก.ข. 1 (98 ครัวเรือน) หอมมะลิ (10 ครัวเรือน) ก.ข.11 (62 ครัวเรือน) พญาชม (12 ครัวเรือน) ก่อนแก้ว (216 ครัวเรือน) สพ. 16 (79 ครัวเรือน) สพร (26 ครัวเรือน) ก.ข.16 (98 ครัวเรือน) สกล (20 ครัวเรือน) มาเลเชีย (15 ครัวเรือน) (กรมการพัฒนารัฐ 2524) ส่วนที่จังหวัดราชบุรี หมู่บ้านเกือบทั้งหมดใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองในการเพาะปลูกข้าวในปี ค.ศ.1981 มีครัวเรือนเพียง 560 ครัวเรือนเท่านั้นใช้ข้าวพันธุ์ ก.ข.9 ก.ข.11 และ ก.ข.15 (ตารางภาคผนวก 3.3A)

ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นแสดงว่า ชาวนาไทยในบางพื้นที่ของที่ราบลุ่มภาคกลางได้เลือกสรรการใช้พันธุ์ข้าวแบบให้ผลผลิตสูงควบคู่ไปกับพันธุ์ข้าวไทยหรือพันธุ์พื้นเมืองที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นในแต่ละแห่ง ซึ่งผลที่ตามมาคือ แม้ว่าผลผลิตของข้าวโดยรวมจะสูงขึ้น (ก่อนมีการปฏิวัติเขียว) แต่หากเปรียบเทียบผลผลิตกับประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ปรากฏว่าผลผลิตต่อไร่ของข้าวไทยอยู่ในระดับเกือบต่ำสุด (อัมมาร 2533 : 294) ศาสตราจารย์ ดร.สุธรรม อารีกุล ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “เหตุผลที่ข้าวไทยมีผลผลิตต่ำ เพราะชาวนายังนิยมปลูกข้าวพื้นเมืองมากกว่าข้าวลูกผสม IRRI (พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง – ผู้เขียน) (สุธรรม 2537 : 185)

เหตุที่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองยังคงได้รับความนิยมอยู่ในบางพื้นที่เนื่องจากเกษตรกรได้ผลิตขึ้นมาเองตามความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่มาเนิ่นนาน และมีการพัฒนาสายพันธุ์ใหม่อยู่อย่างต่อเนื่อง และได้มีการแจกจ่ายสายพันธุ์ไปให้แก่ญาติพี่น้องเพื่อนฝูง ตลอดจนคนในหมู่บ้านปลูกตามแบบฉบับของวัฒนธรรมที่เอื้อเพื่อแผ่ของชนในหมู่บ้าน ผู้ที่นำไปปลูกก็จะใช้ชื่อพันธุ์ตามชื่อของผู้ผลิตคิดค้น ผู้ปลูกครั้งแรกและสถานที่ปลูกครั้งแรก เช่น ขาวตาหลวง (หรือขาวหลวง) ขาวตาแห้ง ขาวตาแก้ว ขาวนางมา บุญมา เป็นต้น (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ภูมิปัญญาของชาวบ้านจึงเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชุมชนในการเลือกสรรพันธุ์ข้าว และสามารถแยกแยะได้ว่าพันธุ์ไหนเป็นพันธุ์ดีและพันธุ์ไม่ดี หรือแต่ละพันธุ์ดีหรือไม่ได้อย่างไรตั้งแต่สภาพดินการปลูก การเจริญเติบโตและออกดอกออกผล ศาสตราจารย์สุธรรม อารีกุล ได้ตั้งข้อสังเกตในประเด็นเกี่ยวกับภูมิปัญญาในการเลือกสายพันธุ์ข้าวและการสนองตอบกับเทคโนโลยีการเกษตรไว้ดังนี้

“ชาวบ้านหรือเกษตรกรไทยโดยทั่วไปจึงมีภูมิปัญญาความรู้อันได้จาก การปฏิบัติ ความชำนาญ และประสบการณ์ ที่ทำให้มองว่า การเกษตรก็คือ ความรู้พื้น ๆ ไม่ต้องเรียนก็ได้เพราะเป็นเรื่องที่รู้อยู่แล้ว ได้ประสบเห็นมาแล้ว ทำให้เกิดความเชื่อมั่นจนยากที่จะเปลี่ยนความคิดเห็นให้ยอมรับสิ่งใหม่ ๆ ได้ นี่คือ จิตสำนึกที่ฝังลึกอยู่ในใจของเกษตรกรไทยโดยทั่วไป และเป็นอุปสรรคสำคัญประการหนึ่งที่จะยอมรับความรู้ใหม่ ๆ เพื่อนำมาใช้ โดยเฉพาะเกษตรกรที่ได้ทำการเกษตรมาช้านาน” (สุธรรม 2537 : 159)

ประการที่สาม เกษตรกร “รายย่อย” มีแนวโน้มที่จะไม่ชอบความเสี่ยงหรือหลีกเลี่ยงความเสี่ยง (risk aversion) เพราะการให้ลงทุนในเครื่องจักรกลทางการเกษตรที่มูลค่าสูงอาจจะไม่คุ้มค่ากับผลตอบแทนที่ได้รับเพราะเกษตรกรรายย่อยมีที่ดินขนาดเล็กและทุนรอนจำกัด ซึ่งไม่สามารถเพิ่มผลผลิตและรายได้มากนัก และหากผิดพลาดขึ้นมาอาจจะหมดตัวได้

การปฏิวัติเขียวกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง

การปฏิวัติเขียวมีผลกระทบต่อชุมชนในหมู่บ้านในภาคกลางในขอบเขตที่แตกต่างกัน หมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทาน โดยเฉพาะที่มีการจัดรูปที่ดินและปฏิรูปที่ดิน จะมีผลกระทบค่อนข้าง

มาก เมื่อเทียบกับหมู่บ้านในเขตชลประทานทั่วไป และหมู่บ้านที่อาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยในการทำไร่นา

การขยายตัวของระบบชลประทานโดยการสร้างเขื่อนชัยนาท ต่อมาสร้างเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์ ตลอดจนเขื่อนอื่น ๆ ต่อมา ซึ่งเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งด้วยนั้นทำให้ชาวนาในเขตชลประทานได้เปลี่ยนมาทำนาปีละมากกว่า 1 ครั้งกันมากขึ้น ดังนั้นระยะเวลาและขั้นตอนในการทำนาจึงกระชั้นชิดมากขึ้น เวลาของเกษตรกรที่ในอดีตเคยทำนาปีละ 1 ครั้งก็ต้องใช้มากขึ้นในการทำนา และการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านคือ การเสื่อมถอยของการแลกเปลี่ยนแรงงาน หรือที่เรียกว่า “ลงแขก” เหตุผลที่สำคัญ 4 ประการ คือ

ประการแรก ระบบชลประทานทำให้สามารถควบคุมระดับน้ำได้ช่วงระยะเวลาการทำนาแน่นอนขึ้น ดังนั้นครัวเรือนเกษตรกรทุกแห่งมีความต้องการแรงงานขึ้นพร้อม ๆ กัน

ประการที่สอง ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจากระบบชลประทานที่สามารถเพาะปลูก 2 ครั้งต่อปี และพันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูงมีผลให้ครัวเรือนเกษตรกรใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรมากขึ้นเพื่อช่วยเครื่องทุ่นแรงและประหยัดเวลา เพื่อให้สามารถเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวให้ทันกับสภาพดินฟ้าอากาศ เช่น เครื่องนวดข้าวและรถแทรกเตอร์นั่งขับ เป็นต้น รวมทั้งการใช้ยากำจัดศัตรูพืชด้วย ย่อมทำให้ปริมาณงานในไร่นาจึงเพิ่มมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะในช่วงเตรียมดินและช่วงเก็บเกี่ยวการเพาะปลูก 2 ครั้ง จึงทำให้เกษตรกรไม่มีเวลาระหว่างฤดูเพาะปลูกมากนัก ช่วงระยะเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างฤดูเพาะปลูกที่มีอยู่อย่างจำกัด ประกอบกับปริมาณงานที่เพิ่มมากขึ้นจึงมีผลให้เกิดความต้องการแรงงานสูงขึ้น เพราะระบบการผลิตมีลักษณะเฉพาะตัวมากยิ่งขึ้น จึงเกิดการจ้างงานมากขึ้น โดยการจ้างแรงงานเริ่มเข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนแรงงานหรือลงแขกนั่นเอง (ผาสุก 2542 : 66 เฉยฉา 2524 : 47-48)

Renu Pathnapas (1980) ได้ศึกษาเกี่ยวกับผลกระทบของการใช้เครื่องนวดข้าวของชาวนาในจังหวัดสุพรรณบุรี และฉะเชิงเทรา และพบว่าแม้ว่าการใช้เครื่องนวดข้าวจะสามารถทำให้เกิดการประหยัดในการใช้แรงงานมากกว่าการนวดข้าวด้วยรถไถหรือควาย แต่จำนวนคนที่ต้องใช้ในการนวดข้าวแต่ละครั้งกลับมากกว่า กล่าวคือ 6-8 คน ในกรณีเครื่องนวดข้าว 3 คน ในกรณีของรถไถนา และ 1 คน ในกรณีของการใช้ควาย ซึ่งการใช้เครื่องนวดข้าวจึงส่งผลให้เกิดการขาดแคลนแรงงานได้ จึงเกิดความต้องการแรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีเพื่อแก้ไขปัญหการขาดแคลนแรงงานครัวเรือนเกษตรกรแต่ละครัวเรือนอาจแลกเปลี่ยนแรงงานในการนวดข้าวกันพอครัวเรือนใดต้องการนวดข้าวก็ร่วมแรงกันทำงาน และหมุนเวียนกันไปเรื่อย ๆ ซึ่งความสำเร็จของการทำงานร่วมกันนั้นขึ้นอยู่กับการจัดตารางเวลานวดข้าวของแต่ละครัวเรือนให้เข้ากันได้ อย่างไรก็ตามระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานไม่สามารถสนองตอบความต้องการของแรงงานที่เพิ่มขึ้นได้ จึงเกิดระบบการว่าจ้างแรงงานแทนที่ เพราะกิจกรรมในไร่นามีชุกมากขึ้น ในปี ค.ศ.1978 แรงงานในครัวเรือนเกษตรกรของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรีและฉะเชิงเทรา หลังจากการใช้เครื่องนวด

ข้าวแล้ว เกษตรกรนอกจากจะพักผ่อนแล้วยังมีกิจกรรมที่ต้องทำต่อไปอีกเป็นอันมาก เช่น เตรียมดินเพื่อเพาะปลูกต่อไป นำเครื่องนวดข้าวออกมารับจ้างนวด รับจ้างไถนา รับจ้างเก็บเกี่ยว เป็นต้น (Renu 1980 : 142)

ประการที่สาม มีการเคลื่อนย้ายแรงงานมากในช่วงฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว เพราะในช่วงฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวจะเกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงาน จึงต้องจ้างแรงงานจากภายนอกหมู่บ้านหรือตำบลเข้ามาช่วยทำงาน ดังนั้นจึงมีตลาดแรงงานคนงานรับจ้างการเกษตรเกิดขึ้น เช่น ในการย้ายคันกล้า เก็บข้าว ขนข้าวไปนวด นอกจากนี้แรงงานเป็นจำนวนมากได้ไปรับจ้างในหลายอำเภอ หรือบางทีไปเป็นลูกจ้างในกรุงเทพฯ การเคลื่อนย้ายดังกล่าวทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานโดยวิธีลงแขกทำไม่ได้ เพราะผู้ที่ต้องมาช่วยไม่อยู่ในช่วงที่มีความต้องการแรงงาน (อภิชัย 2539 : 91)

ประการที่สี่ การลงแขกถือว่าเป็นการช่วยไม่ใช่เป็นการจ้าง ด้วยเหตุนี้เวลาเริ่มการทำงานเลิกงาน และการมาทำงานจึงเป็นไปโดยความสมัครใจ ทำให้มีความคิดที่ว่า การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขกจึงเกิดการได้เปรียบและเสียเปรียบขึ้น เพื่อความยุติธรรมในเรื่องการใช้เวลาจึงเปลี่ยนเป็นการจ้างแรงงานแทนการแลกเปลี่ยน (อภิชัย 2539 : 91)

ภาพที่ 3.3 คลองซอยชลประทานเขื่อนเจ้าพระยา จ.ชัยนาท

การที่มีระบบน้ำชลประทานจึงมีผลให้เวลาที่ใช้ในการเพาะปลูกในการเกษตรเข้มข้นขึ้น และรายได้จากการเกษตรก็เพิ่มมากขึ้นเมื่อเทียบกับรายได้จากแหล่งอื่น ๆ จากรายงานการวิจัยของนายณรงค์ชัย อัครเศรณี และคณะ (2526) เรื่อง การจ้างงานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย พบว่า ในปี ค.ศ.1981 รายได้จากการเกษตรของ 3 หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี คิดเป็นร้อยละ 70.8 ของรายได้สุทธิทั้งหมด (หรือเท่ากับ 29,232 บาท จากรายได้ทั้งหมดเท่ากับ 41,311 บาท) (ณรงค์ชัย 2526 : 12) และหากพิจารณาถึงการใช้เวลาของแรงงานในการเกษตรของชาวนาในหมู่บ้านทั้ง 3 ชำนาญ แสดงว่า เวลาในการทำนาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของชาวนา กล่าวคือ โดยเฉลี่ยแล้วประมาณร้อยละ 63.4 ของชั่วโมง การทำงานเฉลี่ยต่อปีของผู้ชายทั้งหมดถูกใช้ไปในการทำนา (1,018.4 ชั่วโมง) และร้อยละ 27.2 (277.0 ชั่วโมง) ถูกใช้ไปในกิจกรรมนอกฟาร์ม (เช่น กิจกรรมที่เกิดจากการขายบริการแรงงานให้แก่ฟาร์มอื่น (หรือกิจกรรมการผลิตสินค้าและบริการในหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไป) และเท่ากับเพียงร้อยละ 9.4 (95.8 ชั่วโมง) ถูกใช้ไปในการทำงานที่ไม่ใช่การเกษตร (เช่น กิจกรรมที่เกิดจากการทำงานต่าง ๆ ที่มีใช้การเกษตรในฟาร์มหรือในครัวเรือน เช่น งานหัตถกรรม หรือรับจ้างในเมือง เป็นต้น (ตารางที่ 3.15) ในขณะที่ชั่วโมงการทำงานของแรงงานหญิงในการทำนาเท่ากับร้อยละ 67.7 ของจำนวนชั่วโมงทำงานเฉลี่ยต่อปี (เท่ากับ 554.2 ชั่วโมง) และถูกใช้ไปในการทำงานนอกฟาร์มเท่ากับร้อยละ 19.0 (156.0 ชั่วโมง) และทำงานที่ไม่ใช่การเกษตรเท่ากับร้อยละ 13.3 (156 ชั่วโมง) (ณรงค์ชัย 2536 : 32- 33)

นอกจากนี้จากการสำรวจยังพบอีกว่าเมื่อขนาดของฟาร์มใหญ่ขึ้น แรงงานจะใช้ชั่วโมงการทำงานมากขึ้น กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1981 ขนาดฟาร์มที่ใหญ่ชาวนาจะใช้เวลาอยู่ในไร่นาเท่ากับ 736.9 ชั่วโมง ฟาร์มปานกลางเท่ากับ 647.5 ชั่วโมง และฟาร์มขนาดเล็กเท่ากับ 433.3 ชั่วโมง (ณรงค์ชัย 2526 : 34)

นับแต่ปลายทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา เจ้าหน้าที่ของรัฐคือเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรได้แนะนำให้ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ยาฆ่าแมลงและสารเคมีอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ประกอบกับระบบชลประทานที่ให้ผลผลิตสูงย่อมชักนำให้เกษตรกรจึงใช้เพิ่มขึ้น จำนวนครัวเรือนใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เพิ่มขึ้น และในขณะที่ปุ๋ยคอกและปุ๋ยหมักได้ใช้ลดลง การใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์จะใช้มากของหมู่บ้านในเขตชลประทาน โดยเฉพาะที่จังหวัดชัยนาท และบางส่วนของจังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี หลายหมู่บ้านยังคงใช้ปุ๋ยคอกอยู่ ตัวเลขจากตารางภาคผนวก 3.4A แสดงว่า ในปี ค.ศ.1981 หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ใน 4 อำเภอ อันประกอบไปด้วย อำเภอศรีประจันต์ สองพี่น้อง บางปลาม้า เดิมบางนางบวช ได้ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ถึง 17,408 ครัวเรือน และมีเพียง 4,927 ครัวเรือน เท่านั้นที่ใช้ปุ๋ยคอก ส่วนที่จังหวัดชัยนาท ครัวเรือนใน 5 อำเภอ อันประกอบไปด้วย มโนรมย์ วัดสิงห์ สรรคบุรี สรรพยา และหันคา ได้ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ถึง 16,526 ครัวเรือน ในขณะที่ปุ๋ยคอกเท่ากับ 2,325 ครัวเรือนเท่านั้น ส่วนที่จังหวัดราชบุรีสัดส่วนของการใช้ปุ๋ยคอกของครัวเรือนอยู่ในระดับสูง กล่าวคือมีการใช้ปุ๋ยคอกสูงถึง 19,244 ครัวเรือน หรือคิดเป็นถึงร้อยละ 40.7 ของครัวเรือนทั้งหมด

หมู่บ้านในจังหวัดอยุธยาใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ทั้งสิ้น 36,299 ครั้วเรือน และใช้ปุ๋ยคอกเท่ากับ 3,942 ครั้วเรือน หรือใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์คิดเป็นร้อยละ 90.2 ของครั้วเรือนทั้งหมด (ตารางภาคผนวก 3.4A)

ปริมาณการใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์หรือปุ๋ยเคมีในปี ค.ศ.1981 โดยรวม ๆ จะสูงขึ้นเมื่อเทียบกับทศวรรษ 1970 ในปี ค.ศ.1974 ชาวนาในภาคกลางใช้ปริมาณปุ๋ยเคมีเท่ากับ 13.88 กิโลกรัมต่อไร่ (ธนศ 2517 : 228) ในขณะที่ต้นทศวรรษ 1980 การใช้ปุ๋ยเคมีส่วนใหญ่จะอยู่ประมาณ 30-50 กิโลกรัมต่อไร่ (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) ซึ่งแตกต่างกันในแต่ละหมู่บ้านขึ้นอยู่กับสภาพการผลิตข้าวขนาดของฟาร์มและสภาพภูมิศาสตร์ที่อยู่ในหรือนอกเขตชลประทาน แม้ว่าปริมาณการใช้ปุ๋ยของหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางในปี ค.ศ.1981 โดยภาพรวมจะใช้ปุ๋ยเพิ่มมากขึ้นเมื่อเทียบกับทศวรรษ 1970 แต่การเพิ่มขึ้นการใช้ปุ๋ยยังอยู่เพียงเล็กน้อย เนื่องจากอัตราส่วนของราคาปุ๋ยต่อราคาพืชผล (โดยเฉพาะข้าว) อยู่ในระดับสูง เพราะราคาพืชผลทางการเกษตรในรอบทศวรรษ 1970 (ยกเว้นในปี ค.ศ.1973/77 แทบมิได้เพิ่มขึ้นเลย ส่วนหนึ่งเกิดจากนโยบายพรีเมียมข้าวที่เก็บภาษีให้ราคาข้าวภายในประเทศตกต่ำลง ราคาปุ๋ยในประเทศไทยเมื่อเทียบกับราคาข้าวที่ขายได้ (หรือเทียบกับรายได้ของเกษตรกรนั้น) จัดได้ว่าสูงมากในหมู่ประเทศในเอเชียด้วยกัน ดังแสดงในตารางข้างล่างนี้ (ตารางที่ 3.4)

ตารางที่ 3.4 สัดส่วนราคาปุ๋ยต่อราคาข้าวใน ค.ศ.1981 ในประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย

ประเทศ	สัดส่วนราคาปุ๋ยเมื่อเทียบกับราคาข้าว (Kg ของปุ๋ย N/Kg ข้าวเปลือก
ศรีลังกา (ค.ศ.1900)	1.08
บังกลาเทศ	1.76
พม่า	1.80
อินเดีย (บางแห่ง)	2.70
อินโดนีเซีย (บางแห่ง)	1.62
ญี่ปุ่น (ค.ศ.1979)	0.45
เกาหลีใต้	1.19
มาเลเซีย	1.77
ปากีสถาน (ค.ศ.1979)	3.61
ฟิลิปปินส์	3.68
ไต้หวัน	1.33
ไทย	3.35

แหล่งที่มา : ธนศ (2538 : 56)

ราคาปุ๋ยเมื่อเทียบกับราคาข้าวในอัตราสูงย่อมมีผลให้แรงจูงใจของเกษตรกรในการเพิ่มผลผลิตจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น อัตราส่วนราคาปุ๋ยต่อราคาข้าวอยู่ในระดับสูงจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่เกษตรกรใช้ในการตัดสินใจว่า ควรจะใช้ปุ๋ยมากขึ้น น้อยลง ราคาปุ๋ยที่แพงส่วนหนึ่งเกิดจากตลาดการค้าปุ๋ยในประเทศคือตลาดผูกขาด ความไร้ประสิทธิภาพของผู้ผลิตและจำหน่ายปุ๋ย การค้ากำไรเกินควร ระบบการตลาดที่เปิดโอกาสให้ผู้ขายเอาเปรียบ หลอกลวงผู้ซื้อ ประกอบการปราศจากการเอาใจใส่ควบคุมจากรัฐบาล (ธนศ 2517 : 227)

นอกจากนี้เหตุที่ “เกษตรกร” มิได้เพิ่มการใช้ปุ๋ยมากขึ้น เนื่องจากเกษตรกรไม่ต้องการที่รับ “ความเสี่ยง” ที่เกิดขึ้น ถ้าหากขายข้าวได้ราคาต่ำ ทำให้การผลิตขาดทุน เกษตรกรจึงต้องเป็นหนี้เพิ่มมากขึ้น ถึงแม้ว่าพื้นที่ในหมู่บ้านภาคกลางจะเป็นพื้นที่ ๆ อยู่ในเขตชลประทานมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ ๆ จำกัด และในหลายพื้นที่ก็ยังเป็นเขตชลประทานที่ยังไม่สมบูรณ์และยังมีในบางพื้นที่ การทำนาก็ยังต้องพึ่งฟ้าฝนอยู่ และหากระบบการชลประทานยังไม่ดีพอ การที่ปุ๋ยซึ่งใส่ลงไปดินจะเป็นประโยชน์แก่พืชได้จำเป็นต้องมีน้ำด้วย น้ำเป็นตัวทำลายสำหรับละลายปุ๋ยที่ใส่ลงไปให้อยู่ในสภาพของละลาย ซึ่งต้นไม้สามารถดูดเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ดังนั้นหากในบางหมู่บ้านไม่ได้รับน้ำชลประทานอย่างพอเพียง หรือยังต้องพึ่งพาจากธรรมชาติอยู่ เกษตรกรก็จะต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนที่เกิดขึ้นจากภาวะการขาดแคลนน้ำ จึงทำให้เกษตรกรขาดความมั่นใจในผลตอบแทนจากการลงทุนซื้อปุ๋ยมาใช้ (ธนศ 2517 : 229) นอกจากนี้เกษตรกรมีประสบการณ์กับการปรับตัวของเกษตรกรเพื่อที่จะรับความเสี่ยงกับความผันผวนราคาของปุ๋ย (และราคาของปัจจัยการผลิตอื่น ๆ) เกษตรกรจำนวนมากไม่ได้ปฏิบัติตามคำแนะนำของนักส่งเสริมการเกษตรในด้านชนิด แลปริมาณปุ๋ยที่ใช้ในการปลูกพืชแต่ละชนิด โดยเกษตรกรมักจะปรับเปลี่ยนปริมาณปุ๋ยที่ใช้ตามการคาดการณ์ว่าการเพิ่มหรือลดการใช้ปุ๋ยจะทำให้เกษตรกรมีกำไรเพิ่มขึ้น (วิโรจน์ 2542 : 21)

นอกจากปุ๋ยแล้ว หมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางก็มีการใช้ยาปราบศัตรูพืชด้วย การใช้ยาปราบศัตรูพืชก็แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ขึ้นอยู่กับขนาดของฟาร์ม ความเข้มข้นในการเพาะปลูก ปริมาณของผลผลิต เป็นต้น ยาปราบศัตรูพืชที่นิยมใช้ในด้านทศวรรษที่ 1980 อาทิเช่น ฟลูลิคอน พอสตริน เซฟริน แลนเนค ฟลูลดาแดน เฮคโดมัน เช่น ที่จังหวัดสุพรรณบุรีจำนวนครัวเรือนที่ใช้ฟลูลิคอนมีถึง 10,120 ครัวเรือน รองลงมาคือ เซฟริน (8,056 ครัวเรือน) และพอสตริน (3,955 ครัวเรือน) ที่จังหวัดชัยนาท จำนวนครัวเรือนที่ใช้ ฟลูลิคอนมีถึง 7,286 ครัวเรือน และฟลูลดาแดน (6,930 ครัวเรือน) (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

การปฏิบัติเชิงวิมผลให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเครื่องจักรกลมาใช้ในการผลิต งานศึกษาของ I. Inuki เรื่อง Farm Mechanisation, Output and Labour Input : A Case Study of Thailand ได้อาศัยข้อมูลของจังหวัดในภาคกลางจำนวน 21 จังหวัด จาก 26 จังหวัด โดยหาระดับความสัมพันธ์ระหว่างผลผลิตต่อไร่กับระดับการใช้เครื่องจักรกลในการผลิตโดยใช้วิธีการทางเศรษฐมิติ ในรูปแบบความสัมพันธ์เชิงเส้นตรง (linear relationship) และผลของการศึกษาพบว่า

ความสัมพันธ์ระหว่างประสิทธิภาพการผลิตของที่ดินกับการใช้เครื่องจักรกลในการผลิตจะมีมากในการทำนาและนาหว่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ทำนามีขนาด 15-30 ไร่ และ 60-140 ไร่ (รังสรรค์ 2517 : 269) ในปลายทศวรรษ 1960 เกษตรกรในจังหวัดสิงห์บุรีและอ่างทอง ได้ใช้เครื่องจักรอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลาง และมีผลให้ผลผลิตต่อไร่หรือประสิทธิภาพการผลิตของที่ดินของทั้งสองจังหวัดนี้สูงกว่า จังหวัดอื่น ๆ กล่าวคือ สำหรับที่ดินขนาด 30-45 ไร่ ประสิทธิภาพในการผลิตของที่ดินจังหวัดสิงห์บุรีจะสูงกว่าประสิทธิภาพการผลิตถั่วเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 30 และในอ่างทองจะสูงกว่าเท่ากับร้อยละ 22 แต่สำหรับที่ดินขนาด 60-140 ไร่ ประสิทธิภาพการผลิตถั่วเฉลี่ยของสองจังหวัดนี้จะสูงกว่าตัวเลขเฉลี่ยของภาคกลางถึงร้อยละ 50 (รังสรรค์ 2517 : 270)

การศึกษาของนาย Gisselquist (1976) ณ หมู่บ้านวังน้ำเย็นในจังหวัดอ่างทอง พบว่า ระบบชลประทานและการใช้เครื่องจักรกลมีผลให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก โดยที่เกษตรกรในหมู่บ้านได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกข้าวเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 60 และผลผลิตข้าวนาปีต่อไร่เพิ่มขึ้นจาก 18 ถึง (หรือประมาณ 180 กิโลกรัม) ในปี ค.ศ.1966 เป็นกว่า 35 ถึงต่อไร่ ในปี 1974 (Gisselquist 1976 : 58) และเมื่อมีระบบชลประทานเข้ามาเกษตรกรสามารถทำข้าวนาปรังได้ ผลผลิตข้าวนาปรังได้เพิ่มขึ้นเป็น 400 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1972 (โดยคิดจากค่าเฉลี่ยของจำนวน 31 ครัวเรือน) (Gisselquist 1976) งานสำรวจเศรษฐกิจในระดับตำบลของกรมการพัฒนาชุมชนในปี ค.ศ.1981 พบว่าผลผลิตข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นโดยเฉพาะในเขตชลประทาน ตัวเลขผลผลิตข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นโดยเฉพาะในเขตชลประทาน ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ดังแสดงในตารางภาคผนวก 3.5A

ตารางภาคผนวก 3.5A แสดงถึง ผลผลิตข้าวต่อไร่แตกต่างในแต่ละพื้นที่ หมู่บ้านในเขตชลประทานจะมีผลผลิตต่อไร่สูงกว่านอกเขตชลประทานเป็นอันมาก เช่น ในปี ค.ศ.1987 หมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์มีผลผลิตข้าวนาปีสูงถึง 534.5 ถึงต่อไร่ สูงกว่าผลผลิตข้าวนาปีที่กิ่งอำเภอด่านช้าง ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่นอกเขตชลประทานซึ่งมีผลผลิตเท่ากับ 165 กิโลกรัมต่อไร่ ส่วนหมู่บ้านที่จังหวัดชัยนาทผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่โดยทั่วไปต่ำกว่าหมู่บ้านต่ำกว่าจังหวัดสุพรรณบุรี และผลผลิตส่วนใหญ่อยู่ที่ 240-290 ถึงต่อไร่ (ยกเว้นที่อำเภอสรรคบุรีมีผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่สูงถึง 380 ถึงต่อไร่) หากเทียบกับผลผลิตข้าวต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรีและชัยนาทกับหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ทำนาที่อาศัยน้ำฝน ผลผลิตข้าวแตกต่างกันมาก (ยกเว้นที่อำเภอบ้านโป่ง) ผลผลิตของหมู่บ้านในอำเภอด่านช้างเท่ากับ 30 กิโลกรัมต่อไร่ ที่อำเภอโพธารามเท่ากับ 55 กิโลกรัมต่อไร่ ที่อำเภอดำเนินสะดวกเท่ากับ 64 กิโลกรัมต่อไร่ อำเภอบางแพ 107 กิโลกรัมต่อไร่ อำเภोजอมบึงเท่ากับ 117.5 กิโลกรัมต่อไร่ เป็นต้น (ตารางภาคผนวก 3.5A) ตัวเลขจากตารางที่ 3.18 ข้างต้นยังแสดงถึงหมู่บ้านจำนวนหนึ่งในอำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอสรรพยา อำเภอหันคา จังหวัดชัยนาท อำเภोजอมบึง อำเภอโพธาราม อำเภอปากท่อ จังหวัดราชบุรี และที่อำเภอส่วนใหญ่ของจังหวัดอยุธยา (ตารางภาคผนวก 3.5A)

การใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ 2 ล้อ หรือ 4 ล้อ จึงนำมาซึ่งการเพิ่มขึ้นของผลผลิตทางการผลิตของปัจจัย ผลผลิต ตลอดจนรายได้ของเกษตรกร โดยผ่านการเพิ่มขึ้นของเนื้อที่การเพาะปลูกและการเพาะปลูกที่เข้มข้นขึ้น โดยเฉพาะในเขตชลประทาน เพราะเกษตรกรสามารถใช้เวลาน้อยลงในการเตรียมดิน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง กระบวนการเพิ่มขึ้นของการใช้แทรกเตอร์ (tractORIZATION) ส่งผลต่อการเพิ่มผลผลิตทางการผลิตของที่ดิน (land productivity) และแรงงาน (labor productivity) และมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของผลผลิตตลอดจนรายได้นั่นเอง นาย Dermot Shields ได้ศึกษาถึงผลกระทบของการใช้รถแทรกเตอร์ต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวของ 5 หมู่บ้านในเขตชลประทาน จังหวัดสุพรรณบุรี ในปี ค.ศ.1981/1982 และพบว่ารถแทรกเตอร์ให้ผลผลิตต่อเฮกเตอร์ ตลอดจนผลผลิตภาพของแรงงานและที่ดินสูงกว่ากรณีการใช้แรงงานสัตว์ทำงาน (ตารางที่ 3.5) นอกจากนี้เขายังพบว่า ในฤดูทำนา (wet season) ผลผลิตข้าวต่อเฮกเตอร์จากการใช้แทรกเตอร์ 2 ล้อ ในฤดูทำนาสูงกว่าการใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ กล่าวคือ ผลผลิตต่อเฮกเตอร์ในกรณีของแทรกเตอร์ 2 ล้อ เท่ากับ 3,080 กิโลกรัมต่อเฮกเตอร์ ในกรณีครวเรือนใช้แรงงานสัตว์ และเท่ากับ 3,760 กิโลกรัมต่อเฮกเตอร์ ในกรณีที่เจ้าของที่นามีรถแทรกเตอร์เอง และเท่ากับ 3,770 กิโลกรัมต่อเฮกเตอร์ในกรณีเช่ารถแทรกเตอร์ ส่วนในกรณีรถแทรกเตอร์ 4 ล้อ ผลผลิตต่อเฮกเตอร์เท่ากับ 3,730 กิโลกรัมต่อไร่ ในกรณีเป็นเจ้าของแทรกเตอร์และเท่ากับ 3,550 ต่อไร่ในกรณีผู้เช่า ส่วนในหน้าแล้ง (dry season) ผลผลิตต่อเฮกเตอร์ในกรณีของการใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ สูงกว่ารถแทรกเตอร์ 2 ล้อ ในกรณีเป็นเจ้าของรถแทรกเตอร์เอง แต่ในกรณีรถแทรกเตอร์เช่า รถแทรกเตอร์ 2 ล้อ จะมีผลผลิตต่อเฮกเตอร์ต่ำกว่ารถแทรกเตอร์ 4 ล้อ ส่วนกรณีของผลผลิตภาพการผลิดของแรงงาน (โดยวัดเป็นผลผลิตต่อหน่วยแรงงานทั้งหมด และผลผลิตต่อแรงงานใช้ก่อนเก็บเกี่ยว และผลผลิตภาพของแรงงานต่อการเตรียมดิน) การใช้แทรกเตอร์มีผลให้ผลผลิตภาพการผลิดต่อแรงงานสูงกว่าการใช้แรงงานสัตว์ทั้งในฤดูทำนาและฤดูแล้ง ส่วนทิศทางของค่าเฉลี่ยของผลผลิตภาพของแรงงานโดยเฉลี่ยของรถแทรกเตอร์ 2 ล้อ และ 4 ล้อ ทั้งในกรณีรถแทรกเตอร์เจ้าของและรถแทรกเตอร์เช่า แต่ทิศทางของตัวเลขของผลผลิตภาพการผลิดของแรงงานมีทิศทางที่ไม่แน่นอน (ตารางที่ 3.5)

ตารางที่ 3.5 ผลิตภาพการผลิต โดยเฉลี่ยของแรงงานสัตว์และรถแทรกเตอร์ในฤดูทำนาและฤดูแล้ง (1981/82) ของหมู่บ้าน 5 แห่งในเขตชลประทาน จังหวัดสุพรรณบุรี

ผลิภาพการผลิตเฉลี่ย	แรงงานสัตว์	รถแทรกเตอร์ 2 ล้อ		รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ		ทั้งหมด
		เจ้าของ	เช่า	เจ้าของ	เช่า	
ฤดูทำนา						
ผลผลิต :						
ต่อ เฮกเตอร์ (ก.ก.)	3,080	3,760	3,770	3,730	3,550	3,730
ต่อ แรงงานทั้งหมด (ก.ก./แรงงานคน-วัน)	28	53	41	54	50	49
ต่อ แรงงานก่อนเก็บเกี่ยว (ก.ก./แรงงานคน-วัน)	50	103	89	131	95	104
ต่อ แรงงานเพื่อเตรียมดิน	102	275	249	356	253	287
ฤดูแล้ง						
ผลผลิต :						
ต่อเฮกเตอร์ (ก.ก.)	3,190	4,250	3,970	3,950	4,666	4,190
ต่อ แรงงานทั้งหมด (ก.ก./แรงงานคน-วัน)	24	63	52	61	66	59
ต่อ แรงงานก่อนเก็บเกี่ยว (ก.ก./แรงงานคน-วัน)	53	139	130	136	175	138
ต่อ แรงงานเพื่อเตรียมดิน	75	356	339	338	480	375
จำนวนตัวอย่าง (ฤดูทำนา)	3	94	59	53	31	240
(ฤดูแล้ง)	2	94	62	62	27	237

แหล่งที่มา: (Shields 1983: 182)

ภาพที่ 3.4 รถเกี่ยวข้าวที่หมู่บ้านใน จ. ฉะเชิงเทรา

การเพิ่มขึ้นของการใช้รถแทรกเตอร์ในเขตชลประทานจึงมีผลต่อการใช้แรงงานของหมู่บ้าน เพราะแม้ว่ารถแทรกเตอร์จะใช้ทดแทนแรงงานในการทำนาได้ แต่การเพิ่มขึ้นไม่น่าจะสร้างปัญหาการว่างงานเพิ่มขึ้นทั้งในรูปของการว่างงานแบบแอบแฝง (disguised unemployment) หรือการว่างงานแบบฤดูกาลหรือชั่วคราว เนื่องจากผลผลิตที่เพิ่มขึ้นและระยะเวลาที่กระชั้นชิดขึ้นมีผลให้ความต้องการแรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น ในขณะที่เดียวกันการลดลงของการใช้แรงงานในครัวเรือนต่อการผลิต 1 ไร่ เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักร ย่อมมีผลประโยชน์ต่อครัวเรือนในแง่ของการเพิ่มขึ้นของการพักผ่อน และมีรายได้เพิ่มขึ้นจากกิจการนอกฟาร์ม (off-farm) เช่น การรับจ้างในไร่นา คายหญ้า เป็นต้น งานศึกษาของนาย Shields พบว่า เกษตรกรของหมู่บ้านทั้ง 5 ในจังหวัดสุพรรณบุรี เลือกที่จะสนองตอบหารายได้เพิ่มจากการทำงานเพิ่มขึ้นในกิจการนอกฟาร์ม (off-farm) มากกว่าที่จะเลือกการพักผ่อนเพิ่มขึ้น (Shields 1983 : 195)

การปฏิวัติเขียวจึงมีส่วนสำคัญต่อการผลักดันให้เกษตรกรได้ละทิ้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ให้มาทำนามากยิ่งขึ้น เพราะให้รายได้เพิ่มขึ้นเมื่อเทียบกับกิจกรรมอื่น ๆ เช่น หัตถกรรมพื้นบ้านและพืชไร่อื่น ๆ พื้นที่การทำนาจึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตามการปรับตัวของหมู่บ้านในภาคกลางในแต่ละพื้นที่ก็ไม่เท่ากับ พื้นที่ที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มและมีเขตชลประทานอย่างสมบูรณ์แบบ เช่น จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี และอ่างทอง จะมีการทำนาเพื่อผลิตข้าวเพื่อการค้ามากกว่าพื้นที่อยู่ในที่ดอน หรือที่ที่อาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว แต่ในบางกรณี เช่น ที่บางหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี แม้จะมีเขตชลประทานอยู่อย่างกว้างขวาง การปรับตัวของเกษตรกรเพื่อเปลี่ยนแปลงไป

ปลูกข้าวแต่เพียงอย่างเดียวเป็นไปอย่างเชื่องช้า กล่าวคือ เกษตรกรได้ปลูกพืชไร่ พืชสวน พืชผักต่าง ๆ ตลอดจนควบคู่ไปกับการเลี้ยงเป็ด ไก่ ไปด้วย (เราจะได้กล่าวในประเด็นนี้ต่อไป)

ในปี ค.ศ.1981 หมู่บ้านส่วนใหญ่ในจังหวัดชัยนาทมีรายได้หลักมาจากการทำนา ครัวเรือนถึง 26,390 ครัวเรือน มีรายได้จากการขายข้าว รองลงไปได้แก่ ครัวเรือนมีรายได้จากการเลี้ยงเป็ด/ไก่ (6,924 ครัวเรือน) มะม่วง (3,534 ครัวเรือน) ตลอดจนพืชไร่และผลไม้อื่น ๆ ด้วย หมู่บ้านในเขตชลประทานจะพึ่งรายได้จากการทำนาในสัดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับหมู่บ้านนอกเขตชลประทาน (ยกเว้นหมู่บ้านในอำเภอวัดสิงห์) เช่น หมู่บ้านในอำเภอมโนรมย์ (3,737 ครัวเรือน) สรรพยา (2,672 ครัวเรือน) สรรคบุรี (7,869 ครัวเรือน) ส่วนที่อำเภอหันคา แม้ว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่ปลูกข้าวอยู่ในระดับสูง (26,390 ครัวเรือน) แต่ทว่าสัดส่วนของหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพอื่น ๆ ก็มีสัดส่วนที่สูงด้วย เช่น ปลูกพืชไร่ (2,952 ครัวเรือน) ถั่วต่าง ๆ (2,310 ครัวเรือน) หอม/กระเทียม (1,23 ครัวเรือน) (ตารางภาคผนวก 3.6A)

ในขณะที่เกษตรกรที่จังหวัดสุพรรณบุรีก็มีสัดส่วนของครัวเรือนที่ทำนาหรือปลูกข้าวเพื่อขายสูงกว่าอาชีพอื่น ๆ ยกเว้นที่อำเภอสองพี่น้อง และกิ่งอำเภอด่านช้าง ที่สัดส่วนของครัวเรือนเกษตรกรมีรายได้จากการปลูกพืชไร่ และทำอ้อยค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับเกษตรกรทำนา (ตารางภาคผนวก 3.7A) และเป็นที่น่าสังเกตว่าบางหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี แม้ว่าจะมีเขตชลประทานอย่างกว้างขวาง เช่นที่ อำเภอเดิมบางนางบวช เกษตรกรมีเพียงแต่ปลูกข้าวเท่านั้นแต่ยังได้กระจายการผลิตทางการเกษตรอื่น ๆ ควบคู่ไปด้วย คือ มีการปลูกพืชไร่ พืชสวน พืชผักต่าง ๆ ตลอดจนควบคู่กับการเลี้ยงเป็ดไปด้วย ในปี ค.ศ.1981 ที่อำเภอเดิมบางนางบวช ครัวเรือนเกษตรกร 9,197 ครัวเรือน ประกอบอาชีพทำนา 1,333 ครัวเรือน มีรายได้จากการเลี้ยงเป็ด/ไก่ 1,276 ครัวเรือน มีรายได้จากการปลูกและจำหน่ายมะพร้าว 467 ครัวเรือน ปลูกและขายถั่วต่าง ๆ 445 ครัวเรือน ปลูกและขายผักต่าง ๆ 303 ครัวเรือน มีรายได้จากการปลูกมันสำปะหลัง 203 ครัวเรือน มีรายได้จากการปลูกอ้อย (ตารางภาคผนวก 3.7A)

ส่วนที่จังหวัดราชบุรีแหล่งที่มาของรายได้ของเกษตรกรมาจากหลายแหล่ง เกษตรกรมิได้พึ่งพารายได้จากการทำนาอยู่ในระดับสูง แต่ได้กระจายไปพึ่งพารายได้หลายแหล่งทั้งในและนอกภาคเกษตร ครัวเรือนในหมู่บ้านเป็นจำนวนมาก มีสัดส่วนการพึ่งพารายได้เลี้ยงเป็ด/ไก่ (17,511 ครัวเรือน) สุกกร (7,983 ครัวเรือน) มันสำปะหลัง (5,673 ครัวเรือน) ผักต่าง ๆ (7,243 ครัวเรือน) รับจ้างทั่วไป (3,230 ครัวเรือน) ข้าวโพด (2,480 ครัวเรือน) และถั่วต่าง ๆ (2,476 ครัวเรือน) (ตารางภาคผนวก 3.8A)

ตัวเลขของจำนวนสัตว์เลี้ยงของหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางในปี ค.ศ.1981 (ตารางที่ 3.6) แสดงว่า ชุมชนหมู่บ้านยังคงมีการเลี้ยงสัตว์ค่อนข้างกว้างขวาง สัตว์ที่เลี้ยงมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ในการบริโภคภายในครัวเรือนและค้าขายด้วย ในบางกรณีเกษตรกรก็ได้ใช้แรงงานสัตว์เพื่อการทำนาด้วย โดยเฉพาะพื้นที่ของหมู่บ้านนอกเขตชลประทาน เช่นที่จังหวัดราชบุรีและอยุธยา เป็นต้น

ตัวเลขจากตารางที่ 3.6 แสดงว่า หมู่บ้านทั้ง 4 จังหวัดอันประกอบไปด้วย สุพรรณบุรี ราชบุรี ชัยนาท และอยุธยา มีการเลี้ยงสัตว์อยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งวัว ควาย สุกรพื้นเมือง ไก่พื้นเมือง เป็ด ไก่พันธุ์ ปลา ม้า วัวนม แกะ และกิ้ง เป็นต้น ตัวเลขข้างต้นแสดงคร่าวๆ ในหมู่บ้านที่ราบลุ่มภาคกลางมิได้พึงพิงรายได้จากการทำนาแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังสามารถกระจายไปสู่การเลี้ยงสัตว์ทั้งเพื่อบริโภคและจำหน่ายด้วย ทั้งนี้เพื่อกระจายความเสี่ยงจากการทำนาแต่เพียงอย่างเดียวนั่นเอง

ตารางที่ 3.6 ผลผลิตจากสัตว์ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ราชบุรี ชัยนาท และอยุธยา ปี ค.ศ.1981

จำนวนที่เลี้ยงในหมู่บ้าน	สุพรรณบุรี	ราชบุรี	ชัยนาท	อยุธยา
วัว	16,020	93,666	2,229	30,020
ควาย	3,693	4,467	4,586	8,267
สุกรพื้นเมือง	13,299	20,297	2,531	6,975
สุกรพันธุ์	2,157	61,306	182	4,326
ไก่พื้นเมือง	103,366	280,156	15,647	192,128
จำนวนที่เลี้ยงในหมู่บ้าน	สุพรรณบุรี	ราชบุรี	ชัยนาท	อยุธยา
เป็ด	56,395	121,041	2,244	216,934
ไก่พันธุ์	200	323,831	78	169,553
ปลา	2,242,500	648,000	-	133,100
ม้า	-	16	-	10
วัวนม	-	1,791	-	36
แกะ	-	9	-	-
กิ้ง	-	30,000	-	-

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

หากพิจารณาถึงรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนจากแหล่งที่มาของรายได้ แม้ว่าจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านที่พึ่งพารายได้จากการปลูกข้าวอยู่ในสัดส่วนที่สูง โดยเฉพาะหมู่บ้านในเขตชลประทาน เช่น หมู่บ้านที่จังหวัดชัยนาทและสุพรรณบุรี แต่ทว่ารายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีก็ไม่ได้สูงกว่ารายได้จากแหล่งอื่น ๆ อย่างมีนัยสำคัญ ในปี ค.ศ.1981 รายได้ของครัวเรือนจากการขายข้าวเฉลี่ยต่อปีของหมู่บ้านที่อำเภอสรรคบุรีและอำเภอสรรพยาเท่ากับ 177,300 บาทต่อครัวเรือน และ 115,181 บาทต่อครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 20.6 และร้อยละ 10.1 ของรายได้ทั้งหมดตามลำดับ แต่รายได้จาก

การขายข้าวยังต่ำกว่ารายได้จากการค้าขายหรือธุรกิจ (รวมทั้งรายได้จากเงินเดือนและค่าจ้าง) หมู่บ้านที่อำเภอสรรคบุรีมีรายได้จากการค้าขายหรือธุรกิจเท่ากับ 285,000 บาท (และรายได้จากเงินเดือนและค่าจ้างเท่ากับ 287,000 บาท) ส่วนที่อำเภอหันคา รายได้จากการขายข้าวเพียง 59,840 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ซึ่งรายได้ส่วนนี้ต่ำกว่ารายได้จากการเลี้ยงเป็ดและไก่ (ประมาณ 100,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี) หมู่บ้านที่อำเภอมนัสนิมและวัดสิงห์ เกษตรกรมีรายได้จากการทำนาค่อนข้างสูง โดยเปรียบเทียบกับรายได้จากแหล่งอื่น ๆ แต่ความแตกต่างไม่สูงมากนัก รายได้จากการทำนาที่อำเภอมนัสนิมคิดเป็นร้อยละ 25.6 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ในขณะที่รายได้จากการทำนาที่อำเภอวัดสิงห์คิดเป็นร้อยละ 28.4 ของรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด เกษตรกรในอำเภอมนัสนิมมีรายได้จากกิจการนอกภาคเกษตรค่อนข้างสูงคือ รายได้จากการค้าขายหรือธุรกิจ ตลอดจนจากเงินเดือนและค่าจ้าง รายได้ทั้งสองหมวดรวมกันเท่ากับ 176,500 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 35.6 ของรายได้ทั้งหมด ในขณะที่เกษตรกรในอำเภอวัดสิงห์มีรายได้ทั้งสองหมวดรวมกันเท่ากับ 105,500 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 24.0 ของรายได้ทั้งหมด (ตารางภาคผนวก 3.9A)

ที่จังหวัดสุพรรณบุรี สัดส่วนของรายได้จากการทำนาในบางอำเภอเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนค่อนข้างสูง เช่น ที่อำเภอศรีประจันต์ สัดส่วนของรายได้จากการทำนามีสูงถึงร้อยละ 52.9 ของรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด แต่เกษตรกรในอำเภออื่น ๆ สัดส่วนของรายได้จากข้าวเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนอยู่ในระดับต่ำ เช่น ที่อำเภอสองพี่น้อง (ร้อยละ 12) ถึงอำเภอด่านช้าง (ร้อยละ 21.0) อำเภอเดิมบางนางบวช (ร้อยละ 10.0) และโดยทั่วไปเกษตรกรในหมู่บ้านได้มีรายได้จากหลายแหล่ง เช่น อ้อย ข้าวโพด เลี้ยงเป็ด/ไก่ สุกร รับจ้าง ค้าขาย/ธุรกิจ ตลอดจนเงินเดือนและค่าจ้าง (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ที่จังหวัดราชบุรี ในปี ค.ศ.1981 สัดส่วนของรายได้จากข้าวเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดค่อนข้างจะต่ำเมื่อเทียบกับจังหวัดสุพรรณบุรีและชัยนาท เช่น ที่หมู่บ้านอำเภอมอบึง โพธาราม ดำเนินสะดวก วัดเพลง บางแพ ปากท่อ และบ้านโป่ง สัดส่วนของรายได้ของข้าวต่อรายได้ของครัวเรือนทั้งหมดเท่ากับร้อยละ เกือบทุกอำเภอรายได้จากการขายข้าวมิได้เป็นรายได้หลักหรือเป็นรายได้ อยู่ในอันดับหนึ่งแต่อย่างไรเกษตรกรในหมู่บ้านจังหวัดราชบุรีจึงพึ่งพารายได้จากหลายแหล่ง โดยที่แหล่งรายได้ที่สำคัญของเกษตรกรคือ รายได้จากการปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพด ถั่วต่าง ๆ ผักต่าง ๆ ปลูกพืชไร่ พืชสวน เลี้ยงเป็ด/ไก่ เป็นต้น หมู่บ้านในอำเภอโพธาราม เกษตรกรมีรายได้จากกิจการประมงสูงถึง 53,000 บาทต่อครัวเรือน (ตารางภาคผนวก 3.9A) ส่วนที่หมู่บ้านในอำเภอดำเนินสะดวก หมู่บ้านมีรายได้มาจากการปลูกผลไม้คือ ฝรั่ง ละครด องุ่น ส้ม และมะละกอ ซึ่งรายได้จากการปลูกผลไม้สูงถึง 223,000 บาท ซึ่งรายได้ส่วนนี้มากกว่ารายได้จากการปลูกข้าวถึงกว่า 8 เท่าตัว นอกจากนี้หมู่บ้านในจังหวัดราชบุรีมีรายได้จากนอกภาคเกษตรอยู่ในระดับสูง กล่าวคือ รายได้จากการค้าขายหรือธุรกิจในหลายหมู่บ้านได้มีสัดส่วนของรายได้สูงกว่ารายได้จากการขายข้าว เช่น หมู่

บ้านในอำเภอเมืองราชบุรี (276,500 บาท) โพธาราม (254,400 บาท) ดำเนินสะดวก (30,180 บาท) และในหลายหมู่บ้านสัดส่วนของรายได้จากประเภทของเงินเดือนและค่าจ้างก็สูงกว่ารายได้จากการขายข้าว เช่น หมู่บ้านในอำเภอเมืองราชบุรี (264,064 บาท) จอมบึง (91,350 บาท) โพธาราม (184,964 บาท) ดำเนินสะดวก (39,380 บาท) เป็นต้น (ตารางภาคผนวก 3.9A)

ลักษณะของการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในกรณีของข้าวส่งผลให้จำนวนครัวเรือนที่มีรายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนเริ่มลดน้อยลงเพราะรายได้โดยเปรียบเทียบสูงกว่าโดยเปรียบเทียบจำนวนครัวเรือนที่ทำการทอเสื้อของอำเภอเดิมบางนางบวชมีทั้งสิ้นเพียง 491 ครัวเรือน อำเภอสองพี่น้องมีเพียง 241 ครัวเรือน และที่หมู่บ้านในกิ่งอำเภอด่านช้างไม่มีอุตสาหกรรมทอเสื้อเหลืออยู่รวมทั้งไม่มีอุตสาหกรรมจักสาน ตัดเย็บเสื้อผ้า ในขณะที่การทอผ้ายังหลงเหลืออยู่บ้างที่กิ่งอำเภอด่านช้างหรือมีครัวเรือนเท่ากับ 260 ครัวเรือนเท่านั้น ส่วนที่อำเภอเดิมบางนางบวชและที่อำเภอสองพี่น้องมีอุตสาหกรรมทอผ้าเหลือเพียงอำเภอละ 14 ครัวเรือนเท่านั้น (ตารางที่ 3.7) ที่อำเภอเดิมบางนางบวชเพียงการจักสานที่ยังหลงเหลืออยู่พอสมควร ครัวเรือนประมาณ 880 ครัวเรือนยังคงมีการประกอบอาชีพจักสานอยู่ (ตารางที่ 3.7) ในปี ค.ศ.1981 อุตสาหกรรมในครัวเรือนที่สำคัญของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรีในอดีต อาทิเช่น ทำดับแพก เลี่ยมพระ หล่อพระ ทำมีดและเคียง ทำไม้คาน เททองเหลือง ทำอิฐดินเผา ไม่มีการทำอุตสาหกรรมเหล่านี้ (กรมการพัฒนารัฐ 2524)

ตารางที่ 3.7 อุตสาหกรรมในครัวเรือนของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ค.ศ.1981

หน่วย : จำนวนครัวเรือน

ประเภท	อำเภอ		
	เดิมบางนางบวช	กิ่ง อ.ด่านช้าง	สองพี่น้อง
ทอเสื้อ	491	0	241
ทอผ้า	14	260	14
จักสาน	880	0	48
ตัดเย็บเสื้อผ้า	0	0	27
อื่น ๆ	0	0	156

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนารัฐ 2524)

การลดลงของอุตสาหกรรมพื้นบ้านและในบางชนิดได้สูญหายไปได้สะท้อนภาพของ การใช้ทรัพยากรการผลิตในครัวเรือนมาในการทำนามากขึ้นเพราะมีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง เนื่องจากได้ผลตอบแทนที่ดีกว่า ตลอดจนการเข้ามาตีตลาดของสินค้าอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่อื่น ๆ เนื่องจากมีราคาที่ถูกลง ประกอบกับ หมู่บ้านในเขตภาคกลางมีที่ตั้งอยู่ใกล้เขตกรุงเทพฯ จึงได้รับผลกระทบจากสินค้าอุตสาหกรรมจากภาคเมืองนั่นเอง เพราะอยู่ใกล้ตลาดและ

การคมนาคมขนส่งที่เชื่อมโยงกับภาคเมืองก็มีความพร้อมมากกว่าที่อื่น ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งระดับรายได้ของเกษตรกรที่สูงขึ้นได้ชักนำให้เกษตรกรหันไปใช้สินค้าอุตสาหกรรมทดแทนสินค้าที่ผลิตจากอุตสาหกรรมในครัวเรือนมากยิ่งขึ้น การสำรวจภาคสนามของโครงการวิจัยเรื่อง **งานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย** (ณรงค์ชัย 2526 : 70-71) ในหมู่บ้าน 5 แห่งในเขตชลประทานของจังหวัดสุพรรณบุรี ก็ไม่พบอุตสาหกรรมครัวเรือน เช่น การจักรสานตระกร้า การตัดเย็บเสื้อผ้า การทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย และการตีเหล็ก และไม่พบกิจกรรมอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่กระทำกันเป็นกิจลักษณะนอกจากช่างไม้ (ณรงค์ชัย 2526 : 70-71)

หมู่บ้านที่จังหวัดราชบุรียังคงมีอุตสาหกรรมภายในครัวเรือนมากกว่าที่หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี การทอผ้าและ/หรือจักสานส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ยังเหลือ โดยเฉพาะอยู่ในหมู่บ้านในอำเภอเมือง ปากท่อ และบ้านโป่ง ส่วนอุตสาหกรรมในครัวเรือนอื่น ๆ เช่น ทำหม้อไม้แห้ง หม้อไม้ดอง ช่างเฟอร์นิเจอร์ ทำดับแพก เลี่ยมพระ เย็บปักถักร้อย มีการทำเล็กน้อยเท่านั้น และส่วนใหญ่จะเป็นอาชีพเสริมและกระทำกันภายในครัวเรือนเท่านั้น

หมู่บ้านในจังหวัดอยุธยาในปี ค.ศ.1981 มีจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมดถึง 6,704 ครัวเรือน ยังคงมีรายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนและมีครัวเรือนถึง 4,229 ครัวเรือน (หรือประมาณร้อยละ 63 ของครัวเรือนทั้งหมด) ทำอุตสาหกรรมจักสาน หมู่บ้านในอำเภอมหาราชแห่งเดียวมีผู้ทำอุตสาหกรรมจักสานสูงถึง 1,310 ครัวเรือน รองลงไปได้แก่ อำเภอบางปะหัน 964 ครัวเรือน บ้านแพรก 458 ครัวเรือน และภาชี 387 ครัวเรือน เป็นต้น นอกจากการจักสาน อุตสาหกรรมครัวเรือนที่สำคัญในอยุธยาคือ ทำอิฐดินเผา ทอผ้า แกะสลัก ตัดเย็บเสื้อผ้า เจียรนัยพลอย ทำกำไลรูปทำงอบ เป็นต้น (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

การสำรวจภาคสนามของ Sumitr (1981) ในหมู่บ้านในเขตชลประทานคือตำบลชีน้ำร้ายและบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี และตำบลท่าชะนังและห้วยกรด จังหวัดชัยนาท ก็พบว่า ภายหลังจากเขตชลประทานคือตำบลชีน้ำร้ายและบางระจัน เกษตรกรสามารถปลูกข้าวได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี รายได้เกษตรกรจะเพิ่มขึ้น เกษตรกรจะหันไปซื้อสินค้าอุตสาหกรรมที่มีราคาถูกกว่ามากยิ่งขึ้น อุตสาหกรรมในครัวเรือนได้ลดลงความสำคัญไปเป็นอันมาก อุตสาหกรรมครัวเรือนได้กระทำกันอย่างจริงจังในบางท้องถิ่นเท่านั้น และมีได้ผลิตเพื่อขายใช้ในครัวเรือน แต่เป็นการผลิตเพื่อขาย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นงานที่มีเวลาของสตรีและเด็ก (Sumitr (1981) อ้างในอภิชัย 2539 : 98) การผลิตอุตสาหกรรมในครัวเรือนเหล่านี้มักจะเป็นอาชีพเสริมและมีรายได้เสริมมากกว่า เช่นที่ตำบลท่าชนวน มีการสานกระบุงข้าวจากไม้ไผ่ที่หามาได้ในท้องถิ่น ชาวนาที่ขึ้นน้ำร้ายสานงอบขาย อุตสาหกรรมในครัวเรือนเหล่านี้สามารถเพิ่มรายได้ประมาณเดือนละ 1,000 บาท หรือมากกว่านั้นต่อครอบครัว โดยส่งไปจำหน่ายยังจังหวัดใกล้เคียงใบละ 7 บาท ส่วนที่ตำบลห้วยกรดไม่มีงานอาชีพที่เป็นงานฝีมือหลงเหลือ แต่ยังมีอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลโตนดเหลืออยู่บ้าง โดยแรกมีการผลิตเพื่อตลาดภายในท้องถิ่น การมีอุตสาหกรรมประเภทนี้ก่อให้เกิดประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น เช่น การเป็น

เจ้าของดินตาลโดยไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นเจ้าของที่ดิน และบางทีก็มีการให้เช่าดินตาลมีค่าเช่าเท่ากับ อัตราร้อยละ 20 ของน้ำตาลที่ผลิตได้ (Sumitr (1981) อ้างในอภิชัย 2539 : 99)

การปฏิบัติเชิยวมีผลให้รายได้ของเกษตรกรได้เพิ่มขึ้น เพราะสามารถทำนาได้มากกว่าปีละ 2 ครั้ง รายได้ของเกษตรกรทำนาของหมู่บ้านในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางสูงกว่ารายได้โดยเฉลี่ยของเกษตรกรทำนาในภูมิภาคอื่น ๆ และรายได้จากการทำนาได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมากเมื่อเทียบกับการทำนาครั้งเดียวหรือก่อนมีการปฏิบัติเชิยว นาย Gisselquist (1976) ได้ประมาณว่า รายได้ของเกษตรกรทำนาของหมู่บ้านวังน้ำเย็น จังหวัดอ่างทองได้เพิ่มขึ้นถึง 5 เท่า หลังจากที่เกษตรกรสามารถปลูกข้าวได้ 2 ครั้งต่อปี (ระหว่างปี ค.ศ.1968-1974) การเพิ่มขึ้นของรายได้มาจากการเพิ่มผลผลิตข้าวจากการทำนา 2 ครั้งต่อปี และราคาข้าวที่สูงขึ้น ซึ่งส่งผลให้เกษตรกรได้ลงทุนในการขยายการผลิตและมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตการผลิต (Gisselquist 1976 : 109) นอกจากนี้การปฏิบัติเชิยวได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการผลิตของหมู่บ้านวังน้ำเย็นเป็นอันมาก กล่าวคือ เศรษฐกิจของหมู่บ้านวังน้ำเย็นก่อนปี ค.ศ.1961 (ก่อนมีระบบชลประทาน) มีลักษณะการผลิตของหมู่บ้านเป็นการผลิตข้าวเพื่อยังชีพ และประมาณว่า 2 ใน 3 ของประชากรของหมู่บ้านต้องซื้อข้าวโดยอาศัยรายได้จากกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ และชาวบ้านได้มีอาชีพหลากหลาย เช่น ตัดฟืน เฝ้าถ่าน และรับจ้างทั่วไป (Gisselquist 1976 : 110)

กล่าวโดยสรุป แม้ว่าการปฏิบัติเชิยวจะมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวและการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ตลอดจนเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตจากการผลิตมาสู่การผลิตเศรษฐกิจหมู่บ้านจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองมาสู่การผลิตเพื่อขาย โดยเน้นการทำนามากยิ่งขึ้น แต่ทว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจโดยภาพรวมของหมู่บ้านในภาคกลางก็ยังเป็นไปอย่างเชื่องช้ากว่าที่คิด เพราะการทำนาเพื่อการค้าอย่างจริงจังจะมีการกระจุกตัวอยู่ในบางพื้นที่เท่านั้น โดยเฉพาะพื้นที่ ๆ มีเขตชลประทานที่มีการจัดรูปที่ดินอย่างสมบูรณ์แบบ เช่น หมู่บ้านในเขตอำเภอสรรพยา และอำเภอมโนรมย์ ในจังหวัดชัยนาท ในหลาย ๆ พื้นที่ เกษตรกรยังใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองและเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบง่าย ๆ เหมือนกับที่เคยทำนามาเมื่อ 100 ปีมาแล้ว เช่น ไร่จอบ เสียม คราด และแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก นอกจากนี้ หมู่บ้านเป็นจำนวนมากมิได้มีการผลิตและรายได้หลักจากการทำนา แต่ทว่าเกษตรกรมีการใช้เวลาในกิจกรรมการผลิต ตลอดจนแหล่งที่มาของรายได้มาจากแหล่งอื่น ๆ เช่น ไร่ ไร่ ไร่ ผลไม้ เลี้ยงเป็ด/ไก่ สุกร อุตสาหกรรมในครัวเรือน ตลอดจนการค้าขายธุรกิจภายในหมู่บ้าน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรในหมู่บ้านได้มีการกระจายกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจมิเพียงในรูปของการใช้เวลา และแหล่งที่มาของรายได้นั้นเอง การกระจายกิจกรรมทางการผลิตของเกษตรกรแสดงถึง เกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางได้มีการสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชุมชนของตนเองในแง่ของการลดความเสี่ยงในด้านการผลิต ราคาของผลผลิต และราคาของปัจจัยการผลิต ตลอดจนภาวะความแน่นอนของตลาดของการทำนานั้นเอง ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็น เศรษฐกิจของ

เกษตรกรรายย่อย ที่เน้นการผลิตที่เน้นความมั่นคงให้กับครัวเรือน มากกว่าจะเป็นเศรษฐกิจที่แสวงหากำไรสูงสุดจากการประกอบการ เพราะสมาชิกในครัวเรือนมิได้จัดสรรทรัพยากรทั้งหมดเพื่อไปทำกิจกรรมทำอย่างเต็มตัวในแง่การใช้เวลา เงินทุน เป็นต้น แต่หากกระจายไปกิจกรรมอื่น ๆ ที่สามารถให้สมาชิกในครัวเรือนมีส่วนในการผลิตด้วย เช่น อุตสาหกรรมในครัวเรือน ปลุกผัก ผลไม้ และการทำไร่ในที่ดอน เป็นต้น นอกจากนี้หากกิจกรรมทางการผลิตในครัวเรือนประสบกับปัญหาขาดแคลนแรงงาน ครัวเรือนก็สามารถหาแรงงานเพิ่มเติมได้ โดยวิธีการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือแลกเปลี่ยนชว้านนั่นเอง ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลให้ชุมชนเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางมีเสถียรภาพมากกว่าที่คิด เพราะครัวเรือนเกษตรกรสามารถปรับตัวในการผลิตได้ดี เพราะใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นสำคัญ ประกอบกับเงินทุนรอนอันจำกัดเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตในกิจกรรมการผลิตต่าง ๆ ทั้งในฟาร์มและนอกฟาร์มในหมู่บ้านได้ ลักษณะการปรับตัวของเกษตรกรจึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจรายย่อย ในช่วงการปฏิวัติเขียวโดยเฉพาะในทศวรรษ 1970 รัฐบาลพยายามจะชักจูงให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชบางชนิดหรือการใช้พันธุ์พืชส่งเสริม เช่น พันธุ์ข้าว กข. แต่เกษตรกรก็มักจะเลือกการผลิตด้วยตนเองมากกว่า เพราะเกษตรกรได้ทำการเกษตรแบบผสมผสานมาเป็นเวลานานแล้ว (หรือดังได้กล่าวมาแล้ว เกษตรกรได้กระจายผลผลิตทางการเกษตรคือ มีการปลูกข้าวพร้อม ๆ กับการปลูกพืชไร่และพืชผักผลไม้กันอย่างอื่นควบคู่กันด้วย) ทั้งนี้เพื่อลดความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านผลผลิตและราคาของการทำนาตลอดจนมีรายได้เพิ่มสูงขึ้นจากการปลูกพืชยืนต้นที่มีมูลค่าเพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง เช่น ไม้ยืนต้น พืชผักและผลไม้ของตนเอง (ดังกรณีของหมู่บ้านในเขตจังหวัดราชบุรี เป็นต้น) ลักษณะการผลิตที่เน้นความมั่นคงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของเกษตรกรจะเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลแน่นอน แม้ว่าจะมีผลผลิตต่อไร่ต่ำ เช่น พันธุ์ข้าวพื้นเมืองนั่นเอง มากกว่าที่จะหันไปเน้นปลูกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงแต่มีความเสี่ยงในเรื่องราคาและความผันผวนของตลาดและรายได้ ตลอดจนต้นทุนที่เพิ่มสูงขึ้นเนื่องมาจากการทำนามากกว่า 1 ครั้งต่อปี ตลอดจนการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืชที่เพิ่มขึ้น และค่าแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้นเนื่องจากใช้แรงงานจ้างเพิ่มขึ้นนั่นเอง ลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาคือ เกษตรกรรายย่อยใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต (และใช้ทุนน้อย) ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ กระจายความเสี่ยงโดยการทำกิจกรรมทางการเกษตรหลายอย่างพร้อมกัน เน้นการผลิตที่ให้ผลผลิตต่อไร่ที่แน่นอน (แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ) จึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1980 ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจชุมชนได้ถูกผนวกเข้าไปสู่เศรษฐกิจตลาดหรือเศรษฐกิจทุนนิยมเป็นไปอย่างเชื่องช้า

การปฏิวัติเขียวนำมาซึ่งระดับรายได้ของชุมชนสูงขึ้นเพราะมีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง และสนับสนุนการใช้ปุ๋ยเคมี เครื่องจักรกลทางการเกษตร ตลอดจนมีผลเปลี่ยนแปลงต่อการจ้างงานคือใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้น เมื่อรายได้สูงขึ้นซึ่งหมายถึง ตลาดของหมู่บ้านเริ่มขยายตัว และเกิดอุตสาหกรรมและการบริการหมู่บ้านมากขึ้นทั้งเพื่อสนองตอบการผลิตที่ขยายตัว และการ

บริโภคที่เพิ่มขึ้นของเกษตรกร อย่างไรก็ตามการขยายตัวของอุตสาหกรรมและบริการในแต่ละหมู่บ้านก็แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับอำนาจซื้อ ขนาดของประชากร สภาพภูมิศาสตร์ การคมนาคม และปัจจัยอื่น ๆ

ที่จังหวัดสุพรรณบุรี การขยายตัวของอุตสาหกรรมและบริการในหมู่บ้านยังอยู่ในขอบเขตจำกัด อาจจะเป็นเพราะว่าลักษณะโครงสร้างการผลิตของหมู่บ้านเป็นลักษณะของเกษตรกร “รายย่อย” ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ใช้ทุนและที่ดินน้อย ประกอบกับในบางพื้นที่ยังขาดถนนติดต่อกับหมู่บ้าน หรือในบางกรณีสภาพของถนนใช้การไม่ได้ในฤดูฝน จึงส่งผลให้ขนาดของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับตลาดจึงไม่ได้ขยายตัวมากนัก (ตารางภาคผนวก 3.10A) ประเภทของอุตสาหกรรมและบริการในกิ่งอำเภอด่านช้าง อำเภอศรีประจันต์ และอำเภอเดิมบางนางบวช ในปี ค.ศ.1981 ซึ่งแสดงว่าในหลายหมู่บ้านระดับของกิจกรรมของอุตสาหกรรมยังต่ำมาก เช่น ตำบลองค์พระ ท้ายขมิ้น ด่านช้าง และยังไม่มียานจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร ร้านจำหน่ายไม้ และเครื่องก่อสร้าง โกดัง และยุ้งฉาง ตลอดจนโรงสีข้าวขนาดกลาง การอุตสาหกรรมและบริการในหมู่บ้านที่เป็นหลักของหมู่บ้านในกิ่งอำเภอด่านช้าง คือ ร้านขายของชำขนาดเล็ก(ตารางภาคผนวก 3.10A)

หมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์ก็ยังไม่มียานจำหน่ายขนาดกลาง เช่น ตำบล ดอนปรุ บ้านกร่าง วังยาง มดแดง และบางงาม ในขณะที่บริการรถแทรกเตอร์ให้เช่าทั้งอำเภอมีอยู่เพียง 24 คันเท่านั้น ส่วนที่หมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวชมีรถแทรกเตอร์ให้เช่าเพียง 33 คันเท่านั้น (ตารางภาคผนวก 3.10A) ตัวเลขดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงระดับกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องกับการขยายตัวของรายได้ของเกษตรกร คืออุตสาหกรรมและบริการในหมู่บ้านมีขอบเขตจำกัด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง รายได้ในหมู่บ้านไม่ได้เพิ่มขึ้นมากกว่าที่ควรจะเป็น จึงมีผลให้การเชื่อมโยงไปสู่อุปสงค์ในสินค้าอุตสาหกรรมและบริการมีอยู่ในระดับต่ำนั่นเองตัวเลขของการใช้ยานพาหนะก็แสดงถึงระดับการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อการตลาดมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ดังจะเห็นว่าหมู่บ้านในกิ่งอำเภอด่านช้างมีรถบรรทุกขนาดใหญ่เพียง 77 คัน รถบรรทุกขนาดเล็กเท่ากับ 186 คัน หมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวชมีเพียง 85 คัน รถบรรทุกเล็กเท่ากับ 144 คัน และหมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์มีเพียง 92 คัน และรถบรรทุกเล็กเท่ากับ 217 คัน เท่านั้น (ตารางที่ 3.8) ในปี ค.ศ.1981 ประชากรของหมู่บ้านของทั้ง 3 อำเภอ (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) มีเท่ากับ 128,510 คน ด้วยเหตุที่รถบรรทุกมีจำนวนน้อยและผู้ที่มีรถบรรทุกมักจะเป็นชาวนาผู้มีฐานะดีบางคนเท่านั้น การจำหน่ายผลผลิตของหมู่บ้านจึงรอรับให้พ่อค้าจากที่อื่นมาซื้อ ซึ่งมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 75-80 ในขณะที่ประมาณไม่เกินร้อยละ 10-15 ของผลผลิตเกษตรกรได้นำผลผลิตไปขายที่ตลาดในหมู่บ้านเอง (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) เพราะไม่คุ้มที่จะนำผลผลิตไปขายที่อำเภอหรือตลาดในตัวเมืองด้วยตนเองเนื่องจากค่าขนส่งในการจ้างรถไม่คุ้มกัน ดังนั้นหากพ่อค้าคนกลางใช้รถตระเวนซื้อของในหมู่บ้าน เกษตรกรก็น่ายินดีที่จะขาย เพราะสามารถขายได้ปริมาณมาก และลดต้นทุนค่าขนส่งลง

ไปได้บ้าง อย่างไรก็ตามตัวเลขจากตารางที่ 3.8 แสดงว่า น่าจะมีชาวนาชาวไร่ที่มีฐานะดีเกิดขึ้นในหมู่บ้านจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของการมีรายได้เพื่อซื้อหารถยนต์ที่นั่งส่วนบุคคล เพราะราคาของรถยนต์น่าจะสูงมากเมื่อเทียบกับรายได้ในปี ค.ศ.1981 เพราะเกษตรกรในหมู่บ้านกิ่งอำเภอด่านช้างมีรถยนต์ส่วนบุคคล 138 คัน ในอำเภอเดิมบางนางบวชมีอยู่ 205 คัน และอำเภอศรีประจันต์มี 218 คัน ตามลำดับ (ตารางที่ 3.8) ระดับการมีรถยนต์คือรถบรรทุกก่อนข้างจะน้อยเมื่อเทียบกับประชากรของหมู่บ้านแสดงถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อการตลาดขายตัวน้อยกว่าที่ควรจะเป็น เกษตรกรจึงต้องอาศัยพ่อค้าคนกลางจากภายนอกหมู่บ้าน และเกษตรกรส่วนใหญ่จึงมีเพียงรถจักรยานยนต์เท่านั้น ในปี ค.ศ.1981 (รถจักรยานยนต์ของหมู่บ้านทั้ง 3 อำเภอรวมกันเท่ากับ 8,517 คัน โดยหมู่บ้านในอำเภอศรีประจันต์มีเท่ากับ 3,907 คัน เดิมบางนางบวช 2,501 คัน และกิ่งอำเภอด่านช้างมีเท่ากับ 2,109 คัน ตามลำดับ)

ตารางที่ 3.8 ปริมาณพาหนะที่ใช้ในการติดต่อคมนาคมของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี

ค.ศ.1981

ประเภทพาหนะ	กิ่งอำเภอด่านช้าง	เดิมบางนางบวช	ศรีประจันต์
รถยนต์ส่วนตัว	138	205	218
รถจักรยานยนต์	2,109	2,501	3,907
รถยนต์บรรทุกขนาดใหญ่	77	85	92
รถบรรทุกเล็ก	186	144	217
รถโดยสารเล็ก	14	32	109
เกวียน	36	30	-

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

จากตัวเลขในตารางที่ 3.8 เราไม่ทราบถึงระบบขนส่งเชื่อมระหว่างหมู่บ้านและหมู่บ้าน และหมู่บ้านเชื่อมต่อกับอำเภอและเมืองว่าเป็นอย่างไร แต่จำนวนรถโดยสารเล็ก (ตารางที่ 3.8) ไม่น่าจะมีพอเพียงกับความต้องการเดินทางและติดต่อของหมู่บ้าน ระดับกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อการตลาดของหมู่บ้านที่ต่ำและระบบการขนส่งที่ไม่ครอบคลุมกับตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็น จึงมีผลให้ไม่มีกิจกรรมบริการเหล่านี้ในหมู่บ้านเลยคือ ร้านขายยา ร้านเฟอร์นิเจอร์ ร้านซ่อมรถยนต์ ปั่นน้ำมัน ร้านซ่อมรถจักรยาน ร้านซ่อมโลหะ ร้านตัดเสื้อผ้า (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

แม้ว่าหมู่บ้านส่วนใหญ่ในจังหวัดชัยนาทจะได้รับผลกระทบของการปฏิวัติเขียวค่อนข้างมากเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี เพราะเป็นที่ราบลุ่มและมีระบบชลประทานที่ดีกว่า ตลอดจนในหลายหมู่บ้านอยู่ในการจัดรูปที่ดิน นอกจากนี้ยังได้มีการพัฒนาเครือข่ายในการคมนาคมขนส่ง ทำให้การติดต่อสื่อสารเป็นไปอย่างกว้างขวาง และก่อให้เกิดการ

เปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการทำนา ความแตกต่างระหว่างชนชั้นและทรัพย์สินของหมู่บ้าน ซึ่งมีผลให้ต่อการไม่ยอมของการคงอยู่ของชุมชน ซึ่งเป็นการสร้างแรงกดดันต่อการอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่เมือง เพื่อลดสัดส่วนของประชากรในภาคเกษตรลง ในขณะที่เส้นทางการ “ปฏิวัติเขียว” ของไทย ในภาคกลาง คือ การสร้างฟาร์มขนาดเล็กและมีผลให้การใช้เครื่องจักรเป็นไปอย่างช้า ๆ และการปฏิวัติเขียวยังคงรักษาชาวนายย่อยและอยู่ร่วมกับเจ้าที่ดิน ตลอดจนทำการเกษตรควบคู่กับงานนอกภาคเกษตรไปด้วยกัน ซึ่งมีผลต่อการดึงดูดประชากรให้อยู่อาศัยในหมู่บ้านมานั้นนาน ดังจะเห็นว่า สัดส่วนของประชากรของหมู่บ้านในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ยังคงอยู่ในระดับสูงถึงกว่าร้อยละ 80 ในช่วงปลายกลางทศวรรษ 1970

เมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดสุพรรณบุรี หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท แม้ว่าจะมีระบบชลประทานที่ดีกว่า ตลอดจนในหลายหมู่บ้านอยู่ในโครงการจัดรูปที่ดิน นอกจากนี้ยังได้มีการพัฒนาเครือข่ายในการคมนาคมขนส่งทำให้การติดต่อสื่อสารเป็นไปอย่างกว้างขวาง และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเทคโนโลยีทางการเกษตร แต่ทว่าผลเชื่อมโยงที่มีต่ออุตสาหกรรมและการบริการทั้งการผลิตและจำหน่ายรวมทั้งซ่อมเครื่องมือและอุปกรณ์เหล่านี้ยังอยู่ในขอบเขตที่จำกัด ในปี ค.ศ.1981 หมู่บ้านที่มีร้านจำหน่ายอุปกรณ์ในการเกษตรเท่ากับ 20 แห่ง (และในจำนวนนี้ถึง 10 แห่งอยู่ที่หมู่บ้านในอำเภอมโนรมย์) ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้างมีอยู่ 2 แห่ง เครื่องจักรกลอื่น ๆ ให้เช่า 3 คัน รถไถให้เช่า 31 คัน (ตารางภาคผนวก 3.11A) อย่างไรก็ตามในบางหมู่บ้านได้มีตัวแทนขยายตัวในอุตสาหกรรมและบริการให้เช่าเครื่องจักรกลทางการเกษตรค่อนข้างมาก เช่น รถแทรกเตอร์ให้เช่าและเครื่องนวดข้าวให้เช่า เป็นต้น หมู่บ้านในเขตอำเภอเมืองชัยนาท มีร้านรถแทรกเตอร์ให้เช่าถึงจำนวน 21 ร้าน และเครื่องนวดข้าวเท่ากับ 21 เครื่อง การขยายตัวของรายได้และตลาดในชนบทได้มีผลให้ร้านค้าและร้านบริการต่าง ๆ ได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นด้วย ซึ่งจำนวนร้านค้าและบริการเหล่านี้จะมีมากเพียงใดย่อมขึ้นอยู่กับขนาดของรายได้ของหมู่บ้านและตำบลเหล่านั้น นอกจากนี้ยังมีร้านซ่อมเครื่องยนต์ (เช่นที่หมู่บ้านในตำบลในเมือง อำเภอเมือง 17 แห่ง ตำบลหาดอาษา อำเภอสรรพยา 2 แห่ง) เครื่องขยายเสียงให้เช่า (หมู่บ้านในตำบลห้วยกรดในอำเภอสรรคบุรี 2 แห่ง) ร้านซ่อมรถยนต์ (หมู่บ้านหนองขุ่น อำเภอวัดสิงห์ 2 แห่ง) เป็นต้น ประเภทธุรกิจที่ขยายตัวมากเนื่องจากการเพิ่มขึ้นของรายได้ของเกษตรกรคือ ร้านขายของชำเล็ก และนางข้าว ตลอดจนโรงสีข้าวทั้งขนาดเล็ก กลาง และใหญ่ ในปี ค.ศ.1981 ร้านขายของชำมีทั้งสิ้น 731 แห่ง (หมู่บ้านในอำเภอเมือง 72 แห่ง มโนรมย์ 123 แห่ง วัดสิงห์ 69 แห่ง สรรคบุรี 228 แห่ง สรรพยา 69 แห่ง หันดา 170 แห่ง) โรงสีขนาดเล็กมีทั้งสิ้น 44 โรง ขนาดกลางมีทั้งสิ้น 42 โรง ขนาดใหญ่มีทั้งสิ้น 12 โรง และกระจายอยู่ตามหมู่บ้านแทบทุกตำบลในจังหวัดชัยนาท (ตารางภาคผนวก 3.11A) การขยายตัวของรายได้ย่อมมีผลต่อการขยายตัวทางการค้าและบริการอื่น ๆ ตามมาด้วย โดยเฉพาะภายหลังจากการมีไฟฟ้าทุกแห่งทำให้กิจการจำหน่ายอุปกรณ์ไฟฟ้าเพื่อให้ความสะดวกสบายและความบันเทิง

เช่น พัดลม ตู้เย็น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า รวมถึงสินค้าที่แสดงถึงฐานะ เช่น เครื่องเล่นสเตอริโอ และโทรทัศน์สีขยายตัวอย่างรวดเร็ว การขยายตัวของการซื้อสินค้าดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของระบบสินเชื่อทั้งสินค้านี้และสินค้านี้ และสินค้าที่มีราคาแพงขึ้นไปด้วย เช่น จักรยานยนต์ เครื่องจักรกลในการทำนา รถบรรทุกเล็ก และรถยนต์นั่งส่วนตัว (Sumitr อ้างใน อภิชาติ 2539 : 100)

ดังนั้นการปฏิวัติเขียว แม้ว่าจะมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของเกษตรกรในภาคกลาง แต่ทว่าเกษตรกรต้องประสบกับภาวะรายจ่ายที่เพิ่มสูงขึ้น มีผลให้ต้องเป็นหนี้สิน และสถาบันการเงินทั้งในและนอกระบบมากยิ่งขึ้น งานสำรวจหมู่บ้านของกรมการพัฒนาชุมชนในปี ค.ศ.1977 พบว่า เกษตรกรของหมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี จำนวน 1,653 ครัวเรือน ได้กู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ 1,593 ครัวเรือน กู้เงินจากสหกรณ์ 395 ครัวเรือน กู้เงินจากนายทุนเงินกู้ 340 ครัวเรือน กู้เงินจากกลุ่มเกษตรกร 276 ครัวเรือน กู้เงินจากญาติพี่น้อง 68 ครัวเรือน กู้เงินจากเพื่อนและ 14 ครัวเรือน กู้เงินจากธนาคารกรุงไทย ในปี ค.ศ.1981 เกษตรกรของหมู่บ้านในอำเภอสองพี่น้อง จำนวน 1,414 ครัวเรือน กู้สหกรณ์ 1,306 ครัวเรือน กู้ ธกส. 801 ครัวเรือน กู้ธนาคารพาณิชย์ 68 ครัวเรือน กู้จากเพื่อน 51 ครัวเรือน กู้จากนายทุน และ 31 ครัวเรือนกู้จากพ่อค้าคนกลาง (กรมการพัฒนาชุมชน 2520) อัตราดอกเบี้ยกู้ยืมได้แตกต่างกันตามสภาพของแหล่งกู้ยืม หากเกษตรกรกู้จากนายทุนเงินกู้จะตกอยู่ประมาณร้อยละ 3-5 ต่อเดือน กู้เงินจากญาติพี่น้องก็อยู่ในอัตราร้อยละ 3-5 ต่อเดือนเช่นเดียวกัน ส่วนกู้ธนาคารพาณิชย์ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์อยู่ในอัตราร้อยละ 1-3 ต่อเดือน (กรมการพัฒนาชุมชน 2524) ผลจากการขยายตัวของการเพิ่มขึ้นของเงินกู้จึงมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทภาคกลางที่มีผลต่อการเกิดขึ้นของนายทุนเงินกู้และความแตกต่างระหว่างชนชั้นในชนบทมากขึ้นเรื่อย ๆ

การปฏิวัติเขียวมีเพียงแต่เพิ่มผลผลิตภาพการผลิตในภาคเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลาง หากแต่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพการใช้แรงงานและมีผลต่อดันทุนหรือค่าจ้างของแรงงาน และการปรับตัวของชุมชนต่อการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีการเกษตร

การใช้เครื่องจักรกลในการเกษตร ปุ๋ยเคมี และข้าวพันธุ์ที่ไม่ไวแสง เพื่อสนองตอบกับการปลูกข้าว 2 ครั้ง ได้มีผลต่อการประหยัดกำลังแรงงานในการทำนาเป็นอันมาก เพราะแรงงานไม่ต้องเสียเวลาไปกับการเตรียมดิน ถางหญ้า และงานใช้แรงงานอื่น ๆ ในไร่นา ในขณะที่เดียวกันผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจึงมีผลต่อความต้องการแรงงานที่เพิ่มขึ้น ซึ่งมีผลให้แรงงานชนบทในหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง โดยเฉพาะในเขตชลประทานหรือหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ได้หันมาใช้ “แรงงานรับจ้าง” ในการทำนามากยิ่งขึ้น เพื่อทดแทนการขาดแคลนแรงงานในครัวเรือน เพราะกิจการการผลิตได้เพิ่มขึ้นนั่นเอง

งานศึกษาของ Sumitr (1981) พบว่า แรงงานที่รับจ้างในการทำนาส่วนใหญ่ในจังหวัดสิงห์บุรีและชัยนาทจะมาจากในหมู่บ้านหรือตำบลนั่นเอง หรือมีการเคลื่อนย้ายและหมุนเวียนต่าง

ตำบลเท่านั้น (ชาวนาที่ยากจนจะออกไปรับจ้างทำไร่) ความต้องการแรงงานรับจ้างมากขึ้นมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของอัตราค่าจ้างในการทำนา อัตราค่าจ้างที่เป็นตัวเงินและที่แท้จริงได้เพิ่มขึ้น ในช่วงปี ค.ศ.1965-1984 นาย Usher พบว่า ในปี ค.ศ.1965 อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าวของหมู่บ้านใน จังหวัดชัยนาทเท่ากับ 7-10 บาทต่อวัน ไกล่ลพบุรีเท่ากับ 8-10 บาทต่อวัน ที่มินบุรีเท่ากับ 10-12 บาทต่อวัน ที่กบินทร์บุรีเท่ากับ 5-7 บาทต่อวัน และที่ฉะเชิงเทรา (บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา) เท่ากับ 20 บาทต่อวัน (Usher 1965 : 2-3) อัตราค่าจ้างเพิ่มขึ้นในอัตราที่สูงโดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1975 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอัตราค่าจ้างในเขตชลประทานลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1975 เท่ากับ 18 บาท ในฤดูแล้งและเท่ากับ 45 บาทในฤดูเพาะปลูก ค่าจ้างในปี ค.ศ.1976 อยู่ระหว่าง 15-30 บาท ในฤดูแล้ง และ 30-40 บาท ในฤดูเพาะปลูก (เบอร์ทรานด์ 2525 อ้างใน ศิริธ 2525 : 227) ในปี ค.ศ.1980/81 ค่าจ้างทำนาในหมู่บ้านจังหวัดชัยนาทและสิงห์บุรีจะตกวันละ 60 บาท ซึ่งสูงกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำที่รัฐกำหนดไว้ในขณะนั้นวันละ 45 ไร่ (Sumitr อ้างในอภิชัย 2539 : 91) อัตราค่าจ้างในการทำนาที่เพิ่มสูงขึ้น นอกจากจะมีผลจากทางด้านความต้องการแรงงานที่เพิ่มขึ้นแล้ว ยังมีผลมาจากการใช้เครื่องจักรกลเพิ่มขึ้น เพราะเครื่องจักรกลซึ่งทำงานร่วมกับแรงงานส่งผลให้ผลผลิตการผลิดของแรงงานเพิ่มขึ้น (labor productivity) ส่งผลให้อัตราค่าจ้างจึงเพิ่มสูงขึ้น ด้วย

การเพิ่มขึ้นของอัตราค่าจ้างได้ส่งผลต่อการปรับตัวของการใช้เทคนิคทางการผลิตของหมู่บ้าน โดยใช้เทคนิคที่ใช้แรงงานน้อยลง (less labor intensive technique) ในการทำนา ทั้งนี้เพื่อลดต้นทุนการผลิตจากค่าแรงที่เพิ่มสูงขึ้น ชาวนาได้หันมาเลือกเทคนิคการทำนาแบบนาหว่าน (broadcasting) ทดแทนเทคนิคการทำนาแบบนาดำ (transplanting) มากยิ่งขึ้น เพราะนาหว่านจะประหยัดแรงงานในการทำนามากกว่านาดำ ประมาณว่านาดำนั้นจำเป็นต้องใช้แรงงานในการทำนามากกว่านาหว่านสูงถึงร้อยละ 40 ในช่วงปี ค.ศ.1970-1971 การทำนาดำต้องใช้แรงงานประมาณ 137 ชั่วโมง ขณะที่นาหว่านต้องการเพียง 97 ชั่วโมง เท่านั้น (Small 1972 อ้างในเบอร์ทรานด์ 2525 : 254) ทั้งนี้เพราะในกรณีของนาดำ การเตรียมดินกล้าจำเป็นต้องใช้แรงงานมาก และด้วยเหตุที่การทำนาดำใช้แรงงานมาก มีผลให้ต้นทุนการทำนาได้เพิ่มสูงขึ้นมีผลให้ชาวนาต้องลดต้นทุนลงโดยการใช้แรงงานน้อยลงหรือหันมาทำนาหว่านมากขึ้น การทำนาดำในภาคกลางได้ลดลงจากร้อยละ 67 เป็นร้อยละ 61 ในช่วงปี ค.ศ.1970-1973 (Bertrand 1980) การทำนาหว่านได้เพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะในพื้นที่ ๆ มีการขาดแคลนแรงงาน หรือเป็นพื้นที่ ๆ แรงงานหายากเช่นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา งานศึกษาชิ้นหนึ่งในจังหวัดฉะเชิงเทราในปี ค.ศ.1976 ชี้ให้เห็นว่า “ชาวนาทัวไปยอมรับว่าการที่ทำนาหว่านก็เพราะแรงงานหายากและค่าจ้างสูง โอกาสการทำงานนอกสาขาการเกษตรกรรมมีมากในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ในพื้นที่ดังกล่าวมีแรงงานขนาดใหญ่และเล็กประมาณ 500 แห่ง เช่น โรงสี แป้ง โรงงานแทรกเตอร์และเครื่องจักรกล จังหวัดใกล้เคียงทางชายฝั่งทะเลตะวันออก เช่น ชลบุรี

ระยอง จันทบุรี ก็เป็นเขตที่ดึงแรงงานไปจากจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดทั้งสามนี้มีโรงแปง โรงหีบ น้ำตาล และโรงงานมันสำปะหลังมาก นอกจากนี้ กรุงเทพฯ และสมุทรปราการก็เป็นเขตที่ต้องการแรงงานที่ไร้ฝีมือมากด้วย สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดปัญหาดังกล่าวในจังหวัดฉะเชิงเทรา” (Tipaporn อ้างใน เบอร์เบอร์ทรานด์ 2525 : 255)

แม้ว่า “การปฏิวัติเขียว” จะนำมาซึ่งการเพิ่มขึ้นของรายได้และความมั่นคงทางทรัพย์สิน เช่น การครอบครองเครื่องมือการผลิต เครื่องจักรกล รถบรรทุก การเพิ่มขึ้นการครอบครองที่ดิน ตลอดจนการเจริญเติบโตของตลาดและธุรกิจหมู่บ้านและก่อให้เกิดอาชีพใหม่ ๆ ในหมู่บ้าน แต่ทว่าการปฏิวัติเขียวก็มีผลบต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “เกษตรกร” ผู้ไม่เข้าใจและควบคุมการใช้เทคโนโลยีได้ เช่น ไม่สามารถควบคุมระบบน้ำตลอดจนใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงและสารเคมีมากเกินไป ย่อมมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของต้นทุน และรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นและก็มีผลต่อการเพิ่มเป็นหนี้สินและล้มละลายในที่สุด (อภิรัช 2539 : 62) นอกจากนี้สำหรับเกษตรกรผู้มีทุนรอนน้อยและขนาดฟาร์มเล็ก ย่อมไม่สามารถที่จะแบกรับรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นได้ เนื่องจากการปฏิวัติเขียวได้ส่งผลให้ต้นทุนการทํานาที่เพิ่มขึ้น และผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจากการทํานา 2 ครั้ง โดยรวมทั้งประเทศกดดันไม่ให้ราคาข้าวเพิ่มสูงมากกว่าที่ควรจะเป็น เกษตรกรเหล่านี้จะถูกผลกระทบเป็นอันมาก เนื่องจากขาด “ทุน” และ “ที่ดิน” เพื่อการประกอบการ จึงต้องกลายเป็นเกษตรกรไร้ที่ดินทำกิน และแรงงานรับจ้างในที่สุด ทั้งเป็นแรงงานรับจ้างในไร่นาของผู้อื่นหรือรับจ้างทำไร่ รวมทั้งโรงงานอุตสาหกรรมทั้งภายในจังหวัดหรือจังหวัดใกล้เคียง ตลอดจนทำงานในกรุงเทพฯ

นอกจากนี้ “การปฏิวัติเขียว” ได้ส่งผลต่อความแตกต่างทางชนชั้นในหมู่บ้านมากขึ้นเนื่องจากจะเกิดเป็นกลุ่มนายทุน พ่อค้าเงินกู้ พ่อค้าเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มคนเหล่านี้คือกลุ่มคนที่สามารถควบคุมและประโยชน์จากเทคโนโลยี และเครื่องจักรกลในการผลิตของตนเองได้ งานศึกษาในหลายหมู่บ้านทั้งนักวิชาการชาวไทยและตะวันตกพบว่า ชาวนาที่สามารถผลักดันตัวเองมาเป็น “นายทุน” ของหมู่บ้านมักจะเป็นผู้ที่รู้ “โอกาส” สนองตอบของตลาด โดยการลงทุนในการทำนา เช่น ลงทุนซื้อและเช่าแทรกเตอร์และรถบรรทุก ตัดถนนเข้าผ่านที่นาของตนเอง ตลอดจนการขุดคลองคูไส้ไก่เพื่อเชื่อมกับที่นาเป็นของตนเอง ขยายขนาดที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูก ตลอดจนจ้างแรงงานในการทำนามากขึ้น ชาวนารวยเหล่านี้บางคนเปลี่ยนจากที่เคยปลูกข้าวนาหว่านมาเป็นนาดำ เช่น ชาวนาที่อยู่ใกล้เขตชลประทาน ทำให้สามารถปรับระดับน้ำได้สม่ำเสมอ การเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิตได้ขยายกว้างขวางออกไปมากขึ้น และชาวนาเหล่านี้เริ่มมีเงินสะสมพอที่จะลงทุนในการปรับที่ดินและเตรียมดินในฤดูเพาะปลูก (ผาสุก 2542 : 65) ส่วนชาวนารายย่อยที่ขาดแคลนเงินทุนและมีที่ดินขนาดเล็ก มักจะประสบกับปัญหา “ขาดทุน” เนื่องจากรายจ่ายของปัจจัยการผลิตสูงขึ้นเมื่อเทียบกับการเพิ่มของราคาข้าวทำให้ต้องประสบกับภาวะหนี้สินและล้มละลาย อัตราการสูญเสียที่ดินเพิ่มสูงขึ้น ในปี ค.ศ.1969 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์การเกษตรได้สรุปว่า 1 ใน

5 ของผู้เช่านาภาคกลางสูญเสียที่ดินของตนไปจากการติดหนี้ และการหลุดจำนองในรุ่นพ่อแม่ของตน งานศึกษาของ Amyot (1976) ของหมู่บ้านในจังหวัดอยุธยาพบว่าอัตราการสูญเสียที่ดินสูงถึงร้อยละ 30-50 และในการศึกษาของ Jacques Amyot (1976) ได้สรุปปรากฏการณ์ดังกล่าวว่า “ดูเหมือนว่าจะมีกฎตายตัวในสังคมเกษตรในย่านนี้เกี่ยวกับขนาดเล็กที่สุดของเนื้อที่นาที่จะทำให้หากำไรได้คือประมาณ 15 ไร่ ถ้าว่ามีที่นาเล็กกว่านี้จะไม่สามารถหาเลี้ยงชีพเป็นชาวนาเต็มตัวได้โดยไม่เช่านาเพิ่ม กรณีที่ไม่สามารถหาที่นาเพิ่มได้ ถ้าเป็นเจ้าของนาเองก็จะขาย หรือให้คนอื่นเช่าไป หรือถ้าเป็นผู้เช่านา ก็จะต้องเลิกทำนา ไม่ว่าจะในกรณีใดก็ตามชาวนาที่มีที่นาลน้อยจะต้องขายหรือให้คนอื่นเช่าไปทำ” (อ้างใน ผาสุก 2542 : 63) ในประเด็นเกี่ยวกับเรื่องความแตกต่างของรายได้ตลอดจนการแตกตัวทางชนชั้นในหมู่บ้านเนื่องจากการปฏิบัติเชิงวิเศษ จะได้พิจารณาในบทหน้า

บทสรุป : การปฏิบัติเชิงวิเศษต่อชุมชนหมู่บ้านก่อนกลางทศวรรษ 1980

จวบจนกลางทศวรรษ 1980 แม้ว่าพัฒนาการของการปฏิบัติเชิงวิเศษในการผลิตข้าวของที่ราบภาคกลางจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในแง่ของการเพิ่มขึ้นของผลผลิตเพื่อขาย การเจริญเติบโตของตลาด การใช้เครื่องจักรกลและปุ๋ยเคมี การเปลี่ยนแปลงของการใช้แรงงานจากแรงงานในครัวเรือนมาสู่แรงงานรับจ้าง การเพิ่มขึ้นของความมั่นคงของชาวนาบางกลุ่มและความถดถอยของเกษตรกร “รายย่อย” ที่มีทุนรอนและที่ดินอันจำกัด ซึ่งมีผลการสูญเสียที่ดิน และมีผลต่อกำหนดแรงงานรับจ้างทั้งในและนอกหมู่บ้าน แต่ทว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังมีผลค่อนข้างจำกัดและเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ โดยที่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมิได้มีผลต่อการทำลายวิถีชีวิตและการผลิตแบบชุมชนลงไป กล่าวคือ ในหลายหมู่บ้านในเขตชลประทาน เกษตรกรยังไม่ได้ใช้พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวแสง และพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง (HYV_s) ทั้งหมด เช่น พันธุ์ข้าว กข. ชนิดต่าง ๆ หากแต่ยังได้ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่มีผลผลิตต่อไร่ต่ำ พันธุ์ข้าวพื้นเมือง อาทิเช่น ขาวตาแห้ง ข้าวก้อนแก้ว ข้าวขาวพวง ข้าวไร่ ข้าวนางมา ได้มีใช้กันอย่างแพร่หลาย ลักษณะดังกล่าวได้สะท้อนถึง เกษตรกรไทยได้เลือกสรรการใช้พันธุ์ข้าวแบบให้ผลผลิตสูงควบคู่ไปกับพันธุ์ข้าวไทยหรือพันธุ์พื้นเมืองที่เหมาะสมแก่ท้องที่แต่ละแห่ง และเหตุที่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองยังคงได้รับความนิยมอยู่ในบางพื้นที่ เนื่องจากว่าเกษตรกรได้ผลิตขึ้นมาเองตามความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่มาเนิ่นนาน และมีการพัฒนาสายพันธุ์ใหม่อยู่อย่างต่อเนื่องและมีการแจกจ่ายสายพันธุ์ให้แก่ญาติพี่น้องเพื่อนฝูงตามแบบฉบับของวัฒนธรรมที่เอื้อเพื่อเผ่าเผ่าของคนในหมู่บ้าน (สุธรรม 2537 : 159) ด้วยเหตุที่สายพันธุ์พื้นเมืองให้ผลผลิตข้าวค่อนข้างต่ำ ผลผลิตข้าวต่อไร่ในที่ราบลุ่มภาคกลางเมื่อเทียบกับนาประเทศจึงอยู่ในระดับต่ำมาก เทคโนโลยีการผลิตของหมู่บ้านยังใช้เทคโนโลยีแบบดั้งเดิม ยังปรากฏว่ามีการใช้แรงงานวัวควายเป็นจำนวนมากในหลายหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี และชัยนาท ในขณะที่เครื่องจักรกลทางการเกษตรในบางพื้นที่ยังถูกใช้อย่างจำกัด เช่น รถแทรกเตอร์ 4

ล้อ และเครื่องนวดข้าว เป็นต้น เหตุที่ระดับการใช้เครื่องจักรกลอยู่ในระดับต่ำเพราะเกษตรกรสามารถอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้าน ทั้งการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือรับจ้างเมื่อต้องการทำนา ประกอบกับเทคโนโลยีทางการเกษตรในระยะเริ่มแรกมีราคาแพงและไม่เหมาะกับสภาพของพื้นที่ ในขณะเดียวกันการปฏิวัติเขียวมิได้ส่งผลต่อการกระจุกตัวของการถือครองที่ดินขนาดใหญ่ (larger farm units) ในปี ค.ศ.1985 การถือครองที่ดินในภาคกลางยังคงเป็นขนาดเล็กและค่าเฉลี่ยประมาณ 28 ไร่ต่อครัวเรือน และเกษตรกรรายย่อยเป็นแรงงานที่สำคัญในการขับเคลื่อนในการผลิต ในขณะที่ประสิทธิภาพ “การปฏิวัติเขียว” ในยุโรปในช่วงกลางศตวรรษที่ 20 ส่งผลและสนับสนุนให้เกิดการถือครองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกขนาดใหญ่ ตลอดจนสนับสนุนให้เกิดกระบวนการใช้เครื่องจักรมากขึ้นในการเกษตร (mechanization in farming) ตลอดจนประชากรในชนบทเป็นนายทุนชาวนาและจ้างแรงงาน (wage laborers) ในไร่นาในฟาร์มที่ใช้เครื่องจักรอย่างเข้มข้น (highly capital intensive farming) ซึ่งมีผลต่อความอ่อนแอของสมาชิกในชุมชนหมู่บ้านและมีความแตกต่างระหว่างชนชั้นและทรัพย์สินของหมู่บ้าน ซึ่งมีผลให้ต่อการไม่ยอมของการคงอยู่ของชุมชน ซึ่งเป็นการสร้างแรงกดดันต่อการอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่เมือง เพื่อลดสัดส่วนของประชากรในภาคเกษตรลง ในขณะที่เส้นทางการ “ปฏิวัติเขียว” ของไทยในภาคกลาง คือ การสร้างฟาร์มขนาดเล็กและมีผลให้การใช้เครื่องจักรเป็นไปอย่างช้า ๆ และการปฏิวัติเขียวยังคงรักษาวานารายย่อยและอยู่ร่วมกับเจ้าที่ดิน ตลอดจนทำการเกษตรควบคู่กับงานนอกภาคเกษตรไปด้วยกัน ซึ่งมีผลต่อการดึงดูดประชากรให้อยู่อาศัยในหมู่บ้านมานานาน ดังจะเห็นว่า สัดส่วนของประชากรของหมู่บ้านในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ยังคงอยู่ในระดับสูงถึงประมาณร้อยละ 90 ในช่วงก่อนกลางทศวรรษ 1980 (ESCAP 1982)

การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรหลังปี ค.ศ.1985

นับแต่ประมาณกลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางได้นิยมใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร (ตลอดจนเครื่องทุ่นแรงอื่น ๆ) เป็นอันมาก (ตารางภาคผนวก 3.13A) แสดงถึง การขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรในทุกประเภท ในช่วงระยะเวลาเพียง 5 ปี คือในช่วง ค.ศ.1993-1998 การใช้รถไถเดินตามเพิ่มจาก 310,776 คัน ในปี ค.ศ.1993 เป็น 511,924 คัน ในปี ค.ศ.1998 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 12.9 ต่อปี รถแทรกเตอร์เพิ่มจาก 54,511 คัน ในปี ค.ศ.1993 เป็น 179,763 คัน ในปี ค.ศ.1998 หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 45.9 ต่อปี เครื่องสูบน้ำเพิ่มจาก 864,077 เครื่อง ในปี ค.ศ.1993 เป็น 1,677,600 เครื่อง หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 18.8 ต่อปี ในช่วงเวลาเดียวกัน เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรอื่น ๆ อาทิเช่น เครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืช (ทั้งชนิดใช้เครื่องยนต์และใช้แรงงานคน) ตลอดจนเครื่องนวดเมล็ดพืช (ยกเว้น รถไถเดินตาม 2 ล้อ) ก็มียอดการขยายตัวอยู่ในระดับสูงในช่วงเวลาเดียวกัน

การขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครื่องทุ่นแรงในการเกษตรได้แสดงถึง ขอบเขตของการปฏิบัติเขียว ได้มีขอบเขตกว้างขวางขึ้นมีเพียงแต่การเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร แต่ยังมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง การใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริม เป็นต้น การเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรย่อมมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนเป็นอันมาก โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ชลประทานที่มีการทำนาได้มากกว่า 2 ครั้งต่อปี การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชุมชน อาทิเช่น การเพิ่มขึ้นของการใช้เวลาในการทำนา ค่าใช้จ่ายในการซื้อปัจจัยการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น การลดน้อยลงของการใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานสัตว์ การเพิ่มขึ้นของแรงงานรับจ้างและเสื่อมถอยของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำนา การมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวน้อยลง ปัญหาหนี้สิน และการเพิ่มขึ้นของต้นทุนการผลิต ค่าเช่าที่ดิน และอื่น ๆ เป็นต้น

รองศาสตราจารย์งามพิศ สัตย์สงวน ได้ให้ความเห็นต่อการปฏิบัติเขียวและผลของการใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเพิ่มขึ้นได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอภาชี จังหวัดอยุธยา (ปลายทศวรรษ 1990) ไว้ดังนี้

“วัฒนธรรมข้าวในบ้านนา (นามสมมุติ - ผู้เขียน) มีลักษณะดังนี้เป็นการผลิตเพื่อการค้า ใช้น้ำชลประทาน ทั้งทำนาปีและนาปรัง เช่าที่ดิน เพื่อการเพาะปลูกข้าว จ้างแรงงานในการผลิตปลูกข้าว นาดีและนาห่วยปลูก แต่ข้าวเจ้าใช้พันธุ์ส่งเสริม ใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีสมัยใหม่ในทางการเกษตร ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ มีพิธีกรรมน้อยลง ไม่มียุ่งฉางเพื่อเก็บรักษาผลผลิตทางการเกษตร ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ มีพิธีกรรม (เกี่ยวกับข้าว - ผู้เขียน) น้อยลง ไม่มียุ่งฉางเพื่อเก็บรักษาผลผลิตทางการเกษตร ต้องพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญทางการเกษตร การทำนาเป็นเรื่องของปัจเจกชน ควบคุมการค้าข้าวไม่ได้ มีหนี้สินเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ มีระบบอุปถัมภ์ และชาวนามีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน สำหรับขั้นตอนการทำนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยที่ 2 (ปฏิบัติเขียว - ผู้เขียน) ว่ามีขั้นตอนลดลง ทั้งนี้เพราะพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาลดลงมากเหลือน้อยมาก ขณะที่ในอดีต ชาวนาจะทำพิธีกรรมเกือบทุกขั้นตอนการทำนา นอกจากนั้นยังพบว่าความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับการปลูกข้าวเปลี่ยนไปมากด้วย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับแม่โพสพ แม่พระธรณี เจ้านา เจ้าที่ และเจ้าทาง เป็นต้น” (งามพิศ 2541 : 31-32)

ในประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรต่อเศรษฐกิจชุมชนจะได้อธิบายถึงในส่วนหน้า

หากพิจารณาถึงจำนวนครุฑเรือนในหมู่บ้านที่ใช้รถแทรกเตอร์อันประกอบไปด้วยรถแทรกเตอร์ขนาดเล็กและขนาดใหญ่ จำนวนครุฑเรือนในหมู่บ้านภาคกลาง มีรถไถเป็นของตนเองเท่ากับ 259,760 ครุฑเรือน และจ้างรถไถเพื่อการเกษตรเท่ากับ 220,799 ครุฑเรือน ในปี ค.ศ.1992 และลดลงเล็กน้อยคือเท่ากับ 25,694 ครุฑเรือน และ 212,925 ครุฑเรือน ตามลำดับในปี ค.ศ.1999 ส่วนรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่มีครุฑเรือนในหมู่บ้านภาคกลางที่มีเป็นของตนเองเท่ากับ 33,462 ครุฑ

เรือน และจ้างรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ทำการเกษตรเท่ากับ 350,639 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 53,360 ครัวเรือน และ 411,209 ครัวเรือน ตามลำดับ ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 3.9)

หมู่บ้านในที่ราบภาคกลางอันประกอบไปด้วยจังหวัดชัยนาท อุดรธานี สิงห์บุรี ฉะเชิงเทรา นครปฐม และสุพรรณบุรี มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ ในภาคกลาง เช่น สัดส่วนการของครัวเรือนที่มีการใช้รถไถเล็กเป็นของตนเองสูงถึงประมาณร้อยละ 44.8 ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มเป็นร้อยละ 46.9 ในปี ค.ศ.1999 นอกจากนี้สัดส่วนของครัวเรือนในการจ้างรถไถขนาดเล็กเพื่อทำการเกษตรก็อยู่สูงถึงร้อยละ 21.8 ของครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางทั้งหมด ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 28.2 ในปี ค.ศ.1999 (ตารางภาคผนวก 3.13A) สัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางที่ใช้รถแทรกเตอร์ในภาคเกษตรอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางได้แสดงถึงลักษณะการผลิตของครัวเรือนมีลักษณะเป็นฟาร์มการค้ามากขึ้น เพราะมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรคือสินค้าทุนเข้าไปแทนที่แรงงานครัวเรือนและแรงงานสัตว์นั่นเอง ตัวเลขจากตารางข้างต้นยังแสดงถึงการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของตลาดเช่ารถแทรกเตอร์โดยเฉพาะ “รถไถใหญ่” หรือ “รถไถนา 4 ล้อ” ตลาดการเช่าเครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในทุกหมู่บ้าน เพราะสาเหตุหนึ่งคือ ราคาของรถไถนา 4 ล้อ ค่อนข้างแพงและเกษตรกรในหมู่บ้านไม่มีอำนาจซื้อ ประกอบกับกำไรจากการให้เช่ารถแทรกเตอร์มีระดับรายได้ค่อนข้างมาก จึงมีผลสำคัญต่อการลงทุนของผู้ประกอบการซึ่งอาจจะเป็น “เกษตรกร” หรือนายทุนเอง

ร้านค้าที่จำหน่ายปัจจัยการผลิตในหมู่บ้าน เช่น ร้านจำหน่ายปุ๋ย ยาฆ่าแมลงสารเคมี เครื่องพ่นยาและอุปกรณ์การเกษตรอื่น ๆ ก็มีการขยายตัวในอัตราสูงเช่นกัน (ตารางภาคผนวก 3.14A) ร้านค้าเหล่านี้มักจะอยู่ในหมู่บ้านที่ฐานทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี ตลอดจนเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่และมีการติดต่อคมนาคมสะดวกสบาย โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เขตตัวเมืองที่ผู้ประกอบการหาซื้อปัจจัยการผลิตมาจำหน่ายได้ง่าย จำนวนของร้านค้าที่จำหน่ายปัจจัยการผลิตในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มขึ้นจาก 925 แห่ง ในปี ค.ศ.1992 เป็น 2,525 แห่ง ในปี ค.ศ.1999 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยถึงร้อยละ 24.7 ต่อปี ในช่วง ค.ศ.1992-1999 หมู่บ้านใน 6 จังหวัดของที่ราบลุ่มภาคกลางมีอัตราการเพิ่มขึ้นสูงกว่าหมู่บ้านภาคกลางทั้งภาค คือเท่ากับร้อยละ 27.8 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1998 (ตารางที่ 3.9) (ยกเว้นหมู่บ้านจังหวัดสิงห์บุรีที่อัตราการเพิ่มขึ้นของร้านค้ามีเพียงเฉลี่ยร้อยละ 7.5 ต่อปี ในช่วงเวลาเดียวกัน) หมู่บ้านที่มีอัตราการขยายตัวของจำนวนร้านค้ามากที่สุดคือ หมู่บ้านในจังหวัดฉะเชิงเทรา เฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 44.1 ต่อปี รองลงไปได้แก่ หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี (ร้อยละ 34.5 ต่อปี) หมู่บ้านในจังหวัดอุดรธานี (ร้อยละ 30.5 ต่อปี) หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท (ร้อยละ 30 ต่อปี) และหมู่บ้านในจังหวัดนครปฐม (ร้อยละ 25.0 ต่อปี) (ตารางภาคผนวก 3.14A)

นอกจากเครื่องจักรกลทางการเกษตรและร้านค้าจำหน่ายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางจะขยายตัวอย่างรวดเร็วแล้ว รถปิคอัพและรถอีแต่นก็มีอัตราการขยายตัวอยู่ในระดับสูงเช่นกัน (ตารางที่ 3.9) รถปิคอัพและรถอีแต่นถือว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของกระบวนการใช้เครื่องจักรกล (mechanization) ที่ช่วยนำเกษตรกรและวัตถุดิบเข้าไปถึงไร่นาได้ง่าย โดยเฉพาะรถปิคอัพได้ช่วยบรรเทาทุกพิษผลทางการเกษตรที่มีน้ำหนักที่ละมาก ๆ (bulky products) และนำเสียได้ง่าย เช่น พืชผักและผลไม้ตลอดจนปลาและกุ้ง รถปิคอัพในหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (เมื่อเทียบกับรถอีแต่น) จำนวนรถปิคอัพในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มขึ้นจาก 160,794 คัน ในปี ค.ศ.1992 เป็น 360,823 คัน ในปี ค.ศ.1999 หรือเพิ่ม 2 เท่ากว่า ในระยะเวลาเพียง 7 ปี หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 17.8 ต่อปี (ตารางที่ 3.9) ส่วนรถอีแต่นเพิ่มขึ้นจาก 46,651 คัน ในปี ค.ศ.1992 เป็น 57,842 คัน ในปี ค.ศ.1999 หรือเพิ่มขึ้นเพียงร้อยละ 3.4 ต่อปีเท่านั้น (ตารางที่ 3.9) หมู่บ้านที่มีการใช้รถปิคอัพอย่างกว้างขวาง คือ หมู่บ้านในจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี และฉะเชิงเทรา จำนวนครัวเรือนของจังหวัดนครปฐมใช้รถปิคอัพเท่ากับ 11,247 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้น 25,993 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1999 ที่จังหวัดสุพรรณบุรีใช้รถปิคอัพเท่ากับ 11,247 ครัวเรือน และเพิ่มขึ้นเท่ากับ 22,959 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1999 ที่จังหวัดฉะเชิงเทราใช้รถปิคอัพเพิ่มจาก 7,396 ครัวเรือน เป็น 17,625 ครัวเรือน ในช่วงเวลาเดียวกัน เหตุผลที่สำคัญที่มีการใช้รถปิคอัพของหมู่บ้านใน 3 จังหวัดข้างต้นเพราะที่จังหวัดนครปฐมและฉะเชิงเทรา มีการขยายตัวของการปลูกพืชผักและผลไม้ตลอดจนการเลี้ยงนาุ้ง จึงมีผลให้ความต้องการใช้ปิคอัพอย่างแพร่หลาย ส่วนที่จังหวัดสุพรรณบุรีมีการขยายตัวของพืชไร่เป็นอันมาก แม้ว่าหมู่บ้านในจังหวัดอื่น ๆ จำนวนการใช้รถปิคอัพจะใช้น้อยกว่า 3 จังหวัดข้างต้น อาจจะเป็นเพราะว่าเป็นจังหวัดเล็กที่มีประชากรน้อย

ตารางที่ 3.9 จำนวนครัวเรือนที่มีรถจักรยานยนต์และรถอีแต่น ค.ศ.1992-1999

จังหวัด	1992		1994		1999	
	รถจักรยานยนต์	รถอีแต่น	รถจักรยานยนต์	รถอีแต่น	รถจักรยานยนต์	รถอีแต่น
ภาคกลางทั้งภาค	160,794	46,651	198,608	46,982	360,823	57,842
จังหวัด						
ชัยนาท	2,745	4,786	3,388	3,889	6,762	6,527
อยุธยา	5,077	2,811	6,522	3,161	14,771	3,183
สิงห์บุรี	1,728	621	2,164	734	4,427	1,089
ฉะเชิงเทรา	7,396	3,534	9,028	4,281	17,625	6,209
นครปฐม	11,247	828	14,146	643	25,993	1,118
สุพรรณบุรี	9,454	3,752	11,633	3,907	22,959	7,221
รวม 6 จังหวัด	37,647	16,332	46,881	16,118	92,537	25,347

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค.

และมีจำนวนครัวเรือนน้อยกว่า เช่น ที่จังหวัดชัยนาทและสิงห์บุรี แต่จำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านในจังหวัดทั้งสองข้างต้นก็มีอัตราการใช้รถจักรยานยนต์เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น ที่จังหวัดชัยนาทจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านใช้รถจักรยานยนต์เท่ากับ 2,745 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 เพิ่มขึ้นเป็น 6,762 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1999 ที่จังหวัดสิงห์บุรีใช้รถจักรยานยนต์เท่ากับ 1,728 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 เพิ่มขึ้นเป็น 4,427 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 3.9)

ปัจจัยสำคัญของการขยายตัวของเครื่องจักรกลทางการเกษตร

ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 5 ประการที่มีผลต่อการขยายตัวของเครื่องทุ่นแรงการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางโดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง

ประการแรก การปรับปรุงระบบชลประทาน เช่น การขยายคลองไส้ไก่และระบบส่งน้ำ, การใช้พันธุ์พืชใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) การใช้ปุ๋ยและยาเคมีมีผลให้ผลผลิตข้าวและพืชไร่โดยรวมสูงขึ้น เพราะมีการทำนาและทำไร่ได้ 2-3 ครั้งต่อปี นอกจากนี้ในแง่ของนโยบาย รัฐบาลไทยได้ส่งเสริมการเพาะปลูกพันธุ์ข้าว HYVs โดยมีการแจกจ่ายพันธุ์ข้าวและในระยะเกือบ 10 ปี ที่ผ่านมามีได้ใช้นโยบายแทรกแซงราคาข้าวโดยใช้การประกันราคาและจำนำข้าว เช่น ในช่วงปี ค.ศ.1994 – 2001 ราคาข้าวที่ชาวนาขายได้จะอยู่ในระดับ 5,000 – 6,000 บาทต่อเกวียน (ข้อมูลจากกรมการค้าภายในจังหวัดชัยนาท) ผลที่ตามมาคือจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางที่ทำนาปีละ 1 ครั้งได้ลดลง และจำนวนครัวเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้ง และมากกว่าปีละ 2 ครั้งได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ จำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านทั้งภาคที่ทำนาปีละ 1 ครั้ง ได้ลดลง 332,248 ครัวเรือน ในปี 1992 เป็น

326,916 ครั้วเรือนในปี 1994 และเหลือเพียง 244,396 ครั้วเรือนในปี 1999 ครั้วเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้งเพิ่มขึ้นจาก 102,923 ครั้วเรือน ในปี 1992 เพิ่มขึ้นเป็น 117,788 ครั้วเรือน ในปี 1996 และเพิ่มเป็น 136,618 ครั้วเรือนในปี 1999 ครั้วเรือนที่ทำนามากกว่าปีละ 2 ครั้งเท่ากับ 1,757 ครั้วเรือน ในปี 1992 เพิ่มขึ้นเป็น 3,736, 8,975 และ 25,170 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ (ตารางภาคผนวก 3.16A) หมู่บ้านใน 6 จังหวัดที่ราบลุ่มภาคกลางมีอัตราเพิ่มขึ้นของครั้วเรือนที่ทำนาปีละมากกว่า 2 ครั้งในอัตราที่รวดเร็วมาจาก 244 ครั้วเรือนในปี 1992 เป็น 2,290, 4,025, และ 17,880 ครั้วเรือนในปี 1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ สัดส่วนของครั้วเรือนในหมู่บ้านของ 6 จังหวัด ที่ทำนาปีละมากกว่า 2 ครั้ง เท่ากับร้อยละ 13.3 ของครั้วเรือนในหมู่บ้านภาคกลางทั้งหมด และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 61.2, 44.8, 71.0 ในปี ค.ศ.1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ นอกจากครั้วเรือนที่ทำนาปีละมากกว่า 2 ครั้งใน 6 จังหวัดจะเพิ่มขึ้นแล้ว ครั้วเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้งก็เพิ่มขึ้นด้วย ส่งผลให้ครั้วเรือนที่ทำนาสองครั้งแต่ไม่ทำทุกปีลดลงด้วย ครั้วเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้ง แต่ไม่ทำทุกปีลดลงจาก 60,904 ครั้วเรือนในปี ค.ศ.1992 เป็นเท่ากับ 48,624, 55,134, และ 43,578 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ (ตารางภาคผนวก 3.16A) ผลผลิตข้าวในที่ราบภาคกลางและภาคกลางโดยทั่วไปจึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะมีการทำนาปรังเพิ่มขึ้นนั่นเอง การเพิ่มขึ้นของจำนวนครั้วเรือนที่ทำนาปีละ 2 ครั้วเรือนหรือมากกว่านั้น โดยเฉพาะในเขตชลประทานมีผลให้การใช้เครื่องทุ่นแรงการเกษตรได้เพิ่มขึ้น

ประการที่สอง ปัญหาการขาดแคลนแรงงาน นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา แรงงานในภาคเกษตรกรรมเริ่มลดลงส่วนหนึ่งเพราะอัตราการเกิดที่ลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ประกอบกับแรงงานหนุ่มสาวจำนวนมากได้อพยพจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและภาคบริการอื่น ๆ มากขึ้น ตลอดจนบางส่วนได้อพยพไปทำงานในไร่อ้อยและมันสำปะหลัง เป็นต้น ปัญหาการขาดแคลนแรงงานจะรุนแรงขึ้นในเขตชลประทานในที่ราบภาคกลางที่มีการเพาะปลูก 2-3 ครั้งต่อปี เพราะการเพาะปลูก 2-3 ฤดูนั้น มีผลต่อแรงงานทำงานมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงเตรียมดินและเก็บเกี่ยวทำให้เกษตรกรไม่มีเวลาว่างระหว่างฤดูเพาะปลูก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งพอเก็บเกี่ยวเสร็จยังไม่ทันได้นวดหรือสีก็ต้องรีบเตรียมดินปลูกต่อไปไม่เช่นนั้นก็ไม่สามารรถทันต่อฤดูการผลิตได้ (เจษฎา 2524: 47-48) ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจึงมีผลต่อการเพิ่มปริมาณงานของเกษตรกรด้วย ประกอบกับช่วงระยะเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างฤดูเพาะปลูกที่มีอยู่อย่างจำกัด (เพราะใช้พันธุ์ไม่ไวแสงและการใช้เทคโนโลยีการเกษตรใหม่ ๆ) จึงทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในไร่นาเพิ่มมากขึ้น ดังนั้นการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร เช่น รถไถนา เครื่องนวดข้าว จึงช่วยบรรเทาปัญหาการขาดแคลนแรงงานได้ นอกจากนี้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรได้มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของอัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างหรือค่าแรงแพงขึ้นนั่นเอง เกษตรกรจึง

ปรับตัวโดยใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรทดแทนแรงงานมากยิ่งขึ้น หรือใช้เทคโนโลยีเพื่อประหยัดแรงงานนั่นเอง (labor-saving technology)

ประการที่สาม การขยายตัวของตลาดเช่าบริการเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตร ด้วยเหตุที่ราคาของเครื่องทุ่นแรงบางประเภทมีราคาค่อนข้างแพงสำหรับเกษตรกรบางกลุ่มหรือเกษตรกรที่มีระดับรายได้ต่ำ ตลาดการเช่าจึงขยายตัวเพราะเกษตรกรไม่มีความจำเป็นต้องซื้อเครื่องจักรมาใช้เอง โดยเฉพาะในกรณีของรถแทรกเตอร์และเครื่องนวดข้าว นับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา ตลาดการเช่าเครื่องทุ่นแรงได้แพร่หลายเป็นอันมาก เกษตรกรและนายทุนได้ลงทุนซื้อเครื่องทุ่นแรงเพื่อให้เกษตรกรเช่าอีกครั้งหนึ่ง จำนวนครัวเรือนผู้เช่าหรือผู้จ้างเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเพื่อใช้ในไร่นาได้เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ การสำรวจภาคสนามของผู้เขียนก็พบว่า ได้มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งได้ซื้อเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเพื่อให้เกษตรกรในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียงได้เช่า และรายได้จากการให้เช่าเครื่องจักรกลก็อยู่ในระดับสูง ในบางกรณีเกษตรกรผู้เป็นเจ้าของรถแทรกเตอร์ 4 ล้อนั่งขับ สามารถมีรายได้เป็นจำนวนมากจากการนำเครื่องจักรออกรับจ้างไถนาและสามารถคืนทุนได้ภายใน 3-4 ปีเท่านั้น ราคาของการเช่ารถแทรกเตอร์ 4 ล้อนั่งขับ ประมาณ 150 บาทต่อไร่ ในหมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา การเช่าเครื่องทุ่นแรงได้รับความนิยมจากเกษตรกรมากขึ้นตามลำดับ เพราะส่วนหนึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่มีพื้นที่ทำกินขนาดเล็ก เพราะจะเป็นการไม่คุ้มค่าหากจะต้องลงทุนซื้อเพราะทำให้ไม่สามารถใช้กำลังการผลิตของเครื่องทุ่นแรงได้เต็มที่ ซึ่งถ้าไม่มีตลาดการเช่าขึ้นก็ย่อมไม่คุ้มค่าต่อการลงทุนซื้อมาใช้ ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรผู้ให้เช่าเครื่องทุ่นแรงซึ่งมักจะเป็นผู้มีฐานะดี ก็อยากจะลงทุนซื้อเครื่องทุ่นแรงให้เช่า เพราะนอกจากจะใช้เครื่องจักรในการทำนาของตนเองแล้วซึ่งมักจะไม่สามารถใช้เครื่องทุ่นแรงเหล่านี้ในการผลิตของตนเอง ทำให้กำลังการผลิตเหลือใช้ (underutilized capacity) จึงสามารถนำเครื่องทุ่นแรงไปหารายได้จากการเช่าเพิ่มขึ้นนั่นเอง

ประการที่สี่ ราคาของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรมีแนวโน้มที่จะลดลง เพราะมีการขยายตัวของอุตสาหกรรมเครื่องทุ่นแรงการเกษตรภายในประเทศมากขึ้น ในระยะแรกของการใช้เครื่องทุ่นแรงนั้น เครื่องทุ่นแรงที่นำเข้ามามีราคาสูงมากและเกษตรกรจะเห็นว่ามีความเสี่ยงค่อนข้างสูงหากจะต้องลงทุนโดยเงินจำนวนมาก เพราะหากได้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่าย่อมมีผลต่อการขาดทุนสูง เกษตรกรจึงหลีกเลี่ยงความเสี่ยง (risk aversion) การยอมรับในการใช้เทคโนโลยีใหม่ๆ จึงอยู่ในระดับต่ำ การเผยแพร่เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรจึงต้องใช้เวลานาน และกลุ่มเกษตรกรกลุ่มแรก ๆ ที่ยินยอมเปลี่ยนมาใช้เทคนิคและวิทยาการสมัยใหม่เหล่านี้มักจะเป็นกลุ่มที่มีรายได้สูงกว่าและมีการศึกษามากกว่า (เจษฎา 2524 : 40-67) นอกจากนี้กลุ่มคนเหล่านี้มักจะมี พฤติกรรมชอบความเสี่ยงมากกว่ากลุ่มที่มีระดับรายได้ต่ำ อย่างไรก็ตามเมื่อเวลาผ่านไป ราคาของเครื่องทุ่นแรงเริ่มมีแนวโน้มต่ำลงตามลำดับ เพราะมีการขยายตัวของกำลังการผลิตในประเทศ ประกอบกับ เครื่องทุ่นแรงที่ผลิต

ได้ภายในประเทศย่อมเป็นเครื่องทุ่นแรงที่มีเหมาะสมกับสภาพการทำนาทำไร่ เพราะเกษตรกรไม่ต้องการเทคโนโลยีที่ซับซ้อนมากนัก หากแต่ต้องการเทคโนโลยีที่ไม่ซับซ้อนและเหมาะสมกับพื้นที่และราคาที่ไม่สูงมากนัก อาทิเช่น รถไถเดินตาม 2 ล้อ รถอีแต๋น ซึ่งใช้ได้เหมาะสมกับสภาพการทำนาในทุกพื้นที่ เป็นต้น การใช้รถเดินตาม 2 ล้อ และรถอีแต๋นจึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังนั้นระดับราคาที่ต่ำลงของเครื่องทุ่นแรง เพราะมีการผลิตที่เพิ่ม ประกอบกับมีระบบสินเชื่อที่แพร่หลายมากขึ้น จึงส่งผลให้เกษตรกรได้หันมาใช้เครื่องทุ่นแรงเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก

ประการที่ห้า การยอมรับในการใช้เครื่องทุ่นแรงของเกษตรกรมีเพิ่มมากขึ้น เพราะมีการถ่ายทอดความรู้ด้านเทคโนโลยีใหม่ๆ แก่เกษตรกร ในระยะเวลากว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีการแพร่หลายของข้อมูลข่าวสารเหล่านี้แก่เกษตรกรทั้งหน่วยงานของรัฐ เอกชน ตลอดจนเพื่อนเกษตรกรด้วยกันเอง เกษตรกรจึงมีความเชื่อมั่นมากขึ้นในการลงทุนซื้อเครื่องทุ่นแรง เพราะความเสี่ยงของเทคนิคการผลิตใหม่จะลดน้อยลงได้หากมีการสาธิตและถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่แก่เกษตรกร เพราะเมื่อมีเกษตรกรบางราย กล้าเสี่ยงใช้เทคนิคการผลิตใหม่และพบว่าได้ผลผลิตดีและคุ้มค่า เกษตรกรอื่น ๆ ที่เห็นก็จะทำตามอย่าง (demonstration effect) จึงทำให้เกิดการแพร่กระจาย (diffuse) และการยอมรับวิธีการผลิตแบบใหม่นั้นเอง (เจษฎา 2525 : 56)

ภาพที่ 3.5 รถแทรกเตอร์ล้อนั่งขับ ในเขตนาน้ำฝนในภาคกลาง

การปฏิบัติเขียวและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรกับเศรษฐกิจชุมชน

การปฏิบัติเขียวได้ส่งผลให้มีการพัฒนาพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง และได้เห็นผลอย่างจริงจังนับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เพราะได้มีการพัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ โดยสถาบันวิจัย

ข้าวนานาชาติ (International Rice Research Institute) ประเทศฟิลิปปินส์ ในอดีตแม้ว่าสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติจะได้คัดพันธุ์ข้าวให้ผลผลิตต่อไร่สูงด้วยการผสมพันธุ์ข้าวจากจีนกับพันธุ์ข้าวจากอินโดนีเซีย เช่น พันธุ์ IR-8 ในปี ค.ศ.1963 แต่พันธุ์ข้าว IR-8 ก็ไม่เป็นที่นิยมมากนัก เนื่องจากหุงข้าวสุกแล้วข้าวจะแข็ง ประเทศต่าง ๆ ที่ต้องการประโยชน์จากการปฏิวัติเขียว จำเป็นต้องนำข้าว IR-8 ไปผสมพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเพื่อให้มีคุณสมบัติในการบริโภคต้องตามรสนิยมของประชาชนภายในประเทศ นอกจากนี้พันธุ์ข้าวที่พัฒนาจาก IR-8 ไม่สามารถให้ผลผลิตต่อไร่สูงเท่าพันธุ์ IR-8 เอง ซึ่งเคยปรากฏว่า สามารถให้ผลผลิตเท่ากับ 1,060 กิโลกรัมต่อไร่ (รังสรรค์ 2536 : 124) หลังจากนั้นสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติพยายามพัฒนาพันธุ์ข้าวได้พยายามพัฒนาพันธุ์ข้าวที่ทนทานต่อศัตรูพืชมากขึ้น จนได้พันธุ์ข้าว IR-36 ซึ่งเริ่มเผยแพร่พันธุ์ในปี ค.ศ.1982 พันธุ์ข้าว IR-36 พัฒนาขึ้นจากพันธุ์ข้าวพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ จำนวน 13 พันธุ์ มีคุณสมบัติทางด้านพันธุ์กรรมที่สามารถต้านทานศัตรูพืชได้ 15 ชนิด และมีวัฏจักรการเพาะปลูกสั้นเพียง 110 วัน ซึ่งทำให้สามารถทำนาปีละ 3 ครั้งได้ (รังสรรค์ 2536 : 124) ในกรณีของไทย พันธุ์ข้าวที่รัฐบาลได้ส่งเสริมให้เกษตรกรใช้พันธุ์ของสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติร่วมกับการผสมกับพันธุ์ข้าวไทยมาโดยตลอดโดยยังคงรักษาพันธุ์ข้าวไทยหรือพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เหมาะสมแก่ท้องที่แก่แต่ละแห่งในการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูก อาทิเช่น ปทุมธานี 60 สุพรรณบุรี 61 สุพรรณบุรี 90 พันธรา 60 กข. 8 กข. 10 กข. 11 กข. 13 กข. 15 กข. 17 กข. 19 กข. 21 กข. 22 กข. 25 กข. 27 (สุธรรม 2537 : 184) สายพันธุ์เหล่านี้มีผลให้ผลผลิตสูง และต้านทานต่อโรคและแมลงต่าง ๆ เมื่อเทียบกับพันธุ์พื้นเมืองในอดีต

ผลผลิตของข้าวนาปีของหมู่บ้านในภาคกลางโดยรวมได้เพิ่มขึ้นตามลำดับโดยเฉพาะผลผลิตข้าวในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการใช้ปุ๋ยเคมี และเครื่องจักรกลทางเกษตรอย่างแพร่หลาย ตลอดจนมีระบบชลประทานที่สมบูรณ์แบบ เมื่อเทียบกับภาคกลางในเขตอื่น ๆ ผลผลิตข้าวนาปีเฉลี่ยต่อไร่ในช่วงปี ค.ศ. 1990 – 1999 เช่น หมู่บ้านในจังหวัดภาคกลางได้เพิ่มขึ้นหมู่บ้านที่จังหวัดชัยนาทเพิ่มขึ้นจาก 42, 49, 56 และ 59 ถึงต่อไร่ ในปี ค.ศ.1990, 1992, 1995 และ 199 หมู่บ้านที่จังหวัดนครปฐมเพิ่มขึ้นจาก 58, 65, 70 และ 76 ถึงต่อไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 3.10) และหากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตชลประทานหรืออาศัยการทำนาจากน้ำฝน เช่นหมู่บ้านที่จังหวัดระยองแล้วปรากฏว่า ผลผลิตต่อไร่ของข้าวของหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางของ 6 จังหวัด อันประกอบไปด้วย ชัยนาท อุดรธานี สิงห์บุรี ฉะเชิงเทรา นครปฐม และสุพรรณบุรี ได้สูงกว่าผลผลิตต่อไร่ของข้าวได้สูงกว่าเป็นอันมาก เพราะผลผลิตข้าวของหมู่บ้านในจังหวัดระยองเท่ากับ 35, 27, 43 และ 39 ถึงต่อไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 3.10) เหตุผลที่ผลผลิตต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดระยองมีระดับต่ำเพราะส่วนหนึ่งในที่นาเขตน้ำฝนมีผลให้ชาวนาปรับตัวไม่ใช้ข้าวพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูง เพราะไม่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมเนื่องจากขาดระบบชลประทานที่ทำนาได้ 2-3 ครั้ง เกษตรกรจึงหันมาใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองแทน

ตารางที่ 3.10 ผลผลิตข้าวเจ้าเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านใน 7 จังหวัดภาคกลาง

หน่วย : ถัง

จังหวัด	1990	1992	1995	1999
ชัยนาท	42	49	56	59
อยุธยา	35	40	40	46
สิงห์บุรี	44	54	55	64
ฉะเชิงเทรา	47	50	50	55
นครปฐม	58	65	70	76
สุพรรณบุรี	51	56	59	69
ระยอง	35	27	43	39

แหล่งที่มา: การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน ฉบับต่าง ๆ

แม้ว่าการปฏิวัติเขียว (รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องทุ่นแรงในการเกษตรจะมีส่วนช่วยเพิ่มผลผลิตข้าว แต่อีกด้านหนึ่งการปฏิวัติเขียวมีส่วนสำคัญต่อการสร้างปัญหาทางเศรษฐกิจต่อชุมชนหมู่บ้าน) ตลอดจนมีส่วนในการทำลายระบบนิเวศอื่น ๆ เป็นอันมาก ผลกระทบต่อชีวิตทางเศรษฐกิจและชุมชนหมู่บ้านมีอย่างน้อย 5 ประการ

ประการแรก การปฏิวัติเขียวโดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ทำให้เกษตรกรได้เริ่มละทิ้งภูมิปัญญาดั้งเดิมในการแสวงหาและรักษาพันธุ์ข้าวพื้นเมือง ซึ่งสั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยหันมาใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง ซึ่งส่งผลให้ชุมชนหมู่บ้านต้องพึ่งพาปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืชมากยิ่งขึ้น ในอดีตที่ยาวนานนับร้อยปี ชุมชนในหมู่บ้านภาคกลางมีภูมิความรู้และภูมิปัญญาที่โดดเด่นโดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับข้าว ในต้นศตวรรษที่ 20 กสิกรได้ส่งพันธุ์ข้าวที่ปลูกในมณฑลต่าง ๆ มาประกวดเป็นอันมาก เช่น ในการแสดงกสิกรรมและพานิชการ ครั้งที่ 1 ในปี ค.ศ.1910 ตามรายงานของกรรมการผู้จัดประกวดว่ามีพันธุ์ข้าวจากทั่วประเทศมาประกวดคือ “มณฑลกรุงเทพฯ 189 ราย มณฑลกรุงเทพฯ 85 ราย มณฑลนครไชยศรี 138 ราย มณฑลปราจีน 180 ราย มณฑลนครศรีธรรมราช 202 ราย มณฑลนครราชสีมา 40 ราย และมณฑลเพชรบูรณ์ 90 ราย กรรมการผู้ตัดสินต้องใช้เวลาถึงสองวันจึงสามารถที่จะสรุปผลออกมาได้ กรรมการฯ ได้พบว่าพันธุ์ข้าวที่นำมาแสดงนั้นมีลักษณะงามและถูกต้องอยู่หลายชนิดและกรรมการฯ ได้ด้วยความประหลาดใจว่าข้าวที่ดีที่สุดและงามที่สุดนั้นไม่ใช่ข้าวมาจากทุ่งนครไชยศรี ลำโรง อย่างที่เข้าใจกันเท่านั้น ที่ทุ่งคลองรังสิตก็มี เป็นการยากที่จะเห็นตัวอย่างพันธุ์ข้าวที่ดีไปกว่าที่ได้นำมาแสดงในครั้งนี้นี้.....คณะกรรมการฯ ยังได้ให้ข้อเสนอแนะว่ากระทรวงเกษตรธิการควรจะเร่งดำเนินการบำรุง

ปรับปรุงข้าว ควรจะซื้อพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพดีที่สุดที่เกษตรกรได้นำแสดงไว้ทั้งหมด แล้วแจกจ่ายให้เกษตรกรอื่น ๆ โดยไม่คิดมูลค่าสำหรับใช้เป็นพันธุ์ปลูกข้าวกับให้ทำนาทดลองในท้องที่ ๆ ปลูกข้าวพันธุ์ที่ดีเพื่อรวบรวมพันธุ์ข้าวเหล่านั้นให้กับกลีกรับไปทำพันธุ์ข้าวปลูกต่อไป” (อ้างในสุธรรม 2537: 157) ข้อความดังกล่าวได้สะท้อนภาพของความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะจากหมู่บ้านในภาคกลางซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญที่สุดของไทยในขณะนั้น สายพันธุ์เหล่านี้ได้เกิดขึ้นโดยฝีมือของชาวบ้านหรือเกษตรกรที่ใช้ภูมิปัญญาและความรู้ในการคัดพันธุ์ปรับปรุงพันธุ์ทั้งสิ้น การพัฒนาสายพันธุ์ใหม่ ๆ ได้เกิดจากการเรียนรู้และภูมิปัญญาของชาวบ้าน ตลอดจนชนวนชาติและสภาพแวดล้อมของไทยได้ช่วยให้สายพันธุ์ใหม่ ๆ มีการกลายพันธุ์ ทำให้เกิดความหลากหลายของพันธุ์ที่แตกต่างกันออกไป การพัฒนาสายพันธุ์ใหม่ ๆ หากได้เกิดจากการพัฒนาของกระทรวง ทบวง กรมมาก่อนเลย ทางราชการนั้นเข้ามาช่วยทีหลัง เมื่อมีการจัดตั้งสถานีทดลองข้าวรังสิตในปี ค.ศ.1916 ผลงานของสถานีข้าวรังสิตทำให้ได้ข้าวปิ่นแก้ว เมื่อส่งไปในงานประกวดข้าวทั่วโลก (World's Grain Exhibition) ที่แคนาดา ในปี ค.ศ.1933 ข้าวปิ่นแก้วได้รับรางวัลชนะเลิศ ทำให้ข้าวไทยมีชื่อเสียงไปทั่วโลกกระชั้นหนึ่ง (สุธรรม 2537: 157) การพัฒนาสายพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ โดยเกษตรกรได้มีผลสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางเป็นเวลาที่เนิ่นนาน เพราะการพัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ ย่อมส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวบ้านได้ใช้ภูมิปัญญาความรู้และปัญญาชาวบ้าน ซึ่งได้สะสมสืบทอดกันมา โดยการนำความรู้ที่ได้มาแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน และเมื่อเกษตรกรได้ผลิตสายพันธุ์ขึ้นได้ ได้มีการแจกจ่ายไปให้ญาติพี่น้องเพื่อนฝูงตลอดจนคนในหมู่บ้านเพื่อรักษาเก็บไว้ตามแบบฉบับของผู้มีวัฒนธรรมเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เกษตรกรมีความภูมิใจในสายพันธุ์ของตนเองที่พวกเขาคิดค้นขึ้นมาจากภูมิปัญญาของตนเอง จากการสัมภาษณ์ของผู้เขียนที่หมู่บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา เกษตรกรได้มีความภูมิใจในการคิดค้นสายพันธุ์ข้าว “หอมมะลิ” เพราะข้าวหอมมะลิได้กลายเป็นข้าวที่มีคุณภาพดีของไทยมีผลให้การปลูกข้าวหอมมะลิให้นิยมอย่างแพร่หลายและข้าวหอมมะลิได้มีการผลิตเพื่อการบริโภคภายในประเทศและส่งออกอย่างกว้างขวาง

แม้ว่าการปฏิวัติเขียวได้ส่งผลให้เกษตรกรได้หันมาใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงเพิ่มมากขึ้น แต่ทว่าเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางที่ยังใช้สายพันธุ์ข้าวพื้นเมืองอย่างกว้างขวางจนกระทั่งประมาณต้นทศวรรษ 1980 ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเนื้อที่ชลประทานยังมีขอบเขตจำกัดมีผลให้พื้นที่ในการทำนามากกว่า 1 ครั้งอยู่ในขอบเขตจำกัด ประกอบกับลักษณะเด่นของเศรษฐกิจครัวเรือนของเกษตรกรรายย่อย ส่งผลให้เกษตรกรไม่สามารถที่จะลงทุนในเครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรงอื่น ๆ เพื่อสนองตอบการเพิ่มผลผลิตของพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง ซึ่งแสดงถึงพฤติกรรมของเกษตรกรที่พยายามจะหลีกเลี่ยงความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านราคาและผลผลิตนั่นเอง

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางโดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีระบบชลประทานทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง ได้ใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงเพิ่มขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการสนองตอบการผลิตเพื่อเชิงพาณิชย์มากขึ้นตามลำดับ ตัวเลขจากตารางที่ 3.11 แสดงถึง จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางได้ใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐบาลส่งเสริมและมักจะเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงเท่ากับร้อยละ 26.8 ของจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมดในปี ค.ศ.1992 และลดลงเท่ากับร้อยละ 21.3 ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 3.11) การลดลงของการใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐบาลส่งเสริมแสดงให้เห็นถึงครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้ละทิ้งการทำนาเพื่อหันไปประกอบอาชีพอื่น ๆ มากขึ้น อย่างไรก็ตามสัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านของ 6 จังหวัดในที่ราบลุ่มภาคกลางที่ใช้พันธุ์ข้าวให้ผลผลิตต่อไร่สูงยังมีสัดส่วนที่สูงประมาณร้อยละ 33.4 – 41.9 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 น่าเสียดายที่ตารางที่ 3.9 นี้มิได้แยกให้เห็นจำนวนครัวเรือนที่ปลูกข้าวโดยจำแนกเป็น ครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐส่งเสริมและครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ปลูกข้าว ทำให้เราไม่ทราบว่าจำนวนครัวเรือนที่ใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐส่งเสริมต่อจำนวนครัวเรือนที่ปลูกข้าวทั้งหมดว่าเป็นเท่าไร

การศึกษาหมู่บ้าน 3 แห่งในจังหวัดสุพรรณบุรี ในปี ค.ศ.1987, 1995 และ 1998 ของ Somporn Isvilanonda และ Mahabub Hossuin (2000) พบว่า หมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทานคือ หมู่บ้านวังยางและหมู่บ้านในที่ราบลุ่มน้ำท่วม (flood Prone Village) ถึงคือ หมู่บ้านจะเข้ไทย การใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงอย่างเข้มข้นและมีการใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรมากกว่าหมู่บ้านที่พึ่งพิงอาศัยน้ำฝนคือหมู่บ้านสระกระโจม เพราะหมู่บ้านในเขตนาบน้ำฝนนั้นไม่เหมาะสมที่จะใช้พันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูงเพราะฝนอาจจะไม่ตกต้องตามฤดูกาลได้ และขาดระบบชลประทานชาวบ้านจึงหันมาใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองคือ พันธุ์ข้าวขาวตาหาง และข้าวหอมมะลิ 105 แทน (Somporn 2000 : 137) สายพันธุ์ข้าวพื้นเมืองนับวันจะถูกทดแทนโดยพันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูง ในปลายทศวรรษ 1990 พื้นที่ที่มีการปลูกข้าวโดยใช้พันธุ์พื้นเมืองทั้งสิ้นน้อยกว่า 1.8 ล้านไร่ หรือเท่ากับร้อยละ 15 ของพื้นที่ในที่ราบลุ่มภาคกลางทั้งหมดเท่านั้น ซึ่งระดับผลผลิตโดยเฉลี่ยอยู่ประมาณ 35 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น (ทิพวัลย์ 2543 : 12) ซึ่งผลผลิตดังกล่าวต่ำกว่าผลผลิตข้าวที่ใช้พันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูงประมาณ 50-60 ถึงต่อไร่ (รายงานการสำรวจหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ)

ตารางที่ 3.11 จำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางที่ใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริม 1992-1999

จังหวัด	ค.ศ.1992		ค.ศ.1994	
	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด
ภาคกลางทั้งหมด	397,691	26.8	393,359	24.9
ชัยนาท	39,293	71.8	40,082	71.0
อยุธยา	21,060	27.6	23,407	30.3
สิงห์บุรี	13,281	50.2	13,198	47.8
ฉะเชิงเทรา	24,043	31.4	21,384	27.0
นครปฐม	20,049	25.3	18,801	19.8
สุพรรณบุรี	63,187	53.5	57,360	48.1
รวม 6 จังหวัด	180,913	41.9	174,232	38.4
จังหวัด	ค.ศ.1996		ค.ศ.1999	
	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด
ภาคกลางทั้งหมด	410,040	24.4	364,104	21.3
ชัยนาท	41,457	69.8	35,745	57.0
อยุธยา	24,827	30.0	21,159	24.0
สิงห์บุรี	14,646	50.3	14,474	47.3
ฉะเชิงเทรา	25,905	30.6	23,691	27.8
นครปฐม	18,813	19.6	17,226	16.6
สุพรรณบุรี	64,993	48.6	57,545	41.8
รวม 6 จังหวัด	190,641	39.3	169,842	33.4

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2.ค.

ประการที่สอง การปฏิบัติเขียวทำให้ชุมชนหมู่บ้านต้องพึ่งพิงปุ๋ยเคมีและสารเคมีในการกำจัดศัตรูพืช เพราะพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (High Yielding Varieties = HYV_s) แม้จะให้ผลผลิตสูงก็มีผลให้ใช้ปุ๋ยเคมีและใช้สารเคมีในการกำจัดศัตรูพืชอยู่ในระดับสูงยังมีผลต่อความต้องการใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเพิ่มสูงขึ้น สัดส่วนค่าใช้จ่ายของปัจจัยการผลิตเหล่านี้ เช่น ค่าบริการของรถแทรกเตอร์ในการเตรียมดิน ค่าบริการของรถเก็บเกี่ยวและนวดข้าว และค่าแรงงานรับจ้างในไร่นา ที่นับวันราคาจะสูงขึ้นทำให้ผลตอบแทนที่ได้รับจากการปลูกข้าวลดน้อยลง เกษตรกรจึงตกอยู่ในภาวะเสี่ยง ไม่มั่นคง และเกิดหนี้สินได้ง่าย งานศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ของสุวิทย์

ธีรศาสตร์ (2534) พบว่า สัดส่วนของค่าใช้จ่ายในปัจจัยการผลิตในการทำนาและการเกษตรอื่น ๆ ของบ้านหนองป่าแซง บ้านสามเรือน และบ้านกล้วย ในปี ค.ศ.1990 มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายสูงถึงร้อยละ 71.4, 33.9 และ 39.4 ของค่าใช้จ่ายในการเกษตรทั้งหมด (สุวิทย์ 2534 : 68) สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรได้ประมาณว่าในปี ค.ศ.1995/96 รายจ่ายเงินสดของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางในการทำนาและพืชอื่น ๆ เท่ากับ 37,775 บาทต่อครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 42.9 ของรายจ่ายเงินสดในครัวเรือน รายจ่ายเงินสดทางการเกษตร (ทางพืช) ต่อครัวเรือนที่สำคัญคือ ค่าใช้จ่ายแรงงานเท่ากับ 17,866 บาท (ร้อยละ 47.2 ของค่าใช้จ่ายในการทำนาและพืชอื่น ๆ ค่าปุ๋ยเคมีและปุ๋ยคอกอื่น ๆ เท่ากับ 8,557 บาท (ร้อยละ 26.6) ค่ายาปราบศัตรูพืช 4,080 บาท (ร้อยละ 10.8) ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง 1,854 บาท (ร้อยละ 4.9) (สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูก 2540/41) สัดส่วนค่าปุ๋ยเคมีและปุ๋ยคอกอื่น ๆ รวมทั้งค่ายาปราบศัตรูพืชในการเกษตรทั้งหมดแสดงถึงการพึ่งพิงปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืชอยู่ในระดับสูง และยังเกษตรได้พึ่งพาสูงเท่าใดย่อมแสดงถึงรายได้เป็นจำนวนมากไป ผันออกสู่ชุมชนหมู่บ้านไปสู่รายทุนผู้ผลิตและผู้จำหน่ายปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชในภาคเศรษฐกิจเมือง ในแต่ละปีหมู่บ้านได้สูญเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากเพื่อเป็นค่าปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดแมลง เช่นในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท อัญญา ฉะเชิงเทรา นครปฐม และ สุพรรณบุรี เสียค่าใช้จ่ายซื้อปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดแมลงต่อหมู่บ้านเท่ากับ 396044, 622496, 423064, 588484, 622956 บาท ตามลำดับ (ข้อมูล กชช. 2.ค) การพึ่งพิงปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืชเป็นจำนวนมากในการเพาะปลูกพันธุ์ข้าว HYV₅ มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของต้นทุนการผลิตเท่านั้น หากแต่ยังมีส่วนสำคัญในการทำลายสภาพแวดล้อมในชนบทอีกด้วย รองศาสตราจารย์รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าเพราะพันธุ์ข้าวพื้นเมืองนั้นพัฒนาบรรพเป็นเวลานาน เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ในสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่อยู่รอดมาได้นั้นได้ผ่านกระบวนการคัดเลือกโดยธรรมชาติอย่างน้อยที่สุดก็มีคุณสมบัติในความต้านทานโรคและแมลงที่มีอยู่ในพื้นเมืองนั้น ๆ แต่พันธุ์ข้าว HYV₅ ได้รับการพัฒนาโดยปราศจากรากเหง้าพื้นเมือง การใช้ปุ๋ยเคมีเป็นจำนวนมากย่อมทำให้คุณสมบัติของดินแปรเปลี่ยนไป ส่วนการใช้ยากำจัดศัตรูพืชจำนวนมากมีเพียงแต่จะเป็นอันตรายต่อมนุษย์เท่านั้น หากทว่ายังทำลายศัตรูตามธรรมชาติของศัตรูพืชอีกด้วย ซึ่งเท่ากับส่งเสริมศัตรูพืชเติบโต (รังสรรค์ 2536 : 126)

ประการที่สาม การพึ่งพาปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องทุนแรงทางการเกษตร ตลอดจนน้ำชลประทานส่งผลให้ชุมชนหมู่บ้านเสียการควบคุมการตัดสินใจในการผลิตและการควบคุมทรัพยากรในการผลิต ระบบชลประทานสมัยใหม่ได้สร้างภาวะวิกฤตสิ่งแวดล้อมและการเผชิญหน้าระหว่างชาวบ้านกับรัฐบาลเป็นอันมาก ในอดีตแม่น้ำลำคลองมีอิทธิพลต่อการเลือกเวลาและแบบแผนการผลิตของชาวนาในภาคกลาง ชาวนาเข้าใจดีว่า เมื่อถึงปลายฤดูฝนก็ต้องเห็นภาพ “เดือนสิบเอ็ดน้ำนอง เดือนสิบสองน้ำลง เดือนอ้ายเดือนยี่ก็ไร้ไหลลง” การทำนา การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

และการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับภาวะน้ำและเลือกพันธุ์ข้าว พันธุ์พืชให้เหมาะสมกับสภาพภูมิศาสตร์ (เอกวิทย์ 2540 : 324) ระบบชลประทานอันเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ซึ่งจัดการโดยรัฐและไม่สอดคล้องกับเทคโนโลยีการผลิตและภูมิปัญญาของชาวบ้าน เพราะได้สนองตอบความต้องการของเศรษฐกิจภาคเมือง และเศรษฐกิจมหภาคมากกว่า เช่น การผลิตกระแสไฟฟ้า ได้มีผลต่อการทำลายระบบนิเวศน์ของชนบทเป็นอันมาก เพราะพื้นที่ป่าไม้เริ่มถดถอยลง ประกอบกับการสูญเสียพืชพันธุ์ธัญญาหารทางธรรมชาติเป็นอันมาก ชาวบ้านในบางหมู่บ้านได้รับผลกระทบเป็นอันมาก เพราะไม่ได้รับน้ำในเวลาที่ต้องการ ทำให้เกิดภาวะขาดแคลนน้ำเพื่อการเพาะปลูก หรือในบางฤดูกาลก็จะมีน้ำท่วมเมื่อมีการปล่อยน้ำมากเกินไป ชาวบ้านทุ่งสีบัวทอง อำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง ได้รำพึงรำพันว่า

“รัฐบาลทำคลองชลประทานเข้ามาผ่านเข้าไปกลางบึงสีบัวทองซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติมาแต่โบราณ บึงมีขนาดถึง 5,000 ไร่ เท่ากับว่าทำลายแหล่งน้ำพืชพรรณธรรมชาติและแหล่งอาหารของหมู่บ้านเราหมดสิ้น มาตอนนี้รัฐบาลก็ไม่ปล่อยน้ำเข้ามาให้เราทำนา คุณรู้ไหม น้ำนั้นมันมีเจ้าของไม่ใช่ของธรรมชาติหรอก เจ้าของคือกรมชลประทานสุดแต่เขาถ้าเปิดมาเราได้ทำนา ถ้าปิดเราก็ไม่ได้” (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541 : 224)

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพของภาวะการเสียการควบคุมทรัพยากรและเทคโนโลยีการผลิตของชาวบ้าน เพราะต้องขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของหน่วยงานของรัฐคือกรมชลประทาน ซึ่งมีผลต่อการเผชิญหน้าระหว่างชาวบ้านกับรัฐ เหตุการณ์ได้เกิดขึ้นหลายครั้ง เช่น ในปี ค.ศ.1981 และ 1991 ในปี ค.ศ.1981 เมื่อกรมชลประทานประกาศว่าไม่ยอมปล่อยน้ำให้ชาวบ้านที่ทำนาบนฝั่งขวาของแม่น้ำลพบุรี โดยอ้างว่าน้ำน้อยไม่พอผลิตกระแสไฟฟ้า ชาวบ้านที่มีที่นาอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำลพบุรีหลายหมู่บ้านได้รวมตัวกันนับหมื่นคนได้ใช้จอบขุดคลองชลประทานของรัฐเพื่อเปิดทางให้น้ำเข้ามาในนาฝั่งขวาเพื่อทำนาปรัง เจ้าหน้าที่กรมชลประทานไปแจ้งเจ้าหน้าที่อำเภอ แต่ฝ่ายตำรวจไม่สามารถทำอะไรได้เพราะมีคนพร้อมใจกันทำผิดกฎหมายมากมายอย่างไม่เคยมีมาก่อน สิบปีต่อมาคือ ในปี ค.ศ.1991 ชาวบ้านฝั่งขวาของแม่น้ำลพบุรีก็วางแผนจะทำอย่างเดียวกัน โดยผู้ใหญ่บ้านได้บอกให้ลูกบ้านของตนเองเตรียมพันธุ์ข้าวไว้ทำนาปรัง และวางแผนใช้กำลังเข้าทะเลงท่อนของกรมชลประทานเพื่อปล่อยน้ำเข้านาของพวกตน ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้กล่าวว่า “ผมไม่กลัวตำรวจจับ ผมบอกตรงๆ ผมไม่กลัว ทำในสิ่งที่ผิดจริงแต่มันถูก คือทำให้ลูกบ้านมีรายได้ด้านนี้เขาไม่ไห้ทำแต่ปลายคลองเขาให้ทำนา บ้านกล้วยน้ำผ่านแล้วก็จะไม่ให้ทำได้อย่างไรน้ำต้องผ่านเรา ถ้าไม่ให้ทำพังคลองเลย” (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541 : 224)

นอกจากจะสูญเสียการควบคุมอำนาจการตัดสินใจและการควบคุมทรัพยากร เช่น การใช้ น้ำชลประทานแล้ว ชุมชนยังไม่สามารถควบคุมการเพิ่มขึ้นของราคาปัจจัยการผลิต เช่น การเพิ่มขึ้นของค่าแรงของแรงงานรับจ้างในไร่นา การสัมภาษณ์ชาวบ้านของหมู่บ้านในเขตชลประทานใน

ภาคกลาง ชาวบ้านมักจะบ่นให้ฟังถึงอัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในไร่นาที่เพิ่มสูงขึ้น รายงานของสำนักงานสถิติแห่งชาติแสดงว่า อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรกรรมในภาคกลางได้เติบโตสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น อัตราค่าจ้างเฉลี่ยในภาคเกษตรกรรมเท่ากับประมาณ 54.97 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1987 และเพิ่มเป็น 120.2 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1994 และเท่ากับ 158.3 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.2000 (รายงานผลการสำรวจแรงงานทั่วราชอาณาจักรฉบับต่าง ๆ) การเติบโตเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็วของอัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในการทำนาเป็นผลมาจาก จำนวนแรงงานคนหนุ่มสาวในหมู่บ้านได้ลดลง เพราะอัตราการเกิดของประชากรได้ลดลงนับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา และแรงงานได้อพยพย้ายถิ่นเพื่อไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา (ดังจะได้กล่าวในบทหน้า) ต้นทุนการผลิตในหมวดประเภทค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับค่าจ้างของแรงงานจึงเพิ่มสูงขึ้นในช่วงทศวรรษ 1990 ประมาณถึงร้อยละ 45-50 ของรายจ่ายเงินสดในการทำนา (สถิติการเกษตรของประเทศไทยฉบับต่าง ๆ) ค่าแรงที่สูงขึ้นประกอบกับแรงงานที่หายากขึ้นเรื่อย ๆ จึงผลักดันให้เกษตรกรต้องปรับตัวในการผลิตเพื่อที่จะรักษาด้านทุนการผลิตให้ต่ำลง โดยการปรับเปลี่ยนสภาพการทำงานจากนาคำ มาเป็นนาหว่านมากยิ่งขึ้น เพราะนาหว่านใช้แรงงานในการทำนามากกว่านาคำและใช้เทคนิคการผลิตที่ใช้แรงงานน้อยและเครื่องจักรมาก เครื่องทุนแรงทางการเกษตรจึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว การศึกษาเรื่อง Dynamics of Rice Farming in Chao Phraya Delta : A Case Study of Three Villages in Suphan Buri Province ของ Somporn Isvilanonda และ Mahabub Hossain (2000) พบว่า อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในการทำนาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทั้ง 3 หมู่บ้าน อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกต้นกล้าที่บ้านวังยาง บ้านสระกระโจม และจระเข้ใหญ่ เท่ากับ 109, 64.5 และ 103 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1987 และเพิ่มขึ้นเป็น 120, 100 และ 120 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1998 ส่วนอัตราค่าจ้างในการเกี่ยวเท่ากับ 71, 62, และ 70 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1998 ตามลำดับ อัตราค่าจ้างที่สูงขึ้นได้มีผลให้หมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ได้ปรับตัวหันมาใช้เทคโนโลยีการเกษตรที่ใช้ประหยัดแรงงานมาก (labor saving technology) กล่าวคือ เกษตรกรได้ใช้เทคโนโลยีประหยัดแรงงานในนาหว่านแบบ direct seeding rice รถไถ 4 ล้อ นั่งขับ เครื่องนวดข้าว และเครื่องเกี่ยวข้าว แทนจะเกือบทุกพื้นที่ของการเพาะปลูก ทั้งในฤดูทำนาและฤดูแล้ง ในช่วงปี ค.ศ.1987-1998 การเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องทุนแรงทางการเกษตรมีผลให้การใช้แรงงาน (เมื่อคิดเป็นคน-วัน ต่อ) เฮกเตอร์ได้ลดลงในทุกๆ กิจกรรมการทำนา อันประกอบไปด้วย การเตรียมดิน การเพาะปลูกข้าว การบำรุงดูแลรักษา การเกี่ยวเกี่ยวและนวดข้าว การใช้แรงงานในการทำนาของบ้านวังยางลดลงจาก 57.5 คน-วัน/เฮกเตอร์ ที่บ้านสระกระโจมลดลงจาก 39.8 คน-วัน/เฮกเตอร์ ในปี ค.ศ.1987 เหลือเพียง 12.9 คน-วัน/เฮกตาร์ ในปี ค.ศ.1998 ที่บ้านจระเข้ใหญ่ลดลงจาก 37.0 คน-วัน/เฮกตาร์ เหลือเพียง 6.2 คน-วัน/เฮกตาร์ ในช่วงเวลาเดียวกัน แม้ว่าการใช้แรงงานเมื่อคิดเป็นคน-วัน/เฮกตาร์จะลดลงในช่วงปี ค.ศ.1987-ค.ศ.1998 เพราะเกษตรกรใช้เครื่องจักรเพื่อทดแทนแรงงาน

มากขึ้น แต่สัดส่วนของแรงงานรับจ้างต่อการใช้แรงงานทั้งหมดก็เพิ่มขึ้น (ยกเว้นที่บ้านจระเข้ใหญ่) ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะว่า สมาชิกในครัวเรือนเกษตรกร (โดยเฉพาะคนหนุ่มสาว) ไม่ได้ทำนา เพราะไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมมากยิ่งขึ้นส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรกรที่ทำนาต้องหันไปจ้างแรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น การลดลงของการใช้เวลาทำงานในการทำนาของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งสามแห่งจึงแสดงถึงเกษตรกรพยายามที่จะปรับตัวการผลิตเนื่องจากอัตราค่าจ้างแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น (ซึ่งครัวเรือนเกษตรกรไม่สามารถจะควบคุมได้) โดยหันมาใช้เทคโนโลยีประหยัดแรงงานมากขึ้นเพื่อลดต้นทุนการผลิตในการทำนานั้นเอง

ประการที่สี่ ผู้ที่ได้ประโยชน์ที่แท้จริงจากการ “ปฏิวัติเขียว” อาจเป็นเกษตรกรที่มีทุนรอนและมีที่ดินมากกว่าเกษตรกรที่ยากจนและมีที่ดินเล็ก เพราะเกษตรกรรายใหญ่ที่มีทุนรอนมากกว่า ย่อมใช้เงินลงทุนเพื่อขยายการผลิตออกไป โดยลงทุนในการซื้อเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตร เช่น รถแทรกเตอร์ เครื่องสูบน้ำ และเครื่องนวดข้าว และใช้แรงงานรับจ้างเพิ่มมากขึ้น ผู้ที่มีเงินทุนมากกว่าย่อมมีโอกาสในการลงทุนที่มี “ความเสี่ยงสูง” และให้อัตราผลตอบแทนที่สูงกว่าหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรที่มีทุนรอนมากกว่า ย่อมมีโอกาสจากการแสวงหา “กำไร” จาก “ตลาด” โดยการประยุกต์ใช้พันธุ์ข้าว HYV_s ตลอดจนใช้เครื่องทุ่นแรงได้ดีกว่านั่นเอง ในขณะที่ชาวนาที่มีทุนรอนจำกัดย่อมไม่ได้รับประโยชน์มากนักหรือไม่ได้รับเลย เพราะเกษตรกรที่มีฐานะยากจน (เช่น เกษตรกรที่มีที่ดินเล็กมากหรือไม่มีที่ดินเป็นของตนเองเลย) เพราะไม่อยู่ในฐานะที่จะเพิ่มการใช้ปัจจัยการผลิตเพื่อขยายการผลิตได้มาก ประกอบกับขาดโอกาสที่จะได้เงินทุนมาลงทุนหมุนเวียนขยายการผลิตนั่นเอง แม้ว่าในระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมาจะมีแหล่งเงินกู้ใหม่ๆ เพิ่มขึ้น ตลอดจนจัดสรรปริมาณเงินกู้ให้แก่เกษตรกรในปริมาณที่มากขึ้น และอัตราดอกเบี้ยไม่สูงมากนักจากสถาบันการเงินต่าง ๆ ของรัฐและเอกชน ก็มีได้หมายความว่า เกษตรกรทุกคนจะกู้ได้ เพราะแหล่งเงินกู้เหล่านี้ย่อมพอใจให้กู้แก่เกษตรกรที่มีหลักฐานการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่แน่นอน และเป็นชาวนารายใหญ่ที่สามารถผลิตเพื่อขายจำนวนมากได้ (ผาสุก 2542 : 68) ชาวนารายย่อยจึงสามารถกู้เงินทุนได้อย่างจำกัด นอกจากนี้ชาวนารายย่อยได้รับผลกระทบจากการเพิ่มผลผลิตข้าวเนื่องมาจากการเพิ่มผลผลิตจากพันธุ์ข้าว HYV_s และระบบชลประทานที่สามารถผลิตข้าวได้มากกว่า 1 ครั้ง จึงส่งผลให้ระดับราคาข้าวโดยทั่วไปไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ชาวนารายย่อยที่มีที่ดินขนาดเล็กมาก เช่น ไม่เกิน 10 ไร่ ย่อมได้รับผลกระทบจากการราคาที่ต่ำลง และระดับรายได้ที่ต่ำลงนั่นเอง จริง ๆ แล้วการปฏิวัติเขียวก็อาจจะมีผลกระทบทางลบต่อชาวนารายใหญ่ที่มีทุนรอนและที่ดินขนาดใหญ่ได้ หากเกษตรกรขาดความรู้และการควบคุมเทคโนโลยีการเกษตรได้ เช่น ใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ตลอดจนใช้เครื่องจักรกลมากกว่าระดับการผลิตที่เหมาะสม ย่อมทำให้ขาดทุนและหมดเนื้อหมดตัวได้เหมือนกัน

“การปฏิบัติเขียว” ในหมู่บ้านภาคกลางได้มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวและมีผลต่อความแตกต่างระหว่างพื้นที่ในเขตชลประทานที่ใช้พันธุ์ข้าว HYV_s และเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรอย่างเข้มข้น กับที่นาเขตน้ำฝนที่ใช้พันธุ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง และใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรที่ไม่เข้มข้นมากนัก

ผลผลิตของข้าวจึงแตกต่างกันและมีผลต่อความแตกต่างของความแตกต่างของรายได้ของเกษตรกรระหว่างพื้นที่ทั้ง 2 เขต นาย Molle พบว่า รายได้สุทธิของหมู่บ้านในสุพรรณบุรีที่อยู่เขตชลประทานเท่ากับ 7,195 บาทต่อไร่ และสูงกว่าหมู่บ้านในลพบุรีและอยุธยาที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (flood Prone area) ซึ่งมีรายได้สุทธิเท่ากับ 2,560 บาทต่อไร่ และ 822 บาทต่อไร่ (Molle 2001 : 47)

ตารางที่ 3.12 ข้างล่างนี้แสดงว่า รายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรทำนาในเขตชลประทานในปี ค.ศ.2002 (ตำบลบางหลวง อ.สรรพยา จ.ชัยนาท) เท่ากับ 50,245 บาทต่อคน ซึ่งสูงกว่ารายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรนอกเขตชลประทาน (ต.วังหมัน อ.วัดสิงห์ จ.ชัยนาท) ซึ่งเท่ากับ 19,255 บาทต่อคน หรือสูงกว่าประมาณ 2.6 เท่า และหากพิจารณาถึงรายได้สุทธิของเกษตรกรจำแนกตามขนาดของการถือครอง ความแตกต่างของรายได้ระหว่างในเขตและนอกเขตชลประทานเท่ากับ 5.6 เท่า โดยที่ขนาดการถือครองเท่ากับ 10-29 ไร่ เท่ากับ 3.7 เท่า โดยที่ขนาดการถือครองเท่ากับ 30-59 ไร่ และเท่ากับ 3.26 เท่า โดยที่ขนาดการถือครองมากกว่า 59 ไร่ (ตารางที่ 3.12) และหากพิจารณาถึงความแตกต่างของการกระจายรายได้ของครัวเรือนภายในพื้นที่ หมู่บ้านในเขตชลประทานมีความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนที่รายได้สูงสุด (20% ของกลุ่มคนที่มียาได้สูงสุด) กับกลุ่มคนที่มียาได้ต่ำสุด (20% ของกลุ่มคนที่มียาได้ต่ำสุด) เท่ากับ 4.8 เท่า ส่วนพื้นที่นอกเขตชลประทานมีความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนทั้งสองกลุ่มเท่ากับ 8.2 เท่า (ตารางที่ 3.12)

ตารางที่ 3.12 เปรียบเทียบรายได้จากการทำนาระหว่างหมู่บ้านในเขตและนอกเขตชลประทาน
จังหวัดชัยนาท ค.ศ.2002

รายการ	หมู่บ้านในเขตชลประทาน ต.บางหลวง อ.สรรพยา จ.ชัยนาท	หมู่บ้านนอกเขตชลประทาน ต.วังหมัน อ.วัดสิงห์ จ.ชัยนาท
ครัวเรือนตัวอย่าง (ราย)	30	30
ขนาดของฟาร์มเฉลี่ย (ไร่)	32.97	54.37
รายได้สุทธิเฉลี่ยจากการทำนา ของครัวเรือน (บาท/คน)	50,245	19,255

รายการ	หมู่บ้านในเขตชลประทาน ต.บางหลวง อ.สรรพยา จ.ชัยนาท	หมู่บ้านนอกเขตชลประทาน ต.วังหมัน อ.วัดสิงห์ จ.ชัยนาท
รายได้สุทธิจำแนกตามขนาด การถือครอง น้อยกว่า 10 ไร่ (บาท/คน)	9,704	-
10 – 29 ไร่	33,065	5,891
30 – 59 ไร่	55,958	15,163
มากกว่า 59 ไร่	102,130	31,269
การกระจายรายได้ระหว่างพื้นที่ (บาท/คน)		
20% ที่หนึ่ง (รายได้ต่ำสุด)	28,614	10,236
20% ที่สอง	72,035	15,268
20% ที่สาม	70,162	27,263
20% ที่สี่	127,468	53,773
20% ที่ห้า (รายได้สูงสุด)	138,860	83,850

แหล่งที่มา : ข้อมูลการสำรวจภาคสนามของ นายโสรัจ สุวรรณพฤกษ์ นักศึกษาปริญญาโท สาขา
วิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช เพื่อประกอบทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง
ปัจจัยกำหนดรายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาในเขตและนอกเขตชลประทานจังหวัด
ชัยนาท

ความแตกต่างของรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรทำนา โดยเฉพาะระหว่างครัวเรือนใน
เขตชลประทานและนอกเขตชลประทานได้สะท้อนภาพของความแตกต่างระหว่างปัจจัยเกี่ยวกับ
แหล่งน้ำหรือทรัพยากรน้ำโดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งน้ำชลประทานมีผลต่อความแตกต่างของการเพิ่ม
ผลผลิตและรายได้ เพราะฟาร์มที่เข้าถึงแหล่งน้ำย่อมทำให้เกิดการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเข้มข้น
ๆ พร้อม ๆ กับการใช้พันธุ์ข้าว HYV_s และยอมรับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ตลอดจนเพาะปลูกหลายครั้ง
ในรอบปี นอกจากนี้ในเขตชลประทานหรือนอกเขตชลประทานเอง ขนาดของฟาร์มก็มีผลต่อความ
แตกต่างของรายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาด้วย การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจ
สังคมภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนเกษตร ปี ค.ศ.1998/1999 จากตัวอย่างของครัวเรือน
ในภาคกลางเท่ากับ 3,697 ราย โดย สมพร อิศวิลานนท์ แสดงว่า รายได้สุทธิจากการเกษตรของครัว

เรือนเกษตรกรในเขตชลประทานมีรายได้สุทธิจากการเกษตรของครัวเรือน 18,557 บาทต่อคน ซึ่งสูงกว่ารายได้สุทธิจากการเกษตรต่อคนของครัวเรือนที่ไม่มีแหล่งน้ำประมาณร้อยละ 12.8 (16,492 บาท) และเมื่อขนาดของฟาร์มใหญ่ขึ้นก็มีผลให้รายได้สุทธิของเกษตรกรสูงมากขึ้น หรือมีความแตกต่างระหว่างเกษตรกรรายใหญ่และรายย่อย (ตารางที่ 3.13)

ตารางที่ 3.13 เปรียบเทียบรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลาง ค.ศ.1998/1999 จำแนกตามเขตชลประทานและขนาดของฟาร์ม

รายการ	รายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์มของครัวเรือน (บาท/คน)
มีแหล่งน้ำชลประทาน	18,557
ไม่มีแหล่งน้ำชลประทาน	16,492
เฉลี่ย	17,528
ขนาดของฟาร์ม (ไร่)	
น้อยกว่า 10 ไร่	14,040
10 – 29 ไร่	14,066
30 – 59 ไร่	20,113
มากกว่า 59 ไร่	29,432
รวมเฉลี่ยทุกขนาดฟาร์ม	17,528

แหล่งที่มา : ดัดแปลงจากสมพร (2544 : 31-32)

“การปฏิวัติเขียว” มิเพียงแต่มีประโยชน์ต่อเกษตรกรรายใหญ่ โดยเฉพาะผู้ถือครองที่ดินในเขตชลประทานแล้ว ยังมีผลต่อนายทุนและผู้มีอิทธิพลในหมู่บ้านซึ่งมักจะเป็นเกษตรกรรายใหญ่ด้วย เช่น โครงการขายปุ๋ยราคาถูกก็มักจะตกไปอยู่ในมือของผู้มีอิทธิพลท้องถิ่น คือ กำนันและผู้ใหญ่บ้านผู้เป็นตัวแทนแหล่งเงินกู้ในระบบและเป็นตัวแทนจากพ่อค้าและบริษัทเครื่องมือการเกษตรก็มักให้กับชาวนาที่มีฐานะดีจำนวนจำกัดเท่านั้น (ผาสุก 2542 : 68) นอกจากนี้ในระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมา หมู่บ้านในภาคกลางได้ประสบกับปัญหาแรงงานในการรับจ้างทำนาเริ่มขาดแคลน จึงมีผลให้อัตรากำลังของแรงงานได้ถีบตัวสูงขึ้น ส่วนหนึ่งเกิดจากการดึงแรงงานของคนหนุ่มสาวออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานกรุงเทพฯ และเป็นแรงงานรับจ้างในพืชไร่ เช่น อ้อย สับปะรด อัตรากำลังที่ถีบตัวสูงขึ้น ได้ส่งผลให้ครัวเรือนเกษตรกรได้เพิ่มการใช้เครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเพิ่มขึ้น ตลาดเช่าของเครื่องจักรกลและเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรได้ขยายตัวสูงขึ้นในระยะแรกอัตราค่าเช่าและบริการเครื่องจักรทุ่นแรงอยู่ในระดับสูง และด้วยการแข่งขันที่รุนแรง

มากขึ้น อัตราดังกล่าวจึงได้ปรับตัวลดลงมา อัตราค่าเช่ารถไถเดินตาม 4 ล้อ นั่งขับ ใน 3 หมู่บ้าน จังหวัดสุพรรณบุรีเท่ากับ 2,063-2,292 บาทต่อเฮกตาร์ (ไถ 2 ครั้ง) ในปี ค.ศ.1987 และอัตราค่าเช่าดังกล่าวได้ลดลงเหลือเพียง 1,375 – 1,875 บาทต่อเฮกตาร์ (ไถ 2 ครั้ง) ในปี ค.ศ.1998 (Somporn and Hossain 2000 : 147) นอกจากนี้การใช้ปัจจัยการผลิตคือปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช และเครื่องมือทางการเกษตรได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้ร้านค้าที่จำหน่ายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรและอุปกรณ์การเกษตรในหมู่บ้านได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น ร้านค้าในหมู่บ้านภาคกลางที่จำหน่ายปัจจัยการผลิตเท่ากับ 925 แห่ง ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 2,525 แห่ง ในปี ค.ศ.1999 (ข้อมูล กชช.2.ค) การขยายตัวของตลาดเช่าเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรและร้านค้าจำหน่ายปัจจัยการผลิตและอุปกรณ์การเกษตรในหมู่บ้านล้วนแล้วแต่สร้างความร่ำรวยให้แก่เกษตรกรรายใหญ่ จึงส่งผลให้ความแตกต่างทางชนชั้นในหมู่บ้านมีมากยิ่งขึ้น

ประการที่ห้า แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มขึ้นในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมาจะเพิ่มขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นโดยรวมก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า โดยเฉพาะผลผลิตข้าวนอกเขตชลประทาน ผลที่ตามมาคือรายได้ของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มอย่างเชื่องช้า นอกจากผลผลิตข้าวจะเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าระดับราคาข้าวในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมาก็ได้เพิ่มขึ้นมากนัก เช่น ราคาข้าวที่เกษตรกรที่บ้านวังยาง สระกระโจม และจระเข้ใหญ่ ในจังหวัดสุพรรณบุรี ได้รับเท่ากับ 6.6-7.0 บาทต่อกิโลกรัมในปี ค.ศ.1987 และลดลงเล็กน้อยเท่ากับ 5.9-6.2 บาทต่อกิโลกรัม (Somporn and Hossain 2000 : 147) การขยายตัวอย่างเชื่องช้าของผลผลิตต่อไร่และระดับราคาข้าวจึงมีผลให้การเพิ่มขึ้นของรายได้จากการทำนาเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า รายได้จากการขายข้าวของหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอยุธยาเท่ากับ 14,000 บาทต่อครัวเรือน ในปี ค.ศ.1969 และเพิ่มขึ้นเป็น 100,000 บาทต่อครัวเรือน ในปี ค.ศ.2000 บาท หรือระดับรายได้ในปี ค.ศ.2000 สูงกว่าปี 1969 เท่ากับ 7.1 เท่า เท่านั้น ในรอบ 30 ปี เหตุที่รายได้เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าเพราะระดับราคาข้าวเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้านั่นเอง ราคาข้าวเท่ากับ 1,150 บาทต่อตัน ในปี ค.ศ.1969 และเพิ่มขึ้นเป็น 5,000 บาทต่อตัน ในปี ค.ศ.2000 หรือเพิ่มขึ้นเพียง 4.3 เท่าเท่านั้น ในช่วงเวลาเดียวกัน หรืออัตราการเพิ่มขึ้นของราคาในรูปแบบที่แท้จริงคิดลบ แม้ว่ารายได้ต่อหัวจะเพิ่มขึ้นจาก 2,700 บาท ในปี ค.ศ.1969 เป็น 28,600 บาท ในปี ค.ศ.2000 แต่การเพิ่มขึ้นของรายได้ต่อหัวก็มีผลมาจากขนาดครัวเรือนที่ลดลง เนื่องจากสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านบางส่วนได้อพยพออกจากหมู่บ้านเพื่อไปหางานทำในเมือง (Molle 2001 : 53) ระดับรายได้ของครัวเรือนเกษตรกรทำนาที่เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าแสดงถึงผลิตภาพการผลิตของแรงงานในการทำนาเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าเมื่อเทียบกับผลิตภาพการผลิตของแรงงานนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ภาคอุตสาหกรรม ส่งผลให้สัดส่วนรายได้จากข้าวเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางมีแนวโน้มลดลงมาก นับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา แม้ในบางหมู่บ้านโดยเฉพาะในเขตชลประทาน การพึ่งพารายได้จากการทำนายังอยู่ในระดับสูงอยู่ เพราะสามารถทำนาได้มากกว่า 1-2 ครั้งต่อปี แต่

สัดส่วนของรายได้จากการทำนาเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนก็มีแนวโน้มลดลง ในขณะที่หมู่บ้านในเขตน่าน้ำฝน รายได้จากการทำนาเมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมดลดลงอย่างรวดเร็ว เช่น รายได้จากการทำนาของบ้านวังยาง จ.สุพรรณบุรี ซึ่งเป็นเขตชลประทาน เท่ากับ 94,200 บาท ต่อครัวเรือนในปี ค.ศ.1987 หรือคิดเป็นร้อยละ 55.8 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ส่วนในปี ค.ศ.1998 รายได้จากการทำนาของบ้านวังยางเท่ากับ 103,200 บาทต่อครัวเรือน ในปี ค.ศ. 1998 หรือคิดเป็นเพียงร้อยละ 28.3 ของรายได้ทั้งหมด ส่วนที่บ้านสระกระโจม จ.สุพรรณบุรี อันเป็นหมู่บ้านการทำนาเขตน่าน้ำฝน สัดส่วนของรายได้จากการทำนาคิดเป็นร้อยละ 53.1 ของรายได้ทั้งหมด ในปี ค.ศ.1987 และลดลงเหลือเพียงร้อยละ 2.6 เท่านั้น (Somporn and Hossain 2000 : 13) ระดับรายได้จากการทำนาที่ค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับรายได้จากแหล่งอื่น ๆ ทั้งจากในภาคเกษตรเอง เช่น พืชไร่ ผลไม้ และนอกภาคเกษตรกรรม เช่น งานโรงงานอุตสาหกรรมและงานบริการอื่น ๆ ได้ผลักดันให้เกษตรกรในหมู่บ้านในภาคกลางได้ละทิ้งอาชีพทำนามากขึ้นเรื่อย ๆ ในหมู่บ้านเองก็ได้มีการกระจายการผลิตข้าวไปสู่กิจกรรมการเพาะปลูกหลากหลายมากขึ้น เช่น พืชไร่ ผักและผลไม้ประดับ ไม้ผลยืนต้น เลี้ยงสัตว์ เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ ผสมผสานหลายกิจกรรม เพราะระดับรายได้โดยเปรียบเทียบของกิจกรรมเหล่านี้ในบางกรณี เช่น พืชไร่ เลี้ยงสัตว์ เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ สูงกว่ารายได้จากการทำนานั้นเอง (ตารางที่ 3.14) ข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลาง จำนวน 3,697 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1998/99 แสดงว่า สัดส่วนของครัวเรือนเกษตรกรที่ทำนาในภาคกลางเหลือเพียงร้อยละ 34.03 ของครัวเรือนทั้งหมด รองลงไปได้แก่ การปลูกไม้ผลและไม้ยืนต้น

ตารางที่ 3.14 จำนวนครัวเรือนตัวอย่าง ร้อยละของครัวเรือนเกษตรกรจำแนกตามประเภทกิจกรรมของฟาร์มและรายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์มของครัวเรือนของภาคกลาง ปี ค.ศ.1998/99

รายการ	ภาคกลาง
ครัวเรือนตัวอย่าง (ราย)	3,697
	ร้อยละของครัวเรือน
ข้าว	34.03
พืชไร่	10.93
ผักและไม้ดอกไม้ประดับ	5.95
ไม้ผลและไม้ยืนต้น	17.91
เลี้ยงสัตว์	10.22
เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ	5.98

รายการ	ภาคกลาง
ผสมผสานหลายกิจกรรม	14.99
รวมทั้งหมด	100.00
รายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์มของครัวเรือน (บาทต่อคน)	
ข้าว	14,279
พืชไร่	15,971
ผักและไม้ดอกไม้ประดับ	13,538
ไม้ผลและ ไม้ยืนต้น	12,990
เลี้ยงสัตว์	38,595
เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ	40,448
ผสมผสานหลายกิจกรรม	9,532
รวมทั้งหมด	17,528

แหล่งที่มา : (สมพร 2544 : 33)

ภาพที่ 3.6 อุปกรณ์เลี้ยงกุ้งกุลาดำในที่ราบภาคกลาง

ผสมผสานหลายกิจกรรม (ร้อยละ 14.90) (ร้อยละ 17.95) พืชไร่ (ร้อยละ 10.9) และเลี้ยงสัตว์ (ร้อยละ 10.2) รายได้สุทธิของครัวเรือนการเกษตรของหมู่บ้านในภาคกลางที่สูงที่สุด 3 อันดับแรก ในปี

ค.ศ.1998/99 คือ รายได้จากการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ (40,448 บาท) เลี้ยงสัตว์ (38,595 บาท) พืชไร่ (15,971 บาท) (ตารางที่ 3.14)

ข้อมูลการสำรวจเศรษฐกิจในระดับหมู่บ้านแสดงให้เห็นว่า รายได้จากการเกษตรอื่น ๆ ที่มีใช้จากการทำน่านับวันจะมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในรายได้จากภาคเกษตรและรายได้ทั้งหมด เช่น บ้านลาดสาธิต จังหวัดลพบุรี รายได้จากการเลี้ยงสัตว์เท่ากับ ร้อยละ 43.3 ของรายได้จากการเกษตรทั้งหมด หรือเท่ากับร้อยละ 29 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน (Molle 2001 : 49)

ข้อมูลรายได้สุทธิจากการเกษตรในฟาร์มของครัวเรือนจากตารางที่ 3.14 ข้างต้นเป็นค่าเฉลี่ยผลผลิตทางการเกษตรชนิดต่าง ๆ ในภาคกลาง หากเราพิจารณาถึงชนิดของผลผลิตทางการเกษตรโดยใช้ข้อมูลระดับหมู่บ้านจะเห็นภาพความแตกต่างของรายได้สุทธิมากยิ่งขึ้น อำพรพรณ เสาธงใหญ่ ได้ศึกษาถึงความแตกต่างของรายได้สุทธิของการปลูกพืชชนิดต่าง ๆ และการทำงานกึ่งที่หมู่บ้านโคกกลาง ตำบลคอนคั้ง อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี พบว่าในปี ค.ศ.1996/97 รายได้สุทธิต่อพื้นที่ 1 ไร่ ของการปลูกองุ่นมีรายได้สุทธิสูงที่สุดเป็น 152,330 บาท รองลงมาคือ มะนาว (86,700 บาท) ละมุด (59,100 บาท) ชมพู (51,150 บาท) ฝรั่ง (14,200 บาท) กุ้ง (7,520 บาท) มะพร้าว (5,460 บาท) และข้าว (1,880 บาท) (ตารางที่ 3.15) รายได้สุทธิจากการทำนาอยู่ในระดับต่ำสุดเมื่อเทียบกับการปลูกผลไม้ชนิดต่าง ๆ รวมทั้งนาอีกด้วย จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการผลักดันให้เกษตรกรได้ละทิ้งการทำนาไปประกอบอาชีพอื่น ๆ มากยิ่งขึ้น (อำพรพรณ 2543)

ตารางที่ 3.15 เปรียบเทียบรายได้สุทธิของครัวเรือนเกษตรกรต่อพื้นที่ 1 ไร่ หมู่บ้านโคกกลาง

อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี จำแนกตามชนิดของผลผลิต ปี ค.ศ.1996-97

รายการ	รายได้สุทธิ (บาท)
องุ่น	152,330
มะนาว	86,700
ละมุด	59,100
ชมพู	51,150
ฝรั่ง	14,200
กุ้ง (กุ้งน้ำจืด)	7,520
มะพร้าว	5,460
ข้าว	1,880

แหล่งที่มา : อำพรพรณ (2543 : 86-86)

พื้นที่ ๆ มีการเพาะเลี้ยงกุ้งน้ำจืดส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ด้านใต้ติดชายฝั่งทะเลในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม สมุทรสาคร สมุทรปราการ และพื้นที่บางส่วนของจังหวัดฉะเชิงเทรา ส่วนการปลูกพืชสวน (ผัก/ผลไม้) เป็นพืชหลัก ส่วนมากอยู่ในพื้นที่ด้านตะวันตกเฉียงใต้ของที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งเป็นการปลูกผักและผลไม้ในระบบร่องสวน (raised bed system) พบมากในเขตอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี และพบบางส่วนในเขตจังหวัดนครปฐม นนทบุรี และนครนายก ส่วนการปลูกผลไม้เป็นพืชหลัก ส่วนมากจะอยู่ในจังหวัดภาคตะวันออก เช่น ระยอง จันทบุรี และตราด

ภาพที่ 3.7 พิธีบวงสรวงพระแม่โพสพและทำขวัญข้าวที่ จ.ชัยนาท

การปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาไปสู่การกระจายการผลิตทางการเกษตรมากขึ้นได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนในหมู่บ้านภาคกลางด้วยเช่นกัน ลักษณะของกิจกรรมการผลิตบางประเภทต้องใช้เงินลงทุนต่อพื้นที่ที่ดินทำกินอยู่ในระดับสูง (เมื่อเทียบกับข้าว) เช่น ในปี ค.ศ.1996/97 ต้นทุนแปรผันในการทำนากุ้ง (กุ้งน้ำจืด) เท่ากับ 96,480 บาทต่อไร่ ounge (27,670 บาทต่อไร่) ละมุด (12,900 บาทต่อไร่) ชมพู่ (11,850 บาทต่อไร่) มะนาว (11,300 บาทต่อไร่) ในขณะที่ต้นทุนแปรผันในการทำนาข้างเท่ากับ 470 บาทต่อไร่ (อำพรธณ 2543 : 85-86) การใช้เงินลงทุนสูงต่อไร่ แสดงถึงลักษณะการผลิตเป็นเชิงการค้าและธุรกิจที่เน้นการจัดการที่อาศัยความชำนาญตลอดจนต้องดูแลเป็นพิเศษ (highly skilled management – and – care intensive) มีผลให้เกษตรกรปรับตัวในการผลิตเพื่อปลูกพืชอื่น ๆ และทำกิจกรรมอื่น ๆ ได้น้อยลง เพราะเงินลงทุนที่ค่อนข้างสูงทั้งต้นทุนคงที่และต้นทุนแปรผัน และลักษณะการบำรุงรักษาต้องใช้เวลาามาก โดยเฉพาะในกรณีของการเลี้ยงกุ้งน้ำจืด เช่น กุ้งกุลาดำ เกษตรกรจึงมีเวลาว่างน้อยลง (ซึ่งแตกต่างจากอดีตชาวนามีความยืดหยุ่นในการใช้เวลาและการเปลี่ยนแบบแผนการผลิตจากการทำนาไปสู่อาชีพอื่น ๆ มากขึ้น หาก

ราคาของข้าวค่อนข้าวต่ำ) ลักษณะของงานในบ่อกุ้งและพืชผักและผลไม้จึงเป็นงานชุกชุมและเฉพาะตัวมากขึ้นจึงมีผลต่อการเสื่อมถอยของประเพณี “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “เอาแรง” ในหมู่บ้าน เพราะแรงงานมีเวลาวางน้อยลงนั่นเอง ลักษณะของการใช้เงินทุนในการผลิตค่อนข้างสูงเพื่อให้ได้มูลค่าของผลผลิตที่สูงย่อมมีผลต่อความแตกต่างของรายได้ระหว่างกลุ่มคนในหมู่บ้าน เพราะเกษตรกรรายใหญ่ย่อมมีโอกาสในการลงทุนและแสวงหา “ตลาด” ตลอดจน “กำไร” ได้ดีกว่าเกษตรกรรายย่อยที่มีทุนรอนอันจำกัด นอกจากนี้แม้การปลูกพืชผักและผลไม้ตลอดจนเลี้ยงกุ้งน้ำจืดจะมีผลทำให้เกษตรกรมีผลตอบแทนค่อนข้างสูงเมื่อเปรียบเทียบกับการทำงาน แต่ทว่าก็มีความเสี่ยงมากกว่าในด้านการตลาดเพราะตลาดทั้งภายในและต่างประเทศยังแคบอยู่ ประกอบกับผลผลิตเน่าเสียได้ โดยเฉพาะผักและผลไม้ เมื่อราคาผลผลิตตกต่ำ จะทำให้เกิดผลกระทบต่อผู้ผลิตได้ง่าย

ภาพที่ 3.8 รถปิกอัพขนาดเล็กที่นิยมกันมากที่บ้านหนองชุมพร จ.ฉะเชิงเทรา

ประการที่หก การปฏิบัติเชิงวิญญูจะเป็นการผลักดันให้เกษตรกรเข้าสู่ “ระบบตลาด” มากยิ่งขึ้น เพราะลักษณะการผลิตเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น ผลผลิตทางการเกษตรของเกษตรกรเกือบทั้งหมดจะผลิตเพื่อขายเพราะเกษตรกรต้องเร่งการผลิตเนื่องจากพันธุ์ข้าว HYV_s สามารถผลิตให้ผลผลิตสูงและมีความถี่ในการผลิตสูงขึ้น เกษตรกรจึงไม่ต้องเก็บผลผลิตเอาไว้กินเอง เพราะไม่คุ้มที่จะเก็บไว้ในยุ้งฉาง ข้อมูล กชช.2.ค. ในปี ค.ศ.1999 แสดงว่าเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางส่วนใหญ่ขายผลผลิตให้กับพ่อค้าซึ่งมารับซื้อถึงหมู่บ้านมากที่สุด (ร้อยละ 54.2) นำผลผลิตไปขายที่อื่น (ร้อยละ 25.3) ขายให้โรงสีในตำบล (ร้อยละ 12.7) ขายให้กลุ่มสหกรณ์ (ร้อยละ 6.9) และขายล่วงหน้าหรือตกเขียว (ร้อยละ 71.0) (ข้อมูล กชช.2ค. ปี 2542) ลักษณะการพึ่งพาการผลิตเพื่อตลาดสูงขึ้นทั้งในด้านการผลิตและตลาด จึงมีผลให้เกษตรกรเป็นจำนวนมากได้ประสบกับปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้น เพราะการเพิ่มขึ้นของระดับราคาข้าวไม่ได้สัดส่วนกับค่าใช้จ่ายในการผลิตและค่าใช้จ่ายอื่นๆ ในปี

ค.ศ.1999 มีจำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางสูงถึง 441,017 ครัวเรือน เป็นหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ประมาณเกือบ 1 ใน 4 ของครัวเรือนในภาคกลางทั้งหมด รองลงไปได้แก่ ครัวเรือนที่เป็นหนี้กลุ่มสหกรณ์ 225,297 ครัวเรือน (ร้อยละ 13.1) กลุ่มออมทรัพย์ 129,597 (ร้อยละ 7.5) รวมทั้งเป็นหนี้แหล่งสินเชื่ออื่น ๆ ด้วย เช่น เงินทุนหมุนเวียนราชการ (ร้อยละ 3.7) ธนาคารพาณิชย์ (ร้อยละ 2.7) พอค้า (ร้อยละ 2.7) และแหล่งอื่น ๆ (ร้อยละ 1.0) (ตารางภาคผนวก 3.17A)

หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางเกือบทั้งหมดอยู่ในเขตชลประทานที่มีการใช้พันธุ์ข้าว HYV_s และเครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้มข้นกว่าพื้นที่อื่น ๆ มีสัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่เป็นหนี้สูงกว่าภาคกลางทั้งภาค คือสัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นหนี้ของหมู่บ้านใน 6 จังหวัด ที่เป็นหนี้กับแหล่งเงินกู้ที่สำคัญคือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์เท่ากับร้อยละ 27.4 กลุ่มสหกรณ์ (ร้อยละ 15.4) กลุ่มออมทรัพย์ (ร้อยละ 8.1) ธนาคารพาณิชย์ (ร้อยละ 3.08) และสัดส่วนที่เป็นหนี้กับแหล่งอื่น ๆ ใกล้เคียงกัน หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทมีสัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นหนี้จำแนกตามแหล่งสินเชื่อสูงที่สุดในบรรดาหมู่บ้านใน 6 จังหวัด คือเป็นหนี้ ธกส. (ร้อยละ 36.1 ของครัวเรือนทั้งหมด) เป็นหนี้กลุ่มสหกรณ์ (ร้อยละ 28.6) เป็นหนี้กลุ่มออมทรัพย์ (ร้อยละ 11.4) ธนาคารพาณิชย์ (ร้อยละ 5.5) ซึ่งสะท้อนภาพของความล้มเหลวของการปฏิวัติเขียวที่ผลักดันให้เกษตรกรต้องกู้หนี้ยืมสินมากขึ้น เพราะต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงมากขึ้น ในขณะที่รายได้จากการทำนาได้เพิ่มขึ้นเท่าที่ควร ปัญหาหนี้สินของเกษตรกรในที่ราบลุ่มภาคกลางนับวันจะทวีความรุนแรงมากขึ้น เนื่องจากที่ตั้งของหมู่บ้านในเขตนี้มักจะอยู่ใกล้เมืองใหญ่โดยเฉพาะกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ในภูมิภาคอื่น ๆ เช่น ชลบุรี การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและความเป็นเมืองย่อมมีผลให้แบบแผนการบริโภคของคนในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ส่วนหนึ่งเพราะการคมนาคมสื่อสารที่สะดวก มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการบริโภคจากวัฒนธรรมคนเมืองมากขึ้น แบบแผนการใช้จ่ายของคนชนบทเปลี่ยนแปลงไป สิ่งของบางอย่างบางสิ่งในสมัยก่อนที่เคยเป็นสิ่งฟุ่มเฟือยก็กลายเป็นสิ่งจำเป็นต่อการครองชีพ โทรศัพท์มือถือ แต่ในขณะเดียวกัน เช่น โทรศัพท์มือถือ รถจักรยานยนต์ รายได้ที่แท้จริงของคนในหมู่บ้านแม้ว่าจะเพิ่มขึ้นก็ยังเพิ่มขึ้นในอัตราที่ไม่พอเพียงกับความต้องการในการใช้จ่ายนั่นเอง

ประการที่เจ็ด ดังได้กล่าวมาแล้ว การปฏิวัติเขียวมีผลต่อความเสื่อมถอยของวัฒนธรรมความร่วมมือในการใช้แรงงานหรือการแลกเปลี่ยนแรงงาน การใช้พันธุ์พืช HYV_s ย่อมมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวต่อไร่และระยะเวลาในการทำนาให้กระชั้นชิดมากขึ้น เกษตรกรมีเวลาว่างน้อยลง ประกอบกับการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้นได้มีผลต่อการทดแทนแรงงาน นอกจากนี้ระบบชลประทานที่มีผลให้ทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง มีผลให้ชาวนาต้องทำนาพร้อม ๆ กัน การทำนาจึงเป็นเรื่องของเฉพาะบุคคลมากกว่าจะเป็นการรวมกลุ่มช่วยเหลือกันเหมือนในอดีต นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ความเสื่อมถอยของวัฒนธรรม การแลกเปลี่ยนแรงงานเริ่มมีมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะส่วนหนึ่งคือการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อทดแทนแรงงานคนและ

แรงงานสัต์ว่มากขึ้น เพราะแรงงานวัยหนุ่มสาวเริ่มขาดแคลน เนื่องจากอัตราการเกิดของประชากรเริ่มลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ประกอบกับ แรงงานของหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งได้ถูกดึงดูดไปสู่โรงงานอุตสาหกรรมและงานบริการในเมืองที่ให้ค่าตอบแทนสูงกว่าการทำนา นอกจากนี้ แม้ในภาคเกษตรเองก็มีการแย่งแรงงานกันเอง เพราะระบบชลประทานในภาคกลางทำให้พื้นที่จำนวนมากสามารถเพาะปลูกข้าวนาปรังและพืชไร่ต่าง ๆ ในฤดูแล้ง เช่น อ้อย สับปะรด ผักและผลไม้ กิจกรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดความต้องการในจังหวัดเวลาต่าง ๆ โดยเฉพาะในฤดูแล้ง และชาวชนบทในภาคกลางก็อพยพไปภาคอื่น ๆ ด้วย จึงเกิดระบบจัดหาแรงงานจากภาคอีสานเข้ามารับจ้างเก็บเกี่ยวพืชผลชั่วคราว (นิพนธ์ และปัทมวดี 2535 : 7) แม้ในต้นทศวรรษ 1980 ภาคกลางต้องใช้แรงงานอพยพประมาณ 1.9 แสนคนในงานตัดอ้อย เก็บเกี่ยวถั่วเหลือง ในไร่สับปะรด (นิพนธ์ และปัทมวดี 2535 : 7) และความต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นมากเรื่อย ๆ นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ในเขตเพาะปลูกบางพื้นที่ ๆ มีความต้องการแรงงานสูง เช่น พื้นที่ทำการเกษตรแบบร่องสวนในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี ก็มีการจัดตั้งกลุ่มรับจ้างแรงงานทางด้านการเกษตรเพื่อบริการรับจ้างให้กับเกษตรกรที่ต้องการทำงานในการทำสวนที่หมู่บ้านโคกกลาง ตำบลคอนคัง จังหวัดราชบุรี กลุ่มของแรงงานเพื่อบริการรับจ้างให้กับระบบร่องสวนดังรายงานการศึกษาของ อำพรพรณ เสาธงใหญ่ (2543) ให้พรรณนาไว้ดังนี้

“กลุ่มของแรงงานรับจ้างนั้นจะมีเป็นกลุ่ม ๆ โดยมีหัวหน้ากลุ่มเรียกว่า “เถ้า” และสมาชิกในกลุ่มเรียกว่า “ลูกทีม” ในหมู่บ้านโคกกลาง มีเถ้าอยู่ในบ้าน 2 เถ้า แต่ละเถ้ามีลูกทีม 40-50 คน ลูกทีมส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงเพราะงานส่วนใหญ่จะเป็นงานผู้หญิงทำ ชนิดของงานที่ทำ ถ้าเป็นงานในสวนอ้อยจะเป็นการพรวนกิ่ง แกะตา ไน้มกิ่ง ซอยลูก งานที่แรงงานรับจ้างไม่ได้ทำในสวนอ้อยคือการตัดอ้อย เนื่องจากการตัดอ้อยจะตัดเวลากลางคืน ซึ่งเจ้าของสวนจะเอาแรงในการตัดอ้อยกันเอง แต่ถ้าเป็นงานที่ไม่ใช่งานในสวนอ้อย แรงงานประเภทนี้จึงไม่มีระบบทีมเหมือนแรงงานอ้อย แต่ถ้าเป็นกลุ่มรับจ้างอิสระที่ไม่มีเถ้าหรือหัวหน้าทีม..... การติดต่อเถ้าสำหรับทำงานในสวนอ้อยนั้น เจ้าของสวนหรือเกษตรกรจะเป็นคนติดต่อกับเถ้าโดยตรง เพราะจำเป็นต้องมีการจองคิวล่วงหน้า เช่น การจองคิวให้พรวนกิ่งจะต้องจองล่วงหน้าประมาณ 15 วัน – 1 เดือน เพราะเถ้าจะมีการจัดการทั้งแรงงานและกิจกรรมเพื่อให้สอดคล้องและรองรับกับการปฏิบัติงานในแต่ละชนิดของงานที่ทำในแปลงอ้อยของเกษตรกรในแต่ละรายได้อย่างเหมาะสม” (อำพรพรณ 2543 : 60) ส่วนอัตราค่าจ้างแรงงานก็มีความแตกต่างกันในงานแต่ละชนิด ในปี ค.ศ.1996 แรงงานชายซึ่งจะทำงานขุดลอกคลอง และแรงงานหาบของจากสวนได้รับอัตราค่าจ้างเท่ากับ 140-160 บาทต่อวัน ส่วนแรงงานหญิงซึ่งทำงานพรวนอ้อย เก็บเกี่ยว ห่อผล เก็บหญ้า และค้ายหญ้า จะได้รับอัตราค่าจ้างเท่ากับ 100 – 120 บาทต่อวัน (อำพรพรณ 2543 : 61) การขาดแคลนแรงงานในชนบทจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งทำให้มีการเสื่อมถอยของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานและหันมาใช้แรงงานรับจ้างแทนลักษณะของความ

แตกต่างของชนชั้นในชนบท คือมีเกษตรกรรายและเกษตรกรรายจนก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ การแลกเปลี่ยนแรงงานไม่สามารถจะกระทำได้เพราะผู้มีฐานะดีกว่า ซึ่งมักจะมีที่ดินมากกว่ามักจะว่าจ้างแรงงานซึ่งมักจะมีฐานะด้อยกว่า อย่างไรก็ตาม ในบางหมู่บ้านในภาคกลางเมื่อแรงงานในครอบครัวไม่พอ ชาวนาก็จะแยกไป ปัญหาการขาดแคลนแรงงานโดยการ “เอาแรง” หรือ “ยืมแรง” ในบางขั้นตอนการผลิตในช่วงปักดำหรือเก็บเกี่ยวโดยไม่คิดค่าแรง เช่น ที่หมู่บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท หมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา วิธีการนี้จะทำกันในหมู่เครือญาติหรือบ้านใกล้เคียงโดยการร่วมแรงร่วมใจกลุ่มละ 5-6 คน ไปจนถึง 10-15 คนก็มี (สัมภาษณ์ชาวบ้านหมู่บ้านกุดจอก กิ่งอำเภอนองมะโมง จังหวัดชัยนาท และชาวบ้านหมู่บ้านหนองชุมพร อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา) ไม่มีการสำรวจข้อมูลของจำนวนครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางที่ใช้แรงงานแลกเปลี่ยนในการทำเกษตร แต่ข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ แสดงว่า ในปี ค.ศ.1995-96 ครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยเป็นค่าอาหารแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นจำนวน 425 บาทต่อครัวเรือน (สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2540/41 : 273) ซึ่งแสดงถึง การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนในการทำนาทำไร่ยังคงปรากฏให้เห็นในหมู่บ้านภาคกลาง

บทสรุป : การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรของหมู่บ้านภาคกลาง ค.ศ.1945-ปัจจุบัน

แม้ว่าความพยายามของรัฐบาลไทยที่จะเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการทำนาข้าว โดยการสร้างเขื่อนชลประทานในภาคกลาง เช่น เขื่อนเจ้าพระยา และโครงการอื่น ๆ นับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา และส่งเสริมให้เกษตรกรใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYV_s) นับแต่ต้นทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา (หรือที่เรียกว่าการปฏิวัติเขียว) แต่ทว่าการเพิ่มผลผลิตข้าวต่อไร่เริ่มจะเห็นอย่างจริงจังในปลายทศวรรษ 1960 ในขณะเดียวกัน กระบวนการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร (mechanization) ในฐานะเป็นการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรก็เป็นไปอย่างเชื่องช้าใน ตอนกลางทศวรรษ 1980 ครัวเรือนเกษตรกรทำนาในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง เช่น หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท สุพรรณบุรี อยุธยา ซึ่งเป็นเขตที่มีความก้าวหน้ามากที่สุดในการใช้พันธุ์ข้าว HYV_s เพราะอยู่ในเขตชลประทานที่ทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง ยังใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองอย่างแพร่หลาย และการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ยังอยู่ในระดับต่ำ เหตุผลระดับการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร และปัจจัยการผลิตอื่น ๆ อยู่ในระดับต่ำเพราะลักษณะของเศรษฐกิจครัวเรือนรายย่อยที่ยังใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตและใช้ที่ดินขนาดเล็ก ด้วยลักษณะของครัวเรือนขนาดใหญ่ เพราะมีสมาชิกในครัวเรือนถึง 5-6 คน และอายุเฉลี่ยของสมาชิกในครัวเรือนก็อยู่ในวัยทำงาน ครัวเรือนจึงไม่จำเป็นต้องพึ่งพาเครื่องจักรกลทางการเกษตรมากนัก ประกอบกับในก่อนปี ค.ศ.1985 ค่าแรงในภาคเกษตรกรรมยังอยู่ในระดับต่ำ เพราะแรงงานส่วน

ใหญ่ถึงร้อยละ 70-80 ได้ทำมาหากินในชนบท หากครัวเรือนขาดแคลนแรงงานก็สามารถใช้แรงงานรับจ้างในหมู่บ้านเดียวกันหรือใกล้เคียงได้ นอกจากนี้ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ยังมีการใช้แรงงานวัว และควาย ในหมู่บ้านภาคกลางในการทำนาควบคู่ไปด้วย นอกจากนี้ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรอยู่ในระดับเพราะ เทคโนโลยีทางการเกษตรในบางกรณีไม่เหมาะสมกับสภาพการทำนา เช่น รถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่ ได้รับความนิยมน้อยมาก เนื่องจากเหมาะสมกับการบุกเบิกที่ขนาดใหญ่มากกว่า นอกจากนี้ยังมีเครื่องจักรกลบางชนิดที่ไม่ได้รับความนิยมาจากเกษตรกรเลย เช่น เครื่องดำนาและเครื่องเกี่ยวข้าว ซึ่งอาจเป็นเพราะเกษตรกรไม่คุ้นเคยเลยกับเครื่องจักรกลดังกล่าว พฤติกรรมที่พยายามหลีกเลี่ยงความเสี่ยง (risk aversion) ก็เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลให้เกษตรกรไม่ยอมลงทุนในการซื้อหาเครื่องจักรกล เพราะนอกจากจะระดับราคาค่อนข้างสูง (เนื่องจากในระยะแรกของการปฏิบัติเขียว ต้องนำเข้าจากต่างประเทศ) แล้วการใช้ประโยชน์จากเครื่องจักรกลก็อยู่ในระดับจำกัดเพราะอาจใช้เพียงไม่กี่เดือน ชาวนาโดยทั่วไปที่เป็นเกษตรกรรายย่อยจึงไม่กล้าเสี่ยงที่จะลงทุน ซึ่งอาจจะเป็นหนี้สินหรือหมดตัวได้ หากไม่สามารถเพิ่มผลผลิตและรายได้จากการทำนาได้ ดังนั้นการปฏิบัติเขียวและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรก่อนปี ค.ศ.1985 จึงมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง ในแง่ของการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ การเพิ่มขึ้นของการใช้แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร การเจริญเติบโตของตลาดของชุมชน หรือการผลักดันให้เกษตรกรหันไปเพิ่มทำนาอย่างเดียวย รายได้จากการทำนาในหลายพื้นที่ของหมู่บ้านในที่ราบภาคกลางไม่ได้เป็นรายได้หลักของเกษตรกรเพราะเกษตรกรได้หันไปปลูกพืชไร่อื่น ๆ และประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรในชนบท (rural diversification) เพื่อลดความเสี่ยงที่เกิดจากการผันผวนของราคาข้าวนั่นเอง

นับแต่ประมาณปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา เทคโนโลยีการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก การใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มขึ้นอย่างแพร่หลาย เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเหล่านี้ อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ รถ 4 ล้อ นั่งขับ รถไถ 2 ล้อเดินตามเครื่องนวดข้าว เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืช ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่สำคัญได้แก่ การเพิ่มขึ้นของการใช้พันธุ์พืชให้ผลผลิตสูง (HYV_s) การขยายพื้นที่ทำนาโดยระบบชลประทานที่สามารถทำนาได้มากกว่า 2 ครั้ง การขาดแคลนของแรงงานและการถีบตัวสูงขึ้นของอัตราค่าจ้างในภาคเกษตร การขยายตัวของตลาดเช่าและบริการของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตร การยอมรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ ของเกษตรกร เป็นต้น ผลกระทบของการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มสูงขึ้น แต่ก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เกษตรกรก็ประสบกับค่าใช้จ่ายในการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น มีผลให้รายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า และหากเปรียบเทียบกับรายได้สุทธิของเกษตรกรที่ทำการปลูกพืชไร่ ผักและผลไม้ รายได้สุทธิจากการทำนาอยู่ใน

ระดับต่ำมาก เกษตรกรเป็นจำนวนมากต้องตกอยู่ในภาวะหนี้สินและล้มละลาย ระดับรายได้สุทธิที่ต่ำและภาวะหนี้สินที่เพิ่มขึ้นจึงเป็นของเกษตรกรทำนา จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรได้ละทิ้งการทำนาและหันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น ปลูกไร่ ปลูกผักและผลไม้ ตลอดจนเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน

ความเบื้องต้น

นับแต่สงครามโลกครั้งที่สองได้ยุติลงในปี ค.ศ.1945 (หรือก่อนหน้านั้นประมาณ 3-4 ปี) ยุคทองของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เคยมีระดับรายได้และค่าแรงสูง¹² เมื่อเปรียบเทียบกับระดับรายได้และค่าแรงของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ได้เริ่มหมดไป และกลายเป็น “หมู่บ้านที่มีรายได้และค่าแรงต่ำ” เพราะระดับรายได้และอัตราค่าจ้างของหมู่บ้านต่ำกว่าในเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ด้วยอัตราการเพิ่มของประชากรอยู่ในระดับสูง ประชากรของภาคกลางได้เพิ่มขึ้นร้อยละ 3.2 ในทศวรรษ 1950 และร้อยละ 2.5 และ 3.0 ในทศวรรษ 1960 และ 1970 อัตราการเพิ่มของประชากรโดยทั้งประเทศเท่ากับร้อยละ 3.0, 2.0 และ 2.5 ในช่วงเวลาเดียวกัน (Escap 1982) ส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจากอดีตที่เคยเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินมากและประชากรน้อย” แปรเปลี่ยนเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินน้อยและประชากรมาก” อย่างไรก็ตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจที่มีที่ดินน้อยและประชากรมากก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า โดยเฉพาะก่อนทศวรรษ 1980 เนื่องจากประชากรในชนบทได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในป่าสงวนมากขึ้น เพื่อลดแรงกดดันจากการเพิ่มของประชากรส่งผลให้พื้นที่ดินต่อประชากรยังอยู่ในระดับสูง (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

ในขณะที่ประชากรในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว รัฐบาลกลับผลักดันอย่างหนักให้แก่ภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะข้าวซึ่งในขั้นแรกมีการส่งออก โดยอาศัยระบบมาตรฐานแลกเปลี่ยนหลายอัตรา และต่อมามีการใช้นโยบายเก็บภาษีส่งข้าวออกโดยตรง (rice premium) (Siamwalla 1975 : 141 – 165) ผลก็คือราคาข้าวถูกทำให้ลดลงอย่างต่อเนื่อง และภาคเกษตรกรรมต้องด้าหลังเรื่อย ๆ เพราะปริมาณข้าวมีผลต่อการลดลงของประสิทธิภาพการผลิตเพราะการที่ราคาหรือผลตอบแทนจากการเพาะปลูกข้าวลดลง สิ่งจูงใจในการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตข้าวจึงมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น การยอมรับเทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่จึงเป็นไปอย่างเชื่องช้า (รังสรรค์ 2530 : 211)¹³

¹²แนวคิดของคำว่า “ค่าแรงงาน” เป็นการนิยามโดยใช้แนวคิดเกี่ยวกับ “ต้นทุนค่าเสียโอกาส” (opportunity cost) ในระบบเศรษฐกิจแบบทวิลักษณ์ (dual economy) ซึ่งประกอบไปด้วย ภาคเมืองและภาคชนบท ถ้าหากว่า “ต้นทุนค่าเสียโอกาส” ในการย้ายถิ่นของแรงงานเข้าสู่เมืองมีค่า “สูง” เพราะว่าการผลิตภาพการผลิตในภาคเกษตรมีสูง (หรือรายได้และค่าจ้างสูง) แรงงานย่อมไม่เคลื่อนย้าย เราจึงเรียกแรงงานชนบทว่า “ค่าแรงสูง” (expensive labor) หรือในทางตรงข้ามหาก “ค่าเสียโอกาส” ในการย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองต่ำ (ซึ่งแสดงว่า อัตราค่าจ้างในเมืองมีมากกว่าค่าเสียโอกาส) ของแรงงานชนบทเราจึงเรียกแรงงานชนบทว่ามี “ค่าแรงถูก” (cheap labor)

¹³งานศึกษาถึงผลกระทบรอบด้านของนโยบายปริมาณข้าวต่อการพัฒนาเศรษฐกิจไทย คืองานของรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2530)

ทำให้ผลผลิตการผลิดของไทยเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ จากในอดีตอยู่ในระดับสูงของเอเชียลดลงมาตลอด ประสิทธิภาพการผลิดเมื่อคิดเป็นกิโลกรัมต่อ 1 ชั่วโมงนั้น มีอัตราที่ลดลงคือ ในปี 1930 เท่ากับ 3.41 และลดลงอย่างฮวบฮาบในปี ค.ศ.1965-1967 เป็น 2.52 ในขณะที่ญี่ปุ่นเพิ่มอย่างรวดเร็วคือ 1.80 ในปี ค.ศ.1890 เพิ่มขึ้น 2.90 ในปี ค.ศ.1952 และ 6.82 ในปี ค.ศ.1970 (Sompop 1989 : 171) นอกจากนี้ยังมีหลักฐานพบอีกว่า การเพาะปลูกข้าวเปลือกของไทยในปี ค.ศ.1984 นั้น ได้ผลผลิตเพียง 1,979 ตัน/เฮกตาร์, พม่า 3,698 ตัน/เฮกตาร์, อินโดนีเซีย 3,886 ตัน/เฮกตาร์ (สุวินัย 2532 : 45) ผลผลิตการผลิดของญี่ปุ่นเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะผลการปฏิรูปที่ดินและการพัฒนาอุตสาหกรรมที่เน้นการผลิตแบบ mechanization มากขึ้นที่หนุนช่วยการพัฒนาการเกษตร ในขณะที่การพัฒนาอุตสาหกรรมของไทยในยุคทดแทนการนำเข้า ภาคอุตสาหกรรมไม่มีส่วนหนุนช่วยภาคเกษตรมากนัก นโยบายการปกป้องอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าของไทยมีผลสำคัญต่อการลงโทษภาคเกษตร แต่สนับสนุนภาคเมืองและอุตสาหกรรม เช่น การที่รัฐบาลมีนโยบายปกป้องอุตสาหกรรมเคมีภายในประเทศ ยังทำให้ราคาปุ๋ยเคมีภายในประเทศสูงกว่าราคาในตลาดโลกถึงร้อยละ 67 ในช่วงปี ค.ศ.1968-1974 (รังสรรค์ 2530 : 211)

ภาวะความตกต่ำลงของประสิทธิภาพการผลิด การกำเนิดของแรงงานรับจ้างและชาวนาผู้สูญเสียที่ดิน ประกอบกับแรงงานส่วนเกินในชนบท เป็นผลให้อุปทานของแรงงานภาคเกษตรเพิ่มขึ้นในลักษณะที่ไม่จำกัดและทำให้รายได้และอัตราค่าจ้างเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เป็นเหตุให้ความแตกต่างระหว่างค่าจ้างในชนบทกับเมืองใหญ่ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ มีเพิ่มมากขึ้นทุกขณะ นอกจากปัจจัยการเพิ่มขึ้นของประชากรในชนบทและการเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าของผลผลิตการผลิด ความแตกต่างของอัตราค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ กับชนบทเป็นผลมาจากการลดลงของอุปทานแรงงานไร้ฝีมือของแรงงานชาวจีนในกรุงเทพฯ กล่าวคือ หลังจากสงครามครั้งที่สองยุติลงในปี ค.ศ.1945 จำนวนคนจีนอพยพได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง เพราะมีจำกัดโควตาการเข้ามาในราชอาณาจักรไทยคือเพียงปีละ 200 คน ซึ่งมีผลให้อุปทานของแรงงานในกรุงเทพฯ ลดลง อัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ มีแนวโน้มสูงขึ้น

ในปี ค.ศ.1954 อัตราค่าจ้างของเกษตรกรอยู่ในระดับต่ำที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับอาชีพอื่น ๆ นอกภาคเกษตร ในภาคกลางหรือเมื่อเทียบกับอาชีพกรรมกรในกรุงเทพฯ (ตารางที่ 4.1) ในปี ค.ศ.1954 อัตราค่าจ้างของเกษตรกร (และทำการประมงและทำเหมืองแร่) ในหมู่บ้านภาคกลางเท่ากับ 79.70 บาทต่อสัปดาห์ ในขณะที่อาชีพอื่น ๆ ในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) อาทิเช่น กรรมกรในโรงงานเท่ากับ 125.84 บาทต่อสัปดาห์ หรืออาชีพคนงานบริการได้รับเท่ากับ 91.05 บาทต่อสัปดาห์ ในขณะที่กรรมกรในโรงงานในกรุงเทพฯ ได้รับอัตราค่าจ้างเท่ากับ 130.01 บาทต่อสัปดาห์ คนงานขนส่งได้เท่ากับ 166.92 บาทต่อสัปดาห์ คนงานบริการได้เท่ากับ 76.92 บาทต่อสัปดาห์ (ตารางที่ 4.1)

ตารางที่ 4.1 ค่าจ้างแรงงานจำแนกตามสาขาอาชีพปี ค.ศ.1954 (บาท/สัปดาห์)

อาชีพ	ภาคกลาง	กรุงเทพฯ
เกษตรกร	79.70	85.40
งานอาชีพวิชาการ	216.24	258.42
งานผู้จัดการและบริหาร	137.02	392.79
เสมียน	170.46	184.60
คนขายของ	133.74	140.49
คนงานเหมืองแร่	145.38	-
คนงานขนส่ง	156.67	166.92
ช่าง	137.30	155.31
กรรมกรในโรงงาน	125.84	130.01
คนงานบริการ	91.05	107.49
อื่น ๆ	142.13	141.88
รวมเฉลี่ย	148.23	156.11

แหล่งที่มา : (First Report of Demographic and Economic Survey 1954)

ความแตกต่างของค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ และหมู่บ้านในภาคกลางในปี ค.ศ.1954 สะท้อนภาพของการลดลงของผลิตภาพการผลิตของแรงงานในชนบทเนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และหลังจากนั้นส่งผลให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งได้หาลู่เข้าสู่กรุงเทพฯ ประชากรของเมืองกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้น เช่น ในช่วงปี ค.ศ.1940 ประชากรของกรุงเทพฯ เท่ากับ 600,000 คน ในปี ค.ศ.1954 ประชากรของกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเป็น 1,200,000 คน (กชข. คลัง 0301.2.12/3 (2497))

พัฒนาการทางเศรษฐกิจในกรุงเทพฯ นับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา (โดยเฉพาะการเติบโตของภาคเศรษฐกิจก่อสร้างในกรุงเทพฯ จากสงครามเวียดนาม) ก็เป็นปัจจัยสำคัญต่อความแตกต่างของค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคอื่น ๆ กล่าวคือ การพัฒนาอุตสาหกรรมและภาคบริการ นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 (1961-1966) กระจุกวัดอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ ด้วยผลิตภาพของแรงงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการในกรุงเทพฯ สูงกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ความแตกต่างของค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ และหมู่บ้านจึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อการย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองของชาวชนบท “แรงงานราคาถูกจากชนบท” (cheap supplies of labor) จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งต่อการเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ในฐานะเมืองโตเดี่ยว (primate city) หลังปี ค.ศ.1950 เพราะแรงงานราคาถูก มีผลสำคัญต่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการซึ่งกระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ

แรงงานราคาถูกมีผลให้อัตราการเจริญเติบโตของกำไรและการสะสมทุนมากยิ่งขึ้น ในภาคธุรกิจ ในกรุงเทพฯ ซึ่งมีผลให้การขยายตัวของรายได้ในกรุงเทพฯ มีสูงกว่าภูมิภาคอื่น ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง “แรงงานราคาถูก” เป็นปัจจัยสร้างความสามารถในการแข่งขันและการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ซึ่งมักจะกระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ แรงงานราคาถูกจึงมีผลให้อุตสาหกรรมขยายตัวอย่างรวดเร็ว

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านจะเชื่อมโยงกับกรุงเทพฯ ในแง่ของการเป็นแหล่งป้อนแรงงานให้แก่ภาคเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและบริการนับแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา แต่ทว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านในแง่ของการเกิดแรงงานรับจ้างในหมู่บ้าน (ทั้งในและนอกภาคเกษตร) ตลอดจนการย้ายออกจากหมู่บ้านของแรงงานเพื่อเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองก็เกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า โดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980 หรือแรงงานส่วนใหญ่ถึงร้อยละ 90 ของภาคกลางยังอยู่ในเขตชนบท (และส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน) (ตารางที่ 4.2) และแรงงานส่วนใหญ่เหล่านี้ก็มีอาชีพส่วนใหญ่เป็นชาวนาเพื่อปลูกข้าวเป็นสำคัญ

ตารางที่ 4.2 การกระจายตัวของประชากรในเขตชนบทและเขตเมืองของภาคกลาง 1960, 1970 และ 1980

	1960		1970		1980	
	ชนบท	เมือง	ชนบท	เมือง	ชนบท	เมือง
ภาคกลาง	6,006,210	2,265,092	7,398,896	3,212,981	8,267,000	5,661,000
	(72.6)	(27.4)	(69.7)	(30.3)	(60.1)	(39.6)
ภาคกลาง	5,570,459	564,408	6,816,847	717,669	8,627,000	950,000
(ไม่รวมกรุงเทพฯ)	(90.8)	(9.2)	(90.5)	(9.5)	(90.1)	(9.9)

แหล่งที่มา : (Escap 1982 : 17)

การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงานกับเศรษฐกิจหมู่บ้านก่อนกลางทศวรรษ 1980

ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 3 ประการ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง ในแง่ของสัดส่วนของประชากรยังคงอาศัยอยู่ในหมู่บ้านระดับสูง (ร้อยละ 90 ของประชากรในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ในช่วงปี ค.ศ. 1960 – 1980) และแรงงานของหมู่บ้านมีรายได้สำคัญจากการทำนา ทำไร่ ตลอดจนรายได้จากภาคเกษตรอยู่ในระดับสูง เมื่อเทียบกับรายได้นอกภาคเกษตร (ก่อนกลางทศวรรษ 1980 รายได้ของหมู่บ้านมากกว่าร้อยละ 50 มาจากภาคเกษตรกรรม)

- (1) การใช้แรงงานในครัวเรือน
- (2) ผลิตภาพการผลิตของแรงงาน
- (3) ความแตกต่างของรายได้และค่าจ้างระหว่างหมู่บ้านกับเมือง

การใช้แรงงานในครัวเรือน

ในหมู่บ้านประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพส่วนตัว (own-account) ซึ่งได้แก่ อาชีพทางการเกษตร คือ ปลูกข้าวเป็นหลัก (ในทศวรรษ 1950) และเริ่มมีการกระจายไปสู่พืชไร่อื่น ๆ อันประกอบไปด้วย ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง และพืชยืนต้น มากขึ้นตามลำดับ นับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นนับแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เกษตรกรก็จะบุกเบิกที่ดินทำกินเข้าไปในป่าสงวนอีกต่อไปเรื่อย ๆ ปรากฏการณ์เช่นนี้มีอยู่จนกระทั่งกลางทศวรรษ 1980 ซึ่งมีผลให้หมู่บ้านจึงเป็นแหล่งรองรับการดูดซับแรงงานที่เพิ่ม เกษตรกรสามารถที่จะมีที่ดินทำกินเป็นของตนเองและมีการเพิ่มขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกต่อเกษตรกร 1 คน อยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศในเอเชียด้วยกัน (Siamwalla 1990 : 1) ลักษณะของการทำเกษตรโดยการขยายพื้นที่การเพาะปลูก (extensive cultivation) มีผลให้ขนาดการถือครองที่ดินโดยเฉลี่ยต่อครอบครัวไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงเท่าที่ควร แม้ว่าจำนวนครัวเรือนเกษตรกรจะเพิ่มขึ้นจากอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากร ในช่วงปี ค.ศ.1960-1980 กล่าวคือ ครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางมีทั้งสิ้นเท่ากับ 7.27 แสนครัวเรือน ในปี ค.ศ.1963 และเพิ่มขึ้นเป็น 7.89 แสนครัวเรือน ในปี ค.ศ.1978 และเป็น 8.17 แสนครัวเรือน ในปี ค.ศ.1983 ในขณะที่ขนาดถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครอบครัวค่อนข้างจะคงที่มาโดยตลอดเท่ากับ 26.8 ไร่ ในปี ค.ศ.1963 เท่ากับ 27.9 ไร่ ในปี ค.ศ.1978 และเท่ากับ 26.8 ไร่ ในปี 1983 (ตารางที่ 4.3)

ตารางที่ 4.3 จำนวนครัวเรือนเกษตรกรและขนาดถือครองเฉลี่ยต่อครอบครัวในภาคกลาง

	1963	1978	1983
จำนวนครัวเรือนเกษตรกร (ล้านครอบครัว)	0.723	0.789	0.817
ขนาดถือครองเฉลี่ยต่อครอบครัว (ไร่)	26.8	27.9	26.8

แหล่งที่มา : (โฆสิต 2534 : 11)

ภาวะการถือครองที่ดินเฉลี่ยต่อครอบครัวมีขนาดใหญ่เมื่อเทียบกับหลายประเทศในเอเชีย ส่งผลให้ครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีที่ดินเป็นของตนเอง และส่งผลให้ผู้ไร่ที่ดินทำกินมีสัดส่วนน้อย มีผลให้ครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางเป็นเกษตรกรรายย่อยและใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต หรือไม่ต้องไปเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มอื่น ๆ อย่างน้อยจนปลายทศวรรษ 1960 (หรือในช่วงที่ระบบชลประทานเพื่อทำนา 2 ครั้งยังไม่ได้แพร่หลาย) ในทศวรรษ 1970 สัดส่วนของแรงงานรับจ้างในที่ภาคกลางมีเพียงร้อยละ 20-30 ของกำลังแรงงานในภาคเกษตรในภาคกลางเท่านั้น ในปี ค.ศ.1980 ตัวเลขการสำรวจสำมะโนประชากรและการเคหะแสดงว่า ประชากรในวัยแรงงาน (อายุมากกว่า 11 ปี) ของชนบทในภาคกลางทั้งหมด 4.6 ล้านคน ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม 3.1 ล้านคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 67 ของแรงงานทั้งหมด) และในจำนวนนี้เป็นแรงงาน

ผู้ทำธุรกิจของครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (unpaid family worker) ถึง 1.8 ล้านคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 60.7 ของกำลังแรงงานภาคเกษตรกรรม) สัดส่วนของผู้ทำธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับจ้างและผู้ประกอบธุรกิจส่วนตัวในภาคเกษตรรวมกันสูงถึงร้อยละ 63 ของกำลังแรงงานทั้งหมดในชนบทภาคกลาง (ทั้งภาคเกษตรกรรมและนอกภาคเกษตรกรรม) (ตารางภาคผนวก 4.1A) สัดส่วนที่สูงมากของแรงงานทั้ง 2 ประเภทในครัวเรือนในภาคเกษตรกรรมแสดงถึงลักษณะสำคัญของ “เกษตรกรรายย่อย” อิสระที่ใช้แรงงานในครัวเรือนและใช้ทุนรอนอันจำกัดในการทำไร่ทำนาในฟาร์มขนาดเล็ก (ขนาดของฟาร์มประมาณ 27.9 ไร่ ต่อครัวเรือน ในปี ค.ศ. 1978) แรงงานประเภทประกอบธุรกิจส่วนตัวและทำธุรกิจของครัวเรือนโดยมิได้รับค่าจ้าง มิเพียงแต่ทำงานในภาคเกษตรกรรมคือทำไร่ ทำนา และประมงเท่านั้น แต่ยังได้ทำงานอยู่ในภาคพาณิชยกรรมหรือประกอบธุรกิจเล็ก ๆ น้อย ๆ ตลอดจนงานบริการอื่น ๆ ในชนบทด้วย อย่างไรก็ตามสัดส่วนของแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมในชนบทเหล่านี้ยังห่างไกลจากแรงงานที่ทำงานในภาคเกษตรกรรมเป็นอันมาก

ในช่วงต้นทศวรรษ 1970 ครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางมีสัดส่วนของแรงงานในครัวเรือนที่จ้างแรงงานของตนเอง (self-employed workers) และแรงงานที่ไม่ได้รับค่าจ้างในครัวเรือน (unpaid family workers) ในสัดส่วนที่สูงมากประมาณร้อยละ 70 ของกำลังแรงงานในภาคเกษตรกรรมของภาคกลางทั้งหมดในขณะที่ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียมีสัดส่วนของการใช้แรงงานครัวเรือนต่ำกว่าไทยเป็นอันมาก กล่าวคือ อินโดนีเซียใช้แรงงานในครัวเรือนเพียงร้อยละ 48 ฟิลิปปินส์ (ร้อยละ 47) และเกาหลีใต้ (ร้อยละ 44) (Bertrand 1980 : 492)

แม้ว่าการผลิตของหมู่บ้านในภาคกลางได้ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญในการเกษตร แต่ทว่าในหลายพื้นที่ที่เป็นเขตชลประทาน แรงงานรับจ้าง เริ่มเข้ามามีบทบาทมากยิ่งขึ้นทุกขณะ นับแต่ปลายทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา เช่น หมู่บ้านในเขตชลประทานของจังหวัดสิงห์บุรี และจังหวัดชัยนาท การปฏิบัติเขียวและระบบชลประทานมีผลให้การใช้เครื่องจักรกลเพื่อช่วยในการเกษตรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเข้ามาแทนที่ควาย โดยจะมีรถไถนาแบบเดินตามหลังแทนควาย รถไถขนาดเล็ก เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวด และเครื่องสูบน้ำ ทำหน้าที่ควมคุมน้ำเข้านา นอกจากนี้ระบบชลประทานมีผลให้ชาวนาทำนาได้มากกว่าปีละ 2 ครั้ง หรือมากกว่านั้นในบางพื้นที่ และมีผลให้ชาวนามีการประกอบอาชีพทั้งปี งานบางลักษณะในบางช่วงของแต่ละปี เช่น ฤดูเพาะปลูก เก็บเกี่ยว จะเกิดปัญหาแรงงานขาดแคลน จะต้องจ้างแรงงานจากภายนอกเข้ามาช่วยทำงาน

แรงงานที่ใช้ในการทำนาส่วนมากจะมาจากในหมู่บ้านหรือในตำบลนั่นเอง และการเคลื่อนย้ายแรงงานในการทำนาส่วนมากจะหมุนเวียนอยู่ในระดับต่างอำเภอและต่างตำบลเท่านั้น แต่อาจจะมีความที่ยากจนออกไปรับจ้างทำนาไกล ๆ คนละจังหวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของการทำไร่ (อภิรักษ์ 2539 : 91) หมู่บ้านที่อยู่เขตชลประทานที่ทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง จะประสบกับปัญหาแรงงานรับจ้างขาดแคลนในช่วงฤดูเพาะปลูก และเก็บเกี่ยว เพราะการทำนาชั่วโมงการใช้เวลาทำงานยาว

นานและใช้แรงงานเป็นอันมาก เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงไม่ประสบกับปัญหาแรงงานส่วนเกินหรือการทำงานต่ำกว่าระดับกับปัญหาการว่างงาน อัตราการว่างงานในเขตหมู่บ้านในภาคกลางจึงอยู่ระดับต่ำมาก (รายงานสำรวจภาวะการทำงานของประชากรฉบับต่าง ๆ)

การขยายตัวของการปลูกข้าวในภาคกลางจึงมีผลต่อการขยายตัวของแรงงานรับจ้างในชนบท และน่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้แรงงานรับจ้างไม่ได้เคลื่อนย้ายไปสู่ภาคเศรษฐกิจเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ นอกจากนี้การขยายตัวของการปลูกข้าวแล้ว พืชอื่น ๆ ก็มีการขยายตัวในอัตราสูงเช่นเดียวกันในช่วงปี ค.ศ.1960-1985 คือ อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง อ้อยมีการใช้แรงงานรับจ้างค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับข้าว หรือความต้องการแรงงานต่อไร่เมื่อเทียบกับข้าวสูงถึงร้อยละ 84-92 ร้อยละการจ้างงานจะต่ำสำหรับพืชที่ไม่ต้องอาศัยการจ้างงาน เช่น มันสำปะหลัง (ฉลองภพ 2531 : 447 เบอร์ตันด์ 2525 : 246 – 247) อย่างไรก็ตามพืชไร่เหล่านี้การจ้างงานยังอยู่ห่างไกลจากการปลูกข้าวเป็นอันมาก

นอกจากจะประกอบอาชีพส่วนตัว (own-account) ในการทำนาทำไร่และปลูกพืชผักและผลไม้โดยใช้แรงงานครัวเรือน (หรือใช้แรงงานรับจ้างบางส่วน) สมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านจำนวนหนึ่งก็ทำงานนอกการเกษตรในชนบท อาทิเช่น อุตสาหกรรมในครัวเรือน และอุตสาหกรรมขนาดเล็ก (อุตสาหกรรมชนบทอื่น ๆ) ลักษณะของการใช้แรงงานมักจะเป็นไม่มีรูปแบบ (informal market) การเข้าออกตลาดแรงงานทำได้ง่าย อุปสงค์ของแรงงานผูกพันอย่างใกล้ชิดกับกิจกรรมการผลิตทางเกษตร และวัตถุดิบในชนบท และใช้ทุนน้อย เช่น อุตสาหกรรมสานตะกร้า ทอเสื่อ และอุตสาหกรรมครัวเรือนอื่น ๆ กิจกรรมนอกภาคเกษตรในชนบทเหล่านี้ มีส่วนสำคัญในการดูดซับแรงงาน โดยช่วยลดปัญหาการทำงานต่ำกว่าระดับในชนบทและปัญหาการว่างงานตามฤดูกาลได้เป็นอย่างมากทางหนึ่ง เนื่องจากกิจกรรมดังกล่าวสามารถทำควบคู่กันไปได้กับการผลิตทางการเกษตร (ฉลองภพ 2531 : 450) นอกจากนี้ยังเป็นกิจกรรมที่กระทำการผลิตในฤดูแล้ง เช่น การค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ งานบริการส่วนตัว เช่น การทำผม การตัดเสื้อ การค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ กิจกรรมเหล่านี้เพื่อหารายได้เสริมในช่วงสั้น ๆ เท่านั้น

การขยายตัวของกิจกรรมนอกสาขาเกษตรกรรมในชนบทมีผลให้สมาชิกในครัวเรือนมีโอกาสดำเนินงานในกิจกรรมเหล่านี้ในช่วงฤดูแล้ง หรือในช่วงที่ไม่มีกิจกรรมการใช้แรงงานในการผลิตทางการเกษตร ซึ่งมีผลให้การว่างงานในหมู่บ้านที่เกิดจากการทิ้งช่วงของฤดูการเพาะปลูกในการเกษตร (agricultural lack) ของหมู่บ้านที่อาศัยน้ำฝนในการผลิตข้าว มีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น

อุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานครัวเรือนในชนบท แม้ว่าจะลดความเป็นอันมาก แต่ในบางหมู่บ้านของภาคกลางก็มีการผลิตต่อเนื่อง และเป็นแหล่งที่สำคัญของรายได้ งานศึกษาของ Sumitr Piphat เรื่องกิจกรรมนอกฟาร์มและการจ้างงานของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี ในปี ค.ศ.1981 พบว่า ในบางหมู่บ้านได้มีการผลิตอย่างจริงจัง และมีรายได้จากกิจกรรมดังกล่าวค่อนข้างมาก อาทิเช่น หมู่บ้านในตำบลท่าขนวน (อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท) มีการสานกระบุง

ข้าวจากไม้ไผ่ที่หามาได้ภายในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังเป็นศูนย์กลางของกลุ่มชาวบ้านที่มีอาชีพนักแสดงด้วย เช่น ลิเก หมอลำ นักแสดงเหล่านี้อาจจะเดินทางไปแสดงในท้องถิ่นไกล ๆ แสดงในงานบวช เสาศพ และงานเกี่ยวกับพิธีทางศาสนาอื่น ๆ การแสดงอาชีพนี้มีมาหลายชั่วคน นักแสดงเหล่านี้จะได้ค่าแสดงตามชื่อเสียงของคณะและจะมีค่าจ้างระหว่าง 3,000-7,000 บาทต่อคืน (อ้างในอภิชัย 2539 : 102) ที่ตำบลห้วยกรด จังหวัดชัยนาท มีอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลตโนด เนื่องจากมีต้นตาลเป็นจำนวนมาก การผลิตอุตสาหกรรมน้ำตาลตโนดมีมาเป็น 100 ปีแล้ว (เทศาภิบาล 2478) แรกเริ่มทีเดียวเป็นการผลิตเพื่อตลาดภายในท้องถิ่น หลังจากนั้นเริ่มมีการค้าขายออกสู่ตลาดมากขึ้น การมีอุตสาหกรรมประเภทนี้ก่อให้เกิดประเพณีมีลักษณะเฉพาะท้องถิ่น เช่น การเป็นเจ้าของต้นตาลโดยไม่จำเป็นต้องเป็นเจ้าของที่ดิน และบางทีก็ให้เช่าต้นตาลเท่ากับร้อยละ 20 ของน้ำตาลที่ผลิตได้ (อ้างใน อภิชัย 2539 : 99) นอกจากนี้ที่ท่าชนวนมีอาชีพทอเสื่อจากต้นกกด้วย โดยสมาชิกครัวเรือนรวมทั้งเด็ก ๆ ก็สามารถทำได้ และที่ดินในหมู่บ้านบางส่วนก็ได้แบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้สำหรับปลูกต้นกกด้วย ในทุกบ้านในตำบลท่าชนวนจะมีอาชีพทอเสื่อเป็นอาชีพเสริม เสื่อผืนหนึ่งจะมีรายได้ในราคา 80-100 บาท และบางครั้งก็จะมีคำสั่งพิเศษ ซึ่งมักจะมาจากจังหวัดอื่น ๆ ทำให้เสื่อผืนใหญ่ขึ้นและมีลวดลายพิเศษ (อภิชัย 2539)

อุตสาหกรรมในครัวเรือนในหมู่บ้านที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญนั้นเป็นอุตสาหกรรมที่สะท้อนลักษณะพิเศษของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางที่มีลักษณะต่อสู่การขยายตัวเข้ามาของการผลิตแบบทุนนิยม ด้วยการผลิตที่ใช้แรงงานภายในครัวเรือน และทุนขนาดเล็ก ประกอบกับใช้ความรู้ดั้งเดิมเป็นฐานสำคัญในการผลิต จึงมีผลต่อความอยู่รอดของเศรษฐกิจชุมชน เพราะมีความยืดหยุ่นทั้งในแง่ของตลาดและการผลิตเพื่อบริโภคเอง และยืดหยุ่นในแง่การใช้แรงงานและเวลาที่ใช้ในกิจการการผลิต (Slater 1991: 45)

ตัวเลขของลักษณะการใช้แรงงานในชนบท ณ ระดับหมู่บ้านใน 4 จังหวัด อันประกอบไปด้วย สุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ. 1981 (ตารางภาคผนวก 4.2A) แสดงว่า แรงงานส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำการเกษตร (ยกเว้นที่จังหวัดอยุธยา) แรงงานในหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี มีสัดส่วนของเกษตรกรที่ทำการเกษตรเท่ากับร้อยละ 53, 63.7 และ 56.8 ของประเภทแรงงานทั้งหมด ในขณะที่แรงงานในหมู่บ้านของจังหวัดอยุธยามีสัดส่วนเพียงร้อยละ 41.5 ของแรงงานทั้งหมด (น่าเสียดายที่การสำรวจไม่ได้จำแนกแรงงานที่ทำการเกษตรที่เป็นผู้เช่า ทำให้เราไม่รู้ว่าสัดส่วนของแรงงานที่ทำการเกษตรที่มีที่ดินเป็นของตนเองและเป็นผู้เช่าที่ดินเป็นเท่าไร) แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร เช่น รับจ้างในฟาร์ม มีสัดส่วนค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับแรงงานทั้งหมดที่ทำการเกษตร กล่าวคือ แรงงานรับจ้างในการทำไร่ นาของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา เท่ากับร้อยละ 16.2, 10.5 และ 25.8 ของแรงงานในภาคเกษตรทั้งหมด ตัวเลขของกรมการพัฒนาชุมชนในตารางข้างต้นค่อนข้างต่ำและน่าเชื่อถือได้มากกว่าเมื่อเทียบกับการประมาณการของธนาคารโลกที่แสดงว่าแรงงานรับจ้างในการทำไร่ นา มีสูงถึง

มากร้อยละ 50 ของการใช้แรงงานในการเพาะปลูกของเขตชลประทานในโครงการเจ้าพระยาตอนเหนือในช่วงเวลาเดียวกัน (World Bank 1980b : 10)

อาชีพที่สำคัญรองลงมาจากอาชีพเกษตรกรรม แตกต่างกันในแต่ละหมู่บ้าน หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรีและชัยนาทมีสัดส่วนของอาชีพธุรกิจส่วนตัวอยู่ในอันดับสองรองจากอาชีพเกษตรกรรม แรงงานในหมู่บ้านจังหวัดสุพรรณบุรีและชัยนาทมีสัดส่วนของอาชีพส่วนตัวเท่ากับร้อยละ 16.8 และร้อยละ 7.4 (ตารางภาคผนวก 4.2A) ในขณะที่แรงงานในหมู่บ้านจังหวัดราชบุรีและอยุธยา มีสัดส่วนของแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมอยู่เป็นอันดับสองเท่ากับร้อยละ 10.0 และร้อยละ 15.7 ตามลำดับ มูลเหตุที่แรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมของหมู่บ้านทั้งสองจังหวัดอยู่ในระดับสูงเพราะพื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่อยู่นอกเขตชลประทาน ซึ่งมีผลให้ในบางพื้นที่ไม่สามารถทำนาในหน้าแล้งได้ ประกอบกับหมู่บ้านใน 2 จังหวัดตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นที่ตั้งของตลาดแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมที่ใหญ่ที่สุด ประกอบกับระบบถนนที่เชื่อมหมู่บ้านกับกรุงเทพฯ ก่อนข้างสะดวกสบาย แรงงานส่วนหนึ่งได้เคลื่อนย้ายมาหางานทำในช่วงฤดูแล้ง ส่งผลให้สัดส่วนของแรงงานรับจ้างนอกภาคเกษตรอยู่ในระดับสูง ข้อมูลการสำรวจรายได้นอกภาคเกษตรกรรมในปี ค.ศ.1978/79 ของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร แสดงว่า คราวเรือนเกษตรกรรมที่มีแหล่งที่ตั้งใกล้กับกรุงเทพฯ จะมีรายได้นอกภาคเกษตรกรรมประเภทค่าจ้างสูงกว่าคราวเรือนเกษตรกรรมที่มีที่ตั้งห่างจากกรุงเทพฯ (สำนักงานสถิติการเกษตร 2521/22) ส่วนอาชีพอื่น ๆ คือการใช้แรงงานในอาชีพค้าขายและรับราชการ/รัฐวิสาหกิจ ยังมีสัดส่วนที่น้อยมาก เมื่อเทียบกับอาชีพอื่น ๆ (ตารางภาคผนวก 4.2A)

เศรษฐกิจครัวเรือนกับการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน

แรงงานของเศรษฐกิจครัวเรือนในภาคเกษตรในต้นทศวรรษ 1980 จึงเป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง เพราะการผลิตในไร่นาได้ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ (ตารางภาคผนวก 4.2A) โดยที่แรงงานรับจ้างมีสัดส่วนที่น้อยประมาณร้อยละ 10-25 ของกำลังแรงงานในไร่นาทั้งหมด ตัวเลขดังกล่าวยังแสดงถึงว่า “การปฏิวัติเขียว” จบจนต้นทศวรรษ 1980 มีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของแรงงานครัวเรือนในการทำนาเป็นแรงงานรับจ้างในไร่นา คำถามหลักของงานวิจัยข้อหนึ่งคือปัจจัยที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจของครัวเรือน (โดยเฉพาะการใช้แรงงานในครัวเรือน) และเศรษฐกิจของครัวเรือนมีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างไร

รายงานของธนาคารโลกในปี ค.ศ. 1957/58 เรื่อง A Public Development Program for Thailand หรือแปลเป็นภาษาไทยคือโครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย ซึ่งชี้ให้เห็นถึงเศรษฐกิจการปลูกข้าวของชาวนาไทยไว้อย่างน่าสนใจ “ข้าวให้ผลตอบแทนเป็นรายได้ต่อหน่วยพื้นที่ต่ำกว่าพืชอื่น ๆ หลายชนิดเท่าที่ได้ศึกษาจากหมู่บ้านต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า หากคิดค่าแรงให้แก่

แรงงานในครอบครัวตามสมควรแล้วการผลิตข้าวมักจะขาดทุน ตามความเป็นจริงแล้วชาวนาไม่คิดถึงค่าแรงงานในครอบครัว และต้องการเพียงปลูกให้พอกินของตนเอง มิได้คำนึงถึงราคาในตลาดถึงกระนั้นก็ดีเนื่องจากชาวนารู้จักใช้เงินหาสิ่งของเครื่องใช้มากขึ้น ราคาตลาดจึงค่อย ๆ เพิ่มความสำคัญขึ้นเป็นลำดับ” (ชนาकर โลก 2503 : 83)

รายงานดังกล่าวได้สะท้อนภาพของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาในปลายทศวรรษ 1950 ซึ่งแสดงถึงแรงจูงใจในการผลิตของชาวนามีได้มีแรงจูงใจในการผลิตเพื่อการตลาดและเพื่อกำไรเป็นสำคัญ หากแต่ว่าเป้าหมายการผลิตเป็นเรื่องของความปลูกให้พอกินของตนเอง ในทัศนะของ Chayanov (1888-1939) เขาเห็นว่า เศรษฐกิจ (ชาวนา – ผู้เขียน) แบบนี้ไม่ใช่ระบบทุนนิยมเพราะเมื่ออัตรากำไรต่อองค์การทุนนิยมอาจจะหยุดผลิตแต่ครอบครัวชาวนาอาจยังพึงพอใจ ที่จะผลิตเพื่อประกันให้มีผลผลิตบริโภค โดยยอมที่จะทำงานหนักมากขึ้น ขูดรีดตัวเอง (self – exploitation) ไม่ได้ขูดรีดผู้อื่น แรงขับเคลื่อนมาจากความปรารถนาที่จะทำงานของตัวเองชาวนาเอง ตามสถานภาพของแรงงานที่เป็นอยู่ ไม่ใช่มาจากความปรารถนาแบบผู้ประกอบการที่ต้องการกำไรด้วยการขูดรีดจากผู้อื่น (Chayanov อ้างใน ฉัตรทิพย์ 2541) ลักษณะของแรงจูงใจในทางการผลิตของชาวนาที่มีได้แสวงหากำไร ปรากฏอย่างเด่นชัดอย่างน้อยประมาณทศวรรษ 1960 เพราะดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 ในช่วงที่อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอยู่ในระดับสูงประมาณร้อยละ 2.5 – 3 ต่อปี ในช่วงทศวรรษ 1950 สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคของหมู่บ้านในภาคกลางต่อผลผลิตชาวนาทั้งหมดได้เพิ่มจากร้อยละ 46.9 ในปี ค.ศ.1952/53 เป็นร้อยละ 72.10 ในปี ค.ศ.1962/63 สัดส่วนผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคที่เพิ่มขึ้นแสดงถึงเศรษฐกิจที่มีใช้เพื่อการค้าและกำไร แต่เป็นระบบเศรษฐกิจที่เน้นหลักการประกันความมั่นคงทางด้านอาหาร

อย่างไรก็ตามนับแต่ปลายทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา การปฏิวัติเขียวในที่ราบภาคกลาง ประกอบกับ การขยายตัวของระบบถนนเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอก มีผลให้การผลิตเพื่อการค้าขยายตัวมากขึ้น เพราะเกษตรกรต้องนำรายได้จำนวนหนึ่งเพื่อซื้อปัจจัยการผลิต อาทิเช่น ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ ตลอดจนจ่ายค่าแรงงานแก่แรงงานรับจ้างในไร่นา ผลที่ตามมาก็คือ การเปลี่ยนแปลงราคาข้าวมีผลต่อแรงจูงใจของเกษตรกรในการผลิตเพื่อตลาดมากยิ่งขึ้น สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อบริโภคต่อผลผลิตข้าวทั้งหมดลดลงเท่ากับร้อยละ 20-30 ในช่วงทศวรรษ 1970 ชาวนาในบางพื้นที่ได้ผลิตข้าวเพื่อขายทั้งหมด ไม่ได้เก็บไว้เพื่อบริโภคแต่นำรายได้จากการขายข้าวไปซื้อข้าวมาบริโภคแทน

แม้จะมีการผลิตเพื่อขายเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ลักษณะของแรงงานที่ใช้ในการทำนาและทำไร่ยังคงใช้แรงงานเป็นครัวเรือนเป็นสำคัญ (ตารางภาคผนวก 4.2A) และเกษตรกรส่วนใหญ่ยังเป็นเกษตรกรรายย่อย และในหลาย ๆ หมู่บ้านเทคโนโลยีการผลิตยังคงใช้เทคโนโลยีการผลิตอย่างง่าย ๆ มีการใช้วัว ควาย และเครื่องจักรกลขนาดเล็ก นอกจากนี้ อุตสาหกรรมและบริการในหมู่บ้านซึ่งสะท้อนภาพของการขยายตัวของตลาดยังคงอยู่ในระดับต่ำ (บทที่ 3) สัดส่วนของการใช้แรงงานครัว

เรือนอยู่ในระดับสูงมาก เมื่อเทียบกับแรงงานรับจ้าง แสดงถึง “การปฏิบัติเขียว” มิได้ส่งผลให้เกิดการกระจุกตัวของฟาร์มขนาดใหญ่ที่ใช้แรงงานรับจ้างมาก และมีได้ส่งผลต่อการแตกแยกของชาวนาออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ชาวนาฟาร์มขนาดใหญ่ หรือชาวนานายทุนเกษตรกรรมกับอีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวนารับจ้าง และ/หรือเป็นชนชั้นกรรมาชีพ หรือมีผลให้ชนชั้นชาวนาหมดสิ้นไป ลักษณะของการคงอยู่ของแรงงานครัวเรือนในระดับสูง แสดงถึง ฟาร์มครอบครัวของชาวนามีความคงทน และวิถีชีวิตของชาวนาค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ ซึ่งมีผลต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง

เหตุปัจจัยที่เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางยังคงเป็นเศรษฐกิจการผลิตการเกษตรที่ใช้ครัวเรือนเป็นสำคัญเพราะว่า อัตราการเกิดของประชากรของชนบทในระดับสูงนับแต่หลังสงครามโลกยุติลงในปี ค.ศ. 1945 มีผลให้สมาชิกในครัวเรือนมีสูงขึ้น ขนาดของสมาชิกของครัวเรือนเกษตรกรรมในทศวรรษ 1970 ประมาณ 5-6 คนต่อครัวเรือน และรายงานการสำรวจสำมะโนประชากรและเคหะ ค.ศ. 1980 แสดงว่าจำนวนคนเฉลี่ยใน 1 ครัวเรือนของหมู่บ้าน (นอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาล) เท่ากับ 5.1 คน และเมื่อพิจารณาถึงขนาดของครัวเรือนในหมู่บ้านพบว่า ขนาดของครัวเรือนที่มีขนาด 4 คน ถึง 6 คน จะมีขนาดมากที่สุดคือ เท่ากับ 657,256 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 47.8 ของครัวเรือนในหมู่บ้านในภาคกลาง ในขณะที่ครัวเรือนที่มีขนาดครัวเรือนมากกว่า 6 คนขึ้นไป มีทั้งสิ้น 341,391 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 24.8 ของครัวเรือนในหมู่บ้านภาคกลางทั้งหมด ดังนั้นครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีขนาดของครัวเรือนตั้งแต่ 4 คนขึ้นไปมีถึงร้อยละ 72.6 ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด (สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2530) ภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพฯ) จำนวนสมาชิกครัวเรือนเกษตรกรรมขนาดใหญ่ จึงเหมาะกับการผลิตในไร่นาเพราะลักษณะของกิจกรรมทางการผลิตในไร่นาเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตเข้มข้น (labor intensive factors of production) ต้องใช้แรงงานลูกหลานมาช่วยทำนา การผลิตในไร่นาของภาคกลางจึงอาศัยแรงงานจากครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตเป็นสำคัญหรือพึ่งพาแรงงานรับจ้างในระดับต่ำ

หากเราพิจารณาถึงโครงสร้างอายุของประชากรในหมู่บ้านในปี ค.ศ. 1981 ประชากรส่วนใหญ่จะมีอายุอยู่ในวัยทำงานโดยที่กลุ่มคนที่มีอายุอยู่ระหว่าง 26-45 ปี จะมีสัดส่วนสูงที่สุด เช่น ประชากรอายุระหว่าง 26-45 ปี ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี คิดเป็นร้อยละ 23.3 23.4 และ 23.9 ของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมด และรองลงไปคือประชากรที่มีอายุอยู่ในช่วง 16-25 ปี คือสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 21.5, 21.1 และ 20.1 ของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมด และอันดับสามคือ ประชากรที่มีอายุอยู่ระหว่าง 7-15 ปี คือ มีสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 19.5, 18.8 และ 18.8 ตามลำดับ ดังนั้นกลุ่มคนทั้งสามกลุ่มรวมกัน (อายุระหว่าง 7-45 ปี) สัดส่วนของประชากรกลุ่มนี้ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี จะเท่ากับร้อยละ 64.3 63.3 และ 62.8 ของประชากรทั้งหมดในหมู่บ้าน (ตารางภาคผนวก 4.2A)

ตัวเลขของสัดส่วนที่สูงของแรงงานที่อยู่ในวัยทำงานของสมาชิกในครัวเรือนแสดงถึงเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางสามารถที่จะดึงดูดแรงงานคนหนุ่มสาวและสมาชิกในครัวเรือนอื่น ๆ เช่น ลูกหลานช่วยกันทำกิจกรรมการผลิตในไร่นา ส่วนใหญ่เป็นแรงงานหนุ่มสาวที่มีอายุต่ำกว่า 35 ปี (ตารางภาคผนวก 4.3A)

ภาพที่ 4.1 การเอาแรง (แลกเปลี่ยนแรงงาน) ในการเก็บเกี่ยวข้าวในที่ราบภาคกลาง

ระดับการศึกษาที่เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ดึงดูดแรงงานอยู่ในไร่นา แรงงานคนหนุ่มสาวส่วนใหญ่มีการศึกษาดำ ส่วนใหญ่ไม่เกินระดับประถม 4 และระดับการศึกษาต่ำมีผลให้แรงงานเหล่านี้ ตลอดจนสมาชิกในครัวเรือนไม่เคลื่อนย้ายออกจากภาคเกษตร เพราะระดับการศึกษาต่ำมีผลให้ทางเลือกของแรงงานที่จะไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมมีไปด้วยความจำกัด เนื่องจากความต้องการแรงงานในเมืองในบางสาขาต้องการแรงงานที่มีทักษะการออกจากภาคเกษตรกรรมของสมาชิกวัยหนุ่มสาวของครัวเรือนจึงเป็นไปในลักษณะชั่วคราว โดยเฉพาะในฤดูแล้งเมื่อถึงฤดูปักดำและเก็บเกี่ยว แรงงานเหล่านี้ก็กลับมาที่หมู่บ้าน เหตุผลสำคัญของการกลับมาทำงานช่วยงานครอบครัวทำงานเกษตร เพราะว่า แม้ว่ารายได้งานนอกภาคเกษตรจะดีกว่าทำการเกษตร แต่แรงงานจากหมู่บ้าน (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานภายในครอบครัวซึ่งไม่ได้ค่าจ้าง หรือ unpaid family workers) ไม่มีความเคยชินกับระบบโรงงาน ซึ่งต้องทำงานตลอดเวลาภายในเวลาที่กำหนดให้ ประกอบกับโรงงานอยู่ใกล้บ้านทำให้รู้สึกวุ่นวาย ประกอบกับความรู้สึกไม่มั่นคงในด้านการครองชีพเนื่องจากลักษณะงานเป็นงานรับจ้างชั่วคราวไม่มีหลักประกันจะมีรายได้ตลอดปี แรงงานจึงไม่

อาจจะทิ้งภาคเกษตรไปได้ เพราะงานเกษตรแม้จะได้รายได้ต่ำแต่ก็แน่ใจว่าอย่างน้อยครอบครัวจะมีข้าวไว้บริโภค (โกลด์ 2534 : 94 World Bank 1983) อย่างไรก็ตามสำหรับสมาชิกในครัวเรือนที่มีระดับการศึกษาสูงขึ้นไป เช่น จบสายอาชีพระดับ ปวช ปวส หรือแม้กระทั่งมหาวิทยาลัย แรงงานเหล่านี้เมื่อเรียนจบแล้ว มีแนวโน้มว่าจะเคลื่อนย้ายออกจากแรงงานนอกเกษตรอย่างถาวร

สถิติของระดับการศึกษาของสมาชิกครัวเรือนในหมู่บ้านในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า แรงงานส่วนใหญ่มีระดับการศึกษาจบชั้นปี 4 ที่จังหวัดสุพรรณบุรี จำนวนประชากรร้อยละ 67 ของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมดจบชั้น ป.4 ร้อยละ 13.0 จบชั้น ป.6 หรือ ป.7 และเพียงร้อยละ 4.9 จบชั้น ม.ศ.3 ในขณะที่เพียงร้อยละ 1.2 จบชั้นเตรียมอุดมศึกษา (ม.ศ.5) และไม่ถึงร้อยละ 1 ที่สำเร็จการศึกษาระดับอาชีวศึกษา นอกจากนี้มีแรงงานอีกเป็นจำนวนหนึ่งถึงร้อยละ 6.5 ไม่เคยเข้าเรียนหนังสือชั้นใดเลย (ตารางภาคผนวก 4.4A) ไม่มีสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี สำเร็จการศึกษาขั้นสูงกว่าปริญญาตรี ตลอดจนหลักสูตรฝึกหัดครู (ปกศ. และ ปกศ.สูง) รวมทั้งหลักสูตรฝึกหัดครู พ.ม มีเพียงแรงงาน 11 คน ของหมู่บ้านในอำเภอเดิมบางนางบวชสำเร็จวิชาชีพชั้นสูง (อนุปริญญา) เท่านั้น แรงงานส่วนใหญ่ของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ก็มีทิศทางระดับการศึกษาของประชากรคล้ายคลึงกับที่จังหวัดสุพรรณบุรีคือ แรงงานส่วนใหญ่จบชั้นประถม 4 และรองลงไปคือ จบชั้น ป.6 – ป.7 และจบชั้น ม.ศ.3 ตลอดจนไม่เคยเข้าเรียนหนังสือชั้นใดเลย อาทิเช่น ในหมู่บ้านที่จังหวัดชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ระดับการศึกษาของประชากรจบชั้นประถม 4 คิดเป็นร้อยละ 68.0, 64.5, 68.4 ของประชากรทั้งหมด (ตารางภาคผนวก 4.4A)

ปัจจัยสำคัญที่ระดับการศึกษาของแรงงานในระดับหมู่บ้านอยู่ในระดับต่ำเพราะ (1) ขนาดของครัวเรือนที่ใหญ่มีผลให้ต้นทุนการศึกษาสำหรับสมาชิกในครัวเรือนอยู่ในระดับสูง บางครัวเรือนไม่สามารถส่งเสียให้เรียนต่อได้ สมาชิกของครัวเรือนจึงต้องลาออกกลางคันเพื่อช่วยหัวหน้าครัวเรือนทำไร่ (2) ระบบการศึกษาในอดีตโดยเฉพาะในช่วงต้นทศวรรษ 1940 เป็นต้นมา ก็มีข้อบกพร่องและผลักดันให้แรงงานต้องออกจากระบบของโรงเรียน ในรายงานของธนาคารโลก ในปี ค.ศ.1957/58 ได้กล่าวว่า “การสอบตกมีอัตราสูงมากโดยเฉพาะชั้นประถม ระหว่าง ค.ศ.1950 ถึง ค.ศ.1955 นักเรียนที่เข้าเรียนในชั้นประถมหนึ่งมีผู้สอบไล่ได้เพียงครึ่งเดียว และในระยะเดียวกันนักเรียนที่เรียนได้ในชั้นนี้เป็นนักเรียนซ้ำชั้นมากกว่าครึ่ง (สำหรับชั้นถัดไปจำนวนผู้เรียนซ้ำชั้นได้ลดน้อยลงเรื่อย ๆ จากร้อยละ 59 เป็นร้อยละ 45) นอกจากจำนวนนักเรียนซ้ำชั้นจะมีมากเกินไปรวมทั้งในชั้นประถม 1 และชั้นต่อ ๆ ไปแล้ว ยังปรากฏว่ามีนักเรียนที่ถูกคัดออกในอัตราสูงมาก ซึ่งส่วนใหญ่เนื่องจากสอบตก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ในจำนวนนักเรียนทุก ๆ ร้อยคน ซึ่งเข้าเรียนชั้นประถมหนึ่งมีเพียง 38 คนเท่านั้น ที่เรียนจนจบชั้นประถม 4 และในจำนวนนี้มีเพียง 18 คนที่ได้เข้าเรียนต่อในชั้นมัธยม 1 ส่วนผู้ที่เรียนต่อโรงเรียนอาชีวศึกษาชั้นต้นมีประมาณ 2 คน นักเรียน 18 คน ที่เข้าเรียนต่อมัธยม 1 นั้น มีเพียง 2 คนเท่านั้น ที่เรียนจบมัธยม 6 และใน 2 คนนี้มีเพียงคนเดียวเท่านั้นที่ได้เข้าเรียนต่อในโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา” (ธนาคารโลก 2503 : 220)

ข้อความข้างต้นสะท้อนภาพของระบบการศึกษาไทยที่เป็นระบบการศึกษาที่เน้นการคัดแรงงานในชนบทออกจากระบบโรงเรียน (ทั้งสอบตก ข้างชั้น และถูกออกกลางคัน) โดยเฉพาะลูกเกษตรกรจำนวนมากที่มีความจำเป็นต้องช่วยพ่อแม่ทำนา ซึ่งต้องออกจากโรงเรียนตั้งแต่อายุยังน้อย ในขณะที่เดียวกันระบบการศึกษาของไทยโดยรวมขั้นสูงขึ้นไปก็มีส่วนขัดขวางไม่ให้เกิดการสร้างแรงงานที่มีฝีมือในชนบทด้วย เพราะมีข้อจำกัดในด้านการคุณภาพและการแข่งขัน รายงานของธนาคารโลกในปี ค.ศ.1957/58 ได้กล่าวว่า “การที่ลูกชานาจำเป็นต้องช่วยพ่อแม่ทำนาก็จะทำให้ต้องออกจากโรงเรียนตั้งแต่อายุยังน้อยอยู่แล้ว จึงไม่น่าจะซ้ำเติมให้การศึกษาอ่อนลงไปอีกด้วยการแยกหลักสูตรออกเป็น การศึกษาวิชาสามัญกับอาชีวศึกษาตั้งแต่ชั้นต่ำ ๆ ซึ่งในปัจจุบัน (ค.ศ.1957 – ผู้เขียน) เริ่มแยกตั้งแต่ปีที่ 5 ของแผนการศึกษา และนักเรียนที่แยกไปเรียนทางอาชีวศึกษาในตอนี้ก็มีชั่วโมงเรียนวิชาอาชีวะเพียง 1 ใน 3 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดเท่านั้น นอกจากคุณค่าของการอาชีวศึกษาในระดับนี้ยังเป็นที่สงสัยแล้ว ยังทำให้มีเวลาเรียนวิชาสามัญน้อย และถ้าจะเรียนต่อในชั้นอาชีวศึกษาชั้นสูงที่เสียเปรียบในการแข่งขันกับนักเรียนที่สำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 จึงไม่ควรให้เด็กชนบทที่ฉลาดและอยากได้รับการศึกษาสูงมีโอกาสเข้ามหาวิทยาลัยได้น้อย” (ธนาคารโลก 2503 : 79) นอกจากระบบการศึกษาที่มีแนวโน้มจะกีดกันให้แรงงานในชนบทให้ได้รับการศึกษาในระดับสูงขึ้นแล้ว นโยบายการศึกษาของชาติอย่างน้อยจนกระทั่งทศวรรษ 1970 มีผลให้การศึกษาในหมู่บ้านและให้ความสำคัญกับภาคตัวเมืองมากเกินไป เพราะสัดส่วนใหญ่งบประมาณรายจ่ายและบุคลากรทางการศึกษามักจะกระจุกตัวในภาคเศรษฐกิจเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ (โปรดดู Meesook 1978) การศึกษาในชนบทจึงถูกทอดทิ้ง และหากหนุ่มสาวจากหมู่บ้านโชคดีได้เข้ารับการศึกษในตัวเมือง เมื่อเขาประสบความสำเร็จแล้ว โอกาสที่เขาจะย้ายเข้ามาอยู่ในตัวเมืองย่อมมีมากกว่ากลับไปทำงานในหมู่บ้านหรือเรารู้จักกันดี คือ “การดูดซับปัญญาชน” (brain drain) นั่นเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การกระจายตัวของทุนมนุษย์ (human capital) เป็นไปด้วยความไม่เท่าเทียมกันภาคเมืองได้รับประโยชน์จากการกระจุกตัวของแรงงานที่มีการศึกษามากกว่าในชนบทนั่นเอง

ด้วยลักษณะเด่นของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีการผลิตโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ คือเป็นแรงงานที่ทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่ได้รับค่าจ้าง หรือเป็นการผลิตแบบเกษตรกรรายย่อย สมาชิกในครัวเรือนจึงสามารถ “ปรับตัว” ในการทำงานในกิจกรรมในการเกษตรและนอกการเกษตรได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตัวเลขของการใช้แรงงานของหมู่บ้านระหว่างฤดูแล้ง (มกราคม – มีนาคม) กับฤดูเพาะปลูก (กรกฎาคม – กันยายน) มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ พอถึงหน้าแล้งแรงงานส่วนหนึ่งอาจจะออกไปทำงานรับจ้างตามโรงงานหรือเป็นคนงานก่อสร้าง (หรือทำงานค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ตัดเย็บเสื้อผ้า ช่างตัดผม) แต่พอหน้าปักดำ หรือเก็บเกี่ยว สมาชิกครัวเรือนเหล่านี้ก็กลับไปทำนา ตัวเลขของกำลังแรงงานในเขตชนบทของหมู่บ้านภาคกลางตามฤดูกาลต่าง ๆ แสดงว่า กำลังแรงงานในฤดูเพาะปลูก (กรกฎาคม – กันยายน) จะสูงกว่าในฤดูแล้ง (มกราคม – มีนาคม) ส่วนต่างของกำลังแรงงานระหว่างฤดูเพาะปลูกกับฤดูแล้ง เช่น ในปี ค.ศ. 1973

เท่ากับ 29,000 คน และเพิ่มขึ้นเป็น 282,000 คน, 335,000 คน 528,000 คน ในปี ค.ศ. 1974, 1975, 1976, 1977 ตามลำดับ ส่วนต่างของกำลังแรงงานระหว่าง 2 ฤดูเพิ่มขึ้นถึงมากกว่า 1 ล้านคน (เช่น ในปี ค.ศ.1978 เท่ากับ 1.2 ล้านคน 1979 : 1.07 ล้านคน 1981 : 1.3 ล้านคน และ 1982 เท่ากับ 1.07 ล้านคน) (ตารางที่ 4.4)

ตารางที่ 4.4 กำลังแรงงานในเขตชนบทของภาคกลาง, 1973-1985

หน่วย: พันคน

ปี	ม.ค.-มี.ค. (1)	ก.ค.-ก.ย. (2)	ความแตกต่าง (3) = (2)-(1)
1973	3,098	3,127	29
1974	2,917	3,199	282
1975	2,989	3,324	335
1976	2,993	3,521	528
1977	3,194	4,318	1,124
1978	3,392	4,463	1,071

หากจำแนกกำลังแรงงานเหล่านี้ในสาขาการจ้างงานต่าง ๆ ในเขตชนบทในภาคกลาง ตัวเลขจากตารางที่ 4.5 ข้างล่างนี้แสดงถึงการปรับตัวในตลาดแรงงานในชนบทในช่วงฤดูแล้งเกิดจากการขยายตัวในสาขาอื่น ๆ ที่มีใช้การเกษตร การจ้างงานในสาขาเกษตรกรรมในช่วงฤดูแล้งลดลงถึง 982,000 คน ในปี ค.ศ.1979 และลดลงเท่ากับ 790,000 คน ในปี ค.ศ.1982 และลดลงเท่ากับ 644,000 คน ในปี ค.ศ.1983 ในขณะที่มีการจ้างงานเพิ่มขึ้นในฤดูแล้งของภาคอุตสาหกรรมเท่ากับ 223,000 คน, 116,000 คน และ 9,000 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน การจ้างงานในภาคก่อสร้างก็เพิ่มขึ้นเท่ากับ 52,000 คน, 19,000 คน และ 184,000 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.5) ตัวเลขดังกล่าวข้างต้นแสดงถึงแรงงานในหมู่บ้านมีเพียงแต่มีการเคลื่อนย้ายแรงงานสู่ภาคเศรษฐกิจนอกการเกษตรที่กำลังขยายตัว แต่แสดงถึงการปรับตัวและยืดหยุ่นของการใช้เวลาของสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านชนบทของภาคกลาง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน

ตารางที่ 4.5 การจ้างงานในเขตชนบทของภาคกลางตามสาขาการผลิตและฤดูกาล 1978-1984

หน่วย : พันคน

	1978	1978	1979	1979	1981	1981	
	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	
เกษตร	2,271	2,901 (+630)	1,919 (-982)	2,487 (+568)	2,921 (+434)	3,054 (+133)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
อุตสาหกรรม	333	322 (-11)	545 (223)	482 (-63)	470 (-12)	483 (13)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
ก่อสร้าง	79	78 (-1)	130 (+52)	104 (-26)	211 (+107)	125 (-86)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
บริการ	370	355 (-15)	322 (-33)	317 (-5)	386 (+69)	352 (-34)	ระดับการเปลี่ยนแปลง

	1982	1982	1983	1983	1984	1984	
	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	ม.ค.-มี.ค.	ก.ค.-ก.ย.	
เกษตร	2,264 (-709)	2,925 (+661)	2,281 (-664)	2,887 (+606)	2,890 (+3)	2,892 (+2)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
อุตสาหกรรม	599 (+116)	566 (-33)	575 (+9)	508 (-67)	522 (+14)	559 (+37)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
ก่อสร้าง	144 (+19)	131 (-13)	184 (+53)	150 (-34)	126 (-24)	170 (+44)	ระดับการเปลี่ยนแปลง
บริการ	423 (+71)	413 (-10)	430 (+17)	447 (+17)	331 (-116)	381 (+50)	ระดับการเปลี่ยนแปลง

แหล่งที่มา : (รายงานการสำรวจแรงงานฉบับต่าง ๆ)

2. ประสิทธิภาพการผลิตของแรงงาน

ประสิทธิภาพการผลิตของแรงงานของภาคเกษตร (บางครั้งใช้คำว่าผลิภาพการผลิตของแรงงาน) เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ดึงดูดให้สมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านทำงานในภาคเกษตร ประสิทธิภาพการผลิตต่อหน่วยของแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดึงดูดของประชากรดำรงชีพอยู่ในภาคเกษตร โดยเฉพาะประเทศที่มีการปลูกข้าวและบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ถ้าผลผลิตข้าวต่อแรงงานสูง ก็หมายความว่าชาวนาแต่ละคนในประเทศนั้นสามารถผลิตข้าวเลี้ยงคนที่ไม่ใช่ชาวนาได้มากกว่า หรือมีเขื่อนนั้นก็สามารถส่งข้าวออกจำหน่ายต่างประเทศได้มากกว่าประเทศที่มีผลผลิตต่อคนต่ำ ประสิทธิภาพการผลิตต่อหน่วยของแรงงานยังหมายถึงความต้องการต่อแรงงานในการผลิตสูงและมีผลให้อัตราค่าจ้างในไร่นาสูงขึ้นด้วย แม้ว่าการขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวของเกษตรกรไทยมาจากการขยายเนื้อที่การเพาะปลูกมากกว่าจะเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้นจึงมีผลให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำเป็นอันมาก ผลผลิตข้าวเฉลี่ยของไทยในปี ค.ศ.1981-1985 มีค่าเท่ากับ 306 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งเป็นตัวเลขที่ต่ำมากและเกือบต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในปี ค.ศ.1981-1985 ผลผลิตกิโลกรัมต่อไร่ของญี่ปุ่นเท่ากับ (950) เกาหลีใต้ (990) เกาหลีเหนือ (994) ไต้หวัน (787) พม่า (493) อินโดนีเซีย (608) มาเลเซีย (459) ฟิลิปปินส์ (391) เวียดนาม (384) บังกลาเทศ (328) อินเดีย (331) เนปาล (312) ปากีสถาน (410) ศรีลังกา (447) มีเพียงประเทศเดียวเท่านั้นที่ไทยมีผลผลิตต่อไร่สูงกว่าคือ ลาว ซึ่งผลผลิตข้าวต่อไร่ของลาวเท่ากับ 254 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น (อัมมาร 2533: 28)

แม้ว่าผลผลิตข้าวต่อไร่จะต่ำ แต่ประสิทธิภาพการผลิตของแรงงานก็มีได้ต่ำมากกว่าที่ควรจะเป็น (หรืออยู่ในระดับปานกลางเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียด้วยกัน) (ตารางภาคผนวก

4.5A) ประสิทธิภาพของแรงงานของการผลิตข้าวในหมู่บ้าน จังหวัดสุพรรณบุรี (ข้าวพันธุ์ใหม่) ของไทยเท่ากับ 29 กิโลกรัมต่อคน-วัน ในปี ค.ศ.1971/72 และประสิทธิภาพของแรงงานสูงกว่า อินโดนีเซีย (15.3 – 24.4 กิโลกรัมต่อคน-วัน) ฟิลิปปินส์ ลูซอนตอนกลาง (29.3 กิโลกรัมต่อคน-วัน) บังคลาเทศ (51.8) ปากีสถาน – ปัญจาบ (17.5) ศรีลังกา ตะวันออกเฉียงเหนือ (21.6) ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน นอกจากนี้ประสิทธิภาพของแรงงานของข้าวพันธุ์พื้นเมืองของไทย (จังหวัดสุพรรณบุรี) เท่ากับ 25.6 กิโลกรัม/คน-วัน สูงกว่า อินโดนีเซีย (12.2-14.9 กิโลกรัม/คน-วัน) ปากีสถาน – ปัญจาบ (16.1) ศรีลังกา (17.8) ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน (ตารางภาคผนวก 4.5A)

มูลเหตุสำคัญที่ทำให้ประสิทธิภาพของแรงงานในการทำนาของหมู่บ้านในภาคกลางค่อนข้างสูงเพราะในเขตที่ราบสามเหลี่ยมปากแม่น้ำในที่ราบภาคกลางของไทยปกติจะมีน้ำท่วมสูง ซึ่งช่วยให้ชาวนาสามารถควบคุมวัชพืชโดยไม่ต้องใช้แรงงานมาก การทำนาในพื้นที่เหล่านี้จึงมักจะให้ผลผลิตต่อคนสูง (ประสิทธิภาพของแรงงานสูง) แต่ผลผลิตต่อไร่น้อย และพื้นที่เหล่านี้เหมาะสำหรับวิธีการปลูกข้าวที่ใช้แรงงานน้อย ทำให้ที่ราบภาคกลางสามารถมีผลผลิตส่วนเกินออกขายได้มาก (อัมมาร 2533 : 282) นอกจากนี้ในที่ราบภาคกลางก็มีระบบชลประทานและมีการใช้เครื่องจักรกล ตลอดจนปุ๋ยเคมีและพันธุ์พืชใหม่ ๆ ซึ่งเป็นปัจจัยต้องใช้ควบคู่กับแรงงาน จึงมีผลให้ประสิทธิภาพของแรงงานสูงขึ้น การขยายพื้นที่เพาะปลูกในภาคกลางก็มีผลให้ประสิทธิภาพของแรงงานเพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน เพราะที่ดินเพื่อการเพาะปลูกทางการเกษตรต่อแรงงาน 1 คน ได้เพิ่มขึ้น การศึกษาของ TDRI แสดงว่า พื้นที่เพาะปลูกต่อแรงงาน 1 คน ในภาคกลาง มิได้ลดแต่อย่างไร และอัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อคนในภาคกลางสูงสุด เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ในช่วงปี ค.ศ.1961-1985 โดยที่พื้นที่ของภาคกลางฝั่งตะวันออกมีอัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อคนสูงสุดเท่ากับ 8.21 – 11.07 ไร่ต่อคน ในช่วงเวลาเดียวกัน (Ammar 1987 : 13) ตัวเลขดังกล่าวแสดงว่าการเพิ่มขึ้นของกำลังแรงงานในภาคเกษตรภาคกลางมิได้มีผลต่อปัญหาการกดดันเรื่องที่ดินทำกินมากกว่าที่ควรจะเป็น เพราะการขยายที่ดินทำกินโดยการหักร้างางพวงสามารถดึงดูดแรงงานจำนวนมากอยู่ในหมู่บ้านได้ จึงทำให้อัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกทางการเกษตรอยู่ในระดับสูง

จากปัจจัยดังกล่าวมาแล้วข้างต้นคือ พื้นที่เพาะปลูกต่อคนอยู่ในระดับสูง การมีระบบชลประทานและการใช้เครื่องจักร เช่น แตรกเตอร์ในการทำนาและทำไร่อื่น ๆ ประกอบกับในภาคกลางมีระบบถนนและการขนส่งอื่น ๆ ที่ดีกว่าภูมิภาคอื่น ๆ รวมทั้งเป็นที่ตั้งใกล้ตลาดผู้บริโภคที่ใหญ่ที่สุดคือกรุงเทพฯ จึงมีผลให้ประสิทธิภาพการผลิตของแรงงานในภาคเกษตรสูงกว่าภูมิภาคอื่น ๆ (ตารางภาคผนวก 4.6A) ผลผลิตของภาคเกษตรในภาคกลางเมื่อคิดเป็นบาทต่อแรงงาน 1 คน สูงกว่าทุกภูมิภาคของไทย โดยเฉพาะภาคกลาง-ตะวันออกและภาคกลาง-ตะวันตก ซึ่งสะท้อนภาพของการเติบโตของพืชไร่คือ อ้อย และมันสำปะหลังที่มาแทนที่การปลูกข้าว และพืชสวนอื่น ๆ ในทศวรรษ 1970 ผลผลิตของแรงงานของเกษตรกรในภาคกลางอยู่ในระดับสูงได้สะท้อนภาพระดับ

รายได้ของเกษตรกรในภาคกลางอยู่ในระดับที่สูงกว่าเกษตรกรในภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย รายได้ของชาวนาของภาคกลาง – ตะวันออกเท่ากับ 3,714 บาท/คน ในปี ค.ศ.1975/76 เพิ่มขึ้น 4,744 บาท/คน ในปี ค.ศ.1980/81 และลดลงเท่ากับ 4,281 บาท ในปี ค.ศ.1985/86 รายได้ของชาวนาของภาคกลาง ส่วนกลางเท่ากับ 4,348 บาท/คน ในปี ค.ศ.1975/76 และเท่ากับ 4,266 บาท/คน ในปี ค.ศ.1980/81 และเพิ่มขึ้นเป็นเท่ากับ 4,567 บาท/คน ในปี ค.ศ. 1985/86 ส่วนรายได้ของชาวนาของภาคกลาง ส่วน ตะวันตกเท่ากับ 4,503 บาท/คน ในปี ค.ศ.1975/76 และลดลงเล็กน้อยเท่ากับ 4,258 บาท/คน และ 4,286 บาท ในปี ค.ศ.1980/81 และ ค.ศ. 1985/86 ตามลำดับ (ตารางที่ 4.6)

ตารางที่ 4.6 รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนชาวนาและเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวนา ปี ค.ศ.1975/76, 1980/81 และ 1985/86 (ตามราคาคงที่ปี ค.ศ. 1976)

(บาท/คน)

ภาคและอาชีพหลักของหัวหน้าครัวเรือน	ชาวนา			เกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวนา		
	1975/76	1980/81	1985/86	1975/76	1980/81	1985/86
เหนือ						
ตอนบน	2,849	2,758	2,501	2,958	2,993	2,694
ตอนล่าง	3,548	4,825	4,110	3,054	3,906	3,119
ตะวันออกเฉียงเหนือ						
ตอนเหนือ	2,690	2,548	1,876	3,063	2,703	2,258
ตอนใต้	2,590	2,484	2,187	3,115	3,176	2,699
กลาง						
ตะวันออก	3,714	4,744	4,281	5,212	4,134	7,332
กลาง	4,348	4,266	4,567	4,352	6,531	6,269
ตะวันตก	4,503	4,258	4,286	4,746	5,795	4,157
ภาคใต้						
ตอนบน	2,628	3,011	3,201	2,967	3,972	3,711
ตอนล่าง	1,843	2,794	2,215	2,077	4,064	3,647
เฉลี่ยทั่วประเทศ	3,067	3,168	2,818	3,440	3,875	3,613

แหล่งที่มา: (ฮัมมาร์ 2533 : 146)

รายได้เฉลี่ยของชาวนาในภาคกลางยังสูงกว่าชาวนาในทุกภูมิภาค เช่น รายได้ของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนเหนือมีรายได้เท่ากับ 2,690 2,548 และ 1,876 บาท/คน และรายได้ของชาวนาในภาคใต้ตอนล่างเท่ากับ 1,843 2,794 และ 2,818 บาท ในช่วงเวลาเดียวกันรายได้ชาวนาเฉลี่ยทั้งประเทศเท่ากับ 3,067 3,168 และ 2,818 บาทต่อคน ในช่วงเวลาเดียวกัน) (ตารางที่ 4.6) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าชาวนาในภาคกลางมีผลิภาพการผลิตอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ระดับรายได้ที่แท้จริงของชาวนาระหว่างปี ค.ศ.1975/76 – 1985/86 มิได้เพิ่มขึ้นมากนัก และส่วนใหญ่มีแนวโน้มลดลง ซึ่งแสดงถึงระดับราคาข้าวค่อนข้างจะลดต่ำลง โดยเฉพาะในปี ค.ศ. 1985/86 นอกจากรายได้ของชาวนาในภาคกลางจะสูงกว่าชาวนาในภูมิภาคอื่นแล้ว รายได้ของเกษตรกรในภาคกลางที่ไม่ใช่ชาวนา เช่น ชาวดอน และชาวไร่ ก็มีระดับรายได้สูงกว่าในภูมิภาคอื่น ๆ ด้วย รายได้ของเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวนาในภาคกลาง (ในบางกรณี) สูงกว่าภาคอื่น ๆ เป็นอันมาก เช่น รายได้ของเกษตรกรในภาคกลางตอนกลางเท่ากับ 6,531 บาท/คน ในปี ค.ศ.1980/81 สูงกว่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนเหนือ ถึง 2.45 เท่า สูงกว่าภาคเหนือตอนบน ภาคใต้ตอนบน เท่ากับ 2.18 เท่า และ 1.64 เท่า ตามลำดับ (ตารางที่ 4.6) ระดับรายได้ของชาวนาและเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวนาค่อนข้างสูงของภาคกลางโดยเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ มีผลให้เกษตรกรในหมู่บ้านของภาคกลางมีอัตราการพึงพิงการปลูกข้าวและพืชไร่อื่น ๆ ค่อนข้างสูง จึงมีผลคือการดึงดูดชาวนาอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ

3. ความแตกต่างของรายได้และค่าจ้างระหว่างหมู่บ้านกับเมือง

ตัวเลขของรายได้ต่อหัวของสมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านเมื่อเทียบกับในภาคเศรษฐกิจเมือง ไม่สามารถจะเปรียบเทียบกันได้โดยง่ายเพราะ นิยามของคำว่า “รายได้ในภาคเกษตร” ความแตกต่างของค่าครองชีพหรือของระดับราคาในแต่ละพื้นที่ มีผลให้รายได้ที่แท้จริงต่างกัน นอกจากนี้ระดับรายได้ของภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านยังประกอบไปด้วย รายได้ที่ไม่เป็นตัวเงินซึ่งเป็นสัดส่วนที่สูงมาก การสำรวจรายได้ของเกษตรกรในหลายกรณีมิได้รวมรายได้ส่วนนี้เข้าไปด้วย นอกจากนี้วิธีการคำนวณรายได้บางรายการ ซึ่งน่าจะรวมอยู่ในรายได้ “ในภาคเกษตรกรรม” เช่น ค่าเช่าที่ดิน ค่าเช่าที่อยู่อาศัย การขายทรัพย์สิน การนำเครื่องมือและพาหนะไปรับจ้างนอกภาคเกษตร เป็นต้น แต่กลับรวมอยู่กับรายได้ “นอกภาคเกษตรกรรม” จึงมีผลให้รายได้จากภาคเกษตรกรรมต่ำกว่าที่ควรจะเป็น¹⁴ นาย Usher (1966) ได้คำนวณรายได้ต่อหัวของแรงงานที่ทำงานในและนอกภาคเกษตรกรรมในประเทศไทย โดยการประมาณค่าเสียใหม่ (re-estimation) จากใช้ข้อมูลบัญชีรายได้ประชาชาติ โดยการปรับค่าความแตกต่างของค่าครองชีพระหว่างเมืองและชนบท (ค่าครองชีพในหมู่บ้านต่ำกว่าในเมืองประมาณร้อยละ 16 (Usher 1966)) รายได้ที่ไม่ใช่ตัวเงินจากภาคเกษตร แหล่ง

¹⁴ ประเด็นเกี่ยวกับข้อบกพร่องของการคำนวณรายได้จากภาคเกษตรกรรม โปรดดูใน Usher (1966 : 430 – 441)

ที่มาของรายได้จากภาคเกษตรเพิ่มเติม เช่น ค่าเช่าที่ดินและทรัพย์สินอื่น ๆ ในภาคเกษตรกรรมและอื่น ๆ เขาพบว่า หากใช้ตัวเลขของบัญชีรายได้ประชาชาติ (ยังไม่ได้มีการประมาณการใหม่) รายได้ของบุคคลจากภาคเกษตรกรรมเท่ากับ 1,675 บาทต่อคน ในปี ค.ศ.1963 และรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมเท่ากับ 16,764 บาทต่อคน หรือรายได้ของภาคเกษตรกรรมเท่ากับเพียงร้อยละ 10 ของนอกภาคเกษตรกรรม และหากมีการคำนวณใหม่ รายได้ของภาคเกษตรกรรมจะเพิ่มขึ้นเป็น 4,014 บาทต่อคน ในขณะที่รายได้ของนอกภาคเกษตรกรรมลดลงเท่ากับ 11,558 ต่อคน หรือรายได้ของภาคเกษตรกรรมเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 35 ของรายได้นอกภาคเกษตรกรรม (Usher 1966 : 432) จากผลการศึกษาของนาย Usher แสดงว่า หากมีการคำนวณรายได้ในภาคเกษตร เช่น การปรับความแตกต่างของค่าครองชีพระหว่างเมืองกับชนบท แหล่งที่มาของรายได้ในภาคเกษตรกรรม เป็นต้น รายได้จากภาคเกษตรกรรมย่อมสูงขึ้น โดยเปรียบเทียบกับรายได้นอกภาคเกษตรกรรม และหากพิจารณาเฉพาะรายได้ของครัวเรือนหมู่บ้านภาคกลางน่าจะอยู่ในระดับสูงภูมิภาคอื่น ๆ เพราะทำนาได้ 2-3 ครั้ง และในบางพื้นที่รายได้จากนอกภาคเกษตรค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับรายได้ทั้งหมด มีผลให้รายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้านไม่น่าจะแตกต่างกับรายได้ของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ มากนัก โดยเฉพาะในช่วงก่อนต้นทศวรรษ 1980

เนื่องจากมีปัญหาเกี่ยวกับการเปรียบเทียบการใช้ตัวเลขของรายได้ต่อคนระหว่างภาคเศรษฐกิจคือหมู่บ้านกับเมือง หรือภาคเกษตรกรรมกับนอกภาคเกษตรกรรม ตัวเลขของค่าจ้างระหว่างหมู่บ้านกับเมืองในภาคการผลิตต่าง ๆ ก็สามารถสะท้อนภาพของฐานะความเป็นอยู่ของแรงงานได้ นอกจากนี้การเคลื่อนไหวของค่าจ้างเป็นสิ่งสะท้อนถึงสภาพของตลาดแรงงาน หรือการเปลี่ยนแปลงของอุปสงค์และอุปทานของแรงงานซึ่งถูกกำหนดมาจากผลผลิตของการผลิตของแรงงานกำลังแรงงาน ราคาของสินค้าเกษตรกรรม ในกิจกรรมที่แรงงานถูกจ้างงาน เป็นต้น

อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในไร่นา ระหว่างปี ค.ศ.1950-1953 แรงงานรับจ้างที่บางชัน มินบุรี กรุงเทพฯ ได้รับค่าแรง 733-857 บาทต่อฤดูการเพาะปลูกข้าว หรือประมาณ 6.91-8.08 บาทต่อวัน (Komoll 1955: 195) อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในไร่นาค่อนข้างจะคงที่ตลอดในทศวรรษ 1950 อาทิเช่น ในปี ค.ศ.1955-1956 ค่าแรงเท่ากับ 8 บาทต่อวัน (Parphant 1998: 83)

นาย Usher ได้สำรวจอัตราค่าจ้างในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปี ค.ศ.1965-1966 โดยเขาได้สำรวจอัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าว ไร่สีข้าว ตลอดจนกิจการนอกภาคเกษตรกรรมในภูมิภาคต่าง ๆ (ชนบท) อัตราค่าจ้างในไร่นาได้แสดงไว้ในตารางภาคผนวก 4.8A

ตัวเลขของค่าจ้างจากตารางภาคผนวก 4.8A อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าวในชนบทภาคกลางเมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศไทยได้รับค่าจ้างสูงที่สุด ซึ่งสะท้อนถึงการขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวเพราะราคาข้าวค่อนข้างจะราคาดี อัตราค่าจ้างรายวันของแรงงานรับจ้างเพาะปลูกข้าวสูงกว่าในชนบทภาคเหนือและอีสานถึง 2 เท่า และจะสูงกว่ามากในฤดูเก็บเกี่ยว

การขยายตัวของภาคเกษตรกรรมในภาคกลางในช่วง ค.ศ.1960 – 1985 มีผลให้การผลิตในภาคเกษตรกรรมเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น เพราะได้มีการทำนาปีละมากกว่า 1 ครั้ง แม้ว่าอัตราการเกิดของประชากรอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในทศวรรษ 1960 ความต้องการแรงงานรับจ้างในไร่นาก็เพิ่มขึ้นในฤดูเพาะปลูกและเก็บเกี่ยว อัตราค่าจ้างในการทำไร่นาได้เพิ่มสูงขึ้น (ตารางที่ 4.7) อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในปี ค.ศ.1965 เท่ากับ 10 บาทต่อวัน และเพิ่มขึ้นเป็น 12 บาทต่อวัน และ 25 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1972 และ ค.ศ.1975 และมีแนวโน้มถีบตัวสูงขึ้นตามลำดับ ในปี ค.ศ.1980 อัตราค่าจ้างเท่ากับ 52.4 บาทต่อวัน และหากปรับด้วยดัชนีราคาผู้บริโภคซึ่งแสดงอยู่ในรูปของอัตราค่าจ้างที่แท้จริง (real wage rates) อัตราค่าจ้างที่แท้จริงมีแนวโน้มคงที่ในช่วงปี ค.ศ. 1965-1972 และหลังจากนั้นอัตราค่าจ้างที่แท้จริงได้เพิ่มสูงขึ้นตามลำดับ ในปี ค.ศ.1972 อัตราค่าจ้างที่แท้จริงเท่ากับ 10.6 บาทต่อวัน และเพิ่มเป็น 13.6, 15.6 และ 17.8 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1975, 1976/77 และ 1980 ตามลำดับ (ตารางที่ 4.7) การเพิ่มขึ้นของอัตราค่าจ้างทั้งที่เป็นตัวเงินและแท้จริงนับแต่ปี ค.ศ.1972 เป็นต้นมา แสดงถึงการขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวเพื่อสนองตอบการเพิ่มขึ้นของราคาที่สูงขึ้นกว่า 3 เท่าตัว โดยเฉพาะในตอนต้นทศวรรษ 1970 และพื้นที่ ๆ มีการเพิ่มผลผลิตมาก คือ การทำนาในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน อัตราจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้น นอกจากนี้ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 การเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร มีผลให้เกิดการประหยัดแรงงานคือใช้แรงงานน้อยและเครื่องจักรมากก็เป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดการถีบตัวสูงขึ้นของค่าจ้างในที่ราบภาคกลาง

ตารางที่ 4.7 อัตราค่าจ้างของแรงงานรับจ้างของฟาร์มของที่ราบภาคกลาง ค.ศ.1965-1980

หน่วย : บาทต่อวัน

ปี	อัตราค่าจ้าง	อัตราค่าจ้างที่แท้จริง	ดัชนีราคาผู้บริโภค
1965	10.0	10.0	100
1697	10.0	9.2	108.5
1970	12.0	10.4	115.0
1972	12.6	10.6	118.3
1975	25.0	13.6	183.8
1975	15 – 31.5	8.2 – 17.1	183.8
1976/77	30.0	15.6	192.3
1977/78	23.0 – 30.0	11.2 – 14.6	205.8
1977/78	10.0 – 40.0	4.85 – 19.4	205.8

ปี	อัตรากำลัง	อัตรากำลังที่แท้จริง	ดัชนีราคาผู้บริโภค
1977	30.55	14.8	205.8
1980	52.4	17.8	293.4

แหล่งที่มา: ปรับปรุงจากนิพนธ์ (2524 : 95) และ Bertrand (1980 : 493)

หันมาพิจารณาอัตรากำลังนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านอื่น ๆ ในภาคกลางบ้าง ตัวเลขในตารางที่ 4.8 แสดงว่า ในปี ค.ศ. 1965 อัตรากำลังระหว่างหมู่บ้านในภาคกลางไม่มีความแตกต่างกันมากนักระหว่างแรงงานไร้ฝีมือด้วยกัน (ยกเว้นในกรณีแรงงานมีฝีมือที่มีความแตกต่างกันมากกับแรงงานไร้ฝีมือ)

ตารางที่ 4.8 อัตรากำลังนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านภาคกลางในปี ค.ศ.1965

ช่างเหล็ก (ตลาด) 50 บาทต่อวัน

มุงหลังคามุมจาก (ตลาด) ...5 บาทต่อ 100 ชิ้น โดยที่แรงงานมีฝีมือสามารถทำได้ถึง 300 ชิ้นต่อวัน

ชาวประมง (ตลาด) มีฝีมือ.....800 บาทต่อเดือน (รวมอาหารและที่พัก)

ไร้ฝีมือ.....400 บาทต่อเดือน (รวมอาหารและที่พัก)

ช่างไม้ (มินบุรี).....20-30 บาทต่อวัน

กฏีหรือแรงงานไร้ฝีมือ

ทำเรือ (ตลาด).....50 บาทต่อวัน (ค่าเฉลี่ยและงานเป็นชิ้น)

ทำงานรับใช้พ่อค้าคนกลาง (รังสิต).....20 บาทต่อวัน (รวมอาหารด้วย)

แรงงานไร้ฝีมืออื่น ๆ

โรงงานมันสำปะหลัง (ชลบุรี) ชาย.....15 บาทต่อวัน

หญิง.....10-12 บาทต่อวัน

โรงงานผลิตไม้ขีดไฟ (รังสิต) ชาย.....15 บาทต่อวัน

หญิง.....12 บาทต่อวัน

ซ่อมแซมถนน – ตลาด.....12 บาทต่อวัน

ชลบุรี.....15 บาทต่อวัน

ก่อสร้าง (รังสิต).....12 บาทต่อวัน
 ทำนาเกลือ (ชลบุรี).....7-5 บาทต่อวัน หรือ 200 บาท รวมข้าว 100 ก.ก.
 และรวมอาหารและที่พัก (ทำงาน 5 เดือน)

แหล่งที่มา: (Usher 1965: 14)

ในปี ค.ศ.1965 กรมแรงงานได้ทำการสำรวจอัตราค่าจ้างของแรงงานในกิจการก่อสร้างทั่วราชอาณาจักร จำนวนตัวอย่างจากการสำรวจแรงงานจะเท่ากับ 7,840 คน โดยจำแนกเป็นแรงงานไร้ฝีมือที่ทำงานอยู่ในการก่อสร้างทั่วไป 3,226 คน การสร้างถนนและถนนทางหลวง 2,875 คน และการสร้างเขื่อนและท่าเรือเท่ากับ 1,740 คน (กรมแรงงาน 2508) ผลการสำรวจได้แสดงว่าไม่มีความแตกต่างของค่าจ้างของแรงงานก่อสร้างระหว่างกรุงเทพฯและภาคกลาง (ตารางที่ 4.9)

ตารางที่ 4.9 แรงงานไร้ฝีมือในกิจการก่อสร้างในกรุงเทพฯ และภาคกลางในปี ค.ศ.1965

	บาทต่อวัน	
	กรุงเทพฯ	กลาง
ก่อสร้างทั่วไป	18.92	18.8
ถนนและทางหลวง	15.72	14.20
เขื่อนและท่าเรือ	-	14.42

แหล่งที่มา: (กรมแรงงาน: 2508)

นาย Bertrand และ Squire (1980) ได้ทำการวิเคราะห์เกี่ยวกับการทำงานของตลาดแรงงานในประเทศไทย โดยเขาได้ใช้ข้อมูลการสำรวจค่าจ้างในกิจการก่อสร้างในปี ค.ศ.1972 ของกรมแรงงาน (Bertrand and Squire 1980) ข้อมูลค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือครอบคลุมตัวอย่างทั่วประเทศถึง 8,210 คน โดยจำแนกเป็นการก่อสร้างทั่วไป 4,400 คน และการก่อสร้างถนนทางหลวง 3,810 คน การสำรวจค่าจ้างในกิจการก่อสร้างในปี ค.ศ.1972 แสดงว่า อัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือไม่ได้มีความแตกต่างมากนักในระหว่างกรุงเทพฯ กับภูมิภาคภาคกลาง และในบางกรณีอัตราค่าจ้างของแรงงาน เช่น ไร้ฝีมือจังหวัดชลบุรีและราชบุรีสูงกว่ากรุงเทพฯ (ตารางที่ 4.10)

การสำรวจค่าจ้างของลูกจ้างชายรายวันทั่วราชอาณาจักรทั้งในและเขตชนบท (นอกเขตเทศบาล) ระหว่างปี ค.ศ.1977-1980 พบว่าอัตราค่าจ้างของลูกจ้างชายรายวันในกรุงเทพฯ สูงกว่าภูมิภาคภาคกลาง (ตารางที่ 4.11) และมีแนวโน้มว่าความแตกต่างของค่าจ้างระหว่างกรุงเทพฯ และนอกเขตเทศบาล (เขตชนบท) มีความแตกต่างกันพอสมควร แต่ความแตกต่างของค่าจ้างจะน้อยลงเมื่อเปรียบเทียบอัตราค่าจ้างในเขตเทศบาลของภาคกลางกับเขตชนบทภาคกลาง

ตารางที่ 4.10 อัตราค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกิจการก่อสร้างในปี ค.ศ.1972

หน่วย: บาทต่อวัน			
	กรุงเทพฯ	ชลบุรี	ราชบุรี
ก่อสร้างทั่วไป	18	19	19
ก่อสร้างทางหลวง	17	22	19

แหล่งที่มา: (Bertrand and Squire 1980: 507)

ตารางที่ 4.11 ค่าจ้างรายวันของลูกจ้างชายปี ค.ศ.1977-1980

บาทต่อวัน								
	เขตชนบท				เขตเทศบาล			
	1977	1978	1979	1980	1977	1978	1979	1980
กรุงเทพฯ	36.5	42.9	48.3	62.9	49.6	48.3	58.4	67.5
กลาง	36.5	38.5	47.7	53.7	42.7	44.1	52.7	61.1

แหล่งที่มา: (รายงานผลการสำรวจแรงงาน รอบ 2, 2520-2523)

กล่าวโดยสรุปเหตุที่ค่าจ้างของกรุงเทพฯ เมืองในภาคกลางและเขตชนบทอื่น ๆ ในภาคกลางแตกต่างกันน้อยเพราะ (1) ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในชนบทค่อนข้างสูง จึงมีผลให้ผู้จ้างในเมืองจะต้องจ่ายค่าแรงในอัตราสูงเพื่อที่ดึงดูดแรงงานออกจากไร่นาเพื่อคุ้มกับค่าอาหาร ค่าเดินทาง และค่าเสียโอกาสอื่น ๆ จากการประกอบกิจการในไร่นา (2) การย้ายถิ่นเป็นตัวแปรสำคัญในการลดความแตกต่างระหว่างกรุงเทพฯ และเขตชนบท ทั้งนี้เพราะนับแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมาตลาดแรงงานระหว่างกรุงเทพฯ เมืองใหญ่และหมู่บ้านเชื่อมโยงกันมากขึ้น การเชื่อมโยงนี้เกิดจากการสร้างทางหลวงแผ่นดินเชื่อมโยงเป็นสำคัญ งานศึกษาในอดีตที่ผ่านมาพบว่าอัตราค่าจ้างที่แท้จริงของกรุงเทพฯ ไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเลยในช่วงปี ค.ศ.1950-1980 เนื่องจากการแรงงานย้ายถิ่นจากชนบทของภูมิภาคอื่น ๆ ทั่วประเทศเข้าสู่กรุงเทพฯ ได้กดดันไม่ให้ค่าจ้างสูงขึ้น (นิพนธ์ 2524, พอพันธ์ 2544) ระดับอัตราค่าจ้างที่ไม่ต่างจากอัตราค่าจ้างในเขตเมืองประกอบกับการขยายตัวรายได้ของกิจการนอกการเกษตรอื่น ๆ จึงมีผลระดับรายได้การทำไร่นาในหมู่บ้านภาคกลางไม่แตกต่างจากรายได้ของกรรมกรแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ มากนัก จึงมีผลต่อการดึงดูดแรงงานทำงานอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ

แบบจำลองแรงงานส่วนเกินของลูอิสกับพลังในการอธิบายเศรษฐกิจหมู่บ้านก่อน ค.ศ. 1985

แบบจำลองของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างแรงงานในภาคเกษตรกรรม (หมู่บ้าน) มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจนับแต่สงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาคือ “แบบจำลองแรงงานส่วนเกิน” ของ เซอร์ อาเธอร์ ลูอิส (A.W. Lewis) หรือชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour” (Lewis 1954)

สาระสำคัญของแบบจำลองนี้คือ แนวความคิดว่าด้วยเศรษฐกิจแบบทวิลักษณ์ (dual economy) ในระบบเศรษฐกิจหรือสังคมหนึ่ง ๆ ประกอบไปด้วย ภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่และภาคเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม (หรือล้าหลัง) ซึ่งมักจะมีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง และเราสามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างแรงงานกับการพัฒนาเศรษฐกิจดังนี้

(1) สาขาเศรษฐกิจสมัยใหม่ (อันประกอบไปด้วย ภาคอุตสาหกรรมและบริการสมัยใหม่) สามารถขยายตัวได้โดยได้รับการป้อนแรงงานจากสาขาเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม (หรือสาขาเกษตรกรรม)

(2) อัตราค่าจ้างของแรงงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่จะสูงกว่าอัตราค่าจ้างที่ได้รับในสาขาเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม เหตุที่ระดับค่าจ้างในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่สูงกว่าในภาคเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมเพราะว่าในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่มีการใช้สินค้าทุนประกอบการผลิตมากขึ้น ทำให้ผลิตภาพของแรงงานสูงขึ้นทำให้ค่าจ้างมีแนวโน้มสูงขึ้น ในขณะที่การผลิตในภาคล้าหลังหรือภาคเกษตรกรรมแรงงานยังใช้เทคนิคการผลิตที่ล้าหลัง ในบางกรณีมีการผลิตเพื่อยังชีพเท่านั้น นอกจากนี้ประชากรที่อาศัยอยู่ในภาคนี้อย่างแน่นหนา มีผลให้จำนวนแรงงานช่วยกิจกรรมครัวเรือนในภาคเกษตรกรรมเป็นหลัก ผลที่ตามมาคือ ไม่เกิดผลิตภาพในการผลิตของภาคเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ประกอบกับจะมีการว่างงานและการทำงานต่ำกว่าระดับอยู่มากมาย นอกจากนี้ในระดับค่าจ้างในปัจจุบันจำนวนแรงงานไร้ฝีมือที่ป้อนเข้าสู่สาขาเศรษฐกิจแบบทันสมัยจะมีปริมาณมากกว่าที่สาขานี้จะจ้างงานได้หมด ผลที่ตามมาคือแรงงานที่ย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองจะประสบกับปัญหาการว่างงาน

(4) ในบางกรณีการโยกย้ายแรงงานส่วนเกินจากภาคเกษตรกรรมไม่ได้มีผลทำให้ผลผลิตในภาคดังกล่าวลดลงแต่อย่างใด

แบบจำลองดังกล่าวจึงถือว่าเป็นกระบวนการพัฒนาการทางเศรษฐกิจโดยให้สาขาเศรษฐกิจสมัยใหม่มีบทบาทนำเพราะว่าการขยายตัวของภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ซึ่งมีผลิตภาพการผลิตสูงสามารถขยายตัวได้เรื่อย ๆ เพราะสามารถดูดซับแรงงานส่วนเกินมาจากสาขาเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ซึ่งมีผลิตภาพต่ำและมีแรงงานส่วนเกิน จนกระทั่งภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่สามารถมีบทบาทนำในการพัฒนาเศรษฐกิจได้ ในแง่ผลผลิตและการจ้างงาน และภาคเศรษฐกิจดั้งเดิมจะไม่มีแรงงานส่วนเกินอีกต่อไป

แนวความคิดของ Lewis ถือว่าเป็นรากฐานความคิดของการพัฒนาเศรษฐกิจแบบไม่สมดุล (unbalanced growth) ที่เน้นการเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจเมืองและละทิ้งภาคเกษตรกรรม โดยเชื่อว่า ประเทศจะได้รับประโยชน์เพิ่มขึ้นในแง่ของการเพิ่มผลผลิต (การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ) หากมีการเคลื่อนย้ายแรงงานจากหมู่บ้าน (ภาคเกษตรกรรม) มาสู่เมือง (ภาคอุตสาหกรรม) เพราะเป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเศรษฐกิจที่มีผลผลิต (ส่วนเพิ่ม) ในระดับต่ำหรือเข้าใกล้ศูนย์ เข้าสู่ภาคเศรษฐกิจที่มีผลผลิตอยู่ในระดับสูง ด้วยเหตุนี้ ผู้กำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจจึงมีกลยุทธ์ในการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยลดบทบาทขนาดและกำลังคนของภาคเกษตรกรรม และเน้นการพัฒนาภาคเมืองและอุตสาหกรรม เพื่อให้มีบทบาทนำในทางเศรษฐกิจในแง่ของผลผลิต รายได้ และการจ้างงาน โดยการดึงแรงงาน “ราคาถูก” ออกจากภาคเกษตรเพื่อสร้างความสามารถแข่งขันและกำไรของภาคเศรษฐกิจเมือง กลยุทธ์ที่สำคัญคือ การใช้นโยบายลงโทษภาคเกษตรกรรม อันประกอบไปด้วย นโยบายเก็บภาษีผลผลิตจากเกษตรกรรม เช่น นโยบายพรีเมียมข้าว และการคุ้มครองภาคอุตสาหกรรม โดยใช้มาตรการกำแพงภาษี เป็นต้น

แบบจำลอง “แรงงานส่วนเกิน” ของ Lewis ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในประเทศไทยรวมทั้งประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายนับแต่ทศวรรษที่ 1950 เพราะว่าในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 อัตราการเพิ่มของประชากรอยู่ในระดับสูงมากคือประมาณร้อยละ 2.3-3 โดยเฉพาะในช่วงปี 1950 – 1970 ซึ่งก่อให้เกิดปัญหา ผลัดภาพในการผลิตตกต่ำ ความยากจน การว่างงาน ฯลฯ ซึ่งมักจะเกิดขึ้นในชนบทเป็นสำคัญ

ในกรณีของประเทศไทยการศึกษาของนักวิชาการก่อนปี ค.ศ.1980 เชื่อว่า ชนบทไทยมีแรงงานส่วนเกินขนาดใหญ่ การศึกษาของ Fuhs และ Vinger เกี่ยวกับตลาดแรงงานในชนบทไทยได้กล่าวว่า

“โดยสรุปแล้วในชนบทไทยมีแรงงานส่วนเกินโดยทั่วไป ประสิทธิภาพที่ดิน และแรงงานที่ต่ำทำให้รายได้ของชาวนาต่ำเกิดจากการว่างงานนี้เอง การว่างงานตามฤดูกาลในอัตราที่สูง การใช้ทรัพยากรทั้งที่ดิน แรงงานที่ไม่เต็มประสิทธิภาพทำให้เกิดการสูญเสียต่อการพัฒนาประเทศ เห็นได้อย่างชัดเจนว่า แรงงานที่ไม่ถูกใช้ประโยชน์นี้ทำให้ความสามารถในการเพิ่มรายได้ในชนบทต้องลดลง” (อ้างใน เบอร์ทรานด์ 2525 : 231)

แม้ว่าแบบจำลองแรงงานส่วนเกินของลูอิสจะได้ยอมรับอย่างแพร่หลายนับแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา โดยเฉพาะแนวความคิดการพัฒนาเศรษฐกิจแบบความเจริญเติบโตไม่สมดุล (โดยให้ความสำคัญกับสาขาเศรษฐกิจสมัยใหม่ (ภาคอุตสาหกรรม) และมีบทบาทนำในการพัฒนาเศรษฐกิจโดยการดูดซับแรงงานส่วนเกินจากสาขาเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม (เกษตรกรรม) ซึ่งมีผลภาพแรงงานต่ำ และมีแรงงานส่วนเกิน จากข้อค้นพบของงานวิจัยชิ้นนี้แสดงว่า แบบจำลองดังกล่าวก็มีจุดอ่อนในการอธิบายลักษณะทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยและการเคลื่อนย้าย

แรงงานระหว่างหมู่บ้านกับเมือง ระหว่าง ค.ศ. 1945 – 1985 (ช่วงระยะเวลาซึ่งอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในทศวรรษ 1950 และ 1960 ซึ่งมีผลให้อุปทานของแรงงานในชนบทเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว)

ทั้ง ๆ ที่อัตราการเพิ่มของประชากรอยู่ในระดับสูง ตลอดจนรัฐได้ใช้นโยบายลงโทษภาคเกษตร โดยใช้นโยบายพรีเมียมข้าวเพื่อเก็บภาษีในภาคเกษตรอย่างหนักหน่วง (และการใช้นโยบายปุ๋ยราคาแพง) และส่งผลต่อการไหลออกของทรัพยากรจากภาคเกษตรเข้าสู่ภาคเมืองเป็นอันมาก แต่ทว่า อัตราการเจริญเติบโตของภาคเกษตรยังคงอยู่ในระดับที่น่าพอใจ แรงงานส่วนใหญ่ในภาคกลาง (ประมาณร้อยละ 90) ยังคงอาศัยอยู่ในหมู่บ้านและส่วนใหญ่เป็นชาวนาเพื่อปลูกข้าวเลี้ยงดูผู้คน และสัดส่วนของแรงงานที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านได้ลดลงอย่างช้า ๆ ยิ่งกว่านั้นในปีใดที่พืชผลการเกษตรมีราคาสูง การจ้างงานในภาคเกษตรจะเพิ่มขึ้นค่อนข้างมาก เพราะมีแรงงานที่เคยอพยพออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมืองกลับเข้ามาทำงานในภาคเกษตรมากขึ้น ด้วยลักษณะของพื้นฐานทางเศรษฐกิจทางการเกษตรในภาคกลางที่มีที่ดินมากและประชาน้อย ชาวชนบทสามารถขยายเนื้อที่ทำกินเข้าไปในป่าเพื่อปลูกพืชไร่ เพื่อลดผลกระทบการเพิ่มขึ้นของประชากรได้ จำนวนแรงงานรับจ้างในชนบทจึงเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เพราะพื้นที่การเพาะปลูกต่อแรงงานอยู่ในระดับสูง แรงงานไร่ที่ดินทำกินมีน้อย คราวเรือนมีที่ดินเพาะปลูกจึงสามารถใช้แรงงานครัวเรือนเป็นแรงงานสำคัญในการผลิต ในปี ค.ศ. 1981 สัดส่วนของแรงงานรับจ้างต่อแรงงานทั้งหมด เขตชลประทานในเขตที่ราบภาคกลางอยู่ในระดับไม่เกินร้อยละ 20 เท่านั้น ลักษณะการใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต จึงมีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจของ “เกษตรกรรายย่อย” ซึ่งมีความยืดในการปรับตัวทั้งทางด้านการบริโภค การผลิต ในช่วงฤดูแล้ง (เดือนมกราคม – มีนาคม) จะมีการเคลื่อนย้ายของแรงงานไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในและนอกหมู่บ้าน ส่วนในฤดูทำนา (เดือนกรกฎาคม – กันยายน) แรงงานที่ทำงานในภาคเกษตรจะเพิ่มขึ้น เมื่อเทียบกับฤดูแล้ง เพราะอุปสงค์ของแรงงานในช่วงฤดูเพาะปลูกเพิ่มสูงขึ้น สมาชิกในครัวเรือนจะเคลื่อนย้ายออกจากสาขานอกภาคเกษตรเข้ามาทำนามากขึ้น นอกจากนี้ก็มีการดึงแรงงาน แรงงานหญิงและเด็กของครัวเรือนเข้ามาช่วยทำงานด้วย การใช้แรงงานของสมาชิกในครัวเรือนในฤดูทำนาสูงกว่าฤดูแล้ง สูงถึง 500,000 – 1,000,000 คน ในช่วงค.ศ. 1976 – 1985 ตลาดแรงงานในฤดูเพาะปลูกในหมู่บ้านจึงมีลักษณะตึงตัว (tightness) เพราะนอกจากจะสะท้อนถึงการดึงสมาชิกในครัวเรือน (แรงงานผู้หญิงและเด็ก) เข้ามาช่วยทำงานแล้วชั่วโมงการทำงานในฤดูเพาะปลูกค่อนข้างสูง (มากกว่า 70 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ (Bertrand 1980)

ลักษณะการยึดหยุ่นและการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกร “รายย่อย” จึงมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านไม่ได้ประสบกับปัญหาการว่างงาน อัตราการว่างงานของแรงงานในหมู่บ้านจึงอยู่ในระดับต่ำมาก ในขณะที่เดียวกันการมีงานทำในหน้าแล้งย่อมมีผลให้ สมาชิกในครัวเรือนไม่ประสบกับ

ปัญหา การทำงานต่ำระดับมากนัก เพราะเกษตรกรสามารถทำงานเพิ่มขึ้นในหน้าแล้งเพื่อเพิ่มรายได้ รายได้นอกภาคเกษตรกรรมของหมู่บ้าน เช่น การทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ค่าขาย เล็ก ๆ น้อย ๆ มีสัดส่วนถึง $\frac{1}{3}$ ถึง $\frac{1}{2}$ ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ในช่วงทศวรรษ 1970 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร และสำนักงานสถิติแห่งชาติ) รายได้ส่วนนี้อยู่ในระดับสูงแสดงถึง สมาชิกในครัวเรือนสามารถมีงานทำในช่วงฤดูแล้ง และไม่ประสบกับปัญหาการทำงานต่ำระดับมากนัก ซึ่งแสดงถึง แรงงานในครัวเรือนได้มีการปรับตัวและยืดหยุ่นหรือสนองตอบการทำกิจกรรมนอกเกษตรกรรมนั่นเอง

ผลของการปฏิวัติเขียวนับแต่ปลายทศวรรษ 1960 และการขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในเขตป่าสงวนมีผลให้ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในภาคเกษตรในภาคกลางอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ เพราะมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ปุ๋ยเคมี และสายพันธุ์ให้ผลผลิตสูง ประกอบกับความพร้อมของโครงสร้างพื้นฐานดีกว่าภูมิภาคอื่น ๆ เช่น ถนนเชื่อมหมู่บ้านกับเมืองใหญ่เช่นกรุงเทพฯ ผลิตภาพของแรงงานอยู่ในระดับสูง จึงมีผลให้ผลผลิตในภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์ภายในประเทศของภาคกลางเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในทศวรรษ 1970 รายได้และอัตราค่าจ้างของหมู่บ้านในภาคกลางจึงอยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านในภาคอื่น ๆ ความแตกต่างของรายได้ของค่าจ้างระหว่างหมู่บ้านในภาคกลางกับเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ จึงมีน้อย ดังนั้น ความแตกต่างของรายได้และค่าจ้าง จึงไม่ใช่ปัจจัยสำคัญในอธิบายการย้ายถิ่นจาก “หมู่บ้าน” สู่ “เมือง” เพราะค่าจ้างนอกภาคเกษตรในเมืองไม่สูงพอที่จะดึงดูดแรงงานออกจากหมู่บ้าน ค่าจ้างในเมืองจะต้องสูงพอที่จะดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านจะต้องชดเชยด้วยต้นทุนความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของงานในเมือง ต้นทุนการเดินทาง และค่าครองชีพในเมืองที่สูงกว่าในชนบท เป็นต้น แรงงานจากหมู่บ้านจึงไม่ได้เคลื่อนย้ายเข้าไปในเมืองมากกว่าที่ควรจะเป็น

ลักษณะทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจ “ครัวเรือน” ที่สำคัญบางประการที่มีผลต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้าน จวบจนกระทั่งต้นทศวรรษ 1980 หมู่บ้านในหลาย ๆ พื้นที่ของภาคกลางยังใช้แรงงานแบบแลกเปลี่ยน หรือ “ลงแขก” ในการทำนา โดยเฉพาะหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตชลประทาน งานช่วยเหลือในกิจกรรมในไร่นามีตั้งแต่หว่านข้าว ปักดำ เกี่ยวข้าว ดังนั้นยามใดที่ความต้องการแรงงานในไร่นามากขึ้น ครัวเรือนก็จะช่วยเหลือกันและหมุนเวียนกันในกิจกรรมในไร่นา เพื่อแก้ไขแรงงานขาดแคลน โดยใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” นั่นเอง และมูลเหตุที่มีผลให้ระบบแรงงานแลกเปลี่ยนยังคงอยู่เพราะว่า สมาชิกในครัวเรือนอยู่ในวัยหนุ่มสาวและเป็นครอบครัวใหญ่ ประกอบกับการทำไร่นาไม่ได้ทำพร้อมกันจึงมีผลให้กิจกรรมการเกษตรที่ใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” ดำเนินต่อไปได้

การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงานของหมู่บ้านหลังปี ค.ศ.1985

ความเบื้องต้น

นับแต่ประมาณกลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา แรงงานในหมู่บ้านเริ่มน้อยลง ก่อนกลางทศวรรษ 1980 สัดส่วนของแรงงานในหมู่บ้านได้ลดลงอย่างช้า ๆ (ในปี ค.ศ.1960 ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทภาคกลาง (รวมกรุงเทพฯ) เท่ากับร้อยละ 72.6 ของประชากรทั้งหมด และลดลงเท่ากับร้อยละ 60.1 ในปี ค.ศ.1980 สัดส่วนดังกล่าวจะสูงถึงร้อยละ 90.8 ในปี ค.ศ.1960 และ 90.1 ในปี ค.ศ.1980 (หากไม่รวมประชากรที่อาศัยในกรุงเทพฯ) (ESCAP 1982 : 17) ทั้งนี้เพราะการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกทำให้ภาคเกษตรสามารถดูดซับแรงงานได้มาก แต่หลังจากนั้นสัดส่วนแรงงานในภาคเกษตรเริ่มลดลงอย่างรวดเร็ว (ตารางที่ 4.12)

ตารางที่ 4.12 การกระจายตัวของประชากรในเขตชนบทและเขตเมืองของภาคกลาง 1980, 1990

และ 2000

	1980		1990		2000	
	ชนบท	เมือง	ชนบท	เมือง	ชนบท	เมือง
ภาคกลาง	8,627,000 (60.1)	5,611,000 (39.6)	10,606,475 (40.9)	9,238,977 (37.5)	9,238,977 (37.2)	15,559,151 (62.8)
ภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพฯ)	8,627,000 (90.1)	9,500,000 (9.9)	8,653,410 (71.7)	3,423,314 (28.3)	9,238,977 (65.5)	4,862,553 (34.5)

แหล่งที่มา : (ESCAP 1982 : 17 และสำมะโนและการเคหะฉบับต่าง ๆ)

ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทเท่ากับร้อยละ 60.1 ในปี ค.ศ.1980 และลดลงตามลำดับจนเท่ากับร้อยละ 37.2 ในปี ค.ศ.2000 อย่างไรก็ตามสัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ชนบทในภาคกลาง (หากไม่นับรวมกรุงเทพฯ) จะสูงขึ้นหรือเท่ากับร้อยละ 90.1 ในปี ค.ศ.1980 และลดลงเท่ากับร้อยละ 65.5 ในปี ค.ศ.2000 ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทเหล่านี้ส่วนใหญ่ (ประมาณกว่าร้อยละ 80) อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1999 จำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านชนบทภาคกลางรวมทั้งสิ้น 7,401,529 คน เป็นเพศชายเท่ากับ 3,608,213 คน เพศหญิงเท่ากับ 3,793,316 คน (ข้อมูลชช. 2 ค ปี 2542 : 16) ดังนั้น หากพิจารณาถึงเฉพาะประชากรที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านในภาคกลาง ในปี ค.ศ.1999/2000 สัดส่วนของประชากรที่อาศัยในหมู่บ้านเท่ากับร้อยละ 52.4 ของประชากรในภาคกลาง (ไม่นับรวมกรุงเทพฯ) และเท่ากับร้อยละ 29.8 ของประชากรในภาคกลาง (รวมกรุงเทพฯ)

การลดลงของแรงงานในหมู่บ้าน โดยเฉพาะแรงงานที่ทำงานในภาคเกษตรในแต่ละพื้นที่ในภาคกลางไม่เท่ากัน หมู่บ้านที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง เช่น อุดรฯ สระบุรี ปทุมธานี ฉะเชิงเทรา และชลบุรี จะมีการลดลงของแรงงานในภาคเกษตรมากกว่าหมู่บ้านในเขตอื่นๆ ของ

ภาคกลาง สัดส่วนของประชากรที่ทำงานการเกษตรในที่ราบภาคกลางลดลงจากร้อยละ 66 ในปี ค.ศ.1960 เป็นประมาณร้อยละ 28-30 ในช่วงปี ค.ศ.2000 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ) ในรายงานของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ (1997) เกี่ยวกับกำลังแรงงานในภาคกลางส่วนบนอันประกอบไปด้วย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อ่างทอง ลพบุรี สิงห์บุรี ชัยนาท และสระบุรี ไว้ดังนี้ “ในปี 2539 ประชากรผู้อยู่ในกำลังแรงงานของภาคกลางส่วนกลางมีจำนวนทั้งสิ้น 1.5 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 53.9 ของประชากรทั้งภาค ผู้ใช้แรงงานของภาคมีสาขาเกษตรกรรม สาขาหัตถกรรม สาขาพาณิชยกรรม สาขาการบริการ และสาขาการก่อสร้าง คิดเป็นร้อยละ 34.1, 26.3, 13.2, 13.2 และ 8.0 ของผู้ที่อยู่ในกำลังแรงงานตามลำดับ” (สมุดรายงานสถิติภาค (ภาคกลางส่วนกลาง พ.ศ.2540)

นอกจากอุปทานของแรงงานจะลดลงอย่างรวดเร็ว การใช้แรงงานในหมู่บ้านในการทำไร่นาก็เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก ด้วยข้อจำกัดของการขยายพื้นที่เพาะปลูก ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกล และเทคโนโลยีการเกษตร การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลงเพราะอัตราการเกิดลดลง และวัยแรงงานหนุ่มสาวในหมู่บ้านมีน้อยลงมีผลให้การใช้แรงงานรับจ้างในไร่นาเพิ่มขึ้นเข้ามาทดแทนแรงงานในครัวเรือนในพื้นที่ในเขตชลประทาน แทบทุกครัวเรือนได้ใช้แรงงานรับจ้างในการทำนา สัดส่วนของแรงงานรับจ้างในครัวเรือนที่ทำนา อาจจะสูงถึงร้อยละ 50-60 ของการใช้แรงงานทั้งหมด (เราจะได้กล่าวถึงต่อไป)

ปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 3 ประการที่มีผลต่อการลดลงของแรงงานในหมู่บ้าน

ประการแรก การเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วของภาคอุตสาหกรรมและบริการในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ตลอดจนเมืองใหญ่ในที่ราบภาคกลาง อาทิเช่น สระบุรี อยุธยา ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และราชบุรี เป็นต้น (ดูบทที่ 2) อัตราการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม (ซึ่งมากกว่าร้อยละ 80 ของผลผลิตของภาคอุตสาหกรรมกระจุกตัวอยู่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล และเมืองใหญ่ในที่ราบลุ่มภาคกลาง) อยู่ในระดับสูงมากประมาณมากกว่าร้อยละ 18-20 ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1987-1997 มีผลให้การจ้างในภาคอุตสาหกรรมและบริการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา อุตสาหกรรมที่ขยายตัวอยู่ในระดับสูงคือ อุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานมาเป็นปัจจัยการผลิต (labor intensive industry) และส่วนใหญ่จะเป็นอุตสาหกรรมส่งออก การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในระดับสูงมาก (โดยเฉพาะในช่วงปี 1988-1991) การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการ โดยเฉพาะเมืองในภูมิภาคในภาคกลางจึงมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมสู่นอกภาคอุตสาหกรรม รายงานของสำนักงานสถิติแห่งชาติ (2540) ได้รายงานลักษณะมูลค่าผลผลิตและการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของภาคกลางส่วนกลาง (อันประกอบไปด้วย จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี อ่างทอง สระบุรี และพระนครศรีอยุธยา ในปี ค.ศ.1994 ไว้ดังต่อไปนี้

“ในปี ค.ศ.1994 ภาคกลางส่วนกลางมีมูลค่าผลิตภัณฑ์ภาค (GRP) ตามราคาประจำปีรวมทั้งสิ้น 162,855 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 4.52 ของมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP :

3,600,906 ล้านบาท) โดยสาขาอุตสาหกรรมมีมูลค่าการผลิตสูงสุดเท่ากับ 64,276 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 39.47 ของการผลิตรวมทั้งภาค รองลงมาได้แก่สาขาการค้าส่งและการค้าปลีก สาขาเกษตรกรรม สาขาการบริการ และสาขาการก่อสร้าง คิดเป็นร้อยละ 13.4, 8.6, 8.3 และ 5.4 ของการผลิตรวมทั้งภาคตามลำดับ จังหวัดที่มีมูลค่าผลิตภัณฑ์รวม (GPP) สูงที่สุดคือ จังหวัดสระบุรีมีมูลค่ารวม 54,260 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 33.3 ของการผลิตรวมทั้งภาค รองลงมาได้แก่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ลพบุรี ชัยนาท และอ่างทอง ซึ่งมีมูลค่าผลิตภัณฑ์รวมคิดเป็นร้อยละ 33.1, 15.6, 7.5 และ 5.5 ของการผลิตรวมทั้งภาคตามลำดับ จังหวัดสิงห์บุรีมีมูลค่าผลิตภัณฑ์รวมต่ำที่สุดเท่ากับ 7,947 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 4.9 ของการผลิตรวมทั้งภาค” (สมุดรายงานสถิติภาค ภาคกลางส่วนกลาง พ.ศ.2540)

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพของการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมได้ขยายตัวจากกรุงเทพฯ และปริมณฑลไปสู่เมืองในภูมิภาคของที่ราบภาคกลางมากขึ้นนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา และความเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ และภูมิภาคจึงเป็นแหล่งดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมสำนักงานและงานในภาคบริการมากยิ่งขึ้น เพราะระดับรายได้และค่าจ้างของงานนอกภาคเกษตรกรรมมีแนวโน้มจะสูงกว่าภาคเกษตรกรรม เพราะมีการใช้ทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่เพิ่มขึ้น ผลภาพการผลิตของแรงงานจึงสูงขึ้น การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมและเมืองในที่ราบภาคกลางจึงมีความสำคัญต่อการกำหนดอุปสงค์ต่อแรงงานจากแรงงานในหมู่บ้านหรือการดึงแรงงานออกจากหมู่บ้าน และมีผลต่อการกำหนดค่าจ้างของตลาดแรงงานในเมืองและชนบท ซึ่งปัจจัยการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมนับวันจะมีความสำคัญในการกำหนดค่าจ้าง เพราะมีการขยายตัวของงานอย่างต่อเนื่อง (ตลอดปี) โดยปัจจัยทางด้านอุปสงค์ได้เข้ามาทดแทนปัจจัยทางด้านฤดูกาล (seasonal factors) ซึ่งเคยเป็นตัวกำหนดสภาพของตลาดแรงงานคือ การจ้างแรงงานและอุปทานของแรงงานในชนบทนั่นเอง และมีแนวโน้มว่าการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและบริการจะดึงแรงงานออกจากหมู่บ้านเพื่อทำงานถาวรในเมือง และตัดขาดกับหมู่บ้านมากขึ้นทุกขณะ นอกจากนี้การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและการเติบโตของเมืองมีนัยสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนสภาพการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรมาเป็นที่ดินเพื่อวัตถุประสงค์อื่น ๆ มากยิ่งขึ้น ซึ่งมีผลต่อการลดลงของจำนวนเกษตรกร ที่ดินบริเวณรอบกรุงเทพฯ หรือบริเวณจังหวัดนครปฐม และจังหวัดที่มีถนนสายเอเชียตัดผ่าน เช่น อยุธยา ที่ดินได้ถูกขายเพื่อเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัย และเพื่อการเก็งกำไรอื่น ๆ ด้วย (โปรดดูใน DORAS 1996 : 56)

ประการที่สอง อัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลงโดยเฉพาะนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา มีผลต่อการลดลงของขนาดของครัวเรือนในหมู่บ้าน จำนวนสมาชิกในครัวเรือนในชนบทเฉลี่ยเท่ากับ 5.1 ในปี ค.ศ.1980 และลดลงเท่ากับ 4.4 ในปี ค.ศ.1990 และเท่ากับ 3.7 ในปี

ค.ศ.2000 (สำมะโนประชากรและเคหะฉบับต่าง ๆ)¹⁵ ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลงในระยะกว่า 20 ปีที่ผ่านมา ในหมู่บ้านมีค่าใช้จ่ายของบุตรหลานและสมาชิกในครัวเรือนอื่น ๆ ลดต่ำลง ประกอบจากรายได้ที่สูงขึ้นและค่านิยมที่เห็นว่า งานเกษตรกรรมเป็นงานที่หนักและรายได้ต่ำ ครัวเรือนจึงได้ลงทุนในการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนมากขึ้น เพื่อมีระดับการศึกษาที่สูงขึ้นและในอนาคตรายได้จะสูงขึ้นและมีงานทำนอกภาคเกษตรกรรมซึ่งมีความมั่นคงและศักดิ์ศรีดีกว่า สมาชิกในครัวเรือนได้รับการศึกษามากขึ้น ประกอบกับระบบการศึกษาของไทยในระยะ 20 ปีที่ผ่านมา ได้เปิดโอกาสให้นักเรียนและนักศึกษาอย่างกว้างขวาง ตลอดจนระบบการศึกษานอกโรงเรียนด้วย นอกจากนี้ในระดับมัธยมศึกษา เน้นให้ผู้เรียนมีความรู้ทั้งทางวิชาการและวิชาชีพที่เหมาะสมกับวัย ไม่ค่อยมีการคัดออกและตกชั้นขึ้น ในขณะที่ระดับอุดมศึกษาได้มีการขยายโอกาสการศึกษามากขึ้น มีการตั้งวิทยาลัยครู (สถาบันราชภัฏ) หลายแห่ง และมีการเปิดมหาวิทยาลัยเปิด เช่น มหาวิทยาลัยรามคำแหง มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชด้วย สถิติของผู้สำเร็จการศึกษาของคนในหมู่บ้านแสดงว่าระดับการศึกษาของสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านมีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ตารางที่ 4.13) ตัวเลขจากตารางที่ 4.13 แสดงว่า ผู้ที่สำเร็จการศึกษาสูงกว่าระดับภาคบังคับ (ป.6) เพิ่มขึ้นในทุกระดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่จบสูงกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย กล่าวคือ ผู้ที่จบมัธยมศึกษาตอนปลายเท่ากับ 125,957 คน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มเป็น 242,259 คน ในปี ค.ศ.1999 (โดยจำแนกเป็นจบอนุปริญญาหรือเทียบเท่า เช่น ปวส ปกศ.สูง ปวท. อนุปริญญา จำนวน 156,153 คน และจบปริญญาตรีหรือสูงกว่า 87,106 คน) หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับ 116,302 คน (หรือเพิ่มขึ้นเท่ากับร้อยละ 48 ในช่วงปี 1992-1999 หรือเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 6.8 ต่อปีในช่วงเวลาดังกล่าว) ผู้ที่สำเร็จการศึกษาดังแต่ระดับมัธยมต้นขึ้นไปได้เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญส่งผลให้ผู้จบการศึกษาระดับภาคบังคับได้ลดลงอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ มีผู้จบการศึกษาระดับภาคบังคับเท่ากับ 3,924,768 คน เฉลี่ยหมู่บ้านละ 239 คน ในปี ค.ศ.1992 และลดลงเหลือ 3,080,063 คน เฉลี่ยหมู่บ้านละ 234 คน หรือลดลงเท่ากับ 844,705 คน (หรือลดลงเท่ากับร้อยละ 21.5 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 หรือเท่ากับร้อยละ 3.1 ต่อปีในช่วงเวลาเดียวกัน) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของผู้จบการศึกษาสูงขึ้น โดยเฉพาะระดับอนุปริญญาและปริญญาตรี แสดงถึงสมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านได้รับการลงทุนในทุนมนุษย์ (investment in human capital) ในระดับที่สูงขึ้น โดยผ่านการฝึกอบรมและการศึกษาเพื่อเพิ่มทักษะ (Skills) สมาชิกในครัวเรือนหมู่บ้านจึงเป็นแรงงานที่มีฝีมือมากขึ้น (skilled labor) ผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้นส่วนหนึ่งได้อพยพออกไปทำงานในเมืองเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว และมักจะเป็นการ

¹⁵ ข้อมูลขนาดของครัวเรือนของหมู่บ้านที่จัดเก็บโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติแตกต่างกันเล็กน้อยกับข้อมูล กชช. 2.ค เนื่องจาก วิธีการจัดเก็บและการคำนวณที่แตกต่างกัน แต่ก็ได้ตัวเลขที่ใกล้เคียงกันมาก ในปี ค.ศ.1999 ขนาดเฉลี่ยของสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางเท่ากับ 4 คนต่อครัวเรือน (ข้อมูล กชช. 2.ค 2542)

ตารางที่ 4.13 ระดับการศึกษาของคนในหมู่บ้านในภาคกลาง (เฉพาะคนที่เรียนจบแล้วไม่ได้เรียนต่อ) ค.ศ.1992-1999

ปี	จบสูงกว่ามัธยมปลาย		จบมัธยมปลาย		จบมัธยมต้น		จบภาคบังคับ	
	จำนวนคน	เฉลี่ยต่อหมู่บ้าน	จำนวนคน	เฉลี่ยต่อหมู่บ้าน	จำนวนคน	เฉลี่ยต่อหมู่บ้าน	จำนวนคน	เฉลี่ยต่อหมู่บ้าน
1992	125,957	9	225,210	16	488,903	36	3,924,768	346
1994	143,771	10	265,309	19	593,689	43	4,578,332	330
1996	170,678	14	300,970	22	741,994	54	4,434,766	319
1999*	242,259	17	260,004	18	522,056	37	3,080,063	221

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช.2.ค

หมายเหตุ : ในปี ค.ศ.1999 ผู้ที่จบสูงกว่ามัธยมปลายมีทั้งสิ้น 242,259 คน โดยจบปริญญาตรีหรือสูงกว่าเท่ากับ 87,106 คน และจบอนุปริญญาหรือเทียบเท่า 155,153 คน

อพยพโดยถาวร (นำเสียดายที่ไม่มีสถิติของระดับการศึกษาของผู้ที่อพยพย้ายถิ่นออกประเภทถาวรของแรงงานผู้มีระดับการศึกษาสูง)

ระดับการศึกษาของแรงงานที่สูงขึ้นหรือทักษะของแรงงานที่สูงขึ้นได้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคอุตสาหกรรมและบริการนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา (โดยเฉพาะในช่วง 1985-1996) ที่เริ่มเปลี่ยนจากอุตสาหกรรมที่ใช้ “แรงงานราคาถูก” (labor intensive) มาสู่การใช้ “แรงงานที่มีทักษะสูง” (Skill intensive) อุตสาหกรรมที่ใช้ทักษะของแรงงานสูง (เช่น อุตสาหกรรมโลหะการ ชิ้นส่วนรถยนต์อิเล็กทรอนิกส์และเครื่องไฟฟ้า) อุตสาหกรรมเหล่านี้มีอัตราการขยายตัวสูงมาก (เมื่อเทียบกับอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานที่ไม่มีฝีมือหรือระดับที่มีการศึกษาสูง เช่น อาหาร เครื่องดื่ม และสิ่งทอ) และมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการจ้างงาน สัดส่วนของการจ้างงานของอุตสาหกรรมที่มีฝีมือสูงได้เพิ่มจากร้อยละ 19 เป็นร้อยละ 29 ในช่วงประมาณปี 1980-1990 การขยายตัวของอุตสาหกรรมเหล่านี้จึงดูดซับแรงงานออกจากหมู่บ้านอย่างต่อเนื่อง อุตสาหกรรมเหล่านี้ได้สนองตอบการเพิ่มขึ้นของอุปสงค์ต่อสินค้าและแรงงานด้วยการใช้เทคโนโลยีการผลิตสูงขึ้น โรงงานขนาดเล็กหลายแห่งขยายกิจการเป็นโรงงานขนาดกลาง และนำเครื่องจักรที่ควบคุมด้วยคอมพิวเตอร์มาใช้ ทำให้มีการจ้างแรงงานและระดับมัธยมหรือสูงกว่าเพิ่มขึ้น ตลอดจนมีการฝึกอบรมแรงงานในระดับสูงกว่าอุตสาหกรรมอื่น ๆ (นิพนธ์ 2535 : 34) นอกจากอุตสาหกรรมที่มีการใช้ทักษะแรงงานสูงจะมีอัตราการขยายตัวอยู่ในระดับสูง อุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานไม่มีฝีมือ (ซึ่งเป็นแหล่งการจ้างงานที่สำคัญของแรงงานจากหมู่บ้าน) ก็มีการขยายตัวสูงเช่นกัน แม้ว่าค่าต่ำกว่าอัตราการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานที่มีฝีมือก็ตาม

การขยายตัวอย่างรวดเร็วของภาคอุตสาหกรรมได้มีผลเชื่อมโยงต่อการขยายตัวของภาคอื่น ๆ ตามมา อาทิเช่น ภาคก่อสร้าง และภาคบริการอื่น ๆ ซึ่งผลของการขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้ จึงมีผลต่อการดึงดูดสมาชิกในครัวเรือนออกจากหมู่บ้านอย่างต่อเนื่อง อุปทานของแรงงานในวัยทำงานในหมู่บ้านลดลงอย่างรวดเร็ว ซึ่งมีผลต่อโครงสร้างของอายุและวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน

ประการที่สาม การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชนบทในช่วงปี ค.ศ.1985-2000 ก็มีผลสำคัญต่อการผลักดันของแรงงานออกจากหมู่บ้านเพื่อไปประกอบอาชีพอื่น ๆ ราคาพืชผลทางการเกษตรที่ไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ในขณะที่ในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ในต้นทศวรรษ 1990 มีผลให้ราคาที่ดินเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะที่ดินที่อยู่ใกล้เมืองและถนนใหญ่ (ในบางกรณีสูงถึง 4-5 เท่า) ระดับราคาของที่ดินที่สูงขึ้นส่งผลให้เกษตรกรในหมู่บ้านได้ขายที่ดินเพื่อการเก็งกำไรและเหตุผลอื่น ๆ เพื่อไปประกอบอาชีพอื่น ที่ดินเพื่อการเกษตรได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของจังหวัดในที่ราบภาคกลาง อันประกอบไปด้วยจังหวัดอยุธยา อ่างทอง ปทุมธานี สิงห์บุรี นครปฐม ได้ลดลงเฉลี่ยร้อยละ 3.5 3.3 5.2 .6 และ 3.4 ต่อปี ในช่วงปี 1978-1993 (Molle 1999 : 18) การลดน้อยถอยลงของที่ดินเพื่อการเกษตรแสดงถึง เกษตรกรเริ่มขายที่ดินมากขึ้นเพื่อสนองตอบราคาที่สูง

ขึ้น อันเนื่องมาจากการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมและการเปลี่ยนแปลงที่ดินเพื่อการเกษตร เป็นอสังหาริมทรัพย์ สร้างสนามกอล์ฟ และถนน เป็นต้น การลดลงของที่ดินยังแสดงถึง การลดน้อยของผู้มีอาชีพเกษตรกรในหมู่บ้านด้วย ศาสตราจารย์ Kitahara ได้ศึกษาเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่บ้านลานแหลม อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม และพบว่าพื้นที่ 2 ใน 3 ของหมู่บ้านได้ขายให้แก่ นายทุนในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ (1987-1990) เพราะราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้นมาก และเกษตรกรยินดีที่จะเช่าที่ดินที่เขาขายจากนายทุน และสมาชิกในครัวเรือนจะไม่กลับไปทำนาอีก (Kitahara 2000)

ผลของการที่อัตราเพิ่มของประชากรลดลงอย่างรวดเร็ว นับแต่ต้นทศวรรษ 1970 ประกอบกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ (โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรมและบริการ) นับแต่กลางทศวรรษที่ 1980 มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางที่สำคัญ คือ การเคลื่อนย้ายของแรงงานออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมือง ทั้งเป็นการถาวรและชั่วคราวเพราะอุปสงค์ต่อแรงงานเพิ่มขึ้นเร็วกว่าอุปทานของแรงงาน อัตราค่าจ้างที่แท้จริงของแรงงานมีแนวโน้มสูงขึ้น (โดยเฉพาะในช่วงปี ค.ศ.1985-1997) อัตราค่าจ้างที่แท้จริงของแรงงานไร้ฝีมือในภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรมในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นจาก 80.5 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1985 และเป็น 332.5 บาทต่อวัน ในปี ค.ศ.1995 (พอฟันท์ 2544 : 116) ส่วนค่าแรงงานไร้ฝีมือในภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรมในภาคกลาง (นอกเขตชนบท) เท่ากับ 64.8 บาทต่อวัน และเพิ่มเป็น 208.8 บาทต่อวัน ในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนค่าแรงงานไร้ฝีมือในภาคเกษตรภาคกลางเท่ากับ 48.2 บาทต่อวัน แลเพิ่มเป็น 113.6 บาทต่อวัน ในช่วงเวลาเดียวกัน (พอฟันท์ 2544 : 118-119) นอกจากนี้อัตราการเพิ่มของแรงงานที่มีการศึกษาสูงขึ้น เพราะสมาชิกในครัวเรือนมีจำนวนน้อยลงทำให้แรงงานในครัวเรือนได้รับการศึกษาสูงขึ้น การเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านของคนหนุ่มสาวจากหมู่บ้านจึงส่งผลต่อโครงสร้างอายุของประชากรและแรงงาน ซึ่งประชากรที่อยู่ในวัยเด็กและวัยชราจะสูงขึ้น ส่งผลให้กิจกรรมทางการเกษตรที่ใช้แรงงานมาก และได้อาศัยแรงงานหนุ่มสาวลดน้อยถอยลง ตลอดจนการเสื่อมถอยของประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงาน ในภาคการเกษตรเอง เริ่มประสบกับปัญหาการขาดแคลนแรงงาน เพราะแรงงานถูกดึงออกไปจากหมู่บ้าน เกษตรกรได้หันมาใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้น (ในบางกรณีใช้แรงงานต่างชาติด้วย) ตลอดจนใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อแก้ไขปัญหการขาดแคลนมากขึ้น ในบทนี้จะพิจารณาผลกระทบที่สำคัญต่อชุมชนหมู่บ้านในหัวข้อดังนี้

- (1) โครงสร้างอายุของประชากร
- (2) การย้ายถิ่นของแรงงาน
- (3) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอาชีพ
- (4) การลดน้อยถอยลงของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงาน

โครงสร้างอายุของประชากร

ผลกระทบของอัตราการเพิ่มของประชากร การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านของวัยหนุ่มสาว (อายุต่ำกว่า 35 ปี) และการเพิ่มขึ้นของอายุขัยเฉลี่ย (life expectancy) (ในช่วงปี ค.ศ.1975-1995 อายุขัยเฉลี่ยชายเพิ่มขึ้นจากอายุ 58 ปี เป็น 70 ปี และหญิงเพิ่มขึ้นจาก 64 ปี เป็น 75 ปี (Molle 1999 : 24) ส่งผลให้โครงสร้างอายุของหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไป สัดส่วนของผู้สูงอายุได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในทุกหมู่บ้านของภาคกลาง โครงสร้างอายุของประชากรในหมู่บ้านอายุมากกว่า 50 ปี ได้เพิ่มขึ้นในทุก ๆ หมู่บ้าน โดยที่สัดส่วนของประชากรในหมู่บ้านภาคกลางที่มีอายุมากกว่า 50 ปี เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 17.9 ในปี ค.ศ.1992 เป็นร้อยละ 20.6 (หรือประมาณว่า 1 ใน 5 ของประชากรในหมู่บ้านเป็นผู้สูงอายุ ในปี ค.ศ.1999) หากพิจารณาถึงหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง อันประกอบไปด้วย หมู่บ้านในจังหวัด ชัยนาท ปทุมธานี อุทัย สิงห์บุรี ราชบุรี และสุพรรณบุรี สัดส่วนของผู้สูงอายุได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 และสัดส่วนของผู้สูงอายุในของหมู่บ้านใน 6 จังหวัดข้างต้นมีค่าสูงกว่าค่าเฉลี่ยของหมู่บ้านทั้งภาคกลาง ในปี ค.ศ. 1999 สัดส่วนของผู้สูงอายุมีดังต่อไปนี้ ชัยนาท (ร้อยละ 24.8) ปทุมธานี (ร้อยละ 20.7) อุทัย (ร้อยละ 23.1) สิงห์บุรี (ร้อยละ 25.0) ราชบุรี (ร้อยละ 22.4) และสุพรรณบุรี (ร้อยละ 21.9) (ตารางที่ 4.14)

ตารางที่ 4.14 ประชากรในหมู่บ้านภาคกลาง จำแนกตามอายุ ปี ค.ศ.1992-1999

อายุ	ต่ำกว่า 18 ปี		18 – 49 ปี		50 ปีเต็มขึ้นไป	
ปี	1992	1999	1992	1999	1992	1999
หมู่บ้านภาคกลางทั้งหมด	2,620,262 (35.9)	2,211,142 (29.8)	3,366,443 (46.1)	3,663,470 (48.4)	1,313,006 (17.9)	1,526,917 (20.6)
หมู่บ้าน 6 จังหวัด						
ชัยนาท	70,674 (29.9)	66,200 (26.4)	113,846 (48.2)	121,845 (48.7)	51,599 (21.8)	62,059 (24.8)
ปทุมธานี	84,905 (37.0)	96,400 (31.0)	103,288 (45.0)	149,677 (48.1)	41,160 (17.9)	64,457 (20.7)
อุทัย	116,387 (32.9)	111,387 (28.1)	160,552 (45.4)	193,237 (48.7)	76,521 (21.6)	91,493 (23.1)
สิงห์บุรี	35,068 (29.9)	33,929 (26.6)	55,221 (47.1)	61,660 (48.3)	26,732 (22.8)	31,912 (25.0)

อายุ	ต่ำกว่า 18 ปี		18 – 49 ปี		50 ปีเต็มขึ้นไป	
ปี	1992	1999	1992	1999	1992	1999
ราชบุรี	162,054 (36.7)	131,732 (28.5)	194,888 (44.1)	226,258 (49.0)	84,332 (19.1)	103,749 (22.4)
สุพรรณบุรี	233,048 (37.9)	196,567 (30.9)	269,692 (43.9)	300,808 (47.2)	111,818 (18.1)	139,723 (21.9)
รวม 6 จังหวัด	702,136 (34.6)	636,214 (29.1)	897,487 (44.3)	1,053,485 (48.2)	427,230 (21.1)	493,393 (22.6)

แหล่งที่มา : (ข้อมูล กชช. 2 ค)

หมายเหตุ : ตัวเลขในวงเล็บ หมายถึง ร้อยละของอายุของประชากรในหมู่บ้านทั้งหมด

ในขณะที่กลุ่มคนที่มีอายุน้อยกว่า 18 ปี ก็มีสัดส่วนต่อประชากรทั้งหมดในหมู่บ้านลดลงเช่นกัน จากร้อยละ 35.9 เป็นร้อยละ 29.8 ในช่วงเวลาเดียวกัน กลุ่มอายุที่มีการลดลงเร็วคือ ผู้ที่มีช่วงอายุ 15-17 ปี (ข้อมูล กชช.2.ค) หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีอัตราการลดลงของกลุ่มคนที่มีอายุน้อยกว่า 18 ปี ค่อนข้างรวดเร็ว คือ หมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี (จากร้อยละ 36.7 ในปี ค.ศ.1992 เป็นร้อยละ 28.5 ในปี ค.ศ.1999) การลดลงอย่างรวดเร็วของประชากรที่มีอายุต่ำกว่า 18 ปี และการเพิ่มขึ้นของประชากรที่มีอายุมากกว่า 50 ปี แสดงถึง การเพิ่มขึ้นของบุคคลในวัยทำงาน 18 ปี – 49 ปี เป็นไปอย่างเชื่องช้า สัดส่วนของบุคคลที่มีอายุดังกล่าวอยู่ระหว่างร้อยละ 46.1 ถึงร้อยละ 48.4 ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน หมู่บ้านใน 6 จังหวัดของที่ราบลุ่มภาคกลางมีสัดส่วนของประชากรที่มีอายุ 18 ปี ถึง 49 ปี เท่ากับร้อยละ 44.3 ถึงร้อยละ 48.2 ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.25) น่าเสียดายที่ตัวเลขของ กชช.2.ค ข้างต้นไม่ได้แบ่งกลุ่มของบุคคลในวัยทำงานระหว่างอายุ 18 ปี ถึง 49 ปี ให้มีช่วงเล็กลงกว่านี้ทำให้เราไม่ทราบว่าการกระจุกตัวของอายุแรงงานในวัยทำงานอยู่ในช่วงใดบ้าง แม้ว่าตัวเลขจากตารางที่ 4.26 ข้างต้นจะแสดงว่า กลุ่มคนที่มีอายุอยู่ในช่วง 18 ปี – 49 ปี จะมีสัดส่วนที่สูงสุดเมื่อเทียบกับกลุ่มอายุอื่น ๆ แต่ทว่าสัดส่วนดังกล่าวที่อยู่ระดับเพียงร้อยละ 46.1 – 48.4 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ตัวเลขของประชากรของภาคกลางทั้งภาค) หรือเท่ากับร้อยละ 44.3 – 48.2 ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตัวเลขของประชากรในหมู่บ้าน 6 จังหวัด) หรือกล่าวโดยสรุปประชากรที่มีอายุระหว่าง 18 – 49 ปี มีสัดส่วนไม่ถึงร้อยละ 50 ของประชากรทั้งหมดในหมู่บ้าน

ในขณะที่สัดส่วนของผู้สูงอายุต่อประชากรทั้งหมดในหมู่บ้านในภาคกลางได้เพิ่มขึ้น สัดส่วนของแรงงานในวัยทำงานในเมืองโดยเฉพาะกรุงเทพฯ กลับเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งแสดงถึงแรงงานหนุ่มสาวที่ย้ายถิ่นจากหมู่บ้านจากภาคกลางได้มีส่วนสำคัญทำให้โครงสร้างของอายุของคนกรุงเทพฯ เปลี่ยนแปลงไปเป็นคนในวัยทำงานมากขึ้น (อายุ 18-35 ปี) (Molle 1999: 26)

การเพิ่มขึ้นของสัดส่วนของผู้สูงอายุและการลดลงของแรงงานในวัยทำงานน้อยกว่า 20 ปี ในหมู่บ้านย่อมแสดงถึง คนที่ทำไร่ไถนาวันจะแกล้ง ลูกหลานชาวนามักจะไม่ยอมทำนาเหมือนพ่อแม่ของตน ลักษณะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมจะกระทบกระเทือนต่อประสิทธิภาพการผลิตของเกษตรกรด้วย เพราะจำนวนประชากรที่อยู่ในวัยแรงงานมีอยู่น้อยเกินไปที่จะรักษาการผลิตให้ขยายตัวอย่างต่อเนื่องด้วย นอกจากนี้ชาวนาที่ทำนานั้นส่วนใหญ่ก็มักจะทำนาอยู่ในที่เดิม และก็เป็นชาวนารุ่นเดิมที่แกล้งทุกปี (บางคนทำนาในที่นาเดิมมานานกว่า 30 ปี) จึงมีผลต่อการบั่นทอนแรงจูงใจของการยึดอาชีพเป็นชาวนา เป็นงานทำนาเป็นอาชีพที่ใช้แรงงานมาก นอกจากนี้หากพิจารณาถึงประสิทธิภาพการปลูกข้าวแล้ว ในบางพื้นที่ความชำนาญที่ทำนานานก็ไม่ได้ช่วยให้ประสิทธิภาพดีขึ้น เพราะเกษตรกรไม่ได้พัฒนาสภาพการผลิตเพื่อเพิ่มระดับการผลิต เพราะขาดแคลนเงินทุน เป็นต้น นอกจากนี้ในตัวของผู้สูงอายุเองมักจะประสบกับปัญหาสุขภาพพลานามัย เกษตรกรมักจะประสบกับปัญหาเกี่ยวกับโรคทางเดินอาหาร ปวดเมื่อย เป็นต้น และเนื่องจากรายได้ที่ได้จากการเกษตรมิได้ให้ผลตอบแทนให้แก่ชาวนาอย่างคุ้มค่า ทำให้ชาวนาขาดกำลังใจในการทำงาน ดังนั้นผู้ที่มาทางเลือกไปประกอบอาชีพอื่น ๆ ก็มักจะพากันละทิ้งงานทำไร่ทำนา และหันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น อพยพเข้าเมืองเพื่อเป็นกรรมกรรับจ้าง เป็นต้น คนที่เหลือน้อยอยู่ในภาคเกษตรกรรมส่วนใหญ่จึงมักจะเป็นเด็กและคนชราหรือผู้หญิง เป็นต้น

การย้ายถิ่นของแรงงาน : จากหมู่บ้านสู่เมือง

การขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม ระดับการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนที่สูงขึ้น ผลตอบแทนของการผลิตในไร่นาที่ค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับภาคเศรษฐกิจอื่น ๆ ข้อจำกัดของการขยายเนื้อที่ดินทำกินในการเพาะปลูก ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลง ได้ส่งผลต่อการดึงดูดของแรงงานจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองมากขึ้นตามลำดับ

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านสู่เมืองมีขอบเขตกว้างขวางขึ้นเพราะการขยายตัวของอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ ในภาคกลาง งานของ Amyot ได้ใช้ข้อมูลของ กชช. 2.ค แสดงว่าสัดส่วนของสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านในภาคกลางได้ทำงานนอกตำบลของตนเองถึงร้อยละ 23.5 ของจำนวนสมาชิกทั้งหมด หรือมีจำนวนครัวเรือนถึงร้อยละ 28.3 ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด โดยที่แรงงานชายทำงานนอกตำบลเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 25.7 ของกำลังแรงงานชายทั้งหมด (อายุระหว่าง 18-50 ปี) ส่วนแรงงานหญิงทำงานนอกตำบลเฉลี่ยเท่ากับร้อยละ 23.3 ของกำลังแรงงานชายทั้งหมด (อายุระหว่าง 18-50 ปี) สมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานนอกหมู่บ้าน หรือตำบลของตนเองมีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ หมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ และเมืองใหญ่อื่น ๆ มีแนวโน้มที่สัดส่วนที่ทำงานนอกหมู่บ้านในอัตราส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับหมู่บ้านที่ห่างออกไป ดังจะเห็นว่า หมู่บ้านในจังหวัดสมุทรปราการ ปทุมธานี อยุธยา นนทบุรี นครนายก สระบุรี ฉะเชิงเทรา มีสัดส่วนของผู้

ทำงานนอกหมู่บ้านสูงถึงร้อยละ 58.7, 43.9, 36.4, 33.3, 32.4, 28.4, 28.2 ของกำลังแรงงานทั้งหมด ในขณะที่หมู่บ้านในจังหวัดรอบนอก เช่น จันทบุรี ตราด เพชรบุรี ราชบุรี ประจวบคีรีขันธ์ มีสัดส่วนของผู้ทำงานนอกหมู่บ้านสูงเพียงร้อยละ 7.2, 7.7, 9.9, 10.5 และ 11.6 ของแรงงานทั้งหมด (ตารางภาคผนวก 4.9A)

แม้ว่าแรงงานที่อพยพไปทำงานนอกหมู่บ้าน/ตำบล จะไปทำงานในกรุงเทพฯ เป็นสัดส่วนที่สูง เมื่อเทียบกับเขตเมืองอื่น ๆ แต่มีแนวโน้มว่าหมู่บ้านในเขตภาคกลางตอนบน (บางจังหวัด) สัดส่วนของสมาชิกของครัวเรือนที่ทำงานในกรุงเทพฯ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของผู้ทำงานนอกหมู่บ้าน/ตำบล ทั้งหมดมีแนวโน้มลดลงอย่างหมู่บ้านในจังหวัดเหล่านี้คือ อ่างทอง อุทัย สระบุรี ดังแสดงในตัวเลขข้างล่างนี้

หมู่บ้านในจังหวัด	1988 (ร้อยละ)	1990 (ร้อยละ)
อ่างทอง	40.2	28.0
อุทัย	44.3	22.3
สระบุรี	25.7	13.1

แหล่งที่มา : Amyot (1994 : 19)

สัดส่วนของผู้ทำงานนอกหมู่บ้าน/ตำบลที่ทำงานในกรุงเทพฯ ลดลง แสดงถึงการขยายตัวของโอกาสของการจ้างงาน เนื่องจากการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในภูมิภาค เช่น ที่จังหวัด อุทัย และสระบุรี จำนวนโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่นในปี 1988 บริษัทข้ามชาติของญี่ปุ่นแห่งหนึ่งคือ บริษัท Minebea group มี 2 โรงงานในอุทัย และ 1 โรงงานอยู่ในลพบุรี ซึ่งผลิตอุปกรณ์ชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์สำหรับส่งออก โรงงานแห่งที่หนึ่งตั้งอยู่ที่อำเภออุทัย จังหวัดอุทัย มีจ้างงานเท่ากับ 2,700 คน โรงงานแห่งที่สองตั้งอยู่ที่บางปะอินมีการจ้างงานเท่ากับ 6,500 คน และโรงงานที่สามตั้งอยู่ที่อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ซึ่งมีการจ้างงาน 2,000 คน และมีโครงการขยายการจ้างงานถึง 5,000 คน บริษัทนี้มีรถบัสจำนวน 60 คัน เพื่อรับส่งคนงาน โดยมีเส้นทางถึง 17 สาย วิ่งไปและมาระหว่างกรุงเทพฯ อุทัย อ่างทอง และลพบุรี (Amyot 1994 : 19) นอกจากนี้ยังแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อหมู่บ้านบ้านเกิดถิ่นฐานของตนเองเพราะการทำงานไกลกับหมู่บ้านย่อมมีผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนมีความใกล้ชิดกันเองและบ้านเกิดนั่นเอง

ในปี ค.ศ.1999 สัดส่วนของแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานนอกตำบลเมื่อเทียบกับแรงงานทั้งหมด (อายุมากกว่า 18 ปีขึ้นไป) ลดลงเป็นร้อยละ 17.9 เมื่อเทียบกับ 23.5 ในปี ค.ศ.1990 นอกจากนี้จำนวนของแรงงานของหมู่บ้านที่ไปทำงานนอกตำบลก็ลดลงด้วยคือเท่ากับ

658,325 คน ในปี ค.ศ.1999 เมื่อเทียบกับ 796,956 คน ในปี ค.ศ.1990 เป็นที่น่าสังเกตว่า แบบแผนการทำงานของแรงงานในหมู่บ้านที่ไปทำงานนอกตำบลในปี ค.ศ.1999 มีลักษณะใกล้เคียงกับปี ค.ศ.1990 เพราะหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ มีสัดส่วนของแรงงานไปทำงานนอกตำบลสูงกว่าหมู่บ้านที่ไกลออกไป หมู่บ้านที่มีแรงงานที่ทำงานนอกตำบลในระดับสูง คือ หมู่บ้านในจังหวัดสมุทรปราการ (ร้อยละ 44.3) ปทุมธานี (ร้อยละ 35.3) อุตยา (ร้อยละ 29.5) สมุทรสาคร (ร้อยละ 32.6) สมุทรสงคราม (ร้อยละ 22.1) ชลบุรี (ร้อยละ 20.6) (ยกเว้นจังหวัดนครปฐม ฉะเชิงเทรา) เป็นต้น (ตารางภาคผนวก 4.10A) ในขณะที่หมู่บ้านที่ห่างไกลออกไป สัดส่วนของแรงงานที่ทำงานนอกตำบลต่อแรงงานทั้งหมดของหมู่บ้านมีแนวโน้มลดลง อาทิเช่น สิงห์บุรี อ่างทอง สระบุรี ราชบุรี ประจวบคีรีขันธ์ ระยอง จันทบุรี และตราด (ตารางภาคผนวก 4.10A)

ตารางที่ 4.15 ข้างล่างนี้แสดงถึง สัดส่วนของแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานนอกตำบลเมื่อเทียบกับแรงงานทั้งหมดระหว่างปี ค.ศ.1990 และ 1999 หมู่บ้านในทุก ๆ จังหวัด มีสัดส่วนของการแรงงานของการทำงานนอกตำบลลดลง (ยกเว้นที่จังหวัดสมุทรสาครที่สัดส่วนเพิ่มขึ้นจาก ร้อยละ 27.5 ในปี ค.ศ.1990 เป็นร้อยละ 32.6 ในปี ค.ศ.1999) มูลเหตุที่สำคัญที่มีผลต่อการลดลงของสัดส่วนและจำนวนแรงงานของผู้ทำงานนอกตำบล เนื่องจาก (1) ในทศวรรษ 1990 โรงงานอุตสาหกรรมได้มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว เข้าไปในหมู่บ้านในเขตภาคกลาง โดยเฉพาะพื้นที่

ตารางที่ 4.15 สัดส่วนของแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางที่ทำงานนอกตำบลเทียบกับแรงงานทั้งหมดปี ค.ศ.1990 และ 1999

(ร้อยละ)

จังหวัด	ค.ศ.1990	ค.ศ.1999
สมุทรปราการ	58.7	44.3
ปทุมธานี	43.9	35.3
อุตยา	36.4	29.5
นนทบุรี	33.3	23.3
นครนายก	32.4	17.9
สระบุรี	28.4	19.4
ฉะเชิงเทรา	28.2	16.4
สมุทรสาคร	27.5	32.6
สมุทรสงคราม	26.7	22.1
สิงห์บุรี	24.2	13.4
นครปฐม	23.9	14.2
จังหวัด	ค.ศ.1990	ค.ศ.1999

อ่างทอง	22.9	19.3
ชลบุรี	22.7	20.6
ลพบุรี	20.9	18.0
สุพรรณบุรี	20.8	10.7
ปราจีนบุรี	18.1	16.4
ระยอง	16.9	11.7
ชัยนาท	16.5	13.7
กาญจนบุรี	13.8	7.8
ประจวบคีรีขันธ์	11.6	8.3
ราชบุรี	10.5	10.2
เพชรบุรี	9.9	14.1
ตราด	7.7	4.6
จันทบุรี	7.2	4.6
เฉลี่ย	23.5	17.9

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช.2.ค.

ในจังหวัดอยุธยา สระบุรี และจังหวัดแถวชายฝั่งทะเลตะวันออก อาทิเช่น ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และระยอง เป็นต้น ซึ่งมีผลให้ในโรงงานอุตสาหกรรมในทุก ๆ หมู่บ้านได้เพิ่มขึ้น (ดูบทที่ 2 และ Amyot 1991) แรงงานจึงไม่จำเป็นต้องเคลื่อนย้ายออกจากตำบล (2) ในปี ค.ศ.1999 ถือว่าเป็นปีที่มีเหตุการณ์ผิดปกติเนื่องจากยังอยู่ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำจากการปล่อยให้ค่าเงินบาทลอยตัว ในวันที่ 2 กรกฎาคม ค.ศ.1997 ซึ่งผลให้โรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมากได้ปิดตัวลง แรงงานส่วนหนึ่งถูกปลดออกและประสบกับปัญหาการว่างงาน ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำมีเพียงแต่กระทบต่อภาคอุตสาหกรรม แต่ขอบเขตของผลกระทบยังส่งผลต่อภาคเศรษฐกิจอื่น ๆ ด้วย เช่น การก่อสร้างและภาคบริการ ภาวะการดังกล่าวส่งผลให้ ความต้องการแรงงานจากนอกภาคเกษตรกรรมน้อยลง จึงเป็นผลให้แรงงานในหมู่บ้านออกไปทำงานนอกตำบลน้อยลง ในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำหลังปี ค.ศ.1997 ได้มีแรงงานเป็นจำนวนหนึ่งได้กลับมาหมู่บ้านเนื่องจากแรงงานที่ต้องถูกออกจากงาน เช่น ที่หมู่บ้านยางมณี อ.โพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง จำนวนแรงงานที่ต้องออกจากงานมีประมาณ 7 คน เป็นแรงงานที่ถูกปลดออกจากงานมีประมาณ 5 คน จากโรงงาน American Textile (1 คน) โรงงานไทยเมล่อน (1 คน) บริษัทอิตาเลียนไทย (1 คน) บริษัทเดินเรือ (1 คน) และโครงการชลประทานยางมณี (1 คน) แรงงานที่สมัครใจลาออกจากโรงงาน Cannon จำนวน 1 คน และถูกโกงค่าแรงก่อสร้างจำนวน 1 คน แรงงานเหล่านี้ได้กลับมาอยู่ที่หมู่บ้านยางมณี และทำงานรับจ้างผลิตดอกไม้และผล

เดียวกันมากขึ้น (หมู่บ้านในจังหวัดสระบุรีเพิ่มจากร้อยละ 41.9 เป็นร้อยละ 46.8 จังหวัด ฉะเชิงเทราจากร้อยละ 57.1 เป็นร้อยละ 58.0 ราชบุรีจากร้อยละ 23.1 เป็นร้อยละ 33.1 ในช่วงเวลา เดียวกัน) สัดส่วนของสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงานภายในอำเภอ/จังหวัดของตนเองมากขึ้นย่อมมีผล ต่อการลดลงของแรงงานที่มาทำงานกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็วในทุก ๆ จังหวัด เช่น หมู่บ้านที่จังหวัด อยุธยาลดลงจากร้อยละ 17.8 เป็นร้อยละ 4.3 นครปฐมลดลงจากร้อยละ 10.6 เป็นร้อยละ 4.5 สระบุรีลดลงจากร้อยละ 12.3 เป็นร้อยละ 4.3 ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ตารางภาคผนวก 4.10A) และงานที่สมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบลเหล่านี้คือ งานในโรงงานอุตสาหกรรม รองลงมาคืองานช่างฝีมือ งานรับจ้างในภาคเกษตรกรรม และงานบริการอื่น ๆ งานในโรงงาน อุตสาหกรรมคิดเป็นร้อยละ 70-75 ของงานทั้งหมดในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ข้อมูล ก.ชช. 2 ค)

ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงแผนของการทำงานนอกตำบลจากไปทำงานที่กรุงเทพฯ มา เป็นทำงานภายในอำเภอและจังหวัดเดียวกัน แสดงถึง (1) การขยายตัวของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ของต่างจังหวัดในภาคกลางมากขึ้น และแรงงานไม่จำเป็นต้องเคลื่อนย้ายจากหมู่บ้านของตนเองเพื่อไปทำงานไกลบ้าน และสามารถประหยัดค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ และการ ขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในต่างจังหวัด ภาคกลางได้มีผลต่อการดึงคนออกจากหมู่บ้านเข้าสู่ เมืองในภูมิภาค นอกจากนี้ลักษณะของการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในระยะหลัง ผู้ ประกอบการได้จัดให้มีรับส่งคนงานออกจากหมู่บ้านเพื่อ ไปทำงานในโรงงานอำเภอ/หรือ จังหวัด (ดังได้กล่าวมาแล้ว) ประกอบกับระบบการคมนาคมขนส่งในภาคกลางมีระบบถนนหนทาง เปรียบพร้อม จึงมีผลให้สมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถหางานทำได้ในอำเภอหรือจังหวัด เดียวกัน (2) ความเชื่อมโยงของเศรษฐกิจหมู่บ้านและเมือง ลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของ หมู่บ้านและเมืองในภูมิภาคมีความสัมพันธ์มากขึ้นเรื่อย ๆ ความสัมพันธ์ที่สำคัญประการหนึ่งคือ ความต้องการแรงงานจากภาคอุตสาหกรรมจะมีส่วนสำคัญในการกำหนดแบบแผนการจ้างงาน ชนิด และคุณภาพของแรงงาน และอัตราค่าจ้างของแรงงานจากหมู่บ้าน ซึ่งมีผลให้อัตราผลตอบแทน (เช่น ฟ้าฝนแล้ง) ซึ่งในอดีตมีอิทธิพลในการเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดแบบแผนการทำงานใน หรือนอกภาคเกษตรหรือการย้ายถิ่นเริ่มหมดความสำคัญลง ปัจจัยดังกล่าวมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้าน เริ่มพึ่งพาต่อเมืองและโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้นตามลำดับ การเชื่อมโยงระหว่างเศรษฐกิจเมือง และหมู่บ้าน ส่งผลให้ลักษณะการนิยาม “หมู่บ้าน” ในฐานะเป็น “พื้นที่ในชนบท” ซึ่งมีกิจกรรม ทางเศรษฐกิจเป็นเกษตรกรรมไม่มีความชัดเจน เพราะเส้นแบ่งของความเป็นเศรษฐกิจชนบทและ เศรษฐกิจชนบทไม่สู้จะมีความชัดเจนมากนัก เพราะลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านมี ลักษณะหลากหลายมากขึ้น เกษตรกรหนึ่งรายอาจจะมีสถานภาพเป็นเจ้าของที่ดิน ผู้เช่าที่ดิน แร่ งานรับจ้างในหมู่บ้านและโรงงานอุตสาหกรรมในเมือง และพ่อค้ารายย่อย เป็นต้น

ลักษณะการเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านและเมืองในแง่ของตลาดแรงงานยังได้ส่ง ผลต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในรูปแบบอื่น ๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงสัดส่วนของรายได้ (ประเภทค่าจ้าง)

จากนอกภาคเกษตรกรรมต่อรายได้ทั้งหมด และนับวันสัดส่วนของรายได้้นอกภาคเกษตรกรรมจะมีความสำคัญประมาณว่ากว่าร้อยละ 50-60 ของรายได้ของหมู่บ้านทั้งหมดมาจากรายได้้นอกภาคเกษตรกรรม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ ฉบับต่าง ๆ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร) และรายได้ส่วนนี้มีผลต่อการเจริญเติบโตของกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้าน และการเปลี่ยนแปลงของอาชีพในหมู่บ้าน โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1985 ในช่วงที่เศรษฐกิจในภาคเมืองได้ขยายตัวอย่างมีต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ สมาชิกในครัวเรือนจะส่งเงินกลับเข้าในหมู่บ้านอย่างสม่ำเสมอ ที่บ้านลาด จังหวัดลพบุรี จำนวนเงินส่งกลับจากสมาชิกในครัวเรือนที่อพยพไปทำงานนอกหมู่บ้านมีสัดส่วนถึง 1 ใน 3 ของรายได้ของการทำงาน และปกติจะส่งกลับมาให้ทุกเดือนประมาณ 1,000 – 2,000 บาท ต่อเดือนต่อราย แต่หลังจากเศรษฐกิจตกต่ำ เช่นในปี ค.ศ.1998 จำนวนเงินส่งกลับต่อเดือนต่อรายลดลงเหลือประมาณ 1,000 บาท ต่อเดือนต่อราย หรือบางรายไม่ส่งเงินกลับประมาณว่าเงินส่งกลับของบ้านหมี่ต่อปีต่อครัวเรือนเท่ากับ 11,800 บาท (ปริญญรัตน์ 2543 : 260)

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอาชีพและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา โครงสร้างอาชีพและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านภาคกลางก็เปลี่ยนแปลงไปอันมาก อาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในและนอกหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ (ดูบทที่ 2) การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างอาชีพในหมู่บ้านส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม โดยเฉพาะในภูมิภาคต่างจังหวัดได้ดึงแรงงานหนุ่มสาวจากไร่นาเข้าสู่โรงงานมากขึ้น อาชีพรับจ้าง/กรรมกร ช่าง จึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ด้วยลักษณะของเศรษฐกิจ “รายย่อย” ที่มีการยืดหยุ่นและปรับตัวเช่นที่ บ้านลาด จังหวัดลพบุรี แรงงานบางส่วนจะใช้เวลาในรอบปีทำงานหลายอย่างไปพร้อม ๆ กัน เช่น สมาชิกครัวเรือนที่เป็นแรงงานก่อสร้างหรือมีอาชีพอิสระที่ไปทำงานในจังหวัดหรือในกรุงเทพฯ จะกลับมาในช่วงฤดูปลูกข้าว (ช่วงกรกฎาคม-กันยายน หรือตุลาคม เป็นช่วยเตรียมนา หว่านข้าว และรอให้ข้าวโต) คือจะกลับมาช่วยที่บ้านทำนา ซึ่งกลับมาเป็นประจำทุกปี แต่หลังจากทำนาเสร็จก็จะกลับไปทำงานต่อ (ปริญญรัตน์ 2543: 254)

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่โครงสร้างของอาชีพในหมู่บ้านมีการกระจายตัวมากขึ้นเกิดจากการขยายตัวของรายได้ในหมู่บ้าน โดยเฉพาะที่เกิดจากรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม เช่น รายได้ที่สมาชิกในครัวเรือนได้ส่งกลับเนื่องจากไปรับจ้างทำงานในโรงงาน รายได้ที่เพิ่มขึ้นทั้งจากนอกภาคเกษตรกรรมและจากการทำไร่นา (เนื่องจากผลของการปฏิวัติเขียว) ได้มีผลต่อการขยายตัว

ของอุตสาหกรรมและบริการในท้องถิ่นได้ขยายตัวมากขึ้น อุตสาหกรรมเหล่านี้มักจะเป็นกิจการขนาดเล็กโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ อุตสาหกรรมเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายอาหาร ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านซ่อมมอเตอร์ไซด์ ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านซ่อมวิทยุและโทรทัศน์ ร้านขายปลีกและขายของชำ เป็นต้น (ดังจะได้กล่าวต่อไป)

อาชีพรับจ้างและ/หรือกรรมกรในหมู่บ้านได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว อาชีพเหล่านี้ได้แก่ กรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม แรงงานในกิจการก่อสร้าง งานบริการ รับจ้างทั่วไป รับจ้างในไร่นาและการประมง สัดส่วนของอาชีพรับจ้างในหมู่บ้านภาคกลางเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.1 ของอาชีพที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ ในปี ค.ศ.1989 และเพิ่มสูงมากเป็นร้อยละ 85.30 ในปี ค.ศ.1999 (บทที่ 2) การเพิ่มขึ้นของอาชีพรับจ้างอย่างรวดเร็วสะท้อนภาพของ ความหลากหลายของ กิจกรรมการผลิตในหมู่บ้านมากขึ้น (เช่น อุตสาหกรรมและบริการ) การลดลงของแรงงานในครัวเรือนที่ใช้ในไร่นา ตลอดจนกิจกรรมอื่น ๆ ในภาคเกษตร

ตัวเลขในตารางที่ 4.16 ข้างล่างนี้แสดงถึงจำนวนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพใน 5 จังหวัดที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งมีจำนวนเพิ่มขึ้นในทุกจังหวัด (ยกเว้นจังหวัด ชัยนาทที่มีครัวเรือนมากกว่า 1 อาชีพลดลง) หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลางที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ ของ 5 จังหวัด รวม 228,893 ครัวเรือน เพิ่มขึ้นเป็น 263,564 ครัวเรือน และเพิ่มเป็น 276,658 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 56.5, 61.8 และ 58.0 ในปี ค.ศ.1992, 1994, และ 1999 (ตารางที่ 4.16) เป็นที่น่าเสียดายว่า ในช่วงปี ค.ศ.1992-1994 สัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดเพิ่มขึ้นทั้ง 5 จังหวัด (ชัยนาทเพิ่มจากร้อยละ 60.9 เป็นร้อยละ 68.2 อุทัยธานีจากร้อยละ 55.8 เป็นร้อยละ 56.9 ฉะเชิงเทราจากร้อยละ 50.8 เป็นร้อยละ 63.3 นครปฐมเพิ่มจากร้อยละ 53.1 เป็น 53.7 สุพรรณบุรี จากร้อยละ 60.6 เป็น 60.4) ซึ่งแสดงถึงลักษณะของการกระจายอาชีพของครัวเรือนในหมู่บ้านมากยิ่งขึ้น แต่ในช่วงปี ค.ศ.1994-1999 สัดส่วนของผู้มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพในสามจังหวัดอันประกอบไปด้วย ชัยนาท ฉะเชิงเทรา และสุพรรณบุรี กลับลดลง เหตุที่สัดส่วนดังกล่าวลดลงอาจเป็นเพราะว่าครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้ละทิ้งอาชีพอื่น ๆ ซึ่งก่อนหน้านี้มีหลายอาชีพ เช่น ทำนาและรับจ้าง ได้หันมาประกอบอาชีพรับจ้างอย่างเดียวนมากขึ้น โดยเฉพาะอาชีพรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม จึงส่งผลให้ครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ เพิ่มขึ้นน้อยกว่าที่ควรจะเป็น สัดส่วนของครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดจึงลดลงในปี ค.ศ.1999 แม้ว่าสัดส่วนดังกล่าวจะลดลง แต่จำนวนครัวเรือนที่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพของหมู่บ้านใน 3 จังหวัด (ชัยนาท ฉะเชิงเทรา และสุพรรณบุรี) ยังมีสัดส่วนอยู่ในระดับสูง กล่าวคือ เท่ากับร้อยละ 54.9 61.5 และ 56.1 ของครัวเรือนทั้งหมด ในขณะที่หมู่บ้านในจังหวัดอุทัยธานีและนครปฐม สัดส่วนของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพต่อครัวเรือนทั้งหมดได้เพิ่มขึ้นโดยตลอด ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวของอาชีพ (diversification of Jobs) อันเนื่องมาจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมและกิจการนอกภาคเกษตรกรรมนั่นเอง

ตารางที่ 4.16 ครวเรือนในหมู่บ้าน 5 จังหวัดภาคกลางที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ ค.ศ.1992-1999

จังหวัด	1992		1994		1999	
	ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ		ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ		ครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ	
	จำนวน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	จำนวน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	จำนวน	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด
ชัยนาท	33,379	60.9	38,483	68.2	34,482	54.9
อยุธยา	42,579	55.8	413,886	56.9	51,632	58.6
ฉะเชิงเทรา	38,921	50.8	50,117	63.3	52,394	61.5
นครปฐม	42,373	53.5	54,127	57.1	60,079	59.1
สุพรรณบุรี	71,641	60.6	76,951	64.3	77,090	56.1
รวม	228,893	56.5	263,564	61.8	276,658	58.0

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

การขายตัวของอาชีพ โดยเฉพาะอาชีพแรงงานรับจ้างจึงมีผลต่อการขายตัวของกิจกรรมการผลิตและบริการในหมู่บ้าน รายได้ของสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นจากการทำงานในโรงงานและบริการอื่น ๆ รวมทั้งรายได้ที่สมาชิกในครัวเรือนได้ส่งกลับมายังครัวเรือนในหมู่บ้าน จึงมีผลให้อำนาจซื้อภายในหมู่บ้านเพิ่มขึ้น กิจกรรมประเภทอุตสาหกรรมและบริการขนาดเล็ก ที่ใช้ทุนขนาดเล็ก โดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ ภาคเศรษฐกิจเหล่านี้เราเรียกรวม ๆ ว่า “ภาคเศรษฐกิจร้านค้าและบริการขนาดเล็กในชนบท ภาคเศรษฐกิจเหล่านี้กระจายอยู่ทั่วไปในหมู่บ้านภาคกลาง และยังมีหมู่บ้านที่มีระดับรายได้ค่อนข้างสูง จะมีการกระจุกตัวอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะหมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง ตารางที่ 4.17 ข้างล่างนี้แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลางซึ่งได้เพิ่มขึ้นจากอย่างรวดเร็วในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 (ยกเว้นร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง) ร้านค้าที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้คือ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับซ่อมเครื่องกลึง/โลหะ (ตารางที่ 4.17) ร้านค้าและบริการในชนบทที่มีการขายตัวอยู่ในระดับสูงคือ ร้านรับซ่อมรถยนต์และร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า หมู่บ้านในภาคกลางทั้งหมดมีร้านรับซ่อมรถยนต์เพิ่มขึ้นจาก 6,927 แห่ง ในปี 1992 เป็น 8,018 แห่ง และ 11,493 แห่ง ในปี 1994 และ 1999 ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้าเพิ่มขึ้นจาก 1,612 แห่ง ในปี 1992 เป็น 2,121 ในปี 1994 และเท่ากับ 2,328 แห่ง ในปี 1999 หมู่บ้านในที่ราบลุ่มภาคกลาง 5 จังหวัด อันประกอบไปด้วย ชัยนาท อุดรธานี ฉะเชิงเทรา นครปฐม สุพรรณบุรี มีร้านรับซ่อมรถยนต์เพิ่มจาก 1,859 แห่ง เป็น 2,102 แห่ง และ 3,132 แห่ง และมีร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้าเพิ่มจาก 290 แห่ง เป็น 271 และ 487 แห่ง ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.17) นอกจากนี้ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์และร้านรับซ่อม/กลึง ก็ขยายตัวสูงเช่นกัน เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงปี ค.ศ.1994-1999 ร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ (เกี่ยวกับงานช่าง) ได้มีจำนวนลดลง ทั้ง ในระดับภาคและในหมู่บ้าน 5 จังหวัด ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในปลายทศวรรษ 1990 และปริมาณร้านค้าที่เกินความต้องการในหมู่บ้าน ส่งผลให้ร้านค้าได้มีจำนวนลดลง

การขายตัวในระดับสูงของร้านค้าและบริการในหมู่บ้านสะท้อนถึงการขายตัวของรายได้และตลาดในหมู่บ้าน เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม (และนอกฟาร์ม) โดยเฉพาะมาจากแรงงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมที่ได้นำเงินเข้ามาในหมู่บ้าน มีผลให้กิจกรรมภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเหล่านี้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว และกิจกรรมที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า และร้านซ่อมกลึง/โลหะ ก็แสดงถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ผู้บริโภคมีความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อรายได้อยู่ในระดับสูง ดังนั้นเมื่อระดับรายได้เพิ่มขึ้น จึงมีผลให้กิจกรรมการผลิตเหล่านี้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ปัจจัยที่สำคัญบางประการที่กิจกรรมเหล่านี้ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในหมู่บ้านในภาค

ตารางที่ 4.17 ร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ.1992-1999

ปี/จังหวัด	ร้านขายของชำ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม รถยนต์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมวิทยุ/ โทรทัศน์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมเครื่อง ไฟฟ้า (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/กลึง โลหะ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/ต่อ สร้างอาคาร (แห่ง)	ร้านอื่นๆ (เดี่ยว กับงานช่าง (แห่ง)
1992 ภาคกลางทั้งหมด	71,347	6,927	1,612	1,178	2,228	n.a	2,553
ชัยนาท	2,217	249	34	19	61	n.a	34
อยุธยา	3,316	222	81	48	88	n.a	71
ฉะเชิงเทรา	3,968	397	70	47	140	n.a	101
นครปฐม	4,098	448	105	87	128	n.a	123
สุพรรณบุรี	4,949	643	115	89	158	n.a	165
รวม 5 จังหวัด	18,548	1,859	405	290	578	n.a	494
1994 ภาคกลางทั้งหมด	77,096	8,018	2,121	1,223	2,213	n.a	2,566
ชัยนาท	2,374	258	42	28	81	n.a	28
อยุธยา	3,451	252	91	43	82	n.q	102
ฉะเชิงเทรา	4,100	362	79	44	121	n.a	64
นครปฐม	4,467	523	117	82	138	n.a	159

ปี/จังหวัด	ร้านขายของชำ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม รถยนต์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมวิทยุ/ โทรทัศน์ (แห่ง)	ร้านรับซ่อมเครื่อง ไฟฟ้า (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/กลึง โลหะ (แห่ง)	ร้านรับซ่อม/ทอ สร้างอาคาร (แห่ง)	ร้านอื่นๆ (เดี่ยว กับงานช่าง (แห่ง)
สุพรรณบุรี	5,072	707	144	74	187	n.a	109
รวม 5 จังหวัด	19,554	2,102	473	271	609	n.a	462
1999 ภาคกลางทั้งภาค	65,060	11,493	2,328	1,866	2,888	1,212	1,697
ชัยนาท	1,874	364	30	35	119	48	48
อยุธยา	3,542	491	114	86	156	107	100
ฉะเชิงเทรา	3,451	565	106	79	159	34	66
นครปฐม	3,849	704	193	167	184	53	131
สุพรรณบุรี	4,283	1,008	153	120	235	111	111
รวม 5 จังหวัด	16,999	3,132	596	487	853	353	456

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

กลาง คือ (1) กิจการเหล่านี้ใช้แรงงานในครัวเรือนและทุนอันจำกัด ทำให้สมาชิกในครัวเรือนสามารถใช้ทรัพยากรในครัวเรือนในการผลิตได้ ประกอบกับ การเข้าออกของตลาดได้ง่าย ไม่มีข้อกีดกันทางกฎหมาย และครัวเรือนมีความยืดหยุ่นในการประกอบกิจกรรมทางการผลิต และใช้เวลาและในบางกรณีสามารถหารายได้เสริมจากกิจการเหล่านี้ได้ เช่น ร้านขายของชำ (2) กิจการเหล่านี้สอดคล้องกับทักษะของแรงงานในหมู่บ้าน เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ทักษะสูงในการประกอบอาชีพ เช่น ในกรณีของร้านขายของชำ หรือในกรณีที่ใช้ทักษะปานกลาง เช่น ร้านซ่อมรถยนต์ วิทยุ/โทรทัศน์ ก็ได้เป็นอุปสรรคในการเข้ามาประกอบการ เพราะในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา ระดับการศึกษาของสมาชิกของครัวเรือนอยู่ในระดับสูงขึ้น และมีสัดส่วนของสมาชิกของครัวเรือนอยู่ในระดับสูงที่ได้รับการศึกษาในระดับอาชีวศึกษา (3) กิจการเหล่านี้มักจะดำเนินการโดยคนหนุ่มสาวที่มีค่านิยมว่าเป็นงานที่ไม่ใช้แรงงานหนักเกินไปเมื่อเทียบกับงานในไร่นา ประกอบกับระดับรายได้สูงกว่างานในไร่นาจึงดึงดูดคนหนุ่มสาวไปประกอบกิจกรรมเหล่านี้ (4) การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกิดจากความต้องการเงินสดเพื่อใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของสมาชิกในครัวเรือน ด้วยแบบแผนการบริโภคที่เปลี่ยนแปลงไปของหมู่บ้านที่มีสัดส่วนค่าใช้จ่ายประเภทสินค้าคงทน เช่น โทรทัศน์ ตู้เย็น รถยนต์ แอร์คอนดิชัน ในระยะ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ส่งผลให้ครัวเรือนต้องหารายได้เพิ่มขึ้นเพื่อสนองตอบค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น เพราะล้าหลังอาชีพทางการเกษตรทำไร่นาไม่สามารถจะมีรายได้พอเพียง (Kitahara 2000) งานศึกษาของ ศาสตราจารย์ Kitahara (2000) ณ บ้านหลานแหลม อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในปี ค.ศ.1996/1997 พบว่า ระดับรายจ่ายของครัวเรือนในปี ค.ศ.1997 ประมาณ 7,000 บาท ต่อครัวเรือน ซึ่งเพิ่มขึ้นประมาณ 5-7 เท่า ในรอบ 17 ปี (1980-1997) หรือค่าเฉลี่ยปานกลางประมาณ 4,000 – 6,000 บาทต่อครัวเรือน ซึ่งสูงกว่าประมาณ 3-4 เท่า ในช่วงเวลาเดียวกัน แต่ราคาข้าวที่เกษตรกรขายได้เพิ่มขึ้นไม่ถึง 2 เท่า รายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาเท่ากับ 1,500 บาทต่อครัวเรือน ในกรณีทำน่าน้ำฝน และเท่ากับ 3,000 – 5,000 บาทต่อครัวเรือน และเขาสรุปว่าหากรายได้สุทธิของชาวนาดำกว่า 3,000 บาทต่อครัวเรือน เกษตรกรย่อมเลือกที่จะไปทำงานในภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในหมู่บ้าน ซึ่งมีเป็นจำนวนมากในบ้านหลานแหลม เพราะเป็นแหล่งหารายได้ที่สูงกว่า (โปรดดูใน Kitahara 2000)

การขยายตัวของกิจกรรมของเศรษฐกิจดังกล่าวแสดงถึงการปรับตัวของครัวเรือนในหมู่บ้านเพื่อที่จะหาทางเลือกใหม่ในการหารายได้เพิ่มขึ้นเนื่องจากค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้น เพราะราคาสินค้าเกษตรกรรมที่ต่ำลง นอกจากนี้ยังแสดงถึงการลดภาระความเสี่ยงในภาคเกษตรเนื่องจากความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฟ้า ฝนแล้ง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตของเกษตรกรในเขตน้ำฝน) ซึ่งมีผลต่อการลดต่ำลงของผลผลิตซึ่งมีผลต่อความผันผวนของรายได้เป็นอันมาก ลักษณะการขยายตัวของ “เศรษฐกิจร้านค้าและบริการขนาดเล็ก” ยังแสดงถึงการทำงานของ “เศรษฐกิจครัวเรือน” ของ “เกษตรกรรายย่อย” ที่สนองตอบหรือปรับตัวกับการลดลงของขนาดแรงงานในครัวเรือน เพราะขนาดครัวเรือนในชนบทที่เล็กลงมีผลให้การทำงานในไร่นาซึ่งมักจะเป็นกิจ

กรรมการผลิตที่ใช้แรงงานเป็นสำคัญ (labor intensive) ไม่สามารถดำเนินต่อไปได้โดยสะดวก เพราะปัญหาการขาดแคลนแรงงานในไต้หวันนั่นเอง

การขยายตัวของกิจกรรมของภาคเศรษฐกิจเหล่านี้ จึงเป็นการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรส่วนหนึ่งเพราะใช้แรงงาน (และทุน) น้อย และแรงงานส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือนนั่นเอง พฤติกรรมทางการผลิตของครัวเรือนใน “ระบบเศรษฐกิจ” ดังกล่าวเป็นการผลิตแบบง่าย ๆ ไม่ได้มุ่งเน้นหากำไรมากนัก โดยมุ่งสนองตอบความต้องการในการบริโภคภายในครัวเรือน และมักจะทำการผลิตอยู่ในขอบเขตจำกัด และในบางกรณีเป็นการผลิตตามฤดูกาลมากกว่าจะเป็นการผลิตอย่างต่อเนื่อง สมาชิกในครัวเรือนสามารถใช้อุปกรณ์การผลิตในท้องถิ่นง่ายเป็นวัตถุดิบตลอดจนเลือกเวลาทำงานในการผลิตหรือหยุดทำงานได้ เพราะไม่ค่อยมีแบบแผนแน่นอน การขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการเหล่านี้มีเพียงแต่มีผลต่อการขยายตัวของการจ้างงาน (การใช้แรงงาน) ในหมู่บ้าน แต่มีผลต่อการดึงดูดของสมาชิกในครัวเรือนให้อยู่ในชุมชนหมู่บ้าน โดยใช้แรงงานและเวลาร่วมกัน และด้วยลักษณะของความยืดหยุ่นและปรับตัวของครัวเรือนของเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการเหล่านี้ จึงมีผลให้การขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจประเภทนี้ส่วนใหญ่ค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ (จำนวนของร้านค้าในชุมชนได้เพิ่มขึ้นได้อย่างรวดเร็วในช่วงทศวรรษ 1990) ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของความสามารถของวิสาหกิจขนาดเล็กที่สามารถต่อสู้กับระบบการผลิตแบบทุนขนาดใหญ่ โดยใช้แรงงานทุนและทรัพยากรในครัวเรือนและในท้องถิ่นได้

การลดน้อยถอยลงของวัฒนธรรม “การแลกเปลี่ยนแรงงาน”

การเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ได้ส่งผลต่อการลดน้อยถอยลงของวัฒนธรรม “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “ลงแขก” ในอดีตที่ยาวนานจนกระทั่งทศวรรษ 1970 กิจกรรมการทำนาในภาคกลาง โดยเฉพาะที่นานอกเขตชลประทาน นอกจากจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นกำลังหลักในการทำนาแล้ว จึงมีการใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” หรือ “การลงแขก” หรือ “การเอาแรง” ด้วย ในทุก ๆ หมู่บ้านจะมีการใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงาน การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนนั้น เป็นการช่วยเหลือในขั้นตอนการผลิตข้าวเกือบทุกขั้นตอนตั้งแต่ การเพาะกล้า เก็บเกี่ยว และนวดข้าว จนถึงเอาเข้าไปเก็บในยุ้ง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทและฉะเชิงเทรา ได้ให้คำตอบคล้าย ๆ กัน คือ การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบทุกขั้นตอนนี้เฟื่องฟูไปเมื่อประมาณกว่า 20 ปีมานี้เอง ในปัจจุบันการแลกเปลี่ยนแรงงานมีเพียงการช่วยกันในช่วงขั้นตอนการผลิต เช่น เก็บเกี่ยว เป็นต้น บางครั้งชาวบ้านใช้ศัพท์คำว่า “ยืมแรง” แทนคำว่า “เอาแรง” คำว่า “ลงแขก” ไม่ค่อยจะมีการใช้คำนี้แล้วในปัจจุบัน

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเสื่อมถอยของวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานคือ

ประการแรก การปฏิบัติเขียวโดยการใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (High Yielding Varieties = HYVs) การเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ขนาดครัวเรือนที่เล็กลง เนื่องจากอัตราการเกิดที่ลดลง และจำนวนคนหนุ่มสาวที่อพยพออกจากหมู่บ้านมากขึ้น ปัญหาการขาดแคลนแรงงาน การปฏิบัติเขียวในภาคกลาง (ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3) ได้ก่อให้เกิดพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) ประกอบระบบชลประทานไม่เพียงแต่มีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวเท่านั้น หากทว่ายังมีผลต่อการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้น จนกระทั่งวัวควายได้ค่อย ๆ หายไป ในที่ราบภาคกลางการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตชลประทาน โดยเฉพาะนับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เครื่องจักรกลทางการเกษตรเหล่านี้ ได้แก่ รถไถนาแบบเดินตามแทนที่ควาย รถไถขนาดเล็กลง เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว และเครื่องสูบน้ำที่ทำหน้าที่ควบคุมน้ำเข้านา เครื่องจักรเหล่านี้ได้เข้ามาแทนที่แรงงานคนด้วย ส่งผลให้ความต้องการแรงงานในการทำนายน้อยลง นอกจากนี้ระบบชลประทานในภาคกลางทำให้พื้นที่จำนวนมากสามารถเพาะปลูกข้าวนาปรังและพืชไร่ต่าง ๆ ในฤดูแล้งได้ เช่น อ้อย สับปะรด ผัก ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดความต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นมากด้วย และได้ดึงแรงงานจากหมู่บ้านบางส่วนออกไป โดยเฉพาะในฤดูแล้ง นอกจากนี้อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรในหมู่บ้านภาคกลางได้เริ่มลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 และชาวชนบทในภาคกลางได้อพยพออกไปทำงานในเมืองหรือต่างอำเภอ จึงมีผลให้การเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหรือในจังหวัดหรือที่กรุงเทพฯ หรือออกไปรับจ้างตัดอ้อย และปลูกสับปะรด เป็นจำนวนมาก ล้วนแล้วแต่ทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานโดยวิธีลงแขกทำไม่ได้ เพราะผู้ที่จะต้องมาช่วยไม่อยู่ในช่วงที่มีความต้องการแรงงาน

ประการที่สอง คือระบบชลประทาน การชลประทานทำให้สามารถควบคุมระดับน้ำในช่วงระยะเวลาการทำนาจึงมีความแน่นอนมากยิ่งขึ้น ดังนั้นครัวเรือนเกษตรกรทุกแห่งมีความต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นพร้อม ๆ กัน (ผาสูก 2542 : 91)

ประการที่สาม พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYVs) มีผลต่อห่วงโซ่ของการเก็บเกี่ยวข้าวสั้นลง เพราะสามารถปลูกและให้ผลผลิตเร็ว เนื่องจากเป็นพันธุ์ที่ไม่ไวแสง ดังนั้นหากจะมีการแลกเปลี่ยนแรงงานจะต้องรอเวลาให้นานพอสมควร ซึ่งในทางปฏิบัติจะเป็นไปยากเพราะวงจรของพันธุ์ข้าวเป็นวงจรที่สั้น นอกจากนี้ระบบชลประทานที่สามารถปลูกได้มากกว่า 1 ครั้งต่อปี ชาวนาย่อมมีเวลาว่างน้อยลง ระบบการผลิตมีลักษณะเฉพาะตัวมากยิ่งขึ้น สำหรับไร่นาขนาดใหญ่เมื่อต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นในช่วงนาซูกก็จะใช้แรงงานที่ทำงานเป็นกลุ่มมีนายหน้าจัดการ มักจะเป็นแรงงานที่หาจากถิ่นอื่น และมีลักษณะเป็นแรงงานชั่วคราวด้วย (ผาสูก 2542 : 66)

ประการที่สี่ ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลง และส่วนใหญ่ของสมาชิกในครัวเรือนเป็นคนสูงอายุและเด็ก ย่อมมีผลให้การแลกเปลี่ยนแรงงานไม่สามารถกระทำได้เพราะขาดแคลนแรงงานในวัยทำงานนั่นเอง การขาดแคลนแรงงานในหมู่บ้านได้ส่งผลให้เกษตรกรได้ใช้เครื่องจักรทางการเกษตรทดแทน

ประการที่ห้า กิจกรรมทางการเกษตรในภาคกลางได้เริ่มแปรเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไปเป็นการปลูกพืชที่ให้ผลตอบแทนสูง เช่น ไม้ยืนต้น สวนผักและผลไม้ ฟาร์มกิ้ง โคนม เป็นต้น ซึ่งกิจกรรมการผลิตทางเกษตรเหล่านี้ใช้เงินลงทุนค่อนข้างสูง ต้องใช้เวลาในการดูแลค่อนข้างมากและใช้ทักษะการจัดการค่อนข้างสูง (highly care and management intensive) งานเฉพาะตัวในการผลิตค่อนข้างมาก เช่น ในกรณีของฟาร์มเลี้ยงกิ้งกูดดำ ในบ่อเลี้ยงกิ้งเนื้อที่ 1 ไร่ ใช้เงินเริ่มต้นประมาณ 100,000 บาท และหากเลี้ยงประมาณ 8-9 ไร่ ก็ต้องใช้เงินลงทุนสูงถึง 1 ล้านบาท สมาชิกในครัวเรือนต้องใช้เวลาดูแลตลอดเวลา เพราะต้องให้อาหารกิ้ง และเฝ้าสังเกตว่ากิ้งจะเกิดโรคหรือไม่ นอกจากนี้การเลี้ยงกิ้งต้องใช้เครื่องจักรตีน้ำเพื่อให้ออกซิเจนแก่กิ้ง “ทำ ทำทุกวันเนี่ยในช่วงเลี้ยงกิ้ง (ให้อาหารกิ้ง – ผู้เขียน) กลางคืนก็ลุกขึ้นติดเครื่องแล้วก็เลี้ยงช่วงประมาณ 4 ทุ่ม หรือ 10 โมงตอนกลางคืน แล้วในช่วงดึกติดเครื่องมีก็ตัวก็ติดหมด...ต้องใช้เครื่องช่วยไม่งั้นมันจะลอยหมดเลย พอหมดแรงมันก็ตาย ก็อ้าว อากาศมันบิด” (สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา) จากการบ้านหนองชุมพร ที่อาชีพเลี้ยงกิ้งกูดดำมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ พบว่า ชาวบ้านรู้สึกเครียด และไม่ค่อยเป็นอิสระ เพราะต้องดูแลบ่อกิ้งอยู่ตลอดเวลา ลักษณะของการเลี้ยงดูฟาร์มกิ้งจะแตกต่างกันมากกับการทำนา (น่าน้ำฝน) “เพราะข้าวมันเป็นพืชทำได้ง่าย ไม่ต้องใช้สมอง ใช้อะไรที่แห้งก็อยู่ได้ที่น้ำก็อยู่ได้” (สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา) ลักษณะของการเข้มข้นของการใช้เวลาในกิจการการผลิตในฟาร์มกิ้ง ตลอดจนสวนผักและผลไม้อื่น ๆ จึงมีผลให้เวลาที่ว่างเพื่อทำกิจการอื่น ๆ น้อยลง การแลกเปลี่ยนแรงงานจึงทำได้ยาก

ภาพที่ 4.2 ชาวบ้านที่หมู่บ้านในอำเภอ ด่านมะขาม จ.ราชบุรี กำลังห่อฝรั่ง

ประการที่หก ความแตกต่างของฐานะทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านเมื่อการค้าขายตัว ความเหลื่อมล้ำในฐานของคนในหมู่บ้านมีมากขึ้น เพราะคนที่มีฐานะดีขึ้นย่อมจะไม่ไปแลกเปลี่ยนแรงงาน เขาอาจจะเริ่มให้เช่าที่ดิน (แลกเปลี่ยนที่ดินเป็นเงิน) หรือว่าจ้างลูกจ้างซึ่งมักจะเป็นผู้มีฐานะต่ำ

กว่า โดยใช้เงินมากขึ้น ประกอบกับคนฐานะต่ำกว่า (คนจน) ก็เริ่มออกไปเป็นแรงงานรับจ้าง (แลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อให้ได้เงิน) (ในประเด็นนี้ โปรดดู Smith 1958 : 140-156 และ อัมมาร 2522 : 74-76)

การลดน้อยถอยลงของการแลกเปลี่ยนแรงงานจะเป็นไปอย่างรวดเร็วในพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทาน ทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง และใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานในการเพาะปลูก ส่วนในดินนาเขตน้ำฝน หรือในพื้นที่ ๆ ในที่ดอนและการคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอกไม่ค่อยสะดวกจะลดลงอย่างช้า และรูปแบบของการแลกเปลี่ยนแรงงานก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากการแลกเปลี่ยนแรงงานในทุก ๆ ขั้นตอนของการทำนา หรือทำอะไรเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานในบางขั้นตอน หรือที่เรียกว่า “การเอาแรง” หรือ “ยืมแรง” นั่นเอง นอกจากนี้ในบางแห่ง เช่น บ้านหนองชุมพร อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา และบ้านเขาเขียว อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี ก็มีการร่วมแรงกันในหมู่บ้าน เพื่อทำงานสาธารณะและงานส่วนบุคคล (สัมภาษณ์ชาวบ้านหนองชุมพร และบ้านเขาเขียว)

เศรษฐกิจครัวเรือนกับเศรษฐกิจชุมชน : บทสังเคราะห์

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและประชากรนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงานของหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ สัดส่วนของประชากรที่อาศัยอยู่ในชนบท (ซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน) ได้เริ่มลดลงอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1980 สัดส่วนของประชากรของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ที่อาศัยอยู่ชนบทเท่ากับร้อยละ 90 ของประชากรทั้งหมด และลดลงเท่ากับร้อยละ 65.5 ในปี ค.ศ.2000 การเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ผลผลิตในภาคเกษตรกรรมเมื่อคิดเป็นสัดส่วนของผลิตภัณฑ์ของภาคมีความสำคัญลดลง ในขณะที่ผลิตภัณฑ์ในภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้น แม้ว่ากิจกรรมภาคอุตสาหกรรมและบริการจะขยายตัวในอัตราค่อนข้างสูง และมีส่วนดึงดูดแรงงานออกจากไร่นา แต่สัดส่วนของประชากรที่อยู่ในภาคเกษตรก็ได้ลดลงในอัตราเดียวกัน (เพราะประชากรถึงร้อยละ 65.5 ยังคงอาศัยอยู่ในเขตชนบทนั่นเอง) ในแง่ของการใช้แรงงานในภาคเกษตรกรรมก็มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้แรงงานค่อนข้างมาก ในปี ค.ศ.1988 จำนวนผู้ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้น 842,495 ราย ที่ใช้ลูกจ้างทำงานในไร่นาจำนวนถึง 594,551 ราย (เท่ากับร้อยละ 70.6 ของผู้ถือครองการเกษตร) โดยที่ผู้ถือครองทางการเกษตรได้จ้างลูกจ้างในไร่นาแบบชั่วคราวเท่ากับ 566,067 ราย (ร้อยละ 67.2) ประจำและชั่วคราว 19,344 ราย (ร้อยละ 2.3) ส่วนในปี ค.ศ.1993 ผู้ที่ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้นเท่ากับ 933,959 ราย ได้ใช้ลูกจ้างทำงานเกษตรเท่ากับ 517,017 ราย (หรือคิดเป็นร้อยละ 55.4 ของผู้ถือครองทางการเกษตร) โดยได้จ้างลูกจ้างประจำเท่ากับ 12,036 ราย (ร้อยละ 1.3) จ้างลูกจ้างชั่วคราวเท่ากับ 486,680 ราย (ร้อยละ 93.9) และจ้างลูกจ้างประจำและชั่วคราวเท่ากับ 19,301 ราย (ร้อยละ 2.1) ในปี 1998 ในบรรดาผู้ถือครองทางการเกษตรในภาคกลางทั้งสิ้น 851,888 ราย ผู้ถือครองถึง 593,674 ราย (หรือคิดเป็นร้อยละ 69.7) มีการจ้างลูกจ้างทำงาน

เกษตร ซึ่งในจำนวนนี้ร้อยละ 67.0 เป็นการจ้างลูกจ้างชั่วคราวอย่างเดียว (570,483 ราย) สำหรับการจ้างลูกจ้างประจำอย่างเดียวมีน้อยมากเพียงร้อยละ 1.0 ราย (8,212 ราย) ส่วนลูกจ้างประจำและชั่วคราวเท่ากับ ร้อยละ 1.7 (14,979 ราย) (ตารางที่ 4.18)

ตารางที่ 4.18 จำนวนและร้อยละของผู้ถือครองเกษตรในภาคกลาง จำแนกตามลูกจ้างทำงานเกษตร
ปี ค.ศ.1988 1993 และ 1998

หน่วย : คน

การจ้างลูกจ้างทำงานเกษตร	1988	1993	1998
รวม	842,495 (100.0)	933,959 (100.0)	851,883 (100.0)
ไม่ต้องจ้างลูกจ้าง	247,944 (29.4)	416,942 (44.6)	258,209 (30.3)
จ้างลูกจ้าง	594,551 (70.6)	517,017 (55.4)	593,674 (69.7)
- ประจำ	9,140 (1.1)	12,036 (1.3)	8,212 (1.0)
- ชั่วคราว	566,067 (67.2)	485,680 (52.0)	570,483 (67.0)
- ประจำและชั่วคราว	19,344 (2.3)	19,301 (2.1)	14,949 (1.7)

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2536) สำมะโนการเกษตร พ.ศ.2536 ภาคกลาง

สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2542) การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2541

ภาคกลาง

สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2531) รายงานการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531 ภาคกลาง

ผลจากการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการจ้างแรงงาน (จากแรงงานครัวเรือนมาสู่แรงงานรับจ้าง) มีผลให้จำนวนลูกจ้างที่ทำงานรับจ้างในไร่นาเพิ่มขึ้นจาก 78,550 คน (ชาย 51,260 คน และหญิง 34,356 คน) ในปี ค.ศ.1988 เพิ่มขึ้นเป็น 85,616 คน (ชาย 51,260 คน และหญิง 34,356 คน) ในปี ค.ศ.1998 (การเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ.2531, และการสำรวจการเปลี่ยนแปลงการเกษตร พ.ศ.2541)

ในแง่ของโครงสร้างอาชีพและการจ้างงานในชนบทภาคกลาง (หรือนอกเขตเทศบาล) การจ้างงานในชนบทภาคกลาง การจ้างงานนอกภาคเกษตรกรรมได้มีความสำคัญขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งในแง่ของการจ้างงานและรายได้ ผู้มีงานในภาคเกษตรเริ่มลดลงทั้งจำนวนและสัดส่วนของผู้ทำงาน ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมเท่ากับ 2.77 ล้านคน (ชาย 1.53 ล้านคน และหญิงเท่ากับ 1.235 ล้านคน) หรือคิดเป็นสัดส่วนเท่ากับร้อยละ 62.3 ในปี ค.ศ.1985 และลดลงตามลำดับ ในรอบ 15 ปีที่ผ่านมา ในปี ค.ศ.2000 ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมรวมทั้งสิ้น 2.26 ล้านคน (ชาย 1.32 ล้านคน และหญิงเท่ากับ 9.5 แสนคน) หรือคิดเป็นร้อยละ 36.3 ของผู้มีงานทำทั้งหมดในเขตชนบทภาคกลาง (ชายร้อยละ 38.2 และหญิงร้อยละ 34.1) ส่วนผู้มีงานทำบางสาขาของนอกภาคเกษตรกรรมได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ อาทิเช่น ผู้มีงานทำสาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรมเพิ่มจากร้อยละ 13.4 ของผู้มีงานทำในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 13.9 และหญิงร้อยละ 12.8) เป็นร้อยละ 26.0 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 22.7 และหญิงร้อยละ 29.3) ผู้มีงานทำสาขาพาณิชยกรรมเพิ่มจากร้อยละ 9.1 ในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 7.4 และหญิงร้อยละ 11.6) เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 14.5 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 11.6 และหญิงร้อยละ 17.4) ผู้มีงานทำในสาขาบริการเพิ่มจากร้อยละ 8.8 ในปี ค.ศ.1985 (ชายร้อยละ 7.4 และหญิงร้อยละ 10.2) เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 13.5 ในปี ค.ศ.2000 (ชายร้อยละ 11.2 และหญิงร้อยละ 15.8) (ตารางที่ 4.19)

ตารางที่ 4.19 ภาวะการทำงานของประชากรในชนบทภาคกลาง ค.ศ.1985-2000

หน่วย : พันคน

รายการ	1985		1991		1996		2000	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
ภาวะการมีงานทำในรอบปี								
เกษตรกรรม	1,538.1 (61.3)	1,235.5 (63.6)	1,440.5 (46.6)	1,107.5 (44.9)	1,256.2 (37.1)	1,031.2 (37.3)	1,312.1 (38.2)	954.9 (34.1)
อุตสาหกรรมและหัตถกรรม*	350.9 (13.9)	248.6 (12.8)	586.5 (18.9)	636.1 (25.8)	794 (23.5)	775.1 (28.1)	781.8 (22.7)	819.0 (29.3)
ก่อสร้าง	138.5 (5.5)	16.2 (.8)	33.8 (10.8)	84.0 (3.4)	404.5 (11.9)	109.0 (3.9)	370.0 (10.8)	65.6 (2.3)
สาธาณูปโภค	28.1 (1.1)	4.6 (.2)	17.2 (.5)	4.3 (.2)	26.3 (.7)	4.0 (.1)	24.3 (.7)	4.1 (.1)
พาณิชยกรรม	184.8 (7.4)	224.4 (11.6)	275.2 (8.9)	356.3 (14.4)	373.0 (11.0)	417.9 (15.1)	398.5 (11.6)	486.8 (17.4)
ขนส่ง	81.2 (3.2)	12.0 (.62)	168.3 (5.4)	24.7 (1.0)	172.1 (5.0)	23.9 (.9)	163.4 (4.7)	24.1 (.9)
บริการ	185.5 (7.4)	199.0 (10.2)	267.8 (8.7)	254.0 (10.3)	354.1 (10.5)	397.9 (14.4)	385.5 (11.2)	441.0 (15.8)

รายการ	1985		1991		1996		2000	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
ลดบทบาทการทำงาน								
นายจ้าง	44.6 (1.8)	13.7 (.7)	60.5 (1.9)	13.7 (.5)	117.4 (3.5)	32.6 (1.2)	96.4 (2.8)	27.2 (.9)
ธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง	870.7 (34.7)	649.7 (33.5)	1,019.9 (32.9)	1,121.8 (45.4)	1,041.7 (30.8)	537.1 (19.5)	1,055.1 (30.7)	589.2 (21.1)
ลูกจ้าง	1,080.2 (43.8)	390.5 (20.1)	1,532.9 (49.6)	485.7 (19.7)	1,826.0 (54.0)	1,394.3 (50.5)	1,879.3 (54.7)	1,433.2 (51.1)
ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง	512.0 (20.4)	886.5 (45.7)	478.7 (15.5)	847.1 (34.3)	395.5 (11.7)	795.8 (28.8)	405.1 (11.8)	746.7 (26.7)
รวม	2,507.5 (100.0)	1,940.4 (100.0)	3,092.0 (100.0)	2,468.3 (100.0)	3,380.9 (100.0)	2,759.8 (100.0)	3,435.9 (100.0)	2,796.3 (100.0)

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, รายงานการสำรวจแรงงาน รอบที่ 1 (ฉบับต่าง ๆ)

*หมายเหตุ: รวมรายการการขาดแร่โลหะและอโลหะด้วย

ตัวเลขในวงเล็บหมายถึงร้อยละ

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตในชนบทภาคกลาง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการจ้างงานจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการส่งผลให้โครงสร้างของอาชีพ (สถานภาพการทำงาน) ได้เปลี่ยนแปลงไป อาชีพของลูกจ้างได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วคือ อาชีพลูกจ้าง ลูกจ้างชายเพิ่มจาก 1.08 ล้านคน ในปี ค.ศ.1985 และเพิ่มขึ้นเป็น 1.8 ล้านคน ในปี ค.ศ.2000 ลูกจ้างหญิงเพิ่มจาก 3.9 แสนคน ในปี ค.ศ.1985 และเพิ่มเป็น 1.4 ล้านคน ในปี ค.ศ.2000 ส่งผลให้สัดส่วนของลูกจ้างชายเพิ่มจากร้อยละ 43.8 เป็นร้อยละ 54.7 และลูกจ้างหญิงจากร้อยละ 20.1 เพิ่มขึ้นเป็น 51.4 ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ส่วนสถานภาพการทำงานอื่น ๆ คือ ผู้ทำธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง และช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างมีสัดส่วนลดลง กล่าวคือสัดส่วนของผู้ทำธุรกิจส่วนตัวมีสัดส่วนของเพศชายเท่ากับร้อยละ 34.7 และหญิงเท่ากับร้อยละ 33.5 ลดลงเท่ากับร้อยละ 30.7 และ 21.1 ในช่วงเวลาเดียวกัน ส่วนผู้ช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างมีสัดส่วนของเพศชายเท่ากับร้อยละ 20.4 และหญิงเท่ากับร้อยละ 45.7 และลดลงเหลือร้อยละ 11.8 และร้อยละ 26.7 ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 4.19)

แม้ว่าสัดส่วนของผู้ที่ทำงานที่มีสถานะเป็นธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้าง และช่วยธุรกิจในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างจะลดลงในระยะ 15 ปีที่ผ่านมา (ค.ศ.1985-2000) แต่ทว่าสัดส่วนของผู้ทำงานของผู้ทำงานดังกล่าวยังคงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับผู้มีงานทำทั้งหมด โดยในปี ค.ศ.2000 เพศชายคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 42.5 และเพศหญิงคิดเป็นร้อยละ 47.8 หรือคิดเป็นจำนวนของผู้ที่ทำงานเท่ากับ 2.79 ล้านคน โดยเป็นชายเท่ากับ 1.46 ล้านคน และเป็นหญิงเท่ากับ 1.33 ล้านคน (ตารางที่ 4.20)

ภาพที่ 4.3 ร้านค้าที่บ้านหนองพังกา จ.ชัยนาท

ตารางที่ 4.20 ภาวะการทำงานของประชากรอายุ 15 ปีขึ้นไป เขตชนบทภาคกลางปี ค.ศ.2000

หน่วย: ร้อยละ

สถานภาพการทำงาน	ภาคกลางทั้งหมด	ภาคกลางบางจังหวัด							
		สุพรรณบุรี	ราชบุรี	ฉะเชิงเทรา	นครปฐม	ระยอง	ลพบุรี	ปทุมธานี	นครราชสีมา
นายจ้าง	1.0	0.4	0.8	0.6	1.1	1.8	0.6	0.5	1.2
ธุรกิจส่วนตัว โดยไม่มีลูกจ้าง	26.8	29.3	26.4	27.9	24.5	25.1	28.1	25.9	30.0
ลูกจ้าง	48.4	37.4	49.3	46.1	52.0	52.3	46.6	53.3	41.5
ช่วยธุรกิจส่วนตัวในครัวเรือน โดยไม่ได้รับค่าจ้าง	23.7	32.9	23.4	25.3	22.3	20.7	24.6	20.2	27.3
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

แหล่งที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, สำนะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543

ตัวเลขจากการสำรวจประชากรและการเคหะภาคกลางในปี ค.ศ.2000 ก็ให้ภาพคล้าย ๆ กับการสำรวจแรงงานเช่นเดียวกัน กล่าวคือ สัดส่วนของผู้ที่มีงานทำประเภทธุรกิจส่วนตัวโดยไม่มีลูกจ้างและช่วยธุรกิจในครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างยังคงอยู่ในระดับสูง คือ เท่ากับร้อยละ 50.7 ของผู้ทำงานทั้งหมด และหากพิจารณาเขตชนบทในบางจังหวัดของภาคกลาง ผู้มีงานทำดังกล่าวอยู่ในระดับสูงมาก อาทิเช่น สุพรรณบุรี (ร้อยละ 62.2) ตราด (ร้อยละ 57.3) ฉะเชิงเทรา (ร้อยละ 53.2) เป็นต้น (ตารางที่ 4.20)

สัดส่วนในระดับสูงของผู้ใช้แรงงานทั้งธุรกิจ โดยไม่มีลูกจ้างและช่วยธุรกิจครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (ร้อยละ 45 – 50 ของผู้ทำงานในเขตชนบท (นอกเขตเทศบาล)) แสดงถึง การขยายตัวของทุนนิยมโดยเฉพาะนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา โดยมีการกระจายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ ไปสู่ภูมิภาคภาคกลาง การเพิ่มขึ้นของการท่องเที่ยวและภาคบริการ การชักนำให้ครอบครัวเกษตรกรรมผลิตเพื่อขายมากขึ้น ทั้งโดยการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์ส่งเสริมเพื่อให้ผลิตได้เร็ว และเปลี่ยนจากการผลิตพืชเพื่อบริโภคเองในครอบครัวไปผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย (cash crop) โดยมีการเร่งการใช้ปุ๋ยเคมีและการใช้ปัจจัยการผลิตอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ตลอดจนการอพยพแรงงานของคนหนุ่มสาวออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในภาคอุตสาหกรรมและบริการ ฯลฯ มิได้มีผลต่อการทำลาย “ผู้ผลิตรายย่อย” ในหมู่บ้านให้หมดไป ผู้ผลิตรายย่อยยังคงอยู่ในระบบการผลิต และเป็นแรงงานสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชนบท และผู้ผลิต “รายย่อย” เหล่านี้เป็นแรงงานที่สำคัญในภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ คือทั้งภาคเกษตรกรรม และนอกภาคเกษตรกรรม เช่น อุตสาหกรรม และหัตถกรรม พาณิชยกรรม และบริการ เป็นต้น

เศรษฐกิจครัวเรือน : จากขบวนการรายย่อยสู่ผู้ประกอบการรายย่อย

สถิติจากการสำรวจแรงงานฉบับต่าง ๆ รวมทั้งการสำรวจสำมะโนและเคหะข้างต้นของสำนักงานสถิติแห่งชาติแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของผู้ที่ทำงานอยู่ในเศรษฐกิจภาคครัวเรือนในชนบท ในฐานะ “เกษตรกรและผู้ประกอบการ” รายย่อย เพราะผู้ทำงานประมาณร้อยละ 45-50 ของผู้มีงานทำในปี ค.ศ.2000 ได้ทำงานในภาคเศรษฐกิจครัวเรือนซึ่งเป็นภาคเศรษฐกิจที่ใช้ครัวเรือนเป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการผลิตโดยใช้ทุนและเครื่องจักรในปริมาณที่น้อย มีการขูดรีดแรงงานในครัวเรือน และไม่มุ่งหวังแสวงหากำไรสูงสุด ลักษณะการผลิตที่ใช้เทคโนโลยีและเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ในบางกรณีมีการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่สั่งสมมาจากบรรพบุรุษเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต (เช่น ในกรณีของอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น สิ่งทอ จักรสาน) การผลิตมีลักษณะพึ่งพาแรงงานรับจ้างน้อย เพราะแรงงานเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยธรรมชาติไม่ต้องจ้าง ในแง่ของการผลิตและใช้เวลาเศรษฐกิจครัวเรือนมีแนวโน้มจะพึ่งการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น พึ่งตัวเองและพึ่งกันเองในชุมชน การทำงานไม่มีแบบแผนเวลาไม่แน่นอน (ไม่ได้ทำงานที่เข้มงวดเหมือนกับภาคการผลิตทุนนิยมขนาดใหญ่) เป็นกิจกรรมที่ไม่จำเป็นต้องมีฟิ

มือและทักษะสูง รวมทั้งการบริหารและการจัดการสูง ในแง่ของการตลาดจะผลิตสินค้าและซื้อขายแลกเปลี่ยนภายในชุมชนและตลาดใกล้เคียง เป็นต้น

แม้ว่าสัดส่วนของผู้ทำงานในภาคเกษตรหรือ “เกษตรกรรายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนจะมีแนวโน้มลดลงอย่างรวดเร็วหลังปี ค.ศ.1985 เมื่อเทียบกับระยะเวลาก่อนหน้านั้น โดยที่แรงงานเหล่านี้ส่วนหนึ่งได้อพยพไปหางานทำในเมืองและทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมหรืออพยพเพื่อไปศึกษาต่อในระดับสูงขึ้นในเมือง เป็นต้น แต่สมาชิกของครัวเรือนเกษตรกรส่วนหนึ่งได้หันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมในชนบท ที่สำคัญคือ ภาคอุตสาหกรรมและบริการในชนบท โดยเฉพาะลูกหลานของครัวเรือนที่ได้รับการศึกษาสูงจากภาคเศรษฐกิจเมือง และได้ส่งเงินรวมทั้งใช้ความชำนาญของตนเองเพื่อประกอบอาชีพเหล่านี้ ซึ่งหลายคนได้กลายเป็น “ผู้ประกอบการรายย่อย” ในหมู่บ้านโดยใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญ (ไม่ใช่แรงงานรับจ้าง)

ในปี ค.ศ.1985 ในภาคเกษตรกรรมผู้มีงานทำส่วนตัว (โดยไม่มีลูกจ้าง) ในเขตชนบทภาคกลางมีเท่ากับ 8.9 แสนคน หรือคิดเป็นร้อยละ (71.2 ของผู้มีงานทำส่วนตัวทั้งหมด) ส่วนผู้มีงานทำประเภทช่วยธุรกิจครัวเรือนมีทั้งสิ้นเท่ากับ 1.14 ล้านคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 82.2 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) ในระยะกว่า 15 ปีที่ผ่านมานับแต่ปี ค.ศ.1985 จำนวนของผู้ทำงานในภาคเกษตรกรรมทั้งสองประเภท เริ่มลดน้อยถอยลงทั้งในแง่ของจำนวนและสัดส่วน กล่าวคือ ในปี ค.ศ.2000 ผู้มีงานทำในภาคเกษตรกรรมที่ทำงานส่วนตัวเท่ากับ 8.49 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 51.5 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ส่วนผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนมีเท่ากับ 7.38 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 63.9 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ในขณะที่ผู้ทำงานนอกภาคเกษตรกรรมในชนบทของผู้ทำงานทั้งสองประเภทได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ (ยกเว้นผู้ทำงานในอุตสาหกรรมก่อสร้างที่สัดส่วนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี ค.ศ.1994 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1985 และลดลงอย่างรวดเร็วในปี ค.ศ.2000 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1994 อย่างไรก็ตามสัดส่วนของผู้มีงานทำทั้งสองประเภทของอุตสาหกรรมก่อสร้างก็ยังคงสูงกว่าในปี ค.ศ.1985 (ตารางที่ 4.21)

สาขาพาณิชยกรรมมีการขยายตัวค่อนข้างรวดเร็วเมื่อเทียบกับสาขานอกภาคเกษตรกรรมทั้งหมด ส่งผลให้ผู้มีงานทำในสาขานี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1985 ผู้ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนในสาขานี้เท่ากับ 1.8 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 14.5 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) และเท่ากับ 1.13 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 8.1 ของผู้ทำงานประเภทช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) ในขณะที่ในปี ค.ศ.2000 ผู้ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนในสาขานี้ได้เพิ่มขึ้นเท่ากับ 4.05 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 24.6 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) และเท่ากับ 2.5 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 21.7 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งหมด) (ตารางที่ 4.21)

ตารางที่ 4.21 ผู้มีงานทำที่ประกอบอาชีพส่วนตัว (ไม่มีลูกจ้าง) และช่วยธุรกิจครัวเรือน เขตชนบทภาคกลาง, ค.ศ.1985-2000

หน่วย : พันคน

อุตสาหกรรม	1985		1994		2000	
	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน
เกษตรกรรม	898.0 (71.2)	1,148.9 (82.2)	883.4 (56.7)	906.3 (73.8)	849.5 (51.5)	738.0 (63.9)
จุดแร่และอโลหะ	- (-)	- (-)	1.4 (.08)	1.5 (.1)	0.7 (.04)	- (-)
อุตสาหกรรมและหัตถกรรม	73.5 (5.8)	91.6 (6.5)	140.9 (9.0)	75.8 (6.2)	140.1 (8.5)	81.3 (7.0)
ก่อสร้าง	4.9 (.4)	1.7 (.1)	18.5 (1.2)	8.3 (.7)	8.7 (.5)	7.4 (.6)
พาณิชยกรรม	182.3 (14.5)	113.0 (8.1)	328.0 (21.1)	187.3 (15.3)	405.0 (24.6)	250.5 (21.7)
ขนส่ง	38.5 (3.1)	3.7 (.3)	85.9 (5.5)	6.2 (.5)	88.3 (5.3)	10.3 (.9)

อุตสาหกรรม	1985		1994		2000	
	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน	ทำงานส่วนตัว	ช่วยธุรกิจครัวเรือน
บริการ	63.5 (5.4)	39.2 (2.8)	99.3 (6.4)	41.8 (3.4)	156.1 (9.5)	67.1 (6.3)
รวม	1,260.7 (100.0)	1,398.1 (100.0)	1,557.4 (100.0)	1,227.2 (100.0)	1,648.4 (100.0)	1,154.6 (100.0)

แหล่งที่มา: (รายงานผลการสำรวจแรงงานทั่วราชอาณาจักร รอบที่ 1 (ฉบับต่าง ๆ))

หมายเหตุ: ตัวเลขในวงเล็บ หมายถึง ร้อยละ

ในภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรม ในปี ค.ศ.1985 ผู้มีงานทำประเภททำงานส่วนตัวเท่ากับ 7.3 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 5.8 ของผู้ทำงานส่วนตัวทั้งหมด) ช่วยธุรกิจครัวเรือนเท่ากับ 9.1 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 6.5 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งสิ้น) เมื่อเวลาผ่านไปจำนวนและสัดส่วนของผู้ทำงานทั้งสองประเภทของภาคอุตสาหกรรมและหัตถกรรมได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ กล่าวคือ ผู้มีงานทำประเภททำงานส่วนตัวเพิ่มขึ้นเป็น 1.4 แสนคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 8.5 ของผู้ทำงานส่วนตัว) และช่วยธุรกิจครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 8.13 หมื่นคน (หรือคิดเป็นร้อยละ 7.0 ของผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนทั้งสิ้น) ส่วนสาขานอกภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ อาทิเช่น สาขาบริการและสาขาขนส่งก็มีการขยายตัวของผู้ทำงานทั้งในแง่จำนวนและสัดส่วนในทิศทางที่เพิ่มขึ้นตลอดเวลา (ตารางที่ 4.21)

กิจการนอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นกิจกรรมของผู้ประกอบการรายย่อย โดยใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ (หรือไม่ใช่แรงงานรับจ้าง ในที่นี้จะเรียกว่า “กิจกรรมร้านค้าและบริการในชนบท” กิจกรรณร้านค้าและบริการเหล่านี้ที่สำคัญคือ ร้านขายของชำ ร้านขายอาหาร ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุ ร้านรับซ่อมไฟฟ้า ร้านรับซ่อม/กลึงและโลหะ ร้านรับซ่อม/ก่อสร้างอาคาร ร้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับงานช่าง ร้านตัดผม ร้านตัดเสื้อผ้า ร้านขายอาหาร ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตรและปัจจัยการผลิตทางการเกษตร ร้านทำกรอบรูป ร้านให้เช่าหนังสืออ่าน เป็นต้น สถิติของผู้ทำงานในกิจกรรมเหล่านี้ไม่ได้มีการบันทึกอย่างเป็นระบบข้อมูล กชช.2.ค ซึ่ง เป็นข้อมูลที่บันทึกเศรษฐกิจที่สำคัญด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้านมิได้แสดงถึงแรงงานที่ทำงานอยู่ในกิจการการผลิตเหล่านี้ มากแต่เพียงแสดงถึงจำนวนของร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง (ดังได้กล่าวมาในตอนที่แล้ว) อย่างไรก็ตามข้อมูล กชช.2.ค ที่แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการของหมู่บ้านในชนบทภาคกลางก็ช่วยให้เราเห็นภาพของขนาดของผู้ทำงานในฐานะของ “ผู้ประกอบการรายย่อย” ของกิจการนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานสำคัญของเศรษฐกิจครัวเรือน ซึ่งมีผลต่อการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน เนื่องจากขาดตัวเลขของผู้ทำงานในกิจการดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้ประมาณการจำนวนผู้คนที่ทำงานอยู่ในภาคเศรษฐกิจ “ครัวเรือน” เหล่านี้ โดยประมาณค่าโดยใช้ขนาดของครัวเรือนโดยเฉลี่ยเท่ากับ 4 คน (ข้อมูล กชช.2.ค) และคูณกับจำนวนร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน ซึ่งผลที่ได้คือจำนวนผู้ทำงานในกิจกรรม “อุตสาหกรรมและบริการ” ในหมู่บ้านนั่นเอง (ตารางที่ 4.22)

ตัวเลขจากตารางที่ 4.22 แสดงถึงจำนวนร้านค้าและบริการและการประมาณการของผู้ทำงานในสาขาเศรษฐกิจของ “กิจการร้านค้าและบริการ” ดังกล่าวของหมู่บ้านภาคกลางซึ่งเป็นผู้ทำงานที่เป็นเจ้าของธุรกิจเอง และ/หรือใช้แรงงานในครัวเรือน ในช่วงปี ค.ศ.1992 – 2000 ผู้ทำงานเท่ากับ 343,440 คน ในปี 1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 372,908 คน ในปี ค.ศ.1994 และลดลงเท่ากับ 346,176 คน ในปี ค.ศ.1999 เหตุที่ผู้ทำงานลดลงในปี ค.ศ.1999 เมื่อเทียบกับปี ค.ศ.1994 อาจจะมา

ตารางที่ 4.22 จำนวนร้านค้าและบริการ และประมาณการผู้ทำงานในร้านค้าบริการของหมู่บ้านในภาคกลาง ค.ศ. 1992-1999

กิจการ	1992		1994		1999	
	แห่ง	ผู้ทำงาน	แห่ง	ผู้ทำงาน	แห่ง	ผู้ทำงาน
ร้านขายของชำ	71,347	285,388	77,096	308,384	65,060	260,240
ร้านรับซ่อมรถยนต์	6,927	27,708	8,018	32,072	11,493	45,972
ร้านซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์	1,612	6,448	2,121	8,484	2,328	9,312
ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า	1,178	4,712	1,223	4,892	1,866	7,764
ร้านรับซ่อมกลึงโลหะ	2,228	8,912	2,213	8,852	2,888	11,552
ร้านรับซ่อม/ก่อสร้างอาคาร	n.a	n.a	n.a	n.a	1,212	4,848
ร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง	2,553	10,212	2,566	10,224	1,697	6,788
รวม	85,845	343,440	93,237	372,908	86,544	346,176

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

จากสาเหตุของวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ.1997 และส่งผลลดลงต่อกิจการประเภทร้านขายของชำและร้านอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่าง (ตารางที่ 4.22) ผู้ที่ทำงานในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนเหล่านี้มีการกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไปแทบทุกหมู่บ้านในภาคกลาง จริง ๆ แล้วตัวเลขการประมาณการผู้ทำงานในกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้านน่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงเป็นอันมากเพราะการผลิตต่าง ๆ ของครัวเรือนในหมู่บ้านที่ยังไม่ได้รวมอยู่ในกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน เช่น กิจการร้านตัดผม ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ผู้ประกอบการอุตสาหกรรมในครัวเรือน พ่อค้าและแม่ค้าหาบเร่ แผงลอย ร้านอาหารขนาดเล็ก บริการขนส่ง (เช่น รถยนต์และมอเตอร์ไซด์รับจ้าง) เป็นต้น นอกจากนี้หากรวมสถิติของเศรษฐกิจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร คือ ครัวเรือนเกษตรกรที่ใช้แรงงานในครัวเรือน (โดยไม่ได้ใช้แรงงานรับจ้าง) ซึ่งในปี ค.ศ.2000 เกษตรกรในภาคกลางถึง 8.49 แสนคนทำงานส่วนตัว (โดยไม่ได้จ้างแรงงาน) และ 7.38 แสนคนทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือน หรือคิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 51.5 และ 63.9 ของผู้ทำงานส่วนตัว และผู้ทำงานช่วยธุรกิจครัวเรือนในเขตชนบทภาคกลางทั้งหมด และสัดส่วนของผู้ที่ทำงานส่วนตัวและช่วยธุรกิจครัวเรือนมีสัดส่วนรวมกันสูงถึง 1 ใน 4 ของผู้ทำงานรวมกันในเขตชนบทภาคกลาง (นอกเขตเทศบาล) ดังนั้นจึงต้องสงสัยเลยว่า ผู้ทำงานในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนรายย่อย “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีสัดส่วนสูงยิ่งของเศรษฐกิจหมู่บ้านและมีความสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตรและนอกเกษตรของเศรษฐกิจชนบทและเศรษฐกิจเมืองของภาคกลาง

บทบาทของเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยใหม่

เศรษฐกิจชุมชน “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีนัยสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างน้อย 3 ประการ

ประการแรก การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือน/ชุมชน แสดงถึง เศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในท่ามกลางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการแข่งขันและการพัฒนาอุตสาหกรรมโดยใช้ทุนขนาดใหญ่ หรือที่เราเรียกว่า การพัฒนาเพื่อนำประเทศไปสู่ความเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (Newly Industrialized Countries) แม้ว่าเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางจะถูกกระทบจากพัฒนาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมที่ใช้ “แรงงานราคาถูก” เป็นฐานสำคัญในการผลิตและการส่งออกสินค้าอุตสาหกรรม มีผลให้คนหนุ่มสาวและวัยกลางคนจำนวนมากต้องละทิ้งไร่นาต้องออกไปทำงานรับจ้าง ผู้คนที่ทำงานการผลิตในภาคเกษตรกรรมเริ่มลดน้อยถอยลง แต่ชาวบ้านก็ได้ละทิ้งเศรษฐกิจการผลิตที่มี “ครัวเรือน” เป็นฐานการผลิตที่สำคัญ ชาวบ้านได้พยายามรักษาระบบเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนซึ่งเป็นสถาบันอันเก่าแก่ของเขาโดยการจ้างแรงงานในครัวเรือนทำกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้าน ตลอดจนทำหัตถกรรมพื้นบ้านหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน การออกไปทำงานรับจ้างสมาชิกในครัวเรือนก็ได้ส่งรายได้มาจุนเจือครอบครัวเพื่อให้สามารถขยายการผลิต รวมทั้งดำรงชีวิตวิถีการผลิตอิสระเอาไว้

โดยเฉพาะการทำการผลิตในระบบไร่นา กิจกรรมการผลิตอุตสาหกรรมและบริการในชนบทเพื่อรักษาที่ดินเอาไว้ ในหลาย ๆ กรณีการอพยพแรงงานออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานนอกภาคเกษตรในเมืองก็อพยพก็ครั้งคราว สถิติของการใช้แรงงานของครัวเรือนของชนบทจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติก็แสดงว่ามีความแตกต่างของการใช้แรงงานระหว่างฤดูแล้งกับฤดูฝนถึงร้อยละ 20 - 30 (รายงานการสำรวจแรงงานทั่วราชอาณาจักร) ในแง่ของการผลิตของระบบไร่นาชาวบ้านยังมีความผูกพันกับการผลิตในสถาบันอันเก่าแก่ของเขา โดยข้อจำกัดทางที่ดินเนื่องมาจากแรงกดดันทางด้านประชากรส่งผลให้พื้นที่ทางการเกษตรต่อหัวเริ่มลดน้อยถอยลง ชาวบ้านได้เริ่มเปลี่ยนแปลงการผลิตโดยการทำไร่นาสวนผสม โดยใช้แรงงานของครอบครัวให้เข้มข้นขึ้นในไร่นาสวนผักและผลไม้ ที่ดินเพื่อทำการเกษตรได้เริ่มเปลี่ยนจากการปลูกข้าวอย่างเดียวเป็นที่ดินเพื่อทำการเกษตรไร่นาสวนผสมเพื่อปลูกพืช ผัก และผลไม้ รวมทั้งพืชยืนต้นอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ตามลำดับ (บทที่ 2) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง “เกษตรกรรายย่อย” ของหมู่บ้านในภาคกลางมิได้ตัดขาดจากสถาบันชุมชนของเขา แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจในระยะ 2 - 3 ทศวรรษว่าจะมีผลให้การขยายตัวของ “ตลาด” และ “โอกาส” ในการทำงานนอกภาคเกษตรกรรม ทั้งที่อยู่ในหมู่บ้านและเขตใกล้เคียงมากยิ่งขึ้น แต่สมาชิกของครัวเรือนของหมู่บ้านสามารถที่จะปรับตัวและเปลี่ยนสถานภาพจากชีวิตของ “ชาวนา” ไปสู่ “แรงงานรับจ้าง” ในหมู่บ้านและในเมืองในฤดูแล้ง หรือสามารถมีอาชีพเป็นพ่อค้าและแม่ค้า โดยประกอบการค้าขายในหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นขายของชำ ขายอาหาร ตัดเย็บเสื้อผ้า และค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น โดยใช้แรงงานในครัวเรือนและทุนขนาดเล็ก การผลิตของครัวเรือนจึงมีลักษณะมี “ความยืดหยุ่นสูง” ทั้งในแง่ของการใช้แรงงานและเวลาที่ใช้ในกิจกรรมการผลิต ชาวนาจึงมีวิธีการปรับตัวอย่างมีประสิทธิภาพ จึงมีผลต่อความอยู่รอดของเศรษฐกิจชุมชน

ประการที่สอง เศรษฐกิจครัวเรือนหรือเศรษฐกิจแบบชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่มี “เสถียรภาพ” สูงยิ่ง แม้ว่าการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมไทยในระยะสามสี่ทศวรรษที่ผ่านมาโดยเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยการส่งเสริมและสนับสนุนการใช้ทุนขนาดใหญ่ ตลอดจนลงโทษภาคเกษตร เช่น การเก็บภาษีข้าว และคุ้มครองภาคอุตสาหกรรม จะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ แต่ผู้คนที่อยู่ในสาขาเศรษฐกิจครัวเรือนในชนบทยังคงมีสัดส่วนที่สูงยิ่ง และหากนับรวมผู้คนที่ทำงานอยู่ในสาขาเศรษฐกิจ “ครัวเรือน” ในเมืองแล้ว (ซึ่งบางส่วนได้อพยพจากชนบทเข้าสู่เมือง) สัดส่วนของผู้ที่อยู่ในสาขาการผลิตนี้อาจจะถึงร้อยละ 60 - 70 ของแรงงานทั้งหมดในภาคกลาง บทบาทของภาคเศรษฐกิจครัวเรือนหรือชุมชน จึงเป็นแหล่งการหาหาทุนขนาดใหญ่ที่สามารถดูดซับสมาชิกในครัวเรือนเป็นจำนวนมาก เพราะลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจสาขานี้คือ เศรษฐกิจที่มีการใช้แรงงานเข้มข้น (labor - intensive) ใช้ทุนน้อยและมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจของผู้ผลิตรายย่อยที่ไม่ได้มีจิตใจแสวงหากำไรสูงสุด ใช้เทคโนโลยีแบบง่าย ๆ ขนาดของตลาดเล็ก การผลิตขึ้นอยู่กับตลาดผู้ซื้อจากภายนอก

เป็นสำคัญ และเป็นกิจการที่ไม่มีการผูกขาดตัดตอน ฯลฯ เศรษฐกิจในลักษณะเช่นนี้จึงมีลักษณะ “เสรีภาพ” ก่อนข้างมาก เพราะเป็นเศรษฐกิจที่ถูกกระทบน้อยกับการผันผวนของภาวะตลาด นอกจาก “ความมีเสรีภาพ” ทางเศรษฐกิจแล้ว ระบบเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นระบบเศรษฐกิจที่มี “เสรีภาพ” ในทางสังคมอีกด้วย การทำมาหากินของผู้คนโดยเฉพาะในหมู่บ้าน ได้มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นเครือข่าย ช่วยเหลือซึ่งกันและกันแทนการแข่งขัน ซึ่งต่างเศรษฐกิจใช้ทุนขนาดใหญ่และจ้างแรงงานจำนวนมากที่เน้นการแข่งขัน และแสวงหากำไรสูงสุด (โปรดดูรายละเอียดใน ฉัตรทิพย์ 2541 และ ฉัตรทิพย์ 2545) ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจที่เน้นแนวทางเศรษฐกิจชุมชนจะเป็นแนวทางที่ถูกต้องและสอดคล้องกับสภาพทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคมของไทย เพราะเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีรากฐานดั้งเดิม เป็นที่อยู่อาศัยของคนส่วนใหญ่ของประเทศ มีเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีกลไกการผลิตซ้ำ และมีกลไกการจัดการแจกจ่ายทรัพยากรของตนเอง รวมทั้งมีพลวัตของตัวเองด้วย การดำรงอยู่ของเศรษฐกิจของชุมชนนอกจากจะสะท้อนภาพของของมีเสรีภาพของการดำรงอยู่ของเกษตรกรและหัตถกรายย่อย ยังแสดงถึงข้ออ่อนของแนวคิดมาร์กซิสต์ที่วิจารณ์ทุนนิยมว่า การขยายตัวของระบบทุนนิยมมีผลให้ชนชั้นของชาวนารายย่อยในชนบทเริ่มหมดไป ชาวนาได้เริ่มกลายเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในภาคเกษตรและในภาคอุตสาหกรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการพัฒนาทุนนิยมส่งผลต่อการแบ่งชนชั้นในชนบท ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นเกษตรกรกรรมเจ้าของที่ดินและปัจจัยการผลิตรายใหญ่อื่น อีกส่วนหนึ่งจะสูญเสียที่ดินกลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพในชนบท และความขัดแย้งทางชนชั้นจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ยิ่งการขยายตัวของระบบทุนนิยมมากเท่าใด ย่อมมีผลการทำลายชนชั้นชาวนามากขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่าแม้ว่าเศรษฐกิจชนบทเริ่มเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาสู่ภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ชนชั้นของชาวนาและเกษตรกรรายย่อยอื่น ๆ ยังคงดำรงอยู่อย่างกว้างขวาง รวมทั้งได้มีการปรับตัวกับการต่อสู้ของทุนนิยมโดยการเป็นหัตถกรายย่อย รวมทั้งเจ้าของร้านกิจการรายเล็กรายย่อยในหมู่บ้าน เศรษฐกิจ “เกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” จึงเป็นฐานและพลังขับเคลื่อนที่สำคัญของเศรษฐกิจชนบท และมีผลต่อการปกป้องไม่ให้เกิดความแตกฉกฉวยของชนชั้นชาวนา ซึ่งประสพการณ์ดังกล่าวแตกต่าง การพัฒนาระบบทุนนิยมในอังกฤษซึ่งระบบทุนนิยมได้เกิดขึ้นในชนบทอย่างชัดเจนนับแต่คริสต์วรรษที่ 17 ที่เกิดการแบ่งแยกตัวของชาวนาเป็นนายทุนเกษตรกรกรรมฝ่ายหนึ่งกับอีกกรรมาชีพในชนบทอีกฝ่ายหนึ่ง เศรษฐกิจของชาวนารายย่อย ๆ ค่อย ๆ หมดไป ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทยจึงควรมองแยกเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอีกระบบหนึ่งต่างหาก หรือแตกต่างจากระบบทุนนิยมโดยทั่วไป ที่มองว่าการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นรูปแบบเดียวที่เน้นกำไรสูงสุด โดยใช้ทุนเข้มข้นและจ้างแรงงานรับจ้างในสัดส่วนที่สูง โดยการกดราคาค่าแรงงานให้ต่ำลง สนับสนุนการพัฒนาอุตสาหกรรมและสร้างเมืองขนาดใหญ่ ฯลฯ แท้ที่จริงแล้วเศรษฐกิจครัวเรือนหรือชุมชนมีเส้นทางเดินที่แตกต่างจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอย่างสิ้นเชิง ทั้งในแง่ประวัติความเป็นมาของ

ตนเอง กลไกการจัดสรร ทรัพยากรของตนเอง อีกทั้งเป็นเศรษฐกิจที่เป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินของผู้คนเป็นอันมาก ฯลฯ การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมจึงควรเน้นไปภาคเศรษฐกิจของครัวเรือน และชุมชนที่มีฐานการผลิตอยู่ที่ผู้ผลิตรายย่อยอิสระให้พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรีมากกว่าจะพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในแนวทางทุนนิยมอย่างเข้มข้น เพื่อสร้างความเจริญเติบโตแก่ภาคเศรษฐกิจเมืองขนาดใหญ่และภาคอุตสาหกรรมและบริการ โดยการถ่ายเทส่วนเกินออกจากภาคเกษตรกรรม ซึ่งเท่ากับเป็นการทำลาย “ชุมชนหมู่บ้าน” อันเป็นสถาบันอันเก่าแก่ที่สำคัญของประเทศไทย

ประการที่สาม นัยสำคัญกับการพัฒนาเมืองขนาดเล็ก เป็นเรื่องจริงที่เศรษฐกิจหมู่บ้านได้เริ่มแปรเปลี่ยนเข้าสู่เศรษฐกิจเมืองมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมได้เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในหมู่บ้านทั้งหลายที่มาของรายได้ การจ้างงาน เป็นต้น แต่ลักษณะการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการก็มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ดำเนินการเศรษฐกิจครัวเรือน “เกษตรกรและผู้ประกอบการ” รายย่อยเป็นสำคัญ การขยายตัวของกิจกรรมการผลิตในหมู่บ้าน “กิจการร้านค้าและบริการ” ส่วนหนึ่งและเป็นส่วนสำคัญเกิดจากรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมที่สมาชิกของครัวเรือน ส่วนหนึ่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในเมือง ซึ่งแสดงถึงความพยายามรักษาการผลิต และที่ดินในชนบทเอาไว้ ส่วนหนึ่งเกิดจากความชำนาญและทักษะที่คนหนุ่มสาวที่อพยพจากหมู่บ้านที่ไปทำงานในเมือง แล้วนำประสบการณ์ดังกล่าวเข้ามาดำเนินการธุรกิจ ธุรกิจบริการเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านซ่อมรถยนต์ ร้านซ่อมวิทยุ/โทรทัศน์ ร้านซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านซ่อมกลึงโลหะ ร้านซ่อม/ก่อสร้างอาคาร เป็นต้น การเจริญเติบโตของธุรกิจเหล่านี้มีลักษณะพิเศษของตนเอง คือ นอกจากจะดำเนินการโดยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญแล้ว มักจะเป็นธุรกิจขนาดย่อมใช้ทุนน้อย แหล่งเงินทุนหากมีการกู้ยืมก็มักจะมาจากญาติพี่น้อง ไม่เน้นทักษะและความชำนาญมาก ระดับเทคโนโลยีต่ำ พึ่งพาตลาดในหมู่บ้านเป็นสำคัญ วัตถุดิบและปัจจัยการผลิตไม่ซับซ้อน และหากจากตลาดใกล้ ๆ หมู่บ้าน ไม่เน้นการแข่งขัน มีความยืดหยุ่นในการใช้เวลาทำงาน เข้าออกจากการทำธุรกิจง่าย ในบางกรณีสมาชิกในครัวเรือนไม่ได้ทำงานประจำ หากแต่ทำงานอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย ด้วยลักษณะทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลให้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านดำเนินไปอย่างช้า ๆ และมีเสถียรภาพ แรงงานส่วนใหญ่ของชนบทในภาคกลางจึงถูกดูดเข้าสู่การผลิตในระบบโรงงานอุตสาหกรรมน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ลักษณะของการผลิตในหมู่บ้านจึงไม่มีลักษณะเป็น “แรงงานรับจ้าง” หรือมีความสัมพันธ์ทางการผลิตในลักษณะของนายทุนและกรรมกรอย่างเข้มข้น ด้วยเหตุนี้ลักษณะของความเป็นเมือง (urbanization) ในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) จึงอยู่ในระดับต่ำ ผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลางเท่ากับร้อยละ 28.3 ในปี ค.ศ.1990 และลดลงเล็กน้อยเท่ากับร้อยละ 28.3 ในปี ค.ศ.2000 (สำมะโนและเคหะฉบับต่าง ๆ) เมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) ส่วนใหญ่เป็นเมืองขนาดเล็ก เช่น ชลบุรี สระบุรี อโยธยา อ่างทอง ชัยนาท สถิติของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองหรือเขตเทศบาลในปี ค.ศ.2000 ส่วนใหญ่อยู่ประมาณไม่เกิน 200,000 คน เท่านั้น (สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ.2543) หรือ

กล่าวอีกนัยหนึ่งการพัฒนาเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมในภาคกลางส่งผลน้อยกับความเป็นเมืองและการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองนั่นเอง “เศรษฐกิจของเกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อย” มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานอยู่ในชนบทนั่นเอง

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านจะเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างจากชนบทสู่เมืองมากขึ้นในระยะ 2 – 3 ทศวรรษที่ผ่านมา การเริ่มเปลี่ยนเป็นเมืองก็มีลักษณะเป็นกิ่งเมืองกิ่งชนบท ที่ยังคงมีฐานการผลิตอยู่ที่เศรษฐกิจครัวเรือนรายย่อยนั่นเอง ซึ่งแตกต่างจากเมืองใหญ่ ๆ ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล เช่น สมุทรปราการ หรือยุโรปอื่น ๆ ที่เป็นเมืองเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาอุตสาหกรรม และมีความสัมพันธ์กันในฐานะ “นายจ้าง” กับ “ลูกจ้าง” อย่างเข้มข้น พัฒนาการทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่มีลักษณะเป็นกิ่งเมืองและกิ่งชนบทสะท้อนภาพถึง การเจริญเติบโตของภาคเศรษฐกิจนอกการเกษตร มิได้มีผลทำลายความเป็นเศรษฐกิจของชุมชนให้หมดไป ผู้ผลิตรายย่อยยังคงเป็นผู้ผลิตอิสระที่สามารถจะพัฒนาธุรกิจของครัวเรือนในรูปแบบใหม่ ๆ ได้ (โดยเฉพาะในรูปแบบธุรกิจอุตสาหกรรมร้านค้าและบริการในชนบท) ตลอดจนมีความสัมพันธ์ในการผลิตแบบแนวนอนหรือในระบบครอบครัวและญาติมิตร ในแง่ที่ว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านจะเริ่มแปรรูปเข้าสู่เศรษฐกิจเมือง แต่ก็เป็น การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นเมืองที่เกิดจาก “ปัจจัยภายใน” หรือเกิดจากการเติบโตจากการผลิตและการค้าขายของชุมชนเอง ลักษณะของการเติบโตของเมืองในลักษณะนี้มีผลดีในแง่ที่ว่าส่วนเกินในทางเศรษฐกิจของชุมชนไม่ได้ถูกถ่ายเทเข้าสู่ภาคเศรษฐกิจเมืองมากเกินไป เนื่องจากรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต รวมทั้งค่าตอบแทนปัจจัยการผลิตอื่น ๆ มีแนวโน้มจะหมุนเวียนในชุมชนหมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียง มากกว่าจะไปสู่เมืองใหญ่หรือต่างประเทศ เศรษฐกิจของชุมชนจึงดำรงอยู่ได้ควบคู่ไปกับระบบทุนนิยม

งานศึกษาเศรษฐกิจครัวเรือนในต่างประเทศ เช่น งานของ Anna Bull และ Paul Corner เรื่อง From Peasant to Entrepreneur : The Survival of the Family Economy in Italy, 1993 แสดงให้เห็นว่า เศรษฐกิจแบบครัวเรือนของภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเป็นเศรษฐกิจที่มีเสถียรภาพและเจริญด้วยดีในอิตาลี ชุมชนจึงดำรงอยู่ได้ดีในการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในขณะที่พัฒนาการของเมืองซึ่งเกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น การเร่งรัดพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่และมักจะเป็นที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมและภาคบริการต่าง ๆ (เช่น เมืองที่เกิดขึ้นในอังกฤษในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 17 และ 18) มักจะเป็นผลเสียต่อชุมชนในแง่ที่ว่า ยังพัฒนาเมืองรวดเร็วและมากขึ้นเท่าไร ชุมชนยิ่งแตกสลายรวดเร็วขึ้น เพราะผลผลิตส่วนเกินได้ถูกถ่ายเทจากเศรษฐกิจหมู่บ้านได้เข้าไปเลี้ยงภาคเศรษฐกิจเมือง รวมทั้งต่างประเทศด้วย นอกจากนี้ชาวบ้านได้ถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการการผลิตในภาคอุตสาหกรรมและบริการในฐานะของ “แรงงานราคาถูก” เพื่อสร้างกำไรแก่ภาคเศรษฐกิจเมือง อิทธิพลของทุนนิยมมีเพียงแต่เข้าไปทำลายเศรษฐกิจชุมชนเท่านั้น แต่ทว่าได้เข้าไปทำลายวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของชุมชนอีกด้วย ด้วยเหตุนี้แนวทางการสร้างพัฒนาเมืองของไทยจึงควรอยู่พื้นฐานของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือนและเศรษฐกิจชุมชนด้วย โดยมีการสนับสนุนการทำเครือข่ายชุมชนทั้งเกษตรกรและผู้

ประกอบการรายย่อยในภาคอุตสาหกรรมและบริการในชุมชน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์ รวมการขายผลผลิต จัดระบบสินเชื่อ และจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ เป็นต้น

ภาพที่ 4.4 ร้านขายกล้วยเดี่ยวและขนมขบเคี้ยวที่บ้าน กุดจอก จ.ชัยนาท

ภาพที่ 4.5 ร้านขายกล้วยเดี่ยวที่บ้านหนองพังนาค จ.ชัยนาท

บทสรุป : การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานและตลาดแรงงาน

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 เป็นต้นมา ยุคทองของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เคยมีระดับ “รายได้และค่าแรงสูง” (เมื่อเทียบกับเขตเมืองโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ) ได้หมดไป และกลายเป็น “เศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีรายได้และค่าแรงต่ำ” โดยเปรียบเทียบกับภาคเศรษฐกิจเมือง ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชนบทคือ อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในชนบทจึงส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจากอดีตที่เคยเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินมากและประชากรน้อย” แปรเปลี่ยนเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินน้อยและประชากรมาก” อย่างไรก็ตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นดังกล่าวก็เกิดขึ้นอย่างเชื่องช้าโดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980 สาเหตุส่วนหนึ่งเพราะสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในป่าสงวนมากขึ้น เพื่อลดแรงกดดันจากการเพิ่มของประชากรจึงส่งผลให้พื้นที่ดินต่อประชากรยังอยู่ในระดับสูง อัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อประชากรอยู่ในระดับสูง เกษตรกรมีที่ดินทำกินเป็นของตัวเองโดยที่สมาชิกในครัวเรือนเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มและนอกฟาร์มหรือนอกภาคเกษตร เป็นจำนวนน้อยส่งผลให้ประชากรส่วนใหญ่ในภาคกลางสูงถึงร้อยละ 90 (ไม่นับรวมกรุงเทพฯ) อาศัยอยู่ในชนบทในปี ค.ศ.1980 ทำมาหากินในไร่นาเป็นรูปแบบของเกษตรกร “รายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนทุนและเทคโนโลยีขนาดย่อมเป็นปัจจัยสำคัญในการทำไร่นา ด้วยลักษณะการเพาะปลูกที่เน้นการขยายเนื้อที่ดินทำกินโดยเฉพาะพืชไร่ ประกอบกับการทำการเกษตรในภาคกลางมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ และใกล้แหล่งตลาดที่สำคัญคือ กรุงเทพฯ จึงส่งผลให้สภาพการผลิตของแรงงานในไร่นาจึงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ จึงมีผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางค่อนข้างจะสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นของประเทศไทย หรือในบางกรณีอัตราค่าจ้างต่ำกว่าในกรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ภาวะดังกล่าวได้ส่งผลต่อการดึงดูดแรงงานของสมาชิกครัวเรือนไว้ในไร่นาอย่างแน่นหนา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในหมู่บ้าน เช่น การเพิ่มขึ้นรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม กิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรม แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า นอกจากนี้ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบ “เกษตรกรรายย่อย” เพราะขนาดสมาชิกครัวเรือนในช่วงก่อนทศวรรษมีขนาดใหญ่ประมาณ 6-7 คนต่อครัวเรือน และส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว ขนาดของครัวเรือนที่ใหญ่จึงเหมาะแก่การทำนาเพราะการทำนาเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญการผลิตอย่างเข้มข้น (labor intensive) สมาชิกในครัวเรือนหมู่บ้านสามารถดำเนินการผลิตในไร่นาได้อย่างต่อเนื่องเพราะหาแรงงานได้ง่ายหรือพึ่งแรงงานรับจ้างเป็นจำนวนน้อย แม้แต่ในเขตชลประทานในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง แรงงานที่ใช้ในการทำนามาจากแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญประมาณร้อยละ 75-80 ของแรงงานในการทำนาทั้งหมด แรงงานรับจ้างมีเพียงร้อยละ 20-25 เท่านั้น นัยสำคัญของการใช้แรงงานครัวเรือนอยู่ในระดับสูงจึงมีผลต่อการดำรงเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไว้ได้แน่นหนา เพราะแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญมาจากการผลิตในภาคเกษตร ตลอดจนกิจกรรมการใช้เวลาในทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่อยู่

ในชนบท และอื่น ๆ จึงมีผลให้แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปสู่ภาคเมืองก็เป็นอย่าง เชื่องช้า หรือการย้ายถิ่นมักจะเป็นการย้ายถิ่นแบบ “ชั่วคราว” เพื่อหางานทำในเมืองและเมื่อถึงฤดู ทำนาทำไร่ สมาชิกในครัวเรือนก็จะกลับมาที่หมู่บ้านและเมื่อหมดฤดูทำนาจึงจะไปทำงานที่โรงงาน อุตสาหกรรมและบริการในเมือง ก่อนกลางทศวรรษ 1980 ภูมิภาคในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เช่น สิงห์บุรี ชัยนาท อยุธยา ชลบุรี อยุธยา ชลบุรี อ่างทอง ล้วนแล้วแต่เป็นเมืองขนาดเล็ก เพราะ ประชากรในหมู่บ้านได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ โดยย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองเป็นจำนวนน้อยนั่นเอง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมืองดังกล่าวจึงไม่สามารถพัฒนาได้เพราะขาดอุปทานแรงงาน จากหมู่บ้านนั่นเอง

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา สภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงานในหมู่บ้าน ภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก การทำนาและทำไร่ในหลาย ๆ พื้นที่ได้ใช้แรงงานรับจ้าง มากยิ่งขึ้นตลอดจนมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้าทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานคืออัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลงนับแต่ ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ส่งผลให้ครัวเรือนมีขนาดเล็กลงจึงมีผลขาดแคลนแรงงานในการทำไร่ นา ประกอบกับสมาชิกในครัวเรือนได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเพราะสมาชิกในครัวเรือนน้อยลง มีผลต่อต้นทุนค่าใช้จ่ายทางการศึกษาที่ต่ำลง ผู้ที่จบการศึกษาสูงกว่าระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย คือระดับอนุปริญญา ปวส. และปริญญาตรี ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับในช่วงปี ค.ศ.1987-1996 มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอยู่ในระดับสูงมาก และจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมได้ กระจุกตัวมีเพียงแต่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล แต่ทว่ายังได้ขยายเข้าไปในเมืองภูมิภาคของ ภาคกลาง เช่น อยุธยา ฉะเชิงเทรา สระบุรี เป็นต้น การเติบโตของแรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนี้มัก จะเป็นการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เน้นทักษะหรือใช้แรงงานมีฝีมือมากขึ้น เช่น อุตสาหกรรม เกี่ยวกับอิเล็กทรอนิกส์ แผงวงจรไฟฟ้า อัญมณีต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับระดับการศึกษาของสมาชิก ครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีระดับการศึกษาและฝีมือแรงงานที่สูงขึ้น แรงงานจึงได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองมากขึ้นตามลำดับ ประมาณว่าในช่วง ค.ศ.1988-1998 แรงงานในภาคเกษตรในภาค กลางได้ลดลงจาก 3.5 ล้านคนหรือเพียง 2.5 ล้านคนเท่านั้น การย้ายถิ่นนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา การย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองมีแนวโน้มจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้น และหากพิจารณาถึง สถานที่ทำงานนอกตำบลของผู้ย้ายถิ่นจะพบว่า ในก่อนช่วงกลางทศวรรษ 1980 ผู้ย้ายถิ่นมีแนวโน้ม จะเดินทางไปทำงานในกรุงเทพฯ และหลังจากปี 1990 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะ ทำงานในจังหวัดเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อครอบครัวในหมู่บ้าน เพราะสามารถเดินทางไปเยี่ยมบิดามารดาหรือญาติพี่น้องในชนบทได้ หรือต้องดูแลครอบครัว ใกล้ชิด จึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน การเพิ่มขึ้นของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านได้ส่งผลต่อโครงสร้างอายุในชนบท กล่าวคือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้สูงขึ้นเมื่อเทียบกับแรงงานวัยหนุ่มสาว ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้สมาชิกในครัวเรือนได้ละทิ้งการทำนา ทำไร่ เนื่องจากขาดแคลนแรงงานวัย หนุ่มสาว และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการลดน้อยลงของวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน”

ซึ่งนับวันจะเหลืออยู่น้อยมากในหมู่บ้านในภาคกลาง ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านสู่เมืองคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรที่ส่งมาจุนเจือครัวเรือนในหมู่บ้านนับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด รายได้นอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นรายได้ที่สำคัญที่ช่วยคำจุนให้เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านสามารถมี “กิจกรรมการผลิตร้านค้าและบริการขนาดเล็กในชนบท” ขยายตัวเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน และจะกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชุมชนชนบท โดยเฉพาะการจ้างงานโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และใช้ทุนรอนอันจำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายของชำ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุโทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับเชื่อมกลึง/โลหะ ร้านรับซ่อมก่อสร้างอาคาร ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีผลให้เศรษฐกิจชุมชนดำเนินต่อไปได้ เพราะเป็นลักษณะการผลิตที่มีความยืดหยุ่น ปรับตัวได้ตามสถานการณ์ เพราะใช้แรงงานในครอบครัวและทุนอันจำกัด การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้จึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ

บทที่ 5 : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง : กรณีศึกษา 5 หมู่บ้าน

1. ความเบื้องต้น

ในบทนี้จะได้กล่าวถึง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านภาคกลางของ 5 หมู่บ้าน จนถึงปัจจุบัน อันประกอบไปด้วย (1) บ้านกุคจอก ตำบลกุคจอก กิ่งหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท (2) บ้านหนองพังนาค ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท (3) บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา (4) บ้านใหม่ ตำบลประจักษ์ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี (5) บ้านเขาเจ็ญ ตำบลระบำ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี โดยที่ลำดับของการนำเสนอของบทนี้จะ เป็นดังนี้

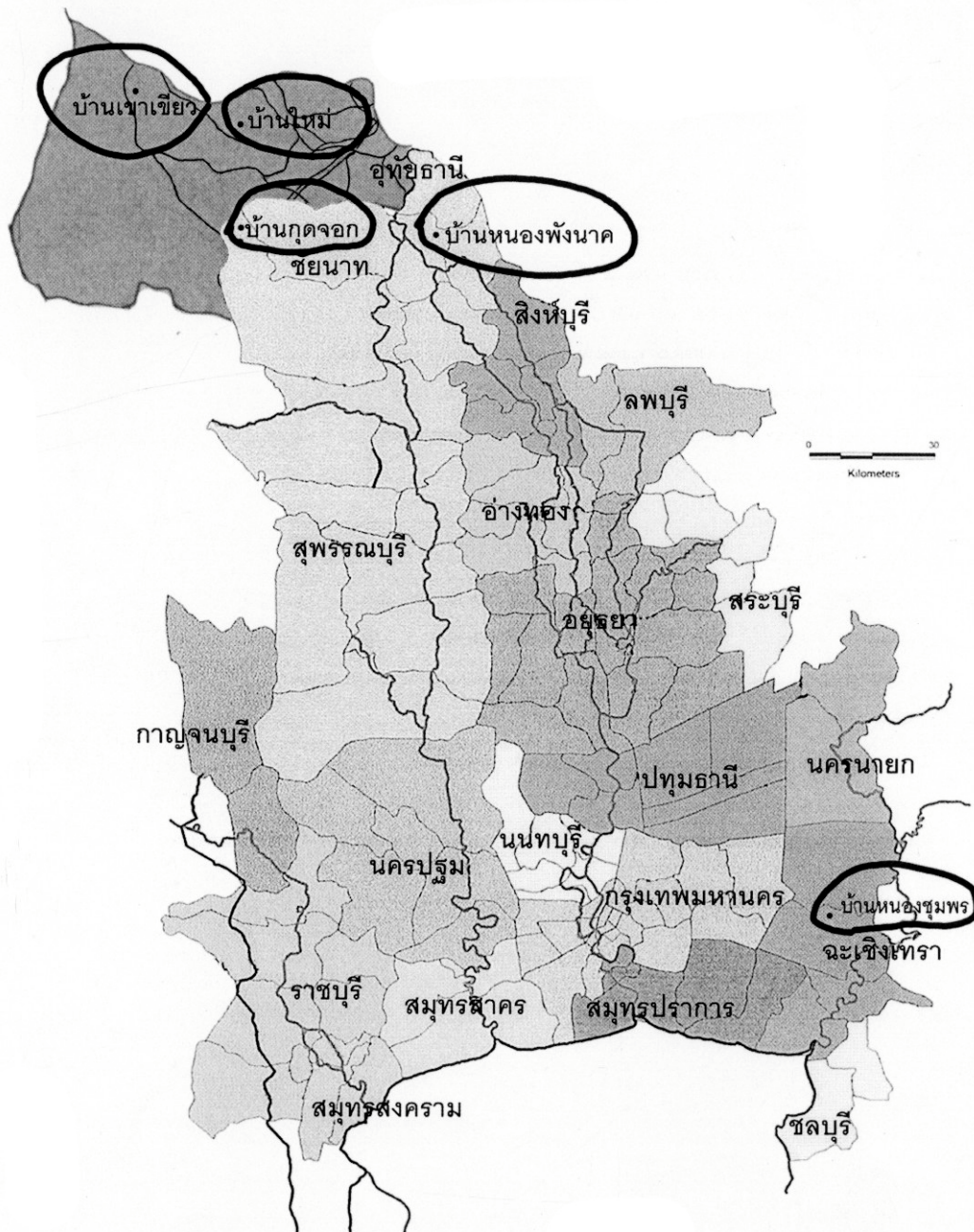
- พื้นฐานสังคมและเศรษฐกิจ
- การเจริญเติบโตของตลาดกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตรกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- การเปลี่ยนแปลงตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- รายได้ รายจ่าย หนี้สินของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
- เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน : เศรษฐกิจแบบ 2 ระบบ

2. พื้นฐานสังคมและเศรษฐกิจ

2.1 บ้านกุคจอก และบ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

หมู่บ้านทั้งสองแห่งเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ของที่ราบลุ่มเจ้าพระยา บรรพบุรุษของหมู่บ้าน ทั้งสองคือ ชุมชนลาวครั้ง (หรือลาวคั่ง) สันนิษฐานได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่ สมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี และมีการอพยพเข้ามาครั้งใหญ่ในช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากผล ของสงครามระหว่างไทยกับลาวจึงมีการกวาดต้อนผู้คนเป็นจำนวนมาก การเติบโตของการผลิตข้าว เพื่อการส่งออกนับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เป็นต้นมา ประกอบกับความ ต้องการบุกเบิกพื้นที่ทำกินใหม่ ๆ ได้ผลักดันให้ผู้คนในสมัยนั้นเคลื่อนย้ายเพื่อไปสู่ถิ่นฐานใหม่ ๆ ในปี ค.ศ.1884 เป็นปีที่ก่อตั้ง “บ้านกุคจอก” ซึ่งบรรพบุรุษของพวกเขาคืออพยพมาจากบ้านเขากระ จิว จังหวัดกาญจนบุรี ดังนั้นที่หนังสือประวัติบ้านกุคจอกไว้ดังต่อไปนี้

“เดิมเป็นป่าไม้ดงดิบ ต้นไม้ใหญ่ขนาดสร้างบ้านเรือนได้ ในป่านี้มีบึงอยู่ 1 ลูก กว้าง ประมาณ 100 เมตร ยาวประมาณ 800 เมตร เมื่อปีระกา เดือน 3 พ.ศ.2427 ทองขุนศรี ได้ยกครอบครัว มาจากบ้านเขากระจิว จังหวัดกาญจนบุรี 20 กว่าครอบครัว มาตั้งอยู่ข้างบึง ในบึงมีดอกจอก ใหญ่มากเต็มบึงไปหมด สมัยนั้นหัวหน้าหมู่บ้านเขาเรียกว่า นายกอง รองหัวหน้าหมู่บ้านเรียกว่า

พื้นที่ศึกษา ๕ หมู่บ้านในภาคกลาง

นายหมู่ จึงได้ตั้งชื่อบ้านตามนิมิตรของบึง คำว่าบึง ภาษาของหัวหน้ากองเรียกว่า กุด และมีจอกเต็ม กุด จึงชื่อว่า กุดจอก ๆ นี้ลึกลึกมาก จนถึงเดือนเมษายน ชาวบ้านก็ใช้น้ำในกุดจอกนี้อยู่ต่อมามีกองขุนยศกับกองขุนพิลึกได้ยกครอบครัวกันมาอยู่อีกมากจึงจัดให้ห่างจาก กุดจอก ประมาณ 600 เมตร ปัจจุบันเรียกว่า คอนบ้านเก่า ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เมื่อชาวบ้านตัดไม้สร้างบ้านเรือนกันมากขึ้น ป่าหมดไป จึงบุกทำนาทำไร่ พอมียุคฐานกันขึ้นบ้าง ก็คิดสร้างวัด จึงตั้งวัดขึ้นด้านเหนือของกุดจอก ห่างกุดประมาณ 100 กว่าเมตร ตั้งชื่อวัดว่า วัดกุดจอก มีอาจารย์กัณหา เป็นหัวหน้าวัด วัดนี้ชื่อ วัดศรีสโมสร (ชาวบ้านเขานิยมเรียกว่า วัดอุ้) (คุสิต ไม่ระบุปีที่พิมพ์)

ข้อความข้างต้นมิเพียงแต่สะท้อนภาพของการแสวงหาดินแดนใหญ่ การย้ายถิ่นและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนแล้วยังแสดงถึงลักษณะสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนที่มีความผูกพันกับผู้คนมาเนิ่นนานคือ การก่อสร้าง “วัด” อันเป็น “พื้นฐาน” ที่สำคัญของชุมชนหมู่บ้านไทย (ในประเด็นนี้จะได้กล่าวต่อไปในบทหน้า)

กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญนับแต่ก่อตั้งหมู่บ้านคือ การผลิตข้าวทั้งผลิตเพื่อขายและผลิตเพื่อการบริโภคควบคู่กันไปด้วย และด้วยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ชาวบ้านไม่ได้พึ่งพารายได้จากการขายข้าวมากนักเพราะสามารถผลิตสินค้าเพื่อใช้ในครัวเรือนได้ การสัมภาษณ์ชาวบ้านกุดจอกแสดงว่า นอกจากจะผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนและค้าขายแล้ว ยังผลิตสินค้าเพื่อใช้เองเกือบทุกอย่าง “เฮ็ดฝ้าย เฮ็ดไหม และเฮ็ดทุกอย่าง”¹ และหลังจากขายข้าวแล้ว “เงินเก็บไว้ไม่ค่อยมีเรื่องใช้จ่าย”² ลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของบ้านกุดจอกในอดีตคือการทอผ้าเพื่อใช้เอง ซึ่งเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ของบรรพบุรุษลาวครั้งที่ตั้งสมกันมานั้นนับเป็นหลายร้อยปี การทอผ้าเป็นการจัดแบ่งหน้าที่ทางสังคมระหว่างชายกับหญิงซึ่งเป็นวัฒนธรรมแบบ “หญิงทอผ้าชายจักสาน” ในอดีตหญิงสาวที่จะต้องออกร่อนจะต้องรู้จักทอผ้าเองเพื่อใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน³ การทอผ้าเป็นคุณสมบัติของสตรีที่ดีงามและมีความพร้อมในการออกร่อน ดังนั้นคนหนุ่มสาวมีการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ปลูกฝ้าย ไว้เป็นวัตถุดิบในการทอผ้าเพื่อทำเครื่องนุ่งห่มไว้ในชีวิตประจำวัน ส่วนผู้ชายจะต้องมีความสามารถในการจักสานเพื่อทำเครื่องมือในการทำมาหากิน และจักต้องทำมาหากินและจะต้องผ่านการบวชเรียนในพระพุทธศาสนา จึงจะถือว่ามีความพร้อมออกร่อนเช่นเดียวกัน (สิทธิชัย 2542 : 57) การทอผ้าเพื่อใช้เองเพ็ญเลิกไปเมื่อประมาณ 50 มานี้เอง ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงใช้เสื้อผ้าที่ทอขึ้นเอง “ปลูกฝ้ายแล้วก็มานั่นมาทอเอง ตอนนั้นผมเป็นนักเรียนสมัยสงครามโลกนะ ในหมู่บ้านกุดจอกนี่ะ

¹ สัมภาษณ์ ยายเถา ทองบุญ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

² สัมภาษณ์ ยายเถา ทองบุญ บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

³ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

นะจะทอผ้าใช้เองจะเป็นกางเกงหรือเสื้องาน ทำงานเนี่ยะ แต่มันก็เป็นผ้าฝ้ายนะ”⁴ การเจริญเติบโตของตลาดเสื้อผ้าราคาถูกจากกรุงเทพฯ ประกอบกับการขยายตัวของการผลิตข้าวเพื่อการค้านับแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติเป็นต้นมา มีผลต่อการลดลงของการผลิตสิ่งทอเพื่อบริโภคเอง (และผลิตผลิตสินค้าอย่างอื่น ๆ เพื่อการบริโภคเอง) ในปัจจุบันการทอผ้าเพื่อใช้เองแทบจะหมดไปแล้ว แต่การทอผ้าเพื่อขายก็เป็นอาชีพเสริมของรายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้าน และลักษณะของการผลิตสิ่งทอก็เป็นการผลิตเมื่อมีใบสั่งซื้อจาก “ตลาด” เท่านั้น มิได้ทำการผลิตอย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตาม สิ่งทอของบ้านกุดจอก ก็มีลักษณะเทคนิคการผลิตที่หลากหลายมาก ได้แก่ เทคนิคจากมัดหมี่ เทคนิคจิก เทคนิคควบเส้น เทคนิคยก เทคนิคทอขัด เป็นต้น และเป็นที่ต้องการของ “ตลาด” ในบางโอกาส ด้วยความวิตกกังวลว่า สินค้าวัฒนธรรมคือสิ่งทอจะสูญหายไป ชาวบ้านกุดจอกนำโดย “ป้าซ้อง จบศรี” ได้พยายามสานต่อการผลิตสิ่งทอให้คงอยู่โดยมีการจัดโรงเรียนอบรมชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้รู้กับการผลิตสิ่งทอเพื่อดำรงไว้ซึ่งภูมิปัญญาดั้งเดิมของบรรพบุรุษ

การลดลงอย่างช้า ๆ ของการผลิตเพื่อบริโภคและใช้เองภายในครัวเรือน เช่นในกรณีของสิ่งทอของบ้านกุดจอกได้แสดงให้เห็นว่า สนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 ที่รัฐบาลสยามได้ลงนามกับสหราชอาณาจักรมิได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไปสู่เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าขายอย่างรวดเร็ว เพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีได้เน้นการผลิตเพื่อขาย แต่ผลิตเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนยังคงดำรงอยู่ ลักษณะการผลิตแบบรายย่อยหรือเน้นการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญยังเป็นลักษณะเด่นของวิถีการผลิตอย่างน้อยถึงในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เศรษฐกิจบ้านอันเป็นเศรษฐกิจที่มีได้มุ่งเน้นกำไรจากการค้า หากแต่เป็นเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อชุมชนและครัวเรือนหรือการผลิตเพื่อการบริโภคยังคงเป็นลักษณะเด่นของระบบเศรษฐกิจ นอกจากนี้ในกลุ่มของวัฒนธรรมลาวครั้งที่บ้านกุดจอก จากการสัมภาษณ์ของผู้เฒ่าในหมู่บ้านพบว่า การดำเนินชีวิตของชาวบ้านในอดีตมีอยู่สองส่วน คือส่วน “เฮ็ดกิน และส่วนเฮ็ดทาน” ไร่อย่างผสมกลมกลืน กล่าวคือ นอกจากเพื่อประโยชน์ในชีวิตตนเองและคนในครอบครัวแล้วยังมีการสร้างสิ่งทอเพื่อถวายวัด เพราะกลุ่มคนเหล่านี้ได้มีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา อาทิเช่น ผ้าห่อคัมภีร์ ผ้าม่านกั้นผนังหมอน เป็นต้น ลักษณะสำคัญของ**เศรษฐกิจบ้าน**ของหมู่บ้านกุดจอกที่มีได้แสวงหากำไรจากการผลิตเพื่อการค้าแม้ว่าจะเริ่มถดถอยไปตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแห่งยุคสมัยที่เงินตราเริ่มมีอิทธิพลชีวิตประจำวันมากยิ่งขึ้น แต่เรายังพบภาพของเศรษฐกิจเช่นนี้แม้กระทั่งในปัจจุบัน

หมู่บ้านกุดจอกในปัจจุบันตั้งอยู่ห่างจากกิ่งอำเภอ หนองมะโมง จังหวัดชัยนาท (ประมาณ 10 กิโลเมตร) และก่อนวันที่ 15 กรกฎาคม ค.ศ.1996 บ้านกุดจอกขึ้นอยู่กับอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท หรือเดินทางโดยผ่านอำเภอวัดสิงห์ ไปทางทิศตะวันตกระยะทางประมาณ 20 กิโลเมตร ใน

⁴ สัมภาษณ์นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵ สัมภาษณ์ ป้าซ้อง จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

ปี ค.ศ. 1999 หมู่บ้านกุดจอกมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 147 ครัวเรือน มีราษฎรอาศัยอยู่จริงจำนวน 489 คน แยกเป็นชาย 228 คน หญิง 261 คน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ (90 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 61.2 ของครัวเรือนทั้งหมด) ที่เหลืออีก 57 ครัวเรือน หรือเท่ากับร้อยละ 38.8 ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียว อาชีพที่สำคัญของคนในหมู่บ้านคือ อาชีพทำนา ค้าขาย และประกอบอาชีพอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน โดยที่รายได้จากการทำนาตกประมาณปีละ 45,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายได้จากการประกอบอาชีพอุตสาหกรรมภายในครัวเรือนประมาณ 96,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค) พื้นที่ทำนาของบ้านกุดจอกเป็นพื้นที่อยู่นอกเขตชลประทาน ส่วนใหญ่อาศัยน้ำกับคลองตามธรรมชาติ โดยที่ทำนาส่วนมาก 1 ครั้งต่อปี (แต่มีส่วนน้อยที่ทำนาได้ 2 ครั้งต่อปี) พื้นที่โดยทั่วไปของหมู่บ้านกุดจอกอยู่ในบริเวณที่ราบสูง (ซึ่งต่างจากพื้นที่โดยทั่วไปของจังหวัดชัยนาทที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม) และเป็นดินร่วนปนทราย ความอุดมสมบูรณ์น้อย จึงไม่สามารถปลูกพืชอย่างอื่นได้นอกจากข้าว ผลผลิตข้าวนาปี (ข้าวเจ้า) เฉลี่ยเท่ากับ 52 ถังต่อไร่ ส่วนผลผลิตข้าวนาปรังไม่ได้มีการบันทึกไว้ ครัวเรือนที่ทำนาปีทั้งสิ้นเท่ากับ 124 ครัวเรือน และทำนาปรังเท่ากับ 15 ครัวเรือน โดยที่พื้นที่ทำนาปีทั้งสิ้นเท่ากับ 3,646 ไร่ และพื้นที่ทำนาปรังทั้งสิ้นเท่ากับ 460 ไร่ ระดับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 54,545 บาทต่อปี (ตารางที่ 5.1)

ตารางที่ 5.1 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านกุดจอก ค.ศ.1999

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	147 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	489
ชาย	228 คน
หญิง	261 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	54,545 บาท
รายได้จากการทำนา	45,000 บาท
รายได้จากอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน	96,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจาก การเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม	100 บาทต่อวัน
5. พื้นที่เพาะปลูกข้าว	
ข้าวนาปี	3,646 ไร่
ข้าวนาปรัง	460 ไร่

รายการ	หน่วย
6. จำนวนครัวเรือนที่ทำนา ข้าวนาปี ข้าวนาปรัง	124 ครัวเรือน 15 ครัวเรือน
7. จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม	1 แห่ง

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช. 2.ค

บ้านหนองพังนาค อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท ก็เป็นหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งที่มีประวัติการก่อตั้งหมู่บ้านใกล้เคียงกับหมู่บ้านกุคจอก คือในทศวรรษ 1880 การสัมภาษณ์ของชาวบ้านหมู่บ้านหนองพังนาคแสดงว่า บรรพบุรุษของเขาคือ กลุ่มลาวครั้งที่อยู่พรมารุ่นราวคราวเดียวกับชาวบ้านกุคจอก คือ อพยพย้ายถิ่นมาจากบริเวณจังหวัดกาญจนบุรีและนครปฐม การเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกนับแต่ทศวรรษ 1870 เป็นต้นมา ส่งผลให้ผู้คนจากหลายส่วนของประเทศเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ณ ดินแดนแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาอันเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ของประเทศที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าว ชาวบ้านหนองพังนาคก็มีผู้คนอพยพมาจากหลายภูมิภาคและเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และแต่งงานใหม่ก็ผู้ที่อพยพมาแต่ดั้งเดิมในทศวรรษ 1880 เช่น ชาวอีสานจากจังหวัดร้อยเอ็ด มณฑลอุดรได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่หมู่บ้านหนองพังนาค ในขั้นแรกมาเป็นแรงงานรับจ้างในการทำ⁶ โดยจากนำมาของ “คนกลาง” ผู้หาแรงงานมาให้หรือที่เราเรียกว่า “นายร้อย” หรือ “นายฮ้อย”⁷ การเดินทางเข้ามาในที่ราบลุ่มของแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนทศวรรษ 1900 ได้เดินทางเข้ามาโดยการเกวียน แต่หลังจากทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ และจังหวัดในภาคอีสาน คือถึงบุรีรัมย์ (1925) สุรินทร์ (1926) และอุบลราชธานี (1930) ผู้คนย้ายถิ่นจากอีสานได้เดินทางโดยอาศัยรถไฟและเดินลัดป่าประมาณ 14 วัน โดยเดินทางมาครั้งละ 7-8 คน โดยผ่านทางคงพญาไฟมาลงรถไฟที่ตาคี นครสวรรค์ และได้เดินทางเข้ามาที่บ้านหนองพังนาค⁸ โดยเหตุที่มาเพราะ “ทางนี้ หนองพังนาค – ผู้เขียน) หากินง่ายคือทางภาคกลางของเราเจริญก่อนการทำมาหากินรู้สึกอุดมสมบูรณ์กว่าทางโน้น (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ – ผู้เขียน) เป็นดินทรายการทำนาก็ไม่อุดมสมบูรณ์เท่าที่ควรมาเห็นที่นี่แล้วก็ไม่อยากกลับ

⁶ สัมภาษณ์หลวงพ่อนุมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค ได้เล่าให้ฟังว่า บิดาของเขาเป็นชาวอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มณฑลอุดร (ในขณะนั้น) ได้อพยพเข้ามาเพื่อเป็นแรงงานรับจ้างในการทำนาที่บ้านหนองพังนาค และต่อมาก็ได้แต่งงานกับชาวบ้านหนองพังนาค

⁷ สัมภาษณ์ หลวงพ่อนุมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸ สัมภาษณ์ หลวงพ่อนุมา ปัญญาวุฒิโท วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

บ้านเสร็จแล้วก็มีลูกมีเมีย”⁹ เมื่อผู้คนเริ่มแออัด ผู้คนที่หมู่บ้านได้เริ่มขยับขยายไปตั้งหมู่บ้านใหม่อีก ซึ่งก็อยู่ที่ไม่ไกลจากหมู่บ้านเดิมมากนัก อาทิเช่น บ้านโรงวัว โคมะเดื่อ จังหวัดชัยนาท และเลยไปถึงหมู่บ้านในจังหวัดนครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร¹⁰ และผู้ที่ออกไปตั้งถิ่นฐานอยู่ห่างไกลออกไปก็ยังคงมีความผูกพันและสัมพันธ์กับบ้านหนองพังนาคเดิม ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวนอกจากจะเป็นญาติพี่น้องหรือถือว่าเป็น “ชุมชนลาวครั้ง” เช่นเดียวกันแล้ว ยังเชื่อมโยงกันในเรื่อง พิธีกรรมต่าง ๆ เช่น งานศพ งานบุญประเพณี รวมทั้งได้ส่งเงินมาช่วยเหลือบริจาควัดที่บ้านหนองพังนาคด้วย¹¹

แม้ว่ากิจกรรมหลักทางเศรษฐกิจของบ้านหนองพังนาคในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองจะยุติลง จะเป็นกิจกรรมทำนาแต่ก็กระทำในขอบเขตจำกัดและทำการผลิตเพื่อขายเล็กน้อยเท่านั้น โดยที่มีการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนด้วย การสัมภาษณ์ชาวบ้านที่บ้านบางไก่อเลื้อน อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท อันเป็นศูนย์กลางการค้าและตลาดของหมู่บ้านแถวนั้น (ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เพราะเป็นบ้านบางไก่อเลื้อนมีที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นศูนย์กลางการค้าทางน้ำนั่นเอง) ได้พรรณาสภาพของการดำเนินการค้าของชาวบ้านที่หมู่บ้านหนองพังนาคไว้ดังนี้ “อย่างหนองพังนาคสมัยก่อนจะไม่มีใครจะขายอะไรเท่าไรเลย เจ้าจะอยู่กับอาชีพทำนากันจริง ๆ กับเผาถ่าน หาบลา และลำน้ำมันไปตามเรื่อง คือ ไม่ค่อยมีใครคิดจะค้าขาย”¹² การค้าข้าวของชาวบ้านหนองพังนาคมักจะติดต่อกับพ่อค้าที่บ้านบางไก่อเลื้อน เช่น ชาวบ้านได้นำข้าวเปลือกมาสีข้าวที่โรงสีโดยขนมาทางเกวียน หลังจากนั้นก็มีเรือบรรทุกข้าวมารับเพื่อส่งไปขายยังกรุงเทพฯ ความสามารถของโรงสีในการทำการผลิตต่อวันประมาณสามสิบถึงสี่สิบเกวียนต่อวัน (ในช่วงทศวรรษ 1940) อยู่โรงเดียว และตั้งอยู่ริมแม่น้ำซึ่งดำเนินการโดยคนจีน¹³ แม้ว่าจะมีการใช้เงินตราในการค้าขายแล้ว แต่ทว่า การใช้เงินตรายังอยู่ในขอบเขตจำกัดมาก และในหลาย ๆ กรณีชาวบ้านหนองพังนาคเอาข้าวเปลือกไปแลกกับสินค้าอุปโภคและบริโภคที่บ้านหนองไก่อเลื้อน “เค้า (คนหนองพังนาค) ไม่ค่อยมีสตางค์ซื้ออะไรเนี่ยะ ถ้าซื้อสินค้าตอนนี้ไม่มี เอาเชือกก่อนนะ แล้วก็ขอเป็นข้าว (ข้าวเปลือก – ผู้เขียน) มาได้มัย ถึงเวลาได้ข้าวก็เอาเปลี่ยน”¹⁴ การค้าแบบแลกของต่อของได้ใช้กันอย่างแพร่หลายจนกระทั่งถึงช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และเริ่มลดน้อยถอยลงและหมดไปเมื่อมีการตัดถนน

⁹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวิสุทธิ วัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰ สัมภาษณ์ หลวงพ่อโพธิ์ เจ้าอาวาสวัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อโพธิ์ เจ้าอาวาสวัดหนองพังนาค บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท และสัมภาษณ์ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹² สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควาณิช บ้านบางไก่อเลื้อน จังหวัดชัยนาท

¹³ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควาณิช บ้านบางไก่อเลื้อน จังหวัดชัยนาท

¹⁴ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควาณิช บ้านบางไก่อเลื้อน จังหวัดชัยนาท

พหลโยธิน รวมทั้งถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับถนนพหลโยธิน และการสร้างเขื่อนชัยนาทในทศวรรษ 1950 เพราะการตัดถนนและการสร้างเขื่อนเจ้าพระยามีผลต่อการเจริญเติบโตของตลาดแหล่งใหม่ ๆ ซึ่งมีการขยายตัวตามเส้นทางถนนที่ตัดผ่าน การขนส่งสะดวกขึ้นและต้นทุนการขนส่งลดลง ในขณะที่การสร้างเขื่อนเจ้าพระยามีผลต่อการยุติบทบาทของการค้าทางน้ำระหว่างบ้านบางไถ่เถื่อนและกรุงเทพฯ รวมทั้งกับศูนย์กลางการค้าขึ้นไปทางเหนือ เช่น นครสวรรค์ เป็นต้น “เพราะเมื่อมีเขื่อนการคมนาคมถูกตัดขาดอย่างหางน้ำสาคร (ชมทางการค้าทางน้ำใกล้เคียง – ผู้เขียน) ที่เคยเอาเรือมา มาไม่ได้เพราะถูกกั้นคลองไปหมดแล้ว”¹⁵

ด้วยลักษณะของการผลิตเพื่อการค้าอยู่ในขอบเขตจำกัด เพราะผลผลิตข้าวบางส่วนได้เก็บไว้เพื่อการบริโภค และได้หาของกินตามธรรมชาติและแม่น้ำลำคลอง เศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองพังนาคจึงถูกกระทบกระเทือนจากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ เช่น ภาวะเงินเฟ้ออยู่ในระดับต่ำหรือแทบจะไม่กระทบเลย การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านแสดงว่า สงครามโลกครั้งที่สองแม้ว่าจะส่งผลต่อการเพิ่มขึ้นของภาวะเงินเฟ้ออยู่ในระดับสูง (ประมาณมากกว่า 1,000 เปอร์เซ็นต์ ในช่วงปี ค.ศ.1944-1945) แต่ก็ส่งผลต่อชาวบ้านในขอบเขตจำกัด เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้มีวิถีชีวิตผูกติดกับระบบตลาดมากนักเพราะซื้อน้อยและขายน้อย เนื่องจากผลิตสินค้าเพื่อบริโภคและอุปโภคเองได้ แม้ว่าจะมีการขาดแคลนสินค้าอุปโภคบางชนิดในช่วงสงคราม อาทิเช่น เสื้อผ้า และผ้าที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านก็ปรับตัวโดยการทำการทอผ้าและปั่นด้ายกันเอง “มาสงครามญี่ปุ่นนี้ เฮ็ดกันจ้งเลย”¹⁶

วิธีการผลิตที่พึ่งพาตลาดค่อนข้างน้อย ความสัมพันธ์ในชุมชนเป็นไปในลักษณะพึ่งพากันและกันเป็นสำคัญ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเป็นสังคมขนาดเล็กและเครือญาติ และชาวบ้านสามารถแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานในการผลิต โดยใช้วิธีแลกเปลี่ยนแรงงานหรือที่เรียกว่า “ลงแขก” โดยไม่ต้องจ้างแรงงานแต่ก็ใช้แลกเปลี่ยนกัน “ลงแขกเอาคนแถวนี้แหละ....ลงแขกเพลงเกี่ยวอะไรสนุกเพลงเกี่ยวข้าวสนุกเกี่ยวกับไป ก็ร้องกันไป”¹⁷ จริง ๆ แล้วการลงแขกเอาแรงงานมิได้จำกัดแต่อยู่ในหมู่บ้านหนองพังนาคเท่านั้น หากแต่ยังได้ขยายออกไปชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียง โดยเฉพาะหมู่บ้านที่มีเชื้อสาย ลาวครั้ง ที่มีประวัติศาสตร์การตั้งชุมชนมาจากบรรพบุรุษเดียวกันและเครือญาติใกล้เคียงกัน “ลงแขกเอาแรงงาน ไปถึงบ้านหนองยายหว่า เนินตาล โรงวัว หนองปลาตู”¹⁸ บางครั้งมีการขอยืมเครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้ในการเกษตรหรือปัจจัยการผลิตอื่น ๆ แต่ก็เป็นไปในลักษณะที่ไม่คิดมูลค่า ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านหนอง

¹⁵ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิซ บ้านบางไถ่เถื่อน จังหวัดชัยนาท

¹⁶ สัมภาษณ์ลุงโท บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁷ สัมภาษณ์ลุงโท บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁸ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

พังนาค จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 เศรษฐกิจดิ่งถล่มจึงเป็นเศรษฐกิจของชาวบ้านนานเท่าที่มีได้ยึดเอากำไรทางเศรษฐกิจเป็นที่ตั้งหากแต่เอาชุมชนและความสัมพันธ์ของบุคคลในครัวเรือนเป็นที่ตั้งโดยมีการผลิตส่วนสำคัญคือ การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยไม่คิดค่าแรงงาน

ในปัจจุบัน บ้านหนองพังกาตั้งอยู่ห่างจากอำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท เหนือขึ้นไปประมาณ 10 กิโลเมตร และที่ตั้งหมู่บ้านติดกับถนนสายเอเชียเพื่อไปกรุงเทพฯ หรือนครสวรรค์ ในปี ค.ศ.1999 บ้านหนองพังกามีครัวเรือนทั้งสิ้น 162 ครัวเรือน มีราษฎรอาศัยอยู่จริงเท่ากับ 484 คน เป็นชาย 226 คน และหญิง 258 คน ครัวเรือนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ อาชีพหลักที่สำคัญของหมู่บ้านคือทำนาและรับจ้าง มีครัวเรือนทำนาทั้งสิ้น 100 ครัวเรือน และรับจ้าง 60 ครัวเรือน รายได้โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 54,166 บาท รายได้จากการทำนาเฉลี่ยต่อครัวเรือนส่วนใหญ่ประมาณ 50,000 บาทต่อปี รายได้จากอาชีพรับจ้างเฉลี่ยต่อครัวเรือนประมาณ 40,000 บาทต่อปี ระดับรายได้จากการทำนาค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับหลายหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาทเพราะตั้งอยู่ในเขตชลประทานและสามารถทำนาได้ถึงปีละ 2-3 ครั้ง ผลผลิตข้าวเฉลี่ยของข้าวนาปีเท่ากับ 80 ถังต่อไร่ และข้าวนาปรังเท่ากับ 60 ถังต่อไร่ ในหมู่บ้านนี้ไม่มีโรงงานอุตสาหกรรม แต่มีโรงสีข้าว 1 แห่ง ซึ่งเป็นโรงสีข้าวขนาดเล็กมีขนาดของกำลังการผลิตไม่เกิน 5 เกวียนต่อวัน (ตารางที่ 5.2)

ตารางที่ 5.2 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านหนองพังกา ค.ศ.1999

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	162 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	484 คน
ชาย	226 คน
หญิง	258 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	54,166 บาท
รายได้จากการทำนา	50,000 บาท
รายได้จากอุตสาหกรรมภายในครัวเรือน	40,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจากการเป็นลูกจ้างโรงงานอุตสาหกรรม	120 บาท/วัน
5. พื้นที่เพาะปลูกข้าว	
ข้าวนาปี	1,000 ไร่
รายการ	หน่วย

จำนวนปราง	800 ไร่
6. จำนวนครัวเรือนที่ทำนา จำนวนปี จำนวนปราง	100 ครัวเรือน 60 ครัวเรือน
7. โรงสีข้าว	1 โรง

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค

2.2 บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

หมู่บ้านที่เก่าแก่อีกแห่งหนึ่งในที่ราบลุ่มภาคกลางคือ หมู่บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ไม่มีประวัติบันทึกถึงการตั้งถิ่นฐานว่าอยู่ในปี ค.ศ.เท่าไร หากแต่การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านเชื่อว่า หมู่บ้านแห่งนี้น่าจะมีประวัติการก่อตั้งมาแล้วไม่น้อยกว่า 100 ปี เพราะผู้เฒ่าหลายคน (อายุประมาณ 70-80 ปี) ได้เกิดที่นี่และได้ยืนยันว่า พ่อแม่ ปู่ย่าตายายในเกิดที่หมู่บ้านนี้¹⁹ และจากการพูดคุยกับชาวบ้านได้ให้ข้อสันนิษฐานว่า หมู่บ้านนี้และหมู่บ้านข้างเคียงในอดีตที่ยาวนานเคยทำการปลูกอ้อยเพื่อทำเป็นน้ำตาลเพื่อส่งสินค้าออก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น ในทศวรรษ 1820 หรือในช่วงที่การส่งออกน้ำตาลในประเทศจีนได้เฟื่องฟูขึ้นเอง เพราะบรรพบุรุษของพวกเขางานบางคนเป็นชาวจีนซึ่งเป็นผู้ปลูก²⁰ ถ้าหากข้อสันนิษฐานของชาวบ้านเป็นจริงก็แสดงว่า หมู่บ้านแห่งนี้ย่อมมีประวัติศาสตร์การก่อตั้งที่ยาวนานถึง 200 ปีเลยทีเดียว การทำนาเป็นกิจกรรมการผลิตหลักของหมู่บ้านมาเนิ่นนานอย่างน้อยจนกระทั่งช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 การทำสวนผลบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น สวนสับปะรด สวนมะม่วง เพิ่งเริ่มมีเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงแล้ว²¹ บรรพบุรุษของหมู่บ้านนี้ส่วนใหญ่จะเป็นคนไทยที่เข้ามาจับจองที่ดินเพื่อการปลูกข้าวในช่วงต้นทศวรรษ 20 เมื่อการผลิตและการค้าข้าวขยายตัวอย่างรวดเร็ว ที่ดินในบริเวณนี้เป็นที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ คือส่วนใหญ่เป็นโฉนด เพราะเป็นที่ดินที่เก่าแก่เพราะมีการจับจองมาเนิ่นนานแล้ว โดยที่สัดส่วนของผู้เช่าแม้แต่ในอดีตก็ยังอยู่ในระดับสูงเพราะมีเจ้าที่ดินเป็นเจ้าของแล้วให้ผู้อื่นเช่า

เศรษฐกิจของหมู่บ้านเป็นเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับปลูกข้าวมาเนิ่นนาน จนกระทั่งกลางทศวรรษ 1960 เมื่อราคาที่ได้จากการขายข้าวไม่ได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ประกอบกับการตัดถนนเชื่อมหมู่บ้านกับอำเภอบางคล้าได้มีผลต่อการเจริญเติบโตของพืชยืนต้น พืชสวน และสวนผัก คือ มะม่วง มะพร้าว พักทอง โดยเฉพาะมะม่วงได้กลายเป็นพืชที่มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพราะนอกจาก

¹⁹ สัมภาษณ์นายสุภาพ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

²⁰ ในประเด็นนี้โปรดดู (Crawford 1967, Skinner 1957)

²¹ สัมภาษณ์นายสุภาพ ก้องเจริญ หมู่บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

จะราคาสูงกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับราคาข้าวแล้ว ยังเป็นที่ต้องการของตลาดด้วย²² เศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองชุมพร นับแต่กลางทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา จึงเป็นเศรษฐกิจแบบผสมผสานที่ประกอบไปด้วยการเพาะปลูกข้าวควบคู่ไปกับผลไม้และพืชสวนอื่น ๆ มะม่วงที่ปลูกที่หมู่บ้านหนองชุมพรจะใช้พันธุ์มะม่วงพื้นบ้านและพันธุ์เรด ส่วนพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกข้าวคือ พันธุ์ดอกมะลิ ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมืองและเป็นพันธุ์ไม่ไวแสง ชาวบ้านมีความภูมิใจที่ใช้พันธุ์ดอกมะลิเป็นสายพันธุ์ในการปลูกข้าว เพราะเป็นพันธุ์ข้าวที่มีต้นกำเนิดมาจากอำเภอบางคล้านั่นเอง²³ เศรษฐกิจการปลูกข้าวและพืชสวนได้เป็นเศรษฐกิจหลักของหมู่บ้านหนองชุมพรมาเนิ่นนาน จนกระทั่งปี ค.ศ.1996 ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้เริ่มหันมาประกอบอาชีพเลี้ยงกิ้งกูดดำ โดยละทิ้งการปลูกข้าวและพืชสวนสาเหตุส่วนหนึ่งเพราะรายได้จากการเลี้ยงกิ้งกูดดำโดยเปรียบเทียบสูงกว่าการปลูกข้าวและพืชสวนอยู่หลายเท่าตัว จึงมีผลให้อาชีพของผู้คนในหมู่บ้านเริ่มเปลี่ยนมาเลี้ยงฟาร์มกิ้งกูดมากขึ้นทุกขณะ ในหลายครัวเรือนได้ประกอบอาชีพเลี้ยงกิ้งกูดดำแต่เพียงอย่างเดียว แต่บางครัวเรือนก็ได้ประกอบอาชีพเลี้ยงกิ้งกูดดำควบคู่ไปกับการปลูกข้าวและพืชสวน (ส่วนใหญ่คือมะม่วง) นอกจากนี้ในทศวรรษ 1990 โดยเฉพาะในปี ค.ศ.1990-1996 อันเป็นช่วงระยะเวลาที่เศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะมีการลงทุนจากต่างประเทศในภาคอุตสาหกรรมในต่างจังหวัด โดยเฉพาะในจังหวัดฉะเชิงเทรา แรงงานหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งได้เคลื่อนย้ายอพยพออกไปหางานทำในโรงงานอุตสาหกรรมที่ภายในอำเภอบางคล้าและอำเภอใกล้เคียงในจังหวัดฉะเชิงเทรา รวมทั้งจังหวัดอื่น ๆ ใกล้เคียงกับฉะเชิงเทรา เช่น ชลบุรี จึงมีผลให้แรงงานหนุ่มสาวที่อาศัยในหมู่บ้านเริ่มน้อยลง

ในปัจจุบัน บ้านหนองชุมพร ขึ้นอยู่กับตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ที่ตั้งของบ้านหนองชุมพรอยู่ห่างจากอำเภอบางคล้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 8 กิโลเมตร อยู่ห่างจากจังหวัดฉะเชิงเทราประมาณ 30 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านหนองชุมพรมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 80 ครัวเรือน ราษฎรอาศัยจริงจำนวน 340 คน เป็นชาย 162 คน หญิง 178 คน พื้นที่การเพาะปลูกข้าวส่วนใหญ่ได้อาศัยน้ำฝนหรือส่วนใหญ่ทำนาปีละ 1 ครั้ง และทำนา 2 ครั้ง

²² สัมภาษณ์นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

²³ บางหลักฐานระบุว่า การค้นพบข้าวดอกมะลิครั้งแรกที่แหลมประดู่ อำเภอนนทบุรี จังหวัดนนทบุรี แต่ชาวบ้านยืนยันว่าต้นกำเนิดสายพันธุ์มาจากอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ในปี ค.ศ.1950 มีการรวบรวมรวงข้าวจากอำเภอบางคล้า เพื่อไปปลูกคัดเลือกพันธุ์ให้บริสุทธิ์ที่สถานีทดลองข้าวโคกสำโรง จำนวน 199 รวง ปี ค.ศ.1959 คณะกรรมการพันธุ์ประกาศให้พันธุ์ข้าว “ข้าวดอกมะลิ 4-2-105” เป็นพันธุ์ข้าวรับรองโดยใช้ชื่อ “ข้าวหอมมะลิ 105” ปี ค.ศ.1961 ข้าวข้าวดอกมะลิถูกนำไปฝากเก็บที่สถาบันทดลองข้าวนานาชาติ (IRRI) ภายใต้วินัยความร่วมมือว่าพันธุ์ข้าวที่ถูกนำไปเก็บจะถูกนำไปใช้เพื่อประโยชน์ในการปรับปรุงพันธุ์ข้าว เพื่อประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติ และในปี ค.ศ.1999 มีการตรา พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช ข้าวหอมดอกมะลิได้รับการพิจารณาว่าเป็นพืชพันธุ์พื้นเมืองทั่วไป ดังนั้นการเก็บรวบรวมและใช้ประโยชน์เพื่อการวิจัยภายในประเทศต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ (รณิต 2545 : 41)

ได้อาศัยที่จากลำคลองเป็นจำนวนน้อย เส้นทางคมนาคมติดต่อกับอำเภอบางกล่ำใช้ถนนลาดยาง ระยะทางเท่ากับ 6 กิโลเมตร ร้อยละ 50 ของครัวเรือนในหมู่บ้านประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ และอีกร้อยละ 50 ประกอบอาชีพอย่างเดียว อาชีพที่สำคัญที่สุดของหมู่บ้าน 3 อันดับแรก คือ ทำนา เลี้ยงกุ้งกุลาดำ รับจ้างทำงานอุตสาหกรรมในโรงงาน ในกรณีของครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพจะมีรายได้ประมาณ 150,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนผู้ที่ประกอบอาชีพเพียงอย่างเดียวจะมีรายได้ประมาณ 50,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี โดยที่ประกอบอาชีพทำนาอย่างเดียวจะมีรายได้ประมาณ 80,000 บาทต่อปี รับจ้างงานอุตสาหกรรมในโรงงานเท่ากับประมาณ 50,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี รายได้จากการเลี้ยงกุ้งกุลาดำตกประมาณ 320,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี ส่วนรายได้จากการขายผลไม้ส่วนใหญ่คือ มะม่วงประมาณ 320,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค)

2.3 บ้านใหม่และบ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

หมู่บ้านทั้งสองแห่งตั้งอยู่ในอำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี หมู่บ้านทั้งสองแห่งเป็นหมู่บ้านค่อนข้างใหม่หรือมีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่อายุสั้นกว่าเมื่อเทียบกับสามหมู่บ้านดังกล่าวมาแล้ว คือ บ้านกุดจอก บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท หมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา การตั้งถิ่นฐานของบ้านใหม่และบ้านเขาเขียว เกิดจากการบุกเบิกเนื้อที่ทำกินโดยการถางป่าเพื่อทำไร่ทำนา เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรนับแต่ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 รวมทั้งความตกต่ำของราคาข้าวมีผลให้ชาวบ้านได้อพยพเพื่อจับจองและหาที่ทำกินใหม่ รวมทั้งเหตุผลอื่น ๆ เช่น ความต้องการหาที่ทำกินใหม่ ²⁴ บ้านใหม่ได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านในราวทศวรรษ 1950 ส่วนบ้านเขาเขียวได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านในทศวรรษ 1970²⁵ พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอลานสัก ในอดีตที่ยาวนานเป็นพื้นที่ ๆ มีประชากรน้อย แต่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้ จนกระทั่งปลายทศวรรษ 1960 เมื่อมีการตัดถนนทางหลวงเป็นจำนวนมากเชื่อมกรุงเทพฯ และภูมิภาคอื่น ๆ ในภาคกลาง รวมทั้งการเติบโตของพืชไร่ได้ส่งผลต่อการดึงดูดผู้คนได้เข้ามาจับจองที่ดินทำกิน (รวมทั้งการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อการค้าด้วย) ในอดีตก่อนทศวรรษ 1960 ที่จะมีการอพยพใหญ่เข้ามาตั้งถิ่นฐานพื้นที่หมู่บ้านบริเวณอำเภอลานสักเป็นจำนวนมากได้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวกะเหรี่ยงและชาวลาวซึ่งลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจเป็นแบบยังชีพ คือ ผลิตเพื่อสนองตอบการบริโภคภายในครัวเรือนและหาอาหารจากธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และหากชาวบ้านประสบกับปัญหาที่กินทำกินเนื่องจากที่ดินเสื่อมคุณภาพหรือฐานทรัพยากรธรรมชาติเริ่มร่อยหลอและเสื่อมถอยไป ผู้คนก็จะบุกเบิกที่ดินทำกินโดยการหักร้างถางพงออกไป (Hirsch 1993 : 41)

²⁴ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุवास บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁵ สัมภาษณ์ นายหลวง บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

บ้านใหม่ ตำบลประดู่ยืน อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี แม้ว่าจะมีประวัติการตั้งถิ่นฐาน นับแต่ทศวรรษ 1950 แล้ว แต่การขยายตัวอย่างรวดเร็วของหมู่บ้านเพิ่งเริ่มมีในทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา “ในครั้งแรกเลย (ทศวรรษ 1950 – ผู้เขียน) มันมีหมู่ 1 หมู่เดียว เดียวนี้เป็นหมู่ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 จากหมู่เดียวเป็นเจ็ดหมู่เนี่ยะ”²⁶ ผู้คนที่อพยพมาอยู่ที่บ้านใหม่มาจากทุกสารทิศทั้งจากอีสาน กลางเหนือ คนอีสานจะเข้ามาบุกเบิกก่อนในรุ่นแรก ๆ หลังจากนั้นตามมาเป็นคนภาคกลาง เช่น จากจังหวัดชัยนาท “คนอีสานที่เขาเข้ามาเป็นหมู่บ้านเลยนะ”²⁷ การตั้งถิ่นฐานในระยะแรกที่หมู่บ้านใหม่ เต็มไปด้วยการฆ่าฟันกัน เนื่องจากอิทธิพลของพ่อค้านายทุน รวมทั้งกฎหมายไม่สามารถเข้าไปได้ถึง “ได้มีการฆ่ากันเนี่ยมีเยอะเหมือนกัน เพราะกฎหมายเข้ามาไม่ถึง ยิ่งกันตายบ่อยมาก”²⁸ แม้ว่าจะมีอันตรายจากการฆ่าฟันกันเพราะกฎหมายเข้าไปไม่ถึงชาวบ้านก็อยู่รวมกันดีไม่ค่อยมีเรื่องราวกัน ในระยะบุกเบิกเริ่มต้นในทศวรรษ 1950 และ 1960 แม้ชาวบ้านต้องการเข้าจับจองที่ดินและหัก ร้างถางพงเพื่อทำพืชไร่ เช่น มันสำปะหลังและข้าวโพด แต่เศรษฐกิจหลักของชาวบ้านในระยะเริ่มแรกกลับเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเป็นสำคัญ โดยมีการปลูกข้าวและผัก และหาของกินตามธรรมชาติ โดยควบคู่กับการปลูกข้าวโพด การสัมภาษณ์ชาวบ้านส่วนใหญ่ให้คำตอบว่า ชาวบ้านได้ผลิตสินค้าเพื่อใช้เองเป็นส่วนใหญ่ หรือใช้เงินน้อยมาก “การใช้จ่ายก็ซื้อแต่น้ำตาล และผงซักฟอก ส่วนเสื้อผ้าก็ทอเอง ปลาไร่ก็ทำเอง และปลูกพริกด้วย พวกผักปลาเนี่ยไม่ต้องซื้อเลยหาได้ง่าย เมื่อก่อนมาครั้งแรกที่แรกนะปลาที่นี่ต้องใช้ตุ้มใช้กระป๋องพร้อมพระบุง ใช้อะไรมาใส่เลย ดักปลาแถวตรงเนี่ยแล้วก็ได้เอามาขาย เขามีแบ่งกันทั่วไป ใครทำกินไหวก็เอามาเลย ทำปลาไร่ ปลาอะไรนั่นแหละ”²⁹

ข้อความข้างต้นได้สะท้อนภาพของเศรษฐกิจ “ชาวบ้าน” ที่เน้นการแบ่งปันผลผลิตเพื่อชุมชนมิได้คิดถึงเรื่องผลกำไรในทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว เศรษฐกิจแบบนี้ส่งผลให้ชาวบ้านมีรายจ่ายน้อยและพออยู่พอกิน รวมทั้งหาได้ง่ายด้วย และมีผลให้เศรษฐกิจชาวบ้านใหม่ไม่ประสบกับปัญหาหนี้สินมากนัก

ลักษณะเด่นของเศรษฐกิจ “ชาวบ้าน” ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เศรษฐกิจของการแลกเปลี่ยนแรงงาน (หรือเอาแรงกัน) ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านแก้ไขปัญหาคาขาดแคลนแรงงานครัวเรือน คือ การเอาแรงกันในกิจกรรมการผลิตทำไร่จะใช้แรงงานประมาณครั้งละ 10-20 คน ก็ได้อาศัยแรงงานแลกเปลี่ยนภายในหมู่บ้านนั่นเอง “แรงงานใกล้ ๆ กันที่ทำไร่เนี่ย พຽງนี้อยู่ตรงนี้ของเราลงนะทำอะไร พຽງนี้ทำอะไรถางป่าก็ต้องเตรียมเสียมเตรียมจอบ ถ้าคนไปปลูกก็ต้องเตรียมจอบ

²⁶ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁷ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

²⁹ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มา วันละ 10-20 คน ไปลงแขกไปอะไรกันทั้งเกี่ยวข้าวใช้เกี่ยวเกี่ยวใช้คนงานนะไปเกี่ยวแล้วก็มาทำกับข้าวไม่ต้องซื้ออะไร ไก่เราก็มีเราก็ทำไก่พวกผักเราก็มีก็ทำพวกแกงใส่ผักและใส่มะเขือ อะไรอย่างนี้ รายจ่ายมันจึงน้อย”³⁰

ข้อความดังกล่าวยังได้สะท้อนภาพให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านในชนบทที่ได้พึ่งพาอาศัยกัน มิเพียงแต่เรื่องการแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อกิจกรรมทางการผลิตแต่ยังหมายถึงความร่วมมือร่วมใจที่เกิดขึ้นของชาวชนบทแม้ว่าจะอพยพมาจากถิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีภูมิหลังทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ก็สามารถทำงานร่วมกันเพื่อชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนหมู่บ้านจึงเป็น “เบ้าหลอม” ที่สามารถร้อยรัดผู้คนจากถิ่นต่าง ๆ ให้เข้ามาเป็นหนึ่งอันเดียวกันภายใต้การประกอบกิจการการผลิตทางเศรษฐกิจต่าง ๆ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านรายอื่น ๆ ในลักษณะคำถามเกี่ยวกับเรื่องการผลิต การบริโภค และการใช้แรงงานต่าง ๆ ของหมู่บ้านใหม่ในอดีตก็ได้รับคำตอบที่คล้าย ๆ กัน คือ หมู่บ้านเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองได้สูง (แม้จะย่างเข้าสู่ทศวรรษ 1960 หรือเป็นช่วงแห่งการเร่งรัดพัฒนาทางเศรษฐกิจที่มีการสร้างถนนหนทาง รวมทั้งการขยายตัวของตลาดอย่างรวดเร็ว เพราะการเจริญเติบโตของพืชไร่ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อขายอย่างมากมาย) หมู่บ้านสามารถผลิตทั้งอาหารเครื่องอุปโภคอื่น ๆ เช่น เสื้อผ้า และเครื่องนุ่งห่ม และหาอาหารได้จากธรรมชาติ รวมทั้งมีการแบ่งปันกัน โดยไม่คิดมูลค่าในบรรดาสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้าน และได้ช่วยเหลือกันในเรื่องการแลกเปลี่ยนแรงงานในกิจกรรมทางการผลิตในไร่นา รวมถึงกิจกรรมการก่อสร้าง พิธีกรรม และงานรื่นเริง งานประเพณีต่าง ๆ ช่วยกันเวลาทุกข์ร้อนและร่วมป้องกันภัยอันตรายที่เกิดขึ้นแก่สมาชิกในหมู่บ้าน จึงอาจกล่าวได้ว่าหมู่บ้านใหม่นี้มีลักษณะชุมชนสูง

นอกจากจะมีลักษณะชุมชนทางเศรษฐกิจสูงแล้ว ลักษณะเด่นของชุมชนหมู่บ้านใหม่ คือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับวัด และ (ในสมัยต่อมาก็คือโรงเรียน) ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานที่บุกเบิกดินแดนใหม่ โดยเฉพาะดินแดนที่หักร้างถางพงเพื่อปลูกพืชไร่ ผู้คนยังมีความเกรงกลัวต่อภัยธรรมชาติและ ความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน จึงต้องหาที่พึ่งทางจิตใจและสิ่งที่ขาดไม่ได้คือการก่อสร้างวัด จนกล่าวได้ว่าที่ใดมีหมู่บ้านก็ต้องมีวัด และถัดจากวัดก็ต้องมีไร่นา วัดจึงเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นที่ปรับทุกข์ เป็นโรงเรียน เป็นที่ประกอบกิจการทำบุญ ถือศีลและทำสมาธิ เป็นที่ทอดกฐินและผ้าป่า³¹ ที่บ้านใหม่ ชาวบ้านได้ร่วมกันก่อสร้างวัด (และโรงเรียนไปพร้อม ๆ กัน) โดยตั้งชื่อวัดใหม่หนองแขม วัดนี้สร้างขึ้นโดยอาศัยเงินทุนจากชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจ โดยมิได้อาศัยเงินจากทางราชการเลย “ทางกรมศาสนายังไม่เข้ามาช่วยเหลือ” ชุมชนกับวัดมีการพึ่งพาอาศัยกันมาโดยตลอดนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ นอกจากชาวบ้านจะช่วยสร้างวัดแล้วยังช่วยบริจาคค่าน้ำค่าไฟ “วันพระหนึ่งก็ได้ทีละ 50 บาท 70 บาท 80 บาท ก็เก็บไว้ค่าไฟ ก็มาใช้นั้น วันพระทีหนึ่ง

³⁰ สัมภาษณ์ นางสังวร แก้วกสิกร บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

³¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ รักษาการเจ้าอาวาสวัดใหม่หนองแขม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

ก็มาทำบุญที่หนึ่งมาใส่ตู้บริจาคที่หนึ่ง มันก็อยู่รอดกันมาได้”³² ในขณะที่วัดก็เป็นที่พักของชุมชนในเรื่องเป็นที่พบปะผู้คนและพึ่งเทศน์ฟังธรรม เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในระยะ 20-30 ปีที่ผ่านมาได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่เศรษฐกิจตลาดได้ขยายตัวเข้าไปในหมู่บ้านเพราะการเจริญเติบโตของพืชไร่ คือ ข้าวโพดและถั่วเขียว การเก็งซื้อที่ดินของนายทุนเพื่อซื้อที่ดินเพื่อทำการผลิตพืชไร่ขนาดใหญ่ รวมทั้งการเข้ามาของถนนหนทางและไฟฟ้า ซึ่งมีผลให้ชาวบ้านได้หันไปซื้อมอเตอร์ไซด์ตลอดจนสินค้าจากเมืองเข้าไปตีตลาด รูปแบบการบริโภคเปลี่ยนแปลงไป โดยซื้อสินค้าจากตลาดมากขึ้น ชาวบ้านต้องพึ่งพาเศรษฐกิจตลาดสูงขึ้น ทั้งในแง่ผลิตพืชไร่เพื่อขาย และซื้อสินค้าจากตลาดซึ่งมีพ่อค้าเข้ามาจากเมือง และมีแรงงานหนุ่มสาวบางส่วนได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปเป็นแรงงานรับจ้าง เป็นต้น

ในปัจจุบัน บ้านใหม่ขึ้นอยู่กับตำบลประจักษ์ อำเภอลานสัก และตั้งอยู่ห่างจากอำเภอลานสักไปทางทิศตะวันออกประมาณ 20 กิโลเมตร หรือสามารถเข้าทางอำเภอนองแสง จังหวัดอุทัยธานี ได้ระยะทางประมาณ 20 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านใหม่มีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 117 ครัวเรือน ประชากรทั้งสิ้นเท่ากับ 394 คน เป็นชาย 193 คน หญิง 201 คน ระบุว่ารายได้ของครัวเรือนโดยเฉลี่ยเท่ากับ 30,000 บาทต่อปี ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ อาชีพส่วนใหญ่ที่ชาวบ้านทำคือ ทำไร่และทำนา รวมทั้งอาชีพเลี้ยงสัตว์ ส่วนใหญ่คือ เลี้ยงหมู เนื้อที่เพาะปลูกข้าวทั้งสิ้นเท่ากับ 2,200 ไร่ และเป็นข้าวจ้างทั้งหมด พืชไร่ที่สำคัญ 3 อันดับแรกของหมู่บ้านคือ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และถั่วเขียวพืชมัน โดยที่เนื้อที่เพาะปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เท่ากับ 700 ไร่ มันสำปะหลังเท่ากับ 100 ไร่ และถั่วเขียวพืชมันเท่ากับ 300 ไร่ นอกจากพืชไร่ที่สำคัญข้างต้นแล้วยังมีการปลูกมะม่วง มะพร้าว และขนุน ผสมผสานไปด้วย ชาวบ้านสามารถทำนาได้ 1-2 ครั้ง โดยอาศัยน้ำฝน แม่น้ำ ลำคลอง อ่างเก็บน้ำ ฝนกั้นน้ำและเหมือง แต่ส่วนใหญ่ทำนาได้ 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตข้าว (นาปี) เฉลี่ยเท่ากับ 35 ถังต่อไร่ หมู่บ้านนี้ไม่มีโรงสีข้าวและโรงงานอุตสาหกรรมอื่น ๆ ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้ออกไปทำงานรับจ้างที่โรงงานอุตสาหกรรม ส่วนใหญ่ไปทำงานที่กรุงเทพฯ ผู้ที่มีอาชีพรับจ้างอย่างเดียวมีรายได้เท่ากับ 25,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี อัตราค่าจ้างโดยทั่วไปที่ได้รับเท่ากับ 100 บาทต่อวัน ส่วนรายได้ของครัวเรือนจากการเลี้ยงหมูประมาณ 20,000 บาทต่อปี เลี้ยงวัวเท่ากับ 10,000 บาทต่อปี และเลี้ยงควายเท่ากับ 15,000 บาทต่อปี (โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค) สถิติทางเศรษฐกิจที่สำคัญของหมู่บ้านใหม่ได้แสดงไว้ในตารางที่ 5.3 ข้างล่างนี้

ตารางที่ 5.3 ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญของบ้านใหม่ ค.ศ.1999

³² สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ รักษาการเจ้าอาวาสใหม่หนองแถม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

รายการ	หน่วย
1. จำนวนครัวเรือน	117 ครัวเรือน
2. จำนวนประชากร	394 คน
ชาย	193 คน
หญิง	201 คน
3. รายได้เฉลี่ยของครัวเรือน	30,000 บาท
รายได้จากการทำนา	ไม่มีรายงาน
รายได้จากการรับจ้างอย่างเดียว	25,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงหมู	20,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงวัว	10,000 บาท
รายได้จากการเลี้ยงควาย	15,000 บาท
4. อัตราค่าจ้างที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้รับจากการเป็นลูกจ้างของโรงงานอุตสาหกรรม	120 บาท/วัน
5. ผลผลิตข้าวในปี (เฉลี่ย)	35 ถังต่อไร่
6. พื้นที่เพาะปลูก	
ข้าว	2,200 ไร่
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	700 ไร่
มันสำปะหลัง	100 ไร่
ถั่วเขียวพืชมัน	300 ไร่
7. จำนวนครัวเรือนที่ทำการเกษตร	
ปลูกข้าว	54 ครัวเรือน
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	26 ครัวเรือน
มันสำปะหลัง	10 ครัวเรือน
ถั่วเขียวพืชมัน	25 ครัวเรือน

แหล่งที่มา : (โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542 และข้อมูล กชช.2.ค)

บ้านเขาเขียว ตำบลระบำ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี บ้านเขาเขียวเป็นหมู่บ้านค่อนข้างใหม่ที่มีประวัติการตั้งถิ่นฐานในทศวรรษ 1970 นี้เอง ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานคล้าย ๆ กับบ้านใหม่ คือ เกิดจากการขยายเนื้อที่ทำกินเข้าไปในเขตป่าสงวนเพื่อประกอบอาชีพทำพืชไร่เพื่อการค้าในที่ดอน เพื่อสนองตอบกับความต้องการของตลาดที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า

ในกลางทศวรรษ 1970 หมู่บ้านแห่งนี้มีครัวเรือนทั้งสิ้น 15 ครัวเรือน และในปัจจุบัน (ค.ศ.2001) มีครัวเรือนทั้งสิ้นเท่ากับ 104 ครัวเรือน³³ พืชไร่ที่สำคัญของหมู่บ้านนี้นับแต่ก่อตั้งมาถึงปัจจุบันคือ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ก็ยังมีปลูกฝ้ายด้วยแต่เป็นส่วนน้อย รายได้จากข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เป็นรายได้หลักของหมู่บ้านมาเนิ่นนาน นอกจากประกอบอาชีพทำไร่ข้าวโพดแล้ว อาชีพอื่น ๆ อาทิ เช่น รับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ค้าขาย และเลี้ยงสัตว์ ยังคงอยู่ห่างไกลจากข้าวโพดเป็นอันมาก หมู่บ้านประเภทนี้คือ หมู่บ้านที่เกิดจากการถางป่าจะพบมากในเขตอำเภอถานสัก และอำเภออื่น ๆ ในจังหวัดอุทัยธานี เพราะส่วนหนึ่งการบุกเบิกที่ดินเพื่อการทำนาในที่ราบลุ่มภาคกลางหรือที่เราเรียกว่า สามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao-phraya delta) ได้ถดถอยลง หรือประสบกับปัญหาดินคุณภาพเสื่อมด้วย ประกอบกับการสร้างถนนอย่างมากมายในช่วงทศวรรษ 1950 และ 1960 ทำให้มีเนื้อที่การเพาะปลูกเพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก และลักษณะของระบบเศรษฐกิจที่เน้นให้เห็นถึงการมีที่ดินเหลือเฟือ ก็ปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ได้มีการใช้เครื่องจักรกลผ่อนแรง ในที่ราบสูงเกือบทุก ๆ แห่ง รถแทรกเตอร์เข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์อย่างกว้างขวาง และผลผลิตต่อไร่อยู่ในระดับสูง เพราะดินมีความอุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติ แต่เมื่อความอุดมสมบูรณ์เริ่มหมดไป เกษตรกรบางคนอาจจะทนอยู่ต่อไปแม้ผลผลิตต่อไร่จะลดลงบ้าง แต่บางคนก็จะแสวงหาที่ดินบุกเบิกใหม่ ๆ ไปเรื่อย ๆ ซึ่งถือว่าเป็นการทำนาทำไร่เลื่อนลอยนั่นเอง³⁴ การสัมภาษณ์ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่หมู่บ้านเขาเขียว บางคนก็อพยพมาเพราะเหตุผลต่าง ๆ นา ๆ นายสมคิด ภูษิต ปัจจุบันเป็น อบต. อายุ 41 ปี ได้ย้ายมาจาก อำเภอหันคา จังหวัดชัยนาท เพราะไม่มีที่ดินทำกิน และเมื่อกว่า 20 ปีมาแล้วได้ทำงานที่บริษัทล็กกี้ เทคไท ซึ่งเป็นบริษัทที่ทำธุรกิจทอผ้า โดยเขาได้ทำที่แผนกย้อม (ในช่วงปี ค.ศ.1974-82) อัตราค่าจ้างในช่วงนั้นเท่ากับ 25 บาทต่อวัน และต่อมาเขาารู้สึกว่าเป็นงานที่ “จำเจ และเบื่อหน่าย”³⁵ จึงได้คิดที่จะหาที่ทำมาหากินใหม่จึงได้อพยพเข้ามาบุกเบิกที่ดินอยู่ที่บ้านเขาเขียว ในปี ค.ศ.1981 โดยการเชิญชวนเพื่อน ๆ และญาติเข้ามาซึ่งตอนที่ย้ายเข้ามามีคนมาด้วยกันประมาณ 15 คน และเขาก็มาได้แต่งงานที่บ้านเขาเขียว และหลังจากนั้นเขาไม่เคยคิดจะย้ายออกจากหมู่บ้านอีกเลย เพราะ “อากาศดี...อุดมสมบูรณ์ดี พอหน้าเดือนสามก็มีหน่อไม้ไฟ เพราะฝนกำลังจะตกทุกคน (ชาวบ้าน – ผู้เขียน) อธิษฐานดี”³⁶

ผู้อพยพเข้ามาเป็นชาวไร่บุกเบิกที่ดินของหมู่บ้านเขาเขียวส่วนใหญ่เป็นคนจน ส่วนใหญ่เป็นชาวนามาจากเขตที่ราบลุ่มภาคกลางที่ประสบกับราคาข้าวตกต่ำ พ้นระยะหนี้สิน การค้างค่าเช่าที่นา หรือเคยเป็นชาวไร่บุกเบิกมาจากที่อื่น บ้างก็เคยถูกจ้างมาทำงานรับจ้างทั่วไปในกิจการก่อสร้าง

³³ สัมภาษณ์ นายสมคิด ภูษิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁴ ในประเด็นนี้โปรดดู (อัมมาร 2519 : 93 – 94)

³⁵ สัมภาษณ์นายสมคิด ภูษิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁶ สัมภาษณ์ นายสมคิด ภูษิต บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

ของรัฐบาล เป็นต้น ที่หมู่บ้านเขาเขียว ผู้คนส่วนใหญ่มาจาก จังหวัดชัยนาท อุทัยธานี และกั นครสวรรค์³⁷ ลักษณะการจับจองที่ดินบุกเบิกในระยะเริ่มแรกประมาณ 10-15 ไร่ และได้ขยาย ไปเรื่อย ๆ เป็น 50 ไร่³⁸ ซึ่งนี่ก็คือแบบแผนของคนจับจองที่ดินโดยทั่วไปของผู้คนที่หมู่บ้านเขาเขียว เพราะพื้นที่ในป่ากว้างขวางมาก และยังไม่มีผู้ใดจับจองนั่นเอง ในระยะแรกผู้เข้ามาจับจองที่ดิน ส่วนใหญ่ฐานะไม่ดีเลย แต่ภายหลังก็เริ่มมีฐานะดีขึ้น เพราะสามารถปลูกข้าวโพดได้มากขึ้น เนื่อง จากการขยายพื้นที่เพาะปลูกได้มาก ผลผลิตต่อไร่จึงสูงและส่วนหนึ่งมาจากความอุดมสมบูรณ์ของ พื้นที่ด้วย “เมื่อก่อนบางคนแตก (รถบรรทุก – ผู้เขียน) มอเตอร์ไซด์ก็ไม่มีตอนมาอยู่กันใหม่ ๆ นะ พอต่อมาก็ขายพืชไร่ คาวนัแตกมา พอปีที่สองก็ได้แตก และมอเตอร์ไซด์ด้วย”³⁹

แม้ว่าพื้นฐานการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านเขาเขียว จะสัมพันธ์กับความเติบโตของพืชไร่เชิง พาณิชย์ คือ ข้าวโพดและน่าจะมีผลต่อการเติบโตของระบบตลาด คือ พึ่งพาโลกภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องการซื้อสินค้าและบริการจากหมู่บ้าน แต่ทว่าลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านกลับ มีระบบเศรษฐกิจที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติเป็นสำคัญ นับแต่การก่อตั้งหมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน ชาวบ้าน ส่วนใหญ่ได้อาศัยธรรมชาติเป็นแหล่งอาหารและการบริโภคที่สำคัญที่สุดของครัวเรือน ความอุดม สมบูรณ์ทางธรรมชาติได้ดึงดูดให้ชาวบ้านไม่ต้องเดินทางไปซื้อหาอาหารจากนอกหมู่บ้าน เช่น หา ปลา และเก็บเห็ด และเก็บผักกินตามธรรมชาติ รายจ่ายเพื่อการบริโภคอาหารต่ำมาก บางครัวเรือน เพียงครัวเรือนละ 1,000 – 1,500 บาทเท่านั้น⁴⁰ นอกจากนี้รายได้เพื่อการบริโภคและอุปโภคสินค้า อื่น ๆ ก็อยู่ในระดับต่ำมาก เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งของระดับการใช้จ่ายในการบริโภคของครัว เรือนในหมู่บ้านค่อนข้างต่ำเพราะปัจจัยการคมนาคมลักษณะที่ตั้งของหมู่บ้านเขาเขียวค่อนข้างจะ อยู่ห่างไกลจากชุมชนเมืองเป็นอันมาก ลักษณะการคมนาคมก็ค่อนข้างลำบากมาก มีเพียงถนนลูกรัง ที่เชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอก ถนนมีสภาพที่แย่มากและเป็นหลุมเป็นบ่อ และใช้การไม่ได้เลยเมื่อ มีฝนตกลงมา แม้ในปัจจุบันสภาพถนนก็อยู่ในสภาพที่แย่มาก และไม่สามารถใช้การได้ในฤดูฝน นอกจากนี้ในหมู่บ้านเองก็ไม่มีไฟฟ้าใช้ ชาวบ้านต้องอาศัยไฟจากหม้อแบตเตอรี่เพื่อปั่นไฟใช้เอง เพื่อฟังวิทยุและดูรายการโทรทัศน์ รายจ่ายของครัวเรือนเกี่ยวกับค่าไฟฟ้า รวมทั้งค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่ ตามเพื่อใช้ในการบริโภคและอุปโภคที่ตามมาเนื่องจากการใช้ไฟฟ้าก็อยู่ในระดับต่ำหรือกล่าวอีก นัยหนึ่ง สภาพการคมนาคมที่แทบจะตัดขาดจากหมู่บ้าน รวมทั้งการไม่มีไฟฟ้าย่อมมีผลให้ การเลียนแบบอย่างในการบริโภคต่อเศรษฐกิจเมือง (demonstration effect) ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น ซึ่งมีผล ให้การแพร่ขยายการบริโภคทางวัฒนธรรมทางการค้าและการตลาดจึงพลอยต่ำไปด้วย รายจ่ายส่วน

³⁷ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ หมู่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁸ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ หมู่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

³⁹ สัมภาษณ์ นายดำรง สีดำ บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

⁴⁰ สัมภาษณ์ นายฉอ้อน บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

ใหญ่ของชาวบ้านจึงไม่ได้มีแนวโน้มไปในทางฟุ้งเฟ้อและไม่จำเป็นต้องชีวิตมากนัก หนี้สินของครัวเรือนค่อนข้างจะต่ำ นอกจากรายจ่ายในการอุปโภคและบริโภคเป็นสัดส่วนที่ต่ำแล้ว ปัญหาทางสังคมและอาชญากรรมไม่มีเลย ไม่มีปัญหายาเสพติดและการลักเล็กขโมยน้อย อย่างไรก็ตาม การขาดถนนในสภาพที่สมบูรณ์เชื่อมกับโลกภายนอกก็เป็นปัญหากับชาวบ้านเป็นอันมาก เพราะไม่สามารถติดต่อกับโลกภายนอกโดยเฉพาะหน้าฝน และเมื่อมีปัญหา เช่น การเจ็บไข้ได้ป่วยของสมาชิกในครัวเรือนก็ไม่สามารถไปโรงพยาบาลที่ตัวอำเภอแล่นสักซึ่งอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้านถึง 30 กิโลเมตร ในการสำรวจของโครงการสำมะโนหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ในปี ค.ศ.1999 พบว่า ความเดือดร้อนจากการคมนาคมไม่สะดวก ถือว่าเป็นความเดือดร้อนอันดับที่สองรองลงมาจากปัญหาแล้งจัด (โครงการสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542)

แม้ว่าจะมีวิธีการผลิตพืชไร่เชิงพาณิชย์แก่เศรษฐกิจเมือง แต่ทว่าในด้านการใช้แรงงานในการผลิตกลับเป็นการใช้แรงครัวเรือนเป็นสำคัญ โดยใช้แรงงาน “แลกเปลี่ยน” ควบคู่กันไปด้วย เพราะส่วนหนึ่งไม่สามารถหาแรงงานรับจ้างจากนอกหมู่บ้านได้ เนื่องจากสภาพที่ตั้งของหมู่บ้านค่อนข้างจะอยู่ห่างไกลกับชุมชนอื่น ๆ เป็นอันมาก รวมทั้งการคมนาคมก็ไม่สะดวกด้วยจึงเป็นอุปสรรคต่อการหาแรงงานรับจ้างมาทำงานในไร่นา

ในปัจจุบัน บ้านเขาเขียว ขึ้นอยู่กับตำบลระบำ อำเภอแล่นสัก จังหวัดอุทัยธานี ที่ตั้งของหมู่บ้านห่างจากอำเภอแล่นสักไปทางทิศตะวันตกประมาณ 25 กิโลเมตร ในปี ค.ศ.1999 หมู่บ้านเขาเขียวมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 102 ครัวเรือน ประชากรที่อาศัยอยู่จริงเท่ากับ 418 คน เป็นชาย 199 คน หญิง 219 คน อาชีพหลักคือทำไร่ข้าวโพด โดยที่หมู่บ้านนี้ไม่ได้ทำการปลูกข้าวรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีเท่ากับ 47,096 บาท นอกจากทำไร่ข้าวโพดแล้วชาวบ้านได้เลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ ประกอบด้วยที่สำคัญคือ ไก่ เลี้ยงทั้งสิ้น 90 ครัวเรือน และเลี้ยงเท่ากับ 14,230 ตัว เป็ดเลี้ยงทั้งสิ้น 24 ครัวเรือน หรือเลี้ยงเท่ากับ 67 ตัว เลี้ยงวัวเท่ากับ 5 ครัวเรือน เท่ากับ 150 ตัว นอกจากถนนอยู่ในสภาพแย่มากและถูกตัดขาดในหน้าฝนแล้ว ในหมู่บ้านเขาเขียวยังขาดอ่างเก็บน้ำ ฝนกั้นน้ำ หนองน้ำด้วย ได้อาศัยเพียงน้ำทางการเกษตรจากห้วยและลำธารเท่านั้น ในการทำการเกษตร (สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542) เป็นที่น่าเสียดายที่หมู่บ้านแห่งนี้ตกสำรวจจากการสำรวจข้อมูล กชช.2.ค ในระดับหมู่บ้าน ทำให้ในบทหน้าจึงไม่มีข้อมูลจากการสำรวจจาก กชช.2.ค รวมอยู่ด้วย

ภาพที่ 5.1 ดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้านกุคจอก จ.ชัยนาท

ภาพที่ 5.2 ไร่ฝ้ายที่บ้านเขาเจ็ว จ.อุทัยธานี

3. การเจริญเติบโตของตลาดกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง จนถึงทศวรรษ 1960 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญประการหนึ่งของหมู่บ้านเก่าแก่ทั้ง 3 แห่ง อันประกอบไปด้วย บ้านกุดจอก บ้านหนองพังนาค บ้านใหม่ คือ การเจริญเติบโตของตลาดและการเติบโตการผลิตพืชเชิงพาณิชย์ ในอดีตที่ยาวนานก่อนสงครามโลกครั้งที่สองเศรษฐกิจของหมู่บ้านทั้งสามจะเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้า แต่การปลูกข้าวของหมู่บ้านทั้งสามแห่งก็ผลิตเกินกว่าความต้องการในการบริโภคแต่เพียงเล็กน้อย ที่หมู่บ้านกุดจอกเนื้อที่ส่วนใหญ่ที่ใช้ทำนาประมาณ 10-20 ไร่เท่านั้น⁴¹ และการทำงานก็สามารถทำนาได้เพียงครั้งเดียว “คือในช่วงเดือนเจ็ด แปด และเดือนเก้า” และ “ขายมั่ง กินมั่ง”⁴² จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าอายุ 90 ปี ที่หมู่บ้านกุดจอก โดยถามว่า เพราะเหตุใดทั้ง ๆ ที่มีอยู่ว่างเปล่ามากมายทำไม การจับจองพื้นที่เพาะปลูกเพื่อทำนาให้มาก ๆ เป็น ก็ได้รับคำตอบว่า “ไม่รู้จะเฮ็ดไปทำไม”⁴³ เพราะส่วนใหญ่ทำ “ขายนิดหน้อย”⁴⁴ ส่วนที่บ้านหนองพังนาค และบ้านหนองชุมพรคงไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง การทำนาต้องอาศัยน้ำฝนและการติดต่อกับโลกภายนอกต้องอาศัยทางเกวียนเป็นสำคัญ สภาพการขาดแคลนถนนจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งต่อส่งผลให้ ชาวนาไม่ได้ทำการผลิตเพื่อขาย เพราะการติดต่อกับโลกภายนอกกระทำไม่ได้ลำบาก มีผลให้ต้นทุนการขนส่งจากแหล่งผลิตไปสู่ตลาด/หรือจากผู้รับซื้อข้างนอกเข้ามาในหมู่บ้านทำให้ต้นทุนสูงกว่าที่ควรจะเป็น ต้นทุนที่สูงเมื่อเทียบกับราคาที่ขายได้จึงไม่คุ้มค่าที่จะขายออกไป การขาดถนนเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอกยังมีผลต่อข้อจำกัดของการเติบโตของขบวนการพาหนะ การขนส่ง เช่น รถปิคอัพ และรถบรรทุกอื่น ๆ ด้วย จึงมีผลต่อการขยายตัวของตลาดได้ เพราะชาวบ้านยอมหันมาใช้เกวียนในการขนส่งแทนยอมมีผลให้ต้นทุนต่อหน่วยในการขนส่งสูงกว่าที่ควรจะเป็น และยังเสียเวลาล่าช้าด้วย ตลอดจนการติดต่อกับโลกภายนอกสามารถกระทำนอกเหนือจากฤดูฝนเท่านั้น การขาดแคลนถนนเพื่อการขนส่งมีผลให้ตลาดซื้อขายสินค้าคับแคบ เพราะชาวบ้านไม่สามารถเลือกเวลาขนส่งได้ตามความต้องการ และเมื่อราคาสินค้าดี ไม่สามารถส่งไปขายได้ไกลและหลายตลาดขึ้น ไม่สามารถส่งสินค้าออกขายให้ตลาดได้สม่ำเสมอตลอดปี นอกจากนี้ผลทางอ้อมกล่าวคือ แม้ว่าหมู่บ้านที่ผลิตข้าวเพื่อการค้าจะมีทางน้ำเส้นทางการคมนาคมและโดยที่ข้าวอาจเก็บไว้ได้นาน แต่เมื่อยังไม่มีถนนสำหรับการขนส่งเพื่อความรวดเร็ว การผลิตสินค้าอื่น ๆ เพื่อขาย เช่น ผักและผลไม้ รวมทั้งสินค้าอุตสาหกรรมย่อมไม่อาจกระทำได้ ด้วยเหตุนี้เศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้าจึงมีขอบเขตจำกัด และเศรษฐกิจการผลิตเพื่อขายอื่น ๆ จึงไม่สามารถเติบโตได้ และในหลาย ๆ คราวเรือนได้ผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง หรือผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ที่หมู่บ้านกุดจอกและ

⁴¹ สัมภาษณ์ คุณยายพิ จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴² สัมภาษณ์ คุณยายพิ จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴³ สัมภาษณ์ คุณยายพิ จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁴⁴ สัมภาษณ์ นางสีดา จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

หนองพังกาแทบทุกหมู่บ้านได้ทอผ้าขึ้นใช้เอง รวมทั้งจักสานและเลี้ยงไหม โดยเฉพาะในช่วง สงครามโลกครั้งที่ 2⁴⁵ การค้าขายและการติดต่อระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก โดยเฉพาะหมู่บ้านกับเมืองมีขอบเขตจำกัด ที่บ้านหนองพังกาชาวบ้านได้ติดต่อค้าขายกับบ้านไโก่เดือน ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นการซื้อขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ชาวบ้านได้บรรทุกข้าวเปลือกใส่เกวียนมาขายให้แก่พ่อค้าคนจีน (ระยะทางประมาณ 7-8 กิโลเมตร) โดยพ่อค้าจีนจะรับซื้อและนำข้าวไปสีข้าวเพื่อส่งออกไปกรุงเทพฯ เมื่อขายเสร็จแล้วก็จะซื้อของเล็ก ๆ น้อย ๆ จากร้านโชห่วยของคนจีน เช่น น้ำตาลปี๊ป การซื้อขายกันบางครั้งก็ไม่ใช้เงินสด หากแต่ใช้ของแลกของและให้สินเชื่อ “เอาสินค้าไปแลกกับข้าวเปลือก”⁴⁶ ที่บ้านกุคจอก ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่เขตดินดอนห่างไกลจากชุมชนเมืองคืออำเภอวัดสิงห์ (ศูนย์กลางการค้าทางน้ำที่ใกล้หมู่บ้านที่สุด ณ ขณะนั้น) ชาวบ้านส่วนใหญ่ขายข้าวให้กับนายทุนคนจีนซึ่งมาจากอำเภอวัดสิงห์ โดยอารมณารับซื้อถึงบ้าน โดยที่ชาวบ้านได้บันถึงราคาข้าวจะถูกกดให้ต่ำมาก “เมื่อ 50 ปีที่แล้ว แข่งละ 20 บาทเอง”⁴⁷ และนาน ๆ ครั้งชาวบ้านกุคจอกจะนำข้าวไปขายที่ตัวอำเภอวัดสิงห์ แลว ๆ แม่น้ำท่าจีน วัดปากคลองมะขามเฒ่า โดยอาศัยทางเกวียน โดยไปขายให้กับพ่อค้าคนจีน “เมื่อเอาข้าวไปขาย (โดยทางเกวียน – ผู้เขียน) ก็ไปนอนที่อำเภอวัดสิงห์ประมาณ 20 กิโลเมตร คืนหนึ่ง”⁴⁸ ระยะทางจากบ้านกุคจอกไปที่อำเภอวัดสิงห์

หลังสงครามโลกครั้งที่สองจนถึงทศวรรษ 1960 รัฐบาลไทยได้สร้างถนนขนานใหญ่ โดยเฉพาะสร้างถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับภูมิภาคอื่น ๆ ภูมิภาคภาคกลาง มีการกระจุกตัวของพื้นที่ถนนมากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ในปี ค.ศ.1975/76 พื้นที่ถนนของที่ราบภาคกลางหรือเขตภาคกลางตอนกลาง สูงถึง 302.31 กิโลเมตร ต่อพื้นที่ 1,000 ตารางกิโลเมตร และพื้นที่ถนนของเขตภาคกลางส่วนตะวันออกสูงถึง 230.64 กิโลเมตร ซึ่งสัดส่วนดังกล่าวสูงเป็นอันดับหนึ่งและสองเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ของไทย (World Bank : 1983 : 130) ถนนสายสำคัญที่มีผลกระทบต่อการเศรษฐกิจหมู่บ้านหนองพังกา กุคจอก คือ ถนนพหลโยธินที่สร้างในทศวรรษ 1950 รวมทั้งถนนสายเอเชียซึ่งสร้างในทศวรรษ 1960 ส่วนถนนที่มีผลกระทบต่อการเศรษฐกิจบ้านหนองชุมพร คือ ถนนเชื่อมกบินทร์บุรีและโคราช นอกจากมีการสร้างถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียแล้ว ในปลายทศวรรษ 1950 ได้มีการสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาทและเริ่มใช้อย่างเป็นทางการ การก่อสร้างถนนและเขื่อนเจ้าพระยาในเบื้องต้นแรกได้มีผลต่อการเคลื่อนย้ายเส้นทางการค้าทางน้ำของหมู่บ้านหนองพังกา ซึ่งแต่เดิมติดต่อค้าขายกับบ้านบางไโก่เดือน ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าในสมัยนั้น โดยเคลื่อนย้ายมาค้าขายกับตัวเมืองชัยนาทมากขึ้น เพราะการสร้างเขื่อนทำให้ “การคมนาคม (ทางน้ำเจ้าพระยา – ผู้เขียน)

⁴⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังกา จังหวัดชัยนาท

⁴⁶ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควานิช บ้านบางไโก่เดือน จังหวัดชัยนาท

⁴⁷ สัมภาษณ์ นางสาวสิดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁴⁸ สัมภาษณ์ นางสาวสิดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

เราถูกตัดขาดหมด คมนาคมทางน้ำอย่างทางน้ำสาคร (ส่วนหนึ่งของอำเภอมนโธรมย์) ที่เคยเอาเรือมาก็เอามาไม่ได้ เพราะถูกกั้นคลองเอาไว้หมด”⁴⁹ การสร้างถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียระยะต่อมาจึงสนับสนุนให้การค้าขายของหมู่บ้านหนองพังนาคได้เคลื่อนย้ายไปสู่ชุมชนการค้าบนบกที่ขยายตัวตามถนนแทน โดยเฉพาะกับเมืองชัยนาท ส่วนที่บ้านกุคจอก การค้าขายในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ได้ค้าขายกับอำเภอวัดสิงห์ เช่น เอาข้าวเปลือกไปขายและตอนกลับมาซื้อสินค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ กลับมาด้วย แต่ส่วนใหญ่จะมีพ่อค้ามาซื้อข้าวถึงที่หมู่บ้านโดยตรง เมื่อเครือข่ายถนนได้ขยายตัว คือ ถนนสายเชื่อมอุทัยธานี – ชัยนาท เพื่อไปเชื่อมกับถนนพหลโยธินและถนนสายเอเชียมีผลให้การค้าของหมู่บ้านกุคจอกได้ขยายตัวออกไป แทนที่จะค้ากับที่อำเภอวัดสิงห์เท่านั้น การสร้างถนนมีผลให้การค้าทางน้ำได้ลดความสำคัญลงตามลำดับ⁵⁰ “เมื่อถนนเข้ามา การทำมาหากิน (ระหว่างบ้านกุคจอกกับอำเภอวัดสิงห์ – ผู้เขียน) ก็เสื่อมหมด เมื่อมันตัดผ่านโรงสียังหมดเลย เมื่อก่อนโรงสีมันติดคลอง ก่อนมีถนน มีข้าวปลาของมีอะไรก็ต้องไปขายที่วัดสิงห์หมด ตอนนี้มีข้าวจากสุพรรณจากไหน เหนือใจได้ ไปได้คลองแล้วหมดเลย”⁵¹

การสร้างถนนในทศวรรษ 1950 และ 1960 มิเพียงแต่กระทบต่อการขยายตัวของตลาดของทั้งหมู่บ้านหนองพังนาคและกุคจอก แต่ยังมีผลสำคัญต่อการลดลงของอุตสาหกรรมครัวเรือนของหมู่บ้านทั้งสองด้วย อุตสาหกรรมดั้งเดิมของหมู่บ้านทั้งสองคือ ทอผ้า จักสาน ซึ่งส่วนใหญ่ทำใช้ภายในครัวเรือน ได้ถูกกระทบกระเทือนเนื่องจากการเข้ามาตีตลาดของสินค้าอุตสาหกรรมราคาถูกกว่าจากกรุงเทพฯ ซึ่งในทศวรรษ 1960 ได้มีการขยายตัวอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าอยู่ในระดับสูง นอกจากนี้เหตุที่การทอผ้าเพื่อใช้เองเริ่มลดน้อยถอยลงไปเพราะการทอผ้าเองต้องเสียเวลามากมาย นับแต่การปลูกหม่อน เลี้ยงไหม และรีดไหมทำให้เสียเวลามาก ประกอบกับในช่วงทศวรรษ 1960 ได้เริ่มมีการผลิตข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ชาวบ้านเห็นว่าไม่คุ้มที่จะทอเอง เพราะไม่คุ้มกับราคาและเวลาที่เสียไป “ยุ่งยาก ใช้เวลานาน ไม่มีเนื้อที่ปลูกต้องไปทำนา”⁵² การทำสิ่งทอบ้านกุคจอก ในระยะหลังก็มีกันทำอยู่บ้าง โดยทำเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อขายซึ่งขึ้นอยู่กับคำสั่งจากลูกค้าต้องการมากหรือน้อยเพียงใด และในบางกรณีทำสิ่งทอเพื่อใช้ในการประเพณีแต่งงานและประเพณีสำคัญอื่น ๆ เท่านั้น ส่วนที่บ้านหนองพังนาคการทำเครื่องจักรสานและสิ่งทอเพื่อใช้เองได้หายไปจนเกือบหมด ส่วนหนึ่งเพราะพื้นที่บ้านหนองพังนาคเป็นเขตทำนาที่ได้อยู่ในเขตชลประทานและสามารถทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง การทำนาได้มากกว่าปีละ 1 ครั้ง ย่อมดึงดูดให้ชาวบ้านละทิ้งอุตสาหกรรมในครัวเรือน และการผลิตสินค้าเพื่อบริโภคในครัวเรือน การสร้างเขื่อนเจ้าพระยาและ

⁴⁹ สัมภาษณ์ นายพิพัฒน์ อังควาณิช บ้านบางไถ่เดือน จังหวัดชัยนาท

⁵⁰ สัมภาษณ์ อาจารย์พรทิพย์ สุพรรณกุล อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท

⁵¹ สัมภาษณ์ นายสง สิงห์ดำรง บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁵² สัมภาษณ์ นางสิดา จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

คลองซอยเข้าไปในหมู่บ้านหนองพังนาคส่งผลให้ผลผลิตข้าวต่อไร่ได้เพิ่มขึ้น เพราะการชลประทานมีผลให้ (1) ลดพื้นที่ที่ไม่ได้เก็บเกี่ยวเนื่องจากความเสียหายเพราะน้ำท่วมหรือฝนแล้ง (2) เพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่เก็บเกี่ยว เนื่องจากสภาพน้ำได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น (3) เพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวนาดำเมื่อเทียบกับนาหว่าน (4) เพิ่มการเพาะปลูกข้าว อ้อย และแตงในฤดูแล้ง (ดาว 2527 : 17-18) การสร้างเขื่อนชลประทานในระยะแรก คือ การก่อสร้างเขื่อน คลองส่งน้ำสายใหญ่ คันนา คูน้ำ และระบบระบายน้ำเพื่อรักษาเสถียรภาพของผลผลิตข้าวในฤดูฝน (ค.ศ.1957-1967) ระยะที่สองคือการก่อสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำทำให้มีการขยายพื้นที่นา 2 ครั้งอย่างรวดเร็ว ในช่วงหลังจากปี ค.ศ.1967 และในระยะที่สามได้มีการจัดรูปที่ดินทำให้มีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ และสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง (และเพิ่มขึ้น 3 ครั้งในทศวรรษ 1990) การสร้างเขื่อนทั้งสามระยะได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองพังนาคเป็นอันมากทั้งในแง่การเพิ่มผลผลิตข้าว การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร แบบแผนการใช้เวลาของเกษตรกร การเจริญเติบโตของตลาด รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของรายได้ของเกษตรกร และการเปลี่ยนแปลงประเพณีและวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” นอกจากการเปลี่ยนแปลงข้างต้นยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศด้วย กล่าวคือ “ปูปลาน้อยลง เมื่อก่อนไม่มีเขื่อน ไม่เยอะ อุดมสมบูรณ์...ในสมัยก่อนคนจะเอาเหไปหว่านมันเอาวนไปจับ ตอนหลังพอมีเขื่อนตรงนี้เริ่มหายไปแล้ว”⁵³ และเมื่อมีเขื่อนยุ่งข้าวเริ่มหายไปด้วย และได้มีการปลูกฟักทอง ตะไคร้ มะม่วง นิด ๆ หน่อย ๆ⁵⁴

อย่างไรก็ตามการเพิ่มผลข้าวเนื่องจากการมีชลประทานในระยะแรกและระยะที่สอง (1957-1967) การเพิ่มผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยเนื่องจากในหลาย ๆ พื้นที่ของหมู่บ้านหนองพังนาคยังขาดโครงการย่อย เช่น การขุดคลองซอยและคูน้ำตามโครงการใหญ่มา การเพาะปลูกในฤดูแล้งก็กระทำไม่ได้เพราะไม่มีการพัฒนาพันธุ์ข้าว ชาวบ้านยังคงใช้พันธุ์พื้นเมือง เช่น ข้าวเหลืองอ่อน ตาแห้ง ผลผลิตข้าวในทศวรรษ 1960 ไม่ได้เพิ่มขึ้นสูงเท่าใดนัก ชาวบ้านจำนวนหนึ่งประมาณ 7-8 คน นำโดย ลุงโฮได้พยายามหาที่บุกเบิกใหม่โดยไปจับจองที่ดินรวมทั้งซื้อที่ดินเพื่อทำไร่ข้าวโพดที่อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ และไปทำไร่ฝ้ายที่จังหวัดเลยด้วย ซึ่งแสดงถึงการเจริญเติบโตของพืชไร่ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวของถนนทางหลวงที่มีผลต่อการบุกเบิกที่ดินทำกิน (รวมทั้งในกรณีของบ้านใหม่จังหวัดอุทัยธานีที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนหมู่บ้านมาจากการบุกเบิกที่ดินเพื่อปลูกพืชไร่เป็นสำคัญ)

ผลของการมีถนนเชื่อมหมู่บ้านรวมทั้งการมีชลประทาน ย่อมมีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการผลิตข้าวเพื่อขาย (รวมทั้งพืชผลไม้พืชไร่อื่น ๆ ด้วย) เพราะถนนมีผลให้ต้นทุนต่อหน่วยของการขนส่งต่ำลง ส่งสินค้าไปไกลและหลายตลาดมากขึ้น เลือกลงเวลาขนส่งได้ตามความต้องการเมื่อราคาสิน

⁵³ สัมภาษณ์ ลุงโฮ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁵⁴ สัมภาษณ์ ลุงโฮ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ค่าดีขึ้น เป็นต้น รายได้ที่เพิ่มขึ้นจากการขายข้าว (และผลผลิตอื่น ๆ) ได้สนับสนุนให้เกษตรกรได้ขยายเนื้อที่การเพาะปลูกมากยิ่งขึ้น และเมื่อรายได้สูงขึ้นมีผลให้ต้นทุนค่าเสียโอกาส จากการทำกิจกรรมอุตสาหกรรมเพื่อใช้ในครัวเรือน เช่น เครื่องจักรสาน และสิ่งทอได้สูงขึ้น กิจกรรมเหล่านี้ได้เริ่มหายไปมากที่สุด เพราะชาวบ้านจะนำเงินสดที่ได้จากการขายข้าวไปซื้อสินค้าเหล่านี้หรือสินค้าอุตสาหกรรมที่เข้ามาตีตลาดมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มหันไปสู่การปลูกข้าวเพื่อขายเพิ่มขึ้นตามลำดับ โดยที่สมาชิกในครัวเรือนได้จัดสรรเวลาจากกิจกรรมที่ไม่ใช่การเกษตร โดยเฉพาะการผลิตสินค้าเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนไปใช้ในกิจกรรมเกี่ยวกับการทำนามากยิ่งขึ้น รายได้ของชาวบ้านที่หมู่บ้านหนองพังนาคได้พึ่งพาหารายได้จากการทำนาในระดับสูงเมื่อเทียบกับรายได้จากแหล่งอื่น ๆ เพราะส่วนหนึ่งการทำนา 2 ครั้ง มีผลให้เวลาที่ใช้ในฟาร์มเข้มข้นมากขึ้นกว่าในอดีตที่เคยทำนา 1 ครั้งนั่นเอง

การสัมภาษณ์ของหมู่บ้านหนองพังนาคส่วนใหญ่ได้รับคำตอบคล้าย ๆ กัน คือ การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตจากการทำนา 1 ครั้ง มาเป็นการทำนา 2 ครั้ง หรือมาเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น มีผลกระทบต่อสถานะเศรษฐกิจและสังคมมากมายคือ การผลิตต้องลงทุนสูงขึ้น เพราะชาวบ้านต้องเสียค่าใช้จ่ายมากขึ้น เพื่อซื้อปัจจัยการผลิตเพื่อใช้ในการทำนา อาทิเช่น ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ รวมทั้งเช่ารถไถ และค่าใช้จ่ายแรงงานรับจ้าง เมื่อไม่มีทุนรอนชาวบ้านก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสินจากนายทุนท้องถิ่น (ในระยะแรก) และไปกู้สหกรณ์และ ธกส. (ในระยะต่อมา) ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สินเพิ่มขึ้น ในขณะที่ก่อนมีชลประทานนั้น ชาวบ้านแทบไม่ต้องลงทุนอะไรมาเลย เพราะการทำนา 1 ครั้ง ได้อาศัยพันธุ์พื้นเมือง และผลิตเป็นจำนวนน้อย ทำให้ค่าใช้จ่ายในปัจจัยการผลิตจึงอยู่ในระดับต่ำ นอกจากนี้แรงงานในการทำก็ได้อาศัยการแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้าน อาหารการกินก็หาได้จากธรรมชาติ ชาวบ้านยังมีเวลาพักผ่อนและสามารถมีเวลาบางส่วนเพื่อทำหัตถกรรมและอุตสาหกรรมพื้นเมืองในหมู่บ้านได้

การเพิ่มขึ้นของการทำนา 2 ครั้ง แม้ว่าจะมีรายได้เพิ่มขึ้น แต่ครัวเรือนก็มีรายจ่ายเพิ่มขึ้นตามตัวไปด้วย หลาย ๆ ครัวเรือนเริ่มประสบกับปัญหานี้สินเพิ่มขึ้นตามลำดับ “สาเหตุใหญ่ที่หนี้สินเพิ่มคือ ทุกอย่างเค้าไม่ทำเอง มีอะไรก็จ้างหมด เช่น ฉีดยา ก็จ้าง ไถนา ก็จ้าง หวานปุ๋ย ก็จ้าง...นอกจากนี้ทุกอย่างต้องซื้อหมด พันธุ์ข้าวก็ซื้อ ปุ๋ยก็ซื้อ....ขายข้าวไม่ได้ราคาก็ขาดทุนเป็นหนี้เค้าต่อ ๆ เดียวนาก็หลุดอีก”⁵⁵ สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลให้ชาวบ้านส่วนหนึ่งประสบกับปัญหานี้สินเพิ่มขึ้น คือ การทำนาในเขตชลประทานเกษตรกรขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการควบคุมเทคโนโลยีการผลิต ในระยะแรกของการเข้ามาของระบบชลประทานไม่สามารถควบคุมระบบน้ำได้ดี ใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เกินความจำเป็นจนทำให้ต้นทุนสูงเกินไป ซึ่งชาวบ้านจะประสบกับการขาดทุนในที่สุด หรือแม้แต่ในกรณีชาวบ้านที่เข้าใจเทคโนโลยีที่ถูกต้อง การใช้พันธุ์พืชที่ให้ผลผลิตสูง

⁵⁵ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

เพื่อสามารถทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง ย่อมต้องใช้เทคโนโลยีการผลิตสูงขึ้นไปด้วย จะต้องทำนุบำรุงรักษาเป็นอย่างดี เพื่อให้พืชมีความแข็งแรง ในขณะที่เดียวกันก็ต้องอาหารที่สมบูรณ์ จึงจำเป็นต้องจัดระบบชลประทานที่ดี รวมทั้งจัดรูปที่ดินที่เหมาะสมสอดคล้องกับระบบชลประทานด้วย การใช้ปุ๋ยเพื่อให้อาหารพืชในลักษณะที่เหมาะสม และจะต้องมีการป้องกันศัตรูพืชทุกชนิดเป็นอย่างดี ทั้งหมดนี้ย่อมทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้บุคคลที่ได้ประโยชน์จากการทำนาในเขตชลประทาน หรือทำนาได้ 2 ครั้งย่อมเหมาะกับชาวนาผู้ที่มีทุนรอนสูงกว่าชาวนาที่ยากจน (ในประเด็นนี้โปรดดู อภิธาน 2539 : 60-63)

ที่บ้านกุคจอก การตัดถนนทางหลวงและเครือข่ายในทศวรรษ 1960 มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของการผลิตข้าวเพื่อการค้าด้วย แต่การเปลี่ยนแปลงก็เป็นไปอย่างช้า ๆ เมื่อเทียบกับหมู่บ้านหนองพังนาค เพราะส่วนหนึ่งบ้านกุคจอกอยู่ในที่ดอนค่อนข้างห่างจากถนนมากกว่า (ประมาณ 20 กิโลเมตรจากอำเภอวัดสิงห์) ประกอบกับพื้นที่ส่วนใหญ่ของบ้านกุคจอกเป็นเขตทำน่าน้ำฝน/หรือใช้คลองธรรมชาติข้าว ซึ่งทำให้สามารถทำนาได้เพียงปีละ 1 ครั้งเท่านั้น⁵⁶ การทำนาปีละ 2 ครั้ง เพิ่งจะมีประมาณ 3-4 ปีมานี้เอง ยิ่งฉางสำหรับเก็บข้าวเปลือกยังปรากฏให้เห็นแม้กระทั่งในปัจจุบัน ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ชาวนาส่วนใหญ่ใช้พันธุ์พื้นเมืองคือ หลวงประทาน 5 รวง และ ขาวตามน⁵⁷ ผลผลิตที่ได้ค่อนข้างต่ำ ผลผลิตข้าวเฉลี่ยประมาณ 30 ถึงต่อไร่ ในปี ค.ศ.1981 (ข้อมูลการสำรวจตำบล ค.ศ.1981) การผลิตข้าวจึงใช้ทุนน้อยและพึ่งพาปัจจัยการผลิตเพื่อใช้ในการทำนาไม่สูงนัก นอกจากนี้การทำนาของหมู่บ้านกุคจอกในทศวรรษ 1960 และ 1970 ยังคงใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานแลกเปลี่ยนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต จึงมีผลให้ค่าใช้จ่ายในการทำนาค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับเขตทำนาชลประทาน 2 ครั้ง เช่นที่หมู่บ้านหนองพังนาค แม้ว่าการผลิตข้าวเพื่อการค้าจะเพิ่มขึ้น แต่การผลิตการเกษตรอย่างอื่น ๆ เช่น พืชไร่ รวมทั้งอาชีพดั้งเดิมของบ้านกุคจอก เช่น สิ่งทอ ยังคงอยู่ควบคู่กันไปด้วย ในการสำรวจข้อมูลของกรมการพัฒนาชุมชน ในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า ครัวเรือนมีรายได้มาจากหลายแหล่งโดยที่รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนของตำบลกุคจอกมาจากแหล่งที่สำคัญดังต่อไปนี้ พืชไร่/อ้อย (100,000 บาท ต่อครัวเรือน) ข้าวโพด (9,000 บาทต่อครัวเรือน) มันสำปะหลัง (7,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าว (9,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าวฟ่าง (6,000 บาทต่อครัวเรือน) เลี้ยงสัตว์ (4,000 บาทต่อครัวเรือน) ในขณะที่รายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนไม่ได้บันทึกเอาไว้ แต่จากรายงานการสำรวจของกรมการพัฒนาชุมชนระบุว่า มีครัวเรือนทำการทอผ้าเก่า 20 ครัวเรือน (รายงานการสำรวจเขตตำบล) จากการสัมภาษณ์

⁵⁶ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁷ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

ชาวบ้านบ้านกุดจอกแสดงว่า ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านหลายครัวเรือนยังทอผ้าอยู่ และในปัจจุบันนี้ (ค.ศ.2001) ก็มี (9,000 บาทต่อครัวเรือน) มันสำปะหลัง (7,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าว (9,000 บาทต่อครัวเรือน) ข้าวฟ่าง (6,000 บาทต่อครัวเรือน) เลี้ยงสัตว์ (4,000 บาทต่อครัวเรือน) ในขณะที่รายได้จากอุตสาหกรรมครัวเรือนไม่ได้บันทึกเอาไว้ แต่จากรายงานการสำรวจของกรมการพัฒนาชุมชนระบุว่าครัวเรือนทำการทอผ้าเก่า 20 ครัวเรือน (รายงานการสำรวจเขตตำบล) จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบ้านกุดจอกแสดงว่า ในทศวรรษ 1960 ชาวบ้านหลายครัวเรือนยังทอผ้าอยู่ และในปัจจุบันนี้ (ค.ศ.2001) ก็มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งทอผ้าอยู่ “อาชีพทอผ้าคืออาชีพเสริม ส่วนอาชีพหลักคือทำนา”⁵⁶ อาชีพทอผ้านี้เป็นอาชีพที่เก่าแก่ของหมู่บ้านเพราะบรรพบุรุษของหมู่บ้านนี้คือ **กลุ่มลาวครั้ง** ที่มีความสามารถในการทอผ้า และเมื่อคืบมาถึงคนรุ่นหลังก็พยายามที่จะส่งเสริมให้มีการผลิตสิ่งทอทั้งเอาไปขายและใช้เอง “ที่บ้านนี้บ่เคยทอผ้าไว้ขาย”⁵⁷ สาเหตุที่คนบ้านกุดจอกนิยมทอผ้าเองไว้ใช้เอง ส่วนหนึ่งเพราะเป็นอาชีพเก่าแก่เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของบรรพบุรุษ แต่อีกส่วนหนึ่งเพื่อใช้ในหมู่บ้านผู้อาวุโส ใช้ในพิธีสงกรานต์อาบน้ำให้คนแก่ หรือขายให้ในบรรดาญาติพี่น้องเท่านั้น⁵⁸

การกระจายการผลิตทั้งในด้านผลผลิตและเวลาของเกษตรกรในบ้านกุดจอกแสดงถึง การปรับตัวของเกษตรกรเพื่อรับมือกับความเสี่ยงด้านรายได้ และความผันผวนของตลาด ในพื้นที่ ๆ ยึดเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลักนั้น ความเสี่ยงทางด้านรายได้จะประกอบไปด้วยความเสี่ยงทางด้านราคาและปัจจัยการผลิต และความเสี่ยงจากด้านการผลิต (หรือความเสี่ยงจากธรรมชาติ) ชาวบ้านจึงรู้จักปรับตัวเพื่อบริหารความเสี่ยงที่เกิดขึ้น โดยการกระทำการกิจกรรมการผลิตอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย เช่น ทอผ้า และเลี้ยงสัตว์ และกิจกรรมการผลิตดังกล่าวก็เป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านกุดจอกไม่ได้ถูกดึงดูดเข้าไปในการผลิตแบบทุนนิยมหรือการผลิตเพื่อค้าขายอย่างเต็มตัว เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงเป็นเศรษฐกิจที่ถูกผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของระบบตลาดน้อยกว่าที่ควรจะเป็น ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจึงดำเนินไปด้วยความมีเสถียรภาพ ชาวบ้านแม้ว่าจะมีรายได้ไม่สูงมากนักแต่ก็ไม่ค่อยจะมีหนี้สินมากนัก ประกอบกับ ชาวบ้านยังได้ใช้เวลาว่างส่วนหนึ่งในการประกอบการผลิตสินค้าหัตถอุตสาหกรรมเพื่อใช้ในครัวเรือนได้

ที่หมู่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา การตัดถนนในทศวรรษ 1950 และ 1960 ได้มีผลกระทบกับเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอันมาก การสร้างถนนกบินทร์บุรี – โคราข และเครือข่ายถนนเข้าไปในอำเภอบางคล้า และเข้าไปในหมู่บ้าน (ในทศวรรษ 1970) ได้ส่งผลให้เกษตรกรเริ่มหันมาปลูกมะม่วง รวมทั้งสวนมะพร้าวและสวนผักมากขึ้นเรื่อย ๆ ในอดีตที่ยาวนานก่อนกลางทศวรรษ 1960

⁵⁶ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁷ สัมภาษณ์ ป้าซ้อง จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

⁵⁸ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

ข้าวเป็นพืชหลักและคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้านมีอาชีพเป็นชาวนา ความสำคัญของพืชผักและผลไม้ยังอยู่ห่างไกลกับข้าวเป็นอันมาก การค้าข้าวของหมู่บ้านในอดีตได้ใช้เส้นทางลำคลองจากหมู่บ้านไปเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกงเพื่อค้าขายที่อำเภอบางคล้า เมื่อมีถนนตัดถนนสายกบินทร์บุรีและโคราชในทศวรรษ 1950 และถนนเชื่อมอำเภอบางคล้าในทศวรรษ 1960 และถนนเชื่อมหมู่บ้านในทศวรรษ 1970 ชาวบ้านได้หันมาใช้ถนนเป็นเส้นทางในการขนส่งสินค้าเกษตรแทนที่การขนส่งทางคลองและแม่น้ำ ถนนได้มีส่วนสำคัญให้เกษตรกรได้หันมาปลูกผลไม้ (ส่วนใหญ่คือ มะม่วง) และพืชผักรวมทั้งมะพร้าวมากยิ่งขึ้น⁵⁹ ส่วนหนึ่งเพราะถนนได้มีส่วนต่อการเจริญเติบโตของตลาดสามารถขนส่งได้เร็ว และทุกฤดูกาล แม้แต่ในหน้าฝนจึงทำให้ผลไม้ไม่เน่าเสียได้ ประกอบกับที่ตั้งของหมู่บ้านไม่ได้อยู่ไกลจากกรุงเทพฯ และอยู่ใกล้กับอำเภอบางคล้า และจังหวัดฉะเชิงเทรา มากนักย่อมมีผลให้การปลูกพืชผักและผลไม้ขายตัวได้รวดเร็ว

“ใกล้ตลาดบางคล้าเป็นที่จุดศูนย์รวมของตลาดมะม่วงเลยสมัยก่อน เป็นสวนมะม่วงทั้งนั้นเลย รดจากไหนมาก็แวะซื้อมะม่วงที่ตลาดบางคล้า”⁶⁰

นอกจากข้าวและผลไม้คือมะม่วงแล้ว ชาวบ้านได้ปลูกแตงโม ฟักทอง ควบคู่กันไปด้วย ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า การปลูกพืชผักและผลไม้ได้รับอิทธิพลจากภูมิปัญญาของคนจีน ซึ่งเป็นชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ 19 แล้ว โดยที่คนจีนได้ปลูกพืชผักและตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำและลำคลอง เทคโนโลยีการผลิต เช่น สวนผัก จึงเป็นเทคโนโลยีดั้งเดิมของคนจีนในอดีต⁶¹

“ผมปลูกฟักทองลูกละ 20 กิโลนะ ลูกเนี่ยขนาดฝ่าโอ่งเนี่ย ลูกละ 20 กิโล และก็นำไปขายที่ตลาดบางคล้า แต่ถ้าปลูกมาก ๆ ผมก็จะเข้าไปขายที่กรุงเทพฯ โดยใช้รถบรรทุกเป็นคันรถ 6 ล้อ 10 ล้อ เข้าไปที่ละ 7-8 คัน”⁶² ข้อความเบื้องต้นได้สะท้อนภาพของบทบาทของถนนที่มีผลต่อการขยายตัวของตลาด เพราะมีผลให้ตลาดได้ขยายตัวมากขึ้น โดยที่เกษตรกรบางส่วนได้หันมาผลิตพืชผักและผลไม้เพื่อการไปขายในพื้นที่ ๆ ไกลออกไปมากขึ้น เช่นที่กรุงเทพฯ ถนนจึงได้เข้ามาแทนที่การขนส่งทางน้ำตั้งแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา เพราะ “เร็วกว่า สะดวกกว่า และถูกกว่า....เรือเลิกใช้ไปเลย ไม่มีวิ่ง คลองก็ร้างไปเลย”⁶³ นอกจากชาวบ้านจะนำสินค้าไปขายยังอำเภอใกล้เคียง คือ อำเภอบางคล้าแล้ว และส่งไปขายกรุงเทพฯ แล้ว ในบางกรณีจะมีนายทุนเข้ามารับซื้อพืชผักและผลไม้ถึง

⁵⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶² สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶³ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ที่หมู่บ้าน โดยได้นำรถบรรทุกเข้ามารับซื้อ ถนนจึงเป็นปัจจัยสำคัญมีเพียงแต่ทำให้การค้าของหมู่บ้านได้ขยายตัวออกไปมากยิ่งขึ้น แต่มีผลต่อการกระจายการผลิตสินค้าทางการเกษตรมากยิ่งขึ้น

แม้ว่าชาวบ้านจะเริ่มทำการปลูกผลไม้และพืชผักเพื่อสนองตอบความต้องการของตลาดมากขึ้น แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ในทศวรรษ 1960 และ 1970 ก็ยังคงทำนาเป็นอาชีพหลัก โดยที่มีกิจกรรมอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย คือ ปลูกพืชผักและผลไม้ นอกจากนี้ยังมีการปลูกอ้อยบ้างเป็นประปราย⁶⁴ รวมทั้งทำงานทำในฤดูแล้ง เช่น รับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา และทำงานในกรุงเทพฯ บ้าง ในปี ค.ศ.1983 น้ำท่วมใหญ่ส่งผลให้อ้อยเสียหายหมด คนก็เริ่มหันมาทำนาอีก แต่กล่าวโดยสรุปเศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองชุมพรในทศวรรษ 1960 และ 1970 เป็นเศรษฐกิจที่เน้นการเกษตรแบบผสมผสาน หรือ เป็นเศรษฐกิจที่ปลูกข้าว พร้อมกับปลูกพืชอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย เศรษฐกิจดังกล่าวเป็นเศรษฐกิจที่เดินทางตามแนวทางเศรษฐกิจชุมชนที่มีได้มีทิศทางการผลิตดำเนินตามแบบ เศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการผลิตขนาดใหญ่และกำไรสูงสุด แต่เป็นเศรษฐกิจที่พยายามจะลดความเสี่ยงและสร้างคุ้มกันให้กับชุมชนและครัวเรือน จากการผนวกเข้ากับระบบตลาดและทุนนิยมเป็นสำคัญ เหตุที่ชาวบ้านเลือกที่จะปลูกข้าวควบคู่ไปกับพืชอื่น ๆ (ทั้ง ๆ ที่ข้าวมีระดับราคาโดยเปรียบเทียบกับราคาพืชผักและผลไม้) เพราะต้องการที่จะกระจายความเสี่ยงจากความผันผวนของราคาและรายได้ที่เกิดจากความไม่แน่นอนของตลาดและผลผลิต และเหตุที่ชาวบ้านยังคงรักษาการปลูกข้าวไว้ เพราะชาวบ้านสามารถที่จะหันคืนไปสู่การผลิตแบบเลี้ยงตัวเองหรือแบบยังชีพได้ง่ายหรือเก็บข้าวส่วนหนึ่งไว้บริโภคนั่นเอง ด้วยเหตุนี้แม้ว่าราคาข้าวจะต่ำกว่าพืชเงินสดชนิดอื่น ๆ เช่น ผักและผลไม้ ชาวบ้านยังคงเลือกพื้นที่บางส่วนเอาไว้ปลูกข้าวเอาไว้เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงทางด้านอาหารนั่นเอง

การสัมภาษณ์ชาวบ้านจะพบว่าในบางกรณีที่เป็นผู้ผลิตรายใหญ่ และไม่ได้กระจายผลผลิตทางการเกษตรโดยลงทุนมาก ๆ ในการผลิตพืชเชิงเดี่ยว ชาวบ้านจะประสบกับปัญหาขาดทุนและหนี้สินได้ เช่น ในกรณีนายวันเพ็ญ ก้องเจริญ ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองชุมพร ได้กู้เงินมาลงทุนมาก ๆ ในการผลิตพืชเชิงเดี่ยว ชาวบ้านจะประสบกับปัญหาขาดทุนและหนี้สินได้ เช่น ในกรณีนายวันเพ็ญ ก้องเจริญ ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองชุมพร ได้กู้เงินมาลงทุนทำนา 40 ไร่ประมาณกว่าสองแสนบาท ในปี ค.ศ.1995 และปีนั้นเองบ้านหนองชุมพรได้ประสบกับปัญหาน้ำท่วมแทบจะหมดตัวเลย “ผมทำนาจนไป 3 ปีเลย ในปี พ.ศ.2538 เริ่มเป็นผู้ใหญ่บ้านใหม่ ๆ ผมนี้หมดเนื้อประดาตัวเลย”⁶⁵

ที่หมู่บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี การตัดถนนในทศวรรษ 1960 โดยเฉพาะถนนอุ้มผาง-หนองฉาง ได้มีผลต่อการเติบโตของพืชไร่เป็นอันมาก ประชากรได้อพยพเข้าสู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพื่อจับจองที่ดินทำกิน Philip Hirsch ได้มาสำรวจหมู่บ้านใหม่แห่งนี้ในกลางทศวรรษ 1980

⁶⁴ สัมภาษณ์ พระครูโชติธรรม เจ้าอาวาสวัดไผ่ขวาง อำเภอรสาธิต จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁶⁵ สัมภาษณ์ นายวันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

และพบว่าในทศวรรษ 1950 ก่อนที่จะมีถนนตัดผ่าน ขบวนการบุกเบิกที่ดินได้เริ่มจากทำไร่หมุนเวียนตามหมู่บ้าน ในขณะที่ในช่วงปี ค.ศ.1967-1977 (หลังจากที่มีการตัดถนนสายอุ้มผาง – หนองนางแล้ว) ได้มีกลุ่มชาวนาชาวไร่อพยพจากพื้นที่ราบบริเวณใกล้เคียง และจากที่ราบแดนไกลออกไปเข้ามาทำมาหากิน คนอพยพเหล่านี้เข้ามาลงป่า หรือย้ายเข้ามาอยู่ในพื้นที่ที่พ่อค้าไม้เพิ่งเข้ามาตัดไม้แล้วทิ้งที่พอเป็นทุ่งโล่งไว้แล้ว ชาวไร่บุกเบิกประเภทนี้จะเริ่มต้นด้วยการปลูกข้าวไร่ไว้บริเวณสลับการปลูกข้าวโพดหรือพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ซึ่งพอจะทำให้ได้ด้วยทุนรอนเล็กน้อยที่พอมืออยู่บ้าง ช่วงระยะเวลาดังกล่าวเกิดขึ้นเป็นช่วงสั้น ส่วนมากแล้วจะจบลงอย่างรวดเร็วเพราะเกิดวิกฤตการณ์ด้านระบบนิเวศ และเกิดความล้มเหลวในการทำไร่เนื่องจากปัญหาดินถูกชะทำลายอย่างรวดเร็ว ขึ้นตอนที่สามคือหลังจากปี ค.ศ.1978 พ่อค้าและธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ได้เข้ามาจัดการกับชาวไร่บุกเบิกให้ทำการผลิตเพื่อตลาดอย่างจริงจัง โดยมีการขยายขยายไปปลูกข้าวโพดอย่างกว้างขวาง และโดยใช้พื้นที่อย่างเต็มประสิทธิภาพ การพัฒนาธุรกิจการแบบนายทุนเพื่อการค้าได้ชักนำให้แรงงานไร่ที่ดินอพยพเข้ามาปรับที่เพิ่มขึ้น และเพื่อให้เป็นคณงานรับจ้างการเกษตรเพื่อการค้า (อ้างใน ผาสุก 2542 : 101-102) นอกจากนี้ในแง่ของการแทรกแซงของรัฐบาลในช่วงปี ค.ศ.1978 มีอยู่ 2 เรื่อง **ประการแรก** คือ การกำหนดให้บ้านใหม่เป็นเขตตัดป่าของบริษัทไม้อัดไทย ซึ่งส่งผลให้พื้นที่นี้สูญเสียคุณค่าในการเป็นแหล่งผลิตน้ำมันยางและผลผลิตป่าอื่น ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการบุกเบิกป่าสำหรับการทำเกษตรกรรมบนพื้นที่สูงในเชิงพาณิชย์ นอกจากนี้ถนนในพื้นที่ป่าที่ตัดขึ้นเพื่อชักลากไม้ก็ทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้นและลดต้นทุนในการขายพืชผลสู่ตลาด **ประการที่สอง** โครงการปฏิรูปที่ดินและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกัน บ้านใหม่เป็นโครงการระยะแรกของโครงการทัพบเสลาของสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตร (สปก) ซึ่งกำหนดพื้นที่ไว้ในโครงการไว้ 50,000 ไร่ โครงการนี้แบ่งที่ดินจากผู้ถือครองที่ดินมากกว่า 24 ไร่ และย้ายบ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่กระจัดกระจายไปอยู่รวมกันในพื้นที่ ๆ เป็นหมู่บ้านแผนผังแบบตารางมีผู้คนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น (เฮิร์ช 2533 : 117-118) การบุกเบิกพืชไร่อย่างขนานใหญ่นับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านของบ้านใหม่ โดยนำไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นตามลำดับ ในทศวรรษ 1960 หลายครัวเรือนได้ปลูกข้าวส่วนหนึ่งและเป็นส่วนใหญ่ไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือน โดยเฉพาะข้าวไร่ แต่ในกลางทศวรรษ 1980 พืชไร่คือข้าวโพดและถั่วเขียวได้กลายเป็นพืชหลักเพื่อการค้า พื้นที่เพียงร้อยละ 8 พื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้านใช้ในการปลูกข้าวเท่านั้น และส่วนใหญ่ของพื้นที่ของชาวบ้านเหล่านี้ ก็อยู่นอกเขตหมู่บ้าน นอกจากนี้รายได้จากการขายข้าวมีเพียงร้อยละ 7 ของมูลค่าผลผลิตการเกษตรทั้งหมดของบ้านใหม่ (Hirsch 1990 : 127) การผลิตพืชไร่คือข้าวโพดและถั่วเขียวเพื่อการค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว

เศรษฐกิจตลาดจึงได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในหมู่บ้านใหม่ โดยที่ชาวบ้านต้องอาศัยเงินตราเพื่อจับจ่ายใช้สอยในการซื้อหาปัจจัยการผลิตเพื่อการเกษตรในการทำไร่ นา รวมทั้งจ่ายค่าจ้างแรงงานรับจ้างและการบริโภคอาหารในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านได้เล่าให้ฟังว่า นับแต่กลางทศวรรษ

1980 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการผลิตของหมู่บ้านใหม่ได้ใช้ทุนรอนในการทำไร่นาเป็นอันมาก “เศรษฐกิจจะทำอะไรก็ต้องใช้ทุนมากแล้วไม่มีทุนไปกู้หนี้ยืมสินเขามาทำมันก็ไม่ได้เท่ากับกู้มา”⁶⁶ ในขณะที่ก่อนปี ค.ศ.1978 เศรษฐกิจของหมู่บ้านยังมีได้กระทบกระเทือนจากการผลิตเพื่อการค้าเท่าที่ควร พื้นที่บ้านใหม่ยังเป็นป่าทึบเกือบทั้งหมด (ก่อนปี ค.ศ.1970 พื้นที่ทั้งหมดของอำเภอหลานสักยังเป็นป่า ผู้ที่อาศัยอยู่ในแถบนั้นส่วนใหญ่เป็นชนชาติกะเหรี่ยง และลาวซึ่งมีอาชีพหาของป่าเพื่อนำมาขายเป็นรายได้เพิ่มเติมจากการผลิตแบบยังชีพ การผลิตเพื่อยังชีพทำโดยการถางพื้นที่เล็ก ๆ เพื่อปลูกข้าวไร่และพืชไร่อื่น ๆ ใช้เป็นอาหารหลัก) ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรุ่นแรก ๆ เป็นพวกกริดน้ำมันยางและมีผลต่อการรักษาป่า พวกเขาถางที่ดินผืนเล็ก ๆ เพื่อใช้ในการปลูกพืชยังชีพภายใต้ร่มเงาของต้นไม้ใหญ่ในระยะเริ่มแรกของการถางป่า การปลูกพืชบนพื้นที่สูงใช้ทุนแรกเริ่มค่อนข้างต่ำเนื่องจากที่ดินยังคงอุดมสมบูรณ์ และยังไม่แข็ง อีกทั้งวัชพืชยังไม่ขึ้นในระยะนี้ ทำให้เสียค่าใช้จ่ายในการไถที่ต่ำปุย และยาปราบวัชพืชเพียงเล็กน้อย นอกจากนี้ในระยะก่อนปี ค.ศ.1978 การค้าขายกับภายนอกก็มิได้มีผลต่อการผลิตแบบยังชีพมากนัก (เฮิร์ซ 2533 : 116 – 117) การสัมภาษณ์ชาวบ้านก็ได้รับคำตอบว่า เศรษฐกิจของบ้านใหม่ในอดีต แม้ในระยะเกือบ 30 ปีที่ผ่านมาตัวเองเป็นเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากินหรือแบบยังชีพนั่นเอง “ก่อนที่จะข้าวโพดจะเข้ามา คนแถวนี้ได้ไปหาซื้อบางส่วน (ซื้อที่ตำหรือที่ราบ) เอาไว้ปลูกข้าว ส่วนใหญ่ทำเพื่อกินเอง แล้วที่เหลือก็ขายไปบ้าง”⁶⁷ “ได้หมูป่าตัว มันไม่มีการขายอยู่ด้วยกันนะมากินกันแล้วก็หิ้วกันไปคนละถุงสองถุง เคี้ยวก็มากินกันอยู่อย่างเนี่ย”⁶⁸ “อย่างปลาเนี่ยจะไปกากินแป็บเดียว โดดจึ้นบนถนนบนสะพานเนี่ยปลาขนาดเนื้อโละ 3 บาทยังขายไม่ออกเลย”⁶⁹

การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของหมู่บ้านได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว หลังปี ค.ศ.1978 เป็นต้นมา ขอบเขตของการผลิตเพื่อการค้าขายตัวอย่างรวดเร็ว เพราะส่วนหนึ่งการเกษตรได้ใช้ทุนแบบเข้มข้น (capital intensive) มีการใช้แรงงานรับจ้างโดยเฉพาะมาจากนอกหมู่บ้าน และการใช้เงินตราเพื่อปัจจัยการผลิตในการเกษตรและสินค้าอื่น ๆ จากนอกชุมชนโดยเฉพาะจากอำเภอหลานสัก ถนนที่เชื่อมบ้านใหม่และอำเภอหลานสักสร้างในปี ค.ศ.1982 ความสัมพันธ์แบบหาอยู่หากินโดยแบ่งปันผลผลิตกันได้เริ่มหมดไป “มันเริ่มหมดไป เมื่อพอเครื่องจักรเข้ามา”⁷⁰ ชาวบ้านได้หันมาปลูกพืชไร่เพื่อการค้ามากขึ้นตามลำดับ ในปี ค.ศ.1985 ข้าวโพดและถั่วเขียวเป็นพืชไร่ที่มีการผลิตมากที่สุด รองลง

⁶⁶ สัมภาษณ์ นางสังวาล แก้วศิริกรรม หมู่บ้านใหม่ จังหวัดชัยนาท

⁶⁷ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁶⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁶⁹ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

⁷⁰ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มาคือข้าว นอกจากนั้นก็มีการปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ฝ้าย ข้าวฟ่าง เม็ดละหุ่ง เป็นต้น (ตารางที่ 5.4)

ตารางที่ 5.4 สถิติการปลูกพืชไร่และทำนาของบ้านใหม่ ปี ค.ศ.1985

พืช	ร้อยละของ ครัวเรือนที่ ปลูกพืช นั้น	ร้อยละของ พื้นที่เพาะ ปลูกพืชนั้น	ผลผลิตต่อไร่	รายจ่ายต่อไร่ (บาท)	รายได้ต่อไร่ (บาท)	พื้นที่เพาะปลูก เฉลี่ย (ไร่)
ข้าว	24	4.8	22.7 ถัง	119	660	9.1
ข้าวโพด 1	87	53.3	24.6 ถัง	337	768	28.1
ข้าวโพด 2	7	3.6	7.3 ถัง	131	259	25.0
ถั่วเขียว 1	72	30.7	3.4 ถัง	278	384	19.5
ถั่วเขียว 2	1	0.1	90 ถัง	486	1,035	5.1
มันสำปะหลัง	4	1.5	8.4 ตัน	406	699	17.7
ถั่วเหลือง	1	0.6	15.8 ถัง	389	1,575	20.0
ฝ้าย	4	0.4	208.3 ก.ก.	1,063	2,767	4.0
ข้าวฟ่าง	11	4.1	4.1 ถัง	144	142	17.4
อื่น ๆ	1	0.8	1.6 ถัง	136	136	14.5

แหล่งที่มา : Hirsch (1990 : 108 และ 188)

หมายเหตุ : ข้าวโพด 1 หมายถึง ข้าวโพดที่เป็นกิจกรรมการผลิตหลัก

ข้าวโพด 2 หมายถึง ข้าวโพดที่เป็นกิจกรรมการผลิตรอง

ถั่วเขียว 1 หมายถึง การปลูกถั่วเขียวบนพื้นที่สูงหลังจากปลูกข้าวโพด

ถั่วเขียว 2 หมายถึง การปลูกถั่วเขียวบนพื้นที่นาหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว

ตารางที่ 5.4 แสดงถึงสถิติของการปลูกพืชไร่และทำนาของบ้านใหม่ ในปี ค.ศ.1985 ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกพืชไร่ คือ ข้าวโพดและถั่วเขียวควบคู่กันไปด้วยร้อยละ 94 ของครัวเรือนปลูกข้าวโพด (โดยที่ร้อยละ 87 ของครัวเรือน ปลูกข้าวโพดเป็นอาชีพหลัก และร้อยละ 7 ของครัวเรือนปลูกข้าวโพดเป็นอาชีพเสริม) และร้อยละ 73 ปลูกถั่วเขียว ในขณะที่มีเพียงร้อยละ 24 ของครัวเรือนเท่านั้น ที่ยังคงทำนา นอกจากนั้นชาวบ้านยังได้ปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเหลือง ฝ้าย ข้าวฟ่าง ควบคู่กันไปด้วย แต่ก็มีครัวเรือนเป็นสัดส่วนน้อยเมื่อเทียบกับข้าวโพดและถั่วเขียว การใช้พื้นที่ทำไร่ข้าวโพดและถั่วเขียวรวมกันคิดเป็นร้อยละ 84 ของพื้นที่เพาะปลูกของบ้านใหม่

และพื้นที่เฉลี่ยต่อไร่ของข้าวโพดและถั่วเขียวเท่ากับ 28.1 ไร่ และ 19.5 ไร่ ตามลำดับ ในขณะที่พื้นที่ทำนามีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 9.3 ไร่เท่านั้น (ตารางที่ 5.4) ผลผลิตต่อไร่อยู่ในระดับปานกลาง ในกรณีของข้าวโพดและถั่วเขียว ส่วนผลผลิตข้าวต่อไร่อยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ คือเท่ากับ 22.7 ถังต่อไร่เท่านั้น (ตารางที่ 5.4) แม้ว่ารายได้จากการทำไร่และทำนาจะมากกว่ารายจ่าย (เช่นรายได้จากการขายข้าวโพดเท่ากับ 76.8 บาทต่อไร่ และรายจ่ายเท่ากับ 119 บาทต่อไร่ รายได้จากการขายถั่วเขียวเท่ากับ 768 บาทต่อไร่ และรายจ่ายเท่ากับ 337 บาทต่อไร่) แต่มิได้หมายความว่า รายได้จะพอเพียงในการดำรงชีพเพราะรายจ่ายได้เพิ่มขึ้นตามไปด้วยเนื่องจากการเข้ามาของถนนและไฟฟ้า ชาวบ้านจึงต้องมีรายจ่ายเพิ่มขึ้นทั้งการซื้ออาหารและสินค้าจากตลาด รวมทั้งค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับสินค้าประเภทวิทยุและโทรทัศน์ รวมทั้งมอเตอร์ไซด์ด้วย หนี้สินของชาวบ้านจึงเพิ่มขึ้น ในปี ค.ศ.1985 ร้อยละ 81 ของครัวเรือนของบ้านใหม่เป็นหนี้จาก 1 แหล่งสินเชื่อ ร้อยละ 43 เป็นหนี้จาก 2 แหล่งสินเชื่อ และร้อยละ 8 เป็นหนี้จาก 3 สินเชื่อ ปริมาณสินเชื่อทั้งหมดเท่ากับ 4.35 ล้านบาท ในปี ค.ศ.1985 แหล่งเงินเชื่อที่สำคัญที่สุดของชาวบ้านคือนายทุนเงินกู้หรือพ่อค้าคนกลางในการเกษตร (agricultural middlemen) นั่นเอง ซึ่งชาวบ้านเป็นหนี้สูงถึง 2.29 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 52.6 ของยอดหนี้ทั้งหมด รองลงมาได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งชาวบ้านเป็นหนี้เท่ากับ 792,000 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 18.2 และพ่อค้าในหมู่บ้านเท่ากับ 756,400 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 17.4 ตามลำดับ (ตารางที่ 5.5) เงินกู้จากพ่อค้าคนกลางทางการเกษตรมีอัตราดอกเบี้ยอยู่ในระดับสูงถึงร้อยละ 5 ต่อเดือน และชาวบ้านต้องขายผลผลิตพืชไร่ให้แก่ผู้ให้กู้ ดังนั้นผู้ให้กู้จึงมีอำนาจผูกขาดเหนือผู้กู้มาก นอกจากจะพึงแหล่งเงินกู้จากพ่อค้าคนกลางทางการเกษตรในหมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านยังได้พึงเงินกู้จากพ่อค้าคน

ตารางที่ 5.5 สินเชื่อของบ้านใหม่ในปี ค.ศ.1985

แหล่งสินเชื่อ	ร้อยละของชาวบ้านที่ได้รับสินเชื่อ	สินเชื่อ (บาท)	ร้อยละของสินเชื่อทั้งหมด
ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์	25	792,000	18.2
สหกรณ์	15	332,000	7.6
พ่อค้าคนกลางทางการเกษตร	67	2,290,000	52.6
พ่อค้าในหมู่บ้าน	20	756,400	17.4
ญาติ	5	184,000	7.2
รวม	132	4,354,400	4.2

แหล่งที่มา : (Hirsch 1990 : 100)

กลางจากหนองจางหรือในจังหวัดอุทัยธานี รวมทั้งเลยไปกู้เงินถึงลพบุรีและตากสินและจังหวัดใกล้เคียงด้วย (Hirsch 1990 : 102) การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านของบ้านใหม่ในแต่ปี ค.ศ.1978 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจแบบยังชีพไปสู่เศรษฐกิจการผลิตพืชไร่เพื่อการค้าจึงมีผลต่อการใช้ทรัพยากรของชุมชนเป็นอันมาก เพราะชุมชนประสบกับปัญหาการไม่สามารถควบคุมการใช้ทรัพยากรการผลิตได้ เพราะการผลิตเพื่อสนองตอบการตลาดต้องอาศัยการกู้เงินจากนายทุน รวมทั้งต้องซื้อปัจจัยการผลิตเพื่อการผลิต การปลูกพืชไร่หมุนเวียนได้ผลักดันให้ชาวบ้านต้องผลิตเพื่อตลาดอยู่อย่างสม่ำเสมอ และหากว่าประสบกับภาวะฟ้าฝนแล้ว รวมทั้งราคาของพืชไร่ต่ำลง ชาวบ้านต้องเป็นหนี้และยากจนลง “บ้านไหนมีทุนต่อเค้าก็ทำไปเรื่อย บ้านไหนทุนหมดเค้าก็ไปหาทุนมาทำก่อนเป็นหนี้ไปเรื่อย ๆ ไม่มีใครรวยเพิ่มขึ้น เลย”⁷¹ การเปลี่ยนแปลงการผลิตทำให้ชาวบ้านต้องกลายเป็นฝ่ายแบกรับผู้เสี่ยงแต่เพียงอย่างเดียว มิเพียงแต่การเสี่ยงที่เกิดขึ้น ความไม่แน่นอนของภัยพิบัติและธรรมชาติ เช่น ฟ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล แต่ชาวบ้านต้องรับความเสี่ยงในแง่การเพิ่มขึ้นของการลงทุนและการใช้จ่ายในการเกษตร รวมทั้งอัตราดอกเบี้ยที่สูงลิบลัว ชาวบ้านจึงขาดอำนาจต่อรองกับตลาด โดยเฉพาะกับพ่อค้าคนกลางในการเกษตรหรือปล่อยเงินกู้ ซึ่งสามารถควบคุมการปล่อยกู้ได้รวมทั้งควบคุมให้ชาวไร่ผลิตตามความต้องการของตัวเองได้ ด้วยเหตุนี้ผู้ผลิตรายย่อยที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตเอง (small owner producer) ไม่เพียงแต่จะถูกดึงเข้าไปในวงจร

⁷¹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อมะลิ วัดใหม่หนองแวง จังหวัดอุทัยธานี

“ตลาด” และการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันมากขึ้น ผู้ผลิตรายย่อยเหล่านี้ได้สูญเสียอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิตมากมาย (เงินทุน วัตถุดิบ เทคโนโลยี ข้อมูลสนเทศ การตัดสินใจ การแปรรูป การเก็บสำรอง) ดังนั้นผู้ผลิตรายย่อยในชนบทจึงทำหน้าที่เปรียบเสมือน “ผู้ผลิตมูลค่าส่วนเกิน” โดยเป็นเสมือนแรงงานรับจ้างมากขึ้น (ในประเด็นนี้ โปรดดูเทอร์ตัน 2533 : 39)

การเจริญเติบโตของการผลิตเพื่อการค้าในหมู่บ้านได้เจริญเติบโตไปอย่างไม่หยุดยั้ง โดยเฉพาะนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของหมู่บ้านไปสู่การผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้น มีผลกระทบกับหมู่บ้านในภาคกลางในขอบเขตที่แตกต่างกันขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจพื้นฐานในแต่ละพื้นที่ ขนาดของการผลิตเพื่อตลาดและการใช้เทคโนโลยีการเกษตร ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร เช่นที่ดิน ระยะทางของหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลจากตัวเมือง เป็นต้น ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจการเกษตรในชนบทคือ การเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการเกษตรที่ได้มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้น (ส่วนหนึ่งเกิดจากการปรับตัวเพื่อแก้ไขปัญหาแรงงานขาดแคลนและค่าจ้างของแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น) รวมทั้งการขยายตัวอย่างรวดเร็วของระบบเครือข่ายถนนเข้าไปในหมู่บ้านเชื่อมโยงกับถนนทางหลวงเชื่อมเมืองในภูมิภาคกับกรุงเทพฯ นอกจากนี้ก็มีการกระจายการผลิตในภาคเกษตรมากขึ้นไปสู่พืชผักและผลไม้ และกิจกรรมการผลิตในภาคเกษตรที่ให้ผลตอบแทนสูงขึ้น เช่น การประมง

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจจาก “ภาคเมือง” โดยเฉพาะการพัฒนาอุตสาหกรรมในภูมิภาคและชนบทได้มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก อุตสาหกรรมในชนบทได้เจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้นในเขตภาคกลาง อาทิเช่น จังหวัดอยุธยา สระบุรี ชลบุรี ฉะเชิงเทรา เป็นต้น การขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมย่อมมีผลต่อการขยายตัวของภาคบริการเพิ่มขึ้นด้วย ภาคบริการเหล่านี้ อาทิเช่น โรงแรม สถาบันการเงิน อุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว เป็นต้น

การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและบริการในภูมิภาค (รวมทั้งในชนบทด้วย) ย่อมมีผลกระทบของเศรษฐกิจหมู่บ้านในหมู่บ้านภาคกลางที่สำคัญ คือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทได้เพิ่มสูงขึ้น แรงงานคนหนุ่มสาวได้เคลื่อนย้ายเข้าไปสู่ภาคตัวเมืองเพื่อหางานทำในโรงงานอุตสาหกรรมและงานในบริการมากยิ่งขึ้น สัดส่วนของคนหนุ่มสาวเมื่อเทียบกับกลุ่มอายุอื่น ๆ ได้ลดลงอย่างรวดเร็ว หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้ในอดีตก่อนปี 1985 แรงงานบางส่วนได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองเพื่อหางานทำ แต่เมื่อถึงฤดูปักดำและเกี่ยวเกี่ยว แรงงานเหล่านี้ก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนเพื่อทำงานและเมื่อหมดฤดูทำนา ก็จะย้ายกลับไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรมและงานในภาคบริการในเมือง อย่างไรก็ตามหลังปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปสู่เมืองนับวันจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีผลให้แรงงานเหล่านี้ตัดขาดกับสมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านมากขึ้นตามลำดับ ส่วนหนึ่งเกิดจากแรงงานคนหนุ่มสาวได้รับการศึกษาสูงขึ้น แรงงานจึงมีทางเลือกในการที่ย้ายถิ่นไปสู่ภาคอุตสาหกรรม

สาหร่ายและบริการที่ได้รับผลตอบแทนสูงกว่าในภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านได้พึ่งพาเศรษฐกิจเมืองมากขึ้นตามลำดับ ตลาดของแรงงานรวมทั้งรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมที่นับวันจะมีความสำคัญของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือนในหมู่บ้าน ในบางหมู่บ้านรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมได้ก้าวล้ำหน้า รายได้จากภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ทำนากนอกเขตชลประทานที่ทำนาได้เพียง 1 ครั้งต่อปี สมาชิกในครัวเรือนต้องปรับตัวแสวงหารายได้แหล่งใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นจากเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม ผู้คนในหมู่บ้านได้เริ่มมีอาชีพหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งมีการใช้เวลาว่างน้อยลง เพราะมีกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น

ที่บ้านหนองพังนาค ผลของการปฏิวัติเขียว (หรือการใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงเพื่อใช้การทำนาในเขตชลประทาน) นับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ได้ส่งผลให้ชาวนาได้เพิ่มการใช้ปุ๋ยเคมี การใช้แรงงานรับจ้าง รวมทั้งการใช้สารเคมีเป็นจำนวนมากในการกำจัดโรค แมลง และสัตว์ที่เป็นศัตรูอีกด้วย ชาวนาได้เล่าให้ฟังว่า วัวและควายที่เป็นซึ่งเป็นกำลังหลักในการทำนาได้หายไปเกือบหมด เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เข้ามาแทนที่ “วัว ควาย ได้หายไปประมาณไม่ถึง 20 กว่าปีนี่มั้ง”⁷² ในตอนต้นทศวรรษ 1980 ชาวนาได้ใช้รถไถแบบเดินตามหลังแทนที่ควาย รถไถขนาดเล็ก เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว รวมถึงเครื่องสูบน้ำทำหน้าที่ควบคุมเขื่อน การขยายตัวของเครื่องจักรกลทางการเกษตรมีเพียงแต่จำกัดอยู่ในหมู่บ้านหนองพังนาคเท่านั้น หากแต่ได้ขยายไปทั่วตำบลเสือโฮก ซึ่งพื้นที่เกือบทั้งหมดเป็นพื้นที่ชลประทานซึ่งสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง (หรือมีพื้นที่บางส่วนสามารถทำนาได้ถึง 3 ครั้ง) ในปี ค.ศ.1981 พื้นที่ของตำบลเสือโฮกเท่ากับ 22,646 ไร่ เป็นพื้นที่นาที่ใช้คลองชลประทานเท่ากับ 21,646 ไร่ และเป็นที่นาที่ใช้น้ำฝนและจากน้ำลำคลองเท่ากับ 10,000 ไร่ โดยพื้นที่ที่ใช้ทำการเกษตรของตำบลเสือโฮกใช้ทำนาอย่างเดียวไม่มีการปลูกพืชไร่ ผลไม้ยืนต้นหรือทำสวน (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาการตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) ซึ่งแสดงถึงการเปลี่ยนแปลงของการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกมาเป็นการทำนาอย่างขนานใหญ่ เพราะมีการจัดรูปที่ดิน สถิติของเครื่องจักรกลทางการเกษตรของตำบลเสือโฮก ในปี ค.ศ.1981 แสดงว่า ได้มีการใช้เครื่องนวดข้าว 20 เครื่อง รถแทรกเตอร์ 4 ล้อให้เช่า 13 คัน รถไถ 2 ล้อ 31 คัน โรงสีข้าวขนาดใหญ่ 3 แห่ง โรงสีข้าวขนาดเล็ก 2 แห่ง (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาการตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) นอกจากนี้มีการใช้เครื่องจักรกลแล้วก็มีการใช้ปุ๋ย ยามาแมลง และยาปราบศัตรูพืช ในปี ค.ศ.1981 1,080 ครัวเรือน ในตำบลเสือโฮกใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ โดยใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เท่ากับ 50-60 กิโลกรัมต่อไร่ และมีการใช้ยาปราบศัตรูพืชที่สำคัญคือ เซฟวินท์ (100 c.c. ต่อไร่) พุราเทอร์ (4 กิโลกรัมต่อไร่) พุราเทอร์ (4 กิโลกรัมต่อไร่) พูลลาแคน (4 กิโลกรัมต่อไร่) (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลเสือโฮก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) เมื่อมีการใช้เครื่องจักรกล ยา

⁷² สัมภาษณ์ นายคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมี ก็ย่อมมีอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นเพื่อผลิตและจำหน่ายรวมทั้งซ่อมบำรุงเครื่องมือเหล่านี้ ในหมู่บ้านหนองพังนาคและหมู่บ้านใกล้เคียงก็มี ตัวแทนรถไฟ รถจักรยานยนต์ รถบรรทุกเล็ก และรถมอเตอร์ไซด์ รถแทรกเตอร์ เครื่องมือการเกษตรอื่น ๆ รวมทั้งอุปกรณ์จำหน่าย เป็นต้น แม้ว่าที่บ้านกุคจอก การปฏิบัติเขียวนีมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านน้อยกว่าบ้านหนองพังนาค เพราะเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นอกเขตชลประทานและทำนาได้ 1 ครั้ง ในปี ค.ศ.1981 เกษตรกรในตำบลกุคจอกจำนวน 1,048 ครัวเรือน อาศัยน้ำฝนอย่างเดียวในการทำนา (หรือคิดเป็นร้อยละ 97.2 ของครัวเรือนทั้งหมด) และมีจำนวน 30 ครัวเรือน (หรือร้อยละ 2.8) ใช้เครื่องสูบน้ำจากแม่น้ำหรือเมื่อคิดเป็นพื้นที่การเกษตรที่อาศัยเฉพาะน้ำฝนอย่างเดียวเท่ากับ 37,419 ไร่ และใช้เครื่องสูบน้ำจากแม่น้ำเท่ากับ 1,000 ไร่ (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลกุคจอก จังหวัดชัยนาท พ.ศ.2524) เนื่องจากอยู่ในเขตนาข้าว พันธุ์ข้าวที่ใช้ยังคงใช้พันธุ์พื้นเมืองเป็นสำคัญ คือ หลวงประทาน 5 รวง ขาวตามน⁷³ ในปี ค.ศ.1981 ผลผลิตต่อไร่ค่อนข้างต่ำประมาณ 30 ถังต่อไร่เท่านั้น ครัวเรือนยังคงใช้ปุ๋ยคอกควมูไปกับปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ในปี ค.ศ.1981 ครัวเรือนใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์เท่ากับ 987 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 63.7) และใช้ปุ๋ยคอก 563 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 36.3) อัตราการใช้วิทยาศาสตร์เท่ากับ 10 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น (ในขณะที่หมู่บ้านหนองพังนาคใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ เท่ากับ 50-60 กิโลกรัมต่อไร่ ในปี ค.ศ.1981) (รายงานการพัฒนาเขตพัฒนาตำบลกุคจอกและเสือโฮก พ.ศ.2524) เป็นที่สังเกตว่า ในปี ค.ศ.1981 วัว ควาย ยังคงเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนาของตำบลกุคจอกคือควายเท่ากับ 1,750 ตัว และวัวเท่ากับ 740 ตัว เกวียน 660 เล่ม เทคโนโลยีการผลิตใช้แบบง่าย ๆ คือชาวบ้านในตำบลกุคจอกใช้เครื่องสูบน้ำเท่ากับ 113 เครื่อง ไถไม่ 770 ไถ และไถเหล็กเท่ากับ 850 ไถ (รายงานการพัฒนาเขตพัฒนาตำบลกุคจอก พ.ศ.2524) ข้อมูลข้างต้นแสดงว่า เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าของบ้านกุคจอกมีการขยายตัวขอบเขตจำกัด ผลผลิตข้าวที่ผลิตได้ของทั้งสองหมู่บ้านส่วนใหญ่จะมีพ่อค้าจากที่อื่นมารับซื้อ และรองลงไปชาวบ้านจะนำไปขายที่ตลาดและขายให้พ่อค้าในหมู่บ้านที่มารับซื้อ

การผลิตเพื่อการค้าส่งผลให้ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านได้มีหนี้สินเพิ่มขึ้นเนื่องจากส่วนหนึ่งค่าใช้จ่ายในการผลิตที่เพิ่มขึ้นนั่นเอง ที่ตำบลกุคจอก ชาวบ้านได้กู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์เท่ากับ 200 ราย ธนาคารพาณิชย์ 260 ราย พ่อค้าคนกลาง 27 ราย นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า 27 ราย ญาติพี่น้อง 110 ราย ส่วนที่ตำบลเสือโฮกกู้จาก ธกส. จำนวน 360 ราย สหกรณ์ 480 ราย พ่อค้าคนกลาง 230 ราย อัตราดอกเบี้ยกู้จาก ธกส. และสหกรณ์เท่ากับร้อยละ 1 ต่อเดือน ส่วนกู้จากพ่อค้าคนกลาง นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า และญาติพี่น้องเท่ากับร้อยละ 5 ต่อเดือน (รายงานการสำรวจเขตพัฒนาตำบลเสือโฮกและกุคจอก พ.ศ.2524) ภาวะดอกเบี้ยที่สูงมากโดยเฉพาะกู้จากพ่อค้าคนกลาง นายทุนเงินกู้ที่มีใช้พ่อค้า และญาติพี่น้อง (ร้อยละ 5 ต่อเดือน) นับว่าเป็นภาระที่สูงมากของ

⁷³ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

ครัวเรือน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงสถาบันการเงินนอกระบบมีบทบาทต่อการเป็นหนี้ของชาวนาของสองตำบลเป็นอันมาก การสัมภาษณ์ผู้เฒ่าในหมู่บ้านได้รับคำตอบว่า “เริ่มขาดทุนมาตั้งแต่ทำนาปรัง”⁷⁴ การเข้ามาของถนนเชื่อมหมู่บ้านกุคจอกกับถนนใหญ่ในปี ค.ศ.1983 นอกจากจะมีผลให้ชาวบ้านสามารถซื้อสินค้าจากเมืองได้สะดวกขึ้นเพราะจะมีรถบรรทุกเข้ามาขายของในหมู่บ้านกุคจอกแล้ว ยังมีผลให้การประกอบอาชีพการของพ่อค้ารายย่อยประสบกับปัญหาการขายสินค้าฝืดเคืองไปด้วย เพราะมีคู่แข่งพ่อค้าคนจีนคนเก่าแก่ที่เปิดร้านของชำในบ้านกุคจอกได้สัมภาษณ์ว่า “ก่อนนี้ – (ก่อนถนนตัดเข้ามา) ผมขายได้พันกว่า สองพัน เดือนนี้วันสี่สิบ ห้าสิบ ก็ขายไปยังนั้น”⁷⁵

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้า แม้ว่าจะส่งผลโดยรวมให้รายได้ของหมู่บ้านเพิ่มขึ้น แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของรายได้ก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เนื่องจากราคาข้าวที่ไม่ได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด ได้ส่งผลให้ชาวนาบางคนประสบกับปัญหาการขาดทุน ชาวนาบางส่วนได้หันไปประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่ให้ผลตอบแทนดีกว่า เช่น ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและงานบริการในเมือง นอกจากนี้เมื่อชาวนาอายุมากขึ้นมีความประสงค์จะเลิกการทำนาและได้แบ่งที่ดินให้กับลูกหลาน แต่คนหนุ่มสาวในหมู่บ้านก็ไม่มี ความประสงค์ที่จะยึดอาชีพทำนา เพราะต้องการไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะรับราชการ ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม และทำธุรกิจค้าขายส่วนตัว แรงงานบางส่วนจึงเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง ในตอนต้นทศวรรษ 1990 ราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้นมากเพราะมีการปั่นราคาที่ดินสูงขึ้น และมีการกว้านซื้อที่ดินกันมาก เช่น ที่บ้านหนองพังนาค “ส่วนมากเขาซื้อที่ริมถนนเพราะจะขายได้ราคาดี”⁷⁶ เกษตรกรหลายรายหลังจากขายที่ดินแล้วก็ไม่ได้กลับไปทำนาอีกเลย บางคนมีรายได้เป็นจำนวนมากจากการขายที่ดิน แต่บางคนก็ต้องหมดตัวเพราะฟุ่มเฟือยใช้จ่ายไม่เป็น “ได้เงินมากินเหล้าฟุ่มเฟือย ซื้อทองใส่ ซื้อรถปิคอัพมาขี่ ตอนหลังก็ขายหมด”⁷⁷ ส่วนที่หมู่บ้านกุคจอกแทบจะไม่มีผลกระทบของเศรษฐกิจฟองสบู่ต่อราคาที่ดินเลย เพราะเป็นที่นาเขตน้ำฝนและเป็นที่ ๆ อยู่ไกลจากชุมชนออกไป ที่บ้านหนองชุมพร ดังได้กล่าวมาแล้ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้หันมาปลูกผลไม้โดยเฉพาะมะม่วง และพีชยืนต้น เช่น มะพร้าว ข้าวมีความสำคัญลดลงทั้งในแง่ของพื้นที่การเพาะปลูกและแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชาวบ้าน (โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา) อย่างไรก็ตามราคาของมะม่วงและมะพร้าวก็ไม่ได้อ่อนตัวลงแต่อย่างใด เพราะปัญหาการผลิตล้มตลาคภายในประเทศ นับแต่ปี ค.ศ.1996 เป็นต้นมา ชาวบ้านได้หันมาประกอบอาชีพทำฟาร์มเลี้ยงกุ้งควบคู่ไปด้วย พื้นที่สวนและทำนาได้

⁷⁴ สัมภาษณ์ผู้เฒ่า บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁷⁵ สัมภาษณ์ นายสง สิงห์ดำรง บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

⁷⁶ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁷⁷ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

เริ่มลดลง การทำฟาร์มกุ้งถือว่าเป็นกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนมากกว่าเมื่อเทียบกับการทำนาและการทำสวน ในปี ค.ศ.1999 กุ้งให้ผลตอบแทนประมาณ 100,000 บาทต่อเนื้อที่ 10 ไร่ หรือได้กำไรประมาณร้อยละ 60-70 ของต้นทุนทั้งหมด⁷⁸ “การลงทุนต่อไร่ครั้งแรกประมาณไร่ละแสนบาท และถ้าสิบไร่ก็ประมาณ 1 ล้านบาท”⁷⁹ “กุ้งยังทำเงินได้ดีเป็นสิ่งที่สนใจอาจจะได้กำไรเป็นล้าน ทำนานี้จะไม่เคยได้รายได้เลย”⁸⁰ นอกจากเลี้ยงกุ้งแล้วสมาชิกในครัวเรือนบางส่วนโดยเฉพาะคนหนุ่มสาวได้อพยพไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดใกล้เคียง รวมทั้งที่กรุงเทพฯ ด้วย

ที่บ้านใหม่ในกลางทศวรรษ 1980 แรงงานหนุ่มสาวเพื่อหารายได้เพิ่มเติมมีอยู่ 2 ลักษณะ คือ ผ่านเข้าไปบุกเบิกที่ใหม่ไปเรื่อย ๆ (บางกรณีเพื่อหนีหนี้เก่า) และไปหารายได้เมืองเช่นที่กรุงเทพฯ และจังหวัดอุทัยธานี รวมทั้งจังหวัดใกล้เคียงอื่น ๆ เพื่อทำงานก่อสร้าง การย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะเป็นการย้ายโดยชั่วคราวมากกว่าจะเป็นการย้ายถิ่นโดยถาวร การสร้างถนนเชื่อมลานสักกรุงเทพฯ โดยผ่านอุทัยธานีมีผลต่อการขยายตัวของการย้ายถิ่นของสมาชิกในครัวเรือนของบ้านใหม่ (Hirsch 1990 : 143) ที่บ้านเขาเขียวนับแต่ก่อตั้งหมู่บ้านในกลางทศวรรษ 1970 ไม่ปรากฏว่ามี การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปทำงานในเมืองหรือเขตชนบทอื่น ๆ เหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งคือ หมู่บ้านแห่งนี้ค่อนข้างจะเป็นหมู่บ้านปิด เพราะขาดไฟฟ้าและการคมนาคมติดต่อโลกภายนอกลำบากมาก ที่ดินทำกินค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ เพราะชาวบ้านได้รับการจัดสรรที่ดินในเขตป่าสงวน ประกอบกับรายจ่ายในชีวิตประจำวันค่อนข้างต่ำ เพราะชาวบ้านสามารถหาอาหารการกินได้จากธรรมชาติ โดยการเก็บเห็ด หน่อไม้จากป่าได้ เศรษฐกิจของหมู่บ้านจึงค่อนข้างจะพอเพียง เศรษฐกิจของหมู่บ้านเขาเขียว แม้ว่าจะมีรายได้หลักมาจากกิจกรรมการปลูกข้าวโพดเพื่อการพาณิชย์เป็นสำคัญ แต่ต้นทุนการผลิตข้าวโพดก็ไม่สูงมากนักเพราะส่วนหนึ่ง “ต้นทุนค่าแรงงาน” ที่ต่ำมาก เพราะชาวบ้านได้อาศัย “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือ “การเอาแรง” ของชาวบ้านด้วยกันเอง จึงมีผลให้ค่าใช้จ่ายประเภทค่าจ้างแรงงานไม่สูงมากนัก ชาวบ้านจึงมีกำไรจากการขายข้าวโพดพอสมควร จึงไม่ค่อยมีแรงงานจึงย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน เศรษฐกิจหมู่บ้านเขาเขียวจึงเป็นเศรษฐกิจที่มีความสมดุลและกลมกลืนกันระหว่างเศรษฐกิจการค้าและเศรษฐกิจที่อาศัยอยู่กับธรรมชาติ หรือ “เศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง” นั่นเอง

กล่าวโดยสรุป นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้าของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นตามลำดับ รายได้ของครัวเรือนได้เพิ่มขึ้น และครัวเรือนได้นำรายได้มาซื้อสินค้าทุนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รถปิคอัพ รถมอเตอร์ไซด์ รถอีแต่น ในทศวรรษ 1990

⁷⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁷⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁸⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

บ้านหนองพังนาคมีครัวเรือนซื้อปักอ้อเพิ่มขึ้นจาก 10 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มเป็น 16 ครัวเรือน ในปี 1994 และเพิ่มเป็น 25 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1999 บ้านกุดจอกมีครัวเรือนใช้รถปักอ้อเท่ากับ 10 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1994 และเพิ่มขึ้นเป็น 16 ครัวเรือน และ 18 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1996 และ 1999 ตามลำดับ ที่บ้านหนองชุมพร ครัวเรือนมีรถปักอ้อเพิ่มจาก 4 ครัวเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 15 ครัวเรือน และ 22 ครัวเรือนในปี ค.ศ.1999 และที่บ้านใหม่ ครัวเรือน

ภาพที่ 5.3 อุปกรณ์การทำสิ่งทอ และผ้าไหม ที่บ้านกุดจอก จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.6 จำนวนครัวเรือนที่มียานพาหนะของหมู่บ้าน 4 แห่ง ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน/ยานพาหนะ	1992	1994	1996	1999
หนองพังนาค				
ปิคอัพ	10 (10 คัน)	16 (16 คัน)	17 (17 คัน)	25 (26 คัน)
มอเตอร์ไซด์	10 (10 คัน)	ผิดพลาด	26 (28 คัน)	ผิดพลาด
อีแต๋น	n.a.	16 (16 คัน)	37 (37 คัน)	20 (20 คัน)
รถอื่น ๆ	1 (2 คัน)	4 (4 คัน)	8 (คัน)	4 (4 คัน)
กุคจอก				
ปิคอัพ	25 (26 คัน)	10 (10 คัน)	16 (คัน)	18 (18 คัน)
มอเตอร์ไซด์	86 (98 คัน)	130 (143 คัน)	110 (110 คัน)	113 (คัน)
อีแต๋น	3 (3 คัน)	40 (40 คัน)	98 (98 คัน)	127 (101 คัน)
รถอื่น ๆ	6 (7 คัน)	4 (4 คัน)	2 (2 คัน)	5 (คัน)
หนองชุมพร				
ปิคอัพ	4 (คัน)	6 (6 คัน)	15 (15 คัน)	22 (22 คัน)
มอเตอร์ไซด์	31 (36 คัน)	44 (57 คัน)	75 (78 คัน)	61 (61 คัน)
อีแต๋น	1 (1 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)
รถอื่น ๆ	0 (-)	1 (1 คัน)	4 (4 คัน)	n.a.
บ้านใหม่				
ปิคอัพ	1 (1 คัน).	6 (6 คัน)	7 (7 คัน)	9 (9 คัน)
มอเตอร์ไซด์	35 (36 คัน)	40 (40 คัน)	48 (48 คัน)	80 (85 คัน)
อีแต๋น	1 (1 คัน)	1 (1 คัน)	1 (1 คัน)	7 (7 คัน)
รถอื่น ๆ	1 (1 คัน)	2 (2 คัน)	2 (2 คัน)	4 (5 คัน)

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

*หมายเหตุ : ข้อมูล กชช. 2.ค ไม่ได้สำรวจบ้านเขาเขียว

รถอื่น ๆ หมายถึง รถบรรทุก รถเก๋ง

มีรถปิคอัพเพิ่มขึ้นจาก 6 คันเรือนในปี ค.ศ.1994 และ 9 คันเรือนในปี ค.ศ.1999 นอกจากรถปิคอัพแล้ว จำนวนครัวเรือนที่มีมอเตอร์ไซด์และรถอีแต่นส่วนใหญ่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นในทศวรรษ 1990 ที่บ้านใหม่จำนวนครัวเรือนที่มีมอเตอร์ไซด์เพิ่มขึ้นเท่าตัวในช่วง ค.ศ.1994-1995 หรือในรอบเพียง 5 ปีเท่านั้น (ตารางที่ 5.6) การเพิ่มขึ้นของจำนวนยานพาหนะในแต่ละหมู่บ้านข้างต้นมิเพียงแต่แสดงถึงอำนาจซื้อที่เพิ่มขึ้นของครัวเรือน แต่ยังหมายถึงการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าของหมู่บ้านด้วย ในกรณีของการขยายตัวของรถปิคอัพย่อมแสดงถึง ความต้องการในการขนส่งสินค้าทางเกษตร เช่น ข้าว กุ้ง ผลผลิตพืชไร่ และผลไม้ ให้แก่ตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ เพราะรถบรรทุกปิคอัพย่อมมีสมรรถภาพในการขนส่งสูงและเคลื่อนที่ได้รวดเร็ว ต้นทุนต่อหน่วยในการขนส่งจึงต่ำลง และในบางกรณีช่วยไม่ให้ผลผลิตทางการเกษตรไม่เน่าเสียง่าย เช่น ในกรณีของกุ้งสดและผลไม้ การขยายตัวของรถมอเตอร์ไซด์แสดงถึงการติดต่อซื้อขายสินค้าจากนอกหมู่บ้าน รวมทั้งการอพยพย้ายถิ่นเพื่อไปหางานทำชั่วคราวนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

ภาพที่ 5.4 การเอาแรง (แลกเปลี่ยนแรงงาน) จับกุ้งกุลาดำที่บ้านหนองชุมพร จ.ฉะเชิงเทรา

4. การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

ดังได้กล่าวมาแล้ว นอกจากการผลิตเพื่อการค้าจะขยายตัวแล้ว เทคโนโลยีการเกษตรของหมู่บ้านก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย หมู่บ้านที่ทำนาในเขตชลประทานซึ่งทำนาได้ 2-3 ครั้งต่อปี เช่น บ้านหนองพังนาคจะมีการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีค่อนข้างรวดเร็ว เมื่อเทียบกับเขตทำน่าน้ำฝนหรือทำนาได้ 1 ครั้งต่อปี เช่น บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ในบทนี้จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีทางการเกษตรของหมู่บ้านเพิ่มเติม

ก่อนปี ค.ศ.1960 หมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง คือ บ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ชาวบ้านได้ปลูกข้าวทั้งนาหว่านและนาดำ ได้อาศัยน้ำฝน (และบางพื้นที่ได้อาศัยน้ำคลอง) โดยได้เริ่มทำนาโดยเริ่มหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวซึ่งเป็นข้าวพื้นเมืองในเดือนมิถุนายนและสิงหาคม ซึ่งขึ้นอยู่กับภาวะแวดล้อมของน้ำเป็นสำคัญ (หากฟ้าฝนแล้งก็ย่อมไม่สามารถที่จะทำนาได้) และจะเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายนจนถึงเดือนธันวาคม เทคโนโลยีที่ใช้ในการผลิตจะเป็นเทคโนโลยีแบบดั้งเดิม คือ ควาย ไถ คราด ยุงข้าว และปุ๋ยคอกที่ได้จากมูลควายเป็นหลัก ในอดีตการทำนาของสามหมู่บ้าน พื้นที่นาโดยทั่วไปยังไม่อุดมสมบูรณ์นัก เพราะในบางปีมีฝนแล้งหรือไม่ตกต้องตามฤดูกาลทำให้ผลผลิตข้าวเสียหายได้ และบางครั้งน้ำก็ท่วมได้ “เมื่อก่อนแล้งมาก ท่วมข้าว แต่ก่อนที่ทำนานะ ตั้งแต่เด็ก ๆ บางทีก็ท่วม บางทีก็แล้ง”⁸¹ การสร้างชลประทานและสามารถปล่อยน้ำเข้านาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1960 มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการเกษตร เพราะชาวนาเริ่มหันมาใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรมากขึ้น แรงงานวัวและควายได้ค่อย ๆ หายไป และมีการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ไม่ไวแสงหรือพันธุ์ข้าวที่ส่งเสริมโดยทางราชการ นับแต่ต้นทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ผลของการมีชลประทานทำให้ชาวนาได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น “ทำนาก็ต้องให้ที่ดินเพิ่มขึ้นมา มันถึงมีกำไร เปรียบเสมือนเร้าขาย หากไม่มีของเพิ่มขึ้นมาขายก็ไม่มีกำไร เราเรียกว่า ขาดทุน”⁸² ผลผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้น “ผมทำนาสมัยก่อนได้ประมาณ 20 ถึง หรือ 30 ถึงต่อไร่ เดียวนี้เค้าทำได้ 130 ต่อไร่ เพราะมีการทำนาได้ถึง 3 ครั้งต่อปี”⁸³ นอกจากผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มขึ้นผลกระทบของการสร้างชลประทานต่อชุมชนที่บ้านหนองพังนาค คือ “ราคาที่ดินได้เพิ่มสูงขึ้น พื้นที่ป่าไม้เริ่มหายไป การขุดสระเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลาก็เลิกกันไปอีก”⁸⁴ นอกจากนี้ “พอหลังมีเขื่อน ยุงข้าวได้หายไป”⁸⁵

เทคโนโลยีทางการเกษตรได้เปลี่ยนแปลง โดยเริ่มจาก “รถไถมาก่อน รถเกี่ยวข้าวมาทีหลัง ปู๋ยและสารเคมีก็เข้ามาพร้อม ๆ กัน”⁸⁶ บุคคลแรกที่ซื้อรถแทรกเตอร์มาเพื่อใช้ในการถางและเกรดที่

⁸¹ สัมภาษณ์ ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸² สัมภาษณ์ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸³ สัมภาษณ์ลุงคำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁴ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

⁸⁶ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ดินเพื่อทำนาคือ ลุงโฮ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “พ่อใหญ่โฮ” เขาได้ซื้อรถแทรกเตอร์นั่งขับ 4 ล้อ และรับจ้างทั่วไป แต่ในที่สุดก็ประสบกับขาดทุน นอกจากลุงโฮจะรับจ้างไถและเกรดที่นาที่บ้านหนองพังนาค ยังได้ไปซื้อที่ทำไร่ข้าวโพด ที่อำเภอตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ และไปซื้อที่ทำไร่ฝ้าย ที่อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย แต่ก็ประสบกับปัญหาการขาดทุนมาโดยตลอด “หมดเนื้อหมดตัว”⁸⁷ เพราะลุงโฮได้ลงทุนเกินตัว ประกอบกับพืชไร่เสียหายและราคาตกต่ำ

นับแต่ปี ค.ศ.1970 เป็นต้นมา เทคโนโลยีทางการเกษตรเริ่มเข้ามามีบทบาทในการทำนา (ทั้งในและนอกเขตชลประทาน) มากยิ่งขึ้น ทั้งรถไถเล็ก (หรือควายเหล็ก) และรถไถใหญ่ (รถไถนั่งขับ 4 ล้อ) ในปี ค.ศ.1996 ที่หมู่บ้านหนองพังนาคไม่มีครัวเรือนที่จ้างรถไถเล็ก ครัวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่เป็นของตนเองจำนวน 4 ครัวเรือน และครัวเรือนต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่จำนวน 51 ครัวเรือน โดยที่ครัวเรือนส่วนใหญ่เสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 2,200 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค)

ตัวเลขข้างต้นแม้จะไม่สมบูรณ์เพราะขาดข้อมูลระยะยาว ประกอบกับในบางหมู่บ้านเช่น บ้านหนองพังนาคและบ้านหนองชุมพร สมาชิกของครัวเรือนจำนวนหนึ่งได้ละทิ้งอาชีพทำนา โดยประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมากขึ้น จึงมีผลให้การใช้เทคโนโลยีการเกษตรลดลงไปด้วย แต่ตัวเลขของการใช้แทรกเตอร์ขนาดเล็กและขนาดใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครัวเรือนส่วนใหญ่ต้องจ้างเครื่องจักรกลทางเกษตร แสดงถึง การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจหมู่บ้านไปสู่เศรษฐกิจการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น โดยใช้แรงงานจากครัวเรือนน้อยลง แต่หันมาใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานครัวเรือนมากขึ้น การใช้เครื่องจักรในการเกษตรมากขึ้นยังได้แสดงถึงการปรับตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้านเนื่องจากแรงงานในการทำนาของหมู่บ้านได้เริ่มลดน้อยถอยลง เพราะอัตราการเกิดครัวเรือนที่มีรถไถเล็ก (ควายเหล็ก) เป็นของตนเองเท่ากับ 21 ครัวเรือน และครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็กจำนวน 68 ครัวเรือน ครัวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่ (รถไถ 4 ล้อนั่งขับ) เป็นของตนเองจำนวน 2 คัน และต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 88 ครัวเรือน โดยที่ส่วนใหญ่ครัวเรือนเสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 5,500 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ที่บ้านกุดจอก ครัวเรือนที่มีรถไถเล็ก (ควายเหล็ก) เป็นของตนเองเท่ากับ 109 ครัวเรือน และครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็กจำนวน 18 ครัวเรือน ครัวเรือนที่มีรถไถขนาดใหญ่ (รถไถนั่งขับ) จำนวน 1 ครัวเรือน และครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่มีจำนวน 112 ครัวเรือน โดยที่ครัวเรือนส่วนใหญ่เสียค่าจ้างรถไถขนาดใหญ่เท่ากับ 2,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ที่บ้านหนองชุมพร จำนวนครัวเรือนที่มีรถไถเล็กเป็นของตนเองจำนวน 8 ครัวเรือน และที่ลดลงนับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา รวมทั้งแรงงานคนหนุ่มสาวบางส่วนได้ย้ายถิ่นไปทำงานในโรงงานนอกหมู่บ้าน การขาดแคลนแรงงานมีผลให้อัตรากำลังได้เพิ่มสูงขึ้นเป็นอันมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงปี ค.ศ.1985-1996 อัตรากำลังเพิ่มสูงขึ้นประมาณร้อยละ 80 ถึง 100 เกษตรกรจึงต้องหันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อทดแทนแรงงานมากยิ่งขึ้น ที่บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี พื้นที่

⁸⁷ สัมภาษณ์ ลุงโฮ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ส่วนใหญ่ทำไร่ข้าวโพดรวมทั้งพืชไร่อื่น ๆ โดยเฉพาะนับแต่ปลายทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา การทำพืชไร่ได้ใช้รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ เป็นสำคัญ ชาวบ้านส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดไม่มีรถแทรกเตอร์เป็นของตนเอง เพราะราคาแพงมาก ในปี ค.ศ.1985 ราคาแทรกเตอร์ 4 ล้อ มือสอง ยี่ห้อ Ford 5000 มูลค่า 200,000 บาทเป็นอย่างต่ำ ชาวบ้านต้องจ้างรถแทรกเตอร์เพื่อใช้ในการทำไร่ เช่น ไถ เคลี่ยที่ดิน รวมทั้งบุกเบิกที่ดินทำกินใหม่ ๆ การใช้แทรกเตอร์ 4 ล้อ ได้ใช้อย่างแพร่หลายในบ้านใหม่แทบทุกครัวเรือนใช้จะต้องจ้างรถแทรกเตอร์เพื่อใช้ในการทำไร่ อัตราค่าจ้างในปี ค.ศ.1985 รถแทรกเตอร์ตกประมาณ 70 – 120 บาท ต่อไร่ สำหรับการไถหรือพรวนดิน และอัตราค่าจ้างจะสูงขึ้นไปอีกเมื่อมีการใช้แทรกเตอร์หักร้างถางป่า (Hirsch 1985 : 110) ต้นทุนของการจ้างแทรกเตอร์เพื่อทำไร่เป็นภาระที่หนักมากสำหรับชาวบ้านบ้านใหม่ เพราะสูงถึงร้อยละ 42-63 ของรายจ่ายที่เป็นเงินสดของการทำไร่ข้าวโพด และสูงถึงร้อยละ 54 และร้อยละ 59 ของรายจ่ายที่เป็นเงินสดของการทำไร่มันสำปะหลังและทำนา (Hirsch 1985 : 108) แม้ในปัจจุบันชาวบ้านบ้านใหม่ส่วนใหญ่ยังต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่ (รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ) ในปี ค.ศ.1999 จำนวน 27 ครัวเรือนต้องจ้างรถไถขนาดใหญ่เพื่อทำไร่นา โดยเฉพาะการทำไร่ข้าวโพดและถั่วเขียว ค่าใช้จ่ายในการจ้างไถประมาณครัวเรือนละ 3,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช. 2.ค) ส่วนรถไถเล็กหรือควายเหล็กครัวเรือนมากกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนทั้งหมดมีเป็นของตนเอง (มีจำนวน 58 ครัวเรือนจากทั้งหมด 98 ครัวเรือน) โดยที่มีครัวเรือนประมาณ 15 ครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถเล็ก โดยที่ค่าจ้างตกประมาณครัวเรือนละ 3,000 บาทต่อปี (ข้อมูล กชช.2.ค) ที่บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี ครัวเรือนที่ปลูกข้าวโพดได้จ้างรถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่จากผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้มีอยู่รายเดียวในหมู่บ้าน อัตราค่าจ้างประมาณไร่ละ 120-140 บาทต่อไร่ นอกนั้นในบางช่วงเช่น ในฤดูฝนความต้องการใช้รถแทรกเตอร์มีมากกว่าฤดูปกติก็จะจ้างแทรกเตอร์จากนอกหมู่บ้าน อัตราค่าจ้างของรถแทรกเตอร์อยู่ประมาณไร่ละ 120 – 140 บาทต่อไร่ เช่นเดียวกัน ที่บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเฉพาะนับแต่ปี ค.ศ.1996 ชาวบ้านบางส่วนได้ละทิ้งการทำนา โดยได้หันไปเลี้ยงกุ้งกุลาดำมากยิ่งขึ้น บางส่วนก็ทำทั้งนาและฟาร์มเลี้ยงกุ้งควบคู่กันไปด้วย การเลี้ยงกุ้งได้รับความนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะรายได้ดีกว่าการประกอบอาชีพทำนาและทำสวน เทคโนโลยีทางการเกษตรของการเลี้ยงกุ้งเป็นการลงทุนที่ค่อนข้างสูง คือ เครื่องเพิ่มออกซิเจนและเครื่องสูบน้ำ เครื่องเพิ่มออกซิเจนโดยทั่วไปชาวบ้านจะใช้ขนาด 10 แรงแม้ และใช้เครื่องยนต์ดีเซลซึ่งจะได้ใช้ 1 เครื่อง พร้อมถังเนื้อที่ 4-5 ไร่ ราคาประมาณเครื่องละเกือบสี่หมื่นบาท ในปี ค.ศ.2002 ชาวบ้านโดยทั่วไปจะต้องมีอย่างน้อย 1 เครื่องขึ้นอยู่กับขนาดของฟาร์มเลี้ยงกุ้ง โดยทั่วไปจะมีอยู่ประมาณ 2-3 เครื่อง เพราะฟาร์มเลี้ยงกุ้งมีขนาดเล็กประมาณ 10 – 15 ไร่⁸⁸ ดังนั้นชาวบ้านจะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการซื้อท่อออกซิเจนประมาณ 80,000 – 120,000 บาทต่อครัวเรือน การใช้เครื่องเพิ่มออกซิเจนขนาด 10 แรงแม้ ใช้น้ำมันดีเซลเต็มถังประมาณ 10 ลิตร ใช้ได้ประมาณไม่

⁸⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

เกิน 2 วัน เครื่องเพิ่มออกซิเจนใช้สำหรับการเลี้ยงกุ้งเพื่อให้กุ้งได้มีอากาศหายใจ โดยเฉพาะในเวลากลางคืน หากออกซิเจนไม่พอกุ้งก็จะตายหมด ในการให้ออกซิเจนชาวบ้านจะต้องเฝ้าดูฟาร์มกุ้งอย่างสม่ำเสมอ กล่าวคือหากระยะเวลาการเลี้ยงลูกกุ้งในระยะเริ่มแรก (2 เดือนแรก) เวลาให้ออกซิเจนประมาณตี 2 จนถึง 6 โมงเช้า ส่วนเมื่อลูกกุ้งเริ่มโตขึ้น (หลังจาก 2 เดือนแล้ว) การให้ออกซิเจนก็จะถี่ขึ้น คือ ช่วงบ่ายจนถึง 2 ทุ่ม 2 ทุ่มจนถึง 4 ทุ่ม และบางกรณี 6 ทุ่มจนถึงตี 2⁸⁹ นอกจากเครื่องเพิ่มออกซิเจนแล้ว เทคโนโลยีการเกษตรในการเลี้ยงกุ้งคือ เครื่องสูบน้ำ เครื่องสูบน้ำใช้เพื่อสูบน้ำเข้าและระบายน้ำออกเพื่อเลี้ยงและช้อนกุ้งไปขาย เครื่องสูบน้ำราคาประมาณ 80,000 – 100,000 บาทต่อเครื่อง (ราคาในปี ค.ศ.2001) การลงทุนซื้อเทคโนโลยีการเลี้ยงกุ้ง นับเป็นการลงทุนที่ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะในระยะเริ่มแรก เพราะต้องใช้เงินทุนอย่างน้อยประมาณเกือบสองแสนบาทขึ้นไป เกษตรกรผู้มีฐานะค่อนข้างดีจึงจะสามารถลงทุนได้ ส่วนเกษตรกรที่ฐานะไม่ดีนักก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสินมา เกษตรกรบางรายถึงกับมีหนี้สินเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะเงินลงทุนในระยะเริ่มแรกค่อนข้างสูง และประสบกับปัญหากุ้งเป็นโรค จึงประสบกับการขาดทุน นายไพโรจน์ จันทร บ้านหนองพังกา ได้เร่งลงทุนเพื่อเลี้ยงฟาร์มกุ้ง เนื่องจากราคาดีในปี ค.ศ.1996 โดยมีบ่อเลี้ยงกุ้ง 10 บ่อ ในเนื้อที่ประมาณกว่า 40 ไร่ และประสบกับปัญหากุ้งเป็นโรคและตายเป็นจำนวนมาก และขาดทุนแทบล้มละลาย “ตอนนี้ (ปี ค.ศ.2001) ผมเป็นหนี้ธนาคารเนฯ ก็หนึ่งล้านบาท”⁹⁰

นอกจากจะลงทุนเป็นจำนวนมากในการซื้อเทคโนโลยีการผลิตในฟาร์มเลี้ยงกุ้ง ชาวบ้านต้องเสียเวลาในการดูแลการเลี้ยงกุ้งค่อนข้างมาก (ดังได้กล่าวมาแล้ว) เพราะการเลี้ยงกุ้งเป็นกิจกรรมที่ใช้ทักษะการจัดการและการดูแลเป็นสำคัญ (highly care and management intensive) งานเฉพาะตัวในการผลิตค่อนข้างมาก สมาชิกในครัวเรือนต้องใช้เวลาคูแ่ตลอดเวลา เพราะต้องให้อาหารกุ้งและเฝ้าสังเกตว่ากุ้งจะเกิดโรคหรือไม่ รวมทั้งต้องใช้เครื่องจักรตีน้ำหรือเครื่องให้ออกซิเจนแก่กุ้ง “ทำทำทุกวันนี้เนี่ยในช่วงเลี้ยงกุ้ง กลางคืนก็ลุกขึ้นติดเครื่องแล้วก็เลี้ยงช่วงประมาณ 4 ทุ่ม หรือ 10 ทุ่ม ตอนกลางคืน แล้วในช่วงนี้ก็กลัวกุ้งติดเครื่องแล้วก็เลี้ยงช่วงประมาณ 4 ทุ่ม หรือ 10 ทุ่ม ตอนกลางคืน แล้วในช่วงนี้ก็กลัวกุ้งติดเครื่อง...ต้องใช้เครื่องช่วยไม่งั้นมันจะลอยหมดเลย พอหมดแรงมันก็ตาย คืออากาศมันปิด”⁹¹ ลักษณะการเลี้ยงฟาร์มกุ้งที่มีลักษณะการลงทุนมากและใช้ทักษะการจัดการค่อนข้างสูง จึงมีผลต่อเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่สำคัญคือ ชาวบ้านขาดความยืดหยุ่นในการใช้เวลาในกิจกรรมการผลิตในอดีตชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีแบบแผนการใช้เวลาค่อนข้างยืดหยุ่นระหว่างกิจกรรมการผลิตในการเกษตรและนอกเกษตรรวมทั้งกิจกรรมการผลิตในครัวเรือน

⁸⁹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁰ สัมภาษณ์ นายไพโรจน์ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

เพราะการทำนาและทำสวนซึ่งเป็นกิจกรรมการผลิตของชาวบ้านที่สำคัญ จนถึงปี ค.ศ.1995 เป็นกิจกรรมที่ไม่ต้องดูแลและรักษาอย่างเข้มข้น เนื่องจากการทำนาหรือทำสวนไม่ได้ใช้เวลาในนาและสวนอย่างเข้มข้น ชาวบ้านมีเวลาว่างบางส่วนไปทำกิจกรรมนอกการเกษตร หรือกิจกรรมการผลิตในครัวเรือน รวมทั้งมีเวลาไปร่วมกิจกรรม “เอาแรง” เมื่อมีความต้องการแรงงานในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวข้าว เป็นต้น “คือทำนาทำแค่ช่วงเดียว คือต้องนาทำแค่ช่วงเดียวประมาณ 4 เดือน การรักษาดูแล 4 เดือนเท่านั้น แต่กึ่งนี้แม้งานมันเบากว่าแต่เราต้องดูแลทั้งคืนทั้งวัน”⁹³ นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งสามารถเลี้ยงได้ทั้งปี⁹⁴ ในอีกด้านหนึ่งการประกอบอาชีพเลี้ยงฟาร์มกุ้งมีแบบแผนให้การใช้เวลาในการเกษตรของชาวบ้านเข้มข้นขึ้น ชาวบ้านจะเรียนรู้การจัดสรรเวลาระหว่างกิจกรรมในฟาร์มกับนอกฟาร์มอย่างเป็นแบบแผนมากยิ่งขึ้น โดยมีการบริหารเวลาได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น” ผมมีอยู่ 2 บ่อ และมีนาอยู่บ้าง เสรีงานก็มาเลี้ยงกุ้ง เพราะที่นี้ชาวนาเค้าทำนาหนเดียวครั้งเดียว แล้วพอมีเวลาก็เลี้ยงกุ้ง หลังจากจับกุ้งได้ ทำนาต่อแล้วก็พัก (เลี้ยงกุ้ง) เอาไว้ พอต้องนาอาจ ๗ หนมาทำทางนี้ งามหมายความว่าเสร็จแล้ว ต้องนาจะเสร็จแล้ว พอเสร็จแล้วจะลงจับกุ้งอีกและลงต้องนาด้วย....ก็ทำวนเวียนตรงนี้ดีกว่าไม่ต้องไปเที่ยวเตร่ ตระเวนหารับจ้างเค้า”⁹⁵ ด้วยลักษณะการลงทุนที่สูงโดยเฉพาะ **ต้นทุนคงที่**ในระยะเริ่มแรกค่อนข้างสูง เช่น ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ในการผลิต มีผลให้เกษตรกรขาดความยืดหยุ่นในการปรับตัวไปประกอบอาชีพอย่างอื่น ๆ เพราะเงินทุนต่อหน่วยที่สูง ย่อมดึงดูดให้**ต้นทุนค่าเสียโอกาส**ของการเปลี่ยนอาชีพใหม่อยู่ในระดับสูง เพราะเกษตรกรบางส่วนได้กู้เงินเป็นจำนวนมากจากสถาบันการเงินทั้งในระบบและกึ่งจากนอกระบบ จึงต้องรอให้ได้รายได้เพื่อคุ้มกับค่าใช้จ่ายในการลงทุน ชาวบ้านบางส่วนในระยะเริ่มแรกของการลงทุนเลี้ยงฟาร์มกุ้งแม้จะประสบกับปัญหาขาดทุน เกษตรกรก็ยังคงต้องประกอบกิจกรรมเลี้ยงฟาร์มกุ้งต่อไป เนื่องจากได้ลงทุนในปัจจัยการผลิตที่เป็นปัจจัยคงที่ (fixed factors of production) อยู่ในระดับสูง การเปลี่ยนอาชีพจากการเลี้ยงฟาร์มกุ้งไปสู่กิจกรรมการผลิตอย่างอื่นจึงเป็นไปได้ยาก การประกอบอาชีพเลี้ยงฟาร์มกุ้งของบ้านหนองชุมพร ได้สร้างความเครียดให้กับชาวบ้านเป็นจำนวนมาก เพราะชาวบ้านไม่เคยชินกับการลงทุนจำนวนมาก และต้องเผชิญกับภาวะความเสี่ยงกับภาวะความผันผวนของราคากุ้ง รวมถึงปัญหาการผลิตคือโรคกุ้ง แม้ว่าตลาดกุ้งจะมีการขยายตัวดีและไม่สู้จะมีปัญหาทางด้านราคามากนัก ตลาดส่วนใหญ่ของกุ้งคือ ตลาดส่งออก ราคาค่อนข้างดีโดยเฉพาะนับแต่การปล่อยค่าเงินลอยตัวในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1997 (ราคาของกุ้งอยู่ประมาณ 140-300 บาท ต่อ กิโลกรัม ในช่วงปี ค.ศ.1997-2002) แต่ชาวบ้านบางส่วนก็ประสบกับปัญหาการขาดทุนเนื่องจากปัญหาโรคกุ้งมีผลให้ผลผลิตกุ้งเสียหายเป็นจำนวนมาก ปัญหาหลักของการเลี้ยงฟาร์มกุ้งของหมู่

⁹³ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁴ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁵ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

บ้านหนองชุมพร คือเป็นโรค “โรคมามากเชื้อไวรัสติดมาจากพันธุ์ (ลูกกุ้ง) หรือมาจากอากาศ”⁹⁶ ในกรณีของนายไพโรจน์ จันทร์ ได้ลงทุนเลี้ยงฟาร์มกุ้งประมาณ 50 ไร่ จำนวน 10 บ่อ เสียหายไป 8 บ่อ ได้ประสบกับปัญหาหนี้สินถึง 1 ล้านบาท แต่เขายังต้องลงทุนต่อไปเรื่อย ๆ เพื่อเก็บเงินเอาไว้ใช้หนี้⁹⁷ แม้ว่ามีชาวบ้านบางส่วนจะได้กำไรนับหลายแสนบาทจากการเลี้ยงฟาร์มกุ้ง แต่ชาวบ้านก็รู้สึก “เครียดมาก” เพราะหากฟาร์มกุ้งเสียหาย ก็จะต้องเสียเงินเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน เพราะเงินลงทุนแต่ละครั้งสูงมาก เช่น “ค่าลูกกุ้งก็เป็นหมื่นเป็นแสนบาทแล้ว เพราะถ้าตัวละสิบสตางค์ ซื้อมาสองแสนตัวก็สองหมื่นเข้าไปแล้ว”⁹⁸

ลักษณะของการลงทุนจำนวนมากในการเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงมีผลสำคัญต่อ การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนา “รายย่อย” ที่มีทุนรอนจำกัด และใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยการผลิตอันสำคัญในการผลิต มาสู่เป็นการผลิตที่เน้น “ทุน” ขนาดใหญ่ที่ต้องอาศัยเทคโนโลยีที่ซับซ้อนขึ้น รวมทั้งมีการบริหารการผลิตการจัดการทางการตลาดมากยิ่งขึ้น โดยใช้ทักษะของแรงงานสูงขึ้น แม้จะส่งผลให้ฟาร์มการค้าขายตัว และมีผลให้เกษตรกรบางส่วนได้พัฒนาไปสู่การเป็นนายทุนและผู้ประกอบการสูงขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลให้เกษตรกรขาดความยืดหยุ่น ในการปรับตัวของการใช้เวลาและทรัพยากรในการผลิต ในอดีตแม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ของบ้านหนองชุมพร จะได้มีการผลิตเพื่อการค้า คือ การทำนาและทำสวนมะม่วงขนาดเล็ก แต่ชาวบ้านก็มี “ความยืดหยุ่น” และทางเลือกในการใช้เวลาและทรัพยากรการผลิตของตัวเองทั้งผลิตเพื่อบริโภคเองและผลิตเพื่อขาย รวมทั้งใช้เวลาส่วนหนึ่งไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เพื่อหารายได้เสริมจากการทำนาและสวนมะม่วงในช่วงฤดูแล้ง แต่ในปัจจุบันการเลี้ยงฟาร์มกุ้งได้ส่งผลให้ชาวบ้านบางส่วนไม่สามารถปรับตัวการใช้เวลาและทรัพยากรทางการผลิตได้เท่าที่ควร เพราะระบบตลาดได้มีส่วนกำหนดให้ชาวบ้านต้องปรับตัวให้เร่งการผลิตเพื่อการค้าโดยแสวงหากำไรสูงสุด โดยเน้นการใช้ทุนและแรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของหมู่บ้านไปสู่การผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น นอกจากจะมีการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้น แต่ทว่ายังมีผลต่อการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมี และยาปราบศัตรูพืช สถิติการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี ยาปราบศัตรูพืชของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง ได้แสดงไว้ในตารางที่ 5.7 ตารางที่ 5.7 แสดงว่า ในทศวรรษ 1990 ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมีทั้งในกรณีหมู่บ้านที่ทำนา คือ บ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ได้เพิ่มขึ้น ที่บ้านหนองพังนาคเพิ่มขึ้นจาก 225 บาทต่อไร่ ในปี ค.ศ.1992 เป็น 430 บาทต่อไร่ และ 450 บาทต่อไร่ ในปี ค.ศ.1999 ที่บ้านกุดจอกเพิ่มขึ้นจาก 94 บาทต่อไร่ เป็น 150 บาทต่อไร่ และ 200 บาทต่อไร่ ในช่วง

⁹⁶ สัมภาษณ์ นายสวัสดิ์ ทองอ่วม บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁷ สัมภาษณ์ นายไพโรจน์ จันทร์ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

⁹⁸ สัมภาษณ์ นายบุญส่ง วงศ์พระราม บ้านหนองพระราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

เวลาเดียวกัน และที่บ้านหนองชุมพร ค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นจาก 260 บาทต่อไร่ เป็น 358 บาทต่อไร่ และเป็น 300 บาทต่อไร่ ในช่วงเวลาเดียวกัน ในขณะที่ในปี ค.ศ.1999 ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืชของบ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และบ้านใหม่ และบ้านหนองชุมพร เท่ากับ 300 บาท 141 บาท 120 บาท และ 600 บาทต่อไร่ (ตารางที่ 5.7)

ตารางที่ 5.7 สถิติการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมียาปราบศัตรูพืช ของ 4 หมู่บ้าน ในปี ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน/รายการ	1992	1996	1999
หนองพังนาค (กรณีทำนา)			
จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	58	94	82
จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	58	94	82
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	225	430	450
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	300
กุดจอก (กรณีทำนา)			
จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	142	144	141
จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	142	144	141
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	9	150	200
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	141
บ้านใหม่ (กรณีทำไร่)			
จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	n.a.	69	90
จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	n.a.	80	90
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	n.a.	100	180
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	120
หนองชุมพร (กรณีพืชไร่)			
จำนวนครัวเรือนที่ใช้ปุ๋ยเคมี	38	48	54
จำนวนครัวเรือนที่ใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืช	38	48	54
ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี (บาทต่อไร่)	260	358	300
ค่าใช้จ่ายในการซื้อสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช (บาทต่อไร่)	n.a.	n.a.	600

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

การสัมภาษณ์ชาวบ้านได้รับคำตอบเหมือนกันว่า ค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมีและสารเคมีและยาปราบศัตรูพืชเป็นค่าใช้จ่ายที่สูงในการทำนาทำไร่ ทำให้รายได้จากการขายสินค้าเกษตรจึงต่ำและแทบจะไม่มีกำไรเลย ที่บ้านเขาเขียว ชาวบ้านได้พรรณาถึงสถานการณ์ของรายได้จากการขายข้าวโพดกับต้นทุนค่าปุ๋ยที่เพิ่มขึ้นไว้อย่างนี้ “บางครั้งก็ขึ้นบางครั้งก็ลง ขึ้น ๆ ลง ๆ ฝนดี มันก็ได้ดี ฝนไม่ดี มันก็ไม่ได้ การลงทุนมันเยอะ ปุ๋ยแต่ก่อนลูกไม่กั๊ง เคียวนี่ขึ้นมามาก แต่ก่อนลูกละ 200 บาท ถ้าข้าวโพดก็ขึ้นมาลูกละ 400 บาท 500 บาท แล้วต้องซื้อพันธุ์ (พันธุ์ข้าวโพด – ผู้เขียน) แค่นั้นเอง ที่เราลงทุนไปนี่คือไม่ให้เงินเราสูญเปล่าเท่านั้นเอง ถึงไม่มีดอกเราก็กินเงินก้อนที่เราลงทุนคืนมา แต่ไอ้เรื่องการกำไรไม่ต้องไปพูดถึง จบเห่ไป ค่าแรงเราไม่คิดนะ ค่ารายวันของเราอีก 100 บาทเนี่ยะ ขึ้นต่ำ ๆ สุด ๆ เลยนะ 100 บาท เรายังไม่ได้กินเลย คิดว่าเอาเงินตามเงินนะไม่ให้สูญไปเท่านั้นเอง ถ้าคิดว่าลงทุน 4 พัน แล้วจะได้ 5 พันอย่าไปคิด เอาแค่ 4 พันคืนมาก่อน แล้วอย่าไปคิดเอาอีกพันคืนมาได้กำไรพันหนึ่งอย่าไปคิด”⁹⁹ ที่บ้านหนองพังนาคการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจไปสู่การผลิตเพื่อการค้า เพราะการชลประทานส่งผลให้ค่าใช้จ่ายในการทำนาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะทุกอย่างต้องจ้างและซื้อปัจจัยการผลิต “เมื่อก่อนเกี่ยวเอง นวดเอง และไม่ค่อยจ้างกัน เคียวนี่ต้องจ้างเค้าฉีกยา จ้างเค้าหว่านปุ๋ย จ้างเค้ากำจัดเพลี้ย ถ้าไม่มีเครื่องมือนี้มันจะไปกันใหญ่เลย มันมาลงทุนเครื่องมือ เครื่องสูบลูก ก็เลยขาดทุน...เศรษฐกิจเคียวนี่รายได้ดีแต่เป็นหนี้ทั้งนั้น เพราะพอมีรายได้มันก็ซื้อเครื่องทุ่นแรง เครื่องไถนํ้ามั่ง เครื่องสูบน้ำมั่ง ซื้อยาฆ่าแมลงบ้าง ปุ๋ยบ้าง...สมัยนี้หนี้มันเยอะ ยังทำนาปรังสองสามหน”¹⁰⁰ ที่บ้านกุดจอกถามชาวบ้านว่า “ในบรรดาต้นทุนการผลิตข้าวอะไร เสียค่าใช้จ่ายมากที่สุด” ก็ได้รับคำตอบว่า “ปุ๋ยกับยาปราบศัตรูพืช...ค่าแรงไม่แพงเท่าไร ปุ๋ยกับยานี่แพงมาก”¹⁰¹ ที่บ้านหนองชุมพร นายเบี้ยว ก้องเจริญ มีที่นา 10 ไร่ และทำนา 1 ครั้งต่อปี ได้ผลผลิตเท่ากับ 50 ถังต่อไร่ “รายได้หมดไปกับค่าปุ๋ย ค่ายา (ยาปราบศัตรูพืช ค่าน้ำมัน ค่าไถ แล้วจะเอากำไรมาจากไหนกัน”¹⁰²

การเจริญเติบโตและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร นับแต่ทศวรรษ 1960 (โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา) ได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ในขอบเขตที่แตกต่างกัน นอกจากจะมีผลกระทบต่อการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพิ่มขึ้นเพื่อทดแทนการใช้แรงงานแล้ว ยังมีผลต่อการเจริญเติบโตของการขยายตัวกิจกรรมของภาคบริการและร้านค้า เพื่อสนับสนุนการขยายตัวของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร โดยก่อให้เกิดตัวแทนจำหน่ายและร้านค้าปลีกที่ขายสินค้าเครื่องจักรกลการเกษตร ซึ่งเป็นตัวเชื่อมระหว่างโรงงานผู้ผลิต

⁹⁹ สัมภาษณ์ นายฉอ้น บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

¹⁰⁰ สัมภาษณ์ ลุงดำ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰¹ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านทุ่งดินทราย ตำบลกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁰² สัมภาษณ์ นายเบี้ยว ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ไปยังเกษตรกรผู้ใช้ นอกจากนี้ยังช่วยสนับสนุนกิจการโรงกลึง ร้านรับซ่อมเครื่องยนต์ และเครื่องจักรในหมู่บ้าน ช่วยส่งเสริมอุตสาหกรรมผลิตอุปกรณ์การเกษตรที่ใช้กับรถแทรกเตอร์และรถไถไร่ และไถนาต่าง ๆ เช่น พรวนจาน ผานไถ ใบมีดคันดิน คราด สก๊อตเป็นต้น นอกจากการใช้เครื่องจักรกลจะเพิ่มขึ้นแล้ว ปริมาณการใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชอื่น ๆ ย่อมเพิ่มขึ้นด้วย โดยเฉพาะในหมู่บ้านที่ทำไร่และทำนา ย่อมส่งผลสนับสนุนให้ร้านจำหน่ายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช เช่น ในปี ค.ศ.1999 บ้านหนองพังนาคมีร้านค้าประเภทอุตสาหกรรมบริการบริการ รวมทั้งร้านขายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรจำนวน 5 แห่ง บ้านกุดจอก 3 แห่ง เป็นต้น

ที่บ้านหนองพังนาค การขยายตัวของเครื่องจักรทางการเกษตรได้มีผลให้การลงทุนเปิดร้านหรือเปิดคู่มือประกอบรถเกี่ยวข้าว รวมทั้งขายอะไหล่อุปกรณ์รถเกี่ยวในปี ค.ศ.2001 มีร้านขนาดกลางอยู่ 3 ร้าน¹⁰³ นายสัมพันธุ์ อิมสบาย ได้รับเหมาเป็นคนกลางรับเหมาประกอบรถเกี่ยวข้าว เพื่อส่งให้กับบริษัทขายรถเกี่ยวข้าวในจังหวัดชัยนาท เขาได้เปิดคู่มือ ๆ เพื่อประกอบและสร้างรถเกี่ยวข้าว โดยใช้แรงงานในครัวเรือน 3 คน นายจ้างในอดีตของเขาคือเจ้าของร้านประกอบรถเกี่ยวข้าวได้ออกเงินเท่ากับ 250,000 บาท และเขาได้ใช้เงินนี้มาตั้งคู่มือประกอบรถเกี่ยวข้าว และประกอบรถเพื่อส่งแก่นายจ้าง ในปัจจุบันได้ใช้หนี้หมดแล้ว ราคารถเกี่ยวข้าวขนาดใหญ่ที่เขาประกอบขึ้นเองโดยใช้เหล็กและลูกปืนและวัตถุดิบมาจากที่อื่น ๆ ราคาประมาณ 1,300,000 บาท เขาได้กำไรประมาณ 20,000-30,000 บาทต่อคัน¹⁰⁴ นอกจากจะรับประกอบรถเกี่ยวข้าวแล้ว เขายังรับจ้างเกี่ยวข้าวด้วย โดยใช้รถเกี่ยวข้าวของเขาเองรับจ้างในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะเขาต้องทำอยู่ด้วยจึงไม่ได้ไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน “ที่หมู่บ้านมีอยู่ไปที่อื่นไม่ได้เลย” โดยอัตราค่าจ้างในปี 2001 เท่ากับ 300 บาทต่อไร่¹⁰⁵ ในกรณีของนายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ ได้เปลี่ยนอาชีพจากทำนาและค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ มาประกอบอาชีพขายอะไหล่อุปกรณ์รถยนต์และรถเกี่ยว เมื่อ 6-7 ปีมาแล้ว สาเหตุเพราะ “อายุมากขึ้น ทำนาไม่ไหว ที่นามีน้อย เช่าเค้าทำลงทุนเยอะ ผลผลิตออกมาได้น้อย”¹⁰⁶ โดยที่เงินลงทุนเริ่มแรกประมาณ 1 หมื่นกว่าบาท โดยกู้เงินมาลงทุนเสียดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน โดยเขาได้ขายอุปกรณ์การเกษตร คือ สายสะพานรถไถ จารบี พวกน้ำมันหล่อลื่น¹⁰⁷ ธุรกิจประสบความสำเร็จดีมาก ประกอบกับเขามีรายได้จากการขายที่ดินในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ ตอนต้นทศวรรษ 1990 เขาได้ขยายกิจการการค้าขายอะไหล่อุปกรณ์รถยนต์และรถเกี่ยวต่อไป โดยให้ลูกชายไปเปิดกิจการใหม่ โดยลงทุนทั้งสิ้นสี่แสนบาท โดยเป็นค่าสร้างอาคาร (ร้าน) ประมาณสามแสนกว่าบาท¹⁰⁸ เศรษฐกิจ

¹⁰³ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁴ สัมภาษณ์ นายสัมพันธุ์ อิมสบาย บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁵ สัมภาษณ์ นายสัมพันธุ์ อิมสบาย บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁶ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁷ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁰⁸ สัมภาษณ์ นายบุญเหลือ จอมพระลักษณะ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตกต่ำในปลายทศวรรษ 1990 ได้มีผลต่อการเจริญเติบโตของธุรกิจรับประกอบตัวรถเกี่ยวข้างในหมู่บ้านเช่นเดียวกัน ในกรณีของนายจ่านง ทาประสิทธิ์ ซึ่งเป็นผู้ประกอบการเกี่ยวข้าว โดยเขามีลูกจ้างสองคน แรงงานไร้ฝีมือได้รับค่าแรงวันละ 150 บาท ส่วนค่าแรงของช่างได้วันละ 200 บาท ในช่วงก่อนเศรษฐกิจตกต่ำในปี ค.ศ.1995 และ ค.ศ.1996 “รายได้เป็นแสนเลย” แต่ในช่วงนี้ไม่มีงานธรรมดาในบ้านหนองไม่มีขาดมีตลอด พ.ศ.2544 ตั้งแต่นั้น พ.ศ.ใหม่มาเลย ไม่มีเลย รายได้เดือนนี้ไม่รู้ถึงสองพันบาทหรือเปล่าก็ยังไม่รู้”¹⁰⁹ ที่บ้านหนองพังนาคการเติบโตของการผลิตข้าวเพื่อการค้า โดยเฉพาะในบางพื้นที่ ๆ ทำนาได้ถึง 3 ครั้ง ประกอบกับแรงงานในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนและค่าจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ได้ส่งผลให้การใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อใช้การทำนาอย่างแพร่หลาย อาชีพรับจ้างเกี่ยวข้าวในหมู่บ้านโดยนำรถเกี่ยวข้าวออกไปรับจ้างก็มีการขยายตัวเพิ่มขึ้น นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว ได้ลงทุนซื้อรถเกี่ยวข้าง 3 คัน ในปี ค.ศ.1990 เพื่อรับจ้างเกี่ยวข้าว โดยใช้ลูกจ้าง 3 คน 3 คน เป็นพนักงานขับ ค่าจ้างเกี่ยวในช่วงทศวรรษ 1990 ส่วนใหญ่ประมาณไร่ละ 300 บาท โดยหักให้ค่าคนขับและค่านายหน้าสำหรับติดต่อ รวมทั้งค่าน้ำมันแล้ว ถ้าไร่จะเลือกประมาณ 100 กว่าบาทต่อไร่¹¹⁰ ค่านายหน้า 20 บาทต่อไร่ ค่าคนขับคนละ 20 บาทต่อไร่ รวม 3 คน ก็ 60 บาทต่อไร่ วันหนึ่ง ๆ อาจรับจ้างได้ได้ถึง 30 ไร่ต่อวัน¹¹¹ การรับจ้างเกี่ยวข้าวไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่บ้าน แต่ทว่ายังรับจ้างหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย ที่บ้านหนองชุมพร แทรกเตอร์ 4 ล้อนั่งขับ ทั้งหมู่บ้านมีอยู่ 2 คัน ในสองคันนั้นเป็นของผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ เขาซื้อมาในปี ค.ศ.1994 ราคาหนึ่งแสนสองหมื่นบาท โดยรับจ้างไถและเขาขับเองได้รับค่าจ้างไร่ละ 130 บาท ในปี ค.ศ.1999¹¹² ส่วนใหญ่เขาจ้างไถในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะเขาต้องเลี้ยงฟาร์มกุ้งด้วย

5. การเปลี่ยนแปลงตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

จวบจนกระทั่งทศวรรษ 1950 แรงงานส่วนใหญ่ของหมู่บ้านหนองพังนาค กุดจอก และหนองพังนาคที่ใช้ในการทำนาและทำไร่เป็นแรงงานจากครอบครัวของผู้ทำนาเอง แบบแผนการใช้แรงงานในทศวรรษ 1950 แทบจะไม่แตกต่างจากการใช้แรงงานในภาคกลางในปลายศตวรรษ 1890 หรือก่อนหน้านั้น เมื่อมีการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าข้าว นับแต่การลงนามสนธิสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เป็นต้นมา ในบางกรณีในบางครอบครัว และในบางฤดูกาลอาจมีการขาดแคลนแรงงานขึ้นมาโดยเฉพาะมีการทำนาเพื่อขายและต้องการผลผลิตมากกว่าบริโภคภายในครัวเรือน ครัวเรือนจึงต้องหาแรงงานมาเพิ่มเติม แบบที่หนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างชาวนาด้วยกันเอง

¹⁰⁹ สัมภาษณ์ นางดาลิน ทาประสิทธิ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁰ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹¹ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹² สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่วันเพ็ญ ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

หรือที่เรียกว่า “การลงแขก” วิธีการที่สองคือ การว่าจ้างแรงงานแบบรายวัน งานเหล่านี้จะเป็นงานที่ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องชักจูงให้ทำงานอย่างเร่งรีบ เป็นงานในฤดูกาลบางอย่าง เช่น งานดายหญ้า เป็นต้น แต่งานที่จำเป็นอย่างเร่งด่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่เกี่ยวเกี่ยวกันตกลกันเป็นอัตราใด เพราะเป็นการจูงใจให้ลูกจ้างทำงาน¹¹³ แรงงานส่วนใหญ่ก็จะมาจากละแวกเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเศรษฐกิจการผลิตข้าวเพื่อการค้าได้ขยายตัว แรงงานที่ใช้ในการทำนาในขั้นตอนต่าง ๆ มักจะไม่พอก็ได้มีการนำแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาใช้ในการทำนาด้วย บรรพบุรุษของชาวบ้านหนองพังนาคหลายคนในปัจจุบันก็เป็น “ลูกจ้าง” ในการทำนามาก่อน หลายคนเป็น “คนกลาง” หรือ “นายฮ้อย” ที่นำแรงงานมาจากภาคอีสานมาทำงาน หลวงพ่อบุญเหลือ พระวัดหนองพังนาค ได้เล่าให้ฟังว่า “โยมพ่อของอาตมามาจากภาคอีสาน เมื่อก่อนมาเป็นลูกจ้างเค้า”¹¹⁴ หรือในกรณีของ หลวงพ่อบุญมา ปัญญาวุฒิโท โยมพ่อของหลวงพ่อก็เป็นลูกจ้างในการทำนาโดยการนำมาของ “นายฮ้อย” ค่าจ้างที่ได้รับ “ประมาณว่าคนหนึ่งถ้าอยู่ปีหนึ่งนะ เค้าจะให้เกวียนหนึ่ง ถ้าอยู่ระหว่างช่วงเกี่ยวก็จะได้เพิ่มขึ้นเป็นเล่มหนึ่ง”¹¹⁵ หลังจากรับจ้างทำมาแล้วนายจ้างก็หาครอบครัวให้ อย่างไรก็ตาม ในทศวรรษ 1950 “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” เป็นวิธีการที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมากกว่าวิธีการจ้าง “เอาแรงกันเกี่ยวข้าวสมัยก่อน แลกเปลี่ยนกันคนนั้นลงแขกคนนั้นไปเอาแรงกัน”¹¹⁶ “เอาแรงกันฟรี ๆ เดียวนี้ต้องจ้างเมื่อก่อนวานกัน”¹¹⁷ นอกจากจะแลกเปลี่ยนแรงงานภายในหมู่บ้านเดียวกันแล้ว ในบางกรณีหากแรงงานไม่พอก็จะแลกเปลี่ยนแรงงานกับหมู่บ้านใกล้เคียง “ไปถึงบ้านหนองยายหว่า เนินตาล โรงวัว และหนองปลาตู้” เหตุผลหนึ่งเพราะ บรรพบุรุษของหมู่บ้านเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากสุพรรณบุรีและกาญจนบุรีที่สืบเชื้อสายมาจากกลุ่ม “ลาวครั้ง” เช่นเดียวกันในตอนปลายศตวรรษที่ 19¹¹⁸ ที่บ้านกุดจอก และบ้านหนองชุมพร ซึ่งเป็นหมู่บ้านอยู่ในเขตนาข้าวฝ่น ในทศวรรษ 1950 แหล่งที่มาของแรงงานในการทำนาเกือบทั้งหมดเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นสำคัญ แทบจะไม่มีการใช้แรงงานรับจ้างเลย การใช้แรงงานแลกเปลี่ยนยังคงใช้เรื่อยมาจนกระทั่งถึงทศวรรษ 1970 (แม้ว่าจะมีการใช้แรงงานรับจ้างบ้าง แต่ก็ยังน้อยเมื่อเทียบกับการแลกเปลี่ยนแรงงาน) “เมื่อก่อนลงแขก เอาแรงกัน วันนี้ของเจ้านี้ วันหน้าของเจ้านั้น ๆ ทำไต่กันไปยังงั้น” เมื่อมีการลงแขกแรงงานแต่ละคนก็จะนำอาหารติดตัวไปกินด้วย โดยที่เจ้าภาพจะทำแกงเสริม “เรามีแกงมีต้มอะไรก็เสริมไป 2 หม้อ” ลงแขกเพียงจะเลิกไปสักกว่า 10 ปีที่ผ่านมา¹¹⁹ ที่บ้าน

¹¹³ ในประเด็นนี้โปรดดู อัมมาร (2522 : 75)

¹¹⁴ สัมภาษณ์ หลวงพ่อบุญเหลือ วัดหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁶ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁷ สัมภาษณ์ ลุงโห บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁸ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹¹⁹ สัมภาษณ์ นางทองเสย บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

หนองชุมพร “ตอนเอาแรงกันมันเกี่ยวกันทั้งวันเลย เกี่ยวถึงมืดเลยเข้าบ้าน”¹²⁰ โดยที่ชาวบ้านให้ความเห็นว่า ด้วยเหตุที่มีการลงแขกเพราะสังคมหมู่บ้านเป็นสังคมเล็ก มีผลให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาอาศัยกันเพราะ “สังคมมันเล็ก มันรู้จักกันหมด”¹²¹

ที่บ้านใหม่จวบจนทศวรรษ 1970 แรงงานในการปลูกข้าวและทำไร่ข้าวโพดยังคงใช้แรงงานครัวเรือนควบคู่ไปกับแรงงานแลกเปลี่ยนเป็นสำคัญ แรงงานแลกเปลี่ยนก็มาจากภายในหมู่บ้านเป็นสำคัญ “แรงงานใกล้ ๆ กันที่ทำไร่เนี่ย พຽ່ງน້ອຢູ່ຕຽງນີ້ຂອງເຮົາລະນະທໍາອະໄພຖຽງນີ້ທໍາອະໄພຣາງປາກໍຕ້ອງຕຽມເສີມຕຽມຈອບ ຖ້າຄົນໄປປູກກໍຕ້ອງຕຽມຈອບມາວັນລະ 10-20 ຄົນ ໄປລຽງແຂກໄປອະໄພກັນທັງເຖິງຂ້າວແລະທໍາໄຮ້”¹²² การลดลงของการแลกเปลี่ยนแรงงาน เริ่มลดลงหลังปี ค.ศ.1978 เมื่อมีการกำหนดให้บ้านใหม่เป็นเขตตัดป่าของบริษัทไม้อัดไทย รวมทั้งมีการขยายตัวของพืชไร่เพื่อการค้าโดยเฉพาะข้าวโพดและมันสำปะหลัง (ดังได้กล่าวมาแล้ว) อย่างไรก็ตาม แม้การใช้แรงงานจะเพิ่มขึ้นเพราะการผลิตเพื่อการค้าพืชไร่ขยายตัว แต่ครัวเรือนในบ้านใหม่ถึงร้อยละ 43 ยังคงใช้แรงงานแลกเปลี่ยนในการทำไร่ (Hirsch 1990 : 112) เหตุผลที่สำคัญการแลกเปลี่ยนแรงงาน ยังคงดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปสู่ “การใช้แรงงานรับจ้าง” อย่างช้า ๆ โดยเฉพาะในเขตทำน่าน้ำฝนและเขตทำไร่ เช่น บ้านกุดจอก บ้านหนองชุมพร และบ้านใหม่ คือ **ชุมชนทั้งสามแห่งเป็นชุมชนขนาดเล็กที่มีขนาดการค้ากับโลกภายนอกค่อนข้างจำกัด ซึ่งอาจจะรวมถึงการใช้เงินตราค่อนข้างจำกัด ด้วยและความแตกต่างระหว่างชนชั้นมีน้อย** ที่บ้านกุดจอกในทศวรรษ 1970 การคมนาคมลำบากมาก ไม่มีถนนเข้าไปในหมู่บ้านและอำเภอ ระยะทางไปที่อำเภอวัดสิงห์ ประมาณ 20 กิโลเมตร ถนนอยู่ในสภาพที่แย่มาก ในหน้าฝนไม่สามารถเดินทางได้ นอกจากนี้ผู้คนส่วนใหญ่เป็นญาติพี่น้องกัน ชาวบ้านนิยมแต่งงานในหมู่เครือญาติซึ่งเป็นแบบฉบับของชุมชนเชื้อสายลาว แม้กระทั่งในปี ค.ศ.2001 นามสกุลในหมู่บ้านส่วนใหญ่มีอยู่ 3 นามสกุลเท่านั้นคือ ก๊กศรี จบศรี และจันทร์ศรี สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์กันหนาแน่นรู้ว่าใครเป็นใครและสัมพันธ์อย่างไร ลักษณะเด่นของหมู่บ้านกุดจอกคือ จะมีการเชื่อถือผู้หลักผู้ใหญ่มาก ทำให้ชุมชนมีความผูกพันกันระหว่างสมาชิกเป็นพิเศษ และสามารถทำในสิ่งที่ประโยชน์ต่อชุมชน และด้วยลักษณะของการปลูกข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตที่ใช้แรงงานเข้มข้น และต้องทำงานเป็นทีม ประกอบกับการปลูกข้าวในนาข้าวซึ่งไม่ได้มีการทำนาพร้อม ๆ กัน แรงงานในนาจึงมีเวลาว่างและทำนาต่าง ๆ เวลาอื่น จึงมีเวลาที่จะมาผลิตร่วมกันได้ นอกจากนี้ลักษณะของการทำนาต้องอาศัยแรงงานเข้มข้นและเป็นทีม เช่น ขุดลอก คูคลอง หว่าน เก็บเกี่ยว ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกัน หากผู้ใดพยายามจะอ้างงานหรือไม่ร่วมมือ ก็จะถูกตำหนิจากเพื่อนบ้านได้ และด้วยขนาดของสังคมขนาดเล็กทำให้สมาชิกต้อง

¹²⁰ สัมภาษณ์ นายเบี้ยว ก้องเจริญ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹²¹ สัมภาษณ์ นายบุญยืน คงรัตน์ บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹²² สัมภาษณ์ นางสาว แก้วกสิกรรม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

มีความรับผิดชอบร่วมกัน และเกรงใจกันทำให้ช่องว่างความคิดของคนในชุมชนจะคับแคบลง ยังผลให้การรวมตัวของคนเพื่อประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เป็นไปโดยง่าย ที่บ้านหนองชุมพรก็เช่นเดียวกัน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นพี่น้องกัน “มีไม่กี่ตระกูล” ส่วนหนึ่งเพราะเป็นหมู่บ้านเก่าแก่และการคมนาคมไม่สะดวก จากการสัมภาษณ์ผู้นำหมู่บ้านคือ นายบุญเลิศ จันทร ก็ได้คำตอบว่า สภาพถนนเข้าไปเชื่อมหมู่บ้านและอำเภอบางคล้าอยู่ในสภาพที่แย่มาก การติดต่อกับอำเภอบางคล้าได้ใช้เส้นทางน้ำคือ ลำคลองเพื่อขนส่งพืชผลทางการเกษตรเป็นเส้นทางหลักจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1970 แม้จะมีถนนเชื่อมหมู่บ้านกับอำเภอก็คืออยู่ในสภาพที่แย่มาก โดยเฉพาะหน้าฝนแทบจะใช้งานไม่ได้ ชาวบ้านจึงแทบจะตัดขาดจากโลกภายนอก ลักษณะสังคมที่ค่อนข้างปิด และเป็นสังคมขนาดเล็ก มีผลให้ลักษณะของการใช้แรงงานแลกเปลี่ยนระหว่างครัวเรือนดำเนินไปด้วยดี ที่บ้านใหม่ ที่เป็นหมู่บ้านตั้งใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ว่าจะมีการอพยพผู้คนจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาหักล้างฉาบเพื่อปลูกพืชไร่ แต่ด้วยลักษณะปัญหาการคมนาคมทำให้พื้นที่นี้เกือบถูกตัดขาดจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง (ตลาดที่ใกล้ที่สุดอยู่ที่อำเภอนองฉาง ซึ่งใน ค.ศ.1985) ใช้เวลาเดินทางจากบ้านใหม่โดยรถกระบะประมาณชั่วโมงครึ่งนั้น ในปี ค.ศ.1970 จะต้องใช้เวลาเดินทางด้วยเกวียนเทียมควายเป็นเวลา 2-3 วัน (เฮิร์ซ 2533 : 116) นอกจากนี้การติดต่อกับรัฐขณะนั้นก็มีอยู่น้อยมาก การค้าขายภายนอกก็ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตแบบยังชีพมากนัก เงินตรามีบทบาทน้อยในชีวิตประจำวันเพราะชาวบ้านหาของได้เองจากธรรมชาติ กฎหมายต่าง ๆ ได้ถูกกำหนดขึ้น และบังคับใช้โดยกระบวนการที่เป็นอยู่ของหมู่บ้านเอง โดยเฉพาะมาจากผู้มีอิทธิพล ชาวบ้านขาดความปลอดภัยเพราะสภาพที่กฎหมายเข้าไปไม่ถึง “เมื่อก่อนมาจริง ๆ เนี่ยะ ได้มีการฆ่ากันเยอะเหมือนกันเพราะกฎหมายเข้ามาไม่ถึง ยิ่งกันตายบ่อยมาก กว่าเจ้าหน้าที่จะมาดูนี่บางทีทำบุญ 7 วัน ศพยังไม่เผาเลย”¹²³ ภาวะความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิตทรัพย์สินในดินแดนที่บุกเบิกใหม่ ได้มีผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ในหมู่บ้านใกล้ชิดกันและเชื่อใจกัน การแลกเปลี่ยนแรงงานก็เป็นวิธีการหนึ่งในการแก้ไขปัญหาการผลิตและการบริโภคของชุมชนและการขาดแคลนแรงงานของครัวเรือนได้ ชาวบ้านคนหนึ่งได้รำลึกถึงความประทับใจของการลงแขกว่า “ถ้ามันลดยหลังไปได้ผมอยากให้เป็นแบบนั้นอีก”¹²⁴ นอกจากการเอาแรงกันในกิจกรรมการผลิตในไร่นาแล้ว ที่บ้านใหม่ก็ได้มีการใช้แรงงานร่วมกันในกิจกรรมสร้างสาธารณูปโภค เช่น สร้างถนน สร้างวัด และศาลา บทบาทของการใช้เงินตราค่อนข้างจำกัด ก็เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่อธิบายถึงการดำรงอยู่ของการเอาแรง เพราะเมื่อมีเงินค่อนข้างจำกัด การใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรทันสมัยย่อมพลอยจำกัดไปด้วย รวมทั้งความแตกต่างทางชนชั้นก็มีน้อย (รวมทั้งขนาดของฟาร์มมีใกล้เคียงกัน) ซึ่งก็หมายความว่า ชาวบ้านต่างไม่มีความจำเป็นที่จะต้องไปรับจ้างทำงานให้คนอื่น แต่ในขณะเดียวกันก็มีความต้องการแรงงานมา

¹²³ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

¹²⁴ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

เสริมแรงงานของตนเองในบางฤดู ซึ่งก็สามารถทำได้โดยวิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานโดยตรงได้เอง ซึ่งเหตุผลนี้น่าจะเป็นจริงเพราะชาวนาชาวไร่ในอดีตน่าจะเป็นผู้ที่ไม่มีทุนรอนและมีรายได้พอเพียงที่จะซื้อและลงทุนการผลิตโดยซื้อเครื่องจักรราคาแพงได้

เมื่อเศรษฐกิจการค้าเริ่มขยายตัว เศรษฐกิจหมู่บ้านได้มีการเปลี่ยนแปลงจาก “การแลกเปลี่ยนแรงงาน” ระหว่างครัวเรือน และการใช้แรงงานในครัวเรือนมาสู่ “แรงงานรับจ้าง” มากยิ่งขึ้น การใช้แรงงานโดยเฉพาะแรงงานแลกเปลี่ยนเริ่มลดน้อยถอยลงและหมดไปในบางหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงของสภาพการใช้แรงงานข้างต้นในแต่ละหมู่บ้านมีความช้าและเร็วแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งภูมิศาสตร์เศรษฐกิจอื่น ๆ หมู่บ้านที่อยู่เขตชลประทาน เช่น บ้านหนองพังนาค การเปลี่ยนแปลงค่อนข้างจะรวดเร็วเมื่อเทียบกับ หมู่บ้านนอกเขตชลประทาน คือ กุดจอก หนองชุมพร รวมทั้งหมู่บ้านที่ผลิตพืชไร่ คือ บ้านใหม่ และบ้านเขาเขียว ที่บ้านหนองพังนาค การเข้ามาของชลประทานและการปรับปรุงระบบชลประทาน เช่น การขุดคลองซอย รวมทั้งการจัดรูปที่ดินนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 มีผลให้มีการเพิ่มขึ้นของการทำนา 2-3 ครั้งต่อปี การใช้พันธุ์พืชที่ให้ผลผลิตสูง การใช้ปุ๋ยและยาเคมีอื่น ๆ มีผลให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น มีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นมาใช้ทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์มากขึ้น โดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การนำเอาพันธุ์ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการคือ พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวแสงที่ไม่จำเป็นต้องปลูกเป็นฤดูกาลที่แน่นอน และยังไม่จำเป็นต้องอาศัยน้ำในระดับต่ำ พันธุ์พื้นเมือง ทำให้เหมาะแก่การทำนาปรังมากกว่าการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่จึงเป็นปัจจัยที่จำเป็นต่อความสำเร็จของการปลูกข้าวได้ปีละ 2-3 ครั้งต่อปี ซึ่งมีผลต่อการขยายตัวของการเพิ่มผลผลิตโดยมีการนำเครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้น การเพาะปลูก 2-3 ครั้งต่อปีทำให้มีการใช้ทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ เพราะการทำนา 2-3 ครั้งมีผลให้เกษตรกรใช้เวลาที่เข้มข้นระหว่างฤดูเพาะปลูกมากขึ้น จนทำให้ไม่มีเวลาว่างพอเก็บเกี่ยวเสร็จยังไม่ทันได้นวดหรือสีข้าวที่เก็บเกี่ยวมาได้เสร็จก็ต้องรีบเตรียมดินเพาะปลูกในฤดูการผลิตคราวต่อไป ไม่เช่นนั้นก็จะไม่สามารถทันต่อฤดูการผลิตได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งระยะนี้เป็นระยะที่ชาวนาจะต้องเร่งรัดดำเนินการรีบด่วน การใช้ควายไถนาจะเป็นการโอ้อ้อ และหากชาวนายังคงใช้ควายต่อไปเพื่อเพิ่มการผลิตก็สามารถทำได้ เพราะสามารถเพิ่มจำนวนควายได้ แต่ปัญหาก็มีอยู่ว่า แรงงานควายนั่นต้องมีแรงงานคนอยู่ประกอบกันไปด้วย อย่างไรก็ตาม การใช้ควายอาจจะไม่เหมาะสม ชาวนาจึงเพิ่มการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร โดยเฉพาะรถไถเดินตามหรือรถแทรกเตอร์นั่งขับ (ในประเด็นนี้โปรดดู อัมมาร 2522 : 80) แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร โดยที่ชาวบ้านได้หันมาใช้เครื่องจักรกลมากขึ้น แต่จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านหนองพังนาคก็พบว่า การเพิ่มขึ้นของการเครื่องจักรกลทางการเกษตรเป็นไปอย่างช้า ๆ ชาวบ้านในหลายครัวเรือนยังใช้แรงงานสัตว์ในการทำนาและยังใช้ข้าวพันธุ์พื้น

เมืองอยู่จนกระทั่งประมาณต้นทศวรรษ 1980 “วัวควายเพ่งหายไปกว่า 20 ปีมานี้เอง”¹²⁵ การทำนาของชาวบ้านในหลาย ๆ ครัวเรือนก่อนต้นทศวรรษ 1980 ได้อาศัยแรงงานจากครัวเรือนรวมทั้งได้อาศัย การแลกเปลี่ยนแรงงานหรือลงแขกนั่นเอง เหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านยังคงใช้ควายเป็นแรงงานสัตว์ในการทำนาเพราะ ในช่วงก่อนต้นทศวรรษ 1980 ขนาดของครัวเรือนของหมู่บ้านค่อนข้างใหญ่ ประมาณ 6-7 คน และแรงงานส่วนใหญ่อยู่ในวัยทำงานและส่วนใหญ่ไม่ได้มีการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน แรงงานจึงหาได้ง่าย ประกอบกับอัตราค่าจ้างก็ไม่ได้สูงมากนัก ชาวนาจึงไม่มีเหตุผลที่จะใช้เครื่องจักรกลทางเกษตร เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควรก่อนต้นทศวรรษ 1980 เพราะเครื่องจักรกลทางการเกษตรในระยะเริ่มแรกจะมีราคาค่อนข้างแพง ราคาารถไถเดินตาม 2 ล้อ ประมาณ 5,308 บาทต่อคัน รถไถนา 4 ล้อนั่งขับ ประมาณ 18,380 บาทต่อคัน รถแทรกเตอร์ 231,691 บาทต่อคัน เครื่องนวดข้าว 15,200 – 16,250 บาทต่อคัน (เจษฎา 2524 : 53) ซึ่งเป็นราคาที่สูงมากเมื่อเทียบกับรายได้ของชาวบ้านในขณะนั้น นอกจากนี้ความเหมาะสมของเทคโนโลยีของเครื่องจักรกลกับสภาพพื้นที่ทำนาก็เป็นเหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการยอมรับการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้นหรือไม่ เพราะเกษตรกรนั้นดูเหมือนจะไม่มีความต้องการเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ซับซ้อนมากนัก และอาจจะไม่เห็นความจำเป็นที่ต้องใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรสำหรับงานบางประเภท หรือปรากฏว่าไม่มีเครื่องจักรกลที่มีคุณลักษณะที่ตนเองให้เลือก จึงทำให้เครื่องจักรกลทางการเกษตรไม่เป็นที่ยอมรับเท่าไร (ในประเด็นนี้โปรดดู เจษฎา 2524 : 56) นอกจากนี้พฤติกรรมที่ไม่รักความเสี่ยงของชาวบ้านก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านไม่เลือกที่จะซื้อเครื่องจักรกลทางการเกษตรเท่าที่ควร เพราะการลงทุนในเครื่องจักรกลทางการเกษตรที่ใช้เงินทุนค่อนข้างมาก ต้องสามารถคาดการณ์ว่าจะได้ผลผลิตและรายได้ที่เพิ่มขึ้นจะต้องคุ้มค่างกับเงินลงทุน เหตุผลที่สนับสนุนว่าชาวบ้านไม่มีพฤติกรรมรักความเสี่ยง เพราะว่า ชาวนาบางส่วนที่หมู่บ้านหนองพังนาค ยังคงใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองอยู่เพราะแม้ว่าจะให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำกว่า แต่ก็มีความแน่นอนในแง่ผลผลิตและรายได้ รวมทั้งการใช้ทรัพยากรในครัวเรือนโดยเฉพาะแรงงานคนและแรงงานควายเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต เพราะสามารถควบคุมการตัดสินใจของการใช้ทรัพยากรในการผลิตได้

อย่างไรก็ตามก็เพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้ส่งผลกระทบต่อารลดลงของการใช้แรงงานแลกเปลี่ยนและแรงงานในครัวเรือนโดยเฉพาะนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การใช้แรงงานวัวควายเริ่มหมดไป แรงงานในครัวเรือนไม่พอที่จะสนองตอบการขยายตัวการผลิตข้าว 2-3 ครั้งต่อปี การใช้แรงงานรับจ้างมีเพิ่มขึ้น จริ่งอยู่การเข้ามาของเครื่องจักรกล เช่น รถไถนึ่งขับ 4 ล้อ หรือ รถไถสองล้อ (ควายเหล็ก) ในระยะแรกจะมีผลให้การทำงานของคนลดลง แต่ในระยะต่อมากการมีรถไถยืมส่งผลให้ชาวบ้านที่มีรถไถทำนาได้มากขึ้น (2-3 ครั้ง) แต่ถ้าไม่มีรถไถชาวบ้านก็

¹²⁵ สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

สามารถทำได้เพียงครั้งเดียว เพราะแรงงานมีไม่พอในช่วงเก็บเกี่ยวรวงดำ และเตรียมดินสำหรับ
 งดถัดไป การทำนาสองครั้งโดยใช้เครื่องไถ จะใช้แรงงานต่อปีสูงกว่าการทำนาครั้งเดียว ถึงแม้ว่า
 การทำนาครั้งเดียวนั้นจะพึงควาย (ในประเด็นนี้ โปรดดู อัมมาร 2522 : 80) การใช้แรงงานจ้างจึงเริ่ม
 ขยายตัวมากขึ้น เพราะแรงงานครอบครัวและแรงงานแลกเปลี่ยนไม่สามารถจะสนองตอบการเพิ่ม
 ขึ้นของความต้องการแรงงานที่เพิ่มขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของการทำนา 2-3 ครั้งต่อปี **ปัญหาการ
 ขาดแคลนกำลังแรงงาน** จึงเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้ประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานเริ่มหมดไป โดย
 ครวเรือนหันมาใช้แรงงานรับจ้างมากยิ่งขึ้น ที่บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร ดังได้กล่าว
 มาแล้วที่บ้านกุดจอกการลดลงของประเพณีแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นไปอย่างเชื่องช้า ในทศวรรษ
 1970 ชาวยังคงใช้ควายในการทำร่วมกับคนและกิจกรรมการผลิตใช้แลกเปลี่ยนแรงงานเป็น
 สำคัญ สมัย “อาตมาทุกอย่างเป็นลงแขกหมด เกี่ยวข้าวแม่กระทั่งไถนา และคราดนามีน้อยครอบ
 ครวที่จะพึงแรงงานตัวเอง โดยรวม ๆ แล้วเกือบทั้งหมดคือ เอาแรงกัน”¹²⁶ “เครื่องทุ่นแรงเพิ่งเข้ามา
 ประมาณ 20 ปี ก่อนหน้านั้นเขาใช้ควาย”¹²⁷ แม้จะมีเครื่องจักรกลทางการเกษตรจะเริ่มเข้ามามีบทบาท
 มากขึ้น แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังถือว่าจ้างเครื่องจักรมาช่วยทำนา “รถจ้างไถมาจาก
 นครสวรรค์บ้าง มาจากตากฟ้าบ้าง”¹²⁸ แม้กระทั่งในทศวรรษที่ 1980 ชาวบ้านยังคงใช้พันธุ์ข้าวพื้น
 เมือง คือ หลวงประทานและขาวตามน¹²⁹ ส่วนที่บ้านหนองชุมพรชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้พันธุ์พื้น
 เมืองพันธุ์ข้าวหอมมะลิ ลักษณะของสายพันธุ์ พันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมักจะเป็นพันธุ์ข้าวไวแสงต้องรอฤดู
 กาลและให้ผลผลิตต่ำ จึงเหมาะกับการปลูกในเขตนาไร่ฝน ผลผลิตข้าวต่อไร่ต่ำประกอบกับชาวนา
 เป็นส่วนใหญ่ทำนา 1 ครั้ง มีผลให้ความต้องการแรงงานมีน้อยกว่าเขตชลประทาน หรือปัญหาการ
 ขาดแคลนแรงงานน้อยกว่าการทำนาครั้งเดียวจึงไม่มีความจำเป็นบังคับให้ชาวนาหันไปใช้เครื่องจักร
 เหมือนในกรณีชาวนาทำนา 2 ครั้ง ชาวนาจึงได้อาศัยแรงงานสัตว์และแรงงานในครัวเรือน และแรง
 งานแลกเปลี่ยนช่วยทำนาได้ ประกอบกับในทศวรรษ 1970 แรงงานของทั้งสองหมู่บ้านไม่ค่อยได้
 เคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านมากนัก จึงมีผลให้ครัวเรือนชาวนาได้อาศัยแรงงานแลกเปลี่ยนช่วยเหลือ
 การทำนา อย่างไรก็ตามนับแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา โดยเฉพาะปลายทศวรรษ 1980 การใช้แรง
 งานแลกเปลี่ยนแทบจะหมดไปเพราะสมาชิกในครัวเรือน โดยเฉพาะวัยหนุ่มสาวได้อพยพออกไป
 หางานทำนอกหมู่บ้าน ประกอบกับอัตราการเกิดที่ลดลงมาตั้งแต่ทศวรรษ 1970 ขนาดครัวเรือนเล็
 กลงประมาณ 2-3 คน ครัวเรือนขนาดเล็กจึงเป็นอุปสรรคต่อการแลกเปลี่ยนแรงงานด้วย ครัวเรือนเริ่ม
 หันมาใช้เครื่องจักรและการแรงงานรับจ้างแทนที่**บ้านใหม่** นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้น

¹²⁶ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁷ สัมภาษณ์ พระอาจารย์เย็น วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁸ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹²⁹ สัมภาษณ์ นายสนั่น เวียงแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

มา การแลกเปลี่ยนแรงงานได้ลดลงตามลำดับ ส่วนหนึ่งเพราะการผลิตพืชไร่ที่มีความเข้มข้นขึ้น เพราะมีการผลิตแบบการเกษตรแบบใช้ทุนเข้มข้นขึ้น (capital intensive) เพราะเป็นผลจากการเปิดป่าเพื่อตัดไม้ของบริษัทไม้อัดไทยนับแต่ปี ค.ศ.1978 เป็นต้นมา มีการบุกป่าเข้าไปเรื่อย ๆ มีการซื้อที่เพิ่มขึ้นจากนายทุนเพื่อผลิตไร่ขนาดใหญ่มากขึ้นเรื่อย ๆ” คนหลังตามมาซื้อใหม่คนเดิม ๆ ก็ไปขายไปเรื่อย ๆ คือค้าขายที่จากที่อื่นแพง แล้วมาซื้อที่แถวนี้ ขายที่ตรงโน้นสิบลไร่ซื้อที่ตรงนี้ห้าสิบลไร่ ซื้อตรงนั้นห้าสิบลไร่...เกือบครึ่งเลยเท่าที่สังเกตดูในพื้นที่ มันจะเป็นที่ของคนนอกพื้นที่ประมาณ 40 เปอร์เซ็นต์ ซื้อแล้วเก็งกำไรให้เขา”¹³⁰ การทำไร่ขนาดใหญ่มีผลให้ต้องใช้แรงงานจ้างเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะเดียวกันการขายตัวของเศรษฐกิจการค้าเข้าไปในหมู่บ้านมีผลให้ชาวบ้านต้องการใช้เงินมากขึ้น การรับจ้างในไร่เชิงพาณิชย์จึงเป็นวิธีการหนึ่งจะได้เงินมาจับจ่ายใช้สอยโดยเร็ว ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงหันไปรับจ้างในไร่ข้าวโพดและถั่วเขียวมากขึ้น แรงงานรับจ้างในหมู่บ้านได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่ก็ใช่ว่าจะพอเพียงกับการขยายตัวของการผลิตขนาดใหญ่ นายทุนได้หันไปจ้างแรงงานจากภายนอกหมู่บ้านเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากนี้นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ชาวบ้านบางส่วนได้อพยพออกจากหมู่บ้านเพื่อบุกเบิกที่ทำกินใหม่เพราะที่เก่าที่เดิมเริ่มเสื่อมลง หลังจากที่ถูกทำลาย ฝนไม่ตกตามฤดูกาล พืชผลเสียหาย ประกอบกับแรงงานคนหนุ่มสาวเริ่มย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อหางานทำในเมืองทั้งที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง ส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านใหม่เริ่มประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จึงมีผลต่อการลดน้อยถอยลงของประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงาน ที่บ้านเขาเขียว นับแต่กลางทศวรรษ 1980 จนถึงปัจจุบัน ชาวบ้านยังใช้วิธีผสมผสานระหว่างการแลกเปลี่ยนแรงงานกับแรงงานจ้าง แต่แรงงานจ้างนับวันจะมีบทบาทมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะความเข้มข้นของการทำไร่เพราะชาวบ้านนอกจากจะปลูกข้าวโพดได้ 2 ครั้งต่อปี และฝ้ายได้ 1 ครั้งต่อปี ความซุกของงานในไร่ข้าวโพดและไร่ฝ้ายมีมากขึ้น ชาวบ้านจึงไม่ค่อยมีเวลาวาง “พอเก็บข้าวโพดเดือนธันวาคมเสร็จก็ไปรับจ้างหักข้าวโพดต่อ เริ่มหักข้าวโพดพอหักข้าวโพดเสร็จ ก็เริ่มหยอดข้าวโพดต่อ ข้าวโพดก็ต้องราคา แล้วก็ขายช่วงเดือนมีนาคม แล้วเอาเงินไปเที่ยวสงกรานต์ แล้วสงกรานต์เสร็จก็ทำอีก....รวมทั้งทำฝ้ายด้วย”¹³¹ เหตุผลที่ระบบเอาแรงแลกเปลี่ยนแรงงานยังคงดำรงอยู่ในบ้านเขาเขียวก่อนข้างนานเพราะ เป็นหมู่บ้านที่ค่อนข้างปิด การติดต่อจากภายนอกลำบากมาก ไฟฟ้ายังไม่มีและถนนแทบจะใช้การไม่ได้ในช่วงฤดูฝน ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ ชาวบ้านหากินกับธรรมชาติ ความต้องการเงินตราในชีวิตประจำวันก็น้อย และความแตกต่างระหว่างรายได้ค่อนข้างน้อย ไม่มีสถิติบันทึกว่าแต่ละครัวเรือนใช้แรงงานรับจ้างจำนวนกี่คนหรือคน/วัน ไถ พรวนดิน และเก็บเกี่ยว แต่ข้อมูลจาก กชช.2.ค ซึ่งแสดงถึงจำนวนครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ในช่วงปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999

¹³⁰ สัมภาษณ์ คุณรัชนี้ บัวตุม บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

¹³¹ สัมภาษณ์ นายจอห์น บ้านเขาเขียว จังหวัดอุทัยธานี

แสดงว่า ครั้วเรือนที่ทำนาคือ หนองพังกาและกุดจอก ได้จ้างรถไถโดยเฉพาะรถไถขนาดเล็กเพื่อการทำงานสูงถึง 57 ครั้วเรือน และ 44 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1992 และเพิ่มขึ้นเป็น 60 ครั้วเรือน และ 111 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1999 ส่วนบ้านหนองชุมพร ในปี ค.ศ.1992 ไม่มีการจ้างรถไถขนาดเล็กและขนาดใหญ่ แต่ในปี ค.ศ.1999 มีครั้วเรือนถึง 51 ครั้วเรือน จ้างรถไถขนาดใหญ่เพื่อทำนาและทำฟาร์มเลี้ยงกุ้ง ส่วนที่บ้านใหม่ในปี ค.ศ.1999 มีการจ้างรถไถขนาดเล็กและขนาดใหญ่เท่ากับ 15 ครั้วเรือน และ 27 ครั้วเรือนตามลำดับ (ตารางที่ 5.8) การเพิ่มขึ้นของการจ้างรถไถเพื่อทำการเกษตรโดยเฉพาะของหมู่บ้านทั้งสามอันประกอบไปด้วย หนองพังกา กุดจอก และหนองชุมพร แสดงถึง การใช้เครื่องจักรกลทดแทนทางการเกษตรแทนแรงงานคนมากขึ้น เพราะแรงงานคนเริ่มขาดแคลนเนื่องจากการอพยพของคนหนุ่มสาวออกนอกหมู่บ้าน มีผลให้อัตราค่าจ้างในไร่นาได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนที่บ้านใหม่แม้ว่าการจ้างรถไถขนาดเล็กจะลดลงจาก 42 ครั้วเรือนในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 15 ครั้วเรือนในปี ค.ศ.1999 แต่การจ้างรถไถขนาดใหญ่ลดลงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือจาก 28 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 27 ครั้วเรือน ในปี ค.ศ.1999 ซึ่งแสดงถึงการใช้เครื่องจักรเพื่อทดแทนแรงงานคนที่ขาดแคลนนั่นเอง

ภาพที่ 5.5 ร้านให้เช่าหนังสือบ้านหนองพังกา จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.8 จำนวนครัวเรือนที่ต้องจ้างรถไถของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992-1999

หมู่บ้าน	1992	1999
หนองพังนาค		
รถไถขนาดเล็ก	57	60
รถไถขนาดใหญ่	4	2
กุดจอก		
รถไถขนาดเล็ก	44	111
รถไถขนาดใหญ่	43	1
หนองชุมพร		
รถไถขนาดเล็ก	ไม่มีการจ้าง	ไม่มีการจ้าง
รถไถขนาดใหญ่	ไม่มีการจ้าง	51
บ้านใหม่		
รถไถขนาดเล็ก	42	15
รถไถขนาดใหญ่	28	27

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานรับจ้างเพิ่มขึ้น (และเครื่องจักรเพิ่มขึ้น) คือ (1) การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน (2) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานในหมู่บ้าน

(1) การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้าน

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา แรงงานหนุ่มสาวของหมู่บ้านได้เริ่มเคลื่อนย้ายออกไปทำงานนอกหมู่บ้านและนอกภาคเกษตรอย่างกว้างขวางทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดเดียวกัน รวมทั้งจังหวัดใกล้เคียงด้วย เนื่องจากการขยายตัวภาคอุตสาหกรรมและบริการอย่างกว้างขวาง ในด้านรูปแบบการเคลื่อนย้ายเกิดขึ้นทั้งรูปแบบของการเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านโดยถาวรไม่กลับไปทำงานการเกษตรที่หมู่บ้านอีก กับการเคลื่อนย้ายออกจากหมู่บ้านชั่วคราว ในอดีตเช่นในทศวรรษ 1970 การเคลื่อนย้ายออกนอกหมู่บ้านเพื่อไปทำงานชั่วคราวในเมืองเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปของหมู่บ้านที่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก คือ บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร โดยเฉพาะในช่วงที่ราคาข้าวและพืชผลอื่น ๆ ตกต่ำ แรงงานบางส่วนจะอพยพไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและ

ภาคบริการในเมือง แต่แรงงานเหล่านี้ก็ยังผูกพันกับภาคเกษตร เช่น มีครอบครัวที่ยังอยู่ในหมู่บ้าน แรงงานอพยพเหล่านี้ยังมีความผูกพันกับครอบครัวอยู่ พอหน้าปักดำหรือเก็บเกี่ยวก็กลับไปทำนา เหตุผลหนึ่งที่เป็นแรงงานอพยพชั่วคราวเพราะแรงงานเหล่านี้มีการศึกษาค่อนข้างต่ำ จึงมักจะเป็นแรงงานไร้ฝีมือแบบจ้างงานชั่วคราวในบางฤดู เช่น แรงงานก่อสร้าง เป็นต้น พอหมดการก่อสร้างในเมืองก็จะย้ายกลับมาทำงานที่บ้าน ส่วนบ้านหนองพังนาคการย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองในทศวรรษ 1970 มีเป็นจำนวนน้อยส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีการขยายตัวของระบบชลประทานและการจัดรูปที่ดินทำให้สามารถทำนาได้ 2-3 ครั้ง ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้นมีผลให้ชาวนาได้รับรายได้สูงขึ้น (รวมทั้งค่าจ้างของแรงงานรับจ้างในก็พลอยสูงขึ้นด้วย “ในสมัยจอมพล ป.เป็นนายกค่าแรงเท่ากับ 2 บาทต่อวัน สมัยจอมพลสฤษดิ์ค่าแรงเป็น 4 บาท และเพิ่มมาเป็น 8-10 บาทต่อวัน เมื่อกว่า 20 ปีมาแล้ว”¹³² รายได้และค่าจ้างที่สูงมีผลต่อการดึงดูดชาวนาทำงานในนา ส่วนที่**บ้านใหม่**ก่อนปี ค.ศ. 1978 พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นป่า เศรษฐกิจยังเป็นแบบอาศัยกรรมชาติและหาของป่า เพื่อนำมาขายเป็นรายได้เพิ่มเติมจากผลิตแบบยังชีพ ผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรุ่นแรก ๆ เป็นพวกกริณน้ำมันยางจากหมู่บ้านเป็นจำนวนน้อย ส่วนที่**บ้านเขาเขียว**ทศวรรษ 1970 เพิ่มจะเริ่มเป็นทศวรรษแห่งการก่อตั้งหมู่บ้านและบุกเบิกที่ดินทำกิน การย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา เป็นไปอย่างกว้างขวาง (ตารางที่ 5.9) ตารางที่ 5.9 แสดงถึงการอพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านของสมาชิกของครัวเรือนของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง ระหว่างปี ค.ศ.1992-1999 คนอพยพส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาวอายุระหว่าง 18-45 ปี การย้ายถิ่นออกมีทั้งเพศชายและหญิง (ที่บ้านหนองพังนาคมีผู้อพยพย้ายออกจากหมู่บ้านเท่ากับ 35 คน 26 คน 96 คน และ 23 คน ในปี ค.ศ.1992, 1994, 1996 และ 1999 ตามลำดับ ที่**บ้านกุดจอก**มีคนอพยพออกเท่ากับ 21 คน 65 คน 33 คน และ 13 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน ที่**บ้านหนองชุมพรม**มีคนอพยพออกเท่ากับ 37, 32, 28 และ 5 คนในช่วงเวลาเดียวกัน ที่**บ้านใหม่**มีคนอพยพออกเท่ากับ 42 คน 75 คน 150 คน และ 60 คน ในช่วงเวลาเดียวกัน (ตารางที่ 5.9)

¹³² สัมภาษณ์ ลุงสำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตารางที่ 5.9 สถิติการไปทำงานนอกตำบลของหมู่บ้าน 4 แห่ง ปี 1992 และ 1999

หมู่บ้าน	1992	1994	1996	1999
หนองพังนาค				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	35	22	48	13
ชาย (คน)	20	10	45	12
หญิง (คน)	15	16	51	11
รวม (คน)	35	26	96	23
บ้านกุดจอก				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	12	29	11	n.a.
ชาย (คน)	11	35	29	-
หญิง (คน)	10	30	4	13
รวม (คน)	21	65	33	13
บ้านหนองชุมพร				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	25	19	14	5
ชาย (คน)	20	12	9	3
หญิง (คน)	17	20	19	2
รวม (คน)	37	32	28	5
บ้านใหม่				
จำนวนครัวเรือน (หลัง)	23	20	60	23
ชาย (คน)	17	50	80	40
หญิง (คน)	25	25	70	20
รวม (คน)	42	75	150	60

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

ในปี ค.ศ.1999 จำนวนคนย้ายถิ่นออกน้อยกว่าปีก่อนหน้านั้น อาจเป็นเพราะภาวะวิกฤตเศรษฐกิจมีผลให้โรงงานอุตสาหกรรมและธุรกิจต่าง ๆ ในภาคเศรษฐกิจเมืองได้ปิดตัวลงมีผลให้ผู้ย้ายถิ่นออกนอกหมู่บ้านมีเป็นจำนวนน้อย นอกจากนี้ในปลายทศวรรษ 1990 แรงงานคนหนุ่มสาวเมื่อคิดเป็นสัดส่วนของแรงงานกลุ่มอื่น ๆ ทั้งหมดมีแนวโน้มลดลงเพราะบางส่วนได้อพยพออกจากหมู่บ้านก่อนหน้านี้นี้ ก่อนปี ค.ศ.1994 แรงงานย้ายถิ่นของบ้านกุดจอกส่วนใหญ่

ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ โดยที่ส่วนใหญ่ไปนานกว่า 3 เดือน (ข้อมูล กชช. 2.ค) แต่หลังปี ค.ศ.1994 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่ไปทำงานที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท (ข้อมูล กชช. 2.ค) ส่วนแรงงานย้ายถิ่นของบ้านหนองชุมพร ในทศวรรษ 1990 แรงงานส่วนใหญ่ทำงานที่อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา และในบางกรณีสามารถเดินทางไปเข้าเย็นกลับได้ ซึ่งแสดงถึงโรงงานอุตสาหกรรมได้ขยายตัวเข้าไปถึงเขตอำเภอ (คือที่อำเภอ วัดสิงห์และบางคล้า) และกลายเป็นแหล่งการจ้างงานที่สำคัญของชาวบ้านทั้ง 2 แห่ง และหากเลือกได้ชาวบ้านยินดีจะทำงานใกล้บ้านมากกว่าจะไปทำงานที่กรุงเทพฯ เพราะจะได้อยู่ใกล้ชิดกับสมาชิกของครัวเรือนในหมู่บ้าน ส่วนที่หนองพังนาคและบ้านใหม่ ในทศวรรษ 1960 ผู้อพยพออกจากหมู่บ้านส่วนใหญ่นิยมไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรม ตลอดจนงานประเภทใช้แรงงานมีฝีมือในกรุงเทพฯ และส่วนใหญ่ออกจากหมู่บ้านนานกว่า 3 เดือน นอกจากนี้มีผู้อพยพจากบ้านใหม่บางส่วนไปทำงานรับจ้างกรีดยางพารา (ข้อมูล กชช. 2. ค) อัตราค่าจ้างที่แรงงานอพยพเหล่านี้ได้รับก็แตกต่างกันบ้างเล็กน้อย (ตารางที่ 5.10) ยกเว้นในกรณีที่บ้านใหม่ในปี ค.ศ.1995 ได้รับค่าจ้างเพียง 60 บาทต่อวัน ซึ่งอาจจะเป็นค่าจ้างที่แรงงานได้รับในกรณีรับจ้างกรีดยาง ซึ่งมักจะต่ำกว่าค่าจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

ตารางที่ 5.10 อัตราค่าจ้างที่แรงงานส่วนใหญ่ได้รับ 1995- 1999

หน่วย : บาทต่อวัน

หมู่บ้าน	1995	1996	1998	1999
บ้านหนองพังนาค	100	110	130	130
บ้านกุตจอก	120	130	120	100
บ้านหนองชุมพร	110	120	130	120
บ้านใหม่	60	n.a.	100	100

แหล่งที่มา : โครงการสำรวจสำมะโนหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ

ลักษณะการย้ายออกจากหมู่บ้านของสมาชิกครัวเรือนในวัยหนุ่มสาว โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ย้ายถิ่นถาวรมักจะมีความสัมพันธ์กับฐานะของครัวเรือนและระดับการศึกษาของผู้อพยพ กล่าวคือ ในกรณีที่เป็นครอบครัวเกษตรกรที่มีฐานะปานกลางถึงดี สามารถส่งลูกหลานไปเรียนต่อสายอาชีพระดับ ปวช ปวส สถาบันราชภัฏ หรือแม้แต่มหาวิทยาลัย ขณะที่การทำการเกษตรของครอบครัวก็สามารถจ้างแรงงานเพิ่มเติมได้โดยไม่ต้องอาศัยแรงงานบุตร ในกรณีที่เมื่อสมาชิกในครัวเรือนสำเร็จการศึกษาก็จะไม่หวนกลับมาทำงานเกษตรในหมู่บ้านอีก แต่จะเข้าสู่งานนอกภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะในเมืองอย่างถาวร โดยที่บิดาและมารดาอาจจะทำการเกษตรต่อไปหรือเลิกทำการ

เกษตรเมื่ออายุมากขึ้น นอกจากนี้ทัศนคติของหัวหน้าครัวเรือนก็มักจะไม่นิยมให้ลูกหลานทำงานในภาคเกษตรกรรม “ส่งลูกเรียนไม่พอก็ต้องไปยืมเค้าก่อน จะได้ไปทำงานมีรายได้มากไม่ต้องขาดทุนเหมือนชานา...ลูกสาวผมตอนนี้ก็ไปทำธนาคาร ลูกเขยก็ไปทำชลประทาน”¹³³ การสัมภาษณ์ชาวบ้านของผู้วิจัยมักจะได้รับคำตอบว่า อยากให้ลูกเป็นข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ และทำงานในธุรกิจที่มั่นคง และพยายามจะส่งเสริมให้ลูกหลานเรียนสูง ๆ “คนโตจบปริญญาตรี สถาบันราชภัฏแปดริ้ว คนเล็กกำลังเรียน ปวช.... และตอนนี้คนโตก็ทำงานบริษัทอยู่กรุงเทพฯ”¹³⁴ นับวันครัวเรือนประเภทที่สามารถส่งบุตรหลานจนเรียนจบชั้น ปวช. ปวส. และระดับอุดมศึกษาเพิ่มขึ้นสูงทุกขณะ เพราะส่วนหนึ่งขนาดของครัวเรือนของในหมู่บ้านมีขนาดเล็กลง เนื่องจากผลสำเร็จของนโยบายลดการเพิ่มของประชากรนับแต่ต้นทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ในปี ค.ศ.2001 ขนาดของครัวเรือนเฉลี่ยของหมู่บ้าน 5 แห่ง มีค่าเฉลี่ยดังต่อไปนี้

บ้านหนองพังนาค	2.7 คน
บ้านกุจจอก	2.7 คน
บ้านหนองชุมพร	4.3 คน
บ้านเขาเขียว	2.1 คน
บ้านใหม่	3.4 คน

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลง เมื่อเทียบกับก่อนหน้านั้น (ซึ่งอาจจะมีขนาดของครัวเรือนเท่ากับ 6-7 คน ในทศวรรษ 1960 และ 5-6 คน ในทศวรรษ 1980) มีผลให้ภาระในการใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของสมาชิกในครัวเรือนต่ำลง มีผลให้สมาชิกในครัวเรือนได้มีโอกาสได้รับการศึกษาสูงขึ้น ประกอบในระยะกว่า 20 ปีที่ผ่านมา รัฐบาลได้มีนโยบายเปิดโอกาสการศึกษามากขึ้น โดยการตั้งมหาวิทยาลัยเปิด รวมทั้งเปิดโอกาสให้เยาวชนเข้าศึกษาในสถาบันของรัฐ เช่น สถาบันราชภัฏมากขึ้น ผู้คนจึงสำเร็จการศึกษาในระดับที่สูงกว่าภาคบังคับมากขึ้น (ตารางที่ 5.11)

¹³³ สัมภาษณ์ ลุงคำราญ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹³⁴ สัมภาษณ์ คุณวิมล บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ตารางที่ 5.11 ระดับการศึกษาของคนในหมู่บ้าน 4 แห่ง (เฉพาะคนที่เรียนจบแล้วไม่ได้เรียนต่อ)

ค.ศ.1992 – 1999

ปี/หมู่บ้าน	จบสูงกว่ามัธยม ปลาย (คน)	จบมัธยมปลาย (คน)	จบมัธยมต้น (คน)	จบภาคบังคับ (คน)
1992				
หนองพังนาค	15	n.a.	48	737
กุดจอก	32	19	32	454
หนองชุมพร	3	1	21	194
ใหม่	0	1	9	398
1999				
หนองพังนาค	7	12	7	383
กุดจอก	51	48	219	190
หนองชุมพร	9	13	37	190
ใหม่	11	10	15	277

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : ผู้สูงกว่ามัธยมศึกษาตอนปลาย (เช่น ปวส. ปกศ.สูง อนุปริญญา ปริญญาตรี)

ตัวเลขของผู้สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ ในตารางที่ 5.11 พึงตีความด้วยความระมัดระวังยิ่งเพราะการสำรวจไม่ได้นับรวมผู้ที่กำลังศึกษาต่อ ซึ่งมีจำนวนมากกำลังศึกษาอยู่ตั้งแต่ระดับมัธยมต้นขึ้นไป เช่นที่บ้านหนองพังนาคมีผู้คนที่กำลังเรียนต่อในระดับที่สูงกว่ามัธยมปลายถึง 20 คน ในปี ค.ศ.1999 (ข้อมูล กชช.2.ค) รวมทั้งมีสมาชิกครัวเรือนบางส่วนได้ย้ายออกไปจากหมู่บ้านจึงมีผลให้ตัวเลขต่ำกว่าที่ควรจะเป็น อย่างไรก็ตามตัวเลขจากตารางที่ 5.11 ช่างต้นแสดงถึง แนวโน้มของจำนวนผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้น เพราะจำนวนคนที่จบการศึกษาในระดับภาคบังคับได้ลดต่ำลงในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 นอกจากนี้สมาชิกในครัวเรือนในหมู่บ้านมีแนวโน้มจะได้รับการศึกษาสูงขึ้น โดยเฉพาะในระดับสูงกว่ามัธยมปลาย (ยกเว้นที่บ้านหนองพังนาคที่คนจบการศึกษาในระดับสูงกว่ามัธยมตอนปลายลดลงจาก 15 คน ในปี ค.ศ.1992 เหลือเพียง 7 คน ในปี ค.ศ.1999 ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าผู้ที่สำเร็จการศึกษาเหล่านี้บางส่วนได้อพยพไปหางานทำนอกหมู่บ้านเป็นการถาวร)

ผลกระทบที่สำคัญต่อการย้ายถิ่นออกนอกหมู่บ้านคือ ผลกระทบต่อโครงสร้างของอายุของประชากรในหมู่บ้าน กล่าวคือ ผู้ย้ายถิ่นออกมักจะเป็นแรงงานวัยหนุ่มสาว จึงมีผลให้สัดส่วนของเด็กและคนชราได้เพิ่มขึ้น (ตารางที่ 5.12) ในช่วงปี ค.ศ.1992-1999 สัดส่วนของคนชราและเด็กเกิด

เป็นมากกว่าร้อยละ 50 ของประชากรทั้งหมด ของทั้ง 4 หมู่บ้าน ที่บ้านหนองพังนาคสัดส่วนของวัยหนุ่มสาว (อายุ 18-49 ปี) มีประมาณร้อยละ 39 เท่านั้น นอกนั้นอีก 3 หมู่บ้านคือ บ้านกุดจอก บ้านหนองชุมพร และบ้านใหม่ สัดส่วนของคนหนุ่มสาวอยู่ในช่วงร้อยละ 42-49 เท่านั้น หมู่บ้านที่มีการลดลงอย่างรวดเร็วของคนหนุ่มสาวคือ บ้านใหม่ กล่าวคือ สัดส่วนคนหนุ่มสาวลดลงจากร้อยละ 57.2 ในปี ค.ศ.1992 เป็นร้อยละ 47.8 ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 5.12)

ตารางที่ 5.12 จำนวนราษฎรจำแนกตามอายุของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992 – 1999

หน่วย:คน

หมู่บ้าน/อายุ (ปี)	1992	1994	1999
หนองพังนาค			
น้อยกว่า 18	349 (33.3)	352 (33.2)	ข้อมูลคลาดเคลื่อน
18 – 49	412 (39.3)	419 (39.6)	
มากกว่า 49	287 (27.3)	298 (28.1)	
รวม	1,048 (100.0)	1,059 (100.0)	
กุดจอก			
น้อยกว่า 18	140 (24.3)	167 (26.9)	129 (24.8)
18 – 49	261 (45.2)	258 (41.8)	244 (46.9)
มากกว่า 49	176 (30.5)	195 (31.4)	147 (28.7)
รวม	577 (100.0)	620 (100.0)	520 (100.0)
หนองชุมพร			
น้อยกว่า 18	89 (29.5)	110 (33.7)	79 (23.2)
18 – 49	149 (49.3)	149 (45.7)	166 (48.8)
มากกว่า 49	64 (21.2)	67 (20.5)	95 (27.9)
รวม	302 (100.0)	326 (100.0)	340 (100.0)
บ้านใหม่			
น้อยกว่า 18	139 (28.1)	110 (29.9)	113 (31.54)
18 – 49	283 (57.2)	168 (45.6)	172 (47.8)
มากกว่า 49	73 (14.7)	90 (24.4)	75 (20.8)
รวม	495 (100.0)	368 (100.0)	360 (100.0)

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : เป็นตัวเลขร้อยละ

โครงสร้างอายุที่เปลี่ยนแปลงไปคือ สัดส่วนของเด็กและคนชรามีมากขึ้นเมื่อเทียบกับคนหนุ่มสาว จึงมีผลกระทบต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านที่สำคัญคือ ภาวะการเจริญพันธุ์ในชนบทลดลง อัตราค่าจ้างในชนบทมีแนวโน้มถดถอยสูงขึ้น ผลผลิตทางการผลิตในภาคเกษตรอาจจะลดลงเพราะขาดแรงงานวัยหนุ่มสาวที่มีผลผลิตการผลิตของแรงงานอยู่ในระดับสูง และไม่สามารถรักษาระดับการผลิตซ้ำได้ อย่างไรก็ตามผลอาจจะตรงกันข้าม ผลผลิตทางการผลิตในไร่นาอาจจะเพิ่มขึ้นได้เพราะขึ้นอยู่กับปรับตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้าน กล่าวคือ ขนาดการถือครองที่ดินมีขนาดใหญ่ขึ้น ลักษณะฟาร์มเปลี่ยนจากฟาร์มขนาดเล็กเป็นการผลิตในลักษณะการค้า และเป็นแบบเกษตรอุตสาหกรรมมากขึ้น มีโอกาสการใช้เทคโนโลยีการผลิตในระดับสูงขึ้น (เพื่อทดแทนแรงงานที่ขาดแคลนและปรับตัวกับค่าจ้างที่สูงขึ้น) เช่น มีการใช้เครื่องจักรกลที่ทันสมัย มีการใช้ปุ๋ยในสัดส่วนที่สูงขึ้น และผลกระทบที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ผลกระทบต่อการทำการเกษตรแบบ “เศรษฐกิจครัวเรือน” หรือเกษตรกรรายย่อย ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ แรงงานที่ออกจากหมู่บ้านมีผลให้บิดามารดาต้องเลิกทำการเกษตรเพราะขาดคนช่วยเหลือนั่นเองในกิจการไร่นานั่นเอง หรือในกรณีครัวเรือนเกษตรกรฐานะไม่ดี ย่อมไม่สามารถจ้างแรงงานหรือเครื่องจักรในการทำนาได้นั่นเอง

(2) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานในหมู่บ้าน

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งของเศรษฐกิจหมู่บ้านนับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา คือ ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงาน (diversification of work) ความหลากหลายของอาชีพและการจ้างงานมีเพียงจำกัดอยู่ในภาคเกษตรกรรม หากแต่รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ นอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้านด้วย กิจกรรมที่นอกภาคเกษตรกรรมในได้ขยายตัวค่อนข้างรวดเร็วในระยะกว่า 10 ปีที่ผ่านมา คือ กิจกรรมของภาคบริการทั้งที่ให้บริการแก่การผลิตสินค้าในภาคเกษตร และกิจการบริการโดยทั่วไป กิจการเหล่านี้ เช่น กิจการขนส่งสินค้าเกษตรและบริการการขนส่งทั่วไประหว่างหมู่บ้านกับอำเภอหรือจังหวัด เช่น รถสองแถว รถเมล์ รถมอเตอร์ไซด์รับจ้าง หรือรถรับจ้างอื่น ๆ วิ่งจากหมู่บ้านไปสถานที่ซื้อของหรือที่อื่น ๆ รวมทั้งกิจกรรมร้านค้า เช่น ขายของชำ ขายอาหาร ขายซ่อมเครื่องไฟฟ้าและเครื่องยนต์ เป็นต้น การขยายตัวในกิจการขนส่งในภาคบริการเกิดจากสาเหตุสำคัญ 2 ประการ คือ **ประการแรก** การขยายตัวของภาคบริการการขนส่งมีความใกล้ชิดกับภาคเกษตร หลังฤดูเก็บเกี่ยว กิจกรรมขนส่งจะขยายตัวมากขึ้น นอกจากนั้นเกษตรกรจำนวนมาก (โดยเฉพาะในหมู่บ้านที่อยู่เขตน้ำฝน เช่น บ้านใหม่ และบ้านกุดจอก) ต้องหางานทำนอกภาคเกษตรชั่วคราวเพื่อหารายได้เสริม **ประการที่สอง** การสร้างและการปรับปรุงถนนเข้าไปในหมู่บ้านมีผลให้ บริการการขนส่งทั้งเกี่ยวข้องกับการเกษตรและกิจการอื่น ๆ ได้ขยายตัว

กิจกรรมภาคบริการประเภทร้านค้าในหมู่บ้านอันประกอบไปด้วย ร้านขายของชำ อาหารขายซ่อมเครื่องไฟฟ้า และเครื่องยนต์ เป็นต้น ก็ได้มีการขยายตัวสูงเช่นเดียวกัน (ตารางที่ 5.13) ในช่วงปี ค.ศ.1992 – 1999 ที่บ้านหนองพังนาคมีประมาณ 15-17 ร้าน บ้านกุดจอกมีเท่ากับ 10-12 ร้าน

ที่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นจาก 1 ร้าน ในปี ค.ศ.1992 เป็น 4 ร้าน ในปี ค.ศ.1999 (ตารางที่ 5.13) ตัวเลขในตารางที่ 5.13 พึงตีความด้วยความระมัดระวังเพราะในปี ค.ศ.1999 เป็นปีที่อยู่ในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจ จึงมีผลให้กิจการร้านค้าและธุรกิจในบางหมู่บ้านได้ปิดตัวลง จึงทำให้ตัวเลขของกิจการร้านค้าในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้าในช่วงปี ค.ศ.1992 – 1999 นอกจากนี้ตัวเลขในตารางที่ 5.13 มิได้รวมกิจกรรมร้านค้าที่จำหน่ายปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ปุ๋ย เครื่องจักรกลทางการเกษตร ซึ่งก็มีการขยายตัวเช่นกัน ในทศวรรษ 1990 จึงมีผลให้ตัวเลขของร้านค้าในตารางที่ 5.13 ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่ากิจการร้านค้าในหมู่บ้านได้มีการขยายตัวพอสมควรในทศวรรษ 1990

ภาพที่ 5.6 ร้านมินิมาร์ทที่บ้านหนองพังนาค จ.ชัยนาท

ตารางที่ 5.13 ร้านค้าในหมู่บ้านของ 4 หมู่บ้าน ค.ศ.1992 – 1999

หมู่บ้าน	1992	1994	1999
หนองพังนาค (รวม)	15	12	17
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	1	2	1
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	1
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	1	1	3
ช่างอื่น ๆ	-	-	2
กุคจอก (รวม)	10	8	12
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	3	1	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	-	3
ช่างไฟฟ้า	-	-	-
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	-	1	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	1
หนองชุมพร (รวม)	1	1	2
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	-	-	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	1
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	1	1	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	1
บ้านใหม่ (รวม)	1	3	4
ช่างซ่อมรถยนต์หรือเครื่องยนต์	-	2	-
ช่างซ่อมวิทยุ – โทรทัศน์	-	1	-
ช่างไฟฟ้า	-	-	-
ช่างเชื่อมโลหะ-กลึง	-	-	-
ช่างอื่น ๆ	-	-	-

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชช. 2.ค

หมายเหตุ : รวมถึง ขายของชำ ขายอาหาร ขาย-ซ่อมเครื่องไฟฟ้า และเครื่องยนต์ ช่างเชื่อมโลหะ-
กลึง ช่างอื่น ๆ

สาเหตุสำคัญของการขยายตัวของร้านค้าในหมู่บ้าน (รวมทั้งรายจำหน่ายปัจจัยการผลิตทางการเกษตรด้วย) มีอย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) การขยายตัวของรายได้จากภาคเกษตร (2) การขยายตัวของรายได้นอกภาคเกษตร (3) การเปลี่ยนแปลงแผนการบริโภค (4) การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการลงทุน ซึ่งจะได้กล่าวไปพร้อม ๆ กัน

การเพิ่มขึ้นของรายได้ในแต่ละหมู่บ้านเกิดจากปัจจัยที่แตกต่างกันออกไป ที่บ้านหนองพังนาค การทำนาได้ปีละหลายครั้งมีผลให้ชาวนามีรายได้เพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้น ประกอบกับในเขตพื้นที่ชลประทาน ชาวบ้านได้ใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยที่ชาวบ้านได้ใช้รถไถนาแบบเดิน รถไถสี่ล้อนั่งขับ เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว และเครื่องสูบน้ำที่ทำหน้าที่ควบคุมน้ำเข้านา เทคโนโลยีการผลิตเหล่านี้ส่งผลให้ผลผลิตต่อไร่ได้เพิ่มสูงขึ้น รายได้จึงเพิ่มขึ้นสูงขึ้นและเมื่อรายได้สูงขึ้น ชาวบ้านจึงใช้ปุ๋ยเคมี ตลอดจนยาปราบศัตรูพืชและอุปกรณ์การเกษตรเพื่อใช้ในการผลิตมากขึ้น ซึ่งก็เป็นธรรมดาจะต้องมีร้านค้าบริการ เช่น ช่างซ่อมรถยนต์และเครื่องยนต์ที่เกิดขึ้นเพื่อผลิตและจำหน่าย รวมทั้งซ่อมบำรุงเครื่องมือเหล่านี้ ในขณะที่บ้านกุดจอกและบ้านหนองชุมพร เป็นเขตที่ทำน่าน้ำฝน การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้ย่อมมีน้อยกว่า เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ยังทำนาครั้งเดียว จึงมีผลต่อความต้องการของบริการเหล่านี้ต่ำกว่าเมื่อเทียบกับการทำนาสองครั้งในเขตชลประทาน ในกรณีของบ้านหนองชุมพรซึ่งในทศวรรษ 1990 มีการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ค่อนข้างจะเชื่องช้าเพราะที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ใกล้กับอำเภอบางคล้า ประมาณ 8 กิโลเมตร ชาวบ้านสามารถที่จะเดินทางไปซื้อหาสินค้าและปัจจัยการผลิตเหล่านี้จากร้านค้าในตัวอำเภอได้ ส่วนที่บ้านใหม่ การขยายตัวของรายได้ไม่ได้มีผลต่อเนื่องไปถึงกิจการพวกช่างซ่อมรถยนต์ ช่างซ่อมวิทยุ โทรทัศน์ ช่างไฟฟ้า ช่างเชื่อม เป็นต้น นอกจากนี้กิจการที่ขยายตัวในช่วงกว่าระยะ 20 ปีที่ผ่านมา แต่ไม่มีการเก็บบันทึกเป็นสถิติเอาไว้ แต่จากการสอบถามชาวบ้านของทั้ง 4 หมู่บ้าน คือ ร้านขายยา ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า ร้านทำผม รวมทั้งโรงสีด้วย การทำถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้านถึงตำบลและอำเภอ และจากอำเภอถึงจังหวัด ก็เป็นปัจจัยหนึ่งทำให้ร้านค้าในหมู่บ้าน โดยเฉพาะร้านขายของชำและร้านขายสินค้าอุปโภคบริโภคเล็ก ๆ น้อย ๆ ขยายตัวได้ เช่นที่หมู่บ้านหนองพังนาค มีเส้นทางลาดยางและคอนกรีตเชื่อมหมู่บ้านไปถึงจังหวัดชัยนาท (ระยะทางเพียง 10 กิโลเมตรเท่านั้น) ได้ส่งผลให้สินค้าอุปโภคและบริโภคเข้าไปในหมู่บ้านได้ง่าย สินค้าจำพวกสบู่ ยาสีฟัน อาหารสำเร็จรูป เครื่องดื่ม ผงซักฟอก บำรุงกำลัง มีมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 แล้ว ในปัจจุบันที่บ้านหนองพังนาคได้มีร้านเซเว่นอีเลฟเว่น ซึ่งขายสินค้าอุปโภคและบริโภคอยู่ 1 ร้าน ซึ่งสินค้าที่ซื้อขายไม่ได้มีความแตกต่างจากห้างเซเว่น อีเลฟเว่น ในเมืองชัยนาทเลย นอกจากนี้ยังมีร้านคาราโอเกะอีก 1 แห่งด้วย ซึ่งสะท้อนภาพของการขยายตัวของรายได้ของครัวเรือนในหมู่บ้าน ส่วนที่บ้านใหม่การขยายตัวของร้านค้าเป็นไปอย่างเชื่องช้า อาจเป็นเพราะที่ตั้งเส้นทางคมนาคมเข้าหมู่บ้านค่อนข้างจะลำบาก เพราะมีทางลูกรังและหินคลุก มีผลให้การคมนาคม

ลำบากโดยเฉพาะในหน้าฝน ประกอบกับการบริการขนส่งระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ โดยใช้รถเมล์ และรถสองแถวก็มีจำกัด ในบางกรณีชาวบ้านสามารถหาซื้อสินค้าโดยเฉพาะ พวกเนื้อวัว เนื้อหมู ผักและผลไม้ จากรถปิคอัพที่บรรทุกเข้ามาขายในหมู่บ้าน การขยายตัวของรายได้เป็นปัจจัยสำคัญ ในการกำหนดการขยายตัวของรายจ่ายครัวเรือนในหมู่บ้าน โดยเฉพาะรายจ่ายของครัวเรือน ร้านขายสินค้าปลีก รวมทั้งร้านซ่อมวิทยุโทรทัศน์ และร้านช่างรับซ่อมแซมบ้าน เป็นต้น เพราะกิจกรรมเหล่านี้ มักจะมีความยืดหยุ่นต่อรายได้สูงหรือมากกว่า 1 (high income elasticity of goods and services) ยอดขายสินค้าเหล่านี้มักจะเพิ่มขึ้นสูงเมื่อชาวบ้านได้รับรายได้จากการขายพืชผลทางการเกษตร นำเสียดายที่เราไม่มีสถิติรายได้และการเพิ่มขึ้นของรายได้ของครัวเรือนในระยะยาว และตัวเลขที่มีอยู่ จากข้อมูล กชช. 2.ค และข้อมูลจากการสำรวจโครงการสำมะโนหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติก็เป็นตัวเลขที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเป็นอันมาก เพราะไม่ได้เก็บข้อมูลในระดับครัวเรือน รายได้ของครัวเรือนที่เพิ่มขึ้นสะท้อนออกมาในรูปของการเพิ่มขึ้นของอำนาจซื้อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการซื้อเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องจักรกลทางการเกษตร มีการใช้อุปกรณ์ไฟฟ้าเพิ่มขึ้นของการใช้เตาแก๊ส หม้อหุงข้าวไฟฟ้า โทรทัศน์สี โทรศัพท์มือถือ ตู้เย็น มีรถยนต์ มอเตอร์ไซด์ รถปิคอัพส่วนตัว ชุดเครื่องเล่นสเตอริโอ สร้างบ้านและต่อเติมบ้าน มีการทำสินนอกบ้าน เป็นต้น เช่น ในปี ค.ศ.1996 จำนวนครัวเรือนบ้านหนองพังนาคมีทั้งสิ้น 149 ครัวเรือน มีโทรทัศน์สีทั้ง 149 ครัวเรือน ที่บ้านกุดจอกมีครัวเรือนทั้งสิ้นเท่ากับ 162 ครัวเรือน และมีวิทยุเท่ากับ 139 ครัวเรือน ในจำนวนนี้มีโทรทัศน์สีเท่ากับ 155 ครัวเรือน และขาวดำเท่ากับ 3 ครัวเรือน เครื่องรับวิทยุเท่ากับ 162 ครัวเรือน ในขณะที่บ้านใหม่มีสัดส่วนเครื่องรับโทรทัศน์และวิทยุต่ำกว่า เมื่อเทียบกับจำนวนครัวเรือนของหมู่บ้านทั้ง 2 แห่งข้างต้น ซึ่งแสดงถึงการขยายตัวของรายได้ที่น้อยกว่าหมู่บ้านทั้ง 2 แห่ง ในปี ค.ศ.1996 จำนวนครัวเรือนของบ้านใหม่มีทั้งสิ้น 117 ครัวเรือน แต่มีเครื่องโทรทัศน์สี 75 เครื่อง ทีวีขาวดำเท่ากับ 5 เครื่อง (ข้อมูลการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน ปี พ.ศ.2539) แม้ว่ารายได้จากภาคเกษตรของหมู่บ้านทั้ง 4 แห่ง จะเพิ่มขึ้นมีผลให้ชาวบ้านมีเงินใช้จ่ายใช้สอยสินค้าอุปโภคและบริโภคเพิ่มขึ้น แต่ไม่ได้หมายความว่า ทุกครัวเรือนจะมีรายได้เพิ่มขึ้นทั้งหมด ในบางครัวเรือนแม้รายได้จะเพิ่มขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นก็มีอัตราส่วนน้อยกว่าการเพิ่มขึ้นของรายจ่ายของครัวเรือน ส่งผลให้ครัวเรือนประสบกับปัญหาหนี้สินมากยิ่งขึ้น รายจ่ายที่เพิ่มขึ้นก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เพราะแบบแผนของการบริโภคของชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพราะสินค้าบริโภคบางอย่างในอดีตที่เห็นว่าเป็นสิ่งฟุ่มเฟือยก็กลายเป็นสิ่งจำเป็น เช่น โทรทัศน์สี โทรศัพท์มือถือ รถยนต์ส่วนบุคคล เป็นต้น ครัวเรือนจึงมีสัดส่วนค่าใช้จ่ายได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะที่ราคาสินค้าเกษตรก็มีได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นสูงอย่างต่อเนื่อง การสร้างระบบชลประทาน แม้ว่าจะเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวสูงขึ้น (ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น) แต่ก็ส่งผลกระทบต่อราคาและรายได้ของชาวนาทั้งในและนอกเขตชลประทานได้เช่นเดียวกัน ราคาข้าวไม่มีแนวโน้มสูงขึ้นเมื่อเทียบกับผลผลิตเกษตรอื่น ๆ เช่น อ้อยและผลไม้ และปศุสัตว์ และรายได้จากการทำนาต่ำกว่ารายได้จากการทำนากนอกภาคเกษตรกรรม จึงเป็นปัจจัยหลัก

ดันให้คนหนุ่มสาวละทิ้งการทำนา มาหางานทำในโรงงานอุตสาหกรรมมากยิ่งขึ้น รายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมที่สมาชิกของครัวเรือนที่ทำงานนอกหมู่บ้านที่ส่งมายังหมู่บ้านเป็นปัจจัยสำคัญในการขยายตัวของการค้าในชนบท นอกจากจะเป็นตัวกระตุ้นอุปสงค์ในการใช้จ่ายซื้อสินค้าและบริการในหมู่บ้านแล้วยังมีผลต่อการลงทุนเปิดกิจการใหม่ ๆ ในหมู่บ้านด้วย ในปี ค.ศ.2001/2002 รายได้นอกภาคเกษตรกรรมของบ้านเขาเขียวและบ้านใหม่สูงเท่ากับร้อยละ 53.8 52.1 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ส่วนที่บ้านหนองพังนาค บ้านกุดจอก และหนองชุมพร รายได้ส่วนนี้คิดเป็นร้อยละ 37.3, 45.6 และ 34.6 ของรายได้ทั้งหมด (ตารางที่ 5.14) รายได้นอกภาคเกษตรกรรมจึงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของกิจกรรมร้านค้า ดังได้กล่าวมาแล้ว รายได้นอกภาคเกษตรกรรมที่มีสัดส่วนค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด (ยกเว้นในกรณีของบ้านหนองชุมพร) ยังสะท้อนภาพถึงความตกต่ำของราคาของพืชผลทางการเกษตร คือข้าวและพืชไร่ รวมทั้งผลไม้ซึ่งมีผลต่อให้ชาวบ้านได้เริ่มหันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรมมากยิ่งขึ้น การขยายตัวของอาชีพและกิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรมทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้านมีเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ (ดังจะได้กล่าวต่อไป) รายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมนับวันจะมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด และในภาคเกษตรเองก็เริ่มมีการกระจายการผลิตจากข้าวและไม้ผลไปยังการเลี้ยงกิ้งด้วย เช่น ที่บ้านหนองชุมพร นับแต่ปี ค.ศ.1996 เป็นต้นมา ชาวบ้านได้เริ่มหันมาเลี้ยงกิ้งมากยิ่งขึ้น เพราะราคากุ้งค่อนข้างจะดีและให้กำไรมากกว่าการทำนาและไม้ผล บางครัวเรือนมีรายได้สูงถึง 500,000 – 600,000 บาท ต่อปี ในช่วงปี ค.ศ.1996 - 2001 รายได้จากการเลี้ยงกิ้งค่อนข้างสูงส่งผลให้รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านนี้ยังคงอยู่ในระดับสูงของรายได้ทั้งหมดประมาณกว่าร้อยละ 65 ของรายได้ของครัวเรือนทั้งหมด อย่างไรก็ตามการเลี้ยงกิ้งเป็นกิจกรรมการผลิตที่ต้องใช้ทุนรอนมาก เกษตรกรผู้มีความดีจึงจะสามารถประกอบกิจการนี้ได้ ส่วนเกษตรกรผู้ที่มีฐานะไม่ค่อยดีก็ยังประกอบอาชีพทำนาในที่นาขนาดเล็กประมาณ 10 – 15 ไร่ โดยที่สมาชิกครัวเรือนบางส่วนได้ออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งส่วนใหญ่มีที่ตั้งอยู่ที่อำเภอบางคล้า โดยที่สมาชิกครัวเรือนเหล่านี้สามารถเดินทางไปเข้าเย็นกลับได้ ในกรณีของบ้านหนองชุมพรรายได้นอกภาคเกษตรไม่ได้มีส่วนกระตุ้นทำให้เกิดการขยายตัวของกิจกรรมร้านค้าประเภทของชำ ร้านอาหาร และร้านขายของเบ็ดเตล็ดมากนัก เพราะที่ตั้งอยู่อำเภอบางคล้า (ประมาณ 6 กิโลเมตร และสามารถเดินทางไปซื้อสินค้าและบริการได้สะดวก ที่บ้านกุดจอกรายได้จากนอกภาคเกษตรมีส่วนกระตุ้นให้เกิดร้านค้าขยายตัวด้วย เช่น ในกรณีของ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ อายุ 46 ปี ในอดีต (ก่อนปี ค.ศ.1999) ได้เคยทำงานกับบริษัทญี่ปุ่นที่ดอนเมืองโดยเป็นคนงานในการบรรจุผักใส่กล่องไปขายต่างประเทศ รายได้ประมาณ 9,000 บาทต่อเดือน (ในช่วงปี ค.ศ.1996 – 1999) ได้ลาออกจากงานและนำเงินที่สะสมได้จากการทำงานมาเปิดกิจการขายก๊วยเตี๋ยวและของชำที่บ้านกุดจอก นอกจากนี้ก็มีเงินทุนส่วนหนึ่งซึ่งเป็นเงินที่ถูกขายส่งมาจากการทำงานในบริษัทที่กรุงเทพฯ ประมาณเดือนละ 3,000 บาท มาช่วยขยายกิจการด้วย เหตุผลที่ลาออกจากงาน

เพราะ “มันเปื้อนก็เลยออกมา” รวมทั้งไม่เป็นอิสระเนื่องจาก “เค้าจะเรียกพวกเราใช้เวลาไหนก็ต้องไป กลางคืนก็ต้องไป”¹³⁶ ในอดีตก่อนที่จะไปทำงานที่บริษัทญี่ปุ่นที่กรุงเทพฯ ก็เคยทำมาก่อนแต่ก็ประสบกับขาดทุน และเมื่อลาออกจากงานที่กรุงเทพฯ ในปี ค.ศ.1999 ก็กลับมาที่บ้านภูดจอกและไม่เคยคิดไปทำนาอีกเลย เหตุผลที่เลือกประกอบอาชีพอิสระคือเปิดร้านขายก๊วยเตี๋ยวและของชำ เพราะเป็นอาชีพอิสระและได้อยู่กับครอบครัวด้วย และช่วยกันทำมาหากิน รายได้จากการขายประมาณวันละ 500 – 600 บาท โดยที่ยังไม่หักค่าใช้จ่าย¹³⁷ ที่บ้านหนองพังนาค นายรวม คำบุญมี (อายุ 50 ปี) ได้นำเงินที่สะสมจากการเป็นเซลล์แมนอิสระโดยมีหน้าที่ในการขายกรอบรูป เขาได้รับรายได้จากการเป็นพนักงานขายโดยได้ส่วนแบ่งร้อยละ 15 จากยอดขาย หากช่วงที่เศรษฐกิจดีเขาจะมีรายได้สูงถึง 60,000 บาทต่อเดือน (ในต้นทศวรรษ 1980) ในปี ค.ศ.1983 เขาได้นำเงินที่สะสมได้จากการประกอบอาชีพนี้และได้มาเปิดร้านทำกรอบวิทยาศาสตร์และรับเคลือบรูปวิทยาศาสตร์ กิจการเจริญก้าวหน้าตามลำดับ เพราะธุรกิจของเขามีได้จำกัดอยู่ในหมู่บ้านเท่านั้น หากแต่เขาได้ไปปรับรูปถ่ายเพื่อนำมาอัดกรอบจาก “ชัยนาท นครสวรรค์ สิงห์บุรี ลพบุรี เมื่อก่อนผมเคยไปทำถึงเพชรบูรณ์ กำแพงเพชร”¹³⁸ ในช่วงก่อนเกิดภาวะเศรษฐกิจวิกฤตในปี ค.ศ.1997 เช่น ในปี ค.ศ.1995 – 1996 เขาเคยมีรายได้ถึงวันละหนึ่งหมื่นบาท โดยที่ยังไม่หักค่าใช้จ่าย นอกจากนี้ในช่วงเศรษฐกิจบูมในทศวรรษ 1990 เขาเคยจ้างลูกจ้างถึงเกือบ 20 คน โดยให้ค่าจ้างคนละ 100 บาทต่อวัน และทั้งหมดเป็นคนบ้านหนองพังนาค ในช่วงภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ (ค.ศ.1997 – 2001) เขามีรายได้ “ตอนนั้นวันหนึ่งไม่ถึง 1,000 บาทหรอก ถ้าไรไม่เกิน 700 บาท และมีลูกจ้างในร้าน 1 คน”¹³⁹ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่น ๆ ก็ได้ข้อสรุปคล้าย ๆ กันคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรมีเพียงแต่เป็นแหล่งเงินทุนที่สำคัญ ในการดำเนินธุรกิจหมู่บ้านและมีผลต่อความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและอาชีพ หากแต่ว่าผู้ลงทุนหรือเจ้าของเงินทุนส่วนใหญ่มักจะเป็นบุคคลในหมู่บ้านที่เคยมีประสบการณ์และความชำนาญในการทำงานในภาคเศรษฐกิจเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ มาก่อน เขาอาจจะเป็นลูกจ้าง แรงงานมีฝีมือ ผู้จัดการ ผู้ประกอบอาชีพอิสระ ฯลฯ โดยที่เขาพาเอา “ทักษะและประสบการณ์” มาถ่ายทอดให้แก่สมาชิกในครัวเรือน ตลอดจนคนในหมู่บ้านเพื่อดำเนินธุรกิจต่อไป ซึ่งมีผลให้โครงสร้างเศรษฐกิจหมู่บ้านไปเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจทำการเกษตร ไปสู่เศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรม โดยการดำเนินงานโดย “แรงงานครัวเรือน” เป็นสำคัญ

¹³⁶ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านภูดจอก จังหวัดชัยนาท

¹³⁷ สัมภาษณ์ นายบุญช่วย ทวีเขตกรณ์ บ้านภูดจอก จังหวัดชัยนาท

¹³⁸ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹³⁹ สัมภาษณ์ นายรวม คำบุญมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ตารางที่ 5.14 รายได้ของครัวเรือนของ 5 หมู่บ้าน ปี ค.ศ. 2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

รายการหมู่บ้าน	หนองทันนาค	กุดจอก	หนองชุมพร	ใหม่	เขาเขียว
(1) รายได้เงินสดทางการเกษตร	221,438.3	115,013.2	204,687.4	42,934.3	43,637.3
(2) รายได้เงินสดสุทธิทางการเกษตร	89,188.4	60,919.9	136,245.3	22,973.1	18,064.0
(3) รายได้เงินสดนอกภาคเกษตร	53,068.6	51,147.2	72,283.3	25,012.7	21,101.4
(4) รายได้ทั้งหมด	142,257.0	112,067.1	208,528	47,985.8	39,165.4
(5) รายได้นอกภาคเกษตรคิดเป็นร้อยละ ของรายได้ทั้งหมด	37.3	45.6	34.6	52.1	53.8
(6) จำนวนตัวอย่าง	100	100	80	100	100

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

นอกจากรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรมจะมีผลต่อการขยายตัวของธุรกิจและบริการต่าง ๆ ในหมู่บ้านแล้ว การขยายตัวกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ ก็มีผลต่อความหลากหลายของอาชีพในหมู่บ้านด้วยเช่นเดียวกัน **ที่บ้านกุดจอก** มีโรงงานประดิษฐ์ไฟแชคอยู่ 1 โรง โดยที่ชาวบ้านจำนวน 60 – 80 คน ไปรับจ้างทำงานในโรงงาน โดยทำหน้าที่ประกอบชิ้นส่วนไฟแชค ชาวบ้านสามารถจะเลือกที่ไปทำที่โรงงานหรือทำที่บ้านก็ได้ ค่าแรงต่ำมาก และไม่มีอาหารและสวัสดิการ ในยามเจ็บป่วยชาวบ้านจะได้รับค่าจ้างเป็นรายชิ้น โดยที่โรงงานจะให้ชิ้นส่วนมาประดิษฐ์ที่บ้าน หากชาวบ้านประกอบไฟแชคได้ 100 ชิ้น (100 ชิ้น เท่ากับ 1 แผง) จะได้รับค่าตอบแทนเท่ากับ 1 บาท 60 สตางค์ต่อ 1 แผง “โดยค่าเฉลี่ย วันหนึ่งประมาณ 60 – 70 แผงเท่านั้น คนทำได้ 70 แผงก็ถือว่าเต็มที่แล้ว”¹⁴⁰ บุคคลที่เป็นเจ้าของโรงงานคือ นายพิกุล จันศรี ผู้ใหญ่บ้าน โดยเขาได้รับช่วงโรงงานใหญ่รับเหมามาหาคนงานให้ทำไฟแชคให้ได้ 100 – 200 คน ชาวบ้านบางคนสงสัยว่า งานประกอบไฟแชค มีผลให้เกิดอาการ “แพ้ฝุ่นคัน ผื่นผื่นหาย ๆ แล้วก็มาอีก” เพราะต้องสูดกลิ่นน้ำมันและสารเคมีเข้าไป หลายคนได้หยุดทำเพราะกลัวเป็นมะเร็งและชีวิตสั้น และจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านก็ได้รับคำตอบว่า แต่ก็ไม่มีทางเลือก เพราะงานในหมู่บ้านมีจำกัด ประกอบกับในเขตหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตชลประทานหรือทำนาได้ 1 ครั้ง การเข้ามาเครื่องจักรกลทางการเกษตรมีผลให้ใช้แรงงานน้อยลง เพราะทำนาได้จำกัด (ซึ่งตรงกันข้ามกับการทำนาในเขตชลประทานที่สามารถทำนาได้ปีละหลายครั้ง การเข้ามาของเครื่องจักรกลไม่ได้มีผลให้การใช้แรงงาน (วัน – ทำงาน) น้อยลง) ประกอบกับการปรับเปลี่ยนจากนาดำเป็นนาหว่านเพื่อเป็นการประหยัดแรงงานจึงมีผลให้การใช้แรงงานในนาน้อยลง “เดี๋ยวนี้มันไม่มีจ้างแล้ว เพราะนาเค้าหว่านหมด นาสมัยนี้มันไม่มีรับจ้างแล้วดำ มันไปใช้เครื่องจักรเครื่องยนต์ เค้าก็ไม่จ้างเรา ก็เลยไม่รู้จะไปรับจ้างที่ไหน ก็เลยอยู่อย่างนี้ มันไม่มีใครจ้างที่ไหนนะ เค้ามีเครื่องจักรแล้วเดี๋ยวนี้ สมัยโน้นยังไปดำนา ถอนกล้า จ้างคนหลายคน เดี๋ยวนี้มันไม่มีแล้ว สองสามปีมานี้ไม่มีแล้ว”¹⁴¹ นอกจากจะรับจ้างประกอบไฟแชคทั้งที่ทำในโรงงานและรับที่บ้านแล้ว **ที่บ้านกุดจอก** ก็มีโรงงานทำดอกไม้ปักกลายประดิษฐ์ด้วย โดยที่มีนายทุนจากกรุงเทพฯ มาตั้งโรงงาน มีคนงานประจำที่โรงงาน 5 – 6 คน สำหรับผู้ที่ทำงานเต็มเวลาและมีชาวบ้านบางส่วนได้รับมาทำดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้าน รายได้คิดเป็นชิ้นคือ 1,000 ดอก ได้รับค่าจ้าง 15 บาท ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะทำได้ประมาณ 3,000 ดอก (ก้าน) หรือได้รับรายได้ประมาณ 45 บาทต่อวัน รายได้ส่วนนี้เป็นรายได้เสริมของครัวเรือนและเป็นกิจกรรมที่หารายได้เวลาว่างงานจากการทำนาและเป็นอาชีพที่ผู้สูงอายุสามารถทำได้ดี เพราะสามารถทำที่บ้านได้¹⁴² **ที่บ้านหนองพังนาค** ก็เช่นเดียวกันชาวบ้านบางส่วนก็หามาประกอบอาชีพรับจ้างทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์

¹⁴⁰ สัมภาษณ์ นางมณี จันศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁴¹ สัมภาษณ์ นางมณี จันทรศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁴² สัมภาษณ์ นางสาวคิม จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

ทำดอกไม้เพื่อส่งออก มีโรงงานของบริษัทเอกชนแห่งหนึ่งมาตั้งโรงงานใกล้กับหมู่บ้าน โรงงานแห่งนี้มีแรงงานทำงานประจำที่โรงงานประมาณ 20 คน และในจำนวนนี้เป็นคนบ้านหนองพังนาค ทั้ง 20 คน ค่าจ้างได้รับวันละ 60 บาทต่อวัน (ในปี ค.ศ.2001) โดยที่โรงงานแห่งนี้จะรับคำสั่งผลิต (order) ส่วนใหญ่จากไต้หวัน¹⁴³ รายได้จากการทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์ดอกไม้อยู่ในระดับสูงกว่าทำไฟแช็คและดอกไม้ประดิษฐ์ที่บ้านกุดจอก มูลเหตุที่เลือกทำงานรับจ้างทำดอกไม้พลาสติกและอุปกรณ์ทำดอกไม้ แม้ว่ารายได้ค่อนข้างต่ำ (ต่ำกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำในขณะนั้น) เพราะอยู่ใกล้บ้าน จะได้ดูแลลูกรวมทั้งพ่อแม่¹⁴⁴ อย่างไรก็ตาม ภาวะการทำงานก็ไม่มั่นคงเพราะขึ้นอยู่กับจะได้รับคำสั่งจากต่างประเทศหรือไม่ ในบางช่วงหากไม่มีคำสั่งเลย โรงงานก็จะหยุดกิจการชั่วคราว “บางครั้งสั่งหยุดยาวถึง 15 วันก็มี”¹⁴⁵

ในภาคเกษตรเองการขายตัวของระบบชลประทานทำนาได้หลายครั้งต่อปี มีผลทำให้อาชีพรับจ้างไถนาเกี่ยวข้าว โดยใช้รถแทรกเตอร์รับจ้างไถไปทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน เช่นในกรณีของนางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว และนายจันทน์ ทาประสิทธิ์ บ้านหนองพังนาค ที่มีอาชีพรับจ้างไถนาและเกี่ยวข้าว โดยรับจ้างไถนาและ (รับจ้างไถที่ไร่ด้วย) ได้รับค่าจ้างวันละ 300 บาทต่อไร่¹⁴⁶ ในกรณีของนางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว ในช่วงที่เศรษฐกิจขยายตัวในตอนต้นทศวรรษ 1990 (และมีการทำนาเพิ่มขึ้นจากปีละ 2 ครั้งเป็น 3 ครั้ง) ได้ซื้อรถเกี่ยวข้าวถึง 3 คัน ตอนนี้อยู่เป็นหนี้ ธกส. อยู่ในปัจจุบันนอกจากจะรับจ้างไถนาแล้ว เธอยังได้มีร้านขายของชำในหมู่บ้าน¹⁴⁷ ที่บ้านใหม่ นอกจากการปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะข้าวโพดเป็นอาหารหลักแล้ว ชาวบ้านบางส่วนก็ได้เลี้ยงหมูด้วย กิจกรรมเลี้ยงหมูมีขนาดไม่ใหญ่มากนัก และเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ เมื่อเลี้ยงหมูโตก็จะมีการบรรทุกลูกหมูมารับซื้อถึงที่และนำไปขายที่ตลาด¹⁴⁸ ในหมู่บ้านที่ศึกษาเท่าที่สังเกตดู จะพบว่า สมาชิกในครัวเรือนมีแบบแผนการใช้เวลาที่มีลักษณะกระจายตัวไปในกิจกรรมต่าง ๆ ในภาคเกษตรและนอกเกษตร ชาวบ้านคนหนึ่งอาจจะมียาชีพหลาย ๆ อย่าง ในระยะเวลาเดียวกัน เช่น 1 ปีเขาอาจจะได้รับจ้างไถนา และก็เป็นชาวนาเอง รวมทั้งเปิดกิจการร้านอาหาร และร้านขายของชำในหมู่บ้าน นอกจากนี้อาจจะไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรมในเมืองหรือเป็นนายทุนปล่อยเงินกู้ในหมู่บ้านด้วย การสัมภาษณ์ชาวบ้านในครัวเรือนหนึ่ง ๆ จะพบว่ามีความหลากหลายอาชีพ เช่นครอบครัวของนายสัมฤทธิ์ คำภูผา นายสัมฤทธิ์ ผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวมีอาชีพทั้งทำนาเป็นนาย

¹⁴³ สัมภาษณ์ นางวันเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁴ สัมภาษณ์ นางวันเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁵ สัมภาษณ์ นางวัยเพ็ญ แหวววงศ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁶ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁷ สัมภาษณ์ นางยอดเยี่ยม ต่อแก้ว บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

¹⁴⁸ สัมภาษณ์ นายประเสริฐ สุวาส บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี

หน้าขายที่ดิน โดยเฉพาะที่ดินที่อยู่ใกล้หมู่บ้านสำหรับทำสวนส้มโชกุน ส่วนภรรยาที่ทำส้มตำซุบหน่อไม้ รวมทั้งในอดีตได้ทำนาได้ควบคู่กันไปด้วย¹⁴⁹

ที่หมู่บ้านที่ศึกษาทั้ง 5 แห่ง ปรากฏว่า อุตสาหกรรมครัวเรือนได้เริ่มหายไปเกือบหมด ยกเว้นที่บ้านกุดจอกที่มีความพยายามจะรื้อฟื้นการทอผ้าขึ้นมาใหม่ โดยมีการตั้งโรงเรียนสอนการทอผ้า นำโดย ป้าซ้อง ซึ่งโครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านเอง รวมทั้งได้รับการสนับสนุนจากทางจังหวัดชัยนาทด้วย อย่างไรก็ตาม การทอผ้าก็ทำในขอบเขตจำกัดโดยกระทำกันเฉพาะที่มีคำสั่ง (order) จากหมู่บ้าน รวมทั้งทอผ้าซื้อขายกันในหมู่เครือญาติในช่วงเทศกาลสำคัญคือ เทศกาลสงกรานต์เท่านั้น ส่วนที่บ้านหนองพังนาค การทำนาได้ปีละหลายครั้ง ชาวบ้านไม่มีเวลาหรือมูลเหตุจูงใจที่ดีพอที่จะทำงานอุตสาหกรรมในครัวเรือน ในปัจจุบันเหลือเพียงครัวเรือนไม่กี่แห่งที่ยังทำการจักสานอยู่ แต่ก็ทำเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ปรากฏว่ามีการทำอุตสาหกรรมครัวเรือนในบ้านใหม่ บ้านเขาเขียว และหนองชุมพร ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า การสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอกมิให้ (ชาวบ้านมีรถยนต์และรถปิคอัพเพิ่มขึ้น) ทำให้สินค้าอุปโภคและบริโภคราคาถูกลงจากเมืองเข้ามาตีตลาดได้ง่ายขึ้น ชาวบ้านจึงไม่มีความจำเป็นต้องผลิตสินค้าขึ้นใช้เองหรือผลิตเพื่อขาย เพราะสินค้าอุตสาหกรรมในครัวเรือนมีขนาดของตลาดที่จำกัดด้วย

6. รายได้ รายจ่าย และหนี้สิน

เนื่องจากขาดสถิติรายได้และรายจ่ายระยะยาวของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ตัวเลขจากการสำรวจภาคสนามในระดับครัวเรือนของโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ในปี ค.ศ.2001/2002 ให้เราเห็นภาพของรายได้จากการทำงานในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร รวมทั้งรายจ่ายทางการเกษตร (เช่น ค่าจ้างแรงงาน ค่าปุ๋ย ค่าจ้างรถไถ ค่ายาปราบศัตรูพืช และอื่น ๆ) ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้ง 5 แห่งได้ดังนี้ **ที่บ้านหนองพังนาค** รายได้จากการเกษตรและนอกเกษตรรวมกันเท่ากับ 142,256 บาทต่อครัวเรือน โดยที่รายได้จากการเกษตรสุทธิ (รายได้จากการเกษตรหักด้วยรายจ่ายทางการเกษตร) เท่ากับ 89,188 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักรายจ่ายเพื่อการบริโภคอื่น ๆ จะเท่ากับ 81,935 บาทต่อครัวเรือน บ้านหนองพังนาคมีระดับรายได้ของครัวเรือนค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับบ้านกุดจอก ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการทำนาเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน ส่วนหนึ่งเพราะที่บ้านหนองพังนาคสามารถทำนาได้อยู่ในเขตชลประทานและทำนาได้ปีละหลายครั้ง (หลายครัวเรือนสามารถทำนาได้ถึงปีละ 3 ครั้ง) ส่วนบ้านกุดจอกสามารถทำนาส่วนใหญ่ได้เพียงปีละ 1 ครั้ง (บางครัวเรือนสามารถทำนาได้ 2 ครั้ง หากอยู่ใกล้กับคลอง) นอกจากนี้รายได้นอกภาคเกษตรของบ้านหนองพังนาคก็อยู่สูงกว่าบ้านกุดจอก กล่าวคือเท่ากับ 53,068 บาทต่อครัวเรือน ในขณะที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 51,147 บาทต่อครัวเรือน **ปัจจัยสำคัญ**ในการกำหนดความแตกต่างของรายได้ระหว่างบ้านหนองพังนาค และบ้านกุดจอกน่าจะมาจากปัจจัยทรัพยากรการใช้น้ำเป็นสำคัญ เพราะการมีระบบชล

¹⁴⁹ สัมภาษณ์ นางอุบลรัตน์ มั่งมี บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

ประทานได้ส่งผลให้ชาวนาใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเข้มข้นไปพร้อม ๆ กับการยอมรับเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งในที่สุดจะมีผลต่อรายได้ของเกษตรกรนั่นเอง (แม้ว่าขนาดของฟาร์มทำนาของบ้านกุดจอกมีขนาดใหญ่กว่าขนาดฟาร์มทำนาของบ้านกุดจอก แต่ก็ไม่มีผลทำให้รายได้ของเกษตรกรบ้านกุดจอกอยู่ในระดับสูงกว่าบ้านหนองพังนาค) แม้ว่ารายได้จากการทำนาของบ้านหนองพังนาคจะอยู่ในระดับสูงกว่าบ้านกุดจอกประมาณเกือบ 1 เท่าตัว แต่ทว่ารายจ่ายในการทำนาของเกษตรกรที่บ้านหนองพังนาคก็อยู่ในระดับสูงมากเช่นเดียวกัน ในปี ค.ศ.2001/2002 รายจ่ายในการทำนาของบ้านหนองพังนาคสูงกว่าบ้านกุดจอกถึงมากกว่าเท่าตัว (สูงถึงร้อยละ 124) ซึ่งแสดงว่า ค่าใช้จ่ายในการทำนาในเขตชลประทานก็เพิ่มขึ้นสูง เนื่องมาจากการใช้ปัจจัยการผลิตทางการเกษตรที่เพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง ปัญหาค่าใช้จ่ายในการเกษตรในระดับสูงมักจะเป็นปัญหาที่สำคัญโดยเฉพาะในเขตชลประทาน ในด้านค่าจ้างไถและเกี่ยว โดยในปัจจุบันนี้ใช้รถไถและรถเกี่ยวหมด และในหมู่บ้านเองก็มักขาดแรงงานในการทำนา (ส่วนหนึ่งเพราะหนุ่มสาวได้ไปทำงานในเมืองกันหมด) ค่าจ้างจึงถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น สูงถึง 120 บาทต่อวัน (ในปี ค.ศ.2001) แม้กระนั้นก็ตามก็ยังหาคนทำไม่ได้อีก ชาวนาต้องจ่ายค่าจ้างที่สำคัญคือ ค่าไถไร่ละ 300 บาท ค่าดำไร่ละ 240 บาท ค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 300-400 บาท นอกจากนั้นยังต้องเสียค่าปุ๋ยไร่ละ 300 – 350 บาท (1 กระสอบ (1 ลูก)) และยาปราบศัตรูพืชประมาณ 200 – 400 บาทต่อ 4 – 5 ไร่ แล้วแต่ราคาซึ่งแตกต่างกันมาก แม้ว่าค่าใช้จ่ายทางการเกษตรของชาวนาหมู่บ้านหนองพังนาคค่อนข้างสูง แต่ทว่ารายได้สุทธิทางการเกษตรก็ยังสูงกว่าบ้านกุดจอกเกือบร้อยละ 60 (รายได้สุทธิการเกษตรที่บ้านหนองพังนาคเท่ากับ 89,188 บาทต่อครัวเรือน แต่ที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 56,147 บาทต่อครัวเรือน) รายได้จากนอกภาคเกษตรของทั้งสองหมู่บ้านอยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกัน ในปี ค.ศ.2001/2002 รายได้นอกการเกษตรของบ้านหนองพังนาคเท่ากับ 53,068 บาทต่อครัวเรือน ส่วนที่บ้านกุดจอกเท่ากับ 51,147 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 5.15) และหลังจากหักค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภค เช่น ค่าอาหาร เสื้อผ้า ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย ค่ายานพาหนะ ค่าภาษีสังคม ค่าทำบุญและบริจาค ค่าเล่าเรียนของบุตร ครัวเรือนที่บ้านหนองพังนาคมีรายได้มากกว่ารายจ่ายทั้งสิ้นเท่ากับ 81,935 บาทต่อครัวเรือน ในขณะที่บ้านกุดจอกมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 8,519 บาทต่อครัวเรือนเท่านั้น (ตารางที่ 5.15) ส่วนที่บ้านหนองชุมพรรายได้ทางการเกษตรมาจากสามส่วนคือ รายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาดำ ทำนา และสวน แม้ว่ารายได้จากการทำนาและทำสวนของบ้านหนองชุมพรจะค่อนข้างต่ำ แต่รายได้จากการเลี้ยงกึ่งจะอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนาและสวน ในบางกรณีผู้ที่เลี้ยงกึ่งกุลาดำในฟาร์มขนาดใหญ่ เช่น 40 – 50 ไร่ และเลี้ยงกึ่งปีละกว่า 2 ครั้ง (2 ปี 5 ครั้ง) จะมีรายได้ถึง 500,000 – 600,000 บาทต่อการขายกึ่งต่อครั้งเลยทีเดียว ในปี ค.ศ.2001/2002 รายได้จากการเลี้ยงกึ่งกุลาดำ ทำนา และทำสวน ในฟาร์มเฉลี่ยเท่ากับ 204,687 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักรายจ่ายทางการเกษตรออกไปแล้ว คือ ค่าอาหารเลี้ยงกึ่ง ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง ค่าจ้างแรงงาน ค่าลูกกึ่ง แล้ว ชาวบ้านที่บ้านหนองชุมพรมีรายได้สุทธิทางการเกษตรสูงถึง 126,245 บาทต่อครัวเรือน และหากนับรวมรายได้

ตารางที่ 5.15 รายได้รายจ่ายของครัวเรือนของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

หมู่บ้าน	(1) อายุ หัวหน้า ครัวเรือน	(2) ขนาดครัว เรือน (คน)	(3) ขนาดฟาร์ม (ไร่)	(4) รายได้จาก การเกษตร	(5) รายจ่ายการ เกษตร	(6) = (5) - (4) รายได้สุทธิ การเกษตร	(7) รายได้ นอกภาค เกษตร	8 = (7) + (6) รายได้ของ ครัวเรือน	(9) รายจ่าย เพื่อการ บริโภคและ อื่นๆ	(10) = (8) (9) รายได้ มากกว่าราย จ่าย
หนองพังกา	54.2	2	28	221,438	132,250	89,188	53,068	142,256	60,321	81,935
กุคจอก	48.3	2.7	333	115,013	58,866	56,147	51,147	107,294	39,909	8,519
หนองชุมพร	53.1	4.3	19.1	204,687	78,442	126,245	82,223	208,528	45,372	163,156
ใหม่	49.8	3.4	21.9	68,340	36,240	22,100	33,128	62,220	52,431	12,789
เขาเขียว	48.1	2.1	20.3	64,230	30,121	34,109	36,249	70,358	49,320	21,038
เฉลี่ย	50.7	3.04	24.6	134,741	67,183	67,557	51,175	11,731	49,470	57,487

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

จากนอกภาคเกษตรซึ่งเท่ากับ 82,283 บาท (รายได้ส่วนนี้ส่วนใหญ่มาจากการทำงานโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอบางคล้า) แล้ว จะมีรายได้เท่ากับ 208,528 บาทต่อครัวเรือน และเมื่อหักค่าใช้จ่ายในการบริโภคและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ แล้ว จะมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 163,156 บาทต่อครัวเรือน (ตารางที่ 5.16) ส่วนที่บ้่านใหม่และบ้านเขาเจ็ญรายได้จากการทำการเกษตรคือ พืชไร่ (และส่วนใหญ่คือข้าวโพด) ก่อนข้างจะต่ำเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำนา ที่บ้านหนองพังนาคและกุดจอก เพราะรายได้จากการทำพืชไร่ของหมู่บ้านทั้งสองเท่ากับ 68,340 บาทต่อครัวเรือน และ 64,230 บาทต่อครัวเรือน และหากหักรายจ่ายในการทำการเกษตรออกจากรายได้บ้านใหม่และบ้านเขาเจ็ญจะมีรายได้สุทธิทางการเกษตรเท่ากับ 32,100 และ 36,249 บาทต่อครัวเรือนตามลำดับ และหากนับรวมรายได้นอกภาคเกษตรแล้วบ้านใหม่และบ้านเขาเจ็ญจะมีรายได้ทั้งหมดเท่ากับ 65,220 บาทต่อครัวเรือน และ 70,358 บาทต่อครัวเรือน ตามลำดับ และหากหักค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภคและค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ออกไปแล้ว จะมีรายได้มากกว่ารายจ่ายเท่ากับ 12,789 และ 21,038 บาทต่อครัวเรือนตามลำดับ

แม้ว่ารายได้ของครัวเรือนจะมากกว่ารายจ่ายของครัวเรือน (ตารางที่ 5.16) แต่ไม่ได้หมายความว่า ชาวบ้านจะไม่ประสบปัญหาหนี้สิน เพราะค่าใช้จ่ายของการเกษตรที่นับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ และราคาสินค้าเกษตรไม่มีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นแต่อย่างไร (ยกเว้นในกรณีของราคากุ้งกุลาดำที่ตลาดต่างประเทศยังขยายตัวได้ดี ประกอบกับการปล่อยให้ค่าเงินบาทลอยตัว นับแต่เดือนกรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา มีผลให้ราคาของกุ้งกุลาดำค่อนข้างจะอยู่ในระดับสูง ชาวบ้านสามารถขายได้ในราคากิโลกรัมละ 200 – 450 บาท) ชาวบ้านจึงประสบกับปัญหาหนี้สิน และเป็นหนี้สินที่เกิดจากค่าใช้จ่ายในการเกษตร เพื่อที่จะรักษาระดับการผลิตเดิม รวมทั้งหนี้สินเพื่อการบริโภคด้วย ตัวเลขจากตารางที่ 5.17 แสดงว่า ในปี ค.ศ.2001/2002 ชาวบ้านหนองชุมพรมีระดับเป็นหนี้ต่อครัวเรือนสูงที่สุดคือ 110,214 บาทต่อครัวเรือน เมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในขณะที่บ้านหนองพังนาค หนี้สินต่อครัวเรือนสูงเป็นอันดับสอง คือเท่ากับ 99,615 บาท และตามด้วย บ้านกุดจอก (77,504 บาทต่อครัวเรือน) บ้านใหม่ (69,055 บาทต่อครัวเรือน) และบ้านเขาเจ็ญ (56,543 บาทต่อครัวเรือน) (ตารางที่ 5.16)

ตารางที่ 5.16 หนี้สินของหมู่บ้าน 5 แห่ง ค.ศ.2001/2002

หน่วย : บาทต่อครัวเรือน

หมู่บ้าน	ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้	บาทต่อครัวเรือน	จำนวนตัวอย่าง
หนองพังนาค	39	99,615	100
กุดจอก	47	77,504	100
หนองชุมพร	28	110,214	80
ใหม่	27	69,055	100
เขาเขียว	67	56,543	100

แหล่งที่มา : การสำรวจโครงการชุมชนเศรษฐกิจหมู่บ้านไทย

ภาวะหนี้สินที่ค่อนข้างสูงของครัวเรือนของหนองชุมพรและบ้านหนองพังนาค แสดงถึง การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้า คือ การทำฟาร์มกุ้งที่มีการลงทุนต่อไร่ค่อนข้างสูง (ในกรณีบ้านหนองชุมพร) และการทำนาในเขตชลประทานปีละหลายครั้งมีผลให้ขนาดของการลงทุนและค่าใช้จ่ายทางการเกษตรในการทำนาได้เพิ่มสูงขึ้นด้วย เมื่อเทียบกับการทำนาในเขตน้ำฝน ซึ่งส่วนใหญ่ทำนาครั้งเดียว เช่น ที่บ้านกุดจอก และการทำไร่ที่บ้านใหม่และบ้านเขาเขียว เป็นที่น่าสังเกตว่าที่บ้านเขาเขียว แม้ว่าจำนวนหนี้สินต่อครัวเรือนจะต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ แต่สัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นหนี้สินต่อครัวเรือนทั้งหมดก็อยู่ในระดับสูงที่สุดเช่นเดียวกัน คือ (ร้อยละ 67 ของครัวเรือนเป็นหนี้) โดยที่รองลงไปคือ บ้านกุดจอก (ร้อยละ 47) บ้านหนองพังนาค (ร้อยละ 39) บ้านหนองชุมพร (ร้อยละ 28) และบ้านใหม่ (ร้อยละ 27) ตามลำดับ (ตารางที่ 5.16) เหตุที่สัดส่วนของจำนวนครัวเรือนของบ้านเขาเขียวอยู่ในระดับสูงเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่นเพราะเกษตรกรที่บ้านเขาเขียวมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ยากจนและระดับรายได้ต่ำเมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ รวมทั้งเป็นลักษณะของเกษตรกรรายย่อยที่ใช้แรงงานในครัวเรือน และ “แรงงานแลกเปลี่ยน” ในบางเวลา สินเชื่อทางการเกษตรจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเกษตรกรเพราะหากเขาต้องทำการผลิตเพื่อการค้าคือ ข้าวโพด ถ้าปราศจากสินเชื่อแล้วเขาจะไม่สามารถมีทุนรอนเพื่อประกอบการผลิตในระดับเดิมต่อไป และเนื่องจากความจำเป็นดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากต้องตกอยู่ในภาวะหนี้สิน

หนี้ที่เกิดขึ้นมีเพียงแต่เป็นหนี้ที่เกิดขึ้นกับการประกอบการเกษตร (และกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรมในหมู่บ้าน) แต่ทว่ายังเกิดขึ้นกับการบริโภคด้วย โดยเฉลี่ยแล้วประมาณร้อยละ 70 – 80 ของเงินกู้ถูกนำไปใช้เพื่อการผลิต (ครัวเรือนเกษตรกรที่รายได้ต่ำและขนาดของฟาร์มมีขนาดเล็กเงินกู้จะถูกใช้ไปเพื่อการผลิตในการรักษาระดับการผลิตเดิมของตน ส่วนครัวเรือนเกษตรกรที่มีรายได้ค่อนข้างสูงและมีขนาดของฟาร์มค่อนข้างใหญ่ จะถูกใช้ไปในการขยายกิจการการผลิต โดยลง

ทุนเพิ่มขึ้น เช่น ในกรณีของบ้านหนองชุมพร) อีกร้อยละ 20 – 30 กู้ยืมไปใช้เพื่อการบริโภค และนับวันค่าใช้จ่ายในการบริโภคจะมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ การเลียนแบบการบริโภคอาจถือว่าเป็นรายจ่ายที่เกินตัวของเกษตรกร และเป็นเหตุให้มีการใช้จ่ายเกี่ยวกับตัวเงินมากยิ่งขึ้น รายจ่ายที่เพิ่มขึ้นส่วนนี้มาจากความต้องการซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย ที่ไม่จำเป็น อาทิเช่น การแต่งกาย การใช้จ่าย การจัดงานประเพณี บวชนาค บวชนเณร งานรื่นเริงประจำปีของหมู่บ้าน การประกวดประชันจัดงานพิธีต่าง ๆ เป็นต้น รวมทั้งการมีรถมอเตอร์ไซด์ ปิคอัพ และโทรศัพท์มือถือ เป็นต้น ลักษณะของการเลียนแบบการบริโภคของชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้านย่อมแตกต่างกันตามระดับของรายได้และความเจริญของท้องถิ่นเป็นสำคัญ เกษตรกรที่มีฐานะปานกลางและค่อนข้างดีจะมีการเลียนแบบอย่างในการบริโภคมากกว่าฐานะยากจน เกษตรกรในท้องถิ่นที่เจริญ ใกล้เมือง รวมทั้งมีการคมนาคมสะดวก เช่น ที่บ้านหนองพังนาค ย่อมมีการเลียนแบบในการบริโภคมากกว่าท้องถิ่นที่ล้าหลังกว่า เช่น บ้านเขาเขียวและบ้านใหม่ เป็นต้น แหล่งที่มาของเงินกู้ที่สำคัญของหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ที่กว่าร้อยละ 80 ของครัวเรือนและเงินทุนมาจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร และในระยะหลังเริ่มมีการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ในบางหมู่บ้าน คือ บ้านเขาเขียว เกษตรกรได้กู้เงินจากนายทุนจากอำเภอถานสงัก โดยคิดอัตราดอกเบี้ยเท่ากับร้อยละ 3 – 5 ต่อเดือน โดยที่เกษตรกรจะชำระหนี้โดยนำพืชไร่ไปขายแก่นายทุนและถูกหักรายได้บางส่วนเป็นค่าดอกเบี้ย แต่ก็มิได้อยู่ไม่กี่ครัวเรือนประมาณ 3 – 4 ครัวเรือนในหมู่บ้านเท่านั้น

ภาพที่ 5.7 เอาแรงเก็บเกี่ยวข้าวที่บ้านหนองชุมพร จ.ฉะเชิงเทรา

ภาพที่ 5.8 รถเก็บเกี่ยวข้าวที่ประกอบขึ้นที่บ้านหนองพังนาค จ.ชัยนาท

7. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน : เศรษฐกิจแบบ 2 ระบบ

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง ในด้านหนึ่งจะมีการแทรกซึมของเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อขายและกำไรมากขึ้นเรื่อย ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นเศรษฐกิจทุนหรือระบบเศรษฐกิจที่การผลิตที่เข้าสู่การค้าหรือเป็นเงินตราเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจของชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตที่ไม่คิดพึ่งระบบทุน ที่เน้นการผลิตทุกอย่างเป็นสินค้าก็ยังคงดำรงอยู่ การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตแบบนี้บางทีเราเรียกว่า “เศรษฐกิจบ้าน”¹⁵⁰ หรือเป็นระบบเศรษฐกิจบ้านซึ่งมีอยู่โดยธรรมชาติ ซึ่งดำรงอยู่มาช้านานและดำรงอยู่ในปัจจุบัน เศรษฐกิจส่วนนี้คือการใช้แรงงานเข้มข้น และใช้แรงงานในครอบครัว แลกเปลี่ยนเพื่อให้พอเพียงยิ่งขึ้นไม่ใช่เพื่อกำไร และในแง่ของสังคมและการปกครองได้มีระบบเครือญาติ เคารพผู้อาวุโสตามอายุ และปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีโดยดั้งเดิม วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและเศรษฐกิจของวัดและชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งพาอาศัย

¹⁵⁰ ผู้วิจัยได้รับอิทธิพลของแนวความคิดนี้จาก ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (ฉัตรทิพย์ 2545)

ซึ่งกันและกัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่มีเส้นทางเป็นของตนเอง มีวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ความมีน้ำใจ ครอบครัวทั้งหลายในชุมชนมีบรรพบุรุษร่วมกันช่วยเหลือกันด้วยความเต็มใจเต็มที่ในการผลิตและการแบ่งปันผลผลิต รวมทั้งช่วยเหลือกันในช่วงเวลาสำคัญ เช่น สร้างบ้านสร้างถนน และกิจการก่อสร้างอื่น ๆ ช่วยกันเวลาทุกชั่วรุ่น ร่วมกันปกป้องอันตราย (ฉัตรทิพย์ 2545 : 4)

ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่งอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อครัวเรือนและชุมชน ในบางแห่งพยายามฟื้นฟูและทำหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น ทอผ้าหรือทำไร่นาสวนผสม และหาอยู่หากินกับธรรมชาติ การออกไปทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองก็ได้มีรายได้นอกภาคเกษตรกรรมเข้ามาลงทุนในหมู่บ้านเพื่อให้กิจการเศรษฐกิจทั้งในเกษตรและนอกเกษตรในหมู่บ้านได้ขยายตัวต่อไป เพื่อที่จะรักษาวิถีการผลิตแบบครัวเรือนและแบบอิสระเอาไว้ต่อไป สมาชิกของครัวเรือนบางแห่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเป็นเพียงชั่วคราวหรือในช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อถึงฤดูทำนาก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนทำไร่นา ด้วยความจำเป็นที่จะต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิดกันจึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน (หากเขามีทางเลือกที่จะทำงานใกล้บ้าน) แม้ว่าในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา แรงงานวัยหนุ่มสาวในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากรได้ลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา มีผลให้ขนาดของครัวเรือนเล็กลง ประกอบกับ แรงงานวัยหนุ่มสาวได้อพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมือง ค่าจ้างได้เติบโตสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรได้หันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรมากขึ้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในไร่นาหรือ “ลงแขก” ได้เริ่มหมดไป แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านก็มีการพัฒนารูปแบบของการ “เอาแรง” มาเป็นการ “ยืมแรง” หรือ “ยืมเครื่องจักร” มาใช้ในการทำงานในไร่นาและการเกษตรอื่น ๆ รวมทั้งยืมแรงกันในบางช่วงเวลาการผลิตเพื่อรักษาระดับการผลิตในไร่นาให้อยู่ได้ จิตวิญญาณของ “การแลกเปลี่ยน แรงงาน” ก็ยังดำรงอยู่ นอกจากนี้ชาวนาชาวไร่เป็นจำนวนไม่น้อยยังพอใจที่จะทำนาต่อไป ทั้งนี้แม้ว่าจะมีผลตอบแทนต่ำหรือ “ขาดทุน” เพราะว่า เพื่อที่จะรักษาที่ดินและวิถีชีวิตในภาคเกษตรเอาไว้ และคิดว่าสมาชิกของครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานในโรงงานในเมืองจะกลับมาใช้ชีวิตบนปลายของชีวิตในหมู่บ้าน วิถีชีวิตในชุมชนหมู่บ้าน 5 แห่ง ในภาคกลาง แม้จะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาแบบทุนนิยม โดยมีการผลิตการค้าที่เน้นกำไร แต่สาระสำคัญของ “เศรษฐกิจบ้าน” หรือ “เศรษฐกิจชาวบ้าน” ที่ไม่ได้เน้นกำไรก็ยังไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง ชาวนาชาวไร่ยังคงรักษาความสัมพันธ์กันภายในหมู่บ้าน ในฐานะเป็นลูกหลานหรือสมาชิกของคนในหมู่บ้านเดียวกัน แม้ระดับการพึ่งพาจะน้อยลงกว่าในอดีต แต่ก็ยังคงมีการพึ่งพากันตามพอสมควร ซึ่งจะได้เห็นจาก การช่วยเหลือกิจกรรมวัด กิจกรรมทางสาธารณะ กิจการของเพื่อนบ้านเมื่อถึงวาระบวชลูก เจ็บป่วย หรือเมื่อตาย ชาวบ้านจะแสดงน้ำใจช่วยเหลือกันคนละไม้ละมือในฐานะคนหมู่บ้านเดียวกัน

ที่บ้านกุคจอก แม้ว่าอุตสาหกรรมครัวเรือนคือ ทอผ้าจะได้เริ่มลดความสำคัญลง เพราะชาวบ้านหันไปทำนาเพิ่มขึ้นนับแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา และหันไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรมนอกหมู่บ้านมากขึ้น ในระยะกว่า 10 ปีที่ผ่านมา แต่ชาวบ้านยังเห็นความสำคัญของอุตสาหกรรมทอผ้าในฐานะเป็นอุตสาหกรรม “ภูมิปัญญา” ชาวบ้านนำโดย ป้าซ้องพยายามจะรื้อฟื้นอุตสาหกรรมนี้ขึ้นมา ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านไปสู่ลูกหลานไม่ให้สูญหาย แม้ว่าตลาดจะแคบ แต่ชาวบ้านประมาณ 30 – 40 คน ก็เข้าร่วมโครงการ¹⁵¹ ส่วนใหญ่ของสมาชิกครัวเรือนที่เข้าร่วมก็เป็นเครือญาติ นอกจากจะเป็นการผลิตเพื่อการค้าโดยขึ้นอยู่กับคำสั่ง (order) จากนอกหมู่บ้าน แต่ชาวบ้านก็ยังทอผ้าเพื่อขายให้กับญาติในหมู่บ้าน โดยไม่ได้คิดกำไรสูงนักและวัตถุประสงค์ของการขายให้กับญาติก็เพื่อใช้ในประเพณีสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ และซื้อให้ผู้ใหญ่ด้วย ในกรณีของคุณทองเสย จบศรี ได้ทำการทอผ้ามา 5 – 6 ปีแล้ว แต่ไม่ได้ส่งไปขายที่ไหนแต่ขายให้ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นญาติกันเองในบ้านกุคจอก “ไม่มีตลาดส่งนะ ตลาดผ้าไม่มี มีแต่ซื้อขายกันเอง”¹⁵² แม้ว่าจะมีการพยายามส่งเสริมจากทางกระทรวงมหาดไทยโดยให้ทุนอุดหนุนการฝึกอบรมกลุ่มทอผ้าเพื่อสนับสนุนอาชีพสตรีตามโครงการมาตรการกระตุ้นเศรษฐกิจ โดยการให้งบประมาณมาดำเนินงานในแง่ฝึกอบรม จัดซื้อวัสดุ อุปกรณ์ในการผลิต ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนัก เพราะปัญหาและอุปสรรคที่สำคัญคือ (1) เงินทุนของกลุ่มยังไม่เพียงพอ (2) สมาชิกขาดความมั่นใจด้านการตลาด¹⁵³ ดังนั้น กิจกรรมทอผ้าของบ้านกุคจอกจึงเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ทำกันไม่มากนัก และดำเนินการโดยสมาชิกในครัวเรือน โดยมีได้มุ่งหวังผลตอบแทนกำไรเป็นสำคัญ หากแต่เป็นกิจกรรมที่ใช้เพื่อสมานความสามัคคีในครัวเรือนและในหมู่บ้าน ตลอดจนรักษาวัฒนธรรมและภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้านต่อไป

¹⁵¹ สัมภาษณ์ ป้าซ้อง จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵² สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุคจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵³ เอกสาร ผลการดำเนินงานของคณะกรรมการพัฒนาสตรีหมู่บ้าน (2538)

ภาพที่ 5.9 พ่อใหญ่โห(คนกลาง) ผู้ที่ชาวบ้านหนองพังนาค จ. ชัยนาทให้ความเคารพนับถือ

ภาพที่ 5.10 ผู้วิจัยและทีมงานกับชาวบ้าน บ้านกุดจอก จ.ชัยนาท

นอกจากนี้ที่บ้านกุดจอกในปัจจุบันชาวบ้านยังได้ร่วมมือการทำงานโดยการแลกเปลี่ยนเครื่องจักรเพื่อทำงาน จากการสัมภาษณ์พระอาจารย์เขื่อน วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก ท่านได้กล่าวว่า ชาวบ้านได้แก้ไขการขาดแคลนแรงงานในการทำงาน โดยอาศัยการยืมและแลกเปลี่ยนเครื่องจักรกัน “การทำงานสมัยนี้มันเร็วขึ้น เมื่อหว่านแล้ว พอเกี่ยวก็รู้ด รูดแล้วได้ข้าวเป็นกระสอบ ต้องหลายคนทำ ครอบครัวเดียวทำไม่ได้ เพราะครอบครัวหนึ่งจะมีคนอยู่สองสามคน บ้านหนึ่งมีคนแก่อายุก็

ทำไมไม่ได้ต้องอาศัยรถหลายคัน ๆ มารวมกัน”¹⁵⁴ นอกจากจะยืมเครื่องจักรใช้ในการทำนาแล้ว หากบ้านใดมีแรงงานอยู่ก็จะช่วยแรงงานด้วย “ลงแขกก็คือว่าอย่างบ้านนี้จะหว่าน เขาก็จะมาแล้ว เขาจะบอกกัน เขารู้เลยว่าบ้านนี้จะหว่านข้าว เขาก็มาเอาแรงกันไว้ พวกผู้ชายก็ไถก็ไถไป ไถเสร็จแล้วผู้หญิงเขาก็จะหว่านข้าว หว่านแต่ละวัน ๆ ก็เสร็จ”¹⁵⁵ ส่วนในแง่ของการปกครองหมู่บ้าน ด้วยเหตุที่เป็นหมู่บ้านเก่าและส่วนใหญ่เป็นเครือญาติเพราะมีบรรพบุรุษมาจากลาวครั้งเช่นเดียวกัน คนในหมู่บ้านไม่เคยจะทะเลาะกันและแตกแยกกัน สังคมค่อนข้างจะสงบและปรองดองกันสูง ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องขโมย และอบายมุข “คนในหมู่บ้านนี้มันเป็นตระกูลเดียวกันซะหมด เป็นพี่เป็นน้องกันซะหมด มันก็เลยไม่ค่อยแตกแยกกัน ปกครองง่าย การลักขโมยก็ไม่มีเพราะมันเป็นพี่น้องกันซะยังงั้น ตระกูลใหญ่ ๆ มี 3 ตระกูล คือ จันศรี จบศรี และกักศรี มันก็เลยเป็นตระกูลเดียวกัน ไม่ค่อยทะเลาะเบาะแว้งกัน”¹⁵⁶ ที่บ้านหนองพังนาค แม้ว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านจะเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้าอย่างเข้มข้น เพราะอยู่ในเขตชลประทานซึ่งมีผลให้การลงแขกได้หมดความสำคัญลง แต่ทว่าในปัจจุบันชาวบ้านยังสามารถยืมเครื่องจักรกลทางการเกษตรเพื่อใช้ในการทำนาได้ บทบาทของผู้นำทางธรรมชาติของ “ลุงโห” ก็มีผลให้ชาวบ้านยอมรับนับถือและยอมรับในความคิดในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนร่วมทั้งร่วมกันพัฒนาหมู่บ้าน โดยใช้ “วัด” เป็นศูนย์กลางในการพัฒนาหมู่บ้าน ปัจจุบัน (ปี ค.ศ.2002) อายุ 75 ปี เป็นผู้ใหญ่ในบ้านหนองพังนาค นอกจากจะเป็น “หมอคู่” เพื่อช่วยดูแลรักษาและโชเคราะห์ให้กับชาวบ้านโดยไม่คิดมูลค่าแล้ว ยังเป็นผู้อุทิศตัวให้การพัฒนาบ้านหนองพังนาคอย่างแท้จริง รวมทั้งสั่งสอนให้คนนับถือศีล 5 เป็นเนืองนิจ ในช่วงปี ค.ศ.1998- 20001 ได้ชักชวนชาวบ้านให้บริจาคเงินทำบุญเพื่อสร้างศาลาให้แก่วัดได้เงินเป็นจำนวนสูงถึง 780,000 บาท (ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ที่สูงมากในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ) ซึ่งใช้ศาลาเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ทางศาสนาและกิจกรรมที่สำคัญของหมู่บ้าน เช่น การประชุมของชาวบ้าน เป็นต้น แม้ว่าการขยายตัวของการทำนาเพื่อการค้าจะเพิ่มขึ้นและมีผลต่อความเป็นปัจเจกชนของคนในหมู่บ้าน แต่ทว่าชาวบ้านยังได้มีการร่วมมือกันในการแก้ไขปัญหาสังคมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เช่น ในการแก้ไขปัญหายาบ้า ชาวบ้านได้เสียสละกันมา “มีการตั้งป้อมยามทุกตรอกของหมู่บ้าน อยู่ยามตอนกลางคืน โดยเปลี่ยนเวรกันโดยไม่มีเงินเดือน”¹⁵⁷ ด้วยเหตุที่เป็นหมู่บ้านเก่าแก่มากมีผู้นับถือปี ชุมชนหมู่บ้านหนองพังนาคมีพิธีกรรมที่สำคัญที่แสดงถึงความเป็นชุมชนร่วมกันของชาวบ้าน คือ พิธียกธงชนะมาร พิธีทำบุญกลางหมู่บ้าน พิธีการทำบุญแห่ข้าวพันก้อน และพิธีการทำบุญกลางทุ่งนา (วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 145 – 149) พิธีกรรมแต่ละอย่างได้

¹⁵⁴ สัมภาษณ์ พระอาจารย์เย็น วัดศรีสโมสร บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁵ สัมภาษณ์ นายอนันต์ หินแก้ว บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁶ สัมภาษณ์ นางทองเสย จบศรี บ้านกุดจอก จังหวัดชัยนาท

¹⁵⁷ สัมภาษณ์ พระอาจารย์สุนทร ชญารักษ์ บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

สะท้อนภาพของความเป็นชุมชนที่เก่าแก่ที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน พิธีกรรมบางอย่าง อาทิเช่น พิธีการทำบุญกลางทุ่งนา เป็นเครื่องสะท้อนภาพของ เศรษฐกิจการผลิตข้าวมีความสำคัญกับชาวบ้านชุมชนหนองพังนาคอย่างต่อเนื่อง โดยได้ร่วมกันทำพิธีทำบุญกลางทุ่งนา ซึ่งได้ปฏิบัติสืบทอดจากบรรพบุรุษมาถึงปัจจุบัน โดยกำหนดวันพีชมงคลของแต่ละปีเป็นการทำบุญกลางทุ่งนาร่วมกัน โดยมีความเชื่อว่า ทุ่งนาคือ สิ่งที่มีพระคุณต่อชาวบ้าน ชาวนาจึงได้อุทิศบุญกุศลไปให้เทวดาที่อาศัยตามท้องทุ่ง ทำให้การทนาดำข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์ เพลีย แมลงสัตว์ต่าง ๆ ไม่เข้ามารบกวนข้าวในนา โดยที่ชาวบ้านจะนำอาหารคาวหวานไปรวมกันที่กลางทุ่งนา ที่หมู่บ้านกำหนดพิธีทำบุญ นิมนต์พระสงฆ์ทั้งหมู่บ้านมาทำพิธีกรรม และได้พระอุทิศส่วนกุศลแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลท้องทุ่งท้องนา (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกถลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 149) ส่วนพิธียกทรงชนะมารเป็นพิธีที่ยิ่งใหญ่มากที่สุดของชุมชนในหมู่บ้านทุกหมู่บ้านทุกหลังคาเรือนมาร่วมกันในปีชงยกทรง แม้แต่บุตรหลานที่ไปทำงานต่างจังหวัดก็มาร่วมพิธีเช่นเดียวกัน และยังรวมหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีเชื้อลาวครั้งที่มีบรรพบุรุษร่วมกันมาร่วมด้วย เช่น หมู่บ้านไผ่โรงวัว หมู่บ้านแหลมหว้า ชาวบ้านมีความเชื่อว่า หากได้ยกทรงแล้วจะทำให้มีความสุขไม่มีโรคภัยไข้เจ็บประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ชีวิตได้ผ่านพ้นอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวง เพื่อเป็นสิริมงคลในวันปีใหม่ของไทย (วันสงกรานต์) (วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกถลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดชัยนาท 2542 : 147)

วัดและชุมชนหมู่บ้านซึ่งกันและกัน ทุกวันพระชาวบ้านจะไปฟังเทศน์ฟังธรรม ชาวบ้านได้บริจาคเงินเพื่อทำบุญและลงทาน ส่วนวัดได้บริจาคเงินจำนวนหนึ่งเพื่อสร้างโรงเรียน รวมทั้งบริจาคเงินสร้างสถานอนามัยของหมู่บ้านและบริจาคทุนการศึกษาให้แก่เด็กนักเรียน¹⁵⁸ นอกจากนี้ในระยะเวลากว่า 10 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านของหมู่บ้านหนองพังนาคได้อาศัยรายได้จากนอกภาคเกษตรที่ลูกหลานได้ส่งมาให้ได้มาทำการลงทุนในหมู่บ้าน รวมทั้งรายได้จากการทำนา โดยมีกิจการเกี่ยวกับร้านค้าในหมู่บ้าน เช่น ร้านขายของชำ ร้านอาหาร ร้านซ่อมแซมเครื่องยนต์และไฟฟ้า ร้านค้าขายวัสดุและอุปกรณ์ทางการเกษตร ร้านประกอบรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น โดยที่กิจกรรมการผลิตเหล่านี้มักจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และเป็นอาชีพที่ค่อนข้างอิสระ ที่บ้านหนองชุมพร แม้ว่าชาวบ้านจะเริ่มหันมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำแทนที่การทำนาและมะม่วงมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งส่งผลต่อการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และลักษณะการผลิตกุ้งที่ใช้ทุนมากขึ้น แต่การลงแขกในกิจการทำนอยังปรากฏให้เห็น ส่วนหนึ่งเพราะการทำนาของชาวบ้านได้ใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง คือ ข้าวหอมมะลิ ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์ไวแสง และเหมาะกับการทำนา 1 ครั้ง ซึ่งชาวบ้านบางส่วนพอจะมีเวลาช่วยเหลือกันเอาแรงในไร่นา (แต่ก็ลดลงไปอันมากเมื่อเทียบกับระยะ 20 ปีที่ผ่านมา) ส่วนกิจการอื่น ๆ นอกจากการทำนาก็มีการเอาแรงกันเหมือนกัน เช่น การเลี้ยงฟาร์มกุ้ง รวมทั้งกิจการใน

¹⁵⁸ สัมภาษณ์ พระมหาบุญมี ชีโยโน วัดหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท

การใช้แรงงาน เช่น ช่อมแซมและต่อเติมบ้าน เป็นต้น ในกรณีของการทำนาข้าว การเอาแรงกัน ได้ใช้ “ช่วยกันของใครมีคนละคันมารวมกัน 3 คัน 4 คัน 5 คัน ระดมกันไถกันเลย”¹⁵⁹ การเอาแรงในกรณีของการทำนาจะใช้แรงงานโดยเฉลี่ยประมาณ 10 – 20 ส่วนใหญ่จะทำตอนเก็บเกี่ยวข้าว โดยช่วยกันเก็บเกี่ยวบรรทุก เป็นต้น¹⁶⁰ ส่วนในกรณีของนาทุ่ง การเอาแรงจะกระทำกันตอนที่จับกุ้งเมื่อทุ่งโตแล้ว การจับกุ้งครั้งหนึ่ง ๆ ใช้คนประมาณ 20 – 30 คน แล้วแต่ขนาดของฟาร์ม เพราะการจับกุ้งต้องใช้แรงงานมาก โดยการจับเพื่อนำไปส่งรถที่เขามารับถึงที่ฟาร์มทุ่ง¹⁶¹ แม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะผลิตเพื่อขายและใช้เทคโนโลยีใหม่มากขึ้น แต่ความสัมพันธ์ของชาววัดก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง หากชาวบ้านมีความทุกข์จากการค้าขาย เช่น ทำฟาร์มเลี้ยงกุ้งขาดทุน ก็จะหาไปหลวงพ่อที่วัด เพราะหลวงพ่อยังนำวัตถุมงคลซึ่งเป็นแผ่นสำหรับเสกคาถามาปลุกเสก แล้วให้ชาวบ้านนำไปใส่ไว้ในบ่อเลี้ยงกุ้ง เพราะเชื่อว่าจะเป็นพิธีกรรมที่เรียก กุ้งมาหา หรือไม่ให้ล้มตายนั่นเอง เจ้าอาวาสมีวิชามาจากเขมร และปัจจุบันท่านก็พูดภาษาเขมรได้ ท่านกล่าวว่า “คาถานี้มีหัวใจพระเวชสุวรรณ แล้วก็ป็นนางพันธุรัตน์เรียกเนื้อปลาทุ่ง มัน (คาถา) มีที่มา และที่ไปของมันไม่ใช่สัก ๆ แล้วอยากจะทำเอง”¹⁶² นอกจากนี้ในวัดของท่านได้มีการรักษาโรค โดยใช้ยาแผนโบราณรักษาด้วย โรคที่วัดทำการรักษาคืออัมพฤกษ์ อัมพาต ปวดหลัง ปวดเอว โดยมียาหม้อ ยาเม็ด เหยียบเหล็กเผาไปเหยียบให้คนไข้¹⁶³ วิชานี้หลวงพ่เจ้าอาวาสได้เรียนมาจากประเทศลาวด้วย ผู้คนที่มารักษาไม่เพียงมาจากหมู่บ้านหนองชุมพรและหมู่บ้านใกล้เคียงนี้เท่านั้น หากแต่มี “ผู้คนมาจากกรุงเทพฯ ก็มี จันทบุรี ระยอง ปราจีนบุรี นครนายก ก็มี ระดับครู ๆ ยังมีเลย” โดยที่คำรักษาแล้วแต่คนไข้จะบริจาคตามศรัทธา¹⁶⁴

¹⁵⁹ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอรราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶⁰ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶¹ สัมภาษณ์ นายบุญเลิศ จันทร บ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶² สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูล โชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอรราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶³ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอรราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

¹⁶⁴ สัมภาษณ์ หลวงพ่อวิบูลโชติธรรม วัดไผ่ขวาง อำเภอรราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

บทที่ 6 บทสรุป : หมู่บ้านกับการพัฒนาเศรษฐกิจไทยสมัยใหม่

ชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางมีประวัติศาสตร์อันยาวนาน อาณาบริเวณของภาคกลางเป็นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ และอุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ดินแดนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) หรือที่เรียกว่า ลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นเฉกเช่นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำอื่น ๆ ของโลก อาทิเช่น ลุ่มแม่น้ำโขงในประเทศเวียดนามและกัมพูชา และลุ่มแม่น้ำอิรวดีของพม่า ต่างก็เป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมและการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่สำคัญยิ่ง ด้วยเหตุที่ดินดอนสามเหลี่ยมหรือเดลตาถือเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่แม่น้ำและลำน้ำพัดพาลงมาจากภูเขาและพื้นที่สูง จึงเป็นดินอุดมสมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะกับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารที่เลี้ยงผู้คนได้มาก ที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเป็นที่ตั้งหลักแหล่งของกลุ่มชนหลากหลายเชื้อชาติที่อพยพเข้ามาจากภายนอก เป็นที่เหมาะสมกับการสร้างบ้านเรือนและเรือนสวนและชุมชน ที่ราบลุ่มภาคกลางเคยได้รับสมญานามว่าเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” ที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก บางครั้งชาวตะวันตกให้สมญานามว่า “Rice Bowl of Asia” ซึ่งเป็นภาพสะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินในการทำเกษตรกรรมเพื่อค้าขาย “ข้าว” เลี้ยงดูผู้คนในเอเชียและของโลก ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงที่รัฐบาลสยามได้ลงนามกับสหราชอาณาจักร ในปี ค.ศ.1855 และผลของสนธิสัญญาประเภทเดียวกันนี้กับประเทศมหาอำนาจอื่น ๆ ในเวลาต่อมาได้ส่งผลให้หมู่บ้านไทยในภาคกลางเริ่มเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจการค้าและการใช้เงินตรามากขึ้นตามลำดับ และไทยได้กลายเป็นผู้ส่งออกสินค้ารายใหญ่ของโลกนับแต่ทศวรรษ 1880 เป็นต้นมา ในปี ค.ศ.1910 ร้อยละ 90 – 95 ของผลผลิตข้าวมาจากการผลิตของหมู่บ้านภาคกลาง จวบจนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่ 2 ข้าวมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางและของประเทศไทยเป็นอันมาก ในแง่ของเป็นการผลิตของหมู่บ้าน การจ้างงาน วัฒนธรรม และพิธีกรรมต่าง ๆ ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านไทยยังคงเป็นชาวนารายย่อย/หรือมีระบบการผลิตขนาดเล็กยังคงเป็นลักษณะเด่น (เหมือนกับการผลิตเมื่อมีการลงนามสัญญาเบาริงในปี ค.ศ.1855 เกือบร้อยปีมาแล้วนั่นเอง) การเพิ่มผลผลิตข้าวเกิดจากการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก โดยใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ คือ ใช้วัว ควาย และคราด แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ แต่ทว่าผลผลิตข้าวต่อหน่วยแรงงานอยู่ในระดับสูง เพราะการผลิตข้าวในภาคกลางมีที่ดินมากและประชากรน้อย หากเราพิจารณาถึงประสิทธิภาพการผลิตของชาวนาไทยในภาคกลางเมื่อเทียบกับประเทศอื่น ๆ ในทวีปเอเชียด้วยกัน (โดยคิดเป็นผลผลิตข้าวต่อหนึ่งหน่วยแรงงานหรือกิโลกรัมต่อ 1 ชั่วโมงทำงาน) เราพบว่าประมาณปี ค.ศ.1890 ชาวนาในญี่ปุ่นต้องใช้เวลาถึง 2 เท่าของชาวนาไทยในภาคกลางเพื่อจะได้ผลผลิต 1 หน่วย นอกจากนี้ประสิทธิภาพการผลิตข้าวของชาวนาในภาคกลางในช่วงปี ค.ศ.1906-1909 ยังคงสูงกว่าอินโดนีเซียในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือประมาณ ค.ศ. 1920-1929 เสียอีก (Sompop 1989 : 170 และพอฟันท์ 2539 : 54) ประสิทธิภาพของแรงงานที่สูงส่งผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างในชนบทอยู่ในอัตราที่สูงกว่าหรือสูงที่สุดเมื่อเทียบกับประเทศต่าง ๆ ใน

ทวีปเอเชียด้วยกัน เช่น ญี่ปุ่น นอกจากนี้ระดับรายได้หรือค่าจ้างของชาวนาไทยยังมีระดับสูงกว่ารายได้หรือค่าจ้างของแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ อีกด้วย ระดับรายได้และค่าจ้างที่สูงของชาวชนบทในที่ราบภาคกลาง (หรือที่อื่น ๆ ของไทย) เมื่อเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ในกรุงเทพฯ (ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและมีที่ดินเหลือเฟือ) มีผลสำคัญต่อการดึงดูดแรงงานให้ทำงานอยู่ไรราน และดำรงไว้ซึ่งเศรษฐกิจหมู่บ้านอย่างแน่นหนา และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรกรรมในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 จึงมีน้อยมาก

แม้ว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางจะมีผลผลิตของแรงงานและระดับรายได้ค่อนข้างสูง โดยเปรียบเทียบกับนอกภาคเกษตรกรรม แต่ทว่าภาวะความล้าหลังทางเทคโนโลยียังคงดำรงอยู่ ชาวนายังคงใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ซึ่งมีผลให้ระดับการพัฒนาการเจริญมีเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร ซึ่งสภาพการณ์ดังกล่าวแตกต่างไปจากบริเวณที่มีการบุกเบิกที่ดินทำกินในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น สหรัฐอเมริกา นิวซีแลนด์ เพราะในประเทศเหล่านี้ การเพิ่มผลผลิตข้าวมาจากการลงทุนและการนำเอาเทคโนโลยีและวิทยาการใหม่ ๆ มาใช้ตลอดเวลา ผลที่ตามมาก็คือ รายได้ของเกษตรกรได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในขณะที่หมู่บ้านของไทยรายได้ที่เพิ่มขึ้นนั้นมาจากการบุกเบิกพื้นที่ดินทำกินไปเรื่อย ๆ และรัฐก็ได้ส่งเสริมการเพิ่มผลผลิตการผลิตโดยใช้สินค้านำทุนและเทคโนโลยี (อาจจะเป็นเพราะประเทศไทยในขณะนั้นขาดแคลนทุนและความรู้ทางเทคโนโลยีที่อยู่ในระดับต่ำ) จึงกลายเป็นข้อจำกัดอันสำคัญมิให้การพัฒนาเกษตรเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร และด้วยเหตุที่ระดับการใช้ทุนและเทคโนโลยีของชาวนาไทยอยู่ในระดับต่ำ ผลที่ตามมาคือ เศรษฐกิจการผลิตของชาวนาไทยจึงเป็นการผลิตของ “ชาวนารายย่อย” ซึ่งแตกต่างไปจากเศรษฐกิจการเกษตรของประเทศที่พัฒนาแล้วจะมีการผลิตที่เน้นเกษตรกรรมขนาดใหญ่ (plantation)

แม้ว่าเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อการค้าได้ขยายตัวเข้าสู่ในหมู่บ้านภาคกลางเป็นอันมาก นับแต่กลางศตวรรษที่ 19 ลักษณะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางเป็นจำนวนมากยังคงดำรงอยู่เป็น “เศรษฐกิจของชาวนารายย่อย” และในหลาย ๆ หมู่บ้านที่ห่างออกไปจากกรุงเทพฯ และแม่น้ำลำคลอง ยังคงเป็นเศรษฐกิจ “แบบเลี้ยงตนเอง” โดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคเป็นสำคัญ และยังมีการผลิตสินค้าอื่น ๆ เพื่อการบริโภคเสริมด้วย อาทิเช่น สิ่งทอ และเสื้อผ้า การหากินของชาวบ้านก็ดำเนินไปอยู่กับธรรมชาติอย่างง่าย ๆ เช่น จับปลาจากแม่น้ำลำคลอง หาของกินจากป่าและสวน เป็นต้น แม้แต่ในพื้นที่ที่มีการผลิตข้าวเพื่อการค้าเป็นอันมาก เช่น ในย่านรังสิตและธัญบุรี เศรษฐกิจการปลูกข้าวก็ดำเนินไปด้วย “ชาวนารายย่อย” เป็นสำคัญ โดยที่ชาวนารายย่อยเหล่านี้ได้อาศัยที่นาเช่าของขุนนางและพ่อค้าเจ้าของที่ดินในกรุงเทพฯ ประมาณว่าร้อยละ 95 ของชาวนาที่ทำนาในโครงการรังสิตเป็นชาวนาเช่า (สุนทร 2520)

พัฒนาการของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางได้แตกต่างไปจากประสบการณ์ของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ในสหรัฐอเมริกาและยุโรป ในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมนับแต่ต้นศตวรรษที่ 18 จนถึงต้นศตวรรษที่ 20 กล่าวคือ พัฒนาการทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของประเทศเหล่านี้

ได้มีผลต่อการทำลายเศรษฐกิจหมู่บ้านและมีส่วนสำคัญยิ่งต่อการผลิตให้แรงงานในชนบทได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองใหญ่เพื่อกลายเป็น “แรงงานราคาถูก” ในภาคอุตสาหกรรมในเมือง นอกจากนี้การพัฒนาเศรษฐกิจยังมีผลต่อ “ความแตกต่างของชนชั้น” ในชนบท (class differentiation) เนื่องจากการผลิตเพื่อการค้าขนาดใหญ่ (plantation) โดยใช้ทุนและที่ดินขนาดใหญ่ย่อมมีผลให้ทุนและที่ดินได้กระจุกตัวอยู่กับคนกลุ่มน้อย ในขณะที่ตัวคนชาวนาได้ถูกผลักดันได้สูญเสียที่ดินเพิ่มขึ้น ผลที่ตามมาก็คือ ชาวนาต้องไร้ที่ดินทำกิน ในขณะที่เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางยังคงรักษาระบบเศรษฐกิจของ “เกษตรกรรายย่อย” ที่เน้นการปลูกข้าวยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น และพัฒนาการของทุนนิยมไม่สามารถทำลายวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจและการผลิตของเศรษฐกิจหมู่บ้านลงไปได้ การถือครองที่ดินแม้จะมีการกระจุกตัวอยู่กับเจ้าของที่ดินรายใหญ่ไม่ก็รายในพื้นที่โครงการรังสิตและธัญบุรี แต่ในหมู่บ้านรอบนอกออกไปการถือครองที่ดินยังเป็นขนาดเล็ก และชาวนาส่วนใหญ่มีที่ดินเป็นของตนเอง (Zimmerman 1993 : 25-26)

ในด้านวิถีชีวิตและวัฒนธรรม “การปลูกข้าว” และ “วัฒนธรรมข้าว” ชาวนามีเพียงแค่ปลูกข้าวเพื่อบริโภคและค้าขาย แต่ทว่าข้าวยังเป็นที่มาของวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชุมชนและภูมิปัญญาอื่น ๆ เศรษฐกิจการปลูกข้าวและที่มาของวัฒนธรรมจากการเพาะปลูกข้าวเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง ข้าวสามารถปลูกได้ดีในเขตที่ราบภาคกลาง เพราะที่ดินที่เหมาะสม ประกอบกับมีระบบแม่น้ำและลำคลองช่วยในด้านการขนส่งและด้านเกษตรกรรม และด้วยลักษณะพิเศษบางประการของ “ข้าว” คือ พืชที่ใช้แรงงานอย่างเข้มข้นในการเพาะปลูก (labor – intensive crop) ย่อมมีผลให้กิจกรรมการปลูกข้าวเกี่ยวกับการผลิต การเพาะปลูกข้าวย่อมอาศัยคนเป็นจำนวนมาก ชาวนาในอดีตจะใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นแรงงานในการเพาะปลูก หากแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอที่จะใช้ “การลงแขก” หรือขอความร่วมมือจากญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ด้วยการปลูกข้าวต้องอยู่ใน (น้ำ) นา และเพื่อต้องการผลผลิตข้าวให้สูงขึ้นจึงต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงจากเพื่อนบ้านในการสร้างคูคลอง สระน้ำ เขื่อน และประตูระบายน้ำ เป็นต้น ดังนั้น จึงเป็นการยากที่เพียงลำพังชาวนาคนเดียวหรือครอบครัวเดียวจะทำสำเร็จได้ การร่วมมือและช่วยเหลือระหว่างสมาชิกในหมู่บ้านจึงเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดในการผลิตข้าว ลักษณะการร่วมมือดังกล่าวย่อมมีผลต่อการรักษา “ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน” ตลอดจนวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ตกทอดกันมาของหมู่บ้าน เพราะหากสมาชิกในครัวเรือนใดไม่ได้ให้ความร่วมมือย่อมมีผลให้เขาถูก “ตำหนิ” จากชุมชนได้ ลักษณะการช่วยเหลือโดยเฉพาะการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” ในการผลิตข้าวย่อมมีผลต่อคงอยู่ของชุมชนในแง่ที่ว่า หมู่บ้านไม่ได้ถูกลากเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการค้ามากกว่าที่ควรจะเป็น ลักษณะเด่นของ “เศรษฐกิจหมู่บ้าน” จึงเป็นเศรษฐกิจการปลูกข้าวที่เน้นความร่วมมือในหมู่สมาชิก และลักษณะการผลิตเช่นนี้เองมีผลให้ลักษณะของชุมชน “ชาวนารายย่อย” จึงคงอยู่ได้อย่างยาว

แม้ว่า “ทุนนิยม” จะเริ่มเข้าทะลวงเข้าสู่หมู่บ้านโดยผ่านเมืองกรุงเทพฯ และเมืองรอบ ๆ กรุงเทพฯ โดยผ่านการค้าขายทางแม่น้ำลำคลองนับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งน่าจะมีผลต่อการแตกสลายของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน แต่ทว่าหมู่บ้านไทยยังคงเปลี่ยนแปลงน้อยมาก อาทิเช่น ผู้คนส่วนใหญ่ยังดำรงชีวิตอยู่ในหมู่บ้านและเน้นการปลูกข้าวเป็นสำคัญ วัฒนธรรมและประเพณีดั้งเดิม (เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน) ยังคงดำรงอยู่ ประชากรและแรงงานส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในหมู่บ้าน (มากกว่าร้อยละ 90 ของประชากรในภาคกลาง) การเคลื่อนย้ายของแรงงานจากหมู่บ้านสู่กรุงเทพฯ มีน้อยมาก อัตราส่วนระหว่างประชากรในเมืองใหญ่ เช่น กรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งประเทศค่อนข้างจะคงที่หรือเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยในช่วงปี ค.ศ.1855 – 1940 ซึ่งอาจจะไม่เกินร้อยละ 2 ต่อปี และสัดส่วนของประชากรในกรุงเทพฯ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรของประเทศไม่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเลย นับแต่ปี ค.ศ.1914 เป็นต้นมา สัดส่วนของประชากรของกรุงเทพฯ ต่อประชากรทั้งหมดเท่ากับร้อยละ 4.5 เท่านั้น การเจริญเติบโตกรุงเทพฯ ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองเป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะส่วนหนึ่งมาจากการขาดแคลนแรงงานจากชนบท เพื่อเป็นแรงงานสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง ผลที่ตามมาก็คือ ภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ จึงขยายตัวอย่างเชื่องช้า กรุงเทพฯ จึงมิได้มีลักษณะของเมืองอุตสาหกรรมสมัยใหม่หรือภาคอุตสาหกรรมมีบทบาทน้อยมากในทางเศรษฐกิจ ความเชื่อมโยงกับภูมิภาคอื่นยังมีน้อยทั้งแง่กิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม การเพิ่มขึ้นของประชากรของกรุงเทพฯ มาจากแรงงานชาวจีนอพยพเป็นสำคัญ กรุงเทพฯ เป็นฐานแรงงานของคนจีนอพยพเป็นสำคัญ และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการขยายตัวของกิจกรรมนอกภาคเกษตรกรรม ประมาณว่ามากกว่าร้อยละ 50 ของประชากรในกรุงเทพฯ เป็นชาวจีน (Skinner 1957, พงษ์พันธ์ 2544) ชาวจีนมิเพียงแต่มีบทบาททางเศรษฐกิจในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ทว่าชาวจีนยังมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองอื่น ๆ นอกกรุงเทพฯ ด้วย ชาวจีนมีฐานะเป็นแรงงานในโรงสีข้าว พ่อค้าคนกลาง พ่อค้าส่งออกและนำเข้า

นับแต่สงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดลงในปี ค.ศ.1945 การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่สำคัญ คือ (1) การเจริญเติบโตของเศรษฐกิจตลาด (2) การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตร (3) การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานและการใช้แรงงาน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบซึ่งกันและกัน การเจริญเติบโตของตลาดของหมู่บ้านที่สำคัญคือ **ประการแรก** การขยายเนื้อที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าวในภาคกลางเพิ่มขึ้นในอัตราที่ลดลง โดยเฉพาะในที่ราบภาคกลางหรือเจ้าพระยาเดลตา ชาวนาชาวไร่ได้บุกเบิกและเข้าไปจับจองพื้นที่ใหม่ ๆ ในที่ “ดอน” และป่าเขาเพื่อปลูกพืชไร่ คือ อ้อย มันสำปะหลัง และข้าวโพด ส่งผลให้ผลผลิตทางการเกษตรเหล่านี้เพิ่มขึ้น ปริมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการผลิตเพื่อขายพืชไร่ พื้นที่ของการปลูกพืชไร่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว **ประการที่สอง** การสร้างถนนเชื่อมหมู่บ้านในภาคกลางกับโลกภายนอกโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ ส่งผลให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองและชนบทขยายตัวเพิ่มขึ้น ในแง่ของตลาดสินค้า การย้ายถิ่น ตลอดจนการขยายตัวของการผลิตข้าวและ

พืชไร่เพื่อการส่งออก เป็นต้น **ประการที่สาม** การเจริญเติบโตของเมืองกรุงเทพฯ ประชากรของ กรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นจากกว่า 7 แสนคน ในปี ค.ศ.1947 เป็น 2.6 ล้านคน ในปี ค.ศ.1967 และ 5.3 ล้านคน ในปี ค.ศ.1981 กรุงเทพฯ ได้เจริญเติบโตในทุก ๆ ด้าน และมีลักษณะเป็น Primate Megalopolis อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ.1960 เป็นต้นมา กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางทาง เศรษฐกิจสังคม การค้า และอุตสาหกรรม รวมทั้งตลาดแรงงานนอกภาคเกษตรกรรม และเมืองท่า การค้าระหว่างประเทศที่ใหญ่ที่สุดของไทย การเติบโตของกรุงเทพฯ ย่อมมีผลต่อเศรษฐกิจหมู่บ้าน ในภาคกลาง (เพราะที่ตั้งของหมู่บ้านในภาคกลางอยู่ใกล้กับกรุงเทพฯ ที่สำคัญคือ การกระจุกตัวของอุตสาหกรรมในหมู่บ้านโดยเฉพาะอุตสาหกรรมแปรรูปที่มีน้ำหนักไม่ลดลงภายหลังจากการแปรรูป หรือกิจกรรมทางการเกษตรบางอย่างที่ผลผลิตจะเสียเร็ว เช่น ผัก ผลไม้ และกิจกรรมห้อง เย็น และผลผลิตเหล่านี้มักจะมีอุปสงค์ที่มีความยืดหยุ่นต่อรายได้สูง เช่น การเลี้ยงหมู ไก่ เป็ด ส้ม มะม่วง (ตลอดจนโรงงานอาหารสัตว์ ฯลฯ) จะตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านในจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ (และในกรุงเทพฯ ด้วย) เช่น นครปฐม ปทุมธานี สมุทรปราการ ฯลฯ หมู่บ้านที่รายรอบกรุงเทพฯ ได้มีการกระจายการผลิตสินค้าเกษตรจากข้าวไปสู่ผักและผลไม้ รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ หรือปศุสัตว์ มากขึ้น พื้นที่การเพาะปลูกข้าวลดลงในขณะที่พื้นที่การเพาะปลูกผลไม้เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะนับแต่ กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การขยายตัวของการเพาะปลูกของผลไม้ได้ขยายตัวไปถึงหมู่บ้าน ไกลออกไป เช่นที่ นครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี ที่นาถูกเปลี่ยนเป็นร่องสวนเพื่อเพาะปลูกผลไม้ ผล ผลิตของผลไม้เพิ่มขึ้น การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ยังมีผลต่อการกระตุ้นให้หมู่บ้านรอบ ๆ กรุงเทพฯ มีการผลิตสินค้าหัตถกรรมและฝีมือเพื่อขาย (สินค้าเหล่านี้ อาทิเช่น การทอผ้า การทำแห อวน อาหารแห้ง และอาหารดอง) เพราะด้วยลูกค้าจำนวนมาก การติดต่อซื้อขายที่สะดวกเพราะ ระบบการขนส่งและสื่อสารที่ดีย่อมกระตุ้นให้ครัวเรือนผลิตสินค้าสนองต่อความต้องการของตลาด การสำรวจรายได้นอกสาขาการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรในภาคกลางในปี ค.ศ.1978 - 79 แสดงว่าครัวเรือนในกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงในกรุงเทพฯ จะมีรายได้จากการผลิตสินค้า ประเภทฝีมือต่าง ๆ มากกว่าจังหวัดที่ห่างออกไป ในแง่ของการเติบโตของตลาดแรงงาน ด้วย กรุงเทพฯ เป็นตลาดแรงงานขนาดใหญ่ โอกาสในการทำงานก็มีสูง เพราะความหลากหลายของ อาชีพกว่าภูมิภาคอื่น ๆ นั่นเอง การย้ายถิ่นจากชนบทสู่กรุงเทพฯ มีสูงขึ้น การย้ายถิ่นจากชนบทหมู่บ้านเข้าสู่กรุงเทพฯ จึงเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง รายได้ของครัวเรือนเกษตรกร ในหมู่บ้านจึงมีความสัมพันธ์กับการจ้างงานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคเมือง สมาชิกในครัว เรือนส่วนหนึ่งออกมาทำงานในภาคอุตสาหกรรม ก่อสร้าง และบริการมากขึ้น แต่แรงงานเหล่านี้ก็ ยังคงมีความผูกพันกับภาคเกษตร เช่น มีครอบครัวที่ยังอยู่ในหมู่บ้าน แรงงานเหล่านี้ก็ยังคงมีความ ผูกพันกับหมู่บ้านอยู่ พอหน้าปากดำหรือเก็บเกี่ยวก็กลับไปทำนา ขณะที่อยู่ในโรงงานในกรุงเทพฯ พวกเขาเหล่านี้ได้ส่งเงินรายได้กลับเข้ามายังครอบครัว เงินรายได้นอกภาคเกษตรเหล่านี้มีส่วนช่วย ทำให้ครัวเรือนในหมู่บ้านสามารถลงทุนดำเนินการผลิตกิจกรรมในภาคเกษตรต่อไปได้ รายได้นอก

ภาคเกษตรจากการทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ (ตลอดจนเมืองใหญ่อื่น ๆ) นับวันจะมีสัดส่วนที่มากขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากนี้การเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ มีผลกระทบต่อ หมู่บ้านในภาคกลางในฐานะเป็นตลาดสำคัญของสินค้าอุตสาหกรรม เพราะส่วนหนึ่งมีที่ตั้งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ สินค้าอุตสาหกรรมได้เข้าไปตีตลาดในหมู่บ้านส่งผลให้อุตสาหกรรมในครัวเรือนของหมู่บ้าน โดยเฉพาะอุตสาหกรรมที่ผลิตเพื่อการบริโภคได้เริ่มสูญหายไป

แม้ว่าการเจริญเติบโตของ “ตลาด” มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีลักษณะ “การผลิตเพื่อการค้า” ได้เพิ่มสูงขึ้น หมู่บ้านในภาคกลางก็ยังไม่ถูกดูดกลืนเข้าสู่ระบบทุนนิยมอย่างเต็มตัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการเติบโตของตลาดยังมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงหมู่บ้าน แรงงานในครัวเรือนหรือแรงงานที่ช่วยงานครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้างยังคงเป็น “แรงงานหลัก” ในการผลิต เกษตรกรในหลายหมู่บ้านยังได้ผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอง ตลอดจนปลูกพืชผักและผลไม้ ตลอดจนสัตว์เลี้ยงไว้บริโภคเอง ซึ่งอยู่ในสัดส่วนค่อนข้างสูง (กองเศรษฐกิจการเกษตร : 1953 และการสำรวจเศรษฐกิจและสังคมฉบับต่าง ๆ) ในช่วงปี ค.ศ.1952/53 – 1962/63 สัดส่วนของผลผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือนในภาคกลางได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 46.9 เป็นร้อยละ 72.10 (Silcock 1967 : 235 – 237) เพราะชาวนาเก็บข้าวไว้เพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้นเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากร โดยเฉพาะในวัยเด็กอยู่ในระดับสูง จวบจนต้นทศวรรษ 1980 รายได้จากการเกษตรของหมู่บ้านส่วนใหญ่ยังคงล้าหน้ารายได้จากนอกภาคการเกษตร แม้ว่าจะมีแรงกดดันของประชากรที่เพิ่มขึ้นเป็นอย่างมากในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงอย่างน้อยในปี ค.ศ.1970 (ประมาณร้อยละ 2.5 – 3.2) การย้ายถิ่นออกจากชนบทภาคกลางมีน้อยกว่าที่ควรจะเป็น เพราะแรงงานจำนวนมากได้ย้ายถิ่นสู่หมู่บ้านใหม่เพื่อบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ใหม่ ๆ

การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคในระดับสูงจึงมีผลต่อความคงอยู่ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก เนื่องจากชาวนา (โดยเฉพาะชาวนารายย่อยและขนาดกลาง) ไม่ได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาดมากกว่าที่ควรจะเป็น ดังนั้น เศรษฐกิจของชาวนาจึงไม่ถูกระทบกระเทือนจากภาวะความผันผวนของตลาดและราคาและผลกระทบที่เกิดจากต้นทุนของปัจจัยการผลิต อาทิเช่น ปุ๋ยเคมี เครื่องจักร ปัจจัยสำคัญที่มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจของชาวนา คือ ฟ้าฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลและน้ำท่วม คุณภาพของที่ดิน รวมทั้งฐานะของชาวนาที่เป็น “ผู้เช่า” ที่ดิน ต้องจ่ายค่าเช่าในอัตราที่สูงเป็นต้น เศรษฐกิจของชาวนาจึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพเพราะเป็นหนี้สินน้อยโดยเฉพาะในทศวรรษ 1960

หมู่บ้านจึงเป็นรากฐานในการยังชีพของครอบครัวเกษตรกรเป็นสำคัญ ในขณะที่สมาชิกในครอบครัวในหมู่บ้านอพยพไปทำงานในเมืองเพื่อหารายได้เสริมมากกว่า การเจริญเติบโตของหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็นฐานสำคัญของเศรษฐกิจการเกษตรจนถึงกลางทศวรรษ 1980 และส่งผลให้การเจริญเติบโตของแรงงานรับจ้างในเมืองในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เป็นไปอย่างเชื่องช้า ซึ่งมีผลให้การเจริญเติบโตของเมืองในเขตภาคกลางเป็นไปอย่างเชื่องช้าหรือหยุดชะงัก เพราะขาดอุป

ทานแรงงานจากชนบทนั่นเอง ในขณะที่กรุงเทพฯ กลับเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเปรียบเทียบกับตัวเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางเพราะกรุงเทพฯ สามารถควบคุมการบริหารสั่งการที่ตั้งของรัฐบาล ตลาดแรงงานที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และเป็นศูนย์กลางของการค้าและเมืองท่า ในปี ค.ศ.1980 กรุงเทพฯ มีประชากรถึง 5.3 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 60 ของประชากรเมืองทั่วประเทศ และไม่มีเมืองแห่งใดเลยในช่วงเวลาเดียวกันที่มีพลเมืองเกิน 150,000 คน หากนับรวมกรุงเทพฯ แล้ว จำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลางค่อนข้างต่ำ (low level of urbanization) ในปี ค.ศ.1980 ประมาณว่าร้อยละ 90 ของประชากรอาศัยอยู่ในเขตชนบท (ซึ่งหมายถึงพื้นที่นอกเขตเทศบาล) (Escap 1982 : 17) ระหว่างปี ค.ศ.1971 – 1978 เมืองในภาคกลาง ยกเว้นกรุงเทพฯ (ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล) เติบโตเพียงร้อยละ 1.5 ต่อปีเท่านั้น การเพิ่มของประชากรเกิดจากอัตราการเพิ่มตามธรรมชาติมากกว่าจะเป็นการเพิ่มโดยการย้ายถิ่น (Douglass 1984 : 110)

อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองของภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) อยู่ในระดับต่ำหรือในหลายกรณีเท่ากับศูนย์หรือติดลบ แสดงถึงอัตราการดูดซับแรงงานอยู่ในระดับต่ำของภาคเศรษฐกิจการผลิตในเมือง ซึ่งเป็นลักษณะของการประกอบการขนาดเล็กมากและขาดแคลนเงินทุน จึงมีข้อจำกัดที่จะดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านเข้ามาทำงานในเมืองในลักษณะเป็นงานประจำ (หรือแม้แต่งานตามฤดูกาลก็ตาม) ด้วยเหตุนี้เมืองในเขตภาคกลางจึงมีข้อจำกัดในการเป็นแหล่งรองรับแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้าน หน้าที่ของเมืองในภาคกลางจึงมีหน้าที่สนับสนุนการเติบโตของกรุงเทพฯ โดยทำหน้าที่ซื้อขายสินค้าจากกรุงเทพฯ และกระจายสินค้าสู่ชนบทและเป็นจุดเชื่อมของการส่งต่อสินค้าระหว่างเมือง – ชนบท – กรุงเทพฯ และเมืองท่าต่างประเทศมากกว่าที่จะเป็นแหล่งการจ้างงานจากหมู่บ้าน ด้วยเหตุนี้การขยายตัวของการจ้างงานในลักษณะของแรงงานที่ได้รับค่าจ้างเป็นฤดูกาล (คืองานเป็นวันหรือต่อไร่) จึงกระจุกตัวอยู่ในหมู่บ้านและเขตชนบทเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแตกต่างจากกรณีของฟิลิปปินส์หรือลาตินอเมริกาที่ฟาร์มขนาดใหญ่สามารถจ้างแรงงานรับจ้างในฟาร์มจะมีลักษณะเป็นการจ้างงานในลักษณะถาวรหรือจ้างงานตลอดได้ (Douglass 1984 : 111)

ด้วยเหตุที่แรงงานในภาคเกษตรได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ และการเจริญเติบโตของนอกภาคเกษตรไม่ได้มีผลต่อการดึงดูดแรงงานเข้าสู่เมือง และการขยายตัวของรายได้จากนอกภาคเกษตรของหมู่บ้านจึงต่ำกว่าที่ควรจะเป็น เพราะการจ้างงานในเมืองเป็นการจ้างงานชั่วคราว แรงงานจึงเคลื่อนย้ายจากหมู่บ้านน้อยกว่าที่ควรจะเป็นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แรงงานในหมู่บ้านยังคงผูกพันการทำงานทางด้านการเกษตร และด้วยลักษณะโครงสร้างการผลิตของหมู่บ้านเป็นลักษณะของเกษตรกรรายย่อย ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ใช้ทุนและที่ดินน้อย ประกอบกับราคาสินค้าเกษตรกรรมมิได้มีแนวโน้มเพิ่มสูงกว่าที่ควรจะเป็น ผลที่ตามมาคือ รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้านจึงขยายตัวอย่างเชื่องช้า และส่งผลให้อุตสาหกรรมและบริการในชนบท

ขยายตัวอย่างเชื่องช้า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ขนาดของกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับตลาดในหมู่บ้านจึงไม่ได้ขยายตัวมากนัก

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา การเจริญเติบโตของ “ตลาด” ตลอดจนปัจจัยอื่น ๆ อาทิเช่น การสิ้นสุดของการขยายเนื้อที่การเพาะปลูก การถดถอยของการเพาะปลูกข้าวและพืชไร่ ขนาดของครัวเรือนที่เล็กลงเนื่องมาจากอัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลง รวมทั้งการขยายตัวของอุตสาหกรรมจากกรุงเทพฯ สู่ภูมิภาค มีผลที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอันมาก การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ **ประการแรก** ความหลากหลายของระบบการผลิตทางการเกษตร คือนอกจากจะมีการผลิตข้าวเป็นพืชหลักแล้ว ยังมีระบบการปลูกอ้อย พืชสวน การประมงในเขตนํ้าจืด การประมงเขตนํ้ากร่อยและทำนาเกลือ ระบบเกษตรแบบไร่นาสวนผสม รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัวเนื้อ และวัวนม ควบคู่กันไปด้วย **ประการที่สอง** การเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมและบริการในชนบท ซึ่งมีผลต่อการจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรทั้งในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้านมากขึ้น อาชีพของชาวบ้านในหมู่บ้านมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรมมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ **ประการที่สาม** การเจริญเติบโตของนอกราชได้ นอกภาคเกษตรกรรมและปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมือง รายได้นอกภาคเกษตรกรรมของหมู่บ้านมีความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และในหลายหมู่บ้านรายได้ส่วนนี้ได้กล่าวล้าหน้ารายได้จากการเกษตร (รายได้นอกภาคเกษตร อาจถึงร้อยละ 60 – 70 ของรายได้ทั้งหมดของหมู่บ้าน) การเพิ่มขึ้นของรายได้นอกภาคการเกษตรแสดงถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับกรุงเทพฯ รวมทั้งเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางด้วย เพราะการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมมีผลสำคัญต่อการขยายตัวและเสถียรภาพของรายได้นอกภาคการเกษตร และเป็นปัจจัยสำคัญที่เข้ามาแทนที่ปัจจัยทางฤดูกาล (เช่น ฟ้าฝนแล้ง) ที่เป็นปัจจัยสำคัญกำหนดแบบแผนการเข้าสู่ตลาดแรงงานในอดีต นอกจากนี้การขยายตัวของอุตสาหกรรมในภูมิภาคภาคกลางยังมีผลต่อการดึงดูดแรงงานจากหมู่บ้านโดยเฉพาะการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้นตามลำดับ

แม้ว่าการปฏิวัติเขียวจะมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวและการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ตลอดจนเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตจากการผลิตมาสู่การผลิต เศรษฐกิจหมู่บ้านจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองมาสู่การผลิตเพื่อขาย โดยเน้นการทำงานมากยิ่งขึ้น แต่ทว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจโดยภาพรวมของหมู่บ้านในภาคกลางก็ยังเป็นไปอย่างเชื่องช้ากว่าที่คิด เพราะการทำนาเพื่อการค้าอย่างจริงจังมีการกระจุกตัวอยู่ในบางพื้นที่เท่านั้น โดยเฉพาะพื้นที่ ๆ มีเขตชลประทานที่มีการจัดรูปที่ดินอย่างสมบูรณ์แบบ เช่น หมู่บ้านในเขตอำเภอสรรพยา และอำเภอมโนรมย์ ในจังหวัดชัยนาท ที่มีการเพิ่มขึ้นของการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรในหลาย ๆ พื้นที่ เกษตรกรยังใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองและเทคโนโลยีทางการเกษตรแบบง่าย ๆ เหมือนกับที่เคยทำมาเมื่อ 100 ปีมาแล้ว เช่น ใช้จอบ เสียม คราด และแรงงานสัตว์เป็นปัจจัยสำคัญในการเพาะปลูก นอกจากนี้หมู่บ้านเป็นจำนวนมากมิได้มีกิจกรรมการผลิตและรายได้หลักจากการทำนา แต่ทว่าเกษตรกรมี

การใช้เวลาในกิจกรรมการผลิตตลอดจนแหล่งที่มาของรายได้มาจากแหล่งอื่น ๆ เช่น พืชไร่ ผักผลไม้ เลี้ยงเป็ด/ไก่ สุกร อุตสาหกรรมในครัวเรือน ตลอดจนการค้าขายธุรกิจภายในหมู่บ้าน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรในหมู่บ้านได้มีการกระจายกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจมิเพียงในรูปของการใช้เวลา และแหล่งที่มาของรายได้นั่นเอง การกระจายกิจกรรมทางการผลิตของเกษตรกรแสดงถึง เกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางได้มีการสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชุมชนของตนเองในแง่ของการลดความเสี่ยงในด้านการผลิต ราคาของผลผลิต และราคาของปัจจัยการผลิต ตลอดจนภาวะความแน่นอนของตลาดของการทำนํานั้นเอง ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางจึงเป็น เศรษฐกิจของเกษตรกรรายย่อย ที่เน้นการผลิตที่เน้นความมั่นคงให้กับครัวเรือน มากกว่าจะเป็นเศรษฐกิจที่แสวงหากำไรสูงสุดจากการประกอบการ เพราะสมาชิกในครัวเรือนมิได้จัดสรรพทรัพยากรทั้งหมดเพื่อไปทำกิจกรรมทำนําย่างเต็มตัวทั้งในแง่การใช้เวลา เงินทุน เป็นต้น แต่หากกระจายไปกิจกรรมอื่น ๆ ที่สามารถให้สมาชิกในครัวเรือนมีส่วนในการผลิตด้วย เช่น อุตสาหกรรมในครัวเรือน ปลูกผัก ผลไม้ และการทำไร่ในที่ดอนเป็นต้น นอกจากนี้หากกิจกรรมทางการผลิตในครัวเรือนประสบกับปัญหาขาดแคลนแรงงาน ครัวเรือนก็สามารถหาแรงงานเพิ่มเติมได้ โดยวิธีการ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” หรือลงแขกเกี่ยวข้าวกันเอง รวมทั้งจ้างแรงงานในท้องถิ่นได้ เพราะอุปทานของแรงงานมีมาก อัตราค่าจ้างไม่สูงเท่าที่ควร ลักษณะเด่นทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลให้ชุมชนเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคกลางมีเสถียรภาพมากกว่าที่คิด เพราะครัวเรือนเกษตรกรสามารถปรับตัวในการผลิตได้ดี เพราะใช้แรงงานของครัวเรือนเป็นสำคัญ ประกอบกับใช้ทุนรอนอันจำกัดเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตในกิจกรรมการผลิตต่าง ๆ ทั้งในฟาร์มและนอกฟาร์มในหมู่บ้านได้ ลักษณะการปรับตัวของเกษตรกรจึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจรายย่อย ในช่วงการปฏิบัติเขียว โดยเฉพาะในทศวรรษ 1970 รัฐบาลพยายามจะชักจูงให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชบางชนิดหรือปลูกพืชบางชนิด หรือการใช้พันธุ์พืชส่งเสริม เช่น พันธุ์ข้าว ก.ข. แต่เกษตรกรก็มักจะเลือกการผลิตด้วยตัวเองมากกว่า เพราะเกษตรกรได้ทำการเกษตรแบบผสมผสานมาเป็นเวลานานแล้ว (หรือเกษตรกรได้กระจายผลผลิตทางการเกษตร คือ มีการปลูกข้าวพร้อม ๆ กับการปลูกพืชไร่และพืชผักผลไม้ อย่างอื่นควบคู่กันด้วย) ทั้งนี้เพื่อลดความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านผลผลิตและราคาของการทำนํานา ตลอดจนมีรายได้เพิ่มสูงขึ้นจากการปลูกพืชยืนต้นที่มีมูลค่าเพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง เช่น ไม้ยืนต้น พืชผักและผลไม้ที่ตนเอง (ดังกรณีของหมู่บ้านในเขตจังหวัดราชบุรี เป็นต้น) ลักษณะการผลิตที่เน้นความมั่นคงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของคือ เกษตรกรจะเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลแน่นอน แม้ว่าจะมีผลผลิตต่อไร่ต่ำ เช่น พันธุ์ข้าวพื้นเมืองนั่นเอง มากกว่าที่จะหันไปเน้นปลูกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง แต่มีความเสี่ยงในเรื่องราคาและความผันผวนของตลาดและรายได้ ตลอดจนต้นทุนที่เพิ่มสูงขึ้นเนื่องมาจาก การทำนํามากกว่า 1 ครั้งต่อปี ตลอดจนการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตร ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ที่เพิ่มขึ้น และค่าแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้น เนื่องจากใช้แรงงานจ้างเพิ่มขึ้นนั่นเอง ลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาคือ เกษตรกรรายย่อยใช้แรงงานครัวเรือนเป็นปัจจัยสำคัญใน

การผลิต (และใช้ทุนน้อย) ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ กระจายความเสี่ยง โดยการทำกิจกรรมทางการเกษตรหลายอย่างพร้อมกัน เน้นการผลิตที่ให้ผลผลิตต่อไร่ที่แน่นอน (แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะต่ำ) จึงเป็นลักษณะเด่นของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลางจนกระทั่งทศวรรษ 1980 ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจชุมชนได้ถูกผนวกเข้าไปสู่เศรษฐกิจตลาด หรือ เศรษฐกิจทุนนิยมเป็นไปอย่างเชื่องช้า ดังนั้นการปฏิวัติเขียวและการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีทางการเกษตรก่อนปี ค.ศ.1985 จึงมีขอบเขตจำกัดต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในภาคกลาง ในแง่ของการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ การเพิ่มขึ้นของการใช้แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร การเจริญเติบโตของตลาดของชุมชน หรือการผลักดันให้เกษตรกรหันไปเพิ่มทำนาอย่างเดียว รายได้จากการทำนาในหลายพื้นที่ของหมู่บ้านในที่ราบภาคกลางไม่ได้เป็นรายได้หลักของเกษตรกรเพราะเกษตรกรได้หันไปปลูกพืชไร่อื่น ๆ และประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตรในชนบท (rural diversification) เพื่อลดความเสี่ยงที่เกิดจากการผันผวนของราคาข้าวนั่นเอง

นับแต่ประมาณปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา เทคโนโลยีการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก การใช้เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรในหมู่บ้านภาคกลางได้เพิ่มขึ้นอย่างแพร่หลาย เครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรเหล่านี้ อาทิเช่น รถแทรกเตอร์ รถ 4 ล้อนั่งขับ รถไถ 2 ล้อเดินตามเครื่องนวดข้าว เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยาปราบศัตรูพืช ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่สำคัญ ได้แก่ การเพิ่มขึ้นของการใช้พันธุ์พืชให้ผลผลิตสูง (HYVs) การขยายพื้นที่ทำนาโดยระบบชลประทานที่สามารถทำนาได้มากกว่า 2 ครั้ง การขาดแคลนของแรงงานและการถีบตัวสูงขึ้นของอัตราค่าจ้างในภาคเกษตร การขยายตัวของตลาดเช่าและบริการของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตร การยอมรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ ของเกษตรกร เป็นต้น ผลกระทบของการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอันมาก แม้ว่าผลผลิตต่อไร่จะเพิ่มสูงขึ้น แต่ก็เพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า เกษตรกรก็ประสบกับค่าใช้จ่ายในการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น มีผลให้รายได้สุทธิของเกษตรกรทำนาเพิ่มขึ้นอย่างเชื่องช้า และหากเปรียบเทียบกับรายได้สุทธิของเกษตรกรที่ทำการปลูกพืชไร่ ผักและผลไม้ รายได้สุทธิจากการทำนาอยู่ในระดับต่ำมาก เกษตรกรเป็นจำนวนมากต้องตกอยู่ในภาวะหนี้สินและล้มละลาย ระดับรายได้สุทธิที่ต่ำและภาวะหนี้สินที่เพิ่มขึ้นจึงเป็นของเกษตรกรทำนา จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรได้ละทิ้งการทำนาและหันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น ปลูกพืชไร่ ปลูกผักและผลไม้ ตลอดจนเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

หากพิจารณาถึงการเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานและการใช้แรงงานของหมู่บ้านในภาคกลาง แสดงว่าหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลงในปี ค.ศ.1945 เป็นต้นมา ยุคทองของเศรษฐกิจหมู่บ้านที่เคยมีระดับ “รายได้และค่าแรงสูง” (เมื่อเทียบกับเขตเมืองโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ) ได้หมดไป และกลายเป็น “เศรษฐกิจหมู่บ้านที่มีรายได้และค่าแรงต่ำ” โดยเปรียบเทียบกับภาคเศรษฐกิจเมือง ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชนบทคือ อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากร

อยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในชนบทจึงส่งผลให้เศรษฐกิจหมู่บ้านจากอดีตที่เคยเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินมากและประชากรน้อย” แปรเปลี่ยนเป็น “เศรษฐกิจที่มีที่ดินทำกินน้อยและประชากรมาก” อย่างไรก็ตามกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นดังกล่าวก็เกิดขึ้นอย่างเชื่องช้า โดยเฉพาะก่อนกลางทศวรรษ 1980 สาเหตุส่วนหนึ่งเพราะสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้านได้ขยายเนื้อที่เพาะปลูกเข้าไปในป่าสงวนมากขึ้น เพื่อลดแรงกดดันจากการเพิ่มของประชากรจึงส่งผลให้พื้นที่ดินต่อประชากรยังอยู่ในระดับสูง อัตราส่วนของพื้นที่เพาะปลูกต่อประชากรอยู่ในระดับสูง เกษตรกรมีที่ดินทำกินเป็นของตนเองโดยที่สมาชิกในครัวเรือนเป็นแรงงานรับจ้างในฟาร์มและนอกฟาร์มหรือนอกภาคเกษตร เป็นจำนวนน้อยส่งผลให้ประชากรส่วนใหญ่ในภาคกลางสูงถึงร้อยละ 90 (ไม่นับรวมกรุงเทพฯ) อาศัยอยู่ในชนบทในปี ค.ศ.1980 ทำมาหากินในไร่นาเป็นรูปแบบของเกษตรกร “รายย่อย” ที่ใช้แรงงานในครัวเรือนและเทคโนโลยีขนาดย่อมเป็นปัจจัยสำคัญในการทำไร่นา ด้วยลักษณะการเพาะปลูกที่เน้นการขยายเนื้อที่ที่ดินทำกินโดยเฉพาะพืชไร่ ประกอบกับการทำการเกษตรในภาคกลางมีระบบชลประทานที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ และใกล้แหล่งตลาดที่สำคัญคือ กรุงเทพฯ จึงส่งผลให้ผลิตภาพการผลิตของแรงงานในไร่นาจึงอยู่ในระดับสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ จึงมีผลให้ระดับรายได้และค่าจ้างของเกษตรกรในหมู่บ้านภาคกลางค่อนข้างจะสูงเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นของประเทศไทย หรือในบางกรณีอัตราค่าจ้างต่ำกว่าในกรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ภาวะดังกล่าวได้ส่งผลต่อการดึงดูดแรงงานของสมาชิกครัวเรือนไว้ในไร่นาอย่างแน่นหนา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภายในหมู่บ้าน เช่น การเพิ่มขึ้นรายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม กิจกรรมการผลิตนอกภาคเกษตรกรรม แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า นอกจากนี้ลักษณะการผลิตทางเศรษฐกิจยังคงเป็นแบบ “เกษตรกรรายย่อย” เพราะขนาดสมาชิกครัวเรือนในช่วงก่อนทศวรรษมีขนาดใหญ่ประมาณ 6-7 คนต่อครัวเรือน และส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว ขนาดของครัวเรือนที่ใหญ่จึงเหมาะแก่การทำนาเพราะการทำนาเป็นกิจกรรมที่ใช้แรงงานเป็นปัจจัยสำคัญการผลิตอย่างเข้มข้น (labor intensive) สมาชิกในครัวเรือนหมู่บ้านสามารถดำเนินการผลิตในไร่นาได้อย่างต่อเนื่องเพราะหาแรงงานได้ง่ายหรือพึ่งแรงงานรับจ้างเป็นจำนวนน้อย แม้แต่ในเขตชลประทานในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีการทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง แรงงานที่ใช้ในการทำนามาจากแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญประมาณร้อยละ 75-80 ของแรงงานในการทำนาทั้งหมด แรงงานรับจ้างมีเพียงร้อยละ 20-25 เท่านั้น นับสำคัญของการใช้แรงงานครัวเรือนอยู่ในระดับสูงจึงมีผลต่อการดำรงเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไว้ได้เนิ่นนาน เพราะแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญมาจากการผลิตในภาคเกษตร ตลอดจนกิจกรรมการใช้เวลาในทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่อยู่ในชนบท จึงมีผลให้แรงงานย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเพื่อไปสู่ภาคเมืองก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า หรือการย้ายถิ่นมักจะเป็นการย้ายถิ่นแบบ “ชั่วคราว” เพื่อหางานทำในเมืองและเมื่อถึงฤดูทำนาทำไร่ สมาชิกในครัวเรือนก็จะกลับมาที่หมู่บ้านและเมื่อหมดฤดูทำนาก็จะไปทำงานที่โรงงานอุตสาหกรรมและบริการในเมือง ก่อนกลางทศวรรษ 1980 ภูมิภาคในภาคกลาง (ยกเว้นกรุงเทพฯ) เช่น

สิงห์บุรี ชัยนาท อยุธยา ชลบุรี อยุธยา ชลบุรี อ่างทอง ล้วนแล้วแต่เป็นเมืองขนาดเล็ก เพราะประชากรในหมู่บ้านได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านเป็นสำคัญ โดยย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองเป็นจำนวนน้อยนั่นเอง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมืองดังกล่าวจึงไม่สามารถพัฒนาได้เพราะขาดอุปทานแรงงานจากหมู่บ้านนั่นเอง

นับแต่กลางทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา สภาพการใช้แรงงานและตลาดแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก การทำนาและทำไร่ในหลาย ๆ พื้นที่ได้ใช้แรงงานรับจ้างมากยิ่งขึ้นตลอดจนมีการใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้าทดแทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานคืออัตราการเพิ่มของประชากรที่ลดลงนับแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ส่งผลให้ครัวเรือนมีขนาดเล็กลงจึงมีผลขาดแคลนแรงงานในการทำไร่ นา ประกอบกับสมาชิกในครัวเรือนได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเพราะสมาชิกในครัวเรือนน้อยลง มีผลต่อดัชนีทุนค่าใช้จ่ายทางการศึกษาที่ต่ำลง ผู้ที่จบการศึกษาสูงกว่าระดับมัธยมศึกษาตอนปลายคือระดับอนุปริญญา ปวส. และปริญญาตรี ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับในช่วงปี ค.ศ.1987-1996 มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอยู่ในระดับสูงมาก และจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมได้กระจุกตัวมีเพียงแต่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล แต่ทว่ายังได้ขยายเข้าไปในเมืองภูมิภาคของภาคกลาง เช่น อยุธยา ฉะเชิงเทรา สระบุรี เป็นต้น การเติบโตของแรงงานอุตสาหกรรมในช่วงนี้มักจะเป็นการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เน้นทักษะหรือใช้แรงงานมีฝีมือมากขึ้น เช่น อุตสาหกรรมเกี่ยวกับอิเล็กทรอนิกส์ แผงวงจรไฟฟ้า อัญมณีต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับระดับการศึกษาของสมาชิกครัวเรือนในหมู่บ้านที่มีระดับการศึกษาและฝีมือแรงงานที่สูงขึ้น แรงงานจึงได้ย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านเข้าสู่เมืองมากขึ้นตามลำดับ ประมาณว่าในช่วง ค.ศ.1988-1998 แรงงานในภาคเกษตรในภาคกลางได้ลดลงจาก 3.5 ล้านคนหรือเพียง 2.5 ล้านคนเท่านั้น การย้ายถิ่นนับแต่ปี ค.ศ.1985 เป็นต้นมา การย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองมีแนวโน้มจะเป็นการย้ายถิ่นแบบถาวรมากขึ้น และหากพิจารณาถึงสถานที่ทำงานนอกตำบลของผู้ย้ายถิ่นจะพบว่า ในก่อนช่วงกลางทศวรรษ 1980 ผู้ย้ายถิ่นมีแนวโน้มจะเดินทางไปทำงานในกรุงเทพฯ และหลังจากปี 1990 เป็นต้นมา แรงงานย้ายถิ่นส่วนใหญ่จะทำงานในจังหวัดเดียวกัน ซึ่งแสดงถึงความผูกพันของสมาชิกในครัวเรือนที่มีต่อครอบครัวในหมู่บ้าน เพราะสามารถเดินทางไปเยี่ยมบิดามารดาหรือญาติพี่น้องในชนบทได้ หรือต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิด จึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน การเพิ่มขึ้นของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านได้ส่งผลต่อโครงสร้างอายุในชนบท กล่าวคือ สัดส่วนของเด็กและผู้สูงอายุได้สูงขึ้นเมื่อเทียบกับแรงงานวัยหนุ่มสาว ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้สมาชิกในครัวเรือนได้ละทิ้งการทำนา ทำไร่ เนื่องจากขาดแคลนแรงงานวัยหนุ่มสาว และเป็นปัจจัยสำคัญต่อการลดน้อยลงของวัฒนธรรมความร่วมมือ “แลกเปลี่ยนแรงงาน” ซึ่งนับวันจะเหลืออยู่น้อยมากในหมู่บ้านในภาคกลาง ผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านสู่เมืองคือ รายได้จากนอกภาคเกษตรที่ส่งมาจุนเจือครัวเรือนในหมู่บ้านนับวันจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อคิดเป็นสัดส่วนของรายได้ทั้งหมด รายได้นอกภาคเกษตรกรรมเหล่านี้เป็นรายได้ที่

สำคัญที่ช่วยคำจุนให้เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านสามารถมี “กิจการร้านค้าและบริการในชนบทขนาดเล็ก” ขยายตัวเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน และจะกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่มาของรายได้และการจ้างงานของชุมชนชนบท โดยเฉพาะการจ้างงานโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ และใช้ทุนรอนอันจำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ อาทิเช่น ร้านขายของชำ ร้านรับซ่อมรถยนต์ ร้านรับซ่อมวิทยุโทรทัศน์ ร้านรับซ่อมเครื่องไฟฟ้า ร้านรับเชื่อมกลึง/โลหะ ร้านรับซ่อมก่อสร้างอาคาร ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีผลให้เศรษฐกิจชุมชนดำเนินต่อไปได้ เพราะเป็นลักษณะการผลิตที่มีความยืดหยุ่น ปรับตัวได้ตามสถานการณ์ เพราะใช้แรงงานในครอบครัว และทุนอันจำกัด การขยายตัวของกิจกรรมเหล่านี้จึงค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ

นัยสำคัญของการเพิ่มขึ้นของกิจการร้านค้าและบริการในหมู่บ้านแสดงถึง เศรษฐกิจของหมู่บ้านได้ปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจแบบเมืองมากยิ่งขึ้น และการปรับตัวดังกล่าวก็เกิดจาก “ปัจจัยภายใน” หรือการเจริญเติบโตจากการผลิตและการค้าขายภายในชุมชนเอง ลักษณะของการเจริญเติบโตของเมืองในลักษณะนี้จึงเป็นผลดีในแง่ที่ว่า ส่วนเกินในทางเศรษฐกิจของชุมชนไม่ได้ถูกถ่ายเทเข้าสู่เศรษฐกิจเมืองใหญ่มากเกินไป เนื่องจากรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต รวมทั้งค่าตอบแทนปัจจัยการผลิตอื่น ๆ มีแนวโน้มจะหมุนเวียนภายในหมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียง เศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนจึงดำรงอยู่ได้กับระบบทุนนิยม ซึ่งตรงกันข้ามกับการพัฒนาเมืองขนาดใหญ่ที่เน้นการเร่งรัดพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่ ซึ่งมีผลให้เศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนแตกสลาย เพราะแรงงานได้กลายเป็นแรงงานราคาถูกเพื่อสร้างกำไรแก่ภาคเศรษฐกิจเมือง ด้วยเหตุนี้แนวทางการพัฒนาเมืองของไทยจึงควรอยู่พื้นฐานของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจครัวเรือนและชุมชนด้วย โดยมีการสนับสนุนการทำเครือข่ายชุมชนทั้งเกษตรกรและผู้ประกอบการรายย่อยในภาคอุตสาหกรรมและบริการในชุมชน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์รวมการขายผลผลิต จัดระบบสินเชื่อ และจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ เป็นต้น

การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านทั้ง 5 แห่ง อันประกอบไปด้วย บ้านกุดจอก บ้านหนองพังนาค จังหวัดชัยนาท บ้านเขาเขียว บ้านใหม่ จังหวัดอุทัยธานี และบ้านหนองชุมพร จังหวัดฉะเชิงเทรา ในด้านหนึ่งจะมีการแทรกซึมของเศรษฐกิจที่เน้นการผลิตเพื่อขายและกำไรมากขึ้นเรื่อย ๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นเศรษฐกิจทุนหรือระบบเศรษฐกิจที่การผลิตที่เข้าสู่การค้าหรือเป็นเงินตราเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้นตามลำดับ แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจของชาวบ้านก็มีวิถีชีวิตที่ไม่คิดพึ่งระบบทุน ที่เน้นการผลิตทุกอย่างเป็นสินค้าก็ยังดำรงอยู่ การดำรงอยู่ของวิถีชีวิตแบบนี้บางทีเราเรียกว่า “เศรษฐกิจบ้าน” หรือเป็นระบบเศรษฐกิจบ้านซึ่งมีอยู่โดยธรรมชาติ ซึ่งดำรงอยู่มาช้านานและดำรงอยู่ในปัจจุบัน เศรษฐกิจส่วนนี้คือการใช้แรงงานเข้มข้นและใช้แรงงานในครอบครัว แลกเปลี่ยนเพื่อให้อาชีพเพียงอย่างเดียวไม่ใช่เพื่อกำไร และในแง่ของสังคมและการปกครองได้มีระบบเครือญาติ เคารพผู้อาวุโสตามอายุ และปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีโดยดั้งเดิม วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและเศรษฐกิจของวัดและชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจ

ที่มีเส้นทางเป็นของตนเอง มีวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง คือ ความมีน้ำใจ ครอบครัวทั้งหลายในชุมชนมีบรรพบุรุษร่วมกันช่วยเหลือกันด้วยความเต็มใจเต็มที่ในการผลิตและการแบ่งปันการผลิต รวมทั้งช่วยเหลือกันในช่วงเวลาสำคัญ เช่น สร้างบ้าน สร้างถนน และกิจการก่อสร้างอื่น ๆ ช่วยกันเวลาทุกข์ร้อน ร่วมกันปกป้องอันตราย

ลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้านอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อครัวเรือนและชุมชน ในบางแห่งพยายามฟื้นฟูและทำหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น ทอผ้า หรือทำไร่นาสวนผสม และหาอยู่หากินกับธรรมชาติ การออกไปทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองก็ได้มีรายได้นอกภาคเกษตรกรรมเข้ามาลงทุนในหมู่บ้านเพื่อให้กิจการเศรษฐกิจทั้งในเกษตรและนอกเกษตรในหมู่บ้านได้ขยายตัวต่อไป เพื่อที่จะรักษาวิถีการผลิตแบบครัวเรือนและแบบอิสระเอาไว้ต่อไป สมาชิกของครัวเรือนบางแห่งก็ไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเป็นเพียงชั่วคราวหรือในช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เมื่อถึงฤดูทำนาก็กลับมาช่วยสมาชิกในครัวเรือนทำไร่นา ด้วยความจำเป็นที่จะต้องดูแลครอบครัวใกล้ชิดกันจึงนิยมทำงานไม่ไกลบ้าน (หากเขามีทางเลือกที่จะทำงานใกล้บ้าน) แม้ว่าในระยะกว่าทศวรรษที่ผ่านมา แรงงานวัยหนุ่มสาวในหมู่บ้านเริ่มขาดแคลนเนื่องจากอัตราการเพิ่มของประชากรได้ลดลงนับแต่ต้นทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา มีผลให้ขนาดของครัวเรือนเล็กลง ประกอบกับ แรงงานวัยหนุ่มสาวได้อพยพย้ายถิ่นออกจากหมู่บ้านไปทำงานในเมือง ค่าจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว เกษตรกรได้หันมาใช้เครื่องจักรกลทางการเกษตรมากขึ้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในไร่นาหรือ “ลงแขก” ได้เริ่มหมดไป แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านก็มีการพัฒนารูปแบบของการ “เอาแรง” มาเป็นการ “ยืมแรง” หรือ “ยืมเครื่องจักร” มาใช้ในการทำงานในไร่นาและการเกษตรอื่นๆ รวมทั้งยืมแรงกันในบางช่วงเวลาการผลิตเพื่อรักษาระดับการผลิตในไร่นาให้อยู่ได้ จิตวิญญาณของ “การแลกเปลี่ยน แรงงาน” ก็ยังดำรงอยู่ นอกจากนี้ชาวนาชาวไร่เป็นจำนวนไม่น้อยยังพอใจที่จะทำนาต่อไป ทั้งนี้แม้ว่าจะมีผลตอบแทนต่ำหรือ “ขาดทุน” เพราะว่า เพื่อที่จะรักษาที่ดินและวิถีชีวิตในภาคเกษตรเอาไว้ และคิดว่าสมาชิกของครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานในโรงงานในเมืองจะกลับมาใช้ชีวิตบั้นปลายของชีวิตในหมู่บ้าน วิถีชีวิตในชุมชนหมู่บ้าน 5 แห่ง ในภาคกลาง แม้จะได้รับผลกระทบจากการพัฒนาแบบทุนนิยม โดยมีการผลิตการค้าที่เน้นกำไร แต่สาระสำคัญของ “เศรษฐกิจบ้าน” หรือ “เศรษฐกิจชาวบ้าน” ที่ไม่ได้เน้นกำไรก็ยังไม่ได้ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง ชาวนาชาวไร่ยังคงรักษาความสัมพันธ์กันภายในหมู่บ้าน ในฐานะเป็นลูกหลานหรือสมาชิกของคนในหมู่บ้านเดียวกัน แม้ระดับการพึ่งพาจะน้อยลงกว่าในอดีต แต่ก็ยังคงมีการพึ่งพากันตามพอสมควร ซึ่งจะได้เห็นจาก การช่วยเหลือกิจกรรมวัด กิจกรรมทางสาธารณะ กิจการของเพื่อนบ้านเมื่อถึงวาระบวชลูก เ็บป่วย หรือเมื่อตาย ชาวบ้านจะแสดงน้ำใจช่วยเหลือกันคนละไม้ละมือในฐานะคนหมู่บ้านเดียวกัน

ภาคผนวก

ตารางภาคผนวก 2.1A พื้นที่ทำการเกษตรชนิดต่าง ๆ จำแนกตามการใช้ประโยชน์ของหมู่บ้านในจังหวัดฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง และ กาญจนบุรี ปี ค.ศ.1994-1998

จังหวัด	จำนวนหมู่บ้าน 1994					จำนวนหมู่บ้าน 1995					จำนวนหมู่บ้าน 1998				
	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น	ทำการเกษตร	ปลูกข้าว	ปลูกพืชไร่	ปลูกผัก	ปลูกพืชยืนต้น
ฉะเชิงเทรา	802	684	141	91	524	795	686	148	96	515	786	668	164	118	535
สุพรรณบุรี	898	796	497	245	605	905	787	566	299	642	962	828	459	337	691
ราชบุรี	892	639	437	299	541	889	624	402	361	576	910	604	411	409	643
นครปฐม	849	654	274	433	536	845	645	274	462	538	888	614	284	470	601
อ่างทอง	506	496	100	136	365	507	490	106	150	388	484	477	67	143	420
กาญจนบุรี	792	533	755	423	486	801	533	750	446	487	861	578	788	545	586
รวม	4,739	3,802	2,204	1,627	3,057	4,742	3,765	2,246	1,814	3,146	4,891	3,469	2,173	2,022	3,476

แหล่งที่มา: (แฟ้มการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านฉบับต่าง ๆ)

ตารางภาคผนวก 2.2A รายได้โดยเฉลี่ยต่อครัวเรือนจำแนกตามแหล่งที่มาของรายได้ของหมู่บ้านในภาคกลาง ปี ค.ศ.1990-1999

แหล่งที่มาของรายได้	1990		1992		1994		1996		1998	
	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ
รายได้ที่ดิน										
(1) ค่าแรงและเงินเดือน	5,273	100.0	7,655	100.0	5,983	100.0	9,589	100.0	11,676	100.0
(2) กำไรสุทธิจากการทำธุรกิจส่วนตัวที่มีใช้การเกษตร	1,429	27.1	2,834	37.0	1,931	32.3	3,625	37.8	4,236	36.3
(3) รายได้จากทรัพย์สิน	739	14.0	1,172	15.3	873	14.6	1,411	14.7	1,859	15.9
(4) เงินที่ได้รับเป็นการช่วยเหลือ										
(5) รายได้ที่ไม่ป็นเงินอื่น ๆ	106	2.0	80	1.1	59	1.0	150	1.6	176	1.5
(6) รายรับที่เป็นเงินอื่น ๆ	309	5.9	469	6.1	314	5.2	564	5.9	735	6.3
(7) ค่าประเมินค่าเช่าบ้านที่ครัวเรือนเป็นเจ้าของ	484	9.2	589	7.7	539	9.0	727	7.6	2,093	17.9
(8) กำไรสุทธิจากการทำการเกษตร	119	2.3	98	1.3	56	0.9	170	1.8	256	2.2
	560	10.6	851	11.1	675	11.3	984	10.2	(*)	
	1,527	28.9	1,562	20.4	1,536	25.7	1,958	20.4	2,321	19.9

แหล่งที่มา: (การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนภาคกลาง ฉบับต่าง ๆ)

หมายเหตุ: (*) รวมอยู่ในข้อ (5) รายได้ที่ไม่ป็นตัวเงิน

ตารางภาคผนวก 2.3A สรุปข้อมูลรายจ่ายรายปีของตำบลประจักษ์ อำเภอลานสัก จังหวัดอุทัยธานี
ค.ศ. 2000

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
1. ค่าอาหาร				
ข้าวสาร	1,444	144.4	1,732.8	2,394,7298.6
เนื้อวัว	440	44	528	729,696
เนื้อควาย	220	22	264	364,848
เนื้อหมู	2,313	231.3	2,775.6	3,835,879.2
เนื้อไก่	785	78.5	942	1,301,844
เนื้อเป็ด	50	5	60	82,920
ไข่ไก่	490	49	588	812,616
ไข่เป็ด	800	80	960	1,326,720
ปลาน้ำจืด	1,174	117.4	1,408.8	1,946,961.6
อาหารทะเล	1,075	107.5	1,290	1,782,780
ผัก/เครื่องเทศ	564	54.6	655.2	905,486.4
อื่น ๆ	711	71.1	853.2	1,179,122.4
2. อาหารสำเร็จรูป/เครื่องปรุง				
ซอสด	205	20.5	246	339,972
น้ำตาลทราย	605	60.5	726	1,003,332
น้ำปลา	340	34	408	563,856
น้ำมันพืช	494	49.4	592.8	819,249.5
ซอส ซีอิ๊ว น้ำมัน หอย	312	31.2	374.4	517,420.8
มาม่า/ไวไว	350	35	420	580,440
ปลากระป๋อง	131	13.1	157.2	217,250.4
เกลือป่น	101	10.1	121.2	167,498.4

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
3. เครื่องดื่ม/ขนม				
น้ำ/น้ำแข็ง	89	8.9	106.8	147,597.6
น้ำอัดลม	82	8.2	98.4	135,988.8
น้ำผลไม้	762	76.2	914.4	1,263,700.8
นมจากสัตว์	310	31	372	514,107.2
นมถั่วเหลือง	108	10.8	129.6	179,107.2
กระทิงแดง/เอม 100	1,267	126.7	1,520.4	2,101,192.8
เหล้า/เบียร์	868	86.8	1,041.6	1,439,491.2
บุหรี	328	32.8	393.6	543,955.2
ขนมกรูบกรอบ	222	22.2	266.4	368,164.8
อื่น ๆ	98	9.8	117.6	162,523.2
4. ยารักษาโรค				
ยาแก้ปวดเมื่อย	80	8	96	132,672
ยาแก้โรค กระเพาะ	40	4	49	66,336
ยาแก้ปวดหัว	20	2	24	33,168
ยาแก้ปวดท้อง/ ท้องเสีย	71	7.1	85.2	117,746.4
อื่น ๆ	2,145	214.5	2,574	3,557,268
5. ค่าของใช้ต่าง ๆ				
เสื้อ	710	71	852	1,177,464
กางเกง	780	78	936	1,293,552
รองเท้า	380	38	456	630,192
ผ้าห่ม	330	33	396	547,272
จาน/ชาม/ช้อน	-	-	-	-
ยาสีฟัน/แปรง สีฟัน	244	24.4	292.8	404,649.6
สบู่	290	29	348	480,936

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
ยาสระผม	462	46.2	544.4	766,180.8
ผงซักฟอก	1,028	102.8	1,233.6	1,704,835.2
ยาล้างจาน	247	24.7	296.4	409,624.8
น้ำมันก๊าด	371	37.1	445.2	615,266.4
ค่าไฟฟ้า	3,495	349.5	4,194	5,796,108
ค่าน้ำประปา	135	13.5	162	223,884
ค่าโทรศัพท์	2,015	201.5	2,418	3,341,676
น้ำมันรถ	2,400	240	2,880	3,980,160
อื่น ๆ	297	29.7	356.4	492,544.8
6. ค่าใช้จ่ายในการศึกษา				
ค่าเทอม/บำรุง การศึกษา	2,080	208	2,496	3,449,472
ค่าอาหาร	3,380	338	4,056	5,605,392
ค่ารถ	3,590	359	4,308	5,953,656
ค่าสมุด ดินสอ ปากกา	70	7	84	116,088
ค่าหนังสือ	324	32.4	388.8	537,321.6
ค่าเครื่องแต่งกาย	2,260	226	2,712	3,747,984
อื่น ๆ	3,020	302	3,624	5,008,368
7. ค่าใช้จ่ายในการผลิต				
ค่าปุ๋ยเคมี	12,977	1,297.7	15,572.4	21,521,056
ค่าจ้างแรงงาน	300	30	360	497,520
ค่ายาฆ่าแมลง	1,760	176	2,112	2,918,784
ค่าอุปกรณ์การ ผลิต	1,858	185.8	2,229.6	3,081,307.2
ค่าเมล็ดพันธุ์	3,245	324.5	3,894	5,381,508
ค่าน้ำมันรถไถ	4,318	431.8	5,181.6	7,160,971.2
ค่าขนส่งผลผลิต	-	-	-	-
อื่น ๆ	740	74	888	1,227,216

ประเภทค่าใช้จ่าย	รวม 10 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วเรือน	เฉลี่ย 1 ครั้วต่อปี	รวมทั้งตำบล 1382 ครั้ว/ปี
8. ค่าผ่อนส่งหนี้สิน				
ธ.ก.ส.	31,524	3,152.4	37,828.8	52,279,401
สหกรณ์	-	-	-	-
กองทุนหมู่บ้าน	1,000	100	1,200	1,658,400
อื่น ๆ	25,140	2,514	30,168	41,692,172
9. ค่าใช้จ่ายทางสังคม				
กฐิน/ผ้าป่า	1,700	170	2,040	2,819,280
บวชนาค	450	45	540	746,280
งานศพ	1,060	106	1,272	1,757,904
งานแต่งงาน	500	50	600	829,200
งานขึ้นปีใหม่	4,500	450	5,400	7,462,800
อื่น ๆ	1,400	140	1,680	2,321,760

แหล่งที่มา : Sheet การสำรวจข้อมูลรายจ่ายของตำบลประจักษ์ อ.ลานสั ก จ.อุทัยธานี

ตารางภาคผนวก 3.1 A ตารางแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท
ปี ค.ศ.1981

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน (หน่วย)	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคนบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ควาย	464	341	8054	750	7	8093	17709
วัว	2097	5056	3505	6572	98	5804	23132
รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ	121	47	104	76	187	1427	1962
เครื่องสูบน้ำส่วนตัวของชาวบ้าน	1629	1275	709	905	597	2854	7969
เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม	0	0	0	0	0	12	12
ไถไม้	0	0	770	0	0	3206	3976
ไถเหล็ก	0	0	850	0	0	581	1431
เครื่องพ่นยาใช้เครื่องยนต์	125	253	37	53	21	285	774
เครื่องพ่นยาใช้มือ	3637	2066	1155	2815	1763	4844	16280
เครื่องคายหญ้า	2140	1425	399	4012	0	2603	10579
คราด	372	425	1215	2824	70	2703	7609
เสียม	0	114	38	1683	490	748	3073
เกวียน	35	0	1361	0	0	750	2146
เรือพาย	0	30	0	35	699	34	798
รถไถ 2 ล้อ	1843	1488	275	1732	269	190	5797
เครื่องนวดข้าว	0	0	0	0	29	0	29
ม้า	0	0	2	0	0	0	2
เทลเลอร์ลาก	0	0	0	0	0	0	0
รถบรรทุกกระบะ/รถบรรทุกเล็ก	0	0	0	0	42	0	42

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนารัฐชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.2A เครื่องมือเครื่องใช้ที่ใช้ในการผลิตของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ปี ค.ศ.1981

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน(หน่วย)	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ควาย	81	290	1332	0	0	0	220	2472	158	4553
วัว	17810	11570	2399	8409	371	6244	1105	20200	11829	79937
รถแทรกเตอร์ 4 ล้อ	66	109	4	12	0	24	28	26	46	315
เครื่องสูบน้ำส่วนตัวของชาวบ้าน	1378	925	367	988	129	211	34	1008	1176	6216
เครื่องสูบน้ำของกลุ่ม	15	2	0	4	0	0	0	7	5	33
ไถไม้	2988	1796	1051	415	5	2030	2	3881	3983	16151
ไถเหล็ก	41	14	0	0	0	170	0	88	482	795
เครื่องพ่นยาใช้เครื่องยนต์	648	147	72	1480	104	25	43	53	218	2790
เครื่องพ่นยาใช้มือ	2952	2321	932	513	181	1221	776	1097	1658	11651
เครื่องดายหญ้า	2886	1702	510	2727	0	1500	10808	3138	10406	33677
คราด	3332	1979	1187	180	11	2014	360	4172	4602	17837
เคียว	279	0	0	148	0	1020	692	1170	2280	5589
เกี่ยว	1091	167	73	220	3	77	0	976	39	2646
เรือพาย	443	0	0	2480	0	6	0	80	0	3070
รถไถ 2 ล้อ	481	118	8	56	78	0	6	783	41	1571

ประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ จำนวน(หน่วย)	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ระหัดวิดน้ำ	205	0	0	1199	64	0	0	219	0	1687
เครื่องนวดข้าว	4	0	0	0	0	0	0	159	0	163
รถเข็น	45	0	0	0	0	0	0	34	0	79
ม้า	8	5	1	6	0	0	0	9	0	29
เทลเลอร์ลาก	0	0	0	0	0	0	0	25	0	25
เครื่องจักรสาน (เจ่ง)	0	0	0	0	0	0	0	3	0	3
เครื่องสีข้าวขนาดเล็ก	0	0	520	0	0	0	0	0	1	521
รถพ่วง	0	0	0	0	0	0	3	0	5	8

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวเอเตียว	4	0	0	0	0	0	0	0	0	4
หอมมะลิ	716	26	0	0	0	0	3	195	595	1536
พะวงหางม้า	396	0	0	0	0	0	0	0	0	396
แก้วคอหัก	11	0	0	0	0	0	0	0	0	11
เหลื่องทอง	88	0	0	0	0	0	0	0	0	88
เหลื่องใหญ่	19	0	0	0	0	0	0	23	0	42
เหลื่องเกษตร	19	0	0	0	0	0	0	0	0	19
ขาวแก้ว	110	0	0	0	0	0	0	70	0	180
ขาวเหลื่องอ่อน	145	0	0	0	0	0	0	0	0	145
ขาวมาเอง	60	0	0	0	0	0	0	0	0	60
ข้าวเหลื่องลาย	108	0	0	0	0	0	0	0	0	108
กข.15	0	0	0	0	0	0	0	15	0	15
เหลื่องกอเดียว	0	0	0	0	0	0	0	256	0	256
พันธุ์ส่วยยง	0	0	0	0	0	0	0	138	0	138

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวพันธุ์ปิ่นแก้ว	185	0	0	0	0	0	0	0	0	185
ข้าวขาวปากหม้อ	148	0	0	0	0	0	0	0	0	148
ข้าวเหลืองประทาน	210	0	0	0	0	0	0	90	0	300
ข้าวเจ้า	7	30	436	0	0	0	0	225	2044	2742
เหลืองประทิว	3980	1093	916	379	128	2275	3	4814	1954	15542
กข.	145	0	0	50	0	0	0	227	0	422
กข.135	78	0	0	75	0	0	0	0	485	638
เหลืองโกธ	54	0	0	0	0	0	0	0	0	54
ขาวมะลิ	174	511	10	0	0	0	0	113	0	808
ขาวลอย	120	0	0	0	0	0	0	0	0	120
เหลืองอ่อน	172	245	0	60	0	846	0	580	170	2073
กข.3	0	0	0	60	3	0	0	0	0	63
กข.7	272	30	43	0	9	0	0	116	805	1275
ข้าวหลวงประทาน	82	0	0	0	0	0	0	0	0	82
เหลืองชุมพล	23	0	0	0	0	0	0	0	0	23
นางมน	13	277	0	0	0	0	0	5	0	295

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ขาวนางมด	145	0	0	0	0	0	0	38	0	183
ขาวสูง	128	0	0	0	0	0	0	0	0	128
ข้าวลอย	96	0	37	0	0	610	0	0	70	813

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

จังหวัด อยุธยา	พระ นครฯ	เสนา	บางไทร	บาง ปะหัน	บาง ปะอิน	บางบาล	มหา ราช	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัว หลวง	บ้าน แพรก	วังน้อย	ภาชี	นคร หลวง	รวม
ปทุมธานี	117	15	0	0	739	1,310	521	0	0	60	0	88	654	140	238	3,942
ปทุมธานี วิทยา ศาสตร์	1,194	2,215	2,620	538	15,766	1,965	721	957	1,986	1,385	2,869	20	1,531	1,982	730	36,299

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.5A ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : กิโลกรัมต่อไร่

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	สุพรรณบุรี				
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่ง อ.ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช
ข้าวเจ้าในปี	534.5	550	165	450	545
ข้าวเจ้านาปรัง	135	-	-	700	-
ข้าวนี้นวนาปี	126	-	-	-	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ชัยนาท			
	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	หันคา
ข้าวเจ้าในปี	290	250	380	242
ข้าวเจ้านาปรัง	280	230	420	210
ข้าวนี้นวนาปี	-	-	-	408
ข้าวนี้นวนาปรัง	-	-	-	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ราชบุรี						
	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	ปากท่อ	บ้านโป่ง
ข้าวเจ้าในปี	117.5	55	64	30	107	312	702
ข้าวเจ้านาปรัง	-	6	25	-	-	-	-
ข้าวนี้นวนปี	61	22	-	-	-	153	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	อยุธยา										
	พระนคร	เสนา	บางใหญ่	บางปะหัน	บางปะอิน	บางบาล	มหาสาร	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัวหลวง
ข้าวเจ้าในปี	1,256	298.5	483	357	639.1	382	290	232	267	115	274
ข้าวเจ้านาปรัง	0	165	5	0	145	0	130	99	40	105	0
ข้าวนี้นวนปี	185	707	0	50	0	45	0	60	138	0	0
										0	0
										80	129
										50	56.5
										0	0
										248	115
										65	

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวเอเตียว	4	0	0	0	0	0	0	0	0	4
หอมมะลิ	716	26	0	0	0	0	3	195	595	1536
พะวงหางม้า	396	0	0	0	0	0	0	0	0	396
แก้วคอหัก	11	0	0	0	0	0	0	0	0	11
เหลื่องทอง	88	0	0	0	0	0	0	0	0	88
เหลื่องใหญ่	19	0	0	0	0	0	0	23	0	42
เหลื่องเกษตร	19	0	0	0	0	0	0	0	0	19
ข้าวแก้ว	110	0	0	0	0	0	0	70	0	180
ข้าวเหลื่องอ่อน	145	0	0	0	0	0	0	0	0	145
จาวมาเอง	60	0	0	0	0	0	0	0	0	60
ข้าวเหลื่องลาย	108	0	0	0	0	0	0	0	0	108
กข.15		0	0	0	0	0	0	15	0	15
เหลื่องกอดเดียว		0	0	0	0	0	0	256	0	256
พันธุ์สุรียัง		0	0	0	0	0	0	138	0	138

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าวพันธุ์ปิ่นแก้ว	185	0	0	0	0	0	0	0	0	185
ข้าวขาวปากหม้อ	148	0	0	0	0	0	0	0	0	148
ข้าวเหลืองประทาน	210	0	0	0	0	0	0	90	0	300
ข้าวเจ้า	7	30	436	0	0	0	0	225	2044	2742
เหลืองประทิว	3980	1093	916	379	128	2275	3	4814	1954	15542
กข.	145	0	0	50	0	0	0	227	0	422
กข.135	78	0	0	75	0	0	0	0	485	638
เหลืองโกธ	54	0	0	0	0	0	0	0	0	54
ขาวมะลิ	174	511	10	0	0	0	0	113	0	808
ขาวลอย	120	0	0	0	0	0	0	0	0	120
เหลืองอ่อน	172	245	0	60	0	846	0	580	170	2073
กข.3	0	0	0	60	3	0	0	0	0	63
กข.7	272	30	43	0	9	0	0	116	805	1275
ข้าวหลวงประทาน	82	0	0	0	0	0	0	0	0	82
เหลืองชุมพล	23	0	0	0	0	0	0	0	0	23
นางมน	13	277	0	0	0	0	0	5	0	295

ชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูก	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ขาวนางมด	145	0	0	0	0	0	0	38	0	183
ขาวสูง	128	0	0	0	0	0	0	0	0	128
ข้าวลอย	96	0	37	0	0	610	0	0	70	813

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางที่ 3.4A จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์ในการผลิตปี ค.ศ.1981

จังหวัดสุพรรณบุรี	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช	รวม
ปูยคอก	1,212	1,726	0	1,989	4,927
ปูยวิทยาศาสตร์	7,589	2,203	854	6,762	17,408

จังหวัดชัยนาท	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ปูยคอก	0	1,065	180	0	1,080	2,325
ปูยวิทยาศาสตร์	3,737	,157	8,092	2,418	122	16,526

จังหวัดราชบุรี	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ปูยคอก	5,697	1,332	1,060	1,006	1,845	152	4,281	3,971	19,244
ปูยวิทยาศาสตร์	4,769	3,863	803	1,921	2,029	3,418	3,235	7,942	27,980
ปูยหมัก	0	0	0	0	0	0	31	0	31

จังหวัด อยุธยา	พระ นครฯ	เสนา	บางไทร	บาง ปะหัน	บาง ปะอิน	บางบาล	มหา ราช	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัว หลวง	บ้าน แพรก	วังน้อย	ภาษี	นคร หลวง	รวม
ปูยคอก	117	15	0	0	739	1,310	521	0	0	60	0	88	654	140	238	3,942
ปูย วิทยา ศาสตร์	1,194	2,215	2,620	538	15,766	1,965	721	957	1,986	1,385	2,869	20	1,531	1,982	730	36,299

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.5A ผลผลิตข้าวเฉลี่ยต่อไร่ของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : กิโลกรัมต่อไร่

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	สุพรรณบุรี				
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่งอ.ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช
ข้าวเจ้าในปี	534.5	550	165	450	545
ข้าวเจ้านาปรัง	135	-	-	700	-
ข้าวนาปี	126	-	-	-	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ชัยนาท				
	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
ข้าวเจ้าในปี	290	250	380	250	242
ข้าวเจ้านาปรัง	280	230	420	265	210
ข้าวนาปี	-	-	-	395	408
ข้าวนาปี	-	-	-	650	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	ราชบุรี						
	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	ปากท่อ	บ้านโป่ง
ข้าวเจ้าในปี	117.5	55	64	30	107	312	702
ข้าวเจ้านาปรัง	-	6	25	-	-	-	-
ข้าวนี้นวนปี	61	22	-	-	-	153	-

ผลผลิตต่อไร่ (เฉลี่ย)	อยุธยา														
	พระนคร	เสนา	บางใหญ่	บางปะหัน	บางปะอิน	บางบาล	มหาสาร	ผักไห่	อู่ไทย	บางซ้าย	ลาดบัวหลวง	บ้านแพรก	นครหลวง	วังน้อย	ภาชี
ข้าวเจ้าในปี	1,256	298.5	483	357	639.1	382	290	232	267	115	274	133	80	129	248
ข้าวเจ้านาปรัง	0	165	5	0	145	0	130	99	40	105	0	0	50	56.5	115
ข้าวนี้นวนปี	185	707	0	50	0	45	0	60	138	0	0	0	0	0	65

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.6A ที่มาของรายได้หลักจำนวนครัวเรือนจำแนกตามแหล่งของครอบครัวของ
หมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท

จำนวนครอบครัว	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	รวม
ข้าว	3737	2242	7869	2672	9870	26390
มะพร้าว	0	0	0	240	994	1234
กล้วย	284	0	1264	0	1121	2669
มันเทศ	0	0	0	0	1634	1634
มันสำปะหลัง	0	0	0	0	584	584
ข้าวโพด	0	0	0	0	109	109
ถั่วต่าง ๆ	0	0	0	0	2310	2310
ผักต่าง ๆ	0	330	0	0	573	903
ปลูกพืชไร่	0	34	0	0	2952	2986
พืชสวน	0	0	0	0	510	510
เลี้ยงเป็ด/ไก่	1008	692	4072	379	773	6924
สุกร	43	274	609	46	369	1341
รับจ้าง	310	17	722	295	430	1774
ค้าขายหรือธุรกิจ	141	78	485	161	43	908
เงินเดือน ค่าจ้าง	115	86	559	80	78	918
หาของป่า	0	0	0	0	120	120
หอม/กระเทียม	0	0	0	0	1230	1230
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	10	10
ค่าเช่า	59	0	108	95	360	622
สัตว์เลี้ยง วัวควาย	0	105	0	1	0	106
มะม่วง	456	0	2067	499	512	3534
ฝ้าย	0	0	0	0	26	26
ประมง	0	0	0	20	2	22
อุตสาหกรรมครัวเรือน	0	0	0	1115	0	1115
สัตว์เลี้ยงวัว ควาย	0	525	0	0	0	525

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

**ตารางภาคผนวก 3.7A แหล่งที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจำแนกตามครอบครัวของ
หมู่บ้านต่าง ๆ ของจังหวัด สุพรรณบุรีในปี ค.ศ.1981**

จำนวนครอบครัว	ศรีประจันต์	ส อ ง พื น้อง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลา ม้า	เดิมบาง นางบวช	รวม
ข้าว	6758	1465	2097	854	9197	20371
มะพร้าว	774	0	0	0	1276	2050
กล้วย	0	0	103	0	5	108
มันเทศ	0	0	0	0	0	0
มันสำปะหลัง	0	0	3021	0	303	3324
ข้าวโพด	0	14	1544	0	0	1558
ถั่วต่าง ๆ	0	0	36	0	467	503
ผักต่าง ๆ	357	289	280	0	445	1371
อ้อย	231	3408	0	0	203	3842
ปลูกพืชไร่	604	0	3060	0	0	3664
พืชสวน	43	0	0	0	0	43
เลี้ยงเป็ด/ไก่	20	100	0	0	1333	1453
สุกร	20	458	0	0	329	807
รับจ้าง	515	40	180	0	541	1276
ค้าขายหรือธุรกิจ	69	77	23	0	227	396
เงินเดือน ค่าจ้าง	20	90	0	0	118	228
หาของป่า	0	0	268	0	24	292
หอม/กระเทียม	0	21	0	0	345	366
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	0	0
ค่าเช่า	0	12	0	0	33	45
ยาสูบ	0	0	53	0	0	53
สัตว์เลี้ยง วัว ควาย	328	0	0	0	0	328
ข้าวฟ่าง	0	0	0	0	0	0
แตงโม/แตงไทย	165	18	29	0	33	245

จำนวนครอบครัว	ศรีประจันต์	ส อ ง พื นอง	กิ่งอำเภอ ด่านช้าง	บางปลา ม้า	เดิมบาง นางบวช	รวม
มะม่วง	0	0	0	0	12	12
ประมง	0	154	0	20	353	527
เผือก	100	0	0	0	0	100

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.8A ที่มาของรายได้หลัก จำนวนครัวเรือนจำแนกตามแหล่งของครอบครัวของหมู่บ้าน ในจังหวัดราชบุรี ค.ศ.1981

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าว	4854	1707	1126	625	143	1645	0	4846	18750	33693
มะพร้าว	819	24	790	256	80	875	0	291	350	3485
กล้วย	491	0	0	0	18	420	0	3	0	932
มันเทศ	0	0	0	0	15	0	87	3	0	102
มันสำปะหลัง	588	1995	0	42	0	15	2371	662	0	5673
ข้าวโพด	187	152	48	0	0	19	1096	775	203	2480
ข้าวต่าง ๆ	539	22	380	101	3	0	0	1164	267	2476
ผักต่าง ๆ	613	370	196	1048	52	0	145	1509	3310	7243
ปลูกพืชไร่	713	3155	173	0	0	10	1521	109	4058	9739
พืชสวน	185	0	82	220	0	120	66	57	84	184
เลี้ยงเป็ด/ไก่	3259	2169	1369	410	46	1104	2309	3468	3377	17511
สุกร	1752	538	800	425	10	674	1172	852	1760	7983
รับจ้าง	1440	409	0	280	0	114	0	815	172	3230
ค้าขายหรือธุรกิจ	848	199	217	120	25	188	493	337	398	2825
เงินเดือน ค่าจ้าง	795	80	386	555	131	216	59	449	368	3039

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
หาของป่า	0	0	0	0	0	0	0	243	0	243
หอม/กระเทียม	28	0	0	0	0	0	0	167	0	195
คำตอบแทน	0	36	0	0	0	0	0	0	0	36
ค่าเช่า	28	71	2	10	4	54	15	1	13	198
ยาสูบ	0	0	0	0	0	0	0	12	0	12
สัตว์เลี้ยง วัวควาย	460	934	1	0	0	0	0	12	0	1407
ข้าวฟ่าง	0	2	0	0	0	0	0	2	0	4
แต่งโม/แต่งไท	0	0	34	0	0	0	0	42	45	121
มะม่วง	380	197	130	0	0	0	0	0	0	707
ฝ้าย	0	3	0	0	0	0	57	330	0	390
ประมง	0	0	5	0	0	10	0	0	0	15
ก่อสร้าง	0	0	4	0	0	0	33	0	0	37
อุตสาหกรรมครัวเรือน	670	0	26	0	0	0	0	0	0	696
เผือก	8	0	0	0	0	0	40	0	0	48
มะละกอ	0	0	0	206	24	0	0	0	0	230

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.9A รายได้โดยเฉลี่ยของหมู่บ้านจังหวัดชัยนาท ในปี ค.ศ.1981

หน่วย : บาทต่อปีต่อครัวเรือน

จำนวนรายได้เฉลี่ยต่อปี	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
ข้าว	127040	124800	177300	115181	59840
มะพร้าว	0	0	0	2000	3670
กล้วย	3000	0	7100	0	3370
มันเทศ	0	0	0	0	18827
มันสำปะหลัง	0	7000	0	0	13187
ข้าวโพด	0	9000	0	0	6140
ถั่วต่าง ๆ	0	0	0	0	5920
ผักต่าง ๆ	0	2100	0	0	36000
อ้อย	0	100000	0	0	2300
ปลูกพืชไร่	0	3000	0	0	42700
พืชสวน	0	0	0	0	13800
เลี้ยงเป็ด/ไก่	34500	50000	11194.5	189000	100000
สุกร	95000	18200	93800	221000	51070
รับจ้าง	45000	8250	81700	38220	34200
ค้าขายหรือธุรกิจ	88000	62000	285000	287000	2320
เงินเดือน ค่าจ้าง	88500	43500	154000	146000	3000
หาของป่า	0	0	0	0	800
หอม/กระเทียม	0	0	0	0	6000
ค่าตอบแทน	0	0	0	0	2250
ค่าเช่า	0	0	37420	92444	0
ยาสูบ	12000	0	0	0	0
สัตว์เลี้ยง วัว ควาย	0	4500	0	10000	0
ข้าวฟ่าง	0	6000	0	0	0
แดงโม/แดงไท	0	0	0	0	0
มะม่วง	1600	0	10500	800	0
ฝ้าย	0	0	0	0	0
ประมง	0	0	0	15600	0
ก่อสร้าง	0	0	0	0	0

จำนวนรายได้เฉลี่ยต่อปี	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา
เผาถ่าน	0	0	0	0	0
อุตสาหกรรมครัวเรือน	0	0	0	20900	0
เผือก	0	0	0	0	0
ฝรั่ง	0	0	0	0	0
รวม	494640	438350	8580145	1138145	2434510

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.10A ที่มาของรายได้ของครอบครัวของหมู่บ้านในจังหวัดราชบุรี ค.ศ.1981

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ข้าว	250671	78100	73700	26280	15000	110000	0	156200	222800	932751
มะพร้าว	48500	3750	20974	14300	28000	21000	0	72901	3000	212425
กล้วย	11200	0	0	0	8000	22000	0	3000	0	44200
มันเทศ	0	0	0	0	0	16000	0	11500	0	27500
มันสำปะหลัง	74000	104800	0	1700	0	16200	33200	16400	0	246300
ข้าวโพด	7000	17500	9500	0	0	16200	18300	11500	9100	89100
ถั่วต่าง ๆ	35500	30000	24677	17000	2300	0	0	22900	12700	118077
ผักต่าง ๆ	43000	16000	10400	27233	35000	0	1000	73400	18217	224250
ปลูกพืชไร่	109000	377500	23520	0	0	50000	62000	22500	155000	799520
พืชสวน	33000	0	6300	14900	0	20000	4375	340	2500	81415
เลี้ยงเป็ด/ไก่	19300	41200	32950	31500	463	86200	2550	9617	18000	241780
สุกร	153800	18000	126400	55000	5000	120300	7350	53523	76300	615673
รับจ้าง	151000	6300	0	15800	0	17000	0	30600	14500	235200
ค้าขายหรือธุรกิจ	276500	70550	254400	30180	12000	95000	81000	115880	62800	1003710
เงินเดือน ค่าจ้าง	264064	91350	184964	39380	10000	65600	98600	139210	127500	1020668

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
หาของป่า	0	0	0	0	0	0	0	4500	0	4500
หอม/กระเทียม	9000	0	0	14000	0	0	0	150	0	23150
ค่าตอบแทน	0	5000	0	0	0	0	0	0	0	5000
ค่าเช่า	4840	21500	20000	3000	3000	58000	6000	5000	1600	122940
ยาสูบ	0	0	0	0	0	0	0	200	0	200
สัตว์เลี้ยง วัวควาย	55000	13000	8400	0	0	0	0	10000	0	86400
ข้าวฟ่าง	0	2000	0	0	0	0	0	6000	0	8000
แดงโม/แดงไท	0	0	5000	0	0	0	1500	4500	0	13500
มะม่วง	5000	3500	6000	0	0	0	1500	4500	0	13500
ฝ้าย	0	7500	0	0	0	0	1500	4500	0	13500
ประมง	0	0	53000	0	0	40000	0	0	0	93000
ก่อสร้าง	0	0	19000	0	0	0	34000	0	0	53000
อุตสาหกรรมครัวเรือน	84600	0	15000	0	0	0	0	0	0	3000
เผือก	2500	0	0	0	0	0	2700	0	0	5200
ฝรั่ง	0	0	0	40000	0	0	0	0	0	40000
ละมุด	0	0	0	14000	0	0	0	0	0	14000

จำนวนครอบครัว	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	สวนผึ้ง	ปากท่อ	บ้านโป่ง	รวม
ongun	0	0	0	120000	0	0	0	0	0	120000
sim	0	0	0	15000	0	0	0	0	0	15000
มะละกอ	0	0	0	34000	25000	0	0	0	0	59000

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาพผนวก 3.11A อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ปี ค.ศ.1981

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล				รวม
	องค์พระ	ท้ายขมิ้น	ด้านช้าง	หนองมะค่าโมง	
1. กิ่งอำเภอด่านช้าง					
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	-	-	-	6	6
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง (แห่ง)	-	-	-	2	2
โกดังหรือยุ้งฉาง (แห่ง)	-	-	-	1	1
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	5	-	-	-	5
ร้านขายของชำขนาดเล็ก (แห่ง)	15	24	307	21	367*
โรงสีข้าวขนาดกลาง (โรง)	-	-	-	1	1

วัตถุประสงค์/บริการ	ตำบล												รวม
	บ่อ กรู	โคก ช้าง	อ่าว เขา	นาง บวช	วังศรี ราช	ยาง นอน	เขา ดิน	ทิว นา	ป่า สะแก	เดิม บาง	ปาก น้ำ	ทุ่งคลี	
3. อำเภอเดิมบางนางบวช													
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง (แห่ง)	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง (โรง)	1	1	6	2	-	3	1	3	1	5	2	1	26
เครื่องนวดข้าว (เครื่อง)	-	-	-	5	4	-	-	-	-	-	-	-	9
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	3	4	4	2	2	-	18	-	-	-	-	-	33
เครื่องจักรอื่น ๆ ให้เช่า	-	-	4	-	12	-	-	-	-	-	6	-	22
ร้านขายของชำขนาดเล็ก (แห่ง)	29	10	6	25	2	9	20	5	8	-	24	8	146
นางข้าว	-	-	50	-	-	-	-	8	-	-	-	-	58

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 3.12A อุตสาหกรรมและบริการของหมู่บ้านในจังหวัดชัยนาท ปี ค.ศ.1981

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล				รวม
	เมือง	หาดท่าเสา	นางลือ	เสือโฮก	
1. อำเภอเมือง					
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร (แห่ง)	1	0	0	0	1
เครื่องนวดข้าว (เครื่อง)	1	0	0	20	21
รถแทรกเตอร์ให้เช่า (คัน)	0	0	0	13	13
ร้านขายของชำเล็ก (แห่ง)	15	30	17	10	72
โรงสีข้าวขนาดเล็ก (โรง)	0	3	0	0	3
โรงสีข้าวขนาดใหญ่ (โรง)	0	0	2	3	5
ร้านซ่อมเครื่องยนต์ (แห่ง)	4	10	2	1	17

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล			รวม
	เขาแก้ว	หาดอาษา	โพนางดำออก	
2. อ.สรรพยา				
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์ในการเกษตร	0	2	0	2
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่องก่อสร้าง	0	1	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	0	1	1	2
รถแทรกเตอร์ให้เช่า	2	0	3	5
ร้านขายของชำเล็ก	7	42	20	69
ร้านขายยา	0	1	0	1
ร้านซ่อมเครื่องยนต์	0	2	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล					รวม
	อุตะเถา	หางน้ำ สาคร	ศิลา กาน	ท่า ฉนวน	วัดโคก	
3. อ.มโนรมย์						
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร	0	3	3	2	2	10
ร้านขายของชำเล็ก	10	6	45	47	15	123
โรงสีข้าวขนาดเล็ก	1	0	1	4	1	7
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	2	0	0	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล							รวม
	ห้วย กรด	บาง ซุด	โพ งาม	เที่ยง แท้	ดอน กำ	แพรง ศรีราชา	กงดอน	
4. อ.สรรคบุรี								
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การ เกษตร	1	0	0	0	0	0	0	1
ร้านจำหน่ายไม้และเครื่อง มือก่อสร้าง	0	0	0	0	1	0	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	0	0	0	3	0	0	0	3
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	2	0	0	2
ร้านขายของชำเล็ก	94	12	32	20	10	28	32	228
เครื่องขยายเสียงให้เช่า	2	0	0	0	0	0	0	2

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล						รวม
	กุฉจอก	หนอง มะโมง	บ่อแร่	หนอง ขุ่น	มะขาม เต่า	หนอง บัว	
5. อ.วัดสิงห์							
โกดังหรือตู้ฉางของ เกษตรกร	0	0	0	1	0	0	1
โรงสีข้าวขนาดกลาง	6	2	2	15	3	2	30
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	0	1	1
เครื่องนวดข้าวให้เช่า	7	0	0	0	0	0	7
เครื่องจักรอื่น ๆ ให้เช่า	0	0	0	3	0	0	3
ร้านขายของชำเล็ก	9	11	4	24	18	3	69
ฉางข้าว	85	0	0	0	0	0	85
ปั๊มน้ำมัน	0	2	0	0	0	0	2
เครื่องฟั่นยาของกลุ่ม	0	0	0	2	0	0	2
ซ่อมรถยนต์	0	2	0	0	0	0	2
รถไถให้เช่า	31	0	0	0	0	0	31

อุตสาหกรรม/บริการ	ตำบล								รวม
	หัน คา	บ้าน เขื่อน	หนอง แขง	ไพร นกยูง	ห้วย งู	สุข เดือน ห้า	เนิน งาม	วังไก่อ เลื่อน	
6. อำเภอกันทรวิชัย									
ร้านจำหน่ายอุปกรณ์การเกษตร	0	ไม่มีข้อมูล	ไม่มีข้อมูล	0	2	3	0	1	6
โรงสีข้าวขนาดกลาง	5	0	0	2	0	0	0	0	7
รถแทรกเตอร์ให้เช่า	0	0	0	8	0	0	0	8	16
ร้านขายของชำเล็ก	15	0	0	0	0	130	17	8	170
ร้านซ่อมรถยนต์	0	0	0	0	0	0	0	3	3
โรงสีข้าวขนาดเล็ก	0	0	0	3	5	9	7	0	24
โรงสีข้าวขนาดใหญ่	0	0	0	0	0	0	0	4	4
ร้านตัดเสื้อผ้า	3	0	0	0	0	0	0	0	3
ร้านเครื่องฟนยาของกลุ่ม	0	0	0	0	0	0	0	5	5

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.1A ประชากรอายุ 11 ปีขึ้นไป ที่ทำงานในเชิงเศรษฐกิจจำแนกตามหมวดอุตสาหกรรมนอกเขตเทศบาลากลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร) ปี

ค.ศ.1980

	นายจ้าง	ผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว	ลูกจ้างรัฐบาล	ลูกจ้างเอกชน	ผู้ทำธุรกิจของครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (แรงงานในครัวเรือน)	ไม่ทราบ	รวม
เกษตรกรรม	1,889	1,018,164	2,111	190,973	1,899,670	1,756	3,114,563
ชุดแร่โลหะและอโลหะ	84	6,356	344	25,810	7,717	62	40,373
อุตสาหกรรมและหัตถกรรม	1,442	70,632	11,012	262,804	50,430	982	379,302
ก่อสร้าง	327	17,706	703	69,010	3,409	216	91,371
ไฟฟ้า ประปา	6	174	12,706	536	10	11	13,443
พาณิชย์กรรม	538	167,824	442	20,933	126,349	648	316,734
ขนส่ง	166	26,977	14,562	39,720	3,276	288	84,989
บริการ	287	28,984	276,105	38,647	14,965	558	359,555

	นายจ้าง	ผู้ประกอบการธุรกิจส่วนตัว	ลูกจ้างรัฐบาล	ลูกจ้างเอกชน	ผู้ทำธุรกิจของครัวเรือนโดยไม่ได้รับค่าจ้าง (แรงงานในครัวเรือน)	ไม่ทราบ	รวม
ธนาคารและสถาบันการเงิน	5	779	2,865	7,374	99	40	11,162
ไม่ระบุ	131	12,654	1,108	207,445	8,877	3,172	233,387
รวม	4,875	1,350,250	321,958	863,252	2,114,802	7,733	4,662,879

แหล่งที่มา : (สำมะโนประชากรและเคหะภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร) พ.ศ.2523)

ตารางภาคผนวก 4.2A ลักษณะการใช้แรงงานและอายุของแรงงานจำแนกตามประเภทของหมู่บ้าน
ต่าง ๆ ของจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท ราชบุรี และอยุธยา ปี ค.ศ.1981

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
ทำการเกษตร				
น้อยกว่า 16	16,205	18,566	17,560	7,784
16 – 25	21,972	26,144	34,138	19,781
26 – 35	20,658	22,940	33,130	22,359
36 – 45	19,513	21,161	32,221	21,441
46 – 55	15,816	18,295	27,439	17,704
56 – 60	8,255	10,712	17,689	11,619
มากกว่า 60	3,284	5,950	9,755	4,869
รวม	105,698	123,768	171,932	105,557
แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	5,565	2,496	2,719	2,563
16 – 25	5,330	7,447	4,913	6,419
26 – 35	2,840	3,474	3,734	7,027
36 – 45	1,967	3,480	2,793	3,859
46 – 55	1,422	1,993	2,749	3,859
56 – 60	709	833	936	1,924
มากกว่า 60	495	369	407	311
รวม	18,328	20,092	18,251	27,385
แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	5,513	581	110	1,135
16 – 25	6,163	3,172	1,940	3,167
26 – 35	8,506	2,960	2,721	2,716

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
ธุรกิจส่วนตัว				
36 – 45	6,157	3,159	1,796	3,151
46 – 55	3,847	1,704	1,483	3,025
56 – 60	2,652	1,340	1,118	2,167
มากกว่า 60	639	1,450	1,108	1,180
รวม	33,477	14,366	10,276	16,541
ค้าขาย				
น้อยกว่า 16	330	13	113	414
16 – 25	703	349	983	1,257
26 – 35	2,181	685	1,277	1,749
36 – 45	878	747	1,226	1,502
46 – 55	368	669	1,046	810
56 – 60	661	530	667	264
มากกว่า 60	639	67	359	8,156
รวม	5,169	3,060	5,871	14,152
รับจ้างนอกภาคเกษตร				
น้อยกว่า 16	2,803	682	3,734	3,091
16 – 25	5,549	1,680	8,341	8,996
26 – 35	2,167	1,899	6,533	8,651
36 – 45	1,315	1,811	5,284	9,668
46 – 55	897	747	3,740	5,973
56 – 60	561	361	2,028	2,995
มากกว่า 60	89	81	601	658
รวม	13,380	7,261	30,234	40,032

ประเภทของการใช้แรงงาน/อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อยุธยา
รับราชการ/รัฐวิสาหกิจ				
น้อยกว่า 16	0	142	5	97
16 – 25	156	649	479	1,646
26 – 35	162	628	747	1,527
36 – 45	155	508	624	1,497
46 – 55	122	334	542	916
56 – 60	42	154	254	332
มากกว่า 60	0	0	38	117
รวม	640	2,415	2,689	6,022
ผู้ไม่ประกอบอาชีพ				
น้อยกว่า 16	17,989	21,869	50,241	32,001
16 – 25	1,188	1,855	4,217	3,366
26 – 35	470	210	638	453
36 – 45	150	60	458	396
46 – 55	192	121	463	512
56 – 60	318	284	841	1,035
มากกว่า 60	1,564	2,510	5,086	6,502
รวม	21,871	22,669	61,944	44,265
รวมทั้งสิ้น	198,563	193,631	301,197	253,954

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.3A จำนวนประชากรแยกตามกลุ่มอายุของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท และราชบุรี ค.ศ. 1981

หน่วย : จำนวนคน

อายุ (ปี)	สุพรรณบุรี						รวม
	ศรีประจันต์	สองพี่น้อง	กิ่ง อ.ด่านช้าง	บางปลาม้า	เดิมบางนางบวช		
แรกเกิด – 6	6,798	5,850	5,044	200	6,757		24,649
7 – 15	10,009	7,601	5,937	693	9,875		34,115
16 – 25	13,820	7,044	5,531	900	10,363		37,658
26 – 45	13,398	7,216	5,940	1,280	13,006		40,835
46 – 60	7,621	6,270	4,873	1,045	8,299		28,108
มากกว่า 60	3,431	1,812	1,560	500	5,096		9,399
รวม	55,072	35,793	28,885	4,618	50,396		174,764
อายุ (ปี)	ชัยนาท						รวม
	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สุพรรณบุรี	สรรพยา	หันคา	
แรกเกิด – 6	2,715	2,162	3,304	5,873	1,428	6,240	21,722
7 – 15	4,625	3,910	5,053	9,666	2,284	11,092	36,630
16 – 25	5,199	3,779	5,301	10,785	3,033	12,996	41,093
26 – 45	6,877	4,453	5,079	13,720	4,348	11,155	45,632
46 – 60	5,398	4,664	3,418	11,227	3,398	7,475	35,580

อายุ (ปี)	ชัณนาท						รวม
	เมือง	มโนรมย์	วัดสิงห์	สรรคบุรี	สรรพยา	หันคา	
มากกว่า 60	1,590	1,401	1,448	4,168	1,493	4,001	14,101
รวม	26,404	20,369	23,603	55,439	15,984	52,959	194,758
อายุ (ปี)	ราชบุรี						รวม
	เมือง	จอมบึง	โพธาราม	ดำเนินสะดวก	วัดเพลง	บางแพ	
แรกเกิด – 6	9,391	5,208	1,896	5,991	357	2,145	42,921
7 – 15	13,378	7,504	1,933	8,434	537	3,000	61,663
16 – 25	16,230	7,431	3,114	8,944	713	3,038	65,787
26 – 45	17,298	8,087	3,554	11,039	672	3,131	78,153
46 – 60	11,551	5,379	2,875	7,626	502	2,006	57,063
มากกว่า 60	6,217	1,127	1,278	3,775	191	1,733	20,889
รวม	74,065	34,736	14,650	45,809	2,972	15,053	326,476

แหล่งที่มา : (กรมการพัฒนาชุมชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.4A ระดับการศึกษาของประชากรของหมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี ชัยนาท
ราชบุรี อุทัย ปี ค.ศ.1981

หน่วย : จำนวน (คน)

ระดับการศึกษา	สุพรรณบุรี	ชัยนาท	ราชบุรี	อุทัย
ไม่เคยเข้าเรียนหนังสือชั้นใดเลย	8,501	10,747	21,864	11,268
จบ ชั้น ป 4	87,334	108,110	158,755	140,575
จบ ป.7 , ป.6	16,942	20,757	37,312	30,891
จบชั้น มศ.3	6,590	10,616	11,477	11,699
ชั้นเตรียมอุดมศึกษา (ม.ศ.5)	1,680	1,782	3,882	3,438
อาชีวศึกษา (ม.ศ.6)	631	1,895	3,477	1,861
วิชาชีพชั้นสูง (อนุปริญญา)	11	53	1,028	129
ปริญญาตรี	0	22	335	118
ปริญญาโท	0	0	14	159
จบหลักสูตรการจําดอบรมพิเศษระยะสั้น	694	3,210	2,923	2,672
หลักสูตรระยะสั้นและไม่ได้เรียนหนังสือ	0	0	2,988	227
ฝึกหัดครู (ป.กศ.)	0	0	2	3
ฝึกหัดครู (ป.กศ.สูง)	0	0	8	0
ฝึกหัดครู (พ.ม.)	0	0	7	0
ม.ศ.6, ปริญญาตรี	n.a	287	n.a	0
ป.4 – ป.6	n.a	1,120	n.a	0
อื่น ๆ	833	360	67	2,378
รวม	130,188	158,958	245,943	205,418

แหล่งที่มา: (กรมการพัฒนารุมนชน 2524)

ตารางภาคผนวก 4.5A แรงงานที่ใช้ในการปลูกข้าวและประสิทธิภาพของแรงงานในประเทศต่าง ๆ
ในเอเชีย

ท้องที่	ปริมาณแรงงานที่ใช้ (คน-วัน/ไร่)		ประสิทธิภาพของแรง งาน กก./คน-วัน		ปีที่ศึกษา ค.ศ.
	ข้าวพันธุ์ ใหม่	ข้าวพันธุ์ พื้นเมือง	ข้าวพันธุ์ ใหม่	ข้าวพันธุ์ พื้นเมือง	
อินโดนีเซีย-ชาวตะวันตก	54.4	34.9	15.3	13.3	1969/70
อินโดนีเซีย-ชาวกลาง	31.5	37.4	24.4	14.9	1969/70
อินโดนีเซีย-ชาวตะวันออก	39.5	40.5	31.2	12.2	1969/70
ไทย-สุพรรณบุรี	18.7	13.0	29.3	25.6	1971/72
ฟิลิปปินส์-ลูซอนตอนกลาง	13.1	9.6	35.6	27.3	1966/74
ฟิลิปปินส์-จังหวัดลากูนา (ใกล้มะนิลา)	17.0	14.1	33.1	28.4	1966/74
เกาหลีใต้	22.2	20.2	51.8	44.4	1974
บังกลาเทศ	31.0	21.9	17.5	16.1	1969/70
ปากีสถาน-ปัญจาบ	6.9	7.2	66.6	39.4	1972
ปากีสถาน-สินธ์	5.6	3.2	57.8	68.0	1972
ศรีลังกา-ตะวันออกเฉียงเหนือ	27.0	20.3	21.6	17.8	1970/71
ไต้หวัน-ภาคกลาง ¹	22.1	-	29.7	-	1961
ไต้หวัน-ภาคกลาง ¹	13.4	-	61.9	-	1972
ญี่ปุ่น ¹	22.5	-	36.2	-	1972

ที่มา : (อัมมาร 2533 : 285)

หมายเหตุ : ¹ในที่นี้สมมติว่าข้าวที่ปลูกในไต้หวันและญี่ปุ่นเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ทั้งหมด

ตารางภาคผนวก 4.6A ผลผลิตภาพของแรงงานในภาคเกษตร ค.ศ.1961-1985 ณ ราคาคงที่ ปี

ค.ศ.1972

มูลค่าของผลผลิตต่อแรงงาน 1 คน (บาท)

	เหนือ		ตะวันออก เฉียงเหนือ		กลาง			ใต้	
	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ที่ราบ	ตะวันออก	ตะวันตก	ส่วน บน	ส่วน ล่าง
1961	1,313	2,030	1,216	1,245	2,462	3,444	1,702	2,211	1,417
1962	1,181	2,081	1,196	1,098	2,620	3,467	1,733	2,218	1,519
1963	1,121	2,392	1,156	1,112	2,847	3,603	2,283	2,218	1,462
1964	1,250	2,371	1,080	1,147	2,586	3,486	2,240	2,077	1,295
1965	1,279	2,322	1,194	1,135	2,787	3,201	2,333	2,118	1,501
1966	1,751	2,926	1,561	1,660	3,091	3,575	2,677	2,193	1,512
1967	1,452	2,388	995	1,073	3,110	3,410	2,282	2,036	1,433
1968	1,384	2,360	1,192	1,075	2,941	3,620	2,983	2,508	1,903
1969	1,750	2,812	1,288	1,824	3,731	4,125	2,891	2,507	1,939
1970	1,643	3,156	1,179	1,940	3,534	4,077	4,939	2,477	1,864
1971	1,540	3,082	1,468	1,873	3,623	4,194	3,437	2,477	1,896
1972	1,456	2,326	1,172	1,697	3,387	4,162	4,420	2,580	2,165
1973	1,817	3,432	1,475	1,677	4,148	5,078	5,377	2,641	1,996
1974	1,871	3,289	1,305	1,642	4,199	4,656	5,681	2,571	2,079
1975	1,917	3,495	1,657	1,784	4,026	5,576	6,259	2,383	2,017
1976	1,892	3,306	1,582	1,645	4,744	5,917	7,417	2,527	2,365
1977	2,022	2,528	1,546	1,437	4,187	5,772	6,499	2,949	2,455
1978	1,889	3,805	1,782	1,869	3,728	5,633	6,268	2,796	2,364
1979	1,996	3,217	1,782	1,869	3,728	5,633	6,268	2,796	2,364
1980	2,015	3,631	1,810	1,802	4,256	5,979	8,777	2,466	2,129

	เหนือ		ตะวันออก เฉียงเหนือ		กลาง			ใต้	
	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ส่วน บน	ส่วน ล่าง	ที่ราบ	ตะวันออก	ตะวันตก	ส่วน บน	ส่วน ล่าง
1981	2,217	3,793	1,759	1,758	4,772	5,822	7,241	2,515	2,197
1982	1,953	3,303	1,624	1,730	4,262	5,564	5,928	2,870	2,362
1983	1,811	3,814	1,919	2,104	4,328	5,589	5,480	2,673	2,337
1984	1,896	4,043	1,855	1,910	4,506	5,540	5,888	2,755	2,437
1985	1,681	4,005	1,814	1,923	4,541	5,424	6,000	3,084	2,757

แหล่งที่มา : (Ammar 1987 : 13)

ตารางภาคผนวก 4.7A รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนชาวมาเลเซียและเกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวมาเลเซีย ปี ค.ศ. 1975/76, 1980/81 และ 1985/86 (ตามราคาคงที่ปี ค.ศ. 1976)

(บาท/คน)

ภาคและอาชีพหลักของหัวหน้าครัวเรือน	ชาวมาเลเซีย			เกษตรกรที่ไม่ใช่ชาวมาเลเซีย		
	1975/76	1980/81	1985/86	1975/76	1980/81	1985/86
เหนือ						
ตอนบน	2,849	2,758	2,501	2,958	2,993	2,694
ตอนล่าง	3,548	4,825	4,110	3,054	3,906	3,119
ตะวันออกเฉียงเหนือ						
ตอนเหนือ	2,690	2,548	1,876	3,063	2,703	2,258
ตอนใต้	2,590	2,484	2,187	3,115	3,176	2,699
กลาง						
ตะวันออก	3,714	4,744	4,281	5,212	4,134	7,332
กลาง	4,348	4,266	4,567	4,352	6,531	6,269
ตะวันตก	4,503	4,258	4,286	4,746	5,795	4,157
ภาคใต้						
ตอนบน	2,628	3,011	3,201	2,967	3,972	3,711
ตอนล่าง	1,843	2,794	2,215	2,077	4,064	3,647
เฉลี่ยทั่วประเทศ	3,067	3,168	2,818	3,440	3,875	3,613

แหล่งที่มา : (ธันวาคม 2533 : 146)

ตารางภาคผนวก 4.8A อัตราค่าจ้างในการเพาะปลูกข้าวในหมู่บ้านภาคกลางและหมู่บ้านภาคอื่น ๆ
ปี ค.ศ.1965

			หน่วย: บาท
	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
ภาคกลางและภาคตะวันออก			
รังสิต ¹ 33 $\frac{1}{3}$			1,200
อยุธยา ³			
20 กิโลเมตร ตอนใต้ของสระบุรี	10/1		
โกสัฒพบุรี	8/1, 10/1		
ชัยนาท	7-10		
พิษณุโลก	8-9		
นครปฐม	10-15	(20 บาท ฤดูเพาะปลูก)	
กบินทร์บุรี	5-7		
ปราจีนบุรี		20	
มีนบุรี	10-12	20-25	
		(20-25 บาทต่อฤดูเพาะปลูก)	
ฉะเชิงเทรา		30-70	
		(70 ต้องทำงาน 3 วันและ 20 บาท ต่อฤดูเพาะปลูก)	
ระหว่างฉะเชิงเทราและแม่น้ำเจ้าพระยา		26	
		(20 บาทต่อฤดูเพาะปลูก)	
ตราด			500 ต่อ 6 เดือนฤดูเพาะปลูก
ภาคเหนือ			
เชียงราย		5/1	
เชียงใหม่		1 ถึง/1 (10 ก.ก. ข้าวเปลือก)	

	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
พาน		5/1, 6	20 ถึงต่อ 6 เดือนฤดูเพาะ ปลูก
พะเยา		4/1	70 บาทต่อ 6 เดือนฤดูเพาะ ปลูก
ลำปาง	5-7		
แม่สะเรียง	6-7/1		300-500
หมู่บ้านกระเหรี่ยงตอนใต้ของ จังหวัดลำพูน	4		
ลำพูน	6/3		
ชาวเขา	6		
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ			
5 ก.ม.ทิศเหนือของโคราช	8 (ฤดูเก็บเกี่ยว)		
	5 (ฤดูอื่น ๆ)		
90 ก.ม.ทิศเหนือของโคราช	5/1		1,000
50 ก.ม.ทิศเหนือของขอนแก่น	5/3		1,200
ใกล้ขอนแก่นและมหาสารคาม	5, 4/1		
ร้อยเอ็ด	5-6		
เสลภูมิ	3-4/1, 5		
แวง	5		100 ถึง หรือ 600 บาท
ภูจินารายณ์	5/1		
สกลนคร	5-6/1		500 หรือ 50 หมื่นของ 12 ก.ก.
มุกดาหาร	6/1		
ระหว่างมุกดาหารและอุบล	5		

	ต่อวัน	เก็บเกี่ยวต่อไร่	ต่อปี
	(ก)	(ข)	(ค)
ระหว่างอุบลและยโสธร	3 (ฤดูเก็บเกี่ยว)		
	4-5 (ฤดูเพาะปลูก)		
ยโสธร	5		

แหล่งที่มา: Usher (1965: 2-3)

หมายเหตุ: (ก) 10/1 หมายถึง 10 บาท และอาหาร 1 มื้อ

(ข) โดยทั่วไปใช้เวลา 1.5 ถึง 2 วัน ต่อการเก็บเกี่ยว 1 ไร่

(ค) โดยทั่วไประยะเวลา 1 ปี รวมทั้งที่พักและอาหารด้วย

ตารางภาคผนวก 4.9A แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบล ปี ค.ศ.1990

จังหวัด	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน	แรงงานหญิง (อายุ 18-50)	ร้อยละของแรงงานหญิง (อายุ 18-50)	แรงงานชายทั้งหมด (อายุ 18-50)	ร้อยละของกำลังแรงงานชายทั้งหมด (อายุ 18-50)	แรงงานทั้งหมด (อายุ 18-50)	ร้อยละของแรงงานทั้งหมด (อายุ 18-50)
สมุทรปราการ	311	45,650	59.4	52,548	57.1	51,689	60.0	104,768	58.7
ปทุมธานี	398	20,324	46.0	21,894	43.5	21,801	46.3	42,820	43.9
อยุธยา	1,204	27,814	36.6	28,733	36.6	26,792	36.8	55,157	36.4
นนทบุรี	284	13,380	39.8	13,671	31.4	14,570	34.6	28,529	33.3
นครนายก	357	9,949	30.7	10,734	31.5	10,998	33.8	21,616	32.4
สระบุรี	802	19,000	31.9	17,146	27.1	18,133	30.5	34,854	28.4
ฉะเชิงเทรา	714	27,814	34.6	28,733	28.8	26,792	28.2	55,157	28.2
สมุทรสาคร	205	11,847	35.4	14,384	31.8	10,109	23.1	24,497	27.5
สมุทรสงคราม	251	6,680	29.4	6,750	27.1	5,962	26.0	12,781	26.7
สิงห์บุรี	272	6,231	23.5	5,574	19.9	12,186	49.3	12,734	24.2
นครปฐม	680	21,560	27.7	23,723	23.6	23,485	24.5	46,868	23.9
อ่างทอง	424	9,538	29.1	8,646	21.9	8,902	24.3	17,410	22.9
ชลบุรี	511	19,632	27.6	20,105	22.8	20,856	23.7	40,099	22.7
ลพบุรี	919	23,211	23.4	21,733	19.6	23,457	22.5	45,006	20.9
สุพรรณบุรี	687	26,559	58.5	26,543	19.9	28,187	22.0	54,337	20.8
ปริมณบุรี	965	26,384	4.1	23,859	18.0	23,233	18.1	47,092	18.1
ระยอง	259	8,690	17.4	9,028	17.3	9,240	18.1	17,408	16.9
ชัยนาท	410	10,769	19.2	9,260	15.3	9,970	18.0	19,151	16.5
กาญจนบุรี	568	12,798	16.5	10,612	13.0	12,165	15.2	22,427	13.8
ประจวบคีรีขันธ์	249	7,566	15.3	6,305	11.6	6,249	11.8	12,484	11.6
ราชบุรี	713	22,983	25.9	21,907	21.0	21,248	21.7	43,002	10.5
เพชรบุรี	465	14,262	28.5	11,842	9.7	13,624	10.8	24,649	9.9
ตราด	131	2,805	9.2	1,806	5.5	3,439	9.9	5,205	7.7
จันทบุรี	290	5,094	8.9	3,811	6.1	5,444	8.9	8,905	7.2
รวม	12,069	400,541	28.3	399,347	23.3	408,531	25.7	796,956	23.5
ค่ามัธยฐาน			28.1		21.5		23.4		22.8
ค่าสูงสุด			59.4		57.1		60.0		58.7
ค่าต่ำสุด			4.1		5.5		8.9		7.2

แหล่งที่มา : (Amyot 1994 : 321)

ตารางภาคผนวก 4.10A แรงงานของหมู่บ้านที่ทำงานนอกตำบล ปี ค.ศ.1999

จังหวัด	จำนวน ครัวเรือน	ร้อยละ ของ จำนวน ครัวเรือน	จำนวนแรงงานนอกตำบล (มาก กว่า 18 ปี)			ร้อยละของแรง งานทั้งหมด (มาก กว่า 18 ปี)
			ชาย	หญิง	รวม	
สมุทรปราการ	34,363	39.3	33,989	32,355	66,344	44.3
ปทุมธานี	27,837	40.0	25,945	27,027	52,972	35.3
อยุธยา	12,428	32.6	11,426	10,456	21,882	23.3
นนทบุรี	12,428	32.6	11,426	10,456	21,882	23.3
นครนายก	8,148	21.8	6,624	6,120	12,744	17.9
สระบุรี	15,342	27.4	12,402	10,951	23,353	19.4
ฉะเชิงเทรา	23,139	27.1	15,119	16,835	31,954	16.4
สมุทรสาคร	14,761	28.0	17,122	18,949	36,071	32.6
สมุทรสงคราม	7,924	28.9	6,342	6,143	12,485	22.1
สิงห์บุรี	5,392	17.6	4,248	4,016	8,264	13.4
นครปฐม	20,513	19.8	19,041	19,605	38,646	14.2
อ่างทอง	11,209	26.2	8,206	8,649	16,855	19.3
ชลบุรี	28,233	25.5	22,355	21,363	43,718	20.6
ลพบุรี	25,546	22.7	21,170	20,019	41,189	18.0
สุพรรณบุรี	20,750	15.1	17,159	15,127	32,286	10.7
ปราจีนบุรี	14,486	23.2	9,845	11,730	21,575	16.4
ระยอง	8,359	15.4	8,210	6,285	14,495	11.7
ชัยนาท	11,443	18.2	8,850	7,904	16,754	13.7
กาญจนบุรี	17,225	16.6	13,859	12,029	25,888	7.8
ประจวบคีรีขันธ์	8,972	15.3	5,283	5,611	10,894	8.3
ราชบุรี	22,287	21.9	16,922	17,558	34,480	10.2
เพชรบุรี	12,014	22.2	8,268	9,088	17,356	14.1
ตราด	3,018	9.1	1,874	1,199	3,073	4.6
จันทบุรี	4,432	7.2	3,504	2,457	5,961	17.9
รวม	400,047	23.3	332,238	326,087	658,325	17.9

แหล่งที่มา: ข้อมูล กชช. 2 ค

ตารางภาคผนวก 4.11A ร้อยละของสถานที่ที่สมาชิกของครัวเรือนส่วนมากในหมู่บ้านภาคกลางทำงานนอกตำบล ปี ค.ศ.1992 และปี ค.ศ.1999

จังหวัด	1992							1999						
	ภายใน อำเภอ	ภายใน จังหวัด	ภายใน ภาค	ภาค อื่นๆ	กรุงเทพ ฯ	ต่าง ประเทศ	รวม	ภายใน อำเภอ	ภายใน จังหวัด	ภายใน ภาค	ภาค อื่นๆ	กรุงเทพ ฯ	ต่าง ประเทศ	รวม
อยุธยา	24.1	35.9	21.3	น้อยกว่า 1	17.8	น้อยกว่า 1	100.0	22.1	59.9	13.1	น้อยกว่า 1	4.3	น้อยกว่า 1	100.0
นครปฐม	28.5	41.1	19.3	น้อยกว่า 1	10.6	น้อยกว่า 1	100.0	34.1	54.3	7.0	น้อยกว่า 1	4.5	น้อยกว่า 1	100.0
สระบุรี	34.5	41.9	10.5	น้อยกว่า 1	12.3	น้อยกว่า 1	100.0	33.9	46.8	14.1	น้อยกว่า 1	4.3	น้อยกว่า 1	100.0
ฉะเชิงเทรา	19.6	57.1	11.7	น้อยกว่า 1	11.1	น้อยกว่า 1	100.0	22.2	58.0	13.8	น้อยกว่า 1	6.0	น้อยกว่า 1	100.0
ราชบุรี	42.2	23.1	19.4	น้อยกว่า 1	15.1	น้อยกว่า 1	100.0	34.8	33.1	19.5	น้อยกว่า 1	12.9	น้อยกว่า 1	100.0
สมุทรสาคร	38.3	54.5	5.7	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	100.0	41.3	54.4	2.9	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	น้อยกว่า 1	100.0
กลางทั้งหมด	24.0	30.5	17.7	1.5	29.7	น้อยกว่า 1	100.0	29.4	46.3	13.8	1.3	9.5	น้อยกว่า 1	100.0

แหล่งที่มา : ข้อมูล กชข. 2.ค

บรรณานุกรม

กระทรวงการคลัง

กจช.คลัง 0201.21.3/34 (249)

กจช.คลัง 0301.1.1/13 (2471)

กจช.คลัง 0301.1.30/15 (2456)

กจช.คลัง 0301.12/13 (2499)

กจช.คลัง 0301.2.4/52 (2513)

กจช.คลัง 03012.12/3 (2497)

กจช.คลัง 1.3.3.2/1 (2497)

กระทรวงการต่างประเทศ

กจช.ต่างประเทศ 96.1.8.4/3 (54) (2462)

กระทรวงเกษตร

กจช.เกษตร 15.2/25 (2474)

กระทรวงนครบาล

กจช.นครบาล 0301.1.1/13 (2474)

กจช.ร.5 นครบาล 101/1 ร.ศ.124-128

กจช.ร.5 นครบาล 3.2 ค/63 (2450)

กจช.ร.5 มหาดไทย 28.2/43 (2453)

กระทรวงพาณิชย์

กจช.ร.7 พาณิชย์ 13/14 (2473)

กระทรวงมหาดไทย

กจช.มหาดไทย 02011.11/7 (2491)

สำนักนายกรัฐมนตรี

กจช. (2) สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.66.5/5 (2477-2496)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 0201.71/18 (2478-2499)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5 (2476-2796)

กจช. สำนักนายกรัฐมนตรี 02066.5/5 (2478-2499)

หนังสือและสิ่งพิมพ์

ภาษาไทย

กรมการพัฒนาชุมชน ข้อมูลพื้นฐานระดับหมู่บ้าน (กชช.2ค)

กรมการพัฒนาชุมชน รายงานการสำรวจตำบล พ.ศ.2520-2526 (เผยแพร่ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ)

กรมแรงงาน (2508) อัตราค่าจ้างในกิจการก่อสร้าง กรุงเทพฯ

กรมศิลปากร (2536) พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา
ประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลกรุงเทพฯ และธนบุรี, ฉบับต่าง ๆ

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลกรุงเทพฯ ฉบับต่าง ๆ

กระทรวงมหาดไทย รายงานกิจการเทศบาลธนบุรีฉบับต่าง ๆ

กฤษฎา เพิ่มท้นจิตต์ (2536) ทฤษฎีและแนวความคิดเกี่ยวกับกระบวนการเกิดเมือง กรุงเทพฯ :
ครีเอทีฟพับลิชชิ่ง.

กองเศรษฐกิจการเกษตร (2498) รายงานผลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจของท้องที่ครองทำการเกษตร
พ.ศ.2496, กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร.

คาร์ล ซี ชิมเมอร์แมน (แปลโดย นายชิม วีระไวทยะ) 2525. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่ง
สยาม กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โมลิต ปิ่นเปี่ยมรัชฎ์ (2534) นโยบายการเกษตรกับความเป็นประเทศอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ :
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

งามพิศ สัตย์สงวน, (2541) “วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย : ศึกษากรณีบ้านนา

จ.พระนครศรีอยุธยา”. ใน งามพิศ สัตย์สงวน (บ.ก.) วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยและ
นานาชาติ, กรุงเทพฯ : รามการพิมพ์ จำกัด

จีระ หงส์ลาดรณ (2526) ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ: ประชากรกับการขยายตัวของกรุงเทพฯ”
เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการประจำปี 2526 เรื่อง ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ
คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เจษฎา โลหะอุ่มจักร และ เรณู พัฒโนภาย (2524) “วิวัฒนาการและบทบาทของเครื่องจักรกลการ
เกษตรในประเทศไทย” วารสารธรรมศาสตร์ปีที่ 10 เล่มที่ 3 กันยายน หน้า 40-67.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2526) “กรุงเทพฯ : ผู้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการเกษตรของประเทศไทย” บท
ความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง
ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ, 17-18 กุมภาพันธ์.

ฉลองภพ สุตังกรกาญจน์ (2531) และยงยุทธ แฉล้มวงษ์ “ประเด็นและปัญหาความต้องการแรงงาน

- ในประเทศไทย” ใน รั้งสรรค์ ธนะพรพันธุ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่งสันติประชาธรรม* (เล่มที่ 2) กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2533) *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา (2541) *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์
- ฉัตรทิพย์ และคณะ (2541) *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา* กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2545) *จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ* สถาบันราชภัฏสุรินทร์
- เนื่องในโอกาสครบรอบ 60 ปี ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา พ.ศ.2545
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการแปล) (2525) *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- ณรงค์ชัย อัครเศรณี และคณะ (2526). “การทำงานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย. รายงานสรุปของ Rural Off-Frm Employment Assessment Project.
- ดาว มงคลสมัย (2527) “การศึกษาว่าด้วยการชลประทานในประเทศไทย : พรหมแดนแห่งความรู้” *วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์* ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 หน้า 6-41.
- ดุสิต สุขเสรีสัมฤทธิ์ (ไม่ระบุปีที่พิมพ์) *ประวัติบ้านกุคจอก อุทัยธานี : ทองวิไลการพิมพ์*
- เดวิด บรูซ จอห์นสัน (2530) *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473* (พรพิมณย์ เอี่ยมธรรม และคณะ แปล) กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2521) “การผลิตและการค้าข้าวตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475) “วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ (2527) “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ทิพวัลย์ สีจันทร์ และ Molle, F Z2543) “การเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรในเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี ครั้งที่ 1 *พลวัตวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่น* สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ณ อาคารเฉลิมพระบารมี 50 ปี 30-31 พฤษภาคม 2543
- เทรนต์ เบอร์ทรานด์ (2525) “แรงงานชนบทไทย” ใน ธีรณ โง้วศิริมณี (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนา*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ หน้า 227-266
- เทศาภิบาล ฉบับพิเศษ 2478
- เทศาภิบาล ร.ศ.131 เล่ม 13

- ธนาคารกรุงไทย (2538) “การพัฒนาทรัพยากรแรงงาน” รายงานประจำปี 2538
- ธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและวิวัฒนาการ (2503) *โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย* กรุงเทพฯ : กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล
- ธนศ กองประเสริฐ (2517). “บทบาทของปุ๋ยกับการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร” ใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *เศรษฐกิจการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย หน้า 211-244
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543) *ปากไก่และใบเรือ* กรุงเทพฯ : แพร่สำนักพิมพ์
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2524) “ค่าจ้างเรื่องของคนจน” *วารสารธรรมศาสตร์* มีนาคม-มิถุนายน
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2526) “ตลาดแรงงานในกรุงเทพมหานคร” เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปี 2526 เรื่อง ประเทศไทยคือกรุงเทพฯ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- นิพนธ์ พัวพงศกร (2535) “การเปลี่ยนแปลงของตลาดแรงงานสู่ภาวะขาดแคลนแรงงาน”, รายงานการวิจัยประกอบการสัมมนาประจำปี 2535 เรื่อง *โครงสร้างเศรษฐกิจเส้นทางสู่ความสมดุล, สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาไทย*
- บุญคง หันจางสิทธิ์ (2518) “ฐานทัพสหรัฐอเมริกากับเศรษฐกิจสังคมไทย” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 5 เล่มที่ 1 มิถุนายน – กันยายน หน้า 110-118.
- ประดิษฐ์ ขาสมบัติ (2533) *ตลาดแรงงานอุตสาหกรรมภูมิภาค*, รายงานการวิจัยสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- ปราณี ทินกร (2531) “เส้นทางการพัฒนาอุตสาหกรรมในประเทศไทย” ใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ และนิพนธ์ พัวพงศกร (บ.ก.) *เศรษฐกิจไทย : บนเส้นทางแห่งสันติประชาธรรม (เล่มที่ 1)* กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 155-231
- ปริญญารัตน์ เลี้ยวเจริญ (2543) ผลกระทบของวิกฤตไทยต่อชุมชนชนบท : บ้านลาด อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี ใน ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชนบทไทย หน้า 231-264
- ปาเลกัวซ์ (2506) *เล่าเรื่องเมืองไทย* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร พระนคร: ก้าวหน้า
- ผาณิต ทรงประเสริฐ (2527) “นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัชกาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ.2481-2487” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 650-664.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ (2542) *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ* กรุงเทพฯ : ซิลค์เวอร์บูกส์
- พอพันธ์ อูยานนท์ (2539) “ค่าจ้างแรงงานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย” *วารสารเศรษฐศาสตร์* ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 มีนาคม หน้า 48-86
- พอพันธ์ อูยานนท์ และศิริพร สัจจามันท์ (2544), *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของค่าจ้างและตลาดแรงงานในประเทศไทย 1930-1995*, รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

- ไพฑูรย์ สายสว่าง (2527) “ประวัติเศรษฐกิจของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ใน นัฏรทิพย์ นาถสุภา และ สมภพ มานะรังสรรค์ (บ.ก.) *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ฟิลิป เอิร์ช (2533) “หมู่บ้านสู่รัฐ – รัฐสู่หมู่บ้าน” ใน อนัญญา ภูชงกุล (บ.ก.) *รัฐกับหมู่บ้านใน ไทยศึกษา* สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 112-145
- มหาดไทย, กระทรวง, กรมการปกครอง รายงานกิจการของเทศบาลฉบับต่าง ๆ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ม.ป.ป.
- เมธี กรองแก้ว (2529) “ทิศทางการพัฒนาชนบทไทย : อดีต ปัจจุบัน และอนาคต” บทความ ประกอบการสัมมนาทางวิชาการ ประจำปีการศึกษา 2528 เรื่อง *ทิศทางการเศรษฐกิจไทยใน ทศวรรษหน้า* คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 13-14 กุมภาพันธ์ 2529
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2530) *เศรษฐศาสตร์ว่าด้วยฟรีเมียมน้ำ* กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2536) *อนิจลักษณะของเศรษฐกิจไทย* กรุงเทพฯ : คบไฟ.
- เรวดี จรุงรัตนพงศ์ และ พัทธินบูลย์ เจริญยิ่ง (2543) “ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชุมชน ชนบท : บ้านทุ่งนา อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี” ใน *ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อ ชนบทไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย หน้า 85-98
- วรัญญา เรวณ (2517) “เครื่องทุ่นแรงกับการพัฒนาการเกษตรของไทย” ใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *เศรษฐกิจการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย หน้า 245-259
- วิโรจน์ ณ ระนอง (2542) “ความเสี่ยงและภูมิคุ้มกันในภาคเกษตรกรรมของไทย” เอกสาร ประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี *เศรษฐกิจพอเพียง*. จัดโดย สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน พัทยา 18-1 ธันวาคม
- ศรีศักดิ์ วัลลิโคดม (2543) “สังคมกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง” บทความ ประกอบการสัมมนา *The Chaophraya Delta : Historical Development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl*, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 12-15 ธันวาคม 2543.
- สมจินต์ สันถรรักษ์ และคณะ (2543) *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนที่ยากจนดัดดาน ในภาคกลาง*, รายงานการวิจัยเสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.
- สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2534) *สาส์นสมเด็จ*. กรุงเทพฯ
- สมบัติ แซ่เฮ้ (2543) “ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจไทยต่อชุมชนชนบท : บ้านยางมณี อำเภอ โพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง” ใน *ผลกระทบของวิกฤตเศรษฐกิจต่อชนบทไทย*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย หน้า 155-200

- สมพร อิศวิลานนท์ (2544) “ความแตกต่างของรายได้และการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกันของครัวเรือนเกษตร” *วารสารเศรษฐศาสตร์* (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์) ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 มกราคม – มิถุนายน หน้า 29-42
- สมภพ มานะรังสรรค์ (2536) *แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2537) *ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด อนุกรมปีฐานใหม่ 2524-2534*, กรุงเทพฯ
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ *สถิติการเกษตรของประเทศไทย*, ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2523) *สำมะโนประชากรและเคหะภาคกลาง (ไม่รวมกรุงเทพมหานคร)* พ.ศ.2523
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2540) *สมุดรายงานสถิติภาค ภาคกลางส่วนกลาง ภาคกลางส่วนกลาง*
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2542) *สำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ.2542*
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ *การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร : กรุงเทพมหานคร* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้าน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *การสำรวจภาวะเศรษฐกิจของครัวเรือนภาคกลาง* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *รายงานผลการสำรวจแรงงาน* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *สมุดสถิติรายปีประเทศไทย* ฉบับต่าง ๆ
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ, *สำมะโนประชากรและการเคหะ* ฉบับต่าง ๆ
- สุธรรม อารีกุล (2537) “ความรู้เกษตรศาสตร์จากต่างประเทศกับการพัฒนาการเกษตรไทย” เอกสารการประชุมวิชาการ *บทบาทของต่างประเทศในการสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- สุนทรี อาสะไวย์ (2530) *ประวัติศาสตร์รังสิต : การพัฒนาและผลกระทบต่อสังคม*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- สุวิทย์ ชีรสอวัต (2534) *ศักยภาพของหมู่บ้านภาคกลาง* รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
- สุวิทย์ ไพทยวัฒน์ (2527) “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง พ.ศ.2394-2453” ใน *ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บ.ก.) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 247-262.
- สุวินัย ภรณวลัย (2532) “เศรษฐศาสตร์การเป็น NICS : ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศไทย” *วาร*

- สารเศรษฐศาสตร์วัฒนธรรมศาสตร์ ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 มิถุนายน
- อดิน รพีพัฒน์ (2518) *สังคมไทยในรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325-2416* กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- อดิศร หมวกพิมาย (2532) *กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2310-2398*, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อเนก เหล่าธรรมทัศน์ (2538) “การปฏิรูปการเมืองเศรษฐกิจ : สร้างพันธมิตรประชาธิปไตย” ใน *วิพากษ์สังคมไทย*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง
- อภิชัย พันธเสน (2539) *พัฒนาชนบทไทย : การเปลี่ยนแปลงและการบริหารการจัดการ (ตอนที่ 2)*. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- อัมมาร สยามวาลา (2519) “เสถียรภาพ การจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการกระจายรายได้ในประเทศไทย” ใน *รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บ.ก.) สังคมกับเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หน้า 72-120.
- อัมมาร สยามวาลา (2522). *ข้าวในเศรษฐกิจไทย* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อัมมาร สยามวาลา และวิโรจน์ ณ ระนอง (2533), *ประมวลความรู้เรื่องข้าว*, กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ
- อาคม เดิมพิทยาไพสิฐ (2543) “บทบาทของรัฐและการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจ” ใน *ประมวลสาระชุดวิชา เศรษฐศาสตร์การพัฒนา บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช* หน่วยที่ 12 หน้า 57-108
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บ.ก.) (2543) *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย*, กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- อำพรธม เสาธงใหญ่ (2543) “ผลิตภาพของระบบการผลิตทางการเกษตร : กรณีศึกษา การปลูกพืชบนร่องสวนในหมู่บ้านโคกกกลาง ตำบลคอนคั้ง อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี” วิทยานิพนธ์ ภาควิชาส่งเสริมและนิเทศศาสตร์เกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
- อุทิศ นาคสวัสดิ์ (2501) *ภาวะหนี้สินของชาวนาและการค้าข้าวในภาคกลางประเทศไทย พ.ศ.2500-2501* กรุงเทพฯ : กองเศรษฐกิจการเกษตร.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540) *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค : วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
- โอภาส ปัญญา และคณะ (2543). “ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร : ภาคตะวันตก” ใน *อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บ.ก.) พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ไอ อินุโก (แปลโดย รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์) (2517) “การใช้เครื่องจักรกลในการผลิตทางการเกษตรกับการใช้แรงงาน” ใน รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์ (บ.ก.) *การใช้เครื่องจักรในการผลิตทางการเกษตรกับการใช้แรงงาน กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย*

หนังสือและสิ่งตีพิมพ์

ภาษาอังกฤษ

Adul Vichienchareon (1960) “Movement of Population within Thailand”, *รัฐประศาสนศาสตร์* 3 (2): 29-32.

Ammar Siamwalla. (1975) “A History of Rice Price Policies in Thailand.” In Puey Ungphakorn and Others, eds, *Finance, Trade and Economic Development in Thailand*, Essays in Honour of Khunying Supurb Yossundara. Bangkok : Sompong Press pp.141-165.

Ammar Siamwalla (1987). *Productivity and Competitiveness in Thai griculture* : The TDRI 1987 year – end Conference.

Ammar Siamwalla (not dated) “Foreign Trade and Domestic Economy in Siam, 1820-1855”.
Mimeographed)

Amyot, J. (1994). *The Structure of Employment of The Rural Population of The Central Region of Thailand (Source-The 1990 Village Survey of the National Rural Development Committee of Thailand (Kor Chor Chor 2 Khor)*. Bangkok : Chulalongkorn University Social Research Institute.

Andrews, J. (1935) *Siam : 2nd Rural Economics Survey, 1934-35*. Bangkok : Bangkok Times Press.

Bank of Thailand, *An Economic Survey of Thailand 1946-47*.

Bertrand, T. and Squire, Syn (1980) “The Relevance of Dual Economy Model; Case study of Thailand.” *Oxford Economic Papers*, Vol 32, No 3, November. pp.480-511.

Bray, F (1989). *The Rice Economies : Technology and Development in Asian Societies*. London : University of California Press.

Central Statistical Office. (1954) *First Report of Demographic and Economic Survey*. Vol.1

Chira Charoenloet (1962), *The Evolution of Thailand's Economy : Its Role and Evolution of Economic Transition, 1950-1960* Bangkok : Thai Wattapanich Press.

Crawfurd, C. (1915) *The Crawfurd Papers*. Bangkok : The Vajiranana National Library.

- Dogan, M. and Kasand, J.D. (eds) (1988) *The Metropolis Era Vol : A World of Giant Cities*. Sage Publications London.
- DORAS, Kasetsart University (1996). *Agricultural and Irrigation Patterns in the Central Plain of Thailand : Prelinary Anaalysis and Prospects for Agricultural Development*. Bangkok
- Douglass, M. (1979) "Regional Development for Rural Development : The Case of the Central Plains of Thailand." Bangkok : National Economic and Social Development Board.
- Douglass, M. (1984) *Regional Intergration on the Capitalist Periphery : The Central Plains of Thailand*. The Hague : Institute of Social Studies.
- Dow Mongkolsmai (1977) *Distributional Effects and Reimbursement Analysis of An Irrigation Project in Thailand*. Ph.D. Thesis Cornell University.
- ESCAP (1982) *Migration, Urganization and Development in Thailand*, United Nations, New York
- Falkus M. (1999). "Income Inequality and Uncertain Democracy in Thailand" in Minami R., Kim K.S. and Faltus, M. (eds). *Growth, Distribution and Political Change: Asian and the Wider World*. Hampshire : Macmillan Press
- Feeny, D. (1982) *The Political Economy of Productivity: Thai Agricultural Development, 1880-1975*. Vancouver and London : University of British Columbia Press.
- Gisselquist, D. (1976) "A History of Contractoral Relations in A Thai Rice Growing Village". Ph.D. thsis, Yale University.
- Grabowsky, V. (1966). "*The Thai Census of 1904 : Translation and Analysis*." In Journal of the Siam Society, Vol.84 (Port 1) : 49-85.
- Hirsch, P. (1990) *Development Dilemmas in Rural Thailand*. Singapore : Oxford University Press.
- Hong, L. (1984) *Thailand in theNineteeth Century : Evolution of the Economic and Society*. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies.
- Ingram, J.C. (1964) "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources." In Cowan, C.D. *The Economic Development of Southeast Asia*. London : George Allen and Urwin. pp.102-126.
- Ingram, J.C. (1971) *Economic Change in Thailand, 1850-1970*. Standford: Standford University Press.
- International labor Office (1965) *Report to the Government of Thailand and Internal Migration*. Geneva (mimeo)

- Johnston, D. (1975). "Rural Society and the Rice Economy in Thailand : 1880-1930" Ph.D. Thesis, Yale University.
- Johnston, D. (1981) Rice Cultivation in Thailand : The Development of an Export Economy by Indigeneous Capitl and Labor. *Modern Asian Studies* 15(1) : 107-126.
- Kitahara A. (2000). "Lan Laem from 1980 to 1997 : Profile of a Rice Growing Village in Nakhon Pathom" the Proceedings of the International Conference : *The Chao Phraya Delta : Historical Development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl*. Kasetsart University, Bangkok.
- Kitahara, A.C. (1996). *The Thai Rural Community Reconsidered*. Bangkok : Chulalongkorn University The Political Economy Centre.
- Komoll Janlekha (1955) "A study of the Economy of Rice Growing Villages in Central Thailand" Ph.D. thesis, Cornell University
- Lewis, A.W. (1954) "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", *the Manchester School*, May.
- Maddison, A. and Prince, G. (eds) (1989) *Economic Growth in Indonesia, 1820-1940*. Ordrecht: Foris Publications.
- Sompop Manarungsan. (1989) *Economic Development of Thailand 1850-1950 : Response to the Challenge of the World Economy*. Institute of sian Studies, Chulalongkorn University.
- Molle, F and Thippawal Srijantr (1999), *Agraian Change and Land System in the Chao Phra Delta, Bangkok* : Kasetsart University.
- Molle, F, and Others (2001), *The Impact of the access to Irrigation Water on the Evolution of Farming Systems: A case Study of three Villages in the Chao Phraya Delta*. Bangkok : Kasetsart University.
- Narongchai Akasane (1983) *Rural Off-Farm Employment in Thailand*. Bangkok : The Industrial Management.
- Ohima, H (1987) *Economic Growth in Monsoon Asia a Comparative Study*. Tokyo : University of Tokyo.
- Paitoon Sayswang (1978) *An Economic History of the Chao Phy Detta, 1850-1890*. Bangkok : Faculty of Economic, Research Report Series, Thammasart University
- Porphant Ouyyanont (1998) "Bangkok as a Magnet for Rural Labor: Changing Condition, 1900-1970". *Southeast Asian Studies*. Vol36, no.1, June 1998, pp.78-108
- Porphant Ouyyanont (2001) "The Vietman War and Tourism in Bangkok's Development, 1960-

- 70" *Southeast Asian Studies*, Vol 39, no.2, September, 157-187
- Porphant Ouyyanont (1997) "Bangkok's Population and the Ministry of the Capital in Early 20th Century Thai History" *Southeast Asian Studies*, Vol 35, no.2. September pp.240-260.
- Prasarn Trairtvorakul (1984) *The Effects on Income Distribution and Nutrition of Alternative Rice Price Policies in Thailand*. Research Report no.46, Washington D.C. : International Food Policy Research Institute.
- Prince Dilok Nabarath 2000. *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*. Bangkok : White Lotus.
- Ranis, G; and Fei, J.C.H. (1961). *A Theory of Economic Development*. American Economic Review 51(4): 533-565.
- Record*, Janury 1929.
- Renu Pathnopas (1980) "The Economics of Rice Threshing Machines in Thailand : A Case Study of Chachoengsao and Suphanburi Provinces, M.A. thesis, the Faculty of Economics, Thammasat University.
- Sarasin Viraphol (1977) *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853*. Cambridge, Council on East Asian Studies, Harvard University.
- Seksan Prasertkul (1989), "The Formation of the Thai State and Economic change 1855-1945", Ph.D Thesis : Cornell University
- Shannin, T (1990) *Essays Concerning Rural Societies, Exploratory Economies, and Learning from Them in the Contemporary World*. Oxford : Basil Blackwell.
- Shields, D. (1983) "Labor Use in Selected Villages of Suphanburi Province : An Anlysis of Survey Results" In *The Consequences of Sml Rice Farm Meohaization in Thailand*. Workshop papers, the National Economic and Social Development Board, November 10-11, Bangkok, pp.172-189.
- Shields, D. (1983) "The Impact of Agricultural Mechanization on Agricultural Production in Selected Irrigated Villages of Suphanburi Province, Thailand" in *The Consequences of Small Rice Farm Mechaniation in Thailand*. Workshop papers, the National Economic and Social Development Board, November 10-11, Bangkok, pp.104-137
- Silcock, T.H. (1967) "Outline of Economic Development, 1945-65" in Silcock, T.H. (ed) *Thailand : Social and Economic Studies in Development*. Canberra : Australian National University Press. pp.1-28.

- Skinner, G.W. (1957) *Chinese Society in Thailand : An analytical History*. Ithaca: Cornell University press.
- Smiths, T.C. (1959) *The Agrarian Origins of Modern Japan*. Standford : Standford University Press.
- Somporn Isvilanonda and Hossain, M (2000), “Dynamics of Rice Farming in Chao Phraya Delta : a Case Study of three village’s in Suphan Buri Province” Conference: *the Chao Phraya Delta : Historical Development, Dynamics and Challenges of Thailand’s Rice Bowl*. Kasetsart University, Bangkok, pp.137-149.
- Statistical Yearbook of Thailand*. (Title varied) Various Issues.
- Statter, R. (1991) *From Farm to Firm : Rural Diversification in the Asian Countryside* Singapore : Avebury.
- Sternstein, L (1982) *Portrait of Bangkok*. Bangkok : Bangkok Metropolitan Administration.
- Terwiel, B.J. (1989) *Through Traaveller’s Eyes: An Aapproach to Early Nineteeth Century Thai History*. Bangkok : Editions Duang Kamol.
- Thailand Yearbook* 1968-9 Various Years.
- Thomlinson, R. (1971). *Thailand’s Population : Facts Trends, Problems and Policies*, Bangkok : Thai Wattanapanich Press.
- Thompson V. (1941). *Thailand : The New Siam*. New York : Macmillan Press.
- Thompson, V. (1947) *Labor Problems in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Usher D. (1966) “Income as Measure Productivity in Thailand : Alternative Comparisons of Agricultural and Non-agricultural Productivity in Thailand” *Economic*, November, pp.430-441.
- Usher, D (1967) “The Thai Rice Trade” in T.H. Silcock (ed), *Thailand: Social and Economic Studies in Development*. Canberra: Australian National University Press.
- Ushers, D (1965) *Wages, Land Rents and Land Prices and Interest Rates*. Document from Thailand Information Centre, Bangkok : Chulalongkorn University.
- Var der Heide, J.H. Homan (1906) (reprinted 1931) “The Economical Development of Siam during the Last Half Century” *Journal of the Siam Society*. Vol.III, October.
- Vella, W.F. (1957) *Siam Under Rama III*. N.Y. : The Association for Asian Studies.
- Visit Achayanongit (1971) “Inter-Relationship between the Friendship Highway and the Parallel Railway” Master thesis of Engineering, Asian Institute of Technology.
- Wilson, C. (1983) *Thailand : A Handbook of Historical Statistics*. Boston : G.K. Hall & Co.

World Bank (1983) *Thailand Rural Growth and Employment* Washington : The World Bank

World Bank (1986) *Thailand : Case Study of Agricultural Input and Output Pricing*.

Washington, D.C. : the World Bank.

Yeung, Y.M. (1988) "Great Cities of Eastern Asia" in Dogan, M and Kasada, J.D. (eds) *The Metropolis Era*. Vol.1

Zimmerman, C.C. (1931) *Siam : Rural Economic Survey, 1930-31*. Bangkok : Bangkok Times Press.

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลและตอบคำถาม

บ้านหนองพังนาค ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

1. นายบุญเหลือ	จอมพระลักษณะ	อายุ	49 ปี
2. นายสัมพันธ์	อิมสบาย	อายุ	46 ปี
3. นายกาหลง	คำบุญมี	อายุ	79 ปี
4. นายสุรพล	ปิยะวิมลเสถียร	อายุ	72 ปี
5. นางยอดเยี่ยม	ต่อแก้ว	อายุ	35 ปี
6. นางวันเพ็ญ	แห้ววงศ์	อายุ	44 ปี
7. นางอุบลรัตน์	มั่งมี	อายุ	35 ปี
8. นายสุรียา	เป้าทุม	อายุ	55 ปี
9. นางอ่อนแก้ว	เป้าทุม	อายุ	43 ปี
10. นายฟอย	มั่งมี	อายุ	67 ปี
11. นางแตงกวา	คำบุญมี	อายุ	60 ปี
12. นายรวม	คำบุญมี	อายุ	50 ปี
13. นายสำราญ	คำบุญมี	อายุ	75 ปี
14. หลวงพ่อบุญมา	ปัญญาวุฒิโท	อายุ	70 ปี
15. นายคำ	อ่อนละม้าย	อายุ	82 ปี
16. หลวงพ่อบุญเหลือ	สุริโร	อายุ	70 ปี
17. ร้อยโทชัยพร	วรรณพัฒน์	อายุ	70 ปี
18. หลวงพ่อบุญมา	ปัญญาวุฒิโท	อายุ	70 ปี (วัดหนองพังนาค)
19. นายโห	เพ็งเวียง	อายุ	74 ปี
20. หลวงพ่อสุนทร	ชญารักษ์	อายุ	58 ปี (วัดหนองพังนาค)
21. นายดวง	พลขันธ์	อายุ	66 ปี
22. นางสาวไสว	สืบศรี	อายุ	58 ปี
23. พระครูสุนทรราชยรักษ์		อายุ	72 ปี
24. นายสัมฤทธิ์	คำภูผา	อายุ	59 ปี
25. นายจำนง	ทาประสิทธิ์	อายุ	39 ปี
26. นางดาลิน	ทาประสิทธิ์	อายุ	39 ปี
27. นายพิพัฒน์	อังควาณิช	อายุ	66 ปี ¹

¹ บ้านบางไก่อเลื้อย ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

28. พระมหาบุญมี ชาติยาโน อายุ 58 ปี

บ้านกุดจอก ตำบลกุดจอก กิ่งอำเภอนองมะโมง จังหวัดชัยนาท

1. นายบุญช่วย	ทวีเขตกรณ์	อายุ	46 ปี
2. นางสาวนา	จบศรี	อายุ	42 ปี
3. นางบุญธรรม	ทวีเขตกรณ์	อายุ	43 ปี
4. นายสนั่น	เวียงแก้ว	อายุ	74 ปี
5. นางสง	สิงห์ดำรง	อายุ	70 ปี
6. นางมณี	จันทร์ศรี	อายุ	64 ปี
7. พระอาจารย์เย็น	อริโต	อายุ	47 ปี
8. นายอนันต์	หินแก้ว	อายุ	47 ปี
9. นางซ้อง	จบศรี	อายุ	72 ปี
10. นางทองเสย	จบศรี	อายุ	65 ปี
11. นางสาวดา	จบศรี	อายุ	86 ปี
12. นางเถา	ทองบุญ	อายุ	94 ปี
13. นางวิเศษ	ก๊กศรี	อายุ	65 ปี
14. นายสุจินต์	แก้วพรมตา	อายุ	21 ปี
15. นางมณี	จันทร์ศรี	อายุ	41 ปี
16. นางเฉลา	จันทร์ศรี	อายุ	41 ปี
17. นางสน	เหลื่องพานิช	อายุ	85 ปี
18. นางเทา	ทองดี	อายุ	94 ปี
19. นางพี	จบศรี	อายุ	92 ปี

3. บ้านหนองชุมพร ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

1. นายเปี้ยว	ก้องเจริญ	อายุ	68 ปี
2. นายบุญส่ง	วงศ์พระราม	อายุ	42 ปี
3. นายไพโรจน์	จันทร์	อายุ	33 ปี
4. นางวิมล	เรียมศรี	อายุ	45 ปี
5. นายสุภาพ	ก้องเจริญ	อายุ	74 ปี
6. นายสวัสดิ์	ทองอ่วม	อายุ	65 ปี
7. นางสาวบ	เวชสกุล	อายุ	61 ปี
8. นายบุญเลิศ	จันทร์	อายุ	61 ปี

9. นางรัตติยา	ตันเจริญ	อายุ	29 ปี
10. นายบุญยืน	คงรัตน์	อายุ	40 ปี
11. คุณอารี	ทองอ่วม	อายุ	56 ปี
12. นายวันเพ็ญ	ก้องเจริญ	อายุ	52 ปี
13. หลวงพ่อวิบูล	โชติธรรม	อายุ	54 ปี ²
14. หลวงพ่อวิบูลย์	โชติธรรม	อายุ	56 ปี ³

4. บ้านใหม่ ตำบลประดู่ยืน อำเภอถานสัก จังหวัดอุทัยธานี

1. นายวินัย	ผิวคำ	อายุ	69 ปี
2. หลวงพ่อมะลิ	วัดใหม่หนองแถม	อายุ	57 ปี
3. นายประเสริฐ	สุวาส	อายุ	62 ปี
4. นางสาว	แก้วสิกกรรม	อายุ	49 ปี
5. นางรัชนี้	บัวชุม	อายุ	39 ปี

5. บ้านเขาเขียว ตำบลระบำ อำเภอถานสัก จังหวัดอุทัยธานี

1. นายดำรง	สีคำ	อายุ	45 ปี
2. นายหลวง		อายุ	64 ปี
3. นายสมคิด	ภูมิต	อายุ	44 ปี
4. นายจ้ออัน		อายุ	68 ปี

² วัดไผ่ขวาง ตำบลเมืองใหม่ อำเภอราชสาส์น จังหวัดฉะเชิงเทรา

³ วัดปากน้ำ ตำบลปากน้ำ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

ภาพรวม

1. คริส เบเกอร์ “อนาคตของสังคมชนบทไทย : ข้อคิดเพื่อพิจารณา”

ภาคเหนือ

2. ยศ สันตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม”
3. รัตนาพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ.2442-2542)”
4. ลำแพน จอมเมือง สุทธิพงษ์ วสุโสภณ “ผ้าทอไทลื้อ : การจัดการธุรกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง”
5. ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ “เศรษฐกิจและสวัสดิการชุมชนหมู่บ้านชนบท”
6. จิราภรณ์ สถาปนะวรรณ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง”

ภาคกลาง

7. พอพันธ์ อูยานนท์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง”
8. ทิพวัลย์ สีจันทร์ “พลวัตการเกษตรและเศรษฐกิจชุมชนภาคกลาง : กรณีศึกษาตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”
9. อรสุดา เจริญรัต “เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย”
10. ศักดิ์ชัย เกียรติณาคินทร์ “คุณค่าศิลปกรรมกับเส้นทางชุมชน”
11. ภมรรัตน์ สุธรรม “พลวัตชุมชนกับการพึ่งตนเองในภาคตะวันตก”

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

12. สุวิทย์ ธีรศาสตร์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)”
13. สมคิด พรหมจ้อย สมบัติ พันทวีชัย สุทัศน์ กองทรัพย์ วิชาศ โปธิสาร “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้”
14. มณีนัย ทองอยู่ “การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย : กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง”
15. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน “เส้นทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทยในกระแสนิยม”
16. ธันว ใจเที่ยง “เศรษฐกิจ-การเมืองและนิเวศวิทยาชุมชนหมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน”

ภาคใต้

17. สงบ ส่องเมือง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา”
18. ชลิตา บัณฑวงศ์ อนุสรณ์ อุณโณ “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนภาคใต้ตอนบนฝั่งตะวันออก”

วิธีวิจัย

19. ยศ สันตสมบัติ สุวิทย์ ธีรศาสน์ พอพันธ์ อูยานนท์ “วิธีการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย”

เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ

20. เสรี ลีลาชัย “เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ”
21. สังคีต พิริยะรังสรรค์ “นโยบายเศรษฐกิจชุมชน”